

SLAVKO ODIČ · SLAVKO KOMARICA

PARTIZANSKA OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA

ŠTA SE STVARNO DOGAĐALO

Biblioteka »TAJNE SILE«

Redakcija

Bruno Amerl, Stjepan Cerjan, Đorđe Ličina,
Konstantin Miles, Jagoda Zelić-Rukavina

Urednik

Jagoda Zelić-Rukavina

Recenzenti

Vojislav Nikolić
Vladimir Milanović

Likovna oprema

Hinko Bohr

Slavko Odić
Slavko Komarica

PARTIZANSKA OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA

1941 - 1942.

Šta se stvarno događalo

knjiga treća

CENTAR ZA INFORMACIJE I PUBLICITET
Zagreb, 1988.

Copyright by
Centar za informacije i publicitet, Zagreb
ISBN 86-7125-032-6

OBAVJEŠTAJNA SARADNJA S MOSKVOM

•*ne stidimo se svojih iluzija* — najveća čast — iznimka specifična uloga Rade Končara — Tito u SSSR-u i povratak u zemlju 1940 — Sovjeti su znali za »Barbarossu« — i Churchill obavještava Staljina — sve je bilo uzalud — Titov oprez — zbrka oko dislokacije njemačkih operativnih divizija — izveštaji Moskvi preko Zagreba — direktna je veza uspostavljena — različite napomene uz istu depešu — neriješena nepoznanica — sporne depeše Moskve — Vlatko Velebit stupa na dužnost — prva obavještajna depeša Moskve — još jedna zagonetka — novi zahtjevi »Djeda« — i detalji su važni — posljednji Titovi obavještajni izveštaji u 1942 — informacije o napadu sila Osovine na Tursku — »Enigma Bor« — prestanak ćutnje o Mustafi Golubiću — Vladimir Dedijer izaziva buru — dvije knjige, feljtoni, polemika i novi detalji — neka pitanja, ipak, bez odgovora — potraga za radiostanicom u Beogradu — Titove depeše »Direktoru« — putešestvije »Pavlodara« — jedan propust — sudbine — Moskva predlaže zanimljivu »obavještajnu igru« — Fjodor Mahin na sceni — ko bi mogao biti »Mars« — Draža Mihailović pronalazi novog vodu partizana — neke teze Vladimira Dedijera — »Igra« sa »Marsom« nije izvedena

Dvadesetak godina poslije rata Josip Broz Tito je rekao:

»Ne treba sada skrivati ili se sramiti što smo sve do 1948. otvoreno i iskreno gledali u Sovjetski Savez. Ne stidimo se svojih ũuzija; naprotiv, ponosimo se njima. One su bile nešto pozitivno i odražavale su našu duboku vjeru u progres i socijalizam.«¹

Hotimično ili ne, Tito je tim riječima parafrazirao poznatu misao velikog francuskog književnika i sociologa osamnaestog vijeka Charlea Montesquiea (Šarla Monteskijsa):

»Ono što je istina u jedno vrijeme u drugo vrijeme je zla. Tuda.«

U tokijskom zatvoru, očekujući suđenje, u *martu* 1942, jedan od najbližih saradnika sovjetskog obavještajca Richarda Sorgea (Rihard Zorge) — proglašenog posmrtno (1964) herojem Sovjetskog Saveza — Jugoslaven, dopisnik »Politike«, Branko Vukelić — odlikovan također posmrtno (1965) sovjetskim Ordenom otadžbinskog rata I stepena — objasnio je razloge koji su ga naveli da *deset godina prije toga (1932)* u Parizu pristane da radi za sovjetsku vojnoobavještajnu službu (organizaciju). To objašnjenje ostalo je zapisano u *aktima japanskog suda* koji mu je izrekao smrtnu presudu:

»Čak ako revolucija i ne može da bude ostvarena u naše vrijeme ipak je postojala jedna zemlja koja je uspješno položila ispite socijalizma, i koja će i dalje postojati da bi bila pobornik socijalističke revolucije u budućnosti... Kada bismo mogli da branimo Sovjetski Savez kako bismo ga držali u

zaklonu od rata desetak idućih godina, ta zemlja bi mogla da izgradi solidan socijalistički sistem na polju ekonomije, kulture i odbrane, što više nijedna kapitalistička zemlja ne bi mogla da sruši... Uspjeh socijalističke izgradnje i očuvanje mira jesu dvije najvatrenije nade i najautentičnije pobude, koje su zasluživale da se stupi u ovu organizaciju... Prema onom što sam čuo u Parizu, cilj ove organizacije bio je da brani SSSR od inostrane invazije — a to je bio jedan od glavnih zadataka Kominterne — i da prikuplja korisna obavještenja za taj cilj kao i za opće aktivnosti komunističkog pokreta.«²

Mnogi komunisti, pa i pojedinci koji to nisu bili po ubjedenju već su bili samo napredno orijentisani, u predratnom su periodu radili za obavještajnu službu tada jedine socijalističke zemlje na svijetu iz istovjetnih ili sličnih pobuda kao i Branko Vukelić.

Pritom treba naglasiti da se u našoj publicistici, koja se ozbiljno ili neozbiljno (što je češći slučaj) bavi problematikom aktivnosti sovjetske obavještajne službe, brkaju pojmovi i često poistovjećuje NKVD (Narodni komesarijat unutrašnjih poslova) sa Obavještajnim odjeljenjem Generalštaba Crvene armije. A u čemu je riječ?

Stvarajući u godinama prije drugog svjetskog rata svoju obavještajnu mrežu u zapadnoj Evropi, koja je dobila naziv Crveni orkestar (naime »muzika« je označavala radio-stanicu a ta je mreža raspolagala s više »muzika«!), Leopold Trepper govori o dolasku sovjetskog oficira Viktora Sukulova u Belgiju, i to s pasošem urugvajskog državljanina Vincenta Sierre (Vinsent Siera) i pod pseudonimom Kent:

»Sierra-Kent, koji je poput Alama nakupio svoje godine službe u Španjolskoj i na nekim povjerljivim zadacima, nije mi se činio tako pouzdanim kao njegov drug: sumnjao sam da je služio NKVD-u istodobno kada i u vojnoj obavještajnoj službi. To nije bio rijedak slučaj, jer je NKVD imao loš običaj da ubacuje svoje agente u obavještajnu službu Crvene armije. Crveni orkestar nije bio ~mkakav'izuzetak, kao što mi se to dokazalo u više navrata.«³

Te Trepperove riječi ukazuju na činjenicu da se NKVD u inostranstvu nije bavio obavještajnom (informativnom) nego kontraobavještajnom službom kontrolišući rad službenika sovjetskih predstavništava i samih sovjetskih obavještajaca, grupa bjelogardejaca koji su željeli da prodru u SSSR radi izvođenja diverzan-

tskih akcija ili špijunaže, trockista, ili »trockista«, stvarnih i izmišljenih protivnika SSSR-a...

U to su vrijeme sve komunističke partije svijeta bile *sekcije* Komunističke internacionale (Kominterne) i stoga su bile obavezne da provode uputstva i direktive njenog Izvršnog komiteta. Postupajući tako, rukovodstva komunističkih partija stavljala su na raspolaganje sovjetskoj vojnoj obavještajnoj službi, pa i NKVD-u, i svoje birane kadrove. Prema ustaljenom pravilu ti su pojedinci od tog trenutka prekidali svaku vezu s matičnom partijom. Govoreći o tome, rukovodilac također veoma značajnog sovjetskog obavještajnog centra u Švajcarskoj prije i u toku rata, Šandor Rado napisao je:

»...jedan je od najvažnijih principa sovjetske obavještajne službe da ne smije imati nikakve veze s Komunističkom partijom.«¹

O tom aspektu odnosa KPJ — sovjetska obavještajna služba govorio je u intervjuu objavljenom u decembru 1984. u sarajevskom »Oslobodenju« i naš istaknuti politički radnik i diplomat Ivo Vejvoda. Godine 1934. on je studirao u Pragu i bio član KPJTJednog dana Zora Gavrić, »jedna od glavnih aktivistkinja KPJ u Pragu«, rekla mu je: »Traži te jedan odgovoran drug.«

Ono šta je uslijedilo Vejvoda opisuje ovim riječima:

»Preda mnom se pojavio čovjek srednjeg rasta, proćelav, malo prosijed... Pitao me je što radim, kako živim, imam li djevojku, novaca... (tri tačke u originalnom tekstu — primj. autora). *Tog dana mi je rekao da odmah prekinem sve veze sa Partijom, i da ću ubuduće raditi isključivo s njim* (istakli autori). Nisam znao tko je taj čovjek...⁵

Bio je to već tada značajan sovjetski obavještajac Mustafa Golubić o kome ćemo kasnije više pisati u ovom poglavlju. No, vrijedi zabilježiti i ove riječi Ive Vejvode iz istog intervjua:

»Da sam znao ko je, u stvari, Mustafa Golubić, ja bih sebe sigurno smatrao aristokratom komunističkog pokreta. Jer, raditi za sovjetsku obavještajnu službu, za veliku rusku revoluciju, za Staljina, bila je to tada najveća čast koja je mogla da zadesi jednog komunistu.«⁶

Princip odvajanja obavještajnog rada za SSSR od aktivnosti legalnih ili ilegalnih komunističkih partija važio je i u miru i u ratu, premda je ponekad, iznimno, znao biti i zaobiden.

Situacija s Komunističkom partijom Jugoslavije, zapravo s njenim generalnim sekretarom Josipom Brozom Titom na tom je planu, naročito od trenutka njemačkog napada na Sovjetski Savez, bila potpuno drukčija. Objašnjenje za to može se naći u ugledu koji je on stekao u rukovodstvu Kominterne uspješno i odlučno izvedeći renesansu KPJ u predratnom periodu, kao i u autoritetu koji mu je, nesumnjivo, u sovjetskim vojnim, a samim time i vojnoobavještajnim vrhovima obezbijedio brz i uspješan razvoj partizanskog pokreta i narodnog ustanka na raskomadanom i okupiranom teritoriju Jugoslavije, pod njegovim rukovodstvom.

U takvim uslovima Tito je dozvolio i drugim visokim funkcionerima KPJ da saraduju s predstavnicima sovjetske obavještajne službe i da rade za sovjetsku obavještajnu službu ne prekidajući vezu sa svojom Partijom. U poruci upućenoj Titu 25. jula 1941. iz Zagreba u Beograd, Josip Kopinič je pisao o tome kako se već 22. juna, na dan njemačkog napada na SSSR, sastao s Vladom Popovićem, delegatom CK KPJ pri CK KPH, i Pavlom Papom Šiljom, članom CK KPJ, prenio im »riječ Molotova« — zapravo suštinu govora koji je komesar za inostrane poslove Sovjetskog Saveza Vjačeslav Molotov održao istog dana preko Radio-Moskve — i savjetovao, pored ostaloga, i »organizaciju obavještajne službe za Djedu«, tj. za Izvršni komitet Kominterne.⁷ Potkraj jula 1941. Kopinič je u objašnjenju predanom istražnoj komisiji CK KPJ napisao da je oko mjesec dana prije toga »rekao Br(ki) da treba: da mi sve što je voj(nog) karakteraj kažu da javim«.⁸

Br(ko) je bio Rade Končar, tada sekretar CK KP Hrvatske i član Politbiroa CK KPJ. Međutim, on se po obavještajnoj liniji nije povezao samo s Kopiničem, već i s Ivanom Srebrenjakom Antonovim, rukovodiocem jedne grane sovjetske vojnoobavještajne službe u Jugoslaviji. Kako je i zašto do toga došlo, vidi se iz izjave koju je Andrija Hebrang, član Operativnog rukovodstva CK KPH, u avgustu 1941. dao Komisiji CK KPJ (Blagoju Neškoviću i Vladi Popoviću):

»... Poslije poruke Tita, da s Antonovim trebamo saradivati, ja sam ga u cilju te saradnje pove-
zao s Brkom, koji ga do sada nije poznavao. Iz
razgovora, koji sam poslije Titine poruke imao s
Antonovim ja i ostali drugovi, smatrao sam u prvi
mah da bi naša saradnja mnogo koristila našoj
stvari.«¹

Titova poruka Hebrangu »da s Antonovim treba(mo) saradivati« nije nađena, ali je najvjerovatnije uslijedila

neposredno nakon njemačkog napada na Sovjetski Savez. Uz to, iz tog dokumenta proizlazi da je Hebrang i prije toga održavao vezu s Antonovim.

O

radu sovjetske obavještajne službe u okupiranoj Jugoslaviji, koja je djelovala i preko rukovodioca Kominterninog centra za vezu u Zagrebu Josipa Kopiniča te Ivana Srebrenjaka (Antonova) rječito govori pismo koje je Končar (Brko) 11. septembra 1941. godine poslao Kopiniču (Vazduhu). Obojica su se tada nalazila u Zagrebu, a pismo je u cjelini *doslovno* glasilo:

»Druže Vazduh,

Traži(o) sam prije 5—6 dana da se sastanemo, nisi ništa odgovorio. Javi ako nemaš vremena, ja ću ti napisati sve šta hoću. Šaljem ti, evo, ovaj telegram što si ga poslao Antonovu; ja sam mu ga dao ali on ga ne može otvoriti, tj. rašifrovati; kaže ispočetka ide a kasnije se ne slaže. Javi da li je ovaj telegram primljen na njegovu šifru, tj. da li si ga odozgo primio ovako kako si ga dostavio nama, ili si ga, možda, ti sam šifrovao nekom šifrom s kojom ti raspolažeš. Možda sam ja pogrešio, (možda je) trebalo pismo poslati prije Starom, a on da ga rašifra, pa da ga pošalje Antonovu. Kad sam od tebe primi(o) (pismo), video sam (da) piše 'Antonovu'; ja sam mu (ga) poslao, međutim, on ga ne može rašifrati; javi u čemu je stvar. A takođe (javi) kad se možemo sastati. Brko.«¹⁰

Ono »odozgo« odnosilo se, jasno, na Moskvu, a Stari je bio Tito.

Kao što vidimo, Rade Končar je u određenim trenucima imao i ulogu »veznika« između Vazduha i Antonova, odnosno između Vazduha. Staroga (frtã) i Antonova! Interesantno je još nešto: upravo citirano pismo Končar je napisao »drugu Vazduhu« nakon oštrog sukoba što ga je imao s njim u julu iste godine!

I

radu, treba napomenuti i to da su Talijani prilikom njegova hapšenja u Splitu 17. novembra 1941. godine našli kod njega podatke koji su u to vrijeme mogli nešto značiti samo za sovjetsku — a ne i partizansku — obavještajnu službu. U pismu iz zatvora o svom saslušanju, govoreći u trećem licu, on je o tome napisao:

»Donijeli su nekakve dvije cedulje, na jednoj su bili nekakvi podaci o brodogradilištu, a na dru-

goj podaci da se blizu Beča nalaze benzinski rezervoari.«"

Logično, u istragu protiv uhapšenog Končara, čiji pravi identitet Talijani još nisu znali, odmah se uključila i talijanska kontraobavještajna služba!

Josip Broz Tito (Valter) je, kao funkcioner KPJ, između 1935. i 1940. tri puta boravio u Sovjetskom Savezu, tj. u Moskvi: prvi put od sredine februara 1935. do sredine oktobra 1936, kada je, pored ostaloga, u sastavu delegacije KPJ prisustvovao VII kongresu Kominterne; drugi put, od kraja avgusta 1938. do kraja januara 1939, kada je, zajedno s Vladimirom Čopićem i, prema nekim indicijama, s Kamilom Horvatinom, prevodio s ruskoga na hrvatsko-srpski i pripremao za štampu kratki kurs »Historije SKP/b«.

U vezi s tim u *Hronologiji* četvrtog toma Titovih *Sabranih djela* nailazimo na grubu nelogičnost koju je lako uočiti. Naime, pod oznakom »Vjerovatno početak oktobra — kraj decembra« stoji i ovo:

»... Knjiga je izašla iz štampe u septembru 1938.

Kako su već u toku oktobra uhapšeni Čopić i treći član redakcije, cio prevod, praktično od druge glave Historije, pada na Tita. Na ovom poslu Tito je angažovan tri mjeseca, prati prelom u štampariji 'Iskra revolucije'...«¹²

Samo od sebe nameće se pitanje: ako je »knjiga izašla iz štampe u septembru«, a V. Čopić i treći član redakcije »bili uhapšeni već u toku oktobra«, kako je mogao da »cio prevod, praktično od druge glave 'Historije' padne na Tita«?! Uostalom, ni podatak o vremenu u kojemu se to događalo nikako nije u skladu s tekstom koji slijedi, jer u registru imena istog toma nalazimo tvrdnju da je Vladimir Čopić uhapšen u *novembru 1938*, a Kamilo Horvatin još *u martu iste godine!*¹³

Treći Titov boravak u Moskvi trajao je od početka septembra do kraja novembra 1939. On se tada, kao i prilikom ranijih boravaka u SSSR-u, viđao s Josipom Kopiničem i razgovarao s mnogim funkcionerima Kominterne, ali nema podataka da je tom prilikom — a rat je u Evropi već bio počeo — razgovarao s bilo kime iz Obavještajne (Četvrte) uprave Generalštaba Crvene armije. Međutim, logično bi bilo da se to dogodilo jer se on u maju 1941. u okupiranom Beogradu sastao sa sovjetskim vojnim atašekom i predao mu važan izvještaj, a funkcioneri te Uprave, koji su se potpisivali sa »Direktor«, »Važnij« ili jednostavno sa »Centar«, obraćali su se lično njemu (Valteru) s molbom da pomogne u rješava-

nju nekih problema u funkcionisanju njihove službe u Jugoslaviji.

Na putu za Jugoslaviju, s kanadskim pasošem na ime Spiridona Mekasa, Tito se zadržao u Istanbulu od kraja novembra 1939. do sredine marta 1940! Iz tog perioda datira nekoliko njegovih dopisnica i pisama upućenih Josipu Kopiniču u Moskvu, iz kojih se nazire da je predviđen dolazak Kopiniča u Zagreb. U februaru 1940. u Istanbul stiže Kopinič i o tome se detaljno dogovara s Titom."

Konačno, početkom marta Spiridon Mekas, tj. Tito, napušta Istanbul, dobija jugoslavensku *tranzitnu vizu* i 13. marta prelazi grčko-jugoslavensku granicu... Petnaestog marta on bez prtljaga u Zagrebu silazi iz voza i tu ostaje. Prtljag uzima i u garderobi ostavlja Mira Ružić koja je pratila Tita na putu od Istanbula...

Interesantno je da je Tito u svojoj autobiografiji koju je u četiri nastavka u toku aprila i maja 1952. godine objavio američki list »Life« (Lajf), govoreći o svom povratku u martu 1940. godine iz SSSR-a u Jugoslaviju preko Istanbula, napisao:

»Sjeo sam u Simplon-Orient Express, a ostalo je bilo lako. Jednostavno sam napustio vlak kada je stao u Beogradu.«¹⁵

O formiranju zagrebačkog centra Kominterne za vezu sa KPJ i partijama susjednih zemalja, koje je počelo pod neposrednim Titovim rukovodstvom, centraJjoi će odigrati značajnu ulogu i u obavještajnoj saradnji KPJ s Moskvom, govori Vladimir Velebit:

»Tito se vratio u proljeće 1940. i zatražio da mu se javim (obavljao sam neke specijalne zadatke za njega). Budući da sam već u to doba imao vlastitu advokatsku kancelariju, poznavao sam mnoge osobe u višim zagrebačkim krugovima, nisam bio kompromitiran, pa sam bio pogodan za obavljanje takvih zadataka. Najprije sam morao nabaviti radio-stanicu. Prisjetio sam se jednog druga koji je, po mom mišljenju bio simpatizer, i zamolio ga da mi napravi radio-stanicu. Zatim sam uzeo u zakup vilu na Milerovu brijegu u Černomercu, u koju je došao Josip Kopinič i njegova supruga Stela. Oni su s nabavljenom stanicom uspostavili radio-vezu s Kominternom. Ta radio-stanica funkcionisala je sve do kraja rata.«"

U završnim odredbama Direktive br. 21, kojom se predviđao napad na Sovjetski Savez (»Operacija Barbarossa«), a koju je Adolf Hitler u svojstvu vrhovnog ko-

mandanta Wehrmachta potpisao 18. decembra 1940. godine, stajalo je:

»U svim naredbama koje će biti izdavane od strane glavnih komandanata u cilju izvršavanja ovih uputstava treba izričito naglasiti da se radi o mjerama predostrožnosti za slučaj da Rusija izmijeni svoj današnji stav prema Njemačkoj. Broj oficira koji će biti određen za izvođenje početnih pripremih radova treba da bude što je moguće manji. Pomoćno osoblje treba obavijestiti što kasnije i isključivo u onoj mjeri koliko je potrebno za rad svakog od njih. Otkrivanje naših priprema čiji datum izvršenja još nije ni određen moglo bi dovesti do najozbiljnijih političkih i vojnih komplikacija...«¹⁷

Unatoč svim tim mjerama, podaci o njemačkim pripremama za napad na SSSR ipak su počeli stizati u Moskvu »Direktoru«, tj. Obavještajnoj upravi generalštaba Crvene armije, već u februaru i martu 1941. godine. Dostavljali su ih, koliko je do sada poznato, članovi sovjetske obavještajne mreže Crveni orkestar, koji su djelovali u Njemačkoj (Harro Schulze-Boysen), Francuskoj, Belgiji i Holandiji (Leopold Trepper), u Švajcarskoj (Aleksandor Rado, Alexander Foot), te sovjetski obavještajci iz Japana (Richard Sorge, Branko Vukelić).

Ubrzo nakon potpisivanja Direktive br. 21, Richard Sorge (Richard Zorge) dostavio je Moskvi njenu kopiju. Početkom 1941. Harro Schulze-Boysen (Haro Šulce Bojzen), zaposlen u Ministarstvu vazduhoplovstva u Berlinu, šalje podatke o planu operacije i broju divizija koje će učestvovati u napadu; u februaru Leopold Trepper (Treper) obavještava o broju divizija povučenih iz Francuske i Belgije i upućenih na Istok; početkom maja, preko sovjetskog vojnog atašea u Vichyju (Viši), Trepper šalje plan i datum napada — 15. maj, a ubrzo zatim javlja da je datum izmijenjen; a na kraju ih obavještava i o tačnom datumu; Sorge 12. maja javlja da je duž sovjetske granice koncentrisano 150 njemačkih divizija, a 20. maja da je 22. juna »vjerovatni datum njemačkog napada«.¹⁸ I Schulze-Boysen iz Berlina javlja da je za početak operacija određen 22. juna.¹⁹

Maršal Golikov, od juna 1940. do jula 1941. načelnik obavještajne službe Crvene armije, napisao je 1975. godine u jednom sovjetskom historijskom časopisu:

»Sovjetske obavještajne službe su *pravodobno* saznale rokove i datume napada na SSSR i dale su znak za uzbunu u pravi čas... Obavještajne službe dostavile su tačne podatke o vojnom po-

tencijalu hitlerovske Njemačke, točan broj ljudstva, količinu naoružanja i strateške planove komande Wehrmachta...«²⁰

Početkom januara 1941. godine Sam E. Woods (Sem J. Vuds), američki trgovinski ataše u Berlinu, poslao je State Departmentu (Stejt departmant — Ministarstvo inostranih poslova) opširan izvještaj o planu Vrhovne komande Wehrmachta za napad na Sovjetski Savez. Woods je do tih podataka došao pomoću svojih veza u njemačkim ministarstvima, u Reichsbanci i Nacional-socijalističkoj radničkoj partiji Njemačke (NSDAP). Među tim njegovim vezama bio je i čovjek koji ga je redovno obavještavao o svim razgovorima u Hitlerovu Glavnom stanu. Državni sekretar SAD Cordell Hull (Kordel Hal) nakon temeljitog provjeravanja Woodsovih izvještaja uvjerio se da su tačni i preko podsekretara Sumner Wellsa (Samner Vels) obavijestio o tome 20. marta 1941. Konstantina Umanskog, sovjetskog poslanika u Washingtonu.²¹

A kada je State Department u prvoj polovini juna od svojih predstavnika u Bukureštu i Stockholmu primio obavještenje da će Nijemci u toku narednih četrnaest dana napasti Sovjetski Savez, kopije tih izvještaja dostavljene su poslaniku Steinhardt (Štajnhartu) u Moskvi, a on ih je predao Molotovu.²²

Prvih dana aprila 1941. godine ulogu sovjetskog »obavještajca« odigrao je Winston Churchill (Winston Čerčil), premijer Velike Britanije, koja je tada, sa svojim dominionima i kolonijama, jedina bila u ratu protiv sila Osovine Rim—Berlin.

Potkraj marta 1941. centar Intelligence Servicea za Jugoistok Evrope, koji se nalazio u Bukureštu, zapravo jedan od njegovih rukovodilaca, Satvi Lutvi Tozan, turski državljani porijeklom iz Hercegovine, za kojega je Churchill napisao da je jedan »od naših najpouzdanijih izvora«, obavijestio je London o kretanju njemačkih tenkovskih jedinica željezničkom prugom Bukurešt—Krakov²³

Na osnovi obavještenja Satvi Lutvi Tozana, Churchill je 3. aprila poslao engleskom ambasadoru u Moskvi Sir Staffordu Crippsu (Ser Staford Krips) telegram:

»Slijedeće je od mene za g(ospodina) Staljina, pod uslovom da mu Vi možete lično predati.

Imam sigurno obavještenje od jednog pouzdanog agenta²⁴ da su Nijemci, kada su mislili da su uhvatili Jugoslaviju u svoju mrežu — to jest posle

20. marta — počeli da prebacuju tri od pet oklopnih divizija iz Rumunije u južnu Poljsku. Čim su saznali za srpski prevrat, taj pokret je obustavljen. Vaša ekscelencija će lako oceniti značenje tih činjenica.«"

Ni Staljin ni Molotov nisu htjeli primiti ambasadora Crippsa pa je on Churchillovu ličnu poruku Staljinu ipak morao da preda zamjeniku ministra spoljnih poslova Visinskom. Učinio je to 19. aprila, a Visinski ga je tri dana kasnije pismeno obavijestio da je poruka uručena Staljinu.²⁸

Pod »srpskim prevratom« Churchill je podrazumijevao događaje koji su se odigrali u Beogradu 27. marta, tj. obaranje vlade Cvetković—Maček, koja je dva dana prije toga potpisala dokument o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu.

U drugoj polovini aprila britanski ambasador Cripps obavijestio je Višinskog i o tačnom datumu početka »Pothvata Barbarossa«. Nije poznato kako, ali za to je saznao njemački pomorski ataše u Moskvi. To potvrđuje njegov kratki telegram poslan u Berlin 24. aprila 1941. godine: »Engleski poslanik kaže da će rat početi 22. juna.«"

Ali sve je bilo uzalud. Staljin je vjerovao da do rata s Njemačkom neće doći prije 1944. godine. Postupajući u skladu s njegovim shvatanjem situacije, načelnik obavještajne službe Crvene armije maršal Golikov, upozorio je 20. marta 1941. svoje potčinjene:

»Sve dokumente po kojima navodno predstoji rat, treba smatrati krivotvorinama koje potječu iz britanskih ili čak samih njemačkih izvora.«

A »na najznačajnijim depešama koje mu šalje Sorge, Schulze-Boysen ili Trepper, Golikov na margini dodaje, dvostruki agent ili britanski iz

Ōvdje se trebamo osvrnuti i na ono što u svojim memoarima o radu sovjetske obavještajne službe u toku prve polovine 1941. govori maršal Źukov, tada u činu generala armije, zamjenik narodnog komesara odbrane i načelnik Generalštaba Crvene armije. O poruci koju je Winston Churchill poslao Staljinu preko ambasadora Sir Stafforda Crippsa on kaže da ju je Staljin »s nepovjerenjem primio«²⁹ i dodaje:

»U proleće 1941. godine u zapadnim zemljama je pojačano širenje provokativnih informacija o velikim vojnim pripremama Sovjetskog Saveza

protiv Nemačke. Nemačka štampa je na sve moguće načine naduvavala te informacije, žaleći se da takva saopštenja bacaju senku na sovjetsko-nemačke odnose.

— Eto vidite — govorio je J. V. Staljin — nas plaše Nemcima, a Nemce plaše Sovjetskim Savezom. Huškaju nas jedne na druge.«³⁰

Prema navodima Žukova, načelnik Obavještajne uprave Generalštaba Crvene armije general F. I. Golikov podnio je 20. marta 1941. opširan izvještaj »koji je sadržavao informacije od vanredne važnosti«. ³¹ Te su informacije odražavale suštinu plana »Barbarossa«, tj. »plana napada na Sovjetski Savez (koji) treba da počne, orijentaciono uzev, 20. maja«. ³²

Govoreći i dalje o izvještaju generala Golikova, Žukov doslovno kaže:

»Najzad, u tom dokumentu se ističe, pozivajući se na saopštenje našeg vojnog atašea iz Berlina, da 'treba očekivati početak rata protiv Sovjetskog Saveza između 15. maja i 15. juna 1941. godine'.«³³

Međutim, zaključci iz informacija navedenih u izvještaju u suštini su brisali uzev sav njihov značaj, jer je na kraju svoga izveštaja general F. I. Golikov napisao:

»... Glasine i dokumenta u kojima se govori o neizbežnosti rata protiv Sovjetskog Saveza u proleće ove godine treba ocenjivati kao dezinformaciju koja potiče od engleske, a možda čak i od nemačke obaveštajne službe.«³⁴

Čini nam se. ipak. da je poenta Žukovljeva kazivanja o Staljinovu stavu prema mogućem njemačkom napadu na SSSR u ovom pasusu:

»Analizirajući i upoređujući sve razgovore koje je J. V. Staljin u mom prisustvu vodio s ljudima iz svoje okoline, došao sam do čvrstog ubeđenja da su sve njegove misli i akcije bile prožete jednom željom: izbeći rat! *On je bio i uveren da će mu to poći za rukom* (istakli autori).«³⁵

I tako je to bilo sve do zadnjeg časa.

Volosjuk, sovjetski vazduhoplovni ataše u predstavištvu u Vichyju, poletio je iz Moskve nekoliko sati prije nego što je Wehrmacht počeo napad i u Vichy stigao 23. juna. Istog se dana našao s Leopoldom Trepperom »Otom«, šefom sovjetske obavještajne mreže Crvena kapela i rekao mu:

»... da ga je prije odlaska pozvao načelnik i rekao mu neka meni poruči ovo:

'Reći ćete Ottu da sam Velikome gazdi (Stalji-

nu — primj. autora) prenio informacije o predstojećem njemačkom napadu. Veliki gazda čudi se, kako čovjek kao Otto, stari aktivist i obavještajac, može nasjesti engleskoj propagandi. Možete mu ponoviti intimno uvjerenje Velikog gazde da rata s Njemačkom neće biti prije 1944'...«^{3e}

Je li u takvim uslovima i rukovodstvo KPJ, odnosno Tito,, dostavljalo u Moskvu obavještenja o predstojećem napadu Njemačke na SSSR?

Vlasnik zagrebačke tvornice »Ventilator« ing. Pavao Koporsić održavao je od jeseni 1939. vezu s Pavlom_Papom Šiljom, tada rukovodiocem Centralne tehnike KPJ a kasnije i kandidatom za člana CK KPJ, (koji se predstavljao kao Jovanović) i pored ostaloga dostavljao mu razne obavještajne podatke. O jednom takvom slučaju Koporčić poslije rata piše:

»U kolovozu ili rujnu 1940. prisustvovao sam ručku hrvatskih ministara u Beogradu, koji su bili u vladi Cvetković—Maček. Na tom je ručku pomoćnik ministra vanjskih poslova strogo povjerljivo iznio kako je na sastanku u Berlinus'aznao da predstoji napad Hitlerove Njemačke na Sovjetski Savez. Nakoninog povratka u Zagreb, prilikom prvog sastanka sa Papom rekao sam mu što sam čuo u Beogradu. Ta ga je vijest veoma zanimala. Nakon nekoliko dana došao je ponovo i tražio da mu doslovno citiram riječi koje je pomoćnik ministra vanjskih poslova rekao na ručku. • Ta da nisam razumio zašto mu je to potrebno, a nisam se nikada interesirao za razloge ni za druge slučajeve. Kasnije sam pretpostavljao da je drug Tito poslao tu vijest u Moskvu, a da mu tamo nisu vjerovali, kao što nisu vjerovali ni Churchillu ni ^drugima, koji su Staljina upozoravali da će fašistička Njemačka napasti SSSR.«³⁷

U sjećanjima na mjesec i dane prije njemačkog napada na SSSR Tito je napisao:

»Mi smo odmah nakon kapitulacije Jugoslavije počeli sa diverzijama — dizanjem raznih objekata u zrak, paljenjem vojnih automobila, kamiona sa municijom, skretanjem putokaza koje su Nijemci postavljali na raskrsnicama, zbog čega bi obično negdje zaglavili. To im je smetalo u pokre-

tima prema Istoku. Dakle, takve diverzije smo pravili prije napada na Sovjetski Savez, za koji smo znali da će uslijediti. Jer, njemačke trupe su se neprekidno kretale sa Balkana, preko Rumunije, prema Sovjetskom Savezu.

Mi smo i upozoravali Sovjetski Savez. Ja sam se, na primjer, sastao sa sovjetskim vojnim atašekom i rekao mu da se njemačka vojska kreće prema njihovoj granici i da sam siguran da će doći do napada. Imao sam informacije iz Zagreba od nekih 'slobodnih zidara', koji su bili upoznati sa onim što se sprema. Sve sam mu to saopštio i kazao da to treba primiti ozbiljno. Ataše me obavijestio da Nijemci od njega traže da napusti Jugoslaviju, kazao je da ga tjeraju da ide kući. Rekao sam — pa šta Vam treba više! To je bilo uoči samog napada na Sovjetski Savez.«³⁸

Postoji i druga Titova verzija uslova u kojima je u Moskvu poslao obavještenje o predstojećem njemačkom napadu na SSSR:

»... sovjetski rukovodioci su se opet čuvali da išta učine što bi moglo da razdraži Nijemce, jer su još uvijek vjerovali da je nemoguće da će ih Nijemci napasti poslije svega što su se s njima dogovorili. Ja to vrlo dobro znam, jer sam se nekoliko dana prije, ne sjećam se datuma, bio sastao u Beogradu s jednim sovjetskim savjetnikom, to jest s vojnim atašekom, kome sam rekao da mislim da trupe koje sada kreću natrag iz Srbije prema mađarskoj granici, idu na Sovjetski Savez. Onje rekao da mu je to teško vjerovati.«³⁸

Interesantno je, međutim, da u Titovu izvještaju »O položaju i događajima u Jugoslaviji«, pisanom u Beogradu potkraj maja ili početkom juna 1941, nema podataka o pokretima njemačkih trupa prema sovjetskoj granici niti bilo kakvih drugih obavještenja koja bi ukazivala na mogućnost njemačkog napada na SSSR. O načinu na koji je Tito dostavio taj izvještaj u Moskvu, on u pismu poslanom Josipu Kopiniću u prvoj polovini juna 1941. kaže:

»Ja sam preko braće po njihovoj želji poslao opširan izvještaj. Oni kažu za Jožu (Staljina) — pa mislim da će ga dobiti i djeda (Kominternu).«⁴⁰

»Braća« su, nesumnjivo, bili članovi sovjetskog poslanstva u Beogradu koji su upravo odlazili u Moskvu. Zašto Tito u tom izvještaju »za Jožu«⁴¹ nije uopće spomenuo mogućnost da njemačke trupe koje napuštaju teritorij okupirane Jugoslavije idu prema sovjetskoj

granici da bi napali SSSR? Vjerovatno je na osnovi razgovora sa sovjetskim vojnim atašoom u Beogradu ili na neki drugi način zaključio da Staljin takva obavještenja smatra provokacijama britanske (pa i njemačke!) obavještajne službe i nije želio da učestvuje u toj »igri«. Ili se, možda, radilo o nečemu trećem?!

Vladimir Dedijer i u prvoj i u drugoj knjizi »*Priloga za biografiju Josipa Broza Tita*« piše o Titovim upozorenjima Moskvi da Nijemci pripremaju napad na SSSR. U prvoj knjizi kaže:

»... U to vreme, polovinom maja, počeli su ubrzano da prolaze sve novi i novi nemački vojni transporti kroz Jugoslaviju. Išli su u pravcu Mađarske i Rumunije. Jedan nemački viši oficir pričao je jednoj ruskoj emigrantkinji da Hitler sprema napad na Rusiju. Ovu informaciju dobio je i Tito, pa je još krajem maja poslao radiogram Dimitrovu obavještavajući ga o gornjim vestima.«⁴²

U *Ratnom dnevniku* njemačke Vrhovne komande Wehrmachta nismo našli podatke o tome kojim su se pravcima i kadanjemačke snage počele povlačiti iz Jugoslavije prema sovjetsko-njemačkoj granici. U napadu na Jugoslaviju i Grčku učestvovala su 2. i 12. armija i Oklopna grupa 1, ali u početnom rasporedu snaga Wehrmachta koje su 22. juna prešle u napad na SSSR nalazila se samo Oklopna grupa 1 pod komandom general-pukovnika von Kleista (fon Klajst), u sastavu »Grupe armija Jug«.⁴³ Neke su njemačke jedinice ubrzo nakon kapitulacije jugoslavenske vojske napustile teritorij Jugoslavije. Tako je divizija »Das Reich« već 21. aprila povučena na područje Temišvara, odakle je i krenula u napad na Jugoslaviju.⁴⁴

»Polovinom maja« 1941. sa zapada, ako se pod zapadom razumijevaju Hrvatska i Slovenija, nisu išli nikakvi »novi i novi nemački vojni transporti kroz Jugoslaviju ... u pravcu Mađarske i Rumunije«. Transporti o kojima se govori da su išli kroz Jugoslaviju »polovinom maja« mogli su biti samo povlačenje dijela snaga, uglavnom iz Srbije, preko Rumunije i Mađarske, a ne snage koje su sa zapada transportovane »kroz Jugoslaviju«. Bile su to, zapravo, njemačke posadne divizije koje su u Jugoslaviji zamjenjivale operativne divizije.

U KTB OKW 11. maja 1941. pribilježeno je:

»U Jugoslaviji još 8 divizija — OKH (Vrhovna komanda suhozemnih trupa — primj. autora) re-

zerva za 'Barbarossu'; zamijeniće ih 4 posadne divizije (704, 714, 717, 718); 718. u transportovanju.«⁴⁵

Smjena njemačkih operativnih divizija posadnim divizijama obavljena je tek u junu 1941. godine. Tako su se jedinice 132. i 183. njemačke divizije, koje su učestvovala u napadu na Jugoslaviju, tek u prvoj dekadi juna počele prebacivati, ali ne na istok već na zapad odnosno sjeverozapad — u Austriju, u rejone Klagenfurta (Celovca) i Graza. Istovremeno s povlačenjem tih divizija stizali su i prvi ešaloni posadne 718. pješadijske divizije, kako je bilo i predviđeno i pribilježeno u *Ratnom dnevniku* Vrhovne komande Wehrmachta."

Vladimir Dedijer je tekst citiran iz prve knjige *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* u drugoj knjizi dao malo opširnije, a i datumski podudarnije s podacima iz *Ratnog dnevnika* Vrhovne komande OKW-a o transportu njemačkih trupa na Istok:

»Jedanaestog juna 1941. jedna moja poznanica, ruska emigrantkinja, Klavdija Žuhina, čula je od jednog nemačkog višeg oficira: 'Radujte se, za dve nedelje ćemo napasti Rusiju!'

Tito je još pre toga imao informacije o pokretima nemačkih trupa prema sovjetskoj granici, pa se tajno sastao krajem maja s vojnim atašeuom Sovjetskog Saveza, koji još nije bio napustio Beograd, kao ni većina članova sovjetske ambasade u Jugoslaviji. Tom prilikom ga je Tito obavestio da ima informacije iz nekoliko krajeva naše zemlje da se nemačke jedinice, koje su bile angažovane u napadu na Jugoslaviju, užurbano prebacuju preko Mađarske i Rumunije prema sovjetskoj granici.

Prema podacima Josipa Kopiniča, Tito je poslao više telegrama Staljinu i Kominterni da će, u slučaju napada Nemačke na SSSR, on preduzeti sve mere da se u Jugoslaviji diže ustanak protiv okupatora.«⁴⁷

No, da vidimo šta je o tome Kopinič kazivao Vjenceslavu Cenčiću:

»... glavni rad Centra otpočeo je sa pripremanjem za napad Hitlera na SSSR. Tada je Kopinič, već 19. februara 1941. poslao upozorenje Staljinu o postojanju tajnog plana Wehrmachta (Vermachta) za prodor na Istok. Dogodilo se to samo dva mjeseca pošto je Hitler dao nalog za izradu plana 'Barbarossa' za pohod na SSSR. Tokom tog i slijedećih mjeseci uslijedila su nova Kopiničeva obavještenja 'iz prve ruke' o koncentraciji 165 njemač-

kih elitnih divizija uz granice SSSR-a. Staljinu su upućeni i precizan raspored ovih jedinica kao i osnovni podaci o njihovom naoružanju i bojevoj spremnosti.

Prema Kopiničevom kazivanju, i Tito je raspolagao sličnim informacijama, mada iz drugih izvora. On je krajem aprila 1941. napisao informaciju o pokretu njemačkih trupa iz Jugoslavije na Istok i prema sovjetskim granicama. Informaciju je preko Kopiniča uputio Staljinu. Uz tu informaciju on je zamolio Dimitrova da prenese Staljinu njegovu obavezu: da će jugoslavenski komunisti dići ustanak, i to odmah, ukoliko i kada dođe do fašističkog napada na SSSR. Time će oni, pisao je Tito, osvijetlati obraz KPJ i dokazati njenu privrženost prvoj zemlji socijalizma.

Na ovaj telegram Josip Kopinič je podsjetio Tita jula 1941. godine u pismu koje mu je uputio iz Zagreba povodom sukoba sa CK KP Hrvatske, a nakon napada Hitlera na SSSR, zbog, kako je on smatrao, oklijevanja u organizovanju ustanka u Hrvatskoj.⁴⁸

Nije jasno kako je Kopinič kao šef centra Kominterne upozoravao J. obavještavao Staljina a. ne J^ominternu, i kako je Tito preko njega, potkraj aprila, »informaciju ... uputio Staljinu« te uz tu informaciju »zamolio Dimitrova da prenese Staljinu..«?! No, sve te nelogičnosti možemo pripisati autoru Cenčiću, a ne Kopiniču, mada je on, vjerovatno, prije objavljivanja pročitao njegov rukopis!

Međutim, neka Kopiničeva kazivanja Vjenceslavu Cenčiću, odnosno Cenčićevi tekstovi napisani na osnovi tih kazivanja, zbog izvjesnih protivurječnosti i netačnosti moraju se primiti s popriličnom predostrožnošću i rezervom. Kopinič mnogo toga govori Cenčiću, a i inače, ali ništa ne dokazuje. Tako on tvrdi da je u vrhovima Gestapa i Vrhovnekornande Wehrmachta imao saradnike, ali, za razliku od drugih sovjetskih rukovodećih obavještajaca koji su djelovali uoči i u toku drugog svjetskog rata, o tim svojim saradnicima i načinu održavanja veze s njima, nikada nije dao ni jedan jedini najuopćeniji podatak. A ono što pripisuje tim svojim »izvorima« informacija »iz prve ruke«, ponekad ne može izdržati temeljitiju historijsku verifikaciju. I podatak da je »već 19. februara 1941. poslao upozorenje Staljinu o postojanju tajnog plana Wehrmachta za prodor na Istok... dva mjeseca pošto je Hitler dao nalog za izradu plana 'Barbarossa'...« teško bi se mogao prihvatiti bez

najosnovnijih podataka o izvoru informacija.

Od svega što smo iz Cenčičeve knjige citirali mogli smo kroz dokumenta provjeriti samo navode iz posljednjeg pasusa. U Kopiničevu pismu Titu od 25. jula 1941, čiji je integralni tekst objavljen u prvoj knjizi *Dokumenta centralnih organa...*, stoji rečenica:

»4) Već prve dane rata ja sam njemu (Radi Končaru Brki — primj. autora) rekao da si Ti već ranije javio Djedi, da ćete u slupaju napada na Savez pödicTöruzani ustanakVp

Da vidimo, napokon, šta kaze naša *Vojna enciklopedija* o temi o kojoj je riječ:

»Informacije o pokretima nemačkih trupa prema granici Sovjetskog Saveza dolazile su sa više strana. Između ostalih, CK KPJ upozoravao je sovjetsku vladu o znacima predstojeće agresije.«⁵⁰

Osim Titovih sjećanja i sjećanja Pavla Koporčića i Vladimira Dedijera nismo pronašli nijedan *dokument* koji bi ilustrirao tvrdnju *Vojne enciklopedije* ili ostale navode o obavještenjima o predstojećem njemačkom napadu na ~~Sovjetski Savez~~ koja su iz Jugoslavije stizala u Moskvu. *

Obavještajna saradnja CK KPJ s Moskvom (»Djedom«, »Direktorom«, »Centrom«) nakon njemačkog napada na SSSR, u toku 1941. i 1942. godine, prema do sada dostupnim dokumentima, osim u dva glučaja. bila je isključivo jednosmjerna, možda i zato što u tom vremenu "sovjetska obavještajna služba nije raspolagala podacima koji bi mogli biti korisni štabovima NOP-odreda, "odnosno NOV i PO "Jugoslavije. Kasnije" je uspostavljena saradnja u punom smislu riječi, tj. šira uzajamna razmjena obavještajnih podataka. Uostalom, Jakva saradnja, na vojnooperativnom planu, uspostavljena je i između Vrhovnog štaba NOV i POJ i odgovarajućih ustanova "i štabova zapadnih saveznika.

U svojim depešama, pa i onim isključivo vojnoobavještajnog karaktera, slatim u Moskvu preko centra za vezu Kominterne, kojim je u Zagrebu rukovodio Josip Kopinič, i preko radio-stanice Vrhovnog štaba, koja je počela raditi 9. februara 1942. *na* oslobođenom teritoriju blizu Foce, Tito je "skoro redovno naglašavao da su »za Djeda«, što je bio šifrovani naziv za Izvršni komitet Kominterne, i uvijek ih je potpisivao s »Valter«. (Naziv »Djed« za IK Kominterne prvi put u našoj historiografiji našli smo u zabilješkama Sergeja Krajgera s predavanja Josipa Broza Tita održanog u školi CK KPJ u febru-

aru 1940. godine u Dubravi kod Zagreba.⁵¹⁾ Ono »za Dje-
da«, bila je formalnost, jer je logično da Kominternu u
isključivo vojnoobavještajnim izvještajima nisu mogli
interesovati podaci, recimo, o dislokaciji njemačkih, ta-
lijanskih, domobranskih i drugih neprijateljskih trupa
na teritoriju Jugoslavije i slično, već ih je onaj tko ih je
primao prosljeđivao na odgovarajuću adresu. U malo-
brojnim slučajevima Tito je i preko jedne i preko druge
radio-stanice slao i radiograme upućene izravno iz di-
rektora^ tj. za Obavještajnu upravu Generalštaba
Crvene armije!

Ti drugom tomu *Priloga za biografiju Josipa Broza
Tita* Vladimir Dedijer piše da je Tito »u leto 1941« slao
depeše Kominterni i primao od nje odgovore »preko
sovjetskog poslanstva u Beogradu«.⁵²⁾

Osim toga, Dedijer napominje da se u Titovim arhi-
vama još uvijek nalazi i izvjestan broj njegovih depeša
dostavljenih Moskvi koje~nšu dešifrovane.⁵³⁾

Sudeći prema dosad objavljenim dokumentima,
prve isključivo vojnoobavještajne podatke Tito je po-
slao Moskvi 6. jula 1941, nepunih petnaest dana nakon
njemačkog napada na SSSR. Dostavljajući iz Beograda
Kominterni (»Djedu«) preko Kopiniča izvještaj o aktiv-
nosti KPJ za pripreme ustanka, on je u popratnom pis-
mu poručio Kopiniču, oslovljavajući ga, čini se prvi i je-
dini put, pseudonimom »Aleksandar«:

»Javi "još to:

Na aerodromu u Bgd ima stalno oko 200—300
aviona i ovdje je škola za letenje za njemačke pilo-
te.«⁵⁴⁾

Nije poznato od koga je Tito dobio te podatke. Rado-
mir Vujošević, koji je proveo naučna istraživanja i pri-
premio za štampu sedmi tom Titovih *Sabranih djela*
(1979), u kojemu je objavljena citirana depeša, dodao je
uz nju sljedeću napomenu:

»Odnosi se na Zemunski aerodrom. U to vrije-
me na aerodromu se nalazio mali broj aviona, a
vazduhoplovna škola je preseljena iz Zagreba u
Zemun tek početkom avguste, 1941, na zahtjev ko-
mandanta "JGgSlstDksrfeiamaršaia Lista.«⁵⁵⁾

Skoro identičnu napomenu uz citirani tekst Titove
depeše nalazimo i u prvom tomu *Dokumenata central-
nih organa KPJ NOR i revolucija 1941—1945*, objavlje-
nom 1985.⁵⁸⁾

Nije poznato ni to od koga je Tito dobio podatke do-
stavljene »Djedu« istim putem 23. avgusta 1941, u sklo-

pu opširnijeg izvještaja o borbama u Jugoslaviji:

»U Beograd su došla još tri njemačka puka kao pojačanje. Sada se nalazi u Srbiji oko šest divizija Nijemaca.«

Ni ti podaci nisu bili tačni...

Uz njih je u sedmom tomu Titovih *Sabranih djela* R. Vujošević dodao napomenu:

»Njemačka Vrhovna komanda nije udovoljila zahtjevu komandanta Jugoistoka, koji je bio upućen početkom avgusta 1941, da se u Srbiju upute nove vojne jedinice, ali je stavila u izgled pojačanje 562 bataljona u Beogradu u kojem bi se obrazovale još dvije čete.*⁵⁸

Skoro identičnu napomenu nalazimo i u prvoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...*:

»Početkom avgusta 1941. komandant Jugoistoka, feldmaršal List, je zahtijevao od Vrhovne komande da uputi u Srbiju nove vojne jedinice. Tom zahtjevu nije bilo udovoljeno, već je stavljeno u izgled da se pojača 562. bataljon u Beogradu, u kojem bi se obrazovale još dvije čete.«⁵¹

Međutim, čini nam se da tako sročene napomene nemaju baš mnogo veze sa citiranim tekstom Titove depeše! Tito ne govori ni o kakvom bataljonu već o »tri njemačka puka« odnosno o »oko šest divizija Nijemaca! A tada su se u Srbiji nalazile samo tri njemačke posadne pješadijske divizije (704, 714. i 717) petnaestog talasa i nekoliko landessšicenbataljona. Tek 6. septembra iz Soluna je kao pojačanje upućen u Srbiju 125. pješadijski puk ojačan 220. lakim artiljerijskim divizionom, a/ desetak dana kasnije počeli su iz Francuske da pristižu, na prostor Sremske Mitrovice i Rume ešaloni njemačke 342. pješadijske divizije, koja je 24. septembra krenula u ofanzivu na oslobođeni tenforij zapadne Srbije.

Četvrtog januara 1942. s Romanije su, preko Sarajeva u Zagreb otišli Ivo Lola Ribar i Josip Kopinič, koji je, na Titov poziv, desetak dana boravio u Vrhovnom štabu na oslobođenom teritoriju istočne Bosne. Nakon dolaska u Zagreb Lola Ribar je 12. januara 1942. godine poslao Titu pismo u kojemu nalazimo ovo:

»Sa Vazduhom odmah smo otpočeli rad. Uspehli smo do sada da predamo sve najosnovnije stvari, i to o aerodromu, zatim seriju o ofanzivi na Užice itd. koju je Stan napisao u Rog(atici), kao i još neke činjenične podatke o Draži i engleskoj misiji koja je bila kod njega. (Iako se o tome nismo pobliže dogovorili smatrao sam s obzirom na nje-

gove ranije upite korisnim da ovo što hitnije dam, da bi se iskoristili dobri uslovi za rad jer smo i primali i davali prosto *izvanredno* (...) Čekajući na nove depeše Starog ja ću se ograničiti da im dam samo par osnovnih činjenica o borbama i akcijama iz pojedinih pokrajina, koje sam izvadio iz izvještaja koje vam šaljem. Kao što je dogovoreno, na sve depeše potpisujem Starog.«⁸⁰

»Vazduh« je nadimak Josipa Kopiniča, a Stari je poznati nadimak Josipa Trta, a upotrebljavali su ga uglavnom njegovim najbližim saradnicima. Interesantno je da u drugoj knjizi drugog toma *Zbornika dokumenata i podataka o NOR jugoslavenskih naroda* umjesto »sa Vazduhom« stoji »Sa N. N.«⁸¹, a ostali je tekst identičan sa tekstom objavljenim u trećoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...* A kad je riječ o Kopiničevu pseudonimu »Vazduh«, on nema nikakve veze s onim što su u žaru polemike s njim iznijeli pojedinci tvrdeći da ga je dobio zato što se ponašao kao »čovjek koji je pao iz vazduha«. Naime, dobio ga je zato što je bio zadužen za radio-vezu, tj. vazдушnu vezu s Moskvom.

Devetog februara 1942. godine, pomoću šifre koju je Kopinič donio Titu u Rogaticu, Vrhovni štab iz Foče napokon je uspio da uspostavi direktnu radio-vezu s »Djedom«⁷ od tada Titove depeše — pisane na ruskome, a ne na hrvatsko-srpskom kao do tada. Tjer ih je šifrirao Kopinič koji je odlično znao ruski — više nisu išle u Moskvu preko Kopiničeve radio-stanice u Zagrebu.

U vezi s tim Titove 7. februara u opširnijem pismu poslao Svetozaru Vukmanoviću u Sarajevo i sljedeću poruku:

»S Djedom imamo sada vrlo dobre i neposredne veze. Nastojte da dobijete što više podataka i obavještenja od vojnih lica s kojima imate veze.«⁸²

Pet dana kasnije, 25. februara, uslijedila je opširnija Titova depeša vojnoobavještajnog sadržaja, poslana direktno »Djedu«:

»U Bosnu već dolazi talijanska vojska namjesto njemačke, koja ubrzano odlazi.¹⁵⁵ Hrvatske ustaše, zajedno s Talijanima, pripremaju novu ofanzivu protiv nas.^{158 278}

Imamo podataka da je izdajnik Nedić obećao Hitleru da na proljeće pošalje 50 000 srpskih vojni-

ka na istočni front.¹ Bojeći se toga, Nedićevi vojnici dezertiraju.¹⁵⁸²⁷⁷ Pavelić je takođe obećao 300 000 vojnika Hitleru, ali mobilizacija nije uspjela. Preko 50 % odbilo je da ide u Pavelićevu vojsku. Mobilizacija je zasad zaustavljena.²⁷⁸

Hitler je naredio Paveliću da amnestira sve lidere HSS-a. Takođe je iz zatvora pušten i Maček. Po Hitlerovom naređenju, Pavelić treba da podijeli vlast s Mačekom, smatrajući da će tako slomiti otpor hrvatskih seljaka protiv mobilizacije.^{159279,83}

Očigledno se podatak o ubrzanom odlasku njemačke vojske iz Bosne u cjelini ili djelomično zasnivao na obavještenjima dobivenim iz Tempovih pisama iz Sarajeva od 2. i 22. februara. U prvom je stajalo:

»Nijemci su se povratili sa Romanije i brodskom prugom otišli ka Brodu. Više ništa ne znamo o njihovim namjerama. Mislim da se upućuju na istočni front.«⁸⁴

A u pismu Titu od 22. februara Tempo je javljao i o tome kako su neki njemački oficiri, koji su popravljali zube kod jednog simpatizera NOP-a, od njega zatražili »da im kako bilo svrši posao« jer »odmah moraju da putuju za Beograd«.⁸⁵

Nije, međutim, bio posrijedi odlazak svih njemačkih trupa iz Bosne već samo odlazak 697. puka 342. pješadijske divizije. On je, učestvujući u operacijama na Ozrenu, zaostao za glavnom svoje divizije koja je već bila krenula za Istočni front.

Podaci o odlasku njemačkih i dolasku talijanskih trupa umjesto njih, te o talijansko-ustaškim priprema za ofanzivu protiv partizana, nisu bili tačni. Do tih priprema došlo je tek poslije njemačko-talijanskih razgovora u Opatiji 3. marta 1942. godine. Ni podaci o Nediću nisu bili tačni. Nedostaju podaci o tomeddkoga je Vrhovni štab dobio te informacije. Ostale podatke iz te depeše nalazimo u pismu Edvarda Kardelja i Ive Lole Ribara poslatog Titu 15. februara 1942. godine iz Zagreba.

Mišo Leković, priređivač devetog toma Titovih *Sabranih djela*, koji je izišao iz štampe 1979, stavio je uz tu depešu pet napomena:

»¹⁵⁵ Podatak o dolasku italijanskih trupa u Bosnu u njemačku okupacionu zonu nije bio tačan. Nakon reokupacije tzv. II i III okupacione zone u toku jeseni 1941, italijanske jedinice su se zadržale u većem dijelu zapadne i u nekim gradovima jugoistočne Bosne. Zbog pojačane aktivnosti partizana, Italijani su bili primorani da u toku decem-

bra 1941. povuku svoje posade iz¹⁵⁶ Foče/Goražda, Čajniča i Rudog prepustivši ih četnicima, ali su ubrzo u ta mjesta ušli partizani. Nakon odlaska njemačke 342. divizije iz istočne Bosne, krajem januara i početkom februara 1942, nijedna italijanska jedinica nije došla u istočnu Bosnu. U toku februara 1942. vršene su pripreme za dogovor njemačkih i italijanskih glavnih štabova na Balkanu (za sastanak u Opatiji) da se u proljeće izvedu zajedničke operacije protiv glavnih partizanskih oblasti u njemačkoj okupacionoj zoni u Jugoslaviji. Vrhovni štab je dobio neka obavještenja o tim dogovorima i o namjerama da se italijanske trupe koje će učestvovati u tim operacijama prebace u njemačku okupacionu zonu.

¹⁵⁶ Riječ je o njemačko-italijanskoj operaciji u istočnoj Bosni (operacija »Trio«), u kojoj je trebalo da učestvuju i oružane snage NDH. Sporazum o toj zajedničkoj njemačko-italijansko-ustaškoj ofanzivi sklopljen je na sastanku u Opatiji 3. marta 1942.

¹⁵⁷ Podaci o slanju kvislinških, nedićevskih trupa iz Srbije na istočni front nisu bili tačni. Njih su donijeli neki nedićevci koji su prebjegli. Pošto nisu bili u stanju¹⁵⁸ da sami, svojim vojnim i policijskim snagama, obezbjeđuju okupacionu upravu u Srbiji, Nijemci su pristupili intenzivnijem formiranju kvislinških jedinica, tzv. nedićevaca, ljotićevaca i bjelogardista. Te jedinice nisu bile namijenjene za upotrebu izvan Srbije.

¹⁵⁸ Obavještenje o navodnom upućivanju 300 000 hrvatskih vojnika na istočni front Tito je dobio od Kardelja i Ribara (vidi njihov izvještaj od 15. februara, A-CK SKJ, Fond CK KPJ, br. 1942/70). Na istočnom frontu se već nalazio jedan legionarski puk NDH i nije bilo predviđeno upućivanje novih trupa, jer je situacija u zemlji, gdje je narodnooslobodilačka borba dobijala velike razmjere, zahtijevala angažovanje svih kvislinških snaga, uključujući i one koje su se na poligonima u Štokerauu i Delershajmu obučavale i pripremale za angažovanje na istočnom frontu. Sve kvislinške trupe NDH koje su u toku 1942. i 1943. obučavane u Njemačkoj (legionarske divizije) biće angažovane u Jugoslaviji u borbi protiv narodnooslobodilačke vojske.

¹⁵⁹ Maček i prvaci HSS-a nisu bili u zatvorima, već su samo bili odstranjeni iz javnog političkog

života u NDH. Da bi njih i njihove stranačke pristalice pridobila za svoju ustašku politiku, Pavelićeva vlada je nastojala da ih uključi u svoj aparat i iskoristi u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Jedan dio stranačkih vođa je još od prvih dana stvaranja NDH pristupio ustašama. Obavještenje o navodnom puštanju iz zatvora Mačeka i 'svih HSS-poslanika' Tito je dobio iz Kardeljevog i Ribarevog izvještaja od 15. februara 1942.⁸⁸

Uz taj Titov radiogram *priređivač* treće knjige *Dokumenata centralnih organa KPJ...*, koja je objavljena sedam godina kasnije (1986), dr Zdravko Antonić dao je uz istu depešu samo *četiri napomene*:

²⁷⁸ Vrhovni štab je, nakon odlaska njemačke 342. divizije iz istočne Bosne, primio neka obavještenja da se njemački i italijanski štabovi dogovaraju da oni s kolaboracionistima povedu u proljeće 1942. zajedničku protivpartizansku ofanzivu. Cijenilo se takođe da će njemačke jedinice u Bosni biti zamijenjene italijanskim. Međutim, o tome se na zajedničkom sastanku njemačke i italijanske komande u Opatiji (početkom marta 1942) nije pregovaralo.

²⁷⁷ Vijesti koje su širili bjegunci iz Srbije da će se uputiti jače kolaboracionističke trupe iz Nedićeve Srbije na Istočni front u proljeće 1942. nisu bile potvrđene. Međutim, Nijemci su zaista intenzivirali formiranje kolaboracionističkih sastava, ali su i te nove jedinice bile namijenjene za protivpartizanske aktivnosti u Srbiji.

²⁷⁸ Iz izvještaja E. Kardelja i I. L. Ribara od 15. februara Tito je izveo zaključak o mobilizaciji i upućivanju oko 300 000 vojnika za potrebe Hitlera.

²⁷⁸ Dr *Vlatko Maček* i drugi prvaci HSS nisu bili u zatvorima, već samo eliminisani iz tekućih političkih zbivanja.⁶⁷

Razlike, ne baš beznačajne, između Lekovićevih i Antonićevih napomena lako su uočljive za iole pažljivijeg čitaoca. A kada je, posebno, riječ o napomenama uz obavještajne podatke, one, razumljivo, imaju svoju posebnu težinu.

I još nešto o Titovoj depeši o kojoj je riječ. Iza potpisa »Valter«, u njoj nalazimo upozorenje za šifranta (Pavla Savića):

»Pisao sam ruskom azbukom a ozgor označio latinicom šta koje slovo znači. Zdravo T.T.«⁸⁸

Znači da je i ovu, kao i sve ostale depeše koje nije slao u Moskvu preko Kopiniča (Vazduha), Tito pisao na

ruskome, a da bi šifrantu koji, očigledno, još nije najbolje vladao tim jezikom, olakšao posao, pomagao mu je na način koji je naveo. O svom tadašnjem znanju ruskog jezika govori sam Pavle Savić u pismu od »16. III. 42«. Ovo počinje riječima »Zdravo Stari«, i u njemu Pavle kaže:

»Posle naše vesti o hapšenju Ant(onova) dobili smo ovu depešu koju te molim da mi prevedesh doslovno...«⁶⁹

A o Titovu potpisu »T.T.«, kojim se ponekad koristio, treba napomenuti da je, koliko smo mogli utvrditi, potekao od Edvarda Kardelja i da su to prva slova riječi »T(ovariš) T(ito).

U vezi s temom poglavlja interesantan je i pusus u pismu Moše Pijade što ga je 28. marta 1942. godine poslao Titu sa Žabljaka, gdje je očekivao dolazak sovjetskih aviona s pošiljkom ratnog materijala:

»Cicmil mi je rekao da sa veze sa Djed(om) treba da prede naš V(rhovni) Š(tab) na vezu sa RKKK. Je li tačno? Jesi li im predložio da nam pošalju svoje predstavnike i stručnjake za naš V(rhovni) Š(tab)?«⁷⁰

Riječ je o Obradu Cicmilu, predratnom članu KPJ, tada članu Štaba Durmitorskog NOP-odreda. Kratica RKKK označavala je Radničko-seljačku Crvenu armiju iz perioda oktobarske revolucije, a M. Pijade ju je, vjerovatno, upotrijebio kao sinonim za Generalštab Crvene armije. Otkud Cicmilu citirani podatak iz pisma M. Pijade Titu, nismo mogli da utvrdimo. Uostalom, Tito je svoje radiograme vojnoobavještajnog sadržaja i dalje adresirao na »Djeda«. Tako je postupao čak i poslije raspuštanja Kominterne (15. maja 1943. godine).

U četvrtoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...* nalazi se depeša Izvršnog komiteta Komunističke internacionale Josipu Brozu Titu:

»21. april 1942.
(Moskva)

Da bi se tačno utvrdio sastav i dislokacija okupatorskih trupa koje se nalaze na teritoriji Jugoslavije, molimo da se kod zarobljenih neprijateljskih vojnika i oficira, koje je zarobila Narodnooslobodilača vojska dozna sledeće.-

1) Numeracija, brojno stanje, sastav i ratne akcije Nemaca, Italijana, hrvatskih, ustaških i četničkih jedinica *koje vrše ofanzivu na Narodnooslobodilačku vojsku.*

2) Numeracija, sastav i dislokacija okupatorskih trupa (uključujući bugarske i mađarske jedinice) na okupiranoj teritoriji (istakli autori).⁷¹

Međutim, na originalu te depeše nije označeno kome je upućena, a na njenom kraju stoji: »Potpis N 19 teleg. N84«. Nema sumnje da je ona upućena iz Moskve Titu, samo je pitanje ko je »N 19« ili »NI 9« i zašto je Redakcija *Dokumenata centralnih organa KPJ..* jednostavno izostavila taj potpis. Uostalom, i sam prijevod depeše suviše je slobodan, pa i netačan, jer bi trebalo da glasi:

»U cilju preciziranja sastava i dislokacije okupacionih trupa... (stranih?) koje se nalaze na teritoriji Jugoslavije, molim da se izda naređenje *u pogledu zarobljenih vojnika i oficira protivnika koje vode sa sobom jedinice nar. osi. vojske.*

Objasniti:

1) Numeraciju, brojno stanje i sastav i ratna djelstva Nijemaca, Talijana, Hrvata, ustaških i četničkih jedinica, *koje djeluju protiv narod(no) oslobodilačke vojske;*

2) numeraciju, sastav i dislokaciju trupa okupatora (uključno bugarske i mađarske jedinice), okupiranu teritoriju (istakli autori).

Potpis N19 teleg.N84«

O tome šta se odmah zatim dogodilo, svjedoči dr Vladimir Velebit koji je dvadesetak dana prije, 2. aprila 1942. godine, zajedno s Ivom Lolom Ribarom, stigao iz Zagreba u oslobođenu Foču.

Napitanje »Nakon dolaska u partizane, vi ste se odmah priključili Vrhovnom štabu. Kakva ste zaduženja dobili?« — dr Velebit je odgovorio:

»Baš nekako kad sam došao, dobili smo iz Moskve telegram da im pošaljemo podatke o rasporedu njemačkih jedinica. *Kako nismo imali službu koja bi prikupljala takve podatke, nismo im mogli poslati detaljnije informacije.* I tako me drug Tito odredio da organiziram vojnu obavještajnu službu. Obilazio sam štabove i davao upute kako saslušavati zarobljenike, uzimati od njih vojne knjžice i sve ostale podatke. To sam ra-

dio sve do jeseni 1942. (istakli autori).⁷²

Nažalost, poslije jeseni 1942. godine Velebitova funkcija i radno mjesto ponovno su ostali upražnjeni sve do 1944. godine, kada je dužnost obavještajnog oficira u Vrhovnom štabu preuzeo pukovnik Vjekoslav Klišanić.

»Početkom aprila 1942« Džed je uputio Valteru (Titu) prvu depešu obavještajnog karaktera:

»Doznali smo da je Mihailović javio Jovanoviću (predsjedniku jugoslovenske izbjegličke vlade — primj. autora) u London sledeće:

'Komunisti nam smetaju u našem radu. Mi imamo pozitivne dokaze da Nemci i Italijani daju komunistima oružje, jer oni žele da se ove dve partije na proleće sudare. U Bosni komunisti su se ujedinili sa ustašama. Učinite sve što od vas zavisi da bi(ste) ih usmerili na pravilan put.'

Ovo saopštenje ne može se tekstualno iskoristiti javno.⁷³

Redakcija je uz taj telegram dodala primjedbu: »Dokument skoro iste sadržine uputio je Draža Mihailović u London 22. marta 1942.«⁷⁴

To je obavještenje bilo potpuno tačno, ali nastao je mali nesporazum u vezi s njim. On se vidi iz Titove depeše Moskvi od 7. aprila iste godine:

»Nismo razumjeli može li se ili ne javno iskoristiti tekst depeše koju je Mihailović uputio Jovanoviću.

Nama je veoma potrebno da raskrinkamo toga generala, koji igra tako gnusnu ulogu.«⁷⁵

Odgovor Moskve nije poznat, ali je vjerovatno glasilo da se depeša ne smije navoditi kao izvor obavještenja, već da se prihvati njena suština i iskoristi u određivanju pravca vlastite propagande.

O drugom obavještajnom izvještaju »Džeda«, dostavljenom Titu u toku 1942, biće riječi kada budemo govorili o sovjetskom obavještajcu Fjodoru Mahinu.

U aprilu 1942. godine ustaška je policija uspjela da izvrši veliku provalu među sarajevskim ilegalcima — saradnicima NOP-a. O tome je Tito (Valter) 29. aprila iz Foče javio u Moskvu:

»Ovih dana došlo je do provale među oficirima-avijatičarima u Sarajevu koji su bili naši simpatizeri. Jedan avijatičar uspio je da pobjegne i došao je u naš štab. On priča o velikom nezadovoljstvu u redovima hrvatskih jedinica. On je dao

vrlo dragocjene podatke o rasporedu jedinica i njemačke avijacije.«⁷⁸

Ko je bio avijatičar o kome je riječ, nismo mogli utvrditi. Uostalom, to nisu uspjele odgonetnuti ni redakcije devetog toma Titovih *Sabranih djela* i četvrte knjige *Dokumenata centralnih organa KPJ...*, u kojima je ta depeša objavljena.

Vjerovatno je »Djed« urgirao odgovor na svoj radiogram od 21. aprila jer je Tito (Valter) 29. maja, u jeku treće velike neprijateljske ofanzive, iz Plužina, gdje se tada nalazio Vrhovni štab, javio Moskvi:

»O dislokaciji njemačkih i talijanskih jedinica u Jugoslaviji za sada još nemamo tačnih podataka. Trudićemo se da ih dobijemo i ovih dana ćemo izvijestiti. Talijani i Nijemci pokušavaju svim silama da nas unište. U Jugoslaviji je koncentrisano oko 300 000 talijanskih vojnika. U Hercegovini, Crnoj Gori i Sandžaku dejstvuje pet divizija — 'Pusterija', 'Bolcano', 'Venecija', 'Đulija', a jedna divizija je zamijenila 'Mesinu', koju smo mi potpuno razbili u Crnoj Gori. Koje se divizije nalaze u Dalmaciji, Lici, Hrvatskoj i Sloveniji — nije nam poznato. U Tirani se nalazi štab 2. talijanske armije, u Splitu štab armije nepoznate numeracije; štab 3. talijanske armije vjerovatno je u Trstu.«⁷⁷

Mišo Leković, priređivač desetog toma Titovih *Sabranih djela*, koji je izišao iz štampe 1980, uz taj dio Titove depeše Moskvi dodao je napomenu:

»Podaci o italijanskim okupacionim snagama u Jugoslaviji u drugoj polovini maja 1942., kojima je Vrhovni štab raspolagao, nisu bili tačni. U Hercegovini i Boki su se tada nalazile snage 6. armijskog korpusa, čiji je štab bio u Dubrovniku. Taj je korpus imao u svom sastavu šest divizija: 'Kačatori dele Alpi', 'Marke', 'Taurinenze', 'Murđe', 'Messina' i 'Emilija'. U Crnoj Gori (bez Boke) i Sandžaku nalazile su se trupe 14. armijskog korpusa (Komanda Trupa Crne Gore), čiji se štab nalazio na Cetinju. U sastav tog korpusa ulazile su divizije: 'Pusterija', 'Venecija', 'Ferara', 'Taro' i 'Alpi Graje' i dijelovi divizije 'Pulja'. U Dalmaciji se nalazio 18. armijski korpus (sjedište štaba u Splitu), koji je u svom sastavu imao divizije: 'Bergamo', 'Sasari', 'Peruđa' i 'Zara'. U Lici, Gorskom kotaru i Hrvatskom primorju dejstvovao je 5. armijski korpus (sjedište štaba u Crikvenici) sa svoje tri divizije:

'Re', 'Lombardija' i 'Celere' ('Brza'). U Sloveniji su se nalazile divizije 'Granatieri' i 'Izonco' 11. armijskog korpusa (sjedište štaba u Ljubljani). Šesti, 11. i 18. korpus bili su u sastavu 2. armije (sjedište štaba u Sušaku), a 14. korpus u sastavu 9. armije (sjedište u Tirani).⁷⁸

Redakcija pete knjige *Dokumenata centralnih organa KPJ...*, objavljene 1986, smatrala je potrebnim da uz citirani pasus Titove depeše Moskvi od 28. maja 1942. doda samo lakonsku napomenu: »Podaci nepouzdanii.«⁷⁹

Pretpostavljajući i sam da podaci o dislokaciji talijanskih okupacionih snaga dostavljeni Moskvi, možda, nisu tačni, a znajući da su nepotpuni, Tito je već sutradan, 29. maja ujutro, u opširnijem naređenju Operativnom štabu NOP-odreda za Hercegovinu i južnu Dalmaciju, zatražio:

»5. Recite nam sve što znate o dislokaciji talijanskih snaga. U tu svrhu tamo šaljem druga Vladimira Popovića, inastojte da mu u svakom pogledu idete na ruku. Naročito je potrebno da se ispitaju pojedini zarobljenici da bismo mogli što prije pružiti potrebne podatke koje traže naši saveznici.«⁸⁰

Taj dokument ne nalazimo u petoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...*, gdje bi kronološki pripadao!

Redakcija desetog toma Titovih *Sabranih djela* intervenisala je već na istoj stranici na kojoj je objavljeno Titovo naređenje Operativnom štabu NOP-odreda za Hercegovinu i južnu Dalmaciju kratkom napomenom uz ime Vladimira Popovića: »Riječ je o Vladimiru Velebitu-Red«, a Mišo Leković je u vezi s tim dodao sljedeću napomenu:

»Vrhovni štab nije imao tačne podatke o numeraciji i dislokaciji italijanskih snaga koje je, na traženje Izvršnog komiteta Kominterne, trebalo da uputi vrhovnoj komandi Crvene armije. Da bi dobio što potpunije podatke, uputio je u Hercegovinu Vladimira Velebita, kome je naložio da putem saslusanjara zarobljenih talijanskih vojnika (Velebit je znao nekoliko stranih jezika) i korišćenjem agenturne mreže dobije podatke o rasporedu talijanskih snaga. Zbog specifičnosti njegove misije, odlučenoj da se ne otkrije njegov identitet.«⁸¹

Po syemu se činLda4eJVLLeković bio u pravu. Vladimir Popović nalazio^e tada daleko od Plužina, negdje

u Lici, sa CK KP Hrvatske i Glavnim štabom NOP-odreda Hrvatske.

Pri kraju marša grupe proleterskih brigada od Zelengore do Bosanske krajine Tito je 25. jula 1942. iz sela donjeg Malovana u Moskvu poslao depešu čiji je prvi pasus glasio:

—
»Postaraćemo se da u najbliže vrijeme damo podatke o dislokaciji talijanskih, njemačkih i hrvatskih trupa i da osiguramo redovnu informaciju. Veza s drugim oblastima Jugoslavije je veoma teška, prvo zbog toga što partizani sistematski ruše željezničke pruge, a drugo zbog toga što se mi stalno nalazimo u pokretu. Cvezu držimo skoro isključivo preko kurira pješaka i konjanika.«⁸²

Uz prvu rečenicu tog pasusa Mišo Leković, Pero Morača i dr Slobodan Milošević, priređivači jedanaestog toma Titovih *Sabranih djela*, stavili su napomenu:

»Tito je 24. ili 25. jula primio od Izvršnog komiteta Kominterne radiogram (koji su šifranti uspjeli samo djelimično da dešifruju) u kome su traženi podaci o 'jačini, dislokaciji i numeraciji njemačkih, italijanskih i bugarskih jedinica' i o 'prebacivanju njemačkih i italijanskih jedinica kroz Jugoslaviju, Grčku i Bugarsku' (istakli autori). Traženi su još neki podaci, ali tekst o tome nije mogao biti dešifrovan.«⁸³

Međutim, ta je depeša doslovno glasila:

»Molba:

1) Ustanoviti broj, dislokaciju i numeraciju njemačkih, talijanskih, mađarskih i bugarskih jedinica 25. jula.....;

II

3) Ustanoviti broj i karakter njemačkih i talijanskih vojnih transporta kroz Jugoslaviju u Grčku i Bugarsku (istakli autori). Te podatke hitno nam poslati. Također molba

III

Fišer u Zagrebu. No. 19 i Roza pri glavnom štabu Slovenije. Valdes.«

Očigledna je greška u prijevodu II tačke i ona uopće nije beznačajna. Dvije prve tačke te depeše koje nisu do kraja dešifrovane potpisao je sigurno »Djed« ili, možda, »Direktor«. U trećoj, do kraja dešifrovanoj depeši s potpisom »Valdes« (Josip Kopinič), Kopinič je preko Moskve javljao Titu da se on (No. 19) i njegova supruga radi-

otelegrafistkinja (Roza, tj. Stela) nalaze pri Glavnom štabu Slovenije. (O tome opširnije vidi u poglavlju ove knjige »Zagrebački obavještajni centar«.)

Dvadeset dana kasnije, 15. avgusta, nakon oslobodjenja Livna, Tito sa planine Cincara iz predjela Male Drežnice, u Moskvu šalje opširan radiogram:

»Među dokumentima koje smo zaplijenili u gradu Livnu nalazi se naredba komandanta Hrvatske pješadije od 28. juna 1941. godine o stvaranju štabova 15 pukova pješadije i o njihovoj dislokaciji. Ovi pukovi su stvoreni od prethodnih bataljona pješadije.

Prvi puk ima dva bataljona: prvi bataljon smješten je u Bjelovaru, a drugi u Varaždinu. Drugi puk ima dva bataljona i oba su smještena u Zagrebu. Treći puk ima tri bataljona: prvi u Karlovcu, drugi u Ogulinu i treći u Delnicama. Četvrti puk ima dva bataljona, oba u Osijeku. Peti puk ima dva bataljona: prvi u Slavonskoj Požegi, a drugi u Novoj Gradiški. Šesti puk ima dva bataljona: prvi u Vinkovcima, a drugi u Petrovaradinu. Sedmi puk ima tri bataljona, svi u Sarajevu. Osmi puk ima dva bataljona, oba u Tuzli. Deveti puk ima dva bataljona, oba u Travniku. Deseti puk ima dva bataljona, oba u Banjaluci. Jedanaesti puk ima tri bataljona: prvi u Sisku, drugi u Petrinji, treći u Bihaću. Dvanaesti puk ima dva bataljona, prvi u Otočcu, drugi u Gospiću. Trinaesti puk ima tri bataljona: prvi u Mostaru, drugi u Nevesinju i treći u Mostaru. Četrnaesti puk ima tri bataljona: prvi u Trebinju, drugi u Dubrovniku i treći u Bileći. Petnaesti puk ima tri bataljona, prvi i treći i Kninu, a drugi u Sinju.

Jačina ovih bataljona je do 600 boraca i oficira.«⁸⁴

Već je bila _započela. Staljingradska bitka (23. jula 1942), presudna bitka drugog svjetskog rata, u kojoj je

dvije hiljade tenkova, dvije hiljade aviona... U toj situaciji obavještajnu službu Crvene armije interesovao je svaki detalj o mogućnostima Nijemaca da u borbe na istočnom frontu ubace nove snage, svoje ili bilo kog svog saveznika. Otuda i njeno pojačano interesovanje za stanje u domobranstvu tzv. NDH (koje ona naziva, kao i sam Tito nekoliko puta, hrvatskom vojskom) i za situaciju u svim krajevima Jugoslavije. Zato Moskva (tu

depešu nismo pronašli, ali je ona sigurno postojala) poslije prijema opširnog Titova izvještaja od 15. avgusta traži još neka objašnjenja o domobranstvu, a Tito 18. avgusta, iz oslobođenog Glamoča odgovara:

»Mi smo dali informaciju o dislokaciji hrvatske vojske. Deveti puk ima tri bataljona i svi su u Sarajevu.

Mi smo vrlo dobro organizovali našu obavještajnu službu u Dalmaciji. Informacije slijede.«⁸⁵

Detaljne podatke o partizanskoj obavještajnoj službi u Dalmaciji Tito je dobio od Štaba IV operativne zone, s kojim je Vrhovni štab nakon dolaska grupe proleter-skih brigada na sektor Livna, uspostavio direktnu vezu.

Približno u isto vrijeme — na depeši nema datuma — Tito je iz Moskve dobio depešu:

»Kako stoje stvari s partizanskim pokretom u Srbiji?

Kakvo je stanje u Crnoj Gori? Imate li vezu s fruškogorskim partizanskim odredima? Ded N-94.«⁸⁶

Predratni član KPJ i član CK SKOJ-a Stefan Mitrović ostao je poslije pada »Uzičke republike« u Srbiji, na području Čačka, gdje je ubrzo bio zarobljen. Uspio je, međutim, da se domogne slobode i u junu 1942. godine, najprije preko okupiranoga, a zatim preko oslobođenog teritorija Hrvatske, stigne u Bosansku krajinu. Saznavši za njegov dolazak, Tito je 12. avgusta 1942. javio Operativnom štabu NOP i DV za Bosansku krajinu:

»Saopštite drugu Stefanu Mitroviću da nam napiše podrobniji izvještaj o Srbiji odnosno o svemu onome o čemu je razgovarao s Mihajlom (Blagoje Nešković, sekretar PK KPJ za Srbiju) i drugim drugovima.«⁸⁷

Dobivši Mitrovićev izvještaj, Tito (Valter) je 18. avgusta radiogramom javio Moskvi:

»Drug koji je došao iz Srbije javlja da je od aprila mjeseca njemačka vojska počela da se kreće u pravcu Grčke i Bugarske. Te njemačke jedinice sastavljene su od Austrijanaca i takozvanih folksdojčera. Njihov moral je veoma slab. Ima mnogo slučajeva dezerterstva i samoubistva.

Karakteristično je da su Nijemci počeli snažno da utvrđuju gradove Kraljevo i Kragujevac. Stanovništvo iz šest opština okoline Kraljeva Nijemci su iselili, jer se taj kraj utvrđuje.«⁸⁸

S druge strane, Ivo Lola Ribar je 20. avgusta 1942. iz Zagreba »za Djeđu« dostavio opširnu depešu u kojoj su bili i važni obavještajni podaci:

3. — Došli smo do *autentičnih* podataka o snazi okupatorskih trupa na teritoriji Hrvatske države. Nemci drže danas u Hrvatskoj dve pojačane divizije: 718. pešačku diviziju sa sedištem u Sarajevu i pojačanu 704. pešačku diviziju sa sedištem u Banja Luci. Ova druga nosi naziv 'Kampfgruppe Westbosnien', nalazi se pod komandom general-majora Stahla i sastavljena je od: 721, 734, 737, 758 pešačkog puka, zatim od 661 i 670 artiljerijskog sklopa, te od dva odreda bornih kola, a razmeštena je u trouglu Banja Luka — Kostajnica — Prijedor. Pored toga, 6 bataljona pešadije i tri oklopna voza osiguravaju prugu Zagreb — Beograd, i stacioniraju u Zagrebu, Brodu, Okučanima, Novoj Gradiški, Rumi i Popovači. Italijanske trupe u Hrvatskoj pripadaju II italijanskoj armiji, čiji je štab na Sušaku. Sastavljene su od jedne specijalne divizije 'Eugenio di Savoia' sa sedištem u Karlovcu, i od tri armijska korpusa. V Korpus: štab u Crikvenici, u sastavu divizije 'Lombardija' sa sedištem u Ogulinu i 'Re' sa sedištem u Gospiću. XVIII Korpus: Štab u Splitu sastavljen od divizije 'Sassari' sa sedištem u Kninu, 'Bergamo' sa sedištem u Sinju i specijalne grupe 'Zara' sa sedištem u Zadru. VI armijski korpus: Štab u Dubrovniku, sastavljen od divizija 'Marche' sa sedištem u Mostaru, 'Taurinense' sa sedištem u Foči i 'Pusteria'. Dakle, u svemu, 9 divizija.

5. — Mislim da gornju depešu saopštite i Walteru. —

Fischer.«⁸⁹

I.L. Ribar je tu depešu potpisao svojim pseudonimom »Fischer« uprkos tome što je u pismu od 12. januara 1942. javio Titu iz Zagreba da će na svim depešama upućenim u Moskvu potpisivati njega. Međutim, u međuvremenu, "aprila iste godine, L Lola Ribar je boravio u oslobođenoj Foči i tada mu je Tito sigurno naredio da nakon povratka u Zagreb vlastite depeše potpisuje i vlastitim pseudonimom koji je »Djedu« bio poznat. Osim toga, Tito je isto savjetovao i E. Kardelju u pismu od 1. avgusta 1942, koje mu je pisao ^planine Cincara:

»Saopštio sam Djedi onaj tvoj izvještaj o paktiranju slovenačke reakcije preko Rima s Londonom i obratno. Čini mi se da imate direktnu vezu s Djedom, pa bi bilo dobro da ga vi direktno o takvim stvarima uvijek informišete.«⁹⁰

U arhivu CK KPJ nalazi se neadresirana Titova depeša upućena, sigurno, Moskvi 31. avgusta (?) 1942, a njezin prvi dio glasi:

»U Sarajevu se nalazi Štab 718 njemačke divizije. Jedan puk nalazi se u Sarajevu a drugi na obezbjedenju željezničke pruge.

Nijemci ubrzano rade na opravci i proširenju aerodroma u Zagrebu, Beogradu a također pripremaju za upotrebu i onaj u Sarajevu.

U Zagrebu se nalazi njemačka pilotska škola za noćno letenje.

U Zemunu, Beogradu i Rakovici sve fabrike aviona rade za njemačko zrakoplovstvo. Posebno je važna fabri(ka) 'Ikarus' u Zemunu i fabrika avionskih motora u Rakovici.

Valter.«⁹¹

Drugi i treći dio te depeše odnose se na Fjodora Mahina i ženu Ivana Srebrenjaka. Ta depeša nije objavljena u Titoviš Sabranim *djelima*.

U Splitu je još od jeseni 1941. godine djelovao snažan i dobro organizovan partizanski obavještajni centar (vidi poglavlje »Splitski obavještajni centar«). Služeći se podacima dobijenim od tog centra preko CK KP Hrvatske ili Štaba IV operative zone, Tito (Valter) 19. septembra 1942. godine s Mliništa dostavlja Moskvi radiogram:

»Iz Splita javljaju: Talijani su u avgustu i septembru ponovo postavili mnogo mina u moreuzima Dalmacije. Na obali prave utvrđenja i koncentrišu sve više vojsku u srednjoj i južnoj Dalmaciji. U Splitu su istovarili mnogo buradi s otrovnim gasovima. Ženama talijanskih oficira komanda je naredila da napuste Split do 15. septembra. U jednom letku talijanska komanda ponovo poziva partizane da se predaju, produživši rok do 25. septembra.«⁹²

Uz taj pasus citirane Titove depeše obradivači dvanaestog toma Titovih *Sabranih djela* Pero Morača, Mišo Leković i dr Slobodan Milošević dodali su napomenu:

»Vijesti obavještajne službe iz Splita nisu bile sasvim tačne. U toku septembra 1942. na teritoriji Dalmacije koju je držao 18. armijski korpus nije došlo do brojnog povećanja okupacionih snaga. Ni podaci o dopremanju buradi s otrovnim gasovima nisu bili tačni.«⁹³

U toj se napomeni, čini nam se, potkrala jedna greš-

ka. Naime, Tito nije napisao »da Talijani koncentrišu sve više vojske u srednjoj i južnoj Dalmaciji« nego »sve više vojsku«, što se, logično, odnosilo na već postojeće jedinice 18. armijskog korpusa, a ne na neke nove koje su dovele »do brojnog povećanja okupacionih snaga«.

Koliko je poznato, Talijani ni tada ni kasnije, nisu dovozili u Split burad s otrovnim gasovima, mada se u nekim sačuvanim izvještajima Splitskog partizanskog obavještajnog centra spominje mogućnost njihove upotrebe protiv partizana. Tako se u izvještaju od 30. juna 1942. kaže:

»4. Jedan tal(ijanski) oficir je izjavio da su njegove kolege mišljenja da se moraju upotrebiti plinovi protiv partizana.«⁹⁴

A u izvještaju od 2. septembra 1942. godine, pod tačkom »Vijesti iz fašističkih krugova«, našao se i sljedeći pasus:

»Mallardo je u Rimu predlagao da se upotrebi plin protiv partizana. Predlog nije primljen po njegovim vlastitim riječima.«⁹⁵

Napokon, u izvještaju od 18. septembra 1942, pod tačkom »Obavještenja iz italijanskih izvora«, potvrđuje se već poslani podatak o iseljavanju žena talijanskih oficira:

»Odlazak oficirskih žena iz naših krajeva određen je za 15. oktobar. Oficiri su intervenisali da se ukine ta naredba. Kao razlog toj mjeri navodi se oslabljenje morala oficira zbog prisutnosti porodice.«⁹⁶

Najvjerojatnije odgovarajući na neko pitanje Moskve, Tito depešom od 10. oktobra 1942, jgetnaest dana poslije prvog oslobođenja Jajca, javlja:

»Fabrika u gradu Jajcu proizvodila je prije svega hlorni kreč i fero-silicijum. Hlornog kreča nađeno je u velikoj količini, a fozgena i difozgena nađeno je veoma malo, što su vjerovatno bili samo uzorci. Pored toga, nađena je samo jedna tubica iperita. Hlor su dobijali elektrolizom iz kuhinjske soli. Fabriku smo potpuno uništili zajedno s električnom centralom i svim postrojenjima u gradu kao i s mostovima.«⁹⁷

Tito (Valter) 20. oktobra 1942. ponovo prenosi Moskvi obavještenja dobijena od Splitskog obavještajnog centra:

»Naša obavještajna služba iz Dalmacije javlja između ostalog: u Splitu se nalazi jedan korpus

od dvije pješadijske divizije — 'Bergamo' i 'Zara', koje se sastoje od četiri pješadijska puka, 2 bataljona crnokošuljaša, jedne artiljerijske grupe od 24 topa 149 mm i 500 vojnika, 2 grupe tenkova od po 10 tona, 200 milicionera, 300 karabinjera i 500 graničara. Svi su oni naoružani teškim i lakim mitraljezima i puškomitraljezima. Postoji još i jedan bataljon bersaljeraca od 500 vojnika, a naoružani su mitraljezima i puškomitraljezima i poljskom artiljerijom srednjeg kalibra; jedna artiljerijska grupa 37 mm s 300 vojnika i 200 konja, jedna hemijska četa od 300 vojnika naoružanih mitraljezima, puškomitraljezima i 8 bacača plamena, jedna autogrupa (raggruppamento) od 500 vojnika i 200 automobila, naoružani mitraljezima i puškomitraljezima, bacačima plamena i artiljerijom 37 mm, 2 bolnice svaka po 200 vojnika naoružanih teškim mitraljezima i malom automatskom artiljerijom. Jedna inferheria od 100 ljudi, naoružanih teškim mitraljezima i bombama. Fašistička federacija od 600 ljudi, 400 agenata policije naoružanih teškim i lakim mitraljezima, 100 vatrogasaca naoružanih teškim i lakim mitraljezima. Jedna sekcija sussistenza (za snabdijevanje) od 150 vojnika, naoružana teškim mitraljezima, puškomitraljezima i s 4 topa 'pito'. Jedna sekcija 'kommissariate' (povjerenika) od 500 vojnika naoružanih teškim mitraljezima i puškomitraljezima.

Pored toga, ima ustaških, četničkih i domobranskih jedinica.

U Solinu se nalazi jedan bataljon tenkista od 500 ljudi i 60 tanketa, jedna četa bacača plamena od 200 ljudi, jedna rezervna četa od 250 ljudi, svi naoružani teškim mitraljezima i puškomitraljezima, pored pušaka. Jedna artiljerijska grupa od 12 topova, 75 mm, 350 vojnika 'cavalleria a piedi' (konjička pješadija).

Prije nekoliko dana u gradu Rijeci održana je četničko-talijanska konferencija na kojoj su učestvovali Birčanin, Jevđević, Ivanišević, Šantić i drugi. Postignuta je puna saglasnost.⁹⁸

Bili su to zaista precizni i uglavnom tačni podaci. Sutradan, 21. oktobra, Tito javlja u Moskvu:

»Počevši od 22. oktobra davaćemo za vas dva-put dnevno u emisijama meteorološke podatke riječima po međunarodnom leginom ključu.«⁹⁹

Nesumnjivo je bila riječ o podacima potrebnim sovjetskoj meteorološkoj službi radi izrade vremenskih

prognoza neophodnih u prije svega za ocjenu mogućnosti djelovanja vlastite i neprijateljske avijacije, a zatim, razumljivo, i djelovanja na zemlji.

»U Zagreb su došle 4 divizije — 60.000 njemačke vojske. S tom vojskom je takode došao veliki broj tenkova.«¹⁰⁰

— javio je Tito Moskvi sa Oštrelja 30. oktobra 1942. godine.

Uz taj su obavještajni podatak, objavljen u dvanaestom tomu Titovih *Sabраниh djela*, Pero Morača, Mišo Leković i dr Slobodan Milošević, koji su priredili taj tom za štampu, dodali napomenu:

»Podaci o dolasku u Zagreb 4 njemačke divizije nisu bili tačni. U rejon Zagreba stigla je tih dana iz Rajha 187. rezervna divizija, a očekivao se i dolazak SS-divizije 'Princ Eugen' iz Srbije i 369. legionarske iz Njemačke, gdje je bila na obuci. Dovođenje njemačkih divizija u NDH bilo je prouzrokovano pogoršanjem situacije uslijed velikog porasta partizanskih snaga kojima se trupe NDH i njemačke posadne jedinice (iz 714. 718. i 717. divizije) nisu mogle suprotstaviti.«¹⁰¹

Nije naodmet dodati da su se informacije iz Titove depeše o kojoj je riječ najvjerovatnije bazirale na raznim glasovima o slabosti okupacionih snaga (714. 717. i 718. pješadijska divizija petnaestog talasa, tj. slabijeg brojnog stanja i sastavljene od starijih boraca), njihovoj nemoći da se uspješno bore protiv partizanskih jedinica i o pojačanju tih snaga dovođenjem novih divizija iz Njemačke. Takvi su glasovi kružili u dobro obavještenim vojnim krugovima u Zagrebu i za njih je mogao saznati i Zagrebački partizanski obavještajni centar. Preciznosti radi: jedinice koje su trebale da uđu u sastav njemačke 187. rezervne divizije počele su se prebacivati iz Austrije posljednjih dana oktobra, a Štab divizije sa 45. rezervnim grenadirskim pukom stigao je u Zagreb 31. oktobra. Narednih dana stigli su još neki dijelovi divizije.¹⁰² Transportovanje 369. legionarske divizije počelo je 20. decembra 1942. godine i njen 370. puk stigao je 23. decembra iz Njemačke u Zagreb. I ostale jedinice te divizije prebacile su se do kraja decembra na prostoriju Sunja, Dubica, Slabinja.¹⁰³ SS-dobrovoljačka brdska divizija »Prinz Eugen« prebacila se iz Banata u Hrvatsku između 7. i 17. januara 1943. godine.¹⁰⁴ Sve te dislokacije njemačkih jedinica obavljene su u toku priprema za veliku četvrtu neprijateljsku ofanzivu koja je počela 20. januara 1943. godine.

Tito je 1. novembra 1942. godine javio u Moskvu:

»Dvadesetdevetog uveče i 30. oktobra preletjelo je preko naše teritorije u pravcu Zagreb—Bihać—Italija više od stotinu transportnih aviona. Imamo neprovjerene podatke da su avioni nosili njemačku vojsku u Italiju.«¹⁰⁵

Nijemci su, dakle, znali za njihovu namjeru!

O čemu se radilo? Vjerovatno o transportu trupa i materijala preko Italije u sjevernu Afriku, gdje su se nedjelju dana kasnije, 7. novembra iste godine, iskrcali Angloamerikanci.

Posljednji radiogram s vojnoobavještajnim podacima koji je Tito dostavio Moskvi u toku 1942. nosio je datum 11. decembra, a odnosio se također na njemačko-talijanska reagovanja na prilike u sjevernoj Africi. Vjerovatno je s tim u vezi u međuvremenu bilo upita iz Moskve, jer je u njemu stajalo:

»Do sada još nije primijećen pokret njemačkih trupa, već samo talijanskih, koje evakušu mnoga mjesta u Lici i Dalmaciji i odlaze za Italiju, a možda i u Grčku.¹⁴⁷ Mi smo dobili vjerodostojne izvještaje da je do 6. januara 1943. godine građanskim licima zabranjeno kretanje željezničkim prugama u Hrvatskoj.¹⁴⁸

Na dalmatinskoj obali za sada nema nikakve njemačke avijacije.«¹⁰⁸

Obradivač trinaestog toma Titovih *Sabраниh djela*, Mehmedalija Bojić, uz taj radiogram daje dvije napomene. Prva¹⁴⁷ glasi:

»Obavještenja o pokretima italijanskih trupa u pravcu Italije dostavio je Vrhovnom štabu NOV i POJ 4. i 9. decembra 1942. Štab 4. operativne zone NOV i PO Hrvatske. Podaci su bili samo djelimično tačni. Radilo se, u stvari, o pripremama i planovima Komande italijanske 2. armije da (uslijed teškoća nastalih u vezi s iskrcavanjem Engleza i Amerikanaca na teritoriju sjeverne Afrike i očekivanja njihovog desanta na italijansku obalu) vrati diviziju 'Sasari' u Italiju, a sve druge snage koje su se tada nalazile u tzv. 'drugoj okupacionoj zoni' i u oblasti Karlovca (dio 'treće zone') povuče, sredinom januara 1943. godine, na uži obalni pojas. Taj plan pripreman je pod šifrom 'Raspored 15. januara' ('Schieramento 15 gennaio'). No do ostvarenja tog plana nije došlo uslijed pritiska njemačke Vrhovne komande oružane sile (OKW) na italijansku Vrhovnu komandu da se protiv jedinica NOV i POJ najprije izvedu zimske operacije 'u cilju njihovog konačnog uništenja'.«¹⁰⁷

A u drugoj (148) piše:

»Zabrana kretanja građanskih lica željezničkim prugama je uslijedila zbog učestalih diverzija jedinica NOV i POJ na svim prugama u Hrvatskoj. Sem toga, prugom Zagreb—Beograd trebalo je da se tokom decembra 1942. i januara 1943. prebaci iz Njemačke u Hrvatsku 369. legionarska 'vražja' divizija, a iz Srbije u rejon Karlovca SS-dobrovoljačka brdska divizija 'Princ Eugen' radi učešća u operacijama protiv jedinica NOV i POJ na teritoriji 'Titove države' (Banije, Korduna, Like i Bosanske krajine).«¹⁰⁸

Tako izgleda pregled do sada poznatih depeša vojnoobavještajnog sadržaja izmijenjenih između Tita i »Djeda« u toku 1941. i 1942. godine. On je sigurno nepotpun i ostaće takav sve dok ne budu otvorene Titove lične arhive u kojima se, kako tvrdi V. Dedijer, još uvijek nalazi izvjestan broj nedešifrovanih radiograma — i bar neke od sovjetskih arhiva u kojima se nalaze radiogrami obavještajnog karaktera upućeni iz Moskve u Jugoslaviju.

U proglasu kojim se Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu u avgustu 1941. obratio »radnicima, seljacima i građanima Bosne i Hercegovine« našla se i rečenica:

»Njemačke pljačkaške horde već se skupljaju na granici Turske da preko nje pokore i opljačkaju muslimanske narode na Srednjem istoku.«¹⁰⁹

Radomir Vujošević, koji je priredio tu knjigu dokumenata za objavljivanje, uz taj je tekst dao ovu napomenu:

»O pripremama za napad Njemačke na Tursku u Glavnom štabu NOPOJ se došlo do ocjene da je taj napad moguć. Međutim, Turska je za vrijeme drugog svjetskog rata bila van oružanog sukoba.«¹¹⁰

Premda je prva rečenica tog objašnjenja prilično nejasna, ipak se iz nje vidi da je Glavni štab NOPOJ, koji se, s Titom na čelu, još uvijek nalazio u Beogradu, već tada smatrao »da je taj napad moguć«. Taj zaključak potvrđuje i radiogram koji je Tito u ime Glavnog štaba 4. septembra 1941. godine poslao »Djedu«:

»Kod Niša Nijemci spremaju veliki aerodrom. Tu dnevno prolazi vojska i municija za turski front. Poduzete su mjere da se unište sve komunikacije na toj liniji.«¹¹¹

Tri dana prije polaska iz Beograda na oslobođeni te-

ritorij zapadne Srbije, 13. septembra 1941, Tito je javio »Djedu« i ovo:

»Četvrtog avgusta letjelo (je) preko Beograda prema Grčkoj 300 štuka i 240 talijanskih bombardera. Na Dodekanez je otpremljeno 300 000 vojnika. Nijemci imaju mazivnog ulja" svega za dva mjeseca. Potvrđuje se stalno nagomilavanje ratnog materijala u Bugarskoj.«¹¹²

Radomir Vujošević, koji je pripremio i sedmi tom Titovih *Sabranih djela* za štampu dao je uz tu Titovu depešu napomenu:

»Nije poznat izvor ove informacije, koja nije bila tačna. Vjerovatno je Hitlerova direktiva br. 32, od 11. juna 1941, koja je predviđala i pripremu njemačke oružane sile za prodor prema Suecu preko Turske *nakon pobjede na istočnom frontu*, prenošena povjerljivim prepričavanjima i obavještajnim kanalima, najposlije transponovana kao materijalan podatak, izražen u avionima i kopnenim snagama.«¹¹³

Interesantni su navodi Seke (Lepe Perović), člana KP KPJ za BiH, koje nalazimo u njenom izvještaju dostavljenom 24. septembra 1941. iz Mostara Svetozaru Vukmanoviću Tempu, delegatu CK KPJ u BiH, nakon posjete 3. hercegovačkom bataljonu:

»Koliko je u III bat(aljonu) stvar nesolidno postavljena najbolji je dokaz letak koga su oni tamo izdali, a koji je sav osnovan na temelju jedne neproverene komordžiske vijesti o tome da je Turska ušla u rat. Evo teksta: 'Proglas svima muslimanima, Srbima i Hrvatima: Narodnooslobodilačka vojska djeluje na cijeloj teritoriji Jugoslavije. Ulaskom Turske u rat i stvaranjem fronta na Balkanu, situacija je takva da će oslobođenje od fašizma, Hitlerovih i Musolinijevih bandi i frankovačkih ubojica uslijediti vrlo brzo. Moćna sovjetsko-tursko-engleska armija nastupa i ruši fašizam na svim frontovima...«¹¹⁴

Budući da ćemo o obavještajnim podacima o njemačko-talijanskim pripremama za napad na Tursku, koje je Tito slao u Moskvu, govoriti i na sljedećim stranicama, potrebno je ukazati na neke utvrđene historijske činjenice.

Uprkos Ugovoru o uzajamnoj pomoći, potpisanom s Velikom Britanijom i Francuskom 19. oktobra 1939, mjesec i po dana nakon početka drugog svjetskog rata, turska je vlada, neposredno nakon kapitulacije Francuske pred naletom divizija nacističke Njemačke 26. ju-

na 1940. izjavila da zauzima stav nezaraćene strane. Napori britanske diplomacije da uoči njemačkog napada na Jugoslaviju i Grčku (u aprilu 1941) nagovori Tursku da se odrekne neutralnosti nisu uspjeli. Napokon, četiri dana uoči njemačkog napada na Sovjetski Savez, 18. juna 1941. Turska je s Njemačkom potpisala ugovor o prijateljstvu, što je poslije okupacije Jugoslavije i Grčke za Hitlerov generalštab značilo konačno obezbjeđenje desnog krila armija koje su napale Sovjetski Savez.

Istovremeno s brzim napredovanjem njemačkog Wehrmachta na teritoriju SSSR-a front u sjevernoj Africi se, nakon izbijanja osovinskih snaga na libijsko-egipatsku granicu, stabilizovao. Pozivajući se na studije britanskog historičara general-majora Playfaira (Plejfera), autori edicije »Drugi svetski rat« tvrde da su u takvoj situaciji...

... »Nemci predlagali Italijanima da angažuju jače pomorske i vazdušne snage i zauzmu Maltu, dok je italijanska Vrhovna komanda zahtevala da Nemci prethodno, preko Turske, okupiraju Suez...«⁵

O tome se raspravljalo i na anglo-sovjetskoj strani. O tome je britanski premijer Churchill u pismu Staljinu od 21. septembra 1941. napisao:

»Kad bismo uspjeli navesti Tursku da se usprotivi njemačkom zahtjevu o propuštanju armija ili, još bolje rečeno, kad bi Turska stupila u rat na našoj strani, ja držim da bi to bila najbrža i najefektivnija pomoć za Vas. Uvjeren sam da i Vi tome pridajete odgovarajuće značenje.«⁶

Talijanski zahtjevi da njemački Wehrmacht, uz — podršku njihovih trupa, milom ili silom prodre preko Turske, Sirije i Palestine do Sueza bili su u drugoj polovini 1941. i prvih mjeseci 1942. tema razgovora i rasprava u talijanskim, njemačkim, domobranskim i ustaškim štabovima.

U tim uslovima partizanskoj obavještajnoj službi nije bilo naročito teško da uoči i registruje razgovore o eventualnim njemačko-talijanskim planovima prema Turskoj, vodenim u domobranskim i ustaškim štabovima, pa i one nerealne planove i pretjerivanja koji su iznošeni u toku njih.

Tako su se u izvještaju Vlade Popovića, poslanom iz Zagreba u CK KPJ 21. decembra 1941. našle rečenice:

»Preko naše obavještajne službe saznajemo da se užurbano pripremaju Njemci za napad na Tursku. U tu svrhu pripremaju aerodrome kod Velike

Gorice i na 40 km od Zagreba prema Karlovcu, koji će im služiti kao baza. Kod svih mostova i stanica na pruzi Dobava—Zemun biće izgrađeni bunker radi osiguranja iste.«⁷

Da je takvo mišljenje vladalo i u Vrhovnom štabu, potvrđuje i pismo koje je Edvard Kardelj 2. januara 1942, u ime Vrhovnog štaba NOP-odreda Jugoslavije, s Bijelih Voda na Romaniji poslao Izvršnom odboru Oslobodilne fronte slovenskog naroda:

»11. Konačno, još nekoliko opštih pitanja. U vezi s pobjedama Crvene armije na Istočnom frontu i njemačkim pripremama za napad na Tursku borba naroda Jugoslavije dobija još i naročiti, međunarodni značaj i povezaće se, bez sumnje, jače nego sada, sa gigantskom oružanom borbom oba bloka u Evropi.«⁸

A u pismu koje je Kardelj 15. januara 1942. godine poslao iz Sarajeva Titu na Romaniju, osim iscrpnih podataka o pripremi velike neprijateljske ofanzive na oslobođeni teritorij istočne Bosne, stajalo je:

»6. Sprema se negde oko Sarajeva aerodrom za 60 bombardera. Pošto je to za njihove bosanske potrebe i suviše velik broj, očito je da se tu radi o aerodromu — protiv Turske.

(...)

14. O samoj svrsi ofanzive govori se sledeće: u samoj stvari ove pripreme nisu samo protiv partizana, nego će se tu stvoriti baza za rat protiv Turske. Ali, oni to ne smeju govoriti, zato utoliko veću galamu prave, da bi ubedili svet kako se radi samo o kaznenoj ekspediciji protiv partizana i četnika.

(...)

16. ... Držim da će ta ofanziva biti ozbiljna stvar baš zbog priprema protiv Turske (novine ovde vode već uveliko kampanju protiv Turske!). Vidi se da stvaraju tu jednu od svojih baza.«⁹

I u pismu koje je CK KPJ, zapravo Tito i A. Ranković, 27. januara 1942. iz oslobođene Foče poslao »za Mihajla«, tj. za Blagoja Neškovića, sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, našao se tekst o mogućnosti njemačkog napada na Tursku:

»Najnoviji uspjesi naših oružanih snaga u okolini Niša i Leskovca, kao i u ostalim dijelovima Srbije, predstavljaju veliku opasnost za okupatorske snage, naročito u ovom prvom dijelu Srbije, gdje one žele da stvore svoje čvrste baze, kako u cilju gušenja narodnog pokreta tako i u cilju priprema

za eventualni napad na Tursku.«¹²⁰

Čudno je da se dio citiranog pisma pojavljuje u dvije verzije: u osmom tomu Titovih *Sabranih djela*, objavljenom 1979. godine, piše: »u cilju gušenja narodnog ustanka«, a u trećoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...*, objavljenoj 1986. godine, »u cilju gušenja narodnog pokreta«!?

Redakcija *Dokumenata centralnih organa KPJ...* uz taj pasus nije stavljala nikakvu napomenu, a Mišo Leković, priređivač osmog toma Titovih *Sabranih djela* smatrao je potrebnim da istakne:

»Početkom 1942. u Vrhovnom štabu se vjerovalo da predstoji neposredan *napad Njemačke na Tursku*²¹ (Potcrtano u originalu.)

Tu konstataciju indirektno, ali ipak dovoljno jasno, potvrđuje direktiva Vrhovnog štaba NOP i DVJ dostavljena 27. januara 1942. u 16 časova Štabu Kraljevačkog bataljona 1. proleterske brigade:

»Obaveštenja o situaciji: Imamo izveštaj da je oko 15.000 Nemaca prešlo pravcem: Pale—Bogovići—Podromanija—Han Pijesak — ka Zvorniku. Ni mi ne razumemo te njihove manevre. Verovatno se prikupljaju za odlazak na Tursku.«¹²²

Komanda sektora Trebinje, Dubrovnik 3. februara 1942. javlja Operativnom štabu NOP-odreda za Hercegovinu:

»4.) Sada vam dostavljam izvještaj od drugova iz Dalmacije:

Znamo da čitava ona ekspedicija, koja je prije 10 do 12 dana bila otišla za Mostar, sada se iz Mostara vraća i ukrcava na brodove. Oni pojedinačno govore, a ta se verzija podržava, da navodno idu za Rijeku (Fijumu), ali mi smo vidjeli da konvoji iz Grude idu prema istoku, dakle ili natrag u Italiju ili u Grčku, odnosno Tursku. Oni na brodove krcaju pješadiju, komoru i cijelu ratnu spremu. Juče i danas (29. i 30. januara) nije otišao nijedan konvoj, a poznato nam je da je juče bio obustavljen čitav saobraćaj, pa i lokalni.«¹²³

Operativni štab za Hercegovinu vjerovatno je to prenio Vrhovnom štabu, a Tito je u nekom dosad nepronađenom radiogramu osnovne podatke o spomenutim njemačko-talijanskim pripremama za napad na Tursku poslao u Moskvu. Zatim je uslijedio njegov radiogram »za Djedu« od 22. februara 1942:

»Vojni izvještaj. (...) Poslije posljednje neuspješne ofanzive Nijemaca i ustaša u Bosni, njemačke jedinice brzo su napustile Bosnu i otišle: jedan dio

prema Mađarskoj, a drugi prema Srbiji i turskoj granici. Iz Srbije Nijemci takode odlaze prema Turskoj i prema sjeveru.«¹²⁴

Uz taj tekst Mišo Leković, koji je pripremio za štampu deveti tom Titovih *Sabranih djela*, dao je napomenu:

»Po završetku operacija u zapadnoj Srbiji i u istočnoj Bosni dvije njemačke divizije (113. i 342. pješadijska) napustile su Jugoslaviju i otišle na istočni front, dok je 125. pješadijski puk vraćen u Grčku. Sve ostale njemačke snage ostale su u Jugoslaviji. Obavještenja o odlasku njemačkih trupa prema Mađarskoj i Turskoj kojima je Vrhovni štab raspolagao nisu bila tačna.«¹²⁵

Reakcija Moskve na Titove izvještaje, ili samo na onaj od 22. februara 1942, brzo je uslijedila: već »krajem februara 1942« Tito je iz Moskve dobio nenaslovljeni, nedatirani i nepotpisani radiogram:

»Ako imate mogućnosti, molimo da date slijedeće podatke:

1) Dislokaciju i brojeve njemačkih i italijanskih divizija u Jugoslaviji.

2) Prebacivanje italijanskih i njemačkih jedinica prema turskoj granici (brojevi jedinica, količina i datum prebacivanja).«¹²⁸

U prijevodu te depeše načinjena je greška na koju moramo upozoriti. Naime, u 2. tački traži se: »Način prebacivanja italijanskih i njemačkih jedinica...« (istakli autori).

Dana 10. marta uslijedila je depeša »Djeda« upućena Centralnom komitetu KPJ:

»Vaša informacija o kretanju trupa na istok prema Turskoj i Grčkoj ima vrednosti. Ako izvor te informacije zaslužuje poverenje, to nastavite sa daljim detaljnijim informacijama o tom pitanju.«

Šifrant Pavle Savić (»Paja«) ispod tog teksta dopisao je napomenu:

»P. s.: Ovaj telegram je potpisan šifrom 4 za koju nisam dobio objašnjenje od Valdesa.«¹²⁷

Međutim, Vrhovni štab ili nije raspolagao podacima koje je Moskva tražila potkraj februara 1942, ili nije imao dovoljno povjerenja u izvor informacija o pokretima njemačkih i talijanskih trupa prema Turskoj, pa je i telegram od 21. aprila 1942. godine, kojim je »Djed« ponovno tražio podatke o »numeraciji, brojnom stanju, sastavu i ratnim dejstvima«, ovaj put ne samo njemačkih i talijanskih, već i bugarskih i mađarskih trupa u Jugoslaviji, ostao bez odgovora!

U međuvremenu su podaci o agresivnim namjerama sila Osovine prema Turskoj i dalje stizali u Vrhovni štab.

Ivo Lola Ribar javio je iz Zagreba 17. marta 1942. godine:

»Inače, primjećuje se kretanje njemačkih transporta via Beograd i dalje. Izgleda da Ljubljana, Zagreb, Osijek i Beograd treba da postanu etapni gradovi za rat protiv Turske.«¹²⁸

Tri dana kasnije, 20. marta, I. L. Ribar je u pismu »Mihajlu« (Blagoju Neškoviću) malo drukčije formulirao svoje shvaćanje zbivanja oko Turske:

»Inače, što se tiče opšte situacije — miriše sve više, kako mi se čini, na gužvu oko Turske. Kampanja Nemaca oko navodne 'boljševizacije' Irana, gomilanje Crvene vojske na turskoj granici, razni incidenti itd. dovoljno jasno ukazuju na ceo već poznati mehanizam ratne provokacije.«¹²⁹

Desetak dana kasnije, 29. marta, nešto je slično i Kardelj javio Titu iz Ljubljane:

»Inače u Ljublj(anu) je došlo nešto nemačke vojske i stalno prolazi u pravcu Karlovca. Isto tako se osećaju veliki pokreti ital(ijanske) vojske. Tu se otvoreno govori u vojnim krugovima: a) da se sprema napad na Tursku i b) da su rešeni pošto-poto uništiti partizane u svim zemljama Jugoslavije. Ljubljanski aerodrom užurbano Nemci i Italijani proširuju na kapacitet 500 bombardera.«¹³⁰

Čak su se i u nedatiranome, ali očito u aprilu 1942. pisanom i nekom partizanskom štabu upućenom »izvještaju jednog druga iz Sarajeva«, u kojemu on spominje i svoj razgovor s nekim njemačkim kapetanom, našli reci:

»Stalno se pronose glasovi o dolasku njemačke vojske u Sarajevo. U tu svrhu rekvirirane su prostorije svih sarajevskih škola, kao i hoteli na Ilidži. (...) S tim u vezi ovdje vlada mišljenje, da je ta vojska trebala da krene na istok, prema Turskoj, jer su također zapaženi veliki transporti njemačke i talijanske vojske na pruzi Zagreb—Brod. Ovi transporti išli su, prema izjavi jednog očevidca — željezničara, nekoliko dana svako dva sata u kompozicijama po 30 do 40 vagona. Vojska, koja je trebala da putuje preko Sarajeva, prema izjavi tog istog njemačkog kapetana, išla bi djelomično kroz Bosnu željeznicom, a djelomično kamionima ili pješke.«¹³¹

A zamjenik komandanta Kalinovačkog NOP-odreda

Vojislav Dokić izvijestio je Vrhovni štab 25. aprila 1942. godine, između ostaloga, i o radu jednog svog obavješ-tajca:

»Jučer je, 22. aprila, imao sastanak drug Savo Tošić sa Mirom Bibićem natporučnikom, koman-dirom Ilidžanske stanice. Sastanak je održan pod Igmanom, po želji samog nadporučnika. (...) Izjav-ljuje da se talijanske snage koncentrišu radi even-tualnog sukoba sa Turskom i da se to u oficirskim krugovima na taj način komentariše.«¹³²

Konačno, u radiogramu poslanom 28. maja 1942. go-dine Tito je odgovorio »Djedu« na njegova prijašnja tra-ženja podatka o neprijateljskim snagama u Jugoslaviji:

»O dislokaciji njemačkih i talijanskih jedinica u Jugoslaviji za sada još nemamo tačnih podata-ka. Trudićemo se da ih dobijemo i ovih dana ćemo izvijestiti.«¹³³

U daljem tekstu depeše Tito navodi neke podatke o talijanskim trupama u Hercegovini, Crnoj Gori i San-džaku, pa, vjerovatno pod utjecajem izvještaja primlje-nih od I. L. Ribara iz Zagreba, E. Kardelja iz Ljubljane i Vojislava Dokića, depešu završava tekstom:

»... Talijani mnogo žure da izvedu jedinice na istočni front ili na tursku granicu. (...) Mi namjera-vamo da se probijemo s nekoliko hiljada odabra-nih partizana u Srbiju, koja je vrlo važna u sluča-ju rata s Turskom.«¹³⁴

Tito je ipak navrijeme ocijenio da podaci o predsto-jećem agresivnom pothvatu Nijemaca i Talijana protiv Turske ne moraju biti tačni i da je proboj »nekoliko hi-ljada odabranih partizana u Srbiju« u datim uslovima nesvršishodan i veoma riskantan, pa je donio jednu od svojih najznačajnijih odluka u toku NOR-a: 22. juna 1942. u šumi kod sela Vrbniče potpisao je zapovijest za marš grupe proleterskih brigada s tromede Crne Gore, Bosne i Hercegovine na zapad, u — Bosansku krajinu!

Usljedila je samo još jedna depeša Moskvi o mogu-ćim njemačko-talijanskim pripremama za napad na Tursku. Međutim, tu depešu — koja je bila povezana i s tokom roške ofanzive (vidi poglavlje »Roška ofanziva« — primj. autora) — direktno je iz Slovenije, kamo je Jo-sip Kopinič sa ženom Stelom u julu 1942. došao iz Za-greba, poslao u Moskvu »Birk«, tj. Edvard Kardelj:

»Za Djeda! — 10. 8. 42.

Talijani su trenutno obustavili ofanzivu na os-tale sektore oslobođenog područja. Dio trupa su

prebacili u Hrvatsku, vjerovatno protiv ofanzive Udarnih brigada pod vodstvom Vrhovnog štaba. Molimo obavijestite o tome Valtera. Mi vršimo koncentraciju i napašćemo. Po izjavama talijanskih vojnika ostali dio trupa je poslan na *Tursku granicu*. U zadnje vrijeme se preko teritorije Slovenije vrše veliki vojnički transporti u pravcu Hrvatske. I u Sloveniji su počeli smanjivati neke garnizone.

Oko Ljubljane i na liniji Ljubljana—Trst Talijani podižu nova utvrđenja. Talijanski oficiri izjavljuju da su sve te pripreme usmjerene protiv Turske. Ljubljanu i prugu utvrđuju protiv partizana radi zaštite vojničkih transporta. Talijanski vojnici govore da će kroz petnaest dana napasti Tursku. Birk.«¹³⁵

Tom depešom kao da je završena serija obavještenja o njemačko-talijanskim pripremama za napad na Tursku koja su Tito i Kardelj dostavljali Moskvi. Staljinogradska bitka, u kojoj je Wehrmacht doživio strahovit poraz, i bitka kod El Alameina (u sjevernom Egiptu, 70 km od Aleksandrije), koja je uslijedila i također završila porazom sila Osovine, definitivno će skinuti s dnevnog reda mogućnost takvog njihova pothvata. A Turska je u avgustu 1944. prekinula diplomatske odnose s Nijemcima, a 23. februara 1945. objavila joj je i rat. Samo, biće to rat bez rata.

U knjizi Vjenceslava Cenčića *Enigma Kopinič* nalazimo podatak da je i sam Kopinič u toku rata poslao mnogo obavještajnih depeša u Moskvu. U vezi s tim opisan je i slučaj borskih rudnika bakra:

»Početkom 1942. godine iz Moskve su zatraženi precizni podaci o rudnicima bakra u Boru i Majdanpeku. Kopinič je odlučio da ih pribavi od obavještajaca kojima je rukovodio Stevo Krajačić. O tome kako se do njih došlo, pričao nam je Ljudevit Gerl, tadašnji artiljerijski oficir u domobranskim jedinicama NDH, a sada penzioner koji živi u Opatiji. (U međuvremenu je Ljudevit Gerl umro — primj. autora.)

'Na sastanak naše grupe obavještajaca došao je i inženjer Kadić. Znali smo da on radi za Moskvu. 7!atražio je pod hitno podatke o proizvodnji bakra, zaposlenima i osiguranju Bora, posebno o snagama protivavionske artiljerije.

Stevo je rekao: Lujo, ti ćeš to prikupiti.«¹³⁶

Kadić je bio Josip Kopinič, a Lujo — pseudonim Ljudevita Gerla. Prema Gerlovim navodima koji slijede, on je odlučio da preko »jednog inženjera predstavnika 'Škode' iz Praga, Čeha«, koji je radio u nekoj zagrebačkoj radionici za popravak topova dode do podataka o Boru. To mu je, poslije izvjesnih peripetija, uspjelo.

Ponovo slijedi Cenčićev tekst:

»Izvjestaj je Kopinič proslijedio Moskvi radio-putem. Nije prošlo ni petnaest dana, a stigla je informacija da na tom području partizanske jedinice vrše stalne diverzije, kako bi što manje bakra Njemačka odatle dobivala.«¹³⁷

Kojim putem, kako i od koga je nakon nepunih petnaest dana Kopiniču u Zagreb »stigla (je) informacija« da na području Bora »partizanske jedinice vrše stalne diverzije«, na to pitanje V. Cenčić nije odgovorio. Nadalje, nigdje, baš nigdje nismo naišli ni na jedan podatak o *diverzijama partizanskih jedinica na području Bora u toku prve polovine 1942. godine*. Naprotiv, sačuvan je izvještaj opunomoćenika Trećeg Rajha za privredu okupirane Srbije Franza Neuhausena (Franca Nojhauzena) za juli 1942. godine, u kome se o Boru kaže:

»Angažovanjem svih snaga i zahvaljujući krajnje uspješnoj saradnji Akcionarskog društva 'Prosjag' i 'Mansfeld', uspjelo je da se potpuno razoren kombinat u srazmerno kratkom vremenu opet pusti u pogon i da se pri tome poveća i njegova proizvodna moć. Najveće poteškoće pri tome bile su da se, prilikom nabavki novih mašinskih uređaja, premoste, usled nemira i nevremena, vrlo otežane mogućnosti transportovanja. Poslednjih dana oktobra 1941. godine moglo se opet započeti sa eksploatacijom rude; u prvoj polovini novembra 1941. topionica je opet puštena u rad, pre svega opet samo za proizvodnju bakrenca. Posle dovršenja novog konverter-uređaja bilo je omogućeno da 8. aprila 1942. godine, dakle posle tačno jednogodišnjeg prekida, započne sa proizvodnjom blister bakra. Kombinatski danas dnevno iskopa 1500 t rude i za mesec dana proizvede 3.300 — 3.600 t bakra ...«¹³⁸

Ni u tom izvještaju nema ni riječi o »diverzijama« koje su partizanske jedinice izvodile na području Bora nakon Kopiničeva izvještaja Moskvi o situaciji na tom području!

Vladimir Dedijer je u *Prilozima za biografiju Josipa Broza Tita* zapisao:

»Kako mi je Josip Kopinić govorio, Tito je primao početkom 1941. godine i šifrovane depeše za Kominternu, koje je pisao hercegovački revolucionar Mustafa Golubović, šef jedne posebne grane

Nobaveštajne službe Kominterne.«¹³⁹
Navodi Josipa Kopinića vjerovatno su tačni, samo se Mustafa nije preživao Golubović nego Golubić (vjerovatno je riječ o štamparskoj grešci) i nije radio za Kominternu već za obavještajnu službu Generalštaba Crvene armije.

O susretima Tito-Golubić pisao je i novinar — publicist Milomir Marić na osnovi razgovora s Kopinićem:

»Josip Kopinić negira da je Golubića bilo kad u životu video, ali dobro zna da je u činu pukovnika vršio specijalne zadatke za Četvrtu upravu sovjetskog general-štaba po celom svetu: 'Tito mi je o njemu dosta govorio. Srećali su se u Beogradu. V⁴

Da je Tito znao da se Mustafa Golubić nalazi u Beogradu, te da su, možda, nakon Titova dolaska u Beograd, maja 1941, bili i u međusobnoj vezi, indirektno govori i posljednji pasus pisma koje je Marko (Aleksandar Ranković) dostavio Titu 16. avgusta te godine preko odgovarajućih veza u njegovo sklonište na Dedinju:

I»Mustafa nije streljan već samo neki njegovi saradnici. Skoro svaki dan ga saslušavaju. Možda ga čuvaju za zamenu.«¹⁴¹

Očigledno je Tito usmeno pitao Marka — na sastanku Politbiroa CK KPJ održanom 10. avgusta, kome su, osim njih dvojice, prisustvovali Ivan Milutinović i Blagoje Nešković¹⁴² — ili se pismeno interesovao za sudbinu uhapšenog Golubića, a on mu na to njegovo pitanje pismeno odgovorio.

Uz taj citat iz Markova pisma Titu — koje uopće nije registrovano u *Hronologiji* sedmog toma Titovih *Sabranih Ujelačff* —*—'priredivač prvog toma edicije *Dokumenti centralnih organa KPJ*... Radomir Vujošević stavio je napomenu:

Mustafa Golubić, politički radnik, član KPJ od 1920, koji se iz SSSR-a ilegalno vratio u Jugoslaviju, bio je u junu 1941. uhapšen i u zatvoru svi-repo mučen. Od Golubića policija nije ništa saz-nala. Strijeljan je 29. jula 1941.*¹⁴⁴

A ko je, zapravo, bio Mustafa Golubić?

Sve do sredine šezdesetih godina njegovo se ime u našoj štampi, publicistici i historiografiji nije spominja-

lo. Kao da je oko njega vladala neka tajanstvena ćutnja. Iznimka je, čini nam se, donekle bila knjiga *Znamenja revolucije*, objavljena u Sarajevu 1959, u kojoj je Borivoje Nešković spominjao i Mustafu Golubića.¹⁴⁵

»Posle T980« — izjavio je sarajevski književnik Sead Trhulj, autor drame »Mustafa Golubić čovjek bez zavičaja« — »Tito je u više navrata u razgovoru s bosansko-hercegovačkim rukovodstvom, uzgredno pominjao potrebu da se afirmiše stari i ugledni revolucionari kao što su Blagoje Parović, Ivan Krndelj, Mustafa Golubić...«¹⁴⁸

Sredinom sedamdesetih godina, zapravo 1976. godine, pojavilo se uglavnom u sarajevskoj štampi, niz napisa o Mustafi Golubiću, a istovremeno je i »Borba« objavila vijest:

»(Sarajevo, 17. juna). — Odbor za obeležavanje revolucionarnog lika i dela Mustafe Golubića, koga je formiralo Predsedništvo CK SK BiH, na današnjoj prvoj sednici pod predsedništvom Nike Mihaljevića, prihvatio je program manifestacija kojima će se u svim komunama u republici, odati dužno priznanje ovom istaknutom revolucionaru.«¹⁴⁷

U većem napisu *Život posvećen revoluciji*, objavljenom u sarajevskom »Oslobođenju« 18. juna 1976, autor M. Zorabdić donosi kratku Golubićevu biografiju:

»Mustafa Golubić rođen je u Stocu 1889. godine (U Enciklopediji Jugoslavije navedeno je da je rođen 1891. ali neka novija istraživanja utvrdila su da je rođen 1889). U svom đaćkom periodu pripadao je nacional-revolucionarnoj omladini Bosne i Hercegovine. Saradivao je sa Bogdanom Žerajićem, Vladimirom Gačinovićem i drugim istaknutim pripadnicima 'Mlade Bosne'.

1908. Nakon aneksije Bosne i Hercegovine emigrirao je u Srbiju.

1912. Kaō dobrovoljac učestvuje u balkanskim ratovima. —

1914. Dobrovoljac u srpskoj vojsci. Učestvovao je u povlaćenju preko Albanije i boravio na Krfu. reiB. Predlagao je da izvrši atentat na njemačkog cara Viljema. 1917.

U toku 'Solunskog procesa' odbio je da lažno svjedoči protiv pukovnika Apisa, iako je bio izložen pritiscima, maltretiranju i internaciji.

1918. Nakon završetka prvog svjetskog rata bio je pod nadzorom policije i interniran je u Rakovicu i u Stolac.

1920. Emigrirao je u Beč. Tu postaje član Komunističke partije Jugoslavije. Shvata da je KPJ jedina prava revolucionarna snaga koja može izboriti nacionalno i socijalno oslobođenje.

1925. Učestvovao je u pokretanju lista 'Srp i čekić'. Ilegalno je u Beču napisao i izdao knjigu 'Lenjin o vojnim pitanjima'.

1926. Delegat na Drugom kongresu KPJ.

1927~ Odlazi u SSSR. Radio je u Kominterni. Mnogo je putovao, obavljajući različite zadatke, obišao je cijelu Evropu, SAD, bio je u južnoj Americi i Aziji.

1940. Vraća se u zemlju. (Sve istakli autori).

1941. U junu ga Tiapsi Specijalna policija u Beogradu i predaje Gestapou. Ni pod najvećim mukama (obje noge su mu bile slomljene) nije ništa rekao.¹⁴⁸

Zatim »Oslobođenje« od 3, 4. i 5. jula 1976. donosi feljton Nike Mihaljevića *Revolucionarni lik i djelo Mustafe Golubića*, u čijem trećem, posljednjem nastavku nalazimo i jednu novu dimenziju, zapravo novi ugao iz kojeg autor posmatra njegov lik i djelo:

»Mujka, Muja, Mujaga, Džadžinka, kako su ga od milja nazivali drugovi ili: Nikola Nenadović, Luka Đerić, Ismet, Luka Samardžić, Gojko Tomindžić, Ivan Ivanović, Popović, Dorđević i mnogi pseudonimi kojih se ni on sam nije sjećao, krili su ime revolucionara Mustafe Golubića, koji je sa uspjehom obavljao brojne i često vrlo složene partijske zadatke po zemljama Evrope, Amerike i Azije. Iako je njegov rad, naročito posljednjih predratnih godina, manje bio direktno vezan za našu zemlju, on se svugdje, i uvijek, do kraja svog života potvrđivao kao vjerni član Komunističke partije Jugoslavije.

... obilježavanje lika i djela Mustafe Golubića treba smatrati početkom jednog vrlo složenog, naučnog i politički značajnog posla, da od zaborava otmemo i u arsenal naših svijetlih revolucionarnih tradicija smjestimo ovu izuzetnu i veoma značajnu ličnost iz našeg predratnog revolucionarnog razdoblja. Ovo tim prije jer smo svjedoci pokušaja raznih informbirovskih, rankovićevskih, dogmatsko-liberalističkih i nacionalističkih elemenata, da falsifikuju istoriju Komunističke partije Jugoslavije. Takvim pokušajima, u suštini, oni žele negirati istorijsku ulogu Komunističke partije Jugoslavije i doprinis njenih najistaknuti-

jih članova, koji su, dajući i svoje živote, krčili puteve revoluciji i njenoj pobjedi u našoj zemlji i na međunarodnom planu.«¹⁴⁹

Četiri dana kasnije, 9. jula 1976, »Tanjug« je iz Stoca emitovao saopćenje u kome je stajalo i ovo:

»Završna svečanost posvećena obeležavanju revolucionarnog dela Mustafe Golubića održaće se 25. oktobra ove godine u njegovom rodnom mestu Stocu, u Hercegovini, kada će biti otkrivena bista ovog revolucionara i ustanovljene stalne nagrade za literarne i likovne radove učenika posvećene revoluciji i revolucionarnoj borbi Mustafe Golubića.«¹⁵⁰

Istog dana, 9. jula, »Oslobođenje« je objavilo dopis iz Stoca o »zajedničkoj sjednici izvršnih tijela Republičkog i Opštinskog odbora za obilježavanje revolucionarnog lika Mustafe Golubića«, u kome se između ostaloga našao i odlomak iz govora Milana Uzelca:

»— Radi se o velikom revolucionaru i zbog toga je potrebno prilaziti osvjetljavanju njegovog lika pažljivo i svesrdno. Taj obiman i odgovoran posao ne bi trebalo vezati isključivo za ovu proslavu i za ovu godinu. Treba nastaviti sa stalnim istraživanjima i zadatke pretvoriti u dugoročniju aktivnost... Sredstva informisanja treba da se posebno angažuju, te da raspoloživim materijalima O Mustafi Golubiću i njegovom revolucionarnom djelu što bolje upoznaju radne ljude i građane naše republike i Jugoslavije.«¹⁵¹

Kako je bilo predviđeno, tako se i dogodilo: 25. oktobra »Tanjug« je iz Stoca emitovao opširno saopćenje o proslavi 32. godišnjice oslobođenja grada:

»Otkrivanje spomen-biste Mustafe Golubića i nizom drugih manifestacija njegov rodni grad je danas proslavio 32-godišnjicu oslobođenja. Od danas^ najljepšijrg_ gçada na Bregavi nosi ime ovog istaknutog revolucionara, člana KPJ od 1921. godine, koji je ceo život posvetio borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje...

Sa svečanosti u Stocu upućeno je i pozdravno pismo drugu Titu.«¹⁵²

Godine 1981. izašla je iz štampe druga knjiga Vladimira Dedijera *Prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*. U njoj je autor u novom svjetlu prikazao odnos najužeg rukovodstva KPJ prema nekim bližim saradnicima

Mustafe Golubića. Konkretno, riječ je o Radivoju Uvaliću i Čedi Kruševcu.

Uostalom, evo šta je V. Dedijer napisao nijednom riječju ne spominjući Mustafu Golubića:

»U jednom pismu Titu 13. avgusta 1941. Aleksandar Ranković kaže da je dobio izvještaj iz Niša da su zarobljena 'tri poznata trockističko-politička agenta. (Štamparska greška: u pismu stoji 'trockističko-policijska agenta' — primj. autora.) Pitaju šta će s njima. Mislim da još danas pode tamo jedan drug odavde i da ih sasluša o njihovom radu i povezanosti, a naročito o listu Osvit i tipovima oko njega'. Na kraju pisma Ranković kaže: 'Šaljem ti Osvit iza koga stoje svakako još i neki otpaci bivše desne i leve frakcije... Utvrdićemo i zasluženno će dobiti.'

i " Iz dokumentarbroj 1944-583 u Arhivu CK KPJ, koji je napisao dr Radivoje Uvalić-Bata, vidi se da se gornja pretnja odnosi na njega, zatim na hercegovačkog" revolucionara Čedu Kruševca i na španskog borca Ratka Pavlovića-Čička.

Rankovićevo naređenje delimično je izvršeno: Čedomir Kruševac je mučki ubijen. On je bio još od prvog dana ustanka u partizanskom odredu, a kada je izrazio želju da pređe u rodnu Hercegovinu da se bori, bio je uhvaćen i streljan.

O smrti Ratka Pavlovića Čička nisam našao nikakvih podataka.

Nekoliko Partizana protestovalo je zbog streljanja ovih ljudi, pa su neki od njih platili glavom. To je slučaj sa advokatom Budimirorn-Budom Gorunovićem, starim komunistom koji je bio ležao s Edvardom Kardeljem na robiji u Požarevcu.

Dr Radivoje Uvalić nije bio tada streljan, a posle je dobio odgovorne funkcije u partizanskim redovima. "Pošle rata bio je profesor univerziteta u Beogradu, zatim ambasador Jugoslavije u Poljskoj i Indiji i pomoćnik sekretara za spoljne poslove SFRJ.

U predstavi CK-u, od 15. oktobra 1944, on je opisao kako se ova velika nepravda dogodila a za Čedu Kruševca kaže da je bio nevin čovek 'koji je bio vrlo pošten i odan našoj borbi, za čiji rad od leta 1938. pa do njegove smrti ja snosim punu odgovornost'.¹⁵³

Na jednoj od idućih stranica Dedijer donosi fotografiju Čede Kruševca s potpisom »Čedo Kruševac, hercegovački revolucionar, streljan po naređenju Aleksan-

dra Rankovića 1941. godine«, a zatim i fotografiju Budimira Bude Gorunovića s napomenom: »Streljan jer je protestovao zbog mučkog ubistva Čede Kruševca.«¹⁵⁴

U istoj knjiži V. Dedijer je objavio i napis Lutve Ahmetovića, starog revolucionara iz Trebinja (odakle je i Č. Kruševac), člana Savjeta federacije, s jednostavnim naslovom »Čedo Kruševac«. U napisu se kaže i sljedeće:

»Rođeni smo i živjeli u kući do kuće. Djetinjstvo i mladost smo proveli zajedno. Negdje istovremeno smo pristupili naprednom omladinskom pokretu.

(...)

Negdje 1939. godine pojavio se kod mene u Zagrebu. Ispričao mi je da je bio u Parizu i spominjao onda meni nepoznato ime Mustafe Golubića i govorio kako je s njime tamo u Parizu imao neke specijalne zadatke. Govorio mi je kako je u Beogradu nakon povratka iz Pariza bojkotiran od naše organizacije, navodno radi toga što su ga smatrali trockistom. Kleo mi se da nema nikakve veze sa trockizmom i da to mora biti stvar nesporazuma ili da to netko sa zlom namjerom prema njemu i Partiji širi po organizaciji u Beogradu.

(...)

Poslije rata sam doznao da su ga naši drugovi 1941. godine kada je došao u partizane ubili.«¹⁵⁵

Došlo je do bure u krugovima naših historičara. Između ostaloga, održan je i Okrugli sto »Borbe«, na kome je o drugoj knjizi Dedijerovih »Priloga za biografiju Josipa Broza Tita« Julijana Vršinac rekla i ovo:

»Najzad, dolazim do onoga što je za mene najstrašnije, što je nečasno: a to je zloupotreba dokumenata. ~

Dedijer prethodno donese sud o čoveku a onda doteruje dokumenta da bi mu poslužila kao dokaz.

Donosi, na primer, dva fotosa, jedan Čede Kruševca, drugi Gorunovića, predratnih komunisti, koji, uzgred rečeno, nemaju nikakve veze s Titom.«

Slijedi već navedeni tekst ispod spomenutih fotosa, a zatim se J. Vršinac osvrće na pismo Aleksandra Rankovića Titu od 13. avgusta 1941. i na predstavku Radivoja Uvalića CK-u od 15. oktobra 1944:

»U knjizi, Didijer daje prilično mesta tekstu Rankovićeovog pisma, ali se iz datog teksta ne vidi da se navedeno pismo sastoji iz sedam tačaka, međusobno povezanih, da je svaka tačka pisma

celina za sebe. Ne kaže ni to da je spojio tekst iz tačke 2 i tačke 6 i tako dobio jednu isfabrikovanu celinu.

Evo šta Ranković piše u navedenom pismu, obaveštavajući Tita pod tačkom 2: da su kod Niša 'zarobili Peruničića, Uvalića i Kruševca, poznate trockističko-policijske agente. Pitaju šta će s njima. Mislim da još danas pođe tamo jedan drug odavde i da ih sasluša o njihovom radu i povezanosti, a naročito o listu 'Osvit' i tipovima oko njega'

Očigledno je za svakog poštenog čitaoca da Rankovića u ovom pismu najviše interesuje što oni znaju o 'Osvitu'.

Dedijer donosi ovu tačku sa jednom 'sitnom' izmenom: izostavlja imena navedena u tački 2 i počinje citat: da su 'prema izveštaju iz Niša zarobljena tri poznata' itd. Izmenjen je samo početak: u originalu stoje imena zarobljenih^ DedijerQyom tekstu oni su nepoznati.

"Ranković pocTtačkom 6 izveštava: 'šaljem ti 'Osvit' iza koga stoje svakako još neki otpaci bivše desne i leve frakcije (Stevan Lilić, Cvetm Mihailović i neki isključeni tipovi). Utvrdićemo i zasluženno će dobiti. Mislim da o ovom pamfletu napišeš jednu noticu za ovaj broj 'Biltena'.

Dedijer, koji je sebe proglasio Titovim biografom, ćutke prelazi preko ove poslednje rečenice Rankovićevog pisma, on je izbacuje iz teksta. Njega, 'biografa', ne interesuje da li je Tito napisao nešto o tome i kada je napisao. Dalje, on iz ovog teksta briše i imena Lilića i Mihailovića. Zašto? Ako se ovaj tekst čita u originalu onda je jasno da se rečenica 'utvrdićemo i zasluženno će dobiti' odnosi na ljude oko Osvita', a nITnaTonu trojicu takozvanih trockista! Ako ostanu imena koja Ranković pominje — onda će svako, ko makar malo zna istoriju Partije, shvatiti da — pošto je Lilić poginuo 1937. u Španiji — ova rečenica ne može imati smisao pretnje smrću kako Dedijer želi da protumači tu rečenicu. Zbog toga on iz teksta i ovde izbacuje imena i spaja obe tačke pisma jednom rečenicom: da na kraju pisma Ranković piše:

'Šaljem ti...' itd.

Pošto je na ovaj način dobio trojicu nepoznatih 'trockista', Dedijer sada 'istražuje' ko su oni.

Tu treba da mu posluži predstavka Radivoja Uvalića od 15. oktobra 1944. koju je pisao povo-

dom svog vraćanja u Partiju. Pisao ju je onako kako su se takve izjave pisale: prvenstveno o sebi i Čedi Kruševcu koji je zbog njega 1938. isključen iz Partije, ostala imena se uzgred pominju. I pored toga, Dedijer se usudio da tvrdi kako se iz predstavke R. Uvalića 'vidi' da se 'gornja pretnja' odnosi na Uvalića, Kruševca i Ratka Pavlovića Čička!

Čitava ova manipulacija sa imenima 'zarobljenih trockista' Dedijeru je bila potrebna da bi Rankovića oklevetao bar za dva ubistva: od imenovanih u Rankovićevom pismu, Uvalić je ostao živ, Kruševac je nastradao, a za Peruničića Dedijer nije znao o kome se radi: o Milu Peruničiću, kasnijem sekretaru Avnoja, ili o nekom ko je preživio rat. Zato on, na ovakav nedopustiv način, ubacuje Ratka Pavlovića Čička za koga zna da je poginuo.

Međutim, ni iz Uvalićeve predstavke ne može da se dobije ovakav sastav 'trojice trockista'. Zato ga Dedijer ne citira. Uvalić nigde ne govori o zarobljavanju, a o Ratku Pavloviću kaže: u junu 1941. 'nalazim Ratka Pavlovića koga sam poznavao iz Španije. Pitam ga da li može da nas poveže sa CK Partije, a on mi odgovara potvrdno (kasnije sam tek doznao da u to doba on nije uopšte bio član Partije)'.

To je sve što Uvalić piše o Pavloviću. Pa, ipak, njihov položaj nije bio isti, što je i Uvaliću jasno. On ne kaže: on je trockista, on je zbog toga isključen iz Partije, on samo kaže da Pavlović nije u Partiji.

Da je Dedijer hteo istinu o Pavloviću i njegovom položaju, mogao je da nađe u pismu Okružnog komiteta za Niš od 1. avgusta 1941, upućenom Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju.

U pismu javljaju: 'U Toplici se nalaze Uvalić i Kruševac, Španci. Traže posao, *nismo im dali*. Ne znamo šta da činimo. Pavlović Ratko iz Toplice pokazuje se aktivan. *Mi smo ga zaposlili*. Sluša direktive, veli da je voljan uvek da sluša. Hoćemo li i dalje da ga zapošljavamo?' (Podv. J. B.).

Ovo pismo je rečit dokaz o različitom položaju Uvalića i Kruševca, s jedne, i Pavlovića Čička s druge strane. To dokazuje podatak da je Ratko Pavlović već 3. avgusta 1941. učestvovao u formiranju Topličkog partizanskog odreda u kome je od "početka bio trrukovodstvu, najpre kao zamenik, a ubrzo kao politički komesar, komandir, komandant odreda.

Pošto je Dedijer na ovakav način 'utvrdio' ko su trojica kojima Ranković 'preti' smrtnom kaznom, on prelazi na prikaz pogibije Kruševca: zbog želje da ide u 'svoju rodnu Hercegovinu' on je uhapšen i 'mučki ubijen', Uzgred^Uvalić o tome govori mnogo opširnije i verodostojnije. Onda sleduje jedna tendenciozna kratka rečenica: 'Nisam mogao da'ufvrdim' kakčTje poginuo Ratko "PavlovićTčičko. Drugim recima, poruka čitaocu da posumnja u herojsku pogibiju narodnog heroja Ratka Pavlovića Čička: on nije pao kao heroj, on je 'mučki ubijen'!

¹⁵⁶ DaT5edi|er pripisuje oba ubistva onoj 'pretnji' iz Rankovićeovog pisma, pokazuje dalji tekst: 'naređenje A. Rankovića o streljanju 'ovih ljudi' — očigledno Pavlovića i Kruševca, jer Uvalić, treći koji se spominje u ovom tekstu, ostao je živ — izazvalo je 'proteste partizana^pa su 'mnogi to platili glavom!' ^s

Uz ove čudovišne klevete nije mogao da nađe ni jedan dokumenat koji bi~doterao da bude dokaz, pa ne navodi, prirodno, nijmena nastradalih. Ubacuje samo jedno ime — Bude Gorunovića — koji je poginuo 1942. i koji *nema nikakve veze* ni sa Kruševcem ni sa Uvalićem. Dedijer, samim tim, i ne pokušava da 'objasni' koji su se to partizani 'pobunili', oni iz Topličkog, Jablaničkog ili Kopaoničkog odreda, niti kada su se pobunili. Pošto je Kruševac nastradao novembra, ili najkasnije početkom decembra 1941, onda, ako je 'pobuna' usledila u to vreme, ne može da piše o pogibiji 'ovih ljudi', a ako je to bilo posle pogibije Ratka Pavlovića 26. aprila 1943, onda su dugo čekali da se bune protiv 'streljanja ovih ljudi'.

'Velikom naučniku', nije pošlo za rukom da nađe nikakav dokument koji bi to potvrdio. Uostalom, da je Dedijer hteo istinu o pogibiji Čede Kruševca, on je u Uvalićevoj predstavi mogao da nađe ime i prezime onoga za koga Uvalić tvrdi da je kriv. Ali, ime koje se pominje ne predstavlja ni člana Centralnog komiteta ni Politbiroa CK KPJ, čak TirPokrafinskög komiteta, a Dedijeru treba da to bude Aleksandar Ranković, član Političkog i vojnog rukovodstva revolucije, jeFon očigledno želi da ukalja sve Titove saradnike, da ih sve proglasi naredbodavcima pokolja.«¹⁵⁶

Provjerili smo: citati Julijane Vrčinac iz pisma A. Rankovića od 13. avgusta 1941. potpuno su korektni,¹⁵⁷

premda ona s mnogo ironije V. Dedijera naziva samozvanim Titovim biografom i velikim naučnikom u narodnim znacima.

U izjavi Radivoja Uvalića od 15. oktobra 1944. nalazimo i ove redove:

»Po izlasku iz vojske avgusta meseca 1940. godine, Čedo (Kruševac) i ja se u Beogradu sastajemo sa drugom Golubićem. On nam saopštava da pitanje odnosa KPJ prema nama još nije definitivno rešeno, ali da je na dobrom putu skorog rešenja. (...)»¹⁵⁸

Uvalić zatim, uz podršku naprednih ljudi Beogradskog univerziteta postaje docent na Pravnom fakultetu u Subotici, a početkom 1941, kako tvrdi, Golubić njemu i Kruševcu saopštava da ih »KPJ ne smatra krivim«. Istovremeno obavještava Uvalića da je njega i Čedu Kruševca predložio »za pohađanje specijalnih kurseva«, radi kojih treba da idu u Moskvu...

Izbjegavši zarobljavanje u aprilskom ratu, R. Uvalić se vratio u Beograd.

»Ovde se opet sastajem sa Čedom« — piše on u svojoj izjavi doslovno — »i nastavljamo rad sa drugom Golubićem. On nam saopštava da je stigao poziv meni i Čedi za odlazak u Moskvu. Kako nam je nemoguće da legalno napustimo zemlju, moramo da čekamo da bi nam stigle potrebne isprave za odlazak. Sedmog juna 1941. godine dolazi do hapšenja prvih komunista u Beogradu, među kojima i druga Golubića. U toku hapšenja, on uspeva da poruči meni i Čedi da se odmah sklonimo u provinciju, kako nas ne bi uhapsili. U nezgodnom smo položaju, pošto nemamo nikakvih isprava. Odlazimo u Jagodinu, a odatle u Kruševac. Cilj nam je da se nekako probijemo do sovjetskog poslanstva u Sofiji, koje je imalo podatke o nama, odakle mislimo da bismo se lako mogli prebaciti u SSSR. Zatiče nas rat Nemačke protiv SSSR-a. Smatramo da nam je u takvoj situaciji dužnost da ostanemo u zemlji i odlučujemo da se stavimo na raspoloženje KPJ.«¹⁵⁹

U maju 1985, u povodu izlaska biografije Mustafe Golubića u privatnom izdanju publicista Borivoja Neškovića, beogradski NIN je donio osvrt na tu knjigu pod naslovom »Čovek zagonetka«:

»Borivoje Nešković se nije bavio neistraženom i tajnom delatnošću Golubićevom, onom 'specijal-

nom linijom', kako je zove, poslovima o kojima nema podataka u otvorenim arhivama. Nije razjasnio (nije ni mogao razjasniti) kako je Golubić, čovek okretan i predostrožan, vičan riziku i snalažljiv u opasnostima, pao u ruke Gestapou, 6. juna 1941, u Beogradu. Ali, ipak, dao je nekoliko nepoznatih činjenica. Ispričao je, pored ostalog, i jedno Čolakovićevo prisećanje:

'Krajem 1932. god(ine) kada su se sreli na ulici, Mustafa pozove Čolakovića, koji je tada u Moskvi živeo kao emigrant i stanovao u hotelu *Luks*, koji je bio rezervisan za inostrane rukovodioce, da dođe predveče na Crveni trg. Kada su se našli, Mustafa sa Colakovićem krene na glavni ulaz u Kremaljski dvorac, u koji se inače nije lako ulazilo. Stražari na ulazu su ih propustili bez legitimisanja. Golubić je Ročka odveo u prostorije Staljinove žene Alilujeve na uobičajeni čaj, gde se u to vreme sastajalo izabrarioaruftvo sovjetskih rukovodilaca i njihovih porodica. Pred kraj ove čajanke u salon Alilujeve ušao je Staljin, pa posle pozdrava sa prisutnima, prišao je Mustafi, koji mu je predstavio druga Ročka. Posle kraćeg razgovora, u kome se Staljin interesovao za 'jugoslovenske stvari i stanje u KPJ, pozdravili su se i razišli. Drug Ročko mi je još rekao da je to bio prvi i jedini put da je sa Staljinom bio u četiri oka, a što nije bio slučaj sa Mustafom, što dovoljno pokazuje koliko i kakav ugled je Mustafa uživao kod sovjetskih rukovodilaca.«¹⁶⁰

U broju od 26. maja iste godine NIN je najavio izlazak iz štampe knjige sarajevskog književnika Seada Trhulja »Mustafa Golubić, čovek bez zavičaja«:

»Trhulj objašnjava kako je dolazio do saznanja (i pretpostavki) o životu jedne nadasve zagonetne ličnosti, poverenika Kominterne i pripadnika Staljinove lične obaveštajne službe.

Trhulj se bavi Golubićevom sudbinom više od deset godina, ... u svojoj knjizi (i) citira Titove reči o Mustafi Golubiću: '*On je nama učinio izvjesne vrlo značajne usluge*'. Koje usluge? Na to pitanje se, kaže Trhulj sada može odgovarati samo pretpostavkama.«¹⁶¹

Najzad, septembra 1985. NIN je u dva nastavka donio i feljton »Mustafa Golubić — čovek zagonetka« iz pera Seada Trhulja. U nekoj vrsti redakcijskog predgovora tom feljtonu čitamo:

»Uskoro će beogradski izdavači 'Partizanska

knjiga' i 'Narodna knjiga' objaviti dramu Seada Trhulja 'Mustafa Golubić — čovjek bez zavičaja'. Kako je Trhulj dolazio do podataka i pretpostavki o životu jedne nadasve tajnovite ličnosti, zavere-nika i atentatora, pa posle i generala NKVD-a, vi-sokog poverenika Kominterne, pripadnika Stalji-nove lične obaveštajne službe? Uz dramu će biti štampan i jedan opsežan tekst, neka vrsta belež-nice koja otkriva pišćeva istraživanja, ali i njego-vu lektiru. Sa dozvolom autora i izdavača iz te be-ležnice objavićemo izvesne odlomke...«¹⁶²

Zatim, u prvom nastavku, u tekstu autora, piše:

»... najveći dio svoje revolucionarne aktivnosti poslije 1927. godine pa do smrti u Beogradu 1941. Mustafa Golubić je vezao za Komunističku inter-nacionalu, odnosno za Četvrto (obavještajno) od-jeljenje Crvene armije. O tom njegovom radu ne-moguće je naći bilo kakve pismene tragove u za-tvorenim arhivama Kominterne.«¹⁶³

A na kraju drugog (posljednjeg) nastavka feljtona nalazimo tekst:

»Zna se da se Mustafa Golubić u predustanič-kim danima sastajao sa Josipom Brozom Titom, koji je tada boravio u Beogradu, i sa još nekim članovima Politbira. O čemu su razgovarali, šta je tada Mustafa činio da pomogne akciju u koju je kretala Komunistička partija, sada je teško reći. Da li tu postoji dio objašnjenja za one Titove riječi 'on je nama učinio značajne usluge'?*¹⁶⁴

Evo šta o tim danima priča Ivo Vejvoda:

»Mustafa je, kažu, želio da se vratim u Jugos-laviju i obavljam neke poslove za njega. U Beog-radu je uoči rata vrbovao neke ljude za svoju služ-bu. A Dilas i Ranković su rekli Titu da se tu muva neki tip, da vrbuje ljude i da ga treba likvidirati. Tito, oprezan kakav je bio, tražio je da mu donesu njegovu fotografiju. Kada su mu je donijeli rekao je: 'Ostavite ga na miru!'¹⁶⁵ »

Imao je Mustafa Golubić mnogo mogućnosti da pomogne borbu koja je počinjala: znao je mno-go podataka koje nije znao niko drugi, podataka o neprijatelju, o domaćim izdajnicima i saradnici-ma okupatora, o mogućnostima i snagama za borbu u zemlji, ali i o onome što se stvarno može očekivati od Sovjetskog Saveza. No o svemu tome mi danas pouzdano ne znamo ništa, možemo sa-mo nagađati, kao što nagađaju i neki njegovi pri-jatelji i saradnici kad se sjećaju Mustafe iz tih da-na.«¹⁹⁶

Poslije objavljivanja feljtona Seada Trhulja u NIN-u je uslijedila polemika koja, nažalost, nije dala odgovora na za nas ključno pitanje: koje je to značajne usluge Mustafa Golubić učinio KPJ? Sigurno su to bile usluge obavještajnog karaktera, kako konstatuje i S. Trhulj, ali koje vrste, kada su uslijedile itd., to su i dalje ostala pitanja bez odgovora.

Ta je polemika samo potvrdila da kalvarija bliskih Golubićevih saradnika dozvoljava, najblaže rečeno, pretpostavku da u odnosima između najvišeg rukovodstva KPJ i, možda, samog Golubića ipak nije bilo sve u redu. U njezinu je toku uz to nedvosmisleno utvrđeno da Golubića nije odao njegov stanodavac Tihomir Višnjevac već neko drugi. Ko? Odgovor na to pitanje, kako je rekao Borivoje Nešković »... ostaje za budućnost«. *

A o sudbini R. Uvalića i Č. Kruševca u toku pomenute polemike pojavile su se i dvije izjave koje zaslužuju punu pažnju. Prvu je dao Vladislav Popović:

»S obzirom na to da sam 3. avgusta 1941. godine, kada je odred formiran u Ajdanovcu, bio komesar Topličkog partizanskog odreda i član partijskog rukovodstva u odred, dužnost mi je da iznesem stvarnu istinu o tom događaju. Prilikom formiranja odreda, član niškog Okružnog komiteta Slobodan (Konrad Žilnik) saopštio mi je da su u odred došli Radivoje Uvalić i Ceda Kruševac koji su od strane najvišeg partijskog rukovodstva osuđeni na smrt. (Zašto su osuđeni, o tome verovatno postoje dokumenti u arhivama CK Jugoslavije i CK Srbije). Ja sam odredio dva druga u koje sam imao poverenja da neće zloupotrebiti široko ovlašćenje koje sam im dao, tj. da prate Uvalića i Čedu, i da ih, ako primete nešto sumnjivo, likvidiraju. Posle izvesnog vremena pomenuta dva druga, jedan od njih je bio visoki funkcioner o kome je reč, obavestili su me da po njihovom uverenju ne postoji ni jedan razlog da se Bata i Ceda likvidiraju. Ja sam o tome obavestio druga Žilnika, dodavši da i ja smatram da ne postoje razlozi za njihovu likvidaciju i da bi njihovo streljanje negativno delovalo na odred. Nikakve pucnjave, ni sprema m sjgda ^nije bilo.«⁸

Drugu je izjavu dala Razumenka Petrović:

»U vreme o kome je reč, ja sam bila član niškog Okružnog komiteta. Dobila sam zadatak od sekretara Okružnog komiteta Mike (Sretena Mladenovića) da otputujem u Beograd i da obavestim

Mihajla (Blagoja Neškovića), sekretara Pokrajinskog komiteta Srbije, da, prema izveštaju člana Okružnog komiteta Konrada Žilnika, partizani neće dastreljaju Radivoja Uvalića. Ja sam otputovala u Beograd i o tome obavestila Blagoja Neškovića. Nešković nije imao nikakav komentar, samo je slegnuo ramenima.«¹⁹⁹

Ko je i zašto osudio na smrt Uvalića i Kruševca, bliske saradnike Mustafe Golubića?

Na to jDitanje nismo pronašli mjerodavan odgovor.

Napokon, 1987. godine u knjižarskim izlozima širom Jugoslavije pojavila se knjiga koliko upornog toliko i lucidnog novinara publicista mlade generacije Milomira Marića, s provokativnim naslovom koji ipak sam za sebe nije govorio ništa: »Deca komunizma! U najopširnijem poglavlju (od 52. do 95. stranice) »Crna ruka crvene Internacionale« autor te knjige najviše redaka posvećuje Mustafi Golubiću i, očigledno, na osnovi dugotrajnih istraživanja, donosi niz veoma interesantnih detalja zasnovanih na dokumentima i sopstvenim zaključcima, za koje bi se ipak moglo reći, čini nam se, da su prevashodno plod pišćeve bogate mašte koja se napajala tim dokumentima!

Pošto je opširno opisao životni put Mustafe Golubića od srpskog nacionalrevolucionara i komite do »do crne ruke internacionale«, Milomir Marić, o njegovim odnosima s KPJ i Kominternom, odnosno sovjetskom obavještajnom službom (kojom — to će do kraja ostati otvoreno pitanje), kaže:

»Pouzdana se ne zna kada i kako je Golubić stupio u sovjetsku službu. Na viđenje, proveru, instrukcije i usavršavanje, prvi put je u Moskvu pozvan 1927. godine. Pretpostavlja se da je tada prošao kroz naročite škole.

Naivno je očekivati bliže podatke o njegovim konkretnim akcijama, ovlašćenjima i zadacima, a pogotovu zaslugama, uspesima i napredovanju u službi. Vrednost bilo kog obaveštajca ceni se upravo po tome koliko je uspešno za sobom prebri-
sao tragove.

A Mustafa Golubić, evo, nije provaljen ni skoro polā veka posle smrti!

Dimitriju Stanisavljeviću je u Moskvi pričao pojedine, obavezno već zastarele i beznačajne detalje. Ostajući krajnje zagonetan, u dalekim aluzijama stavljao muje^do-Znanja da. radi čas za Ko-

minternu, čas za GPU ili Generalštab Crvene armije i da se za njega — prosto svi otimaju.«¹⁷⁰

Na jedno je Marić, izgleda, zaboravio: na mogućnost da je Mustafa Golubić radio prije svega za ličnu Staljinovu obavještajnu službu

U Beograd je Golubić, po ko zna koji put, došao u martu 1940. godine i od tada je tu ostao sve do hapšenja i smrti često mijenjajući ilegalne stanove. Među malobrojnim koji su ga tada posjećivali bio je i njegov sestrić Adem Kapetanović. On je, prema Marićevim navodima, jednom prilikom saopštio Mustafi;

»Studentski aktivista Mile Šotra mu je zajedljivo rekao da je saznao da je Mustafa Golubić u Beogradu, ali da je frakcionaš. To Mujku nije mnogo nasekiralo i uzбудilo: 'Znam dobro otkuda to dolazi! Tebi mogu da kažem da ja nisam ni član KPJ, neggSKP(b). Sva lica koja su upoznata s mojim boravkom, prijavljena su Centrali u Moskvi. I tvoje ime je gore. Ako me uhvate, Rusi će me sigurno zairieiiiti. Moji drugovi u Sovjetskom Savezu kažu da je moj razvoj dijalektičan. Od nacionalnog, postao sam pravi proleterski revolucionar'.«¹⁷¹

Možda se u tom pasusu iz Marićeve knjige nalazi ili bar da naslutiti razlog zašto je A. Ranković u pismu Titu od 16. avgusta 1941. spomenuo mogućnost da Nijemci čuvaju uhapšenog Golubića »za zamenu«¹⁷²

Mustafu Golubića je 7. juna 1941. uhapsila njemačka policija kao podstanara Luke Derića kod Tihomira i Smilje Višnjevac na Zvezdari, Mirijevski put broj 97. Zajedno s njim uhapšen je i njegov stanodavac. Istragu nad njima vodio je SS-podoficir EG Sipo i SD Adolf Dejerler (Dejerler) koji je, usput rečeno, godinu dana kasnije, kao šef ispostave BdS Beograd u Leskovcu, imao najagilnijeg saradnika — Veru Pešić, koju je naš publicista Miodrag Janković donekle s pravom nazvao »jugoslovenska Mata Hari«!

M. Marić opširno analizira zapisnike saslušanja M. Golubića i T. Višnjevca i vjerovatno najbližeg Golubićeva saradnika, »najprije u Parizu pa u Beogradu, profesora fizike Čedomira Popovića, uhapšenog 9. juna 1941.

Citiraćemo samo Marićeve zaključke:

»Ostalo je nerasvjetljeno kako je Mustafa Golubić uhapšen. Za vreme rata to pitanje, bar javno, nije potezano...

Hapšenje Mustafe Golubića 7. juna 1941. godine u Beogradu i veo tajne oko njega nikome nije bilo u interesu da isteruje na čistinu. (...)

Nikad nije saopšten rezultat istrage koju je u

tek oslobođenom Beogradu sprovela grupa sovjetskih obavještajaca, osim vrlo rasprostranjene priče da su oni iskopali kosti Mustafe Golubića i ekspresno ih poslali u Moskvu!?

... Aleksandar Ranković je 1948. zadužio majora Udbe Boru Neškovića da ispita okolnosti oko Golnbicevog hapšenja i držanja pred Gestapoom. U tom izveštaju stoji: 'Mnoga lica koja su u isto vreme bila uhapšena i nalazila se u zatvoru Gestapoa, govore da je Golubić danima bio maltretiran i prebijan. Iz zatvora on je u sedećem stavu, vezan za stolicu, prenošen u sedište Gestapoa — bivši Ratnički dom. Po povratku sa saslušanja, prebijenog i iskrvavljenog, previjali su ga takode zatvorenici dr Ljubomir Živković, novinar Brana Mesarović i drugi. Uprkos svim mučenjima, Gestapo od Mustafe Golubića nije izvukao ni reči. Utvrđeno je da ga je Gestapo streljao posle napada Nemačke na Sovjetski Savez, zajedno ~sâ~pergdi-com Višnjevac, kod koje je stanovao, i svojim najbližim" saradnikom^ profesorom Čedom Popovićem.«¹⁷³

Slijedi verzija za koju bi se moglo reći da zvuči prilično fantastično:

»Istovremeno je niz Dunav tajnim kanalom preko Rumunije poseban izveštaj o 'slučaju' Golubić u Moskvu poslao nekadašnji pretstavnik KPJ u Kominterni, sovjetski general i posle rata pomoćnik Hebranga i Kidrića u Planskoj komisiji Mitar Despotović.

Iako je Despotović optužio rukovodstvo KPJ da je 1941. godine provalilo Golubića u strahu za sopstvene pozicije u predstojećoj borbi protiv okupatora, to u propagandnoj kampanji Informbiroa protiv Jugoslavije nije korišćeno.

Despotović 4e_ubijen prilikom -pokušaja bekstva u Mađarsku, posle nekoliko godina provedenih na Golom Otoku.«¹⁷⁴

I, konačno, Marićev zaključak, neka vrsta rezimea svega što je otkrio sigurno godinama radeći na »slučaju Golubić«:

»Najuzbudljiviju životnu priču našeg doba činilo je, zapravo, mnogo različitih života u jednom. Kao što je Mustafa Golubić za svojih pedeset godina života promenio na desetina imena, ideala, političkih uverenja i službi, izmišljenih i pravih biografija, tako je i stradao kao neko drugi. Jedan od mnogih! Gestapo je poverovao da je to zaista

neki sitni prevarant, koji s društvom nešto petlja i dramatičnu situaciju prvih dana rata koristi da bi došao do para. Likvidiran je bez mnogo gravere, posle krvave i rutinske istrage, kao i toliko drugih sumnjivih. U sklopu odmazde sto Srba za jednog ubijenog Nemca!

Sačuvani Gestapov dosije Mustafe Golubića, očigledno su dobro pročešljali Rusi, koji su do njega došli u Beču, i naša ŸDR=a, koja ga je posle duugo skrivala od očiju javnosti. Iz njega se ne vide okolnosti pod kojima je Golubić uhapšen, da li ga je, ko ga je i zbog čega provalio. Verovatno na osnovu sasvim precizne prijave; Gestapo ga je terećio samo za šverc pasoša. Nikoga nije odao, s njim krug nije otvoren, nego zatvoren.»⁷⁵

U TtSnfltktuTMarićevim zaključkom samo je jedna utvrđena historijska činjenica: odmazda od »sto Srba za jednog ubijenog Nemca« zavedena je naredbom feldmaršala Keitela (Kajtla), načelnika OKW, od 16. septembra 1941. pa se, prema tome, Mustafa Golubić, strijeljan dva, i po mjeseca prije, nije mogao naći u njenom »sklopu«.

Upoglavljju koje uglavnom govori o Mustafi Golubiću Milomir Marić piše i o životnom putu njegova dobrog druga, prijatelja i povremeno saradnika Pavla Bastajića koji se, razočaran u sve i svakoga, prije rata vratio u Jugoslaviju i po naređenju policije živio u svom rodnom Topuskom. Dirljiva je to priča, argumentovana, uvjerljiva, pisana iskusnim perom, a onda na kraju Marić odjednom kao da je pobjegao (zašto?!) od stvarnosti. Govoreći o Pavlu Bastajiću, koji se i prvih mjeseci okupacije nalazio u Topuskom, on doslovno piše:

»Među komunistima još nije bilo reći o ustanuku. Čak je CKKPH ukoravao Srbe iz Like i Korduna, što se junače i nisu lojalni vlastima NDH.»¹⁷⁶

Zaista bismo voljeli, da ovo Marićevo »otkriće« moć žemo smatrati samo tvrdnjom izniklom iz »modernog« trenda da se rukovodstvu Komunističke partije Hrvatske fz prvth darraxfkupacije prikaleme i grijesi koje ono nije počinilo. Uostalom, netačnost Marićevih tvrdnji nije teško dokazati. Sačuvanje proglas CK KPH iz sredine aprila 1941. u komg^stojii ovo:

»Srbi u Hrvatskoj«

(...)

Ne dajte se zastrašiti krvavim progonom, ne nasedajte šovinističkoj hajci!

Zbijte svoje redove, udružite se u bratsku slogu sa hrvatskim narodom, koji pati kao i vi, pri-

ključite se borbenim redovima radnika radi zajedničke borbe protiv okupatora i njihovih plaćenika — frankovačke gospode. Mi se nalazimo pred teškom i odlučnom borbom, ali zajedničkim snagama Srba i Hrvata u Hrvatskoj, zajedničkom borbom svih porobljenih naroda Jugoslavije, pod vodstvom Komunističke partije, srušit ćemo neprijatelja, izvojevati ne samo nacionalno oslobođenje Hrvata nego ćemo osigurati i nacionalnu ravnopravnost Srbima u Hrvatskoj.«¹⁷⁷

A potkraj jula 1941. godine Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske u novom proglasu piše:

»Hrvatski narode!

Prošlo je pet tjedana od podmuklog napadaja krvavih fašističkih razbojnika na slobodne i kulturne narode Sovjetskog Saveza...

Srbi u Hrvatskoj! Ne dajte se terorizirati i ubijati. Ne dajte da vam oduzmu vaše domove, krvavo stečeno imanje, pa i same živote. Oduprite se nasilju i znajte da su simpatije hrvatskog naroda na vašoj strani, te će vam on u toj borbi pomoći.«¹⁷⁸

Nigdje nijednog ukora upućenog Srbima iz Like i Korduna~»što se junače i nTsu lojalni vlastima NDH«!

Možda je u ovom slučaju posrijedi samo brzopleti previd, poput onoga koji je učinio Milomir Marić napisavši u svojoj knjizi:

»Drugi svetski rat počeo je 1. septembra 1939. godine, tako što su nemačke i sovjetske trupe bratski zaposele Poljsku.«(Istakli autori.)

A "nepobitna nistorijska činjenica koju baš niko u svijetu do sada, bez obzira na to na kojoj se strani barijade nalazio, nije ni pokušao da ospori glasi: drugi svjetski rat počeo je 1. septembra 1939. godine napadom njemačkih trupa na Poljsku, što je dovelo do toga da Velika Britanija i Francuska, ispunjavajući svoje ugovorne obaveze prema Poljskoj, dva dana kasnije (3. septembra) objave rat Njemačkoj.

Sovjetske su trupe ušle u istočne dijelove Poljske, odnosno zapadne dijelove Ukrajine i Bjelorusije (do Kerzonove linije) tek 17. septembra 1939. godine!

S obzirom na zagrebački Gestapo, šef tamošnjeg EK Sipo i SD SS-major Wilhelm Beissner (Vilhelm Bajsner) dostavio je 4. oktobra 1941. godine centrali Gestapa u Berlinu i šefu EG Sipo i SD u Beogradu dopis s dva priloga: prvi je bila kratka pribilježka njegova agenta

»6800-B«, tj. Konrada Klassera (Klasera) alias Kurta Koppela (Kopela), a drugi »Lista komunista međunarodnog formata evidentiranih kod zagrebačke policije«.

Na spomenutoj listi, očito rađenoj na osnovi nekih sačuvanih arhiva kraljevske jugoslavenske policije, našli su se podaci za više od stotinu komunista, a među njima i:

»Golubić Mustafa, rod. 1891 u Stocu, srez Mostar, gdje je zavičajan, Musliman, neoženjen, pravnik i novinar, nalazi se u inostranstvu.

Pseudonim: nepoznat.

Veze: CK KPJ u Beču, gdje prima poštu na slijedeće adrese: Borian Anna, Hernalser Hauptstrasse 83 i Ludmilla Malovac, Beč XVI, Taliastrasse 14.

Nije osuđivan jer se nalazi u inostranstvu, gdje je član Kominterne.«¹⁸⁰

Podaci su zaista bili šturi, ali, kako je stajalo u Beisnerovu dopisu i pribilješci agenta »6800-B«, u slučaju potrebe mogli su biti dopunjeni. Bilo je naglašeno i još nešto: neka lica s liste već su likvidirana, ali njihove nekadašnje veze još uvijek zaslužuju pažnju.

Tri i po mjeseca kasnije, 15. januara 1942, u beogradskom je Gestapu sačinjena zabilješka u kojoj je, između ostaloga, stajalo da je »istraga zaključena«.

I nakon dolaska u Beograd, u prvoj polovini maja 1941, Tito je nastavio da održava radio-vezu s Moskvom isključivo preko zagrebački radio-stanice na kojoj su radili bračni par Josip i Stela Kopinič. Međutim, kurirska veza između Beograda i Zagreba bila je spora i rizična i on je ubrzo počeo da preduzima mjere da bi došao do radio-stanice preko koje će održavati direktnu vezu s Moskvom i sa Kopiničem. To se vidi iz dva sačuvana dokumenta koji nisu objavljeni u Titovim *Sabranim djelima*. Prvi od njih je radiogram upućen »Djedu« početkom avgusta 1941. preko Kopiniča, a objavljen je u prvoj knjizi edicije *Dokumenti centralnih organa KPJ...*-

»Emis(ionu) stanicu koju je negdje sklonio Roman (Mato) još nismo našli. Drugu stanicu (Braš) smo instalirali, ali se od vas niko ne javlja. Javite se!

9. VIII, 16 VIII u 12 1/2 sati srednjeevropsko vrijeme, na 52 met(ru) na stari poziv: Inače ostaje sve

po starom. Ako se 16. VIII ne javite, onda važi svaki drugi dan u isto vrijeme.«¹⁸¹

Uz taj radiogram bilo je priključeno kratko pisamce:

»Valdes! Molim te da od 8. VIII u 12 uvek paziš i kontrolišeš da li se dobro čuje naš golub na 27 metara, a zvat ćemo — B.g.Z., a ti se javi sa D.o.B. na 40 metara. Zvaćemo 10 minuta. Stari.«¹⁸²

Redakcija *Dokumenata centralnih organa KPJ...* u uvodnoj je riječi navela da su uz pseudonime koji se spominju u dokumentima u polukružnim zagradama navedena prava imena kada ih je Redakcija uspjela saznati, a »istraživanjem utvrđena« prava imena i prezimena stavljena su u uglate zagrade. Mi smo se u oba slučaja služili isključivo polukružnim zagradama. U ovom slučaju »Roman (Mato) je bio Matija Vidaković, »Braš« — Brašić, »Valdes« — Josip Kopinič, a »golub« — radio-stanica!

Matija Vidaković je tada već bio mrtav (vidi poglavlje »Zagrebačke isprepletene obavještajno-diverzantske mreže«), a kad je riječ o Brašiću, bio je to Miloš Brašić, predratni beogradski novinar i saradnik sovjetske vojnoobavještajne službe čija je radio-stanica bila instalirana u selu Dučalovićima na Ovčar-planini. No, o njemu će još biti govora.

Postoji i treći dokument koji govori o Titovim daljim naporima da dođe do, najvjerovatnije, Vidakovićeve radio-stanice. To je pismo koje mu je sredinom avgusta 1941. u njegovo beogradsko »sklonište« uputio Marko (Aleksandar Ranković) i u kome je stajalo:

»Do beogradskog Goluba još ne može da se dođe. Jedini čovek koji za njega zna nalazi se u Crnoj Gori...«¹⁸³

Ko je bio »jedini čovek« koji je znao za »beogradskog goluba«, nismo mogli utvrditi. Postoje samo neke maglovite indicije koje ukazuju da je to mogao biti Fjodor Mahin. A na moguće mjesto te stanice ukazuje razgovor koji je beogradski novinar i publicist Vasko Ivanović poslije oslobođenja vodio s poznatom Beogradankom Kristom Dorđević, kod koje je prije rata i Tito povremeno odsjedao:

»O' da! U mojoj kući stanovali su kraće ili duže još nek drugovL

Jedan od tih ilegalaca upitao me je posle rata: šta je bilo s njihovom radio-stanicom?

'Nikakve radio-stanice nije bilo u mojoj kući!' rekla sam.

'Bila je, bila! Montirali smo je na tavanu tvoje

kuće, ali ti nismo rekli da ne bi suviše brinula.'
Kao što vidite, jedan delikatan čovek ume to i tako da objasni.«¹⁸⁴

Kristina Krista Đorđević zbog mnogo razloga zaslužila je da navedemo bar osnovne podatke iz njene bogate biografije:

»Krista Đorđević, kao simpatizer Partije« — piše VasEoTvaiiović — »spada po svom porijeklu i po ozbiljnosti s kojom je vršila obaveze prema revolucionarnom pokretu među izuzetne ličnosti. Porijeklom je iz-Srerna^iz. bogate srpske porodice Šumariovića. Kći podbana Hrvatske prije prvog svjetskog~rata, visokog vladinog funkcionera u Zagrebu, supruga dr Durice Dorđevića, jednog od osnivača Medicinskog.^ fakulteta Beogradskog univerziteta, s kojim je došla u Beograd 1918. godine. U novoj sredini Krista se posvetila javnoj djelatnosti. Bilaj'e jedan od osnivača društva za njegovanje umjetnosti 'Cvijeta Zuzorić' i njegov najagilniji član. Obrazovana, imućna, veoma komunikativna, Krista je vrlo brzo stekla veliki ugled u beogradskoj intelektualnoj sredini, među onim svijetom koji je prezirao ratne bogataše, skorojeviće, korumpirane političare, svu onu šareniTdružinu koja je davala tori službenom Beogradu. U njenoj kući bilo je stjecište profesora i umjetnika...

I počela je da pomaže revolucionarni pokret. S početka materijalno, a onda i raznim uslugama. U njenoj kući stanovali su ilegalci, održavani ilegalni sastanci, pohranjivani su partijski materijali, a ona same odnosila je u Pariz pisma i izvještaje. Za Kristu nije znala partijska 'tehnika'; nju je držao, na ličnoj vezi' Lola Ribar, koji ju (je) čuvao, samo za najpovjerljivije poslove'.«¹⁸⁵

Pošto je u razgovoru s Ivanovićem spomenula da je Petar Stambolić bio »neko vreme ... njena partijska veza«, Ivanović se obratio P. Stamboliću s pitanjem:

»Sećate li se vi Kriste iz tih dana, druže Petre Stamboliću?

— Da li se sećam? — odgovorio je P. Stambolić pitanjem. — Ja sam veliki prijatelj... oprostite! Krista je moj veliki prijatelj. Da li se sećam? Coveče! Da u jednom trenutku nije bilo Kriste Đorđević, ničeg se više ne bih sećao. Bio bih mrtav da

Itog časa nije bilo Kriste. (...) Krista mi je nalazila bezbedne stanove. Činila je to hrabro ne misleći na opasnost i maštovito. ... koliko ja znam, nikad

nije postala član Partije.«¹⁸⁶

Uz sve navedene vrline, Krista je bila i neobično skromna žena, drug i komunist i zato se i danas, poslije njene smrti o njoj govori kao o »simpatizeru Partije«, odnosno, kako to reče P. Stambolić, da »nikad nije postala član Partije«.

Međutim, u članku *Španija sa trideset godina udaljenosti* dr Blagoje Nešković, u pasusu o Marku Oreškoviću, partijskom rukovodiocu bataljona »Daković«, u kojem je pomoćnik komandanta bio Vladić (Ivan Rukavina), pomoćnik komesara Doko Kovačević, a Nešković ljevak bataljona, spominje i Kristu Đorđević:

»Još prvih dana pokreta brigade, pre ulaska u borbe na sektoru Morelje, na jednom počinu posle pešačenja, sedeo sam na zemlji, a Marko nešto iznad mene, tako da sam ga posmatrao koso nagore. Tada sam zapazio da ima ožiljak s leve strane ispod brade. Setio sam se da sam jednom 1936. godine jula meseca video jednog druga s takvim ožiljkom na sastanku Mesnog komiteta KPJ Beograda. On je bio partijski instruktor i bio je došao na sastanak novoformiranog mesnog komiteta, čiji je sekretar bio Nebojša Popović, a članovi, sem mene, Radovanović i Kristina Đorđević, Sastanak smo održali na ZvezdariT.«^{TM}

Dakle, prema riječima Neškovića, ratnog sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, Kristina Đorđević ne samo da je bila član Partije, nego je bila i član Mjesnog komiteta KPJ za Beograd!

U sedmom tomu Titovih *Sabranih djela* nalazimo tekst radiograma koji je Tito iz Beograda preko Zagreba, odnosno Josipa Kopiniča, 13. septembra 1941. godine poslao u Moskvu:

»za direktora,

jednu vašu poruku predali, šaljemo odgovor.

Brašić negdje sakrit, učiniti ćemo sve da izručimo vaše poruke njemu i drugome. Valter.«¹⁸⁸

Tu Titovu depešu, koja je odgovor na nepronadenu depešu dobivenu iz Moskve, nalazimo i u prvoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...*, ali pod datumom 16. septembra 1941. godine.¹⁸⁹Sudeći po svemu, datum, te Titove depeše je 13. septembar jer je tog istog dana Tito poslao i odgovor na jednu poruku »direktora«, a 16. septembra ujutro vozom napustio Beograd i preko Štalaća i Užičke Požege otputovao na slobodni teritorij zapadne "Srbije.

Priređivač sedmog toma Titovih *Sabраниh djela* Radomir Vujošević uz citiranu Titovu depešu »za direktora« nije stavio nikakvu napomenu. Učinila je to, međutim, Redakcija:

»Nije poznato ko su *Direktor* i *Brašić* i o kakvim je porukama riječ.«¹⁹⁰

Međutim, poznato je — a to je u posebnoj napomeni naveo i Mišo Leković, uređivač osmog toma Titovih *Sabраниh djela* — da je »Direktor« bila šifra Obavještajnog odjeljenja General-štaba Crvene armije nazivanog i »Centar^ ili »Centrala«. To se jasno vidi iz mnogih svjedočenja o aktivnosti sovjetske vojnoobavještajne službe u inostranstvu objavljenih poslije rata. Tako Šandor Rado, rukovodilac sovjetskog obavještajnog centra u Švajcarskoj u svojoj knjizi *Dora javlja*, opisujući početak svog obavještajnog rada još u godinama prije rata, kaže:

»U tom su mi razdoblju mnogo pomagali oni savjeti, što sam ih dobivao od 'Direktora', jednog od rukovodilaca Centrale.«¹⁹¹

Blizak saradnik i radist Šandora Radoa Alexandar Foot (Fut) u svojim sjećanjima objavljenim u švajcarskom dnevniku »Gazette de Lausanne« (»Gazet de Lausan«) 1941. godine tvrdi da je u noći između 22. i 23. juna 1941. iz Moskve »od Centra«, odnosno »Centrale«, kako to kaže Rado, primio radiogram:

»Fašističke životinje su napale domovinu radničke klase. Od Vas se traži da ispunite svoj zadatak protiv Njemačke najbolje što možete. Direktor.«¹⁹²

U prvoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...*, pod istim datumom koji nosi i citirani Titov radiogram »za direktora«, pod 13. septembrom 1941, nalazimo dokument koji bi mogao objasniti Titovu rečenicu »jednu vašu poruku predali, šaljemo odgovor«. Riječ je o depeši koja je glasila:

»Za direktora.

Zdravlja dobro(g), Ljubomir u Beču u zarobljeništvu. Aktivni drugari su daleko. Radiću kako treba. Veliki pozdrav Nikoli. Onaj iz Niša dao odgovor. Radiću kako se poručuje, treba novaca. Važnij.«¹⁹³

Uz taj radiogram Redakcija prve knjige *Dokumenata centralnih organa KPJ...* objašnjava samo potpis »Važnij«, i to na sljedeći način:

»Važnij — lice koje je u Moskvi u to vrijeme primalo telegrame iz Jugoslavije upućene IK Kominterne.«¹⁹⁴

Takvo objašnjenje, posmatrano iz bilo kog ugla, u najmanju je ruku nelogično: »Važnij« — prema nekim podacima Isajov!¹⁹⁵ — mogao je biti samo pseudonim nekog od rukovodilaca sovjetske vojnoobavještajne službe u Jugoslaviji, konkretno u Srbiji, jer je njegova poruka, uz pomoć Tita, koji se tada nalazio u Beogradu, upućena u Zagreb, odakle ju je Josip Kopinič prenio Moskvi.

Što se tiče »Ljubomira«, »Nikole« i »onog iz Niša«, nemoguće je bilo šta sigurno reći.

Možda je upravo jedan od njih vodio neku vrstu dnevnika koji je pao u ruke Nijemcima. Njemački prijevod tog dnevnika, nažalost bez prve stranice i bilo kakvog popratnog akta ili podatka o porijeklu tog dokumenta, nalazi se u Arhivu CK SKJ. Taj je dokument interesantan zbog načina na koji je pisan i teško ga je dešifrovati. Naime, »ujak« sigurno nije bio ujak autora pisma u pravom smislu riječi, »bolest sinovca« nije sigurno bila bolest itd.

Uostalom, evo teksta prijevoda tog dokumenta s njemačkog jezika koji pažljivom čitaocu omogućuje da, uprkos svemu, mnogo toga nasluti:

18. novembar 1941.

... samo sam želio da se ujak brže odluči, jer moje zdravstveno stanje iz dana u dan postaje sve kritičnije, i pored moje nade koju sam do sada gajio.

Od mog sinovca još uvijek nema ništa novo i teško da će se i ubuduće u tome nešto promijeniti.

22. novembar 1941.

Mjesto gdje treba da stanujem i koje je korisno za moje zdravlje mora se bezuslovno ustupiti ujaku. Stanje moga zdravlja je zabrinjavajuće i ostaje zabrinjavajuće. Radoznao sam kako će dalje ići. Najteže mi je što sam postao nesposoban za rad, mnogo nas je potresla bolest mog voljenog i cijerenog sinovca. Ja se moram sam boriti sa svojim slabim zdravstvenim stanjem i ne računati ni s kakvim uspjehom u radu. Izgleda da će tako duže potrajati. *Možda uopće ništa uspješno neću moći dalje da radim i bezuslovno moram tražiti pomoć od Djeda.* Kaži to ujaku, možda će to dovesti do bržeg razumijevanja moga stanja. Iz dana u dan nailazim na teškoće, na nezdrave stambene prilike itd.

26. novembar 1941.

Ipak od ujaka mora jednom stići očekivani odgovor. Ako si siguran da mi s nekim možeš pomo-

ći za moje putovanje, ja bih, naravno čekao. *Inače se rješavam da i bez te pomoći krenem na put, jer mi teško pada duže čekanje.*

Dva dobra prijatelja su me molila za visoke cipele br. 40 na šnjiranje, a kako sam ja svoje cipele svojevremeno dao svom dragom sinovcu, želio bih da i sebi nabavim par niskih cipela br. 42. Moji rođaci ne treba da se zbog toga ljute, sada je za nas došlo takvo vrijeme.

Kod ujaka ću se ipak malo odmoriti i oporaviti. Samo me žalosti to što se sa radom tako malo napreduje; rad je nekako usitnjen. Ali će i to proći!

Po cio dan moram biti napolju, jer su ovdje moji voljeni rođaci zadovoljni samo onda kad me što manje gledaju! Tako ide do dan-danas! Svakog dana sam na drugom mjestu da tetke ne bi postale histerične, jer sam ja zaista neljubazan posjetilac. Možda ću uskoro sretno stići.¹⁹⁶

Interesantan je i radiogram od 15. septembra 1941, koji je također preko Tita morao biti poslan u Zagreb, a odatle u Moskvu:

»Za direktora. Primio sve Džin (Miša Brašić). Tekst sa grupama isposlat dalje da se hitno dostavi centru. Muzika četiri puta menjala mesto. Šanga (Rodoljub Milovanović) u Turskoj, Dočilo (Mitrović) u Mađarskoj, za mene se interesuje GESTA-PO, ali ne konkretno već po dostavi ljotiće vaca. To će biti, verovatno, likvidirano.

Radi se do maksimuma. Ratko (Mitrović) rukovodi poslom u Čačku. Puna opreznost! Dolaze dva korpusa. Brašić.¹⁹⁷

Džin je bio pseudonim Miloša Brašića, »tekst sa grupama« vjerovatno se odnosio na šifrovanu depešu koju je trebalo hitno poslati centru u Moskvi; »muzika« je, jasno, bila radio-stanica; o »Šangi« — Rodoljubu Milovanoviću — nismo našli podataka, a Dočilo Mitrović se tada nalazio blizu Subotice, priključene, kao i cijela Bačka, Mađarskoj, na imanju svog rođaka Lajča Jaramazovića, budućeg aktivnog saradnika NOP-a, i, posebno, partizanske obavještajne službe. Nije jasno na koga se odnosi upozorenje »Puna opreznost!«. U to vrijeme nije bilo ni traga dolasku bilo čijih »dvaju korpusa« u Srbiju. Ali možda se radilo o njihovu dolasku na istočni front!?

I nakon odlaska iz Beograda na oslobođeni teritorij zapadne Srbije (16. septembra 1941) Tito je bio prinuđen da i dalje održava radio-vezu s Moskvom preko Zagre-

ba, odnosno preko Josipa Kopiniča, iako je raspolagao Brašićevom radio-stanicom. To se vidi iz depeše koju je tim putem 28. septembra 1941. poslao iz oslobođenog Krupnja u Moskvu:

»Za Djedu

Vrhovni štab poseduje radiofonsku i radio-telegrafsku centralu. Molimo direktnu vezu sa vama. Potrebna nam je vaša šifra i ključ.

Emisija naše stanice daje se u 8,15 ujutro, u 2 časa po podne i 8,45 časova na večer, na kratkom valu 45—46 metara. Za Vrh(ovni) štab Valter.«¹⁹⁸

Iz jednog dokumenta objavljenog, kao i upravo citirana depeša, u drugoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...* vidi se da je radio-veza Tito—Moskva čak i u drugoj polovini decembra 1941. išla preko Zagreba:

»Starom (Josipu Brozu Titu)

16—17. decembar 1941.

(Moskva)

Preko ranij(e)g veziste predajte (adresa, ranije lozinke). 1) Antonov (Ivan Srebrenjak) (već predano). 2) Stanko Šišmanović. Saopštite vaše i Ljubomirovo stanje (situaciju). Šta radite vi, Sveta, imate li novaca? Centr

Preko ranijeg veziste predajte M(ilošu) Braš(iću) (adresa, lozinke iste). Radite na raciji (treba: relaciji, Redakcija) po podacima: vaši pozivni KFO, talasi 56 metara osnovni, 37 metara rezervni, vreme 22,30 po Griniču, to jest po Moskovskom 01,30. Pozivni centra EHO, talasi 55 osnovni, 38 rezervni, radite sredom i subotom svakog meseca do uspostavljanja dvostrukih veza. Posle radite sredom. A spoljni zid? Bolje podešavajte predajnik, ponovo napravite drugu kaskadu. Na rezervnom talasu radite posle 20 minuta rada na osnovnom. Prijem ovog telegrama potvrdite. Centr«¹⁹⁹

Naslov tog dokumenta dala je Redakcija, a Starom ga je adresirao Kopinič, dodavši u zagradi da je ono što je poslano za Antonova »već predano«. Ko su bili Stanko Šišmanović, Ljubomir i Šveta — odgovore, nismo pronašli.

Na kraju tog radiograma nalazi se pribilješka Vlade Popovića, delegata CK KPJ pri Centralnom komitetu KP Hrvatske, koji se nalazio u Zagrebu: »Mi primili (telegram) 20. XII Vl(ado).«²⁰⁰

Međutim, ni poslije te depeše »Centra« ništa se nije promijenilo: direktna veza s Moskvom nije mogla da bude uspostavljena, U takvoj je situaciji, prema Titovu

naređenju, uoči nove 1942. godine u Rogaticu, gdje se trenutno nalazio Vrhovni štab, stigao iz Zagreba Josip Kopinič-Vazduh...

A ko je bio Miloš Brašić o kojemu je već bilo govora i kojega »Centar« također spominje u depeši od 16—17. decembra 1941. godine?

Beogradski novinar, spoljnopolički urednik izrazito režimskog i antikomunističkog dnevnika »Vreme«, dopisnik američke novinske agencije »United Press« (»Junajted pres«), referent za štampu patrijarha Srpske pravoslavne crkve Varnave Miša Brašić radio je za sovjetsku vojnu obavještajnu službu još od 1932. godine. Ideje komunizma prihvatio je pod uticajem dra Sime Markovića, jednog od osnivača Komunističke partije Jugoslavije, ali se nikada nije eksponirao. Motivi koji su ga ponukali da postane »sovjetski špijun« bili su slični, ako ne i jednaki motivima Branka Vukelića, dopisnika »Politike« iz Tokija, i zato je uvijek odbijao da za svoj obavještajni rad primi bilo kakvu novčanu naknadu.

»Zapravo, ja sam bio dobro situiran« — napisao je Brašić 1980. godine — »pošto su mi moj mesečni dohodak kao političkog urednika lista 'Vreme', dopisništvo 'Junajted presa' i druga honorarna saradnja u novinarstvu, donosili prihod od oko 20.000 dinara mesečno, a toliko su onda približno iznosile dve regularne ministarske plate.«²⁰¹

Do uspostavljanja šovjetsko-jugoslavenskih odnosa M. Brašić je svoje obavještajne izvještaje preko sovjetskog poslanstva u Sofiji, a zatim preko poslanstva u Beogradu dostavljao Moskvi.

Nakon okupacije i komadanja Jugoslavije članovi sovjetskog poslanstva morali su da napuste Beograd. Odgađali su odlazak uz raznorazne isprike, ali su, ne svi odjedanput, to ipak morali učiniti. Tako su sredinom maja 1941. sovjetski vojni ataše general Samohin i njegov pomoćnik pukovnik Maslov, prije polaska u SSSR predali Miši Brašiću radio-stanicu nazvanu »Pavlodar«, šifru i detaljna uputstva za rad. Tada je, prema vlastitom priznanju, on »po prvi put, primio i znatna materijalna sredstva u dolarskoj valuti i zlatu«. Brašić je tada dobio konspirativno ime Džin i zadatak da proširi već postojeću mrežu obavještajnih saradnika i o svemu redovno obavještava »Direktora« (»Centar«), tj. Obavještajnu (četvrtu) upravu Generalštaba Crvene armije.

Uslovi rada u Beogradu ubrzo su postali suviše

opasni i zbog toga se Brašić preko svog predratnog saradnika, također beogradskog novinara Dojčila Mitrovića, unatoč Samohinovu upozorenju da bez prethodnog odobrenja »Direktora« (»Centra«) ne stupa u vezu s KPJ, povezao s njegovim bratom, studentom Ratkom Mitrovićem članom Okružnog komiteta KPJ za Cačak. U sporazumu s Ratkom, Brašić je odlučio da radio-stanicu prebaci k njemu u Cačak, a da on prijeđe u Vrnjačku Banju. Ratka Mitrovića je odredio za svog pomoćnika, dao mu nadimak »Lanski« i zadužio ga da pronade povjerljivog radio-telegrafista da bi mogli što prije uspostaviti redovnu vezu s Moskvom.

Ratko Mitrović je pristao na Brašićev prijedlog da mu bude pomoćnik, ali je odmah o svemu obavijestio Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, a on je obavijestio CK KPJ, tj. Tita. U međuvremenu je Brašić zajedno sa svojim saradnikom Batom Bugarskim, prenio »Pavlodar« iz Beograda u Kragujevac, odakle je prebačen u selo Mrčajeve, u kuću člana KPJ Radiše Poštića, a dalje u Cačak, do Ratka Mitrovića...

Saznavši za postojanje »Pavlodara«, Tito je preuzeo cijeli slučaj i uz Brašićevu saglasnost preduzeo mjere da preko »Pavlodara« uspostavi vezu s Moskvom.

Iako je bio mlad (32 godine), već tada poznati naučnik fizičar i od 1934. do 1939. blizak saradnik dobitnika Nobelove nagrade Frederika i Irene Joliot-Curie (Žolij-Kiri), član KPJ dr Pavle Savić, uoči rata je po Titovu naređenju napravio radio-stanicu i smjestio je na skrovito mjesto u zgradi beogradskog Medicinskog fakulteta, gdje je radio. Ta je radio-stanica u bombardovanju 6. aprila uništena. Dr Savić je dobio specijalan zadatak. O tome je on izjavio novinaru Darku Stupariću u februaru 1974. godine:

»Tada me je Aleksandar Ranković (uoči 7. srpnja) uputio u Ovčar-banju zajedno s radio-stanicom i telegrafistom Čedom Makedoncem. Tamo sam živio neko vrijeme sa suprugom, sve dok nije oslobođeno Užice, kada smo se tamo premjestili.«²⁰²

Međutim, njegova supruga Branka Savić nekoliko godina kasnije opisuje te događaje s mnogo više pojedinosti:

»Prve nedelje jula meseca 1941. godine došao je ponovo kod nas drug Stari. Sada sam i ja prisustvovala razgovoru. Pavlu je dao zadatak da sa jednim telegrafistom pođe u unutrašnjost Srbije gde će organizovati rad ilegalne radio-stanice. Rekao je da će biti dobro ako pođem i ja s njim, ali

da povedemo i kćer jer bi tako delovali kao prava porodica koja odlazi na oporavak u selu. Ana, naša kći, imala je tada četiri i po godine. Bila je vedro, bistro i komunikativno dete... Ispričala sam drugu Starom da je dan pre toga u komšiluku rekla: 'Tata i mama, kada slušaju radio, mene izbace iz sobe'. Drug Stari je odmah izmenio predlog i tako mala Ana nije otišla u partizane.

Nekoliko dana kasnije, kad sam se vratila kući, Pavle mi je rekao da te večeri putujemo...

Čekala sam ispred železničke stanice Beograd kada se pojavio Pavle sa još jednim drugom. Drug koga mi je Pavle predstavio kao Čedu i koji je u zamišljenoj kamuflaži trebalo da bude moj brat, nije ni malo ličio na mene, a još manje na nekoga kome je bio potreban planinski vazduh. Bio je izrazito crn, okruglog lica, srednjeg rasta i snažne konstitucije, dok sam ja bila izrazito plava i mršava. Putovali smo vozom za Čačak.^{*203}

Saputnik bračnog para Savić koga su znali samo kao Čedu, odnosno Čedu Makedonca, bio je zapravo predratni član PartijefSedak Kostovski, prije rata neko vrijeme zaposlen kao radio-telegrafist u Agenciji »Avala«.²⁰⁴ Nakon dolaska u Čačak, pomoću lozinke koju je Pavle Savić dobio u Beogradu, oni su se povezali s obučarom »majstor Mišom« u njegovoj radnji. On ih je odveo do nekih kuća na periferiji, gdje su zbog prekinutih partijskih veza ostali nekoliko dana, a zatim su preko Ovčar-Banje produžili do sela Dučalovića, gdje se već nalazila radio-stanica »Pavlodar«.

Kako je u izjavama Pavla i Branke Savić, o radio-stanici došlo do »raskoraka« veoma je logično objasnila sama Branka:

»U našoj izjavi generalu Pajoviću, Pavle i ja smo tvrdili da smo sobom iz Beograda poneli radio-stanicu u jednom malom crnom koferu. Ja sam se sećala Čede koji u ruci drži neki omalen kofer i verovala sam da se u njemu nalazi radio-stanica. Ostale su mi u sećanju i reći druga Starog da treba sa radio-stanicom da pođemo u unutrašnjost Srbije. Pavle se seća kofera iz voza koji nas je vozio za Čačak. Ali su to mogli biti koferi sa našim stvarima? Danas, kada o tome razmišljam postaje mi jasno da nismo mi doneli radio-stanicu, jer to bi bilo protivu svih pravila konspiracije.«²⁰⁵

A kako je »Pavlodar« dospio u selo Dučaloviće? To opisuje saradnik Ratka Mitrovića, predratni član

KPJ, pripadnik partijske ćelije u Dućalovićima Ratko Šibinac:

»U junu me je pozvao Ratko i saopštio mi da treba da izvršim važan zadatak. Mnogo kasnije sam saznao da je trebalo da ja obezbedim smeštaj radio-stanice Glavnog štaba NOPOJ i Pavla Savića, u selu Dućalovićima. U stvari, evo kako je to bilo:

— Ratko mi je samo nagovestio da pred našom partijskom ćelijom predstoji ozbiljan zadatak. Ali, nije rekao kakav. Jednog dana me pozvao da pođem u selo Rtare. Našli smo se u kući Vuja Patrovića. Rekao mi je da treba da idem u Čačak, da se javim njegovoj sestri Olgi koja će mi dati znake kako bih stupio u vezu sa čovekom koji će doći vozom iz Beograda. Taj čovek bio je kurir Centralnog komiteta KPJ. Sačekao sam ga sa ugovorenim znacima. Ja sam bio kod mlekare i držao u ruci kapu preko koje sam stavio list 'Vreme'. Kurir je stigao, stavio mi ruku na rame, ja sam izvadio crvenu olovku, a on mi je rekao: 'Naši smo'. To je bio ugovoreni znak. Ja sam već bio obezbedio fijaker kojim smo se prevezli kod Ratka.

U prvoj polovini jula Ratko mi je poručio da pronađem zaprežna kola, u stvari volovsku zapregu, i da određenog dana sa Timotijem (Radočićem — primj. autora) budem u Pivarskoj ulici u Čačku. Rekao mi je da tu treba da primimo neke stvari i da ih prevezemo u Dućaloviće. Kola i volove sam našao kod sinovca Mijalka Šibinca. U određeno vreme, oko jedan sat, Dragan Vranić, član Mesnog komiteta KPJ u Čačku, u čezama je doterao stvari upakovane u nekoliko ranaca. Natovarili smo ih na kola, pokrili šašom i krenuli.

Timotije i ja smo razmišljali uz put šta bi to moglo biti upakovano u rancima. Ali, tek što smo krenuli, u vrh čaršije, izađe pred nas žandarmerijski narednik Janković iz Mrakovice. Pitao nas je možemo li da ga povezemo. Timotije i ja se zgleđasmo. Trudili smo se da budemo hladnokrvni, da ne budemo sumnjivi. Ali počeli smo da sumnjamo da nas je žandar dokučio, da nas je pratio. Ipak, bili smo naoružani... Sačuvali smo hladnokrvnost. A onda, pred nama su bili Nemci... Žandar je seo na upakovanu radio-stanicu. [Tri tačke (...) u originalu ne označavaju izostavljeni tekst — primj. autora.]

Kad dodosmo do Nemaca, žandarm skoči i pozdravi: 'Hajl, Hitler!' Prošli smo nesmetano, skrivajući osmeh. Uz put, penjući se prema Jelici, srećali smo nove kolone Nemaca. Žandarm je svaki čas ustajao sa radio-stanice, i pozdravljao. Kad smo skrenuli sa glavnog drumca, više nije bilo problema. Na tom mestu, žaca se s nama pozdravio, pa se zahvalio.

Radio-stanicu smo sakrili u Timotijevoj kući. Sutradan je Ratko Mitrović javio da će doći. Istovremeno, iz Beograda su stigli Pavle Savić, njegova žena Branka i Čeda zvani Makedonac, sa Mišom Zlatićem.

Sa Ratkom smo preneli radio-stanicu u napuštenu popovu kuću. Tek tada, on nam je rekao ko je Pavle i šta smo Timotije i ja prevezli iz Čačka. Saznali smo tada da je to bila radio-stanica Glavnog štaba NOPOJ.^{*20'}

O radu s »Pavlodarom« i o njegovoj daljoj sudbini Branka Savić kaže:

»Šifru smo doneli mi, a Ratko nam je dao pozivne znake, ili smo mi doneli i pozivne znake, toga se ne sećam.

Svako drugo veće vadili smo zakopanu radio-stanicu i Čeda je slao u etar pozivne znake. I niko nije odgovarao na njih. Ratko nas je povremeno obilazio. Posle mesec dana boravka u toj kući partizanske akcije su bile sve češće, počele su da se stvaraju i prve oslobođene i poluoslobođene teritorije. Ispod nas kroz selo Markovicu prolazili su nemački kamioni i motocikliršfi. Počeo je teror i paljenje kuća uhvaćenih partizana. Došao je Ratko Mitrović i mi smo svi zajedno zaključili da bi trebalo da sa stanicom pređemo na teritoriju koju kontrolišu partizani.^{*207}

U tome Branka Savić griješi jer je i šifru i pozivne znakove za vezu s Moskvom Ratku Mitroviću dao Mišo Brašić. Uostalom, u datim okolnostima to je jedino on i mogao učiniti.

Po naređenju Ratka Mitrovića, Branka Savić je kao kurir, noseći partijsku poštu, u drugoj polovini jula otputovala u Beograd, gdje se poslije niza peripetija sastala s Aleksandrom Rankovićem Markom, koji je nekoliko dana prije, 29. jula, oslobođen iz bolnice, gdje se našao poslije hapšenja i mučenja. On se složio s prebacivanjem »Pavlodara« na oslobođeni teritorij i Branka se ponovo vratila u Dučaloviće. Nakori njenog povratka radio-stanica je prebačena u selo Lisu kod Ivanjice,

mladom seoskom učitelju Vitomiru Vuloviću. Budući da su četnici počeli upadati u to selo, odlučeno je da se mjesto »Pavlodara« ponovo promijeni i on je prebačen u selo Bukovicu.

»Kada je oslobođen Cačak« (i. oktobra 1941 — primj. autora) — piše Branka Savić — »otišli smo u grad i tu ostali desetak dana. Polovinom oktobra Ratko Mitrović nam je preneo direktivu da idemo u Užice. Ceda i ja išli smo do Požege a odatle vozom u Užice. Pavle je išao preko planine sa našom desetinom iz Virova i sa sobom poneo stanicu i šifru. Nije hteo da rizikuje prolazom kroz Požegu koja je bila u četničkim rukama...«²⁰⁸

Ni iz Dučalovića, ni iz Lise, ni iz Bukovice, ni iz Čačka, ni iz Užica, uprkos svim naporima radio-telegrafista Ćede Makedonca da uspostavi vezu s Moskvom, to mu nije uspjelo. Poginuo je prilikom eksplozije u užičkoj fabrici oružja 22. novembra 1941, tužan zbog neuspjeha zbog kojeg nije mogao biti kriv: nešto nije bilo u redu s pozivnim znacima ili sa šifrom. Naime kada se »Pavlodar« već nalazio u Užicu, Moskva je jedanput odgovorila na pozivni znak, ali je odmah i zaćutala...

O tome govori i Branka Savić:

»Samo su jednom, seća se Pavle, odgovorili na naše pozivne znake, međutim, dalja veza bila je prekinuta. Mnogo kasnije sam ćula da su naši pozivni znaci u Moskvi bili uhvaćeni, ali da se radilo o nekoj specijalnoj službi koja je znala da to nije njihova veza. Da li je to taćno ne bih mogla da tvrdim. Moćda su bili u pitanju pogrešno dati radio-talasi i plan rada.«²⁰⁹

Nakon povlaćenja glavnine partizanskih snaga iz zapadne Srbije i Užica u Sandćak, a zatim odlaska u istoćnu Bosnu, Pavle i Branka Savić i novi radio-telegrafist Veljko Dragićević nalazili su se stalno uz Vrhovni štab. Veljko je došao u Jugoslaviju kao radio-telegrafist misije koju je uputila britanska obavještajna služba s kapetanom D. D. Hudsonom (Hudson) na ćelu u drugoj polovini septembra 1941. u Štab Draće Mihailovića. I dok su Hudson i druga dva ćlana misije — majori bivše jugoslavenske vojske Ostojić i Lalatović — otišli na Ravnu Goru, Veljko je izabrao drugi put. Ostao je u partizanima i kao major NOV i POJ, šef radio-telegrafске službe Vrhovnog štaba, poginuo u njemaćkom desantu na Drvar 25. maja 1944. godine.

Nerješiv problem veze s Moskvom primorao je Tita da pozove Josipa Kopinića da iz Zagreba dode na osloboćeni teritorij istoćne Bosne i donese svoje rezervne

pozivne znakove i šifru. Odazivajući se na Titov poziv, Kopinič je, zajedno s Ivom Lolom Ribarom, stigao u oslobođenu Rogaticu u posljednjoj dekadi decembra 1941. godine.

Moramo se ponovo pozvati na riječi Branke Savić:

»Pavle mi je ispričao da su posle toliko truda uspeli da uspostave vezu sa Kominternom kada su bili u Rogatici i to tek posle dolaska Josipa Kopiniča-Valdesa koji je sa sobom doneo nove pozivne znakove i šifre. Isto tako Pavle mi je ispričao slučaj koji se desio odmah po uspostavljanju veze sa Kominternom i predaji jednog telegrama. Na radio-stanici, onoj istoj koju smo doneli iz Užica, zbog velike premorenosti, Pavle je napravio kratki spoj i lampa je izgorela. Hteo je da se ubije, ali ga je Ivo Lola Ribar u tome sprečio, zadržao ga i izveo napolje da bi ga tamo umirio. Nakon izvesnog vremena iz Zagreba su dobili novu lampu.«²¹⁰

Tek uspostavljena veza s Moskvom iz Rogatice (24. decembra 1941) bila je, kako smo vidjeli, smjesta prekinuta. A onda, nakon zamjene pregorjele lampe, dobivene iz Zagreba, preko radio-stanice »Pavlodar«, ovaj put iz Goražda, gdje su postojali uslovi za njen rad, ponovo je uspostavljena veza s Moskvom. To se dogodilo 9. februara 1942. godine! O tom događaju Tito je, osim Tempa koji se nalazio u Sarajevu, pismom od 24. februara obavijestio Edvarda Kardelja i Lolu Ribara u Zagrebu:

»... moram vam javiti vrlo veselu novost da mi već 14 dana imamo s Djedom direktne veze, tako sjajne da se bolje zamisliti ne može. Više to nije slučajno i na sreću, već svakog dana šaljem dugačke kobasice, što bi kod vas prosto bilo nemoguće. Paja i Veljko prosto skaču od radosti. Mučili su se, siromasi, mnogo na svim mjestima, ali nikako uspjeti. Tek kada smo ponovo osvojili centralu na čijoj su struji o Božiću bili poslali onu jednu opširnu poruku, uspjeti smo opet uspostaviti vezu.«²¹¹

U julu 1944. »Pavlodar« je — osim kraćih prekida izazvanih tehničkim teškoćama, kvarovima ili marševima koji nisu dozvoljavali njegovo instaliranje — održavao direktnu vezu Tita s Moskvom. Preko te radio-stanice Tito je u toku 1942. godine istim putem, preko Moskve, održavao vezu i s Kopiničem u Zagrebu i s E. Kardeljem u Sloveniji.

Zašto nije uspostavljena direktna veza na tim relacijama?

Postoje, istina, dokumenti iz kojih se vidi da se to nastojalo postići, pa čak i to da se i Moskva s tim složila. Međutim, na to pitanje — koje prelazi okvire naše teme — odgovor do danas nije dobiven. A možda ga niko nije ni tražio!

Direktna radio-veza Vrhovnog štaba s Moskvom prvi je put uspostavljena tek iz Rogatice 24. decembra 1941, odnosno 9. februara 1942/iz' Goražda. To izričito tvrdi i Branka Savić u svom članku *Rad šifranata u Vrhovnom štabu — uspostavljanje veza sa Kominternom i naše prve šifre*, objavljenom u drugoj knjizi edicije *Ratna sećanja, VEZE U NOB-u 1941—1945*. Međutim, u prvoj knjizi iste edicije, u članku Miloja Tomića *Iz slavnih dana 1941*, čitamo:

»Oko petnaest dana radio-stanica je bila u Bukovici. Svake noći tasteri su otkucavali. Slali poruke. Veza sa Sovjetskim Savezom je redovno održavana. Šifrovane poruke su putovale i u Užice, u Vrhovni štab.«²¹²

A u drugoj knjizi iste edicije, u članku Efima Ristovskog, nalazimo i ove retke:

»U Užicu je uspostavljena radio-veza sa Moskvom. Pavle Savić ne seća da li je veza održavana dva puta dnevno ili svaki drugi dan. Pavle je bio šifrant, a Čedo radio-telegrafista, sve do njegove pogibije pri eksploziji fabrike oružja, nakon čega je na dužnost radio-telegrafiste došao Veljko Dragičević.«²¹³

Zaista je u najmanju ruku čudno da redakcija jednog takvog izdanja kao što su *Veze u NOB-u 1941—1945* nije smatrala potrebnim da upozori čitaoce — ako već nije upozorila autore — da ti navodi nisu tačni. Autori su sigurno na osnovi svojih zapažanja da radio-telegrafist Čedo Makedonac redovno ima »pune ruke posla« vjerovali da on održava vezu s Moskvom. Nažalost, to nije bilo tačno. Ali bez upozorenja na tu činjenicu čitalac zaista ne zna kome da vjeruje!

Ratko Mitrović je kao politički komesar Čačanskog NOP-odreda poslije povlačenja Vrhovnog štaba i glavnine partizanskih snaga iz »Užičke republike« u Sandžak ostao na terenu svog odreda. Međutim, ubrzo je pao u ruke četnika koji su ga predali Nijemcima. Objеšen je 11. decembra 1941. u svom rodnom gradu. Imao

je tada 28 godina; proglašen je narodnim herojem.

Mišo Brašić »Džin« prešao je u rano ljeto 1941. iz Beograda u okolinu Vrnjačke Banje, odakle je uspostavio vezu s Titom u Beogradu i od njega nekoliko puta primio radiograme koji su preko Kopiniča u Zagrebu stizali iz Moskve s oznakom »Starom — za Brašića«. Te mu je radiograme donosila Vera Dimitrijević-Herman. I on je poslije pada »Uzičke republike« ostao ondje gdje se tada nalazio, u okolini Vrnjačke Banje, i nastavio s organizovanjem svoje obavještajne mreže koja je radila za sovjetsku i partizansku obavještajnu službu. Je li tada preko sovjetskog poslanstva u Sofiji ponovo uspostavio vezu s »Direktorom«, nije poznato. Međutim, naš publicist Milomir Marić, koji je detaljno i pošteno istraživao »slučaj Brašić«, tvrdi, premda to ničim ne dokazuje:

»Brašić je tokom rata obavio niz specijalnih zadataka za sovjetsku i našu OZN-u. Krcun Penetić je često govorio da je Brašićev doprinos NOB-u otprilike ravan doprinosu jedne partizanske divizije.«⁴

Ubrzo poslije oslobođenja Beograda, prema već ustaljenoj praksi, Džin je pozvan od sovjetske obavještajne službe u Moskvu na referisanje. U opširnoj izjavi datoj historijskom odjeljenju CK SKJ on kaže da mu je ondje predbačeno što je »Pavlodar« ustupio Vrhovnom partizanskom štabu, ali se preko toga prešlo jer je u pitanju bio Tito. Dodao je i to da mu je postavljeno pitanje zašto se nije pridržavao instrukcija, zadataka i naloga sadržanih u depešama koje su mu slane iz Moskve preko Vazduha, odnosno Kopiniča, na adresu »Starom — za Brašića«, Odgovorio je da mu te šifrovane depeše nikada nije uručio i da za njih prvi put čuje. Kako je i zašto do toga došlo — odgovora nema. Činjenica je samo to da se u Arhivu CK SKJ nalazi niz nedešifrovanih depeša upućenih iz Moskve Brašiću!

Došlo je do neminovnog sukoba Tito—Staljin, odnosno KPJ—Informbiro, u kojemu je, u plejadi nedužnih i krivih, stradao i Mišo Brašić Džin: jedne je noći potkraj 1948. godine uhapšen i odveden na Goli otok.

Našavši se poslije nekoliko godina na slobodi — u novim uslovima nastalim u jugoslavensko-sovjetskim odnosima poslije Staljinove smrti i priznanja krivice sovjetskih rukovodilaca za izmišljene optužbe protiv KPJ — Mišo Brašić se odazvao na poziv Historijskog odjeljenja CK SKJ i u granicama mogućnosti — jer su godine i bolest, a zatim i saobraćajni udes koji je doživio, učinili svoje — osvijetlio mnoge pojedinosti iz svog

rada za sovjetsku obavještajnu službu. Bio je, očigledno, ozlojeđen i uvrijeđen onim što je dotad bilo pisano o prvoj radio-stanici Vrhovnog štaba a da pritom njegovo ime uopće nije spomenuto. Ipak je, bar kad je riječ o kolegama novinarima, pokazao razumijevanje napisavši, bez obzira na duboku starost, još uvijek britkim novinarskim perom:

»Što se tiče dnevne štampe nisam tome pridavao izuzetnu važnost, pošto se i u međunarodnim razmerama često događa da u ratu, politici i diplomatiji prvo strada istina, bilo zbog taktike, svrsishodnosti ili samohvale. Doduše u ovakovim slučajevima novinari su dobronamerno skupljali obaveštenja sa raznih strana, nemajući mogućnost da ih proveravaju, a objavljeni napisi sticali su postepeno snagu dokumentacije. Zato mi je svako pisanje izgledalo kao želja za neskromnim jako zakasnelim afirmiranjem, koje Vise nema nikakve vrednosti.*²¹⁵

Te je retke Mišo Brašić napisao 25. marta 1980. godine, a nekoliko godina kasnije je umro.

U trećoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ NOR i revolucija 1941—1945*, objavljenoj 1986. godine, nalazi se dokument koji doslovno glasi:

»Djeda (izvršni komitet komunističke
Internacionale)
(Josipu Brozu Titu)

(28. februar 1942)
Moskva

U ime Pravdina,²⁸⁸ razmotrite s Mahinom,²⁸⁹ kakve mogućnosti ima on za rad obavještajne službe na teritoriji okupiranoj od strane Nijemaca i Italijana i kako organizovati taj rad. Pravdin ima namjeru također da iskoristi Mahina i Marsa²⁹⁰ za organizaciju slanja ljudi u susjedne zemlje radi sakupljanja informacija i veza s agentima. Razmotrite sa njim i konkretan plan u tom pogledu. Biće potrebno da Marsu date na rad ljude koje ćete vi odrediti. Zasad držite vezu s njim vi. Ako ne nadete pogodne ljude, radio-stanicu i radistu predajte mu za vezu sa susjedima.

Pri tome uzmite u obzir da, iako je Mars provjeren na radu kod susjeda, on ipak nije predstavnik njihovih kadrova, i zbog toga je nad njim potrebna kontrola, ali u takvoj formi da se on ne uvrijedi.

Šifra za njega biće poslata preko vas.

Razmotrite s Marsom cjelishodnost i, u pozitivnom slučaju, plan organizacije sastanka sa Trifunovićem.²⁹¹ Od toga sastanka mogu se očekivati informacije o namjerama (Dragoljuba Draže) Mihailovića, o organizaciji dezorganizatorskpg rada među pristalicama Mihailovićevim i (...) hvatanje samog Trifunovića. Molimo da razmotrite konkretne prijedloge Marsa i javite vaše mišljenje.²⁹² Djeda.«²¹⁶

Oznaku (...) u tekstu Redakcija objašnjava ovako: »Riječi nečitljive.«

Uz taj radiogram koji u originalu, na ruskome, nije adresiran ni na koga, nema oznake datuma ni mjesta odakle je poslan, a na kraju, ispod teksta, stoji djelomično nečitak potpis »Ded...ju«, Zdravko Antonić, priređivač ove knjige *Dokumenata*, daje pet napomena:

²⁸⁸*Pravdin* je vjerovatno pseudonim jednog od rukovodilaca sovjetske obavještajne službe.

²⁸⁹*Fjodor Mahin*, prevodilac sa ruskog jezika; na radu pri VŠNOV i DVJ. Umro 1945. godine.

²⁹⁰Nije se moglo utvrditi o kome je riječ.

²⁹¹*Ilija Trifunović Birčanin*, četnički vojvoda. Od septembra 1941. boravio u Splitu, saradujući sa Italijanima. Umro 1943. u Splitu.

²⁹²Evidentni broj iz knjige primljenih radiograma radio-stanice VŠNOP i DVJ.«²¹⁷

Original tog dokumenta na ruskome nalazi se u Arhivu CK SKJ u fondu CKKPJ-KI i nosi oznaku 1942/20 (stara oznaka br. 15543). Ko je i zašto označio da je »Djed« poruku »Pravdina« poslao Titu iz Moskve baš 28. februara 1942 — nije jasno. A ta je poruka datumski veoma značajna upravo zato što bi bila *prvi dokaz o dvosmjernoj saradnji sovjetske i partizanske obavještajne službe*. Naime, do tada imamo samo radiograme s podacima koje je sakupila partizanska obavještajna služba, a koje je Vrhovni štab, odnosno Tito (Valter) slao u Moskvu. Uz sve to, postoji još jedan veoma značajan momenat: ta bi »Pravdinova« poruka bila dokaz da se obavještajna služba Crvene armije nije kruto pridržavala zvanlciie linije sovjetske spoljne politike u odnosu prema jugoslavenskoj izbjegličkoj vladi u Londonu i njenom eksponentu u zemlji — ministru vojske i mornarice — Draži Mihailoviću!

Međutim, činim se da 28. februar 1942. nikako nije pravi datum tog dokumenta, a uz to ni njegov prijevod nije potpuno tačan. No, ovo drugo za nas sada nije bitno....

Drugi dio depeše napisane na ruskome, koju je Valter (Tito) poslao u Moskvu »31. VIII. 42«, prema našem mišljenju, datumski je *prvi dokument u Arhivu CK SKJ* u kojemu se spominje Fjodor Mahin:

»Kod nas se"od samog početka partizanskog rata nalazi ruski emigrant, pukovnik Mahin. U početku on je bio u Crnoj Gori, sada se on nalazi u našem štabu i bavi se publicistikom.

U Crnoj Gori on je~pao u četničko zarobljeništvo zajedno s profesorom Miloševićem, ali naše jedinice koje su stigle na vrijeme oslobodile su ih.

On se dobro drži i sada namjerava da piše knjigu o borbama u Jugoslaviji, o Draži Mihailoviću itd. Molim zapitati Naro(dni) kom(esarijat) unutrašnjih) poslova za mišljenje o njemu i javiti nam.«²¹⁸ (Preveli autori)

Sljedeći dokument o Mahinu jest pismo pisano njegovom rukom na ruskome:

»Drugu Pravdinu

Prögonjen od strane Nijemaca i bjelogardejaca ja sam se 23. juna prošle godine sklonio u Crnu Goru gdje sam učestvovao u partizanskom pokretu od samog njegovog početka i tako se prilično kompromitovao u očima četnika Draže Mihailovića. Našao sam se u njihovom zarobljeništvu partizani su me oslobodili i tako spriječili da budem izručen Talijanima. Poslije talijansko-četničke ofanzive u Crnoj Gori povukao sam se s partizanima u Bosnu i tu se pridružio Vrhovnom štabu. Od Mihailovićevih saradnika dobro poznajem njegovog pomoćnika Jliju Trifunovića (Birčaniria) bivšeg predsjednika Narodne odbrane. čiju sam vam karakteristiku, čini rm se^šaopćio. Sada Trifunović uz pomoć Talijana nastupa protiv partizana s pravca Splita. Pokušaću se posredstvom partizanskog Vrhovnog štaba, povezati s njim, i ukoliko mi to pode za rukom ugovoriti s njim sastanak. S timli vezi poželjne su Vaše direktive. Zbog neprekidne potrage Gestapoa za mnom sada mi je nemoguće prebaciti se na okupirana područja. Idućih dana dostaviću iscrpnu informaciju o stanju naše sadašnje borbe. Veoma me je obradovala mogućnost naše veze i rada. Srdačan pozdrav Mahin.«²¹⁹ (Preveli autori.)

Ispod tog teksta Titovim je rukopisom napisano: »19. IX. 1942. Valter«. To je, očigledno, značilo da je tog dana Valter (Tito) odobrio da se šifruje i preko radio-stanice Vrhovnog štaba »drugu Pravdinu« dostavi citirano Mahinovo pismo.

Tek tada je, logično, mogla da uslijedi depeša iz Moskve koju je Redakcija treće knjige *Dokumenata centralnih organa KPJ...* datirala dalekim 28. februarom 1942. godine!

Podaci koje o Fjodoru Mahinu daje priređivač treće knjige *Dokumenata centralnih organa KPJ...* Zdravko Antičić u napomeni broj 289 uz datumski spornu depešu najblaže rečeno isuviše su ogoljeni ako ih uporedimo, recimo, s njegovom biografijom u našoj *Vojnoj enciklopediji*:

»MAHIN Fjodor, Nikolajevsk-na-Amuru, Sibir, april 1882 — Beograd, 2. VI 1945, generallajtnant JA. Pre I SR završio Vojnu kozačku školu i generalštabnu akademiju u Rusiji. U Dobrudži prišao Srpskoj dobrovoljačkoj diviziji s kojom se prebacio na Solunski front i učestvovao u proboju fronta. U Jugoslaviji je od 1923. gde radi kao publicist pišući i o Sovjetskom Savezu. Član je KPJ od 1939, a u NOR od 1941. Radio u Propagandnom odeljenju VŠ NOVJ i bio načelnik Istorijiskog odeljenja Generalštaba JA. Napisao je knjigu *L'armee Rouge* (Pariz, 1939), *Kina u plamenu* (Beograd, 1940), brošure *Juriš na Nemačku* (Beograd, 1945) i *Naša regularna vojska* (Beograd, 1945). Odlikovan Ordenom Partizanske Zvezde sa zlatnim venčanjem dr.«²²⁰

Mars je zaista ličnost čiji je identitet prije otvaranja sovjetskih, a možda i nekih Titovih arhiva teško, a vjerovatno i nemoguće utvrditi. Ako bismo zašli u dornen pretpostavki, onda bismo jednom od njih mogli smatrati mogućnost da je »Mars« bio talijanski kapetan Vincenzo (Vinčenco) *Marussi*, obavještajni oficir divizije »Sassari«, sa štabom u Kninu, čije je pravo prezime bilo Vice Marušić. Dolazio je u kontakt s mnogim četničkim komandantima u Dalmaciji i Lici, pa i s njihovom perjanicom Ilijom Trifunovićem Birčaninom, a održavao je vezu i s partizanima radi razmjene zarobljenika. Tako Vicko Krstulović, komandant IV operativne zone, 4. avgusta 1942. godine javlja Štabu 5. krajiškog odreda:

»Dne 3. VIII. 1942. preko Štaba bataljona 'Starac Vujadin' dobili smo odgovor od Vincenza Marussi, kojega je divizija 'Sassari' ovlastila da izvrši razmjenu. U tom dopisu, čiji vam prepis šaljemo, Vincenzo Marussi nam javlja da ćemo moći pristupiti razmjeni čim on od italijanskih vlasti iz Splita primi popis naših rodoljuba.«²²¹

Isto je tako moguća i pretpostavka da je »Mars« bio talijanski poručnik Mulini, za kojega se u dodatku *Obavještajnom izvještaju rejonskog komiteta u Splitu od 23. jula 1942. godine* piše:

»Ovdje se nalazi talijanski poručnik Mulini (porijeklom Slovenac) premješten iz Šibenika. Mulini tvrdi da je on bio branilac optuženih u zajednjem procesu u Šibeniku. Kaže da je četvoricu spasio od smrti i td. Trebalo bi ga provjeriti, jer on traži nekakav kontakt sa 'svojim ljudima'. M.«²²²

Napokon, riječ »mars« na ruskome označava korpu, zapravo kružni koš oko katarke broda. Iz njega je u davna vremena dežurni mornar (marsovoj) osmatrao, pa bi, prema praksi da se agentima daju pseudonimi s početnim slovom njihova prezimena ili ovisno o njihovim zanimanjima, »Mars« mogao biti oficir talijanske mornarice.

U ovom je slučaju mnogo značajnija činjenica da Izvršni komitet Kominterne (Djed), a zapravo Obavještajna uprava Generalštaba Crvene armije predlaže »dezorganizatorski rad među pristalicama Mihailovičevim i ... hvatanje samog Trifunovića«.

Međutim, iz sadržaja depeše može se zaključiti da se Mars nalazi u Jugoslaviji, a pošto je »provjeren ... na radu kod susjeda«, da je, najvjerojatnije, iz Italije.

Sam Pravdin je očigledno, kao što je rečeno u napomeni u trećoj knjizi *Dokumenata centralnih organa KPJ...*, pseudonim nekog rukovodioca sovjetske obavještajne službe.

O predratnoj publicističkoj, a pogotovo obavještajnoj aktivnosti Fjodora Mahina nema mnogo podataka. Bio je urednik biblioteke »Beli medved«, a prije rata radio je u redakciji beogradskog »Trgovinskog glasnika« kao pomoćnik Jovana Donovića, bivšeg kraljevskog poslanika u Tirani i veoma značajnog saradnika britanske obavještajne službe (SOE). "Premanekim podacima, zajedno s njim bio je „upleten i u pripreme vojnog puča od 27. marta 1941. Naime, u tom su se pothvatu podudarali interesi SSSR-a i Velike Britanije: ne dozvoliti Hitleru da ovlada Balkanom!

Uostalom, to podudaranje strateških sovjetsko-britanskih interesa na Balkanu, odnosno u Jugoslaviji — jer bi to za Njemačku istovremeno značilo obezbjeđenje desnog krila u eventualnom napadu Wehrmachta na SSSR i mogućnost direktnog ugrožavanja Sueza — jasno se vidi iz depeše koju je Dimitrov preko Kopiniče-

ve radio-stanice poslao Valteru (Titu) 22. marta 1941, a koja je počinjala riječima:

»Preporučujemo da se zauzme odlučan stav protiv kapitulacije pred Njemačkom. Podržavati pokret za svenarodni otpor politici ratne najezde.«²²³

Kao što smo saznali iz Mahinova pisma »drugu Pravdinu«, on je predratnih mjeseci, a možda i godina, saradivao s Ilijom Trifunovićem Birčaninom, predsjednikom Društva starih četnika, također agentom britanske obavještajne službe.

Vidjeli smo kada je i na koji način Mahin dospio u Vrhovni štab NOV i DVJ i da se prije toga dva puta našao u Crnoj Gori u rukama četnika. Međutim, u radiogramu koji je Draža Mihailović 7. maja 1942. godine dostavio izbjegličkoj jugoslavenskoj vladi u Londonu našli su se i ovi reci:

»Poseban izvještaj o komunistima... Pobili su mi mnogo hrabrih oficira među njima najboljeg majora Boška Todorovića. Očekuju pomoć u oružju od Rusije. Vođa im je pukovnik Mahin i neki pod lažnim imenom Tito...«²²⁴

Tako je Draža Mihailović proglasio Fjodora Mahina, a da on to nije ni znao, vođom jugoslavenskih komunistata, tj. partizana, a tek poslije njega bio je to i »neki pod lažnim imenom Tito«!

Dražo Mihailović je vrlo dobro znao da je Tito partizanski vrhovni komandant, ali svjestan činjenice da britanska »cenzura« pomno prati njegovu »prepisku« s jugoslavenskom izbjegličkom vladom u Londonu, nastojao je da i na ovaj način, prije svega Britancima, servira podatak da na čelu NOP-a stoji njima poznati sovjetski obavještajac Fjodor Mahin!

Vladimir Dedijer je, koliko smo mogli utvrditi, prvi put spomenuo Fjodora Mahina u četvrtom nastavku feljtona *Dražo Mihailović u mreži velikih sila*, objavljenom u »Politici ekspres« 13. januara 1972. godine. Učinio je to pišući o beogradskom advokatu i književniku i mogućem saradniku sovjetske obavještajne službe Dragiši Vasiću i njegovu dolasku na Ravnu Goru, u štab Draže Mihailovića u ljeto 1941. godine.

»Značajno je« — piše doslovno V. Dedijer — »da je s Dragišom Vasićem na Ravnu Goru otišao i bivši saradnik beogradske 'Politike' Ratko Sotirović. On je pripadao grupi naprednih novinara u 'Politici', sve do 1937. godine, čak je bio postao i

član Komunističke partije, ali je odjednom prestao da se bavi političkim radom. Održavao je samo veze sa nekim svojim rođacima, visokim oficirima.

Oni koji su bolje poznavali Ratka Sotirovića znali su da on nije postao 'likvidator', to jest da nije napustio svaki politički rad u Partiji po svojoj volji. On je ostao revolucionar i davao je utisak da je po nečijem višem naređenju morao da napusti politički rad. Nema dokumenata da je on takvu direktivu dobio od organa Komunističke partije Jugoslavije.

Na zaprepašćenje svojih drugova — komunisti, Ratko Sotirović se obreo na Ravnoj Gori kao oficir Draže Mihailovića. Kad je pisac ovih redova, kao komesar Kragujevačkog partizanskog odreda, bio ranjen u Gornjem Milanovcu 1. oktobra 1941. godine, Ratko Sotirović mu je poželeo srećne rane u duhu naše narodne ratničke tradicije.

Ali, Ratko se bio zadržao i dalje na Ravnoj Gori i posle napada Draže Mihailovića na partizane. Jednom prilikom pisac ovih redova osudio je držanje Ratka Sotirovića pred bivšim ruskim pukovnikom Fjodorom Mahinom, a kasnijim generalom, koji, i pored tolikih godina života u emigraciji, nikad nije prestajao da bude dobar ruski patriota. Mahin je stavio ruku na srce i slavjansko-serbskim jezikom rekao:

— Vladjimire, nemoj da ga kudiš. Treba da ga razumeš...

Kada je opao uticaj Dragiše Vasića na Ravnoj Gori, nestalo" je i Ratka Sotirovića. Čulo se da je 1943. godine "Ubijen ~ po naređenju ~ četničkog ~ komandanta Srbije Miroslava Trifunovića-Dronje."^{22*}

Naša traganja za Ratkom Sotirovićem, predratnim komunistom i ratnim oficirrom u štabu Draže Mihailovića, nisu dala rezultata. Naišli smo samo na poručnika Dragana Sotirovića »Mihailovićevo saradnika iz prvih dana ravnogorskog četničkog pokreta i pisca knjige 'Ravnogorski narodni pokret'« objavljene u Parizu 1952^{22b}

V. Dedijer u upravo citiranom tekstu prilično otvoreno daje »naslutiti« da je novinar Ratko Sotirović po naređenju "rukovodstva" KPJ postao »likvidator« da bi mogao uspješno raditi za sovjetsku obavještajnu službu, što je bilo poznato Fjodora Mahinu!

U svojoj prvoj knjizi *Priloga za biografiju Josipa Broza Tita V.* Dedijer donosi odlomak iz četničkog letka pronađenog prilikom uništenja četničkog štaba »Kardorde« u Gračacu u Lici:

»Partizane ne priznaje ni Rusija. — Oni vođu svih naših nacionalnih snaga u zemlji, generala Dražu, nazivaju izdajnikom. Oni otkazuju svaku poslušnost Staljinu (koga su u jednom letku osudili na smrt, jer je paktirao sa Engleskom i Amerikom), zbog toga što je naredio da se stave pod komandu Dražinu i da se potčine njegovoj volji.«²²⁷

Uz taj pasus četničkog letka V. Dedijer je dao napomenu:

»Ovo optuživanje da su partizani trockisti nije moglo slučajno da padne na pamet seoskom popu i četničkom komandantu Đujiću. Jedna je tu stvar veoma karakteristična. Glavni savetnik i komandant popa Đujića bio je Ilija Trifunović-Birčanin, za koga su postojale jake indicije da je bio u kngtaktii sa sovjetskom obavještajnom službom. O tome postoje i izvesni dokumenti.«²²⁸

Kao što smo utvrdili, Birčaninov predratni kontakt sa sovjetskom obavještajnom službom postojao je i odvijao se preko Fjodora Mahina.

Na Fjodora Mahina u ratu smo prvi put naišli u sjećanjima Svete Kovačevića:

»U danima sloma jug(oslavenske) vojske, sredinom aprila 1941, u Gackom[^] se pojavio čovjek nižeg rasta, debeljuškast s bijelom bradicom — tipičan Rus. Pretstavio se omladincima u separeu jednog hotela kao napredan Rus a ne bjelogardjac i poklonio im jednu svoju knjigu o Sovjetskom Savezu s posvetom.«²²⁹

U napomeni uz Titov dopis Štabu I. proleterske narodnooslobodilačke udarne brigade od 2. juna 1942.²³⁰ Mišo Leković piše:

»U selu Zvijerini, u zgradi osnovne škole, nalazila se bolnica Operativnog štaba za Hercegovinu (dvije bolesničke sobe s oko 30 kreveta), koja je imala vlastitu kuhinju i intendanturu. U toku 29. maja 1942. ljubomirski četnici Save Kovača napali su bolnicu i zarobili sve ranjenike i bolesnike. U kratkom okršaju bio je ranjen ljekar dr Safet Mujić. Među zarobljenim ranjenicima su se nalazili i neki rukovodioci: Milija Stanišić, politički komesar Sjevernohercegovačkog NOP odreda (koga

četnici nisu prepoznali), Rade Pravica, Jovo Ljubibratić, Risto Miličević, Dušan Grk (koji je iste večeri uspio da pobjegne), Husref Čišić, *Fjodor Mahin* (istakli autori), Bora Prodanović. U toku noći četnici su ubili nekolicinu zarobljenika (Miličevića, Čišića i još petoricu), a Rada Pravicu i Jovu Ljubibratića su odveli u Trebinje, gdje su nekoliko dana kasnije ubijeni. U Zvijerini su četnici oslobodili zarobljene italijanske vojnike. U cilju spašavanja zarobljenih partizana Štab 1. proleterske brigade je 30. i 31. maja uputio k Zvijerini dva bataljona (4. i 6.). U napadu, u kome je učestvovao i 1. hercegovački udarni bataljon (komandant Ljubo Kovačević, politički komesar Stevo Kovačević), koji je imao 3 poginula i 1 ranjenog, četnici su bili odbačeni, a preživjeli ranjenici spaseni. Partizani su 2. juna napustili Zvijerinu, evakuisavši jednu količinu namirnica u koju su sljedećeg dana četnici ponovo ušli.«²³⁰

A Branka Savić je zapisala:

»Fjodor Mahin, pukovnik ruske carske vojske, došao je iTJugoslaviju kao ruski emigrant. Poznat po svojim naprednim člancima u predratnoj štampi. Iz Beograda došao u Hercegovinu prvih dana okupacije. Pre nego što je došao u partizane, dva puta su ga hapsili četnici, ali im je on oba puta pobjegao. Došao je u Vrhovni štab 8. juna 1942. godine u selo Pluzine.«²³¹

Atilio Duplančić, jedan od radio-telegrafista Vrhovnog štaba, sjeća se:

»Uz Dragičevića od radio-telegrafista je bio i Jozo Butorac. Jozo je po radio-vezi bio zadužen za primanje vijesti, koje je koristila Redakcija 'Borbe' u Drinićima, a pomagao mu je i Fjodor Mahin, Rus, prije rata urednik 'Belog Medveda' u Beogradu, koji je ovdje primao vijesti i depeše iz Moskve, na ruskom jeziku i pripremao ih za 'Borbu'.«²³² (oktobar 1942 — februar 1943).

»Borba« je ponovo počela da izlazi u selu Driniću kod Bosanskog Petrovca 8. oktobra 1942. godine²³³, kada je, po logičnom slijedu zbivanja, iz Moskve trebala da stigne depeša o zajedničkoj »igri« sovjetske i partizanske obavještajne službe u kojoj će Mars povezati Fjodora Mahina s njegovim predratnim poznanikom Ilijom Trifunovićem Birčaninom i, u krajnjoj liniji, organizo-

vati čak i njegovu »otmicu«. »Igra« je, pak, ukoliko je i bila započela, morala biti prekinuta Birčaninovom bolešću, a zatim i smrću u Splitu u februaru 1943. godine.

MISIJE BRITANSKE UPRAVE ZA SPECIJALNE OPERACIJE (SOE)

prva misija SOE stiže ... među partizane — SOE ostaje bez veze s Jugoslavijom — dolaze tri nove misije — je li "Henna" bila samo boja za kosu — zapažanja Ive Lole Ribara i neshvatljiv izvještaj Glavnog štaba Hrvatske — dr Jovan Marjanović o misiji Stanka Rapoteca — podaci Gestapa i ocjena Draže Mihailovića — partizani prihvataju i »Hydru« — rezime Titova stava — dvadeset i pet dana u Foči — partizanska kontraobavještajna služba je izigrana — događaji koji su slijedili — perfidna igra bez granica — kap koja je prelila čašu nepovjerenja

Kada je, kako i s kojim ciljem britanska obavještajna služba, zapravo SOE (Special Operations Executive — Uprava za specijalne operacije), 1941. godine uspostavila prve veze sa štabom Draže Mihailovića — još je uvijek predmet diskusije i među našim i među britanskim historičarima. Činjenica je da o tim naporima, dok su oni bili u toku, partizanska obavještajna služba nije znala ništa. Međutim, dolaskom prvih misija SOE na teritoriju Jugoslavije, sticajem niza okolnosti, ona je upoznata s njihovim namjerama i zadacima prije nego Draža Mihailović!

U dnevniku britanske podmornice »Triumph« (Triumph), koja je 16. septembra 1941. otplovila s Malte za Jadransko more, stajalo je:

»Kapetan Hudson (Hadson) i njegova tri Srbi-
na otplovili su ... u veoma dobrom raspoloženju...«

Istog dana, dok se u čast osamnaestog rođendana jugoslavenskog kralja Petra II Karađorđevića, u londonskoj katedrali s deset dana zakašnjenja?! održavalo svečano bogoslužje kojemu je prisustvovao čak i Winston Churchill, generalni sekretar KPJ i komandant Glavnog štaba NOP-odreda Jugoslavije Josip Broz Tito nalazio se na opasnom putu iz Beograda za oslobođeni teritorij zapadne Srbije, a Adolf Hitler je, osim naredbe »Tajfun«, za osvajanje Moskve, potpisao i naredbu za ugasenje ustaničkog pokreta najugoistoku Evrope, prije svega u okupiranoj Srbiji...

Pet dana kasnije podmornica »Triumph«, prošavši Otrantski kanal i ušavši u Jadransko more, izronila je noću između 20. i 21. septembra između Budve i Petrovca na moru. Iz nje su se gumenim čamcem na obalu prebacila četiri čovjeka s najnužnijom opremom i sa dvije radio-stanice — manjom, za rad na baterije, i ve-

ćom, za rad na struju. Bili su to britanski kapetan Duane Tyrrell Hudson (Duan Tajrel Hadson) zvani »Bil« i »Marko«, majori bivše jugoslavenske vojske Mirko Lalatović i Zaharije Ostojić te radio-telegrafist, rezervni narednik bivše jugoslavenske vojske Veljko Dragičević.

Drugog dana nakon iskrcavanja ta je misija SOE naišla na crnogorske partizane koji su je dopratili u selo Radovče, u Glavni štab NOP-odreda Crne Gore.

»Bil Hadson je bio čovek sklon lutanju i naviknut na teškoće« — napisao je poslije rata F. W. D. Deakin (Dikin), koji je i sam 1943. došao u Jugoslaviju i boravio u njoj kao član odnosno kao šef britanske vojne misije pri VŠ NOV i DVJ. — Ranije je bio rudarski inženjer u Južnoj Africi. Još od školskih dana u Engleskoj razvio se u pravog atletu i bio je boksuerski šampion — vestine koje je znao i koje je sa uspehom primenjivao u odgovarajućim prilikama. Bio je to mlad čovek izvanredne hrabrosti i nepokolebljive nezavisnosti duha. Radio je kao savetodavni rudarski inženjer u Beogradu i u nekim drugim mestima u Srbiji nekoliko godina pre izbivanja rata, koji ga je zatekao na radu u rudnicima antimona u zapadnoj Srbiji. Kratko vreme posle toga stupio je u jugoslovenski Odsek D (prvobitno jezgro Ministarstva rata, koje je činilo osnovu za buduću organizaciju S. O. E.). Tečno je govorio srpskohrvatski i imao je dragocena iskustva iz Srbije.«²

Međutim, u nečemu se Dikin »prebacio«: Hudsona rat nije »zatekao na radu u rudnicima antimona u zapadnoj Srbiji« jer je on još potkraj 1940. zbog učešća u sabotažnim antinjemačkim aktivnostima, morao da napusti Jugoslaviju!

Interesantni su podaci koje daje narednik Veljko Dragičević. Prema mnogim indicijama (podaci su pisani 1942. i nalaze se u arhivi Vojnoistorijskog instituta), on se nakon aprilskog rata našao na Bliskom istoku, u Amanu (Jordanu). A onda:

»30. avgusta pozvan sam depešom da hitno dođem u Kairo. Otišao sam istog dana. Javio sam se engleskoj komandi u kojoj sam se upoznao sa radiostanicama, kao i šiframa za rad, dakle uspeo je moj predlog iz logora Aman da idem za Jugoslaviju. Ovde sam ostao do 13. septembra. Toga dana pojavili su se majori Lalatović Mirko i Ostojić Zaharije kao i jedan engleski oficir. Odmah smo uzeli naše najnužnije stvari i krenuli na put sa avionom preko Aleksandrije za MaltuTPre^polas-

ka dobili smo novac i to svi po 100 napoleona i ukupno za sve oko 450.000 dinara i talijanskih lira. Na Malti smo se odmarali dva dana a odatle krenuli smo podmornicom za Jugoslaviju. Za vreme vožnje ova dva oficira nešto su se stalno dogovarala. Ja tome nisam pridavao nikakav značaj.»³

Opisavši ukratko iskrcavanje s podmornice i uspostavljanje veze s prvim partizanima, V. Dragičević kaže:

»Ovde smo se odmorili i nastavili put za Glavni crnogorski štab. Svuda smo imali pratnju od partizana. Posmatrao sam stalno šta se radi. Osetio sam da nerado gledaju partizane. Po dolasku u Glavni crnogorski štab oni su počeli mnogo da obećavaju. Ja sam uspostavio radio vezu sa Maltom. Jednog dana reče mi major Ostojić da se ja mnogo družim sa partizanima i da to ne treba činiti. Doblismo i jednu depešu u kojoj je stajalo da odmah stupimo u vezu sa nekim pukovnikom Dražom Mihailovićem, koji se nalazi na planini Suvoboru u Srbiji. Na ovu vest je major Ostojić sa engleskim oficirima odmah otputovao, a ja i major Lalatović ostali smo kod Glavnog crnogorskog štaba još nedelju dana pa smo i mi nastavili put za Srbiju.»⁴

Polazeći u Jugoslaviju, Hudson i njegovi saputnici zaista nisu znali za Dražu Mihailovića. Naređenje da se upute u njegov štab na Suvoboru (Ravna gora) dobili su od Komande SOE za Balkan, koja se nalazila u Kairu, i to tek kada su se našli između partizanima u Crnoj Gori. I, logično, "morali su da postupe pō njemu. Prvi su na put krenuli Hudson i Ostojić, a u Radovčju su, s obje radio-stanice ostali Lalatović i Dragičević.

Putujući zajedno s partizanskim rukovodiocima Arsom Jovanovićem, Milovanom Dilasom i Mitrom Bakićem, kapetan Hudson i major Ostojić stigli su u oslobođeno Užice. Bilo je to oko 25. oktobra. Ostojić je odmah produžio za Ravnu goru, a Hudson se kratko zadržao u Užicu.

»Hudson je tada sreo vodeću ličnost pokreta, koja je bila predstavljena pod konspirativnim imenom Tito« — napisao je F. W. Dikin.

»Nema dokumentovanih zapisnika sa prvog sastanka ova dva čoveka, ali ga je moguće približno rekonstruisati iz odlomaka njihovih kasnijih sećanja.»⁵

Dr Jovan Marjanović o tome kaže:

»U izjavi koju je dao 1974. godine, pukovnik D. T. Hudson kaže da je prilikom polaska na zadatak

u Jugoslaviju sredinom septembra 1941. dobio mašinom otkucan list hartije sa sasvim određenim zadacima koje treba da izvrši. Njegov osnovni zadatak bio je, navodno, 'da koordinira akcije snaga otpora protiv neprijatelja'. On, dalje, tumači 'da je to značilo da treba svuda da putuje i da razgovara sa svakim, što bi omogućilo izvršavanje njegovog zadatka koordinacije'. Hadson tvrdi da je ovaj list hartije sa zvanično određenim njegovim zadacima pokazao prvo Titu u Užicu, a zatim na Ravnoj Gori D. Mihailoviću.

(Možda će š-e "jednog dana iz britanskih arhiva pojaviti i ovaj list hartije ili njegova kopija!).«⁶

Sudeći po svemu navedenom, partizansko je rukovodstvo, a prije svega Vrhovni komandant Tito, bilo upoznato o dolasku, zadacima i namjerama prve misije SOE upućene u okupiranu Jugoslaviju mnogo prije nego četnički vođa Draža Mihailović. A kada se tome doda ono što je učinio radio-telegrafist te misije Veljko Dragičević, postaje jasno i to zašto je partizanski Vrhovni štab uspio da pripremi svoje jedinice oko Užica da spremno dočekaju i razbiju opći četnički napad od 1. novembra 1941.

Opisujući svoj i Lalatovićev dolazak u Užice, Veljko Dragičević je zapisao:

»Došli smo u Užice gde se nalazio Vrhovni partizanski štab, odmah su nam saopštili da se major Ostojić nalazi kod Draže Mihailovića i da se od svog odlaska više nije ni javljao. Na ovo je i major Lalatović zatražio da ga sprovedu kod Draže na što mu je odmah izadeno u susret. Ja sam ostao da bi naknadno došao pošto se njemu žurilo. Dobro sam video šta se radi, nije prošlo ni tri dana po odlasku majora Lalatovića, a oružane bande četnika Draže Mihailovića već su počele napadati partizane s leđa, s kojima su imali sporazum o zajedničkoj borbi protiv okupatora. Ja nisam hteo otići kod četnika. Ostao sam kod partizana.

Tako su i ova dva izdajnička oficira poslana od izbegličke vlade doprinela da se kod nas razvija bratoubilačka borba a okupator zaštiti od narodnooslobodilačke borbe.

Mene je zbog tog prelaska na stranu partizana, izbeglička vlada lišila čina rezervnog narednika sa jnotivaclJom da sam izdajnik i da služim gestapovcima. Ja jesam izdao one koji se celog svog života bave raznim izdajstvima prema svom

narodu. Ja sam video da mi nije mesto tamo i prešao sam na stranu pravih boraca za slobodu i boraca za narodna prava.«⁷

Nema nikakve sumnje u to da je V. Dragičević nadležnim drugovima u Vrhovnom partizanskom štabu ispričao mnogo više nego što je zapisao, i na taj način potpuno svjesno odigrao ulogu vrlo značajnog partizanskog obavještajca.

Pogledajmo, napokon, što je o njemu napisala Branika Savić koja je, »ispekavši zanat« kod svog supruga dra Pavla Savića, dugo bila šifrant Vrhovnog štaba:

Kapetan Hudson je otišao kod Draže, a Veljko je ostao kod nas. Veljko je bio rodoljub, video je svoj crnogorski narod, video partizansku vojsku u kojoj je našao i svog rođenog brata partizana. Njegov ga je brat dopratio do Užica. Veljko nije hteo da napusti partizane, nije^hteo ni da preda radio-stanicu koju su sa sobom doneli, engleskom kapetanu Hađsonu, ali mu je đmg Tito naredio da to mora da učini. Tako je Veljko napustio kapetana Hudsona. Posto je telegrafista Ceda Makedonac poginuo, drug Stari je odlučio da Veljko ostane pri Vrhovnom štabu kao radio-telegrafista.«⁸

Kapetan Hudson je stigao na Ravnu goru, gdje su se već nalazili Ostojić i Lalatović, 25. oktobra 1941. Manja radio-stanica još mu je ostala u Glavnom štabu NOP-odreda Crne Gore u Selu'Radovču, a ona veća u Užicu, pa je vezu s Kairom ili Maltom mogao da održava samo preko radio-stanice koja je uspostavljena na Ravnoj gori za potrebe Draže Mihailovića. Da bi okončao tu za sebe neugodnu situaciju, on je 28. novembra pošao u Užice po svoju radio-stanicu. Međutim, sutradan su Nijemci ušli u Užice i on se nekoliko idućih dana povlačio s partizanskim Vrhovnim štabom, a onda s radio-stanicom krenuo iz Sandžaka natrag u Srbiju da traži štab Draže Mihailovića. Međutim, nije imao radio-telegrafista, a tom vještinom nije bio ovladao, pa mu je radio-stanica bila samo teret. Zbog toga ju je ostavio kod jednog četničkog komandanta, Bože Javorskog,ji blizini Ivanjice.

U međuvremenu su, početkom decembra, dijelovi 342. njemačke divizije izvršili napad na Struganik i Ravnu goru, te bezjkakva otpora — kako je Mihailović y i obećao na sastanku u Divcima 11. novembra — zarobili oko 500 četnika i zaplijenili, pored ostaloga, radio-stamcu njihove glavne komande. Četnički je vrhovni

komandant s nekoliko pratilaca uspio da pobjegne, a ostali su se njegovi odredi legalizovali kao Nedićeve jedinice.

Tako je od 5. decembra 1941. komanda SOE za Balkan ostala bez radio-veze s okupiranom Jugoslavijom¹ Moralo se nešto poduzeti.

Britanska podmornica »Thorn« zaplovila je 17. januara 1942. iz Aleksandrije u pravcu Otrantskog kanala i Jadranskog mora. Deset dana kasnije, u noći između 27. i 28. januara, podmornica je na ostrvo Mljet iskrcala dva čovjeka s radio-stanicom i malo opreme i oružja.⁹

Nastavivši podvodno krstarenje Jadranom, u noći između 3. i 4. februara izronila je u blizini Budve odnosno Petrovca na moru i iskrcajajoš tričovjeka, također s radio-stanicom, malo opreme i oružja.

Iduće noći, između 4. i 5. februara, iz britanskog aviona koji je poleteo s Malte padobranima su"spuštena naBomaniju četiri čovjeka...

Dvojku (šifrovani naziv »Henna« — u prijevodu: boja za kosu, kna ili broć) koja se prva iskrcala, na Mljet, sačinjavali su tridesetogodišnji rezervni poručnik kraljevske jugoslavenske vojske Stanislav Rapotec i radio-telegrafist narednik Stjepan Šinko, predratni policajac.¹⁰

U grupi koja se iskrcala kod Budve (šifrovani naziv »Hydra« — u prijevodu: devetoglava zmija, aždaja) nalazili su se britanski major Terence Atherton (Terens Aterton), vazduhoplovni kapetan jugoslavenske vojske Radoje Nedeljković i vodnik radio-telegrafist, Irac po nacionalnosti, Patrick O'Donovan (Patrik O'Donovan).

Treću grupu (šifrovani naziv »Disclaim« — u prijevodu: odricanje, poricanje), koja je »na slijepo« iskočila nad Romanijom, sačinjavali su britanski major Čavan Eliot (Keven Eliot), jugoslavenski poručnik Pavle Crnjanski, narednik — vodnik Petar Miljković i britanski radio-telegrafist Robert Chapman (Čepmen). Sva su četvorica odmah nakon prizemljenja uhvaćena i odvedena u njemačko zarobljeništvo.

Sve tri grupe SOE je uputila u saradnji s izbjegličkom jugoslavenskom vladom da bi ispitale što se događa u Jugoslaviji i da bi uspostavile vezu sa štabom Draže Mihailovića i britanskim kapetanom D. T. Hudsonom (D. T. Hadson)."

Potkraj jula 1941. godine u Istambul se obreo, dolazeći iz okupirane Jugoslavije, tridesetogodišnji činovnik ispostave Hipotekarne banke u Splitu (rođen 1911. u blizini Trsta), rezervni kraljevski jugoslavenski poručnik Stanislav Rapotec. Prema onome što je u svojim uspomenu zapisao Vasilije Trbić, nekadašnji komitski »vojvoda veleški«, između dva rata radikalski poslanik i jedan od organizatora atentata na predsjednika vlade Milana Stojadinovića — zbog čega je 1937. godine bio osuđen na dvije godine robije — i, najzad, nakon okupacije jedan od obavještajaca SOE i kraljevske jugoslavenske vlade u Turskoj, Rapotec mu je tada ispričao »da revoluciju u Srbiji izvode komunisti«, ali dariačelu jednog pokreta stoji »Dragoljub Mihailović, generalštabni pukovnik« s kojim on nije uspio da uspostavi vezu »iako je to tražio«. ¹²

I u toku istražnog postupka i u toku suđenja Draža Mihailović je naveo Rapoteka kao moguću osobu koja mu je od britanskog Intelidžens servisa, prije njemačkog napada na SSSR, donijela »Instrukciju za jugoslovensku ekipu«. Bila je to, međutim, jedna od Mihailovićevih hotimičnih mistifikacija.

Prema navodima Jovana Donovića, delegata izbjegličke jugoslavenske vlade na Bliskom istoku, Rapotec je »iz Dalmacije stigao do Carigrada«, a njemački podaci o njemu govore da je bio predratni agent IS-a. ¹⁴ Donović, međutim, ne spominje ono što se dogodilo ubrzo nakon Rapotečeva dolaska. Naime, prema navodima britanske historičarke Elizabete Barker, predsjednik jugoslavenske izbjegličke vlade general Dušan Simović je 14. avgusta 1941. britanskom premijeru Winstonu Churchill (Čerčilu) uputio pismo u kojemu je...

»... zatražio od Čerčila da pošalje podmornicu kako bi stupili u dodir s radnim odborom za akciju u Splitu, koji im je izaslao kurira. Taj je odbor — dodaje Barkerova — »bio možda u vezi s Ilijom Trifunovićem, vodom Narodne odbrane, od kojeg se moglo očekivati da će, igrati veliku ulogu u otporu; u Splitu je kasnije bio njegov štab. No nema čvrstog dokaza za to, a Simovićev prijedlog nije ostvaren.« ¹⁵

Partizanska obavještajna služba veoma je brzo saznala za dolazak Rapoteka i Sinka. Drago Gizdić, tada istaknuti aktivist NOP-a u Dalmaciji, već je 1. februara 1942. godine pribilježio sljedeće:

»Nedjelja, 1. februara

Prije tri dana, 29. prošlog mjeseca, navodno su se iskrcali na Mljet — kod sela Prožur — neki ne-

poznati ljudi. Priča se da su došli iz inozemstva, sa sumnjivim zadatkom.«¹⁶

Odmah nakon iskrcavanja Rapotec i Šinko su zakopali dvije radio-stanice, oružje i novac — više od tri milijuna lira i 300 engleskih funti u zlatu — te drugi materijal koji su iznijeli s podmornice. Nakon dvodnevnog skrivanja sklonili su se kod seljaka Nikole Bjeline, rekavši mu da su pobjegli iz Hercegovine, a zatim su se prijavili talijanskim vlastima kao Slovenci, izbjeglice iz Srbije, gdje su im Nijemci iselili porodice. Ne sumnjajući u kazivanje Rapoteka, Talijani su mu dali propusnicu i on se prebacio u Split, ondje se povezoao sa četničkim komandantom Ilijom Trifunovićem Birčaninom i njegovim političkim istomišljenicima, jugoslavenskim nacionalistima Nikom Baxtulavicein, Dankom Anđelinovićem, Jurom Arnerićem i drugima, te s nekim predratnim funkcionerima Hrvatske seljačke stranke (HSS-a) i Samostalne demokratske stranke [SDS-aj. —

O pojavi i aktivnosti Rapoteka u Splitu partizanski obavještajci s pseudonimima Duško i Kačić odmah su počeli detaljno da obavještavaju Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju.

Duškov »Izveštaj br. 4« bez datuma ali, očito, pisan prvih dana februara 1942. godine, u pasusima o Rapotecu *doslovno* je glasio:

»1.) U Splitu se nalazi deneralštabni kapetan Rapotec, član deneralštaba u Kairu. Došao je ova-mo preko Carigrada po specijalnoj misiji. Njegovi su zadatci:

a) Ispitati mogućnost desanta na Jadran.

b) Stupiti u vezu sa Dražom Mihajlovićem i četnicima u Bosni.

c) Dati direktive četnicima i Draži Mihajloviću da sarađuje" sa partizanima. Svakako"izbjegavati bofbu~čeQiika T"partizana, te gledati kroz sarad-nju četnika i partizana, vodstvo da bude stalno u rukama četnika Draže Miliajlovica7 zatim cijelu borbu i rad bazirati na nacionalnim elementima.

d) U samom Splitu ima (i "već počima) da stupi u vezu s ljudima koji rade na terenu i s vojnim licima. Svraća kod Slovenca Špana (koji ima trgovinu pored Hip(otekarne) Banke). Dalje sa Radošem činov(nikom) Hip(otekarne) Banke.

Čovjek je išao na Korčulu da se poveže sa dr. Arnerićem i preko njega s Dr.Jvkovićem bivš(im) podbanom — da sazna ako je izvršen neki zadatak~(vjerovafno u vezi s oružjem, neki transport).

(Znači u Korčuli treba naći čovjeka, koji će pa-

ziti i javljati o radu Dr Ivkovića i Dr Arnerića i mene redovito obavještavati, stvar je važna i tu mi treba pomoć P. K.)

Nastavak i nadopuna ranijeg.

1.) Rapotec je kurir istovremeno član deneralštaba u Kairu i njega je kao kurira poslao deneralštab u Kairu, da uspostavi vezu s Dražom Mihajlovićem, koja je prekinuta od sadanjeg napadaja Njemaca na partizane i četnike u Srbiji. Sad je Rapotec poslao kurira preko Splita i čeka da se veza konačno uspostavi. Kurir je sobom poneo i direktive u gore navedenom smislu. Kroz par dana će ići i drugi kurir Draži Mihajloviću koga šalje Rapotec iz Splita.

2). U Mljetu se krije kurir Draže Mihajlovića sa važnim materijalima i sa tri revolvera, mora se kriti jer nema ispravne dokumente.

3). Danas je otišao kurir Rapoteca u Korčulu k Dr. Ivkoviću i Dr Arneriću (naš čovjek) sa sledećim zadatkom:

a) Mora pomoći Dr. Ivkovića i Dr Arnerića da dozna od Dr Arnerića da li su ona dva predmeta (?) prebačena i smještena (vjerovatno sa Pelješca na Korčulu), ako još nisu, treba da pričekaju dok on (R-ec) ne dode sam na Korčuli.

b) Treba reći dr Arneriću da onog pravoslavca (kurir na Mljetu od D. M.) svakako prebace na Korčuli i da mu se pribave potrebni dokumenti, da se može legalno kretati po mogućnosti treba ga poslati u Splitu. Dokumente i materijal koje ima kod sebe neka donese u Korčuli a zatim prebace u Split, a 3 kom(ada) revolvera neka se zapakuju na Mljetu.

4) Rapotec veli da se Jugoslaveni ovde sada organizuju i da imaju među talj(anskim) oficirima ljude koje potkupljaju isto tako i na policiji. U stan(j)u su svakog jugosl(avena) iz policije izbaviti samo da dotični nije imao oružje. Propusnice i ostalo dobivaju potkupljivanjem.

5) Raduje se (Ra-ec) tome, da je naš pokret mnogo okrnjen našim akcijama, a ovo zatišje da je za njih Jugoslavene dobro došlo te da bi se mirno organizovali.

7) Rapotec prima 40 funti mjesečne plate — pare ovdje ne štedi.

(...)

Ova imena u izvještaju ili uništite ili spremite izvještaj na sasvim sigurno mesto. Ništa se za sa-

da ne sme pisati u Izv(ještaju) o ovim stvarima, jer bi mi inače onemogućili rad.

Pozdrav Duško.¹⁷

Ko su bili partizanski obavještajci Duško i Kačić, o tome će biti riječi u ovoj knjizi, u poglavlju »Splitski obavještajni centar«.

Očito je da je sadržaj citiranog Duškova izvještaja pisan na osnovi podataka dobivenih s nekoliko strana, da su podaci prikupljeni u ličnom kontaktu s Rapotecom ili njegovim praćenjem! Ako ostavimo po strani nesumnjivo Rapotečevo samohvalisanje kao »člana deneralštaba u Kairu«, ostali su podaci manje-više tačni. »Pravoslavac« je Stjepan Šinko, a kratica »Izv.« u posljednjoj rečenici označavala je list »Naš izvještaj«, koji je 1941/1942. izlazio u Splitu kao ilegalno glasilo PK KPH za Dalmaciju.

U »Izvještaju Br. 5«, također nedatiranome, ali s potpisom Kačić, opširno se govori o prebacivanju S. Šinka i materijala koji je ostao s njim s Mljeta na Korčulu (spominju se »obavještajni materijali i 3 revolvera«!). Kurir koji je trebalo da iz Splita bude tamo upućen očigledno je saradivao s partizanskom obavještajnom službom jer se spominje njegov razgovor sa drom Arnerićem, a u »Izvještaju« je i rečenica:

»...Rapotec se žali kuriru da su Jugosl(aveni) u Splitu slabo organizovani i šta više preplašeni, jer tražeći od njih da mu izvrše neki zadatak svak se skanjivao i izvlačio.«¹⁸

U Kačićevu idućem »Izvještaju br. 8« ponovo se, ovaj put mnogo opširnije, govori o samom Rapotecu i njegovim planovima, a s druge strane taj izvještaj upućuje i na direktive koje je on morao dobiti prilikom polaska iz Kaira u Split. Možda je u svemu tome ponovo bilo hotimičnoga ili samohvalisavog pretjerivanja. Ne treba pri tome nikako zaboravljati naziv njegove misije »Henna«, tj. boja za farbanje kose. Da li je u njemu bilo i drukčije simbolike? Ipak — možda upravo zbog toga taj izvještaj treba pažljivo pročitati:

»1) Ra-ec odlazi u Ljubljanu a od tuda u Zagreb, u Zagreb odlazi i onaj kurir 'naš čovjek' ali par dana docnije, tako po svoj prilici u ponedjeljak. Iz razgovora sa R-com izvučena su ova njegova razlaganja, koja su u vezi sa njegovim dolaskom u Split

a) Ako u proljeće (1942. godine — primj. autora) Sovjeti budu uspeli tući Njemce, doći će neminovno do desanta na Balkanu, desant će se izvršiti u Dalmaciji ili u Grčkoj. Glavna dužnost (t. j. Ra-eca)

da ispita mogućnost desanta u Dalmaciji. U tu svrhu dobiva iz raznih strana u Dalmaciji informacije potrebne za to, sređuje ih, a kao glavni pomagač i stručnjak služi iju zet suca Marovića (to je neki Glavinić) za ovog čovjeka veli R-ec, da je najpovjerljivije lice u vezi s tom stvari. Preko Jugoslavije preći će kao desantne trupe Češka i Poljska legija a također i engleske trupe. Česi bi krenuli prema Češkoj, a Poljaci prema Poljskoj, Engleske trupe jedan deo će krenuti u pomoć Česima i Poljacima, a veći deo bi ostao na Balkanu. Što se tiče transporta četa i oružja za desant R-ec smatra da ne pretstavlja za Engleze nikakovu zapreku talj. mornarica i vojska. Draža Mihajlović koji se sada nalazi u Istočnoj Bosni imao bi da za ovo vreme sredi i okupi četnike, da bi sa svojim ljudima, kako se R-ec izrazio 'prihvati' taj desant tj. D. Mihajlović bi trebao da digne ustanak u pozadini i da očisti onaj deo teritorije kojim će prolaziti desantna vojska i na taj način olakša prve operacije. Draža Mihajlović ih dužan da okupi i sjedini sve snage (četnika) i da ih ne izloži borbi sa Talijanima tj. treba da izbjegava veće borbe sa Talijanima, da bi mogao u zgodan momenat na proljeće pomoći desant vojske iz Engl. Na primjedbu da četnici i onako šuruju s Talijanima on je prosto odbio i veli da su neosnovane takove tvrdnje, to je bio samo taktički potez. Do tzv. šurovanja došlo je samo tamo, gdje su četnici morali da se bore protiv više neprijatelja, kao na primer ustaša i nekih pljačkaških banda, prosto razbojnika, na pitanje da ne misli sa time da su partizani »pljačkaške bande« on odbija (ali izgleda da oni nazivaju razbojničkim odredima sve one part. odrede koji su se suprotstavili četnicima a drugo, oni na taj način pripremaju javno mnjenje za slučaj desanta da opravdaju postavljanje svojih ljudi na rukovodeća upravna mesta).

On veli dalje: 'time što su se privremeno i prividno priklonili Taljanima oslobodili su se trećeg neprijatelja tj. Talijana. Sa ovakovim taktiziranjem četnici štede svoje ljude do desanta, koji su jako potrebni i koji u prvo vreme moraju osigurati prelaz desanta. Na pitanje jeli možda bila zgodna za jedan deo desanta Crna Gora, on veli da je nezgodna i to zato što u Crnoj Gori nema ni jednog četničkog odreda, tamo su — veli — samo partizani. O samom mjestu desanta neće da govori, ali

nešto mnogo se susreće Makarska Pelješac, po svoj prilici on ima materijal za nekoliko položaja, a tamo Engl, će morati izabrati mesto. Na pitanje pa kako mu ide taj posao veli da ide vrlo dobro.

Zatim on kaže da je istovremeno došao i za to da bi video kako su Jug. organizovani i da bi im pomogao u radu. Međutim, kad govori o Jugosl. izražava se vrlo negativno, naziva ih da su kukavice i kafanski ljudi, koji se boje da ma što poduzmu i najglavnija im je zadaća očuvati svoju kožu. Veli da se ipak na tom polju radi i da su već organizovane neke grupe, koje će se širiti i priključiti četama Draže Mihajlovića kad uslijedi desant. Za Danu Anđelinovića veli da je strahoviti kukavica i da se boji poduzimati bilo šta.

R-ec dalje kaže da osim priprema za desant na Balkanu istovremeno se vrši priprema za velike desante u Francuskoj, Norveškoj, svi bi ovi desanti morali uslediti u isto vreme.

Jugosloveni imaju stalnu vezu sa jugoslovenskom emigracijom preko radio stanice u istočnoj Bosni, osim toga postoji veza i preko kurira koji stalno odlaze i dolaze. Sam R-ec je vezan preko kurira koji dolaze iz Sofije. (Ja smatram da bi o ovom kao i prošlom trebalo _ljširno izvjestiti naš S. K. /treba CK, tj. Centralni komitet — primj. autora/ da nas ne bi iznenadio ovaj desant).

2) U ponedjeljak je otputovao za Korčulu novinar Barišić, po kakovom poslu za sada ne znam, ali je poslat preko R-eca. Ako neko ima vezu sa Barišićem javite mi, ako nema gledati ću ja sam nekako uspostaviti. Kao aktivni macher u ovom radu Jugosl. treba ubrojiti i dr. Mimicu.«"

Nekakvi britanski planovi o »desantu na Balkan« *u proljeće 1942. godine* »ako... Sovjeti budu uspeli tući Njemce« nisu postojali. Isto tako u januaru te godine, kada je Rapotec polazio iz Kaira za Dalmaciju, nisu postojale ni »desantne trupe Češka i Poljska legija*. Njegove priče o mogućnosti nekog savezničkog desanta u Dalmaciji *u to vrijeme* mogle su biti namijenjene samo podizanju morala probritanski raspoloženih grupa i pojedinaca. Ali, i to je nešto značilo.

Podatak da se Draža Mihailović »sada nalazi u Istočnoj Bosni« nije bio tačan. Interesantno je da su nje-mačke komānde~u~3rbiji i partizanski Vrhovni štab ras-polagali istim podacima.

Druga strana medalje Rapotečeve priče o mogućem savezničkom desantu u Dalmaciji — mnogo važnija od

prve — jest njegovo tumačenje potrebe šurovanja četnika s Talijanima da bi »ovakvim taktiziranjem četnici štede(li) svoje ljude do desanta«!

Priča o tome da »Jugoslaveni imaju stalnu vezu sa jugoslovenskom emigracijom preko radio stanice u istočnoj Bosni«, gdje se navodno nalazio i Draža Mihailović, bila je obična Rapotečeva izmišljotina... Vidjeli smo da su misije i Rapoteca, i Atertona, i Eliota potkraj januara i početkom februara 1942. upućene u Jugoslaviju upravo zato što je Komanda SOE za Balkan bila izgubila svaku vezu i s kapetanom Hudsonom i s Dražom Mihailovićem!

I dio Kačićeva izvještaja br. 9 također se odnosi na Rapoteca:

»2) R-ec je angažovao još jednog čovjeka kao kurira, a to je neki Barišić novinar, on je već bio na Korčuli kako sam Ti i ranije javio. Na pitanje zadano R-ecu, zašto ne ide u Zagreb, odgovorio je da mu se ne žuri, da on ima 2 mjeseca vremena, ali da će uskoro ići on, onaj 'naš čovjek' i ovaj Barišić bi imao da u Zagrebu stupi u vezu sa H.S.S.-cima (članovima Hrvatske seljačke stranke — primj. autora) a onaj naš čovjek sa Jugoslaven-skim) nacionalistima, a instrukcije bi im davao R-ec. Znači već se ujedinjuju H.S.S.-ci i Jugosl(aveni) nacional(isti). Simptomatično je da je Jugoslaven-ski) nacionalista Grisogono u Splitu (sin bivšeg ministra Grisogona) dolazio kod Ant. H.S.S. bivšeg i predlagao mu zajednički rad, koji on treba da u Splitu provede. Do nedavna su Jugoslaven-ski) nac(ionalisti) znali samo da grde H.S.S.-ce. Trebati će paziti na ovaj novi momenat — izgleda da je došla direktiva iz Londona za zajednički rad Jugoslavena) i H.S.S.«²⁰

Komentar nije potreban: jedan od Rapotecovih zadataka bio je i taj da pomiri i poveže jugoslavenske nacionaliste i HSS-ovce!

Sačuvan je i Kačićev »Izvještaj br. 10«, bez datuma, ali pisan početkom aprila 1942, u kojem je pored ostaloga pisalo:

»3). Onaj kurir kojega je iskrcala podmornica je otišao u Zagreb i Ljubljanu još se nije povratio.«²¹

To je značilo da je Rapotec računao s mogućnošću svog povratka u Split. A možda se radilo i o njegovoj hotimičnoj dezinformaciji jer do toga nije došlo.

A u »Izvještaju br. 13«, koji je Kačić pisao također u aprilu, čitamo:

»5). Rapotec je nestao jer izgleda da je na Korčuli pronađen neki materijal. Barišić se skriva a Arandelinović je uhapšen. Izgleda da su uhapsili nekog mladića i pronašli kod njega 200.000.— lira, a izgleda da su pronašli i još neku veliku količinu novca koja je došla iz Engleske. Evo ti priložena slika Rapoteca, on se nalazi u sredini.*²²

Konačno, u »Izveštaju br. 14«, koji je također potpisao Kačić, a koji je pisan potkraj aprila, jedna se rečenica odnosi na Rapoteca:

»8). Talijanski su na Korčuli zahvatili neka 3.000.000.— lit. koja su bili prebačeni podmornicom iz Engleske.*²³

To je bilo sve što je partizanski obavještajni centar u Splitu registrovao o Stanislavu Rapotecu, odnosno sve što je napisano i *sačuvano* o njegovu dolasku i radu u Splitu. Svakako — ne malo!

Za razliku od Rapoteca, Talijani su posumnjali u Šinka i zadržali ga. Bio je u nekoj vrsti kućnog zatvora u hotelu »Porta Sabra«, odakle je, uz pomoć vlasnika hotela, pobjegao i prebacio se u Split. Odatle je, uz pomoć dra Jure Arnerija s Korčule, bezuspješno pokušavao da s Mljeta prebaci zakopane radio-stanice i drugi materijal u Split, odnosno na Korčulu, a odatle u Split. Kasnije ga je Birčanin prebacio na sektor Knina, popu Dujiću, u čijem je štabu radio pod imenom poručnika Steve Jakovljevića.²⁴

U Titovu pismu poslanom iz Foče Bevcu i Loli (Edvardu Kardelju i Ivi Loli Ribaru) u Zagreb 6. marta 1942. našli su se i podaci o dolasku misije majora Athertona u Crnu Goru, a zatim je slijedilo upozorenje:

»Oni su izjavili da se jedna njihova misija iskrcala negdje u Dalmaciji. Bilo bi dobro da skrenete na to pažnju dalmatinskim i primorskim drugovima da pronađu tu misiju.«²⁵

To Titovo upozorenje bilo je nepotrebno jer je, kao što smo vidjeli, partizanska obavještajna služba odmah saznala za dolazak Rapoteca i Šinka i budno pratila njihov rad i kretanje.

Izveštaji Duška, odnosno Kačića, dostavljani su Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju, koji je, besumnje, obavještavao CK KPH Hrvatske o njihovom sadržaju. Ta su obavještenja zatim stizala do Ive Lole Ribara, koji se od početka januara 1942. godine jedno vrijeme, zajedno s Edvardom Kardeljem, nalazio u Zagrebu. Vrlo

su interesantna i lucidna zapažanja koja je Ivo Lola Ribar, u vezi s Rapotečevom misijom, 17. marta 1942. poslao Titu u Foču a 20. marta 1942. i Mihajlu (Blagoju Neškoviću) u Beograd.

U prvom pismu on javlja Titu:

»Prema obavještenjima dalmatinskih drugova i tamo je stigla neka misija iz Kaira koja je navodno nosila Draži direktivu da se 'pomiri s nama', i studirala mogućnosti za desant trupa. O ovome ćemo dobiti preciznije podatke koje ću vam javiti, a izgleda da je neka ozbiljnija petljavina.«²⁶

A u pismu Mihajlu Ivo Lola Ribar piše o »gužvi oko Turske«, pa nastavlja:

»... U vezi sa svim tim, nije bez značaja spomenuti ni to — za obaveštenje samo tebi — da je jedna nova anglo-jugosl(avenska) misija stigla u Dalm(aciju), gde navodno ispituje teren za 'desant' trupa. Draži su doneli neke direktive za 'izmirenje' s nama, koje ustvari samo kriju njihov plan da osvoje rukovodstvo nad partiz(anskim) pokretom (vidi se da su daleko prevaziđeni razvojem u zemlji).«²⁷

Kad se uzme u obzir sve do sada rečeno o misiji Stanislava Rapoteca, onda zaista i sadržajno i datumski začuđuje dopis koji je Glavni štab NOP-odreda Hrvatske 24. juna 1942. godine poslao Vrhovnom štabu partizanske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije:

»Medu anglofilima se u Splitu negdje u martu pojavio neki kapetan Repetec, koji je navodno došao iz Kaira. Pričalo se da je došao s misijom da ispita mogućnost iskrcavanja desanta. Pričalo se da bi u tu svrhu dolazio u obzir sektor od Splita put Kotora. Repetec je navodno imao neku radio-stanicu na Korčuli, koja da je vrlo skupocjena. Njega je nestalo iz Splita i tek je po njegovom nestanku nastala velika potraga za njim. Za svog se boravka sastao s Birčaninom, kojega čuvaju Talijani. Po tome drugovi Dalmatinci sude da su talijanske vlasti znale za njegovu misiju. (Uzgređ budi rečeno, Birčanin je 2. VI. otputovao iz Splita u Strmicu na tromedi da preuzme komandu nad tamošnjim četnicima).«²⁸

U svojoj studiji *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, objavljenoj 1979, dr Jovan Marjanović prilično se namučio pokušavajući da objasni smisao i namjere misije »Henna«, tj. misije Stanislava Rapoteca i Stjepana Šinka. Evo što je, između ostaloga, napisao:

»O radu misije 'Henna' nisam našao mnogo

podataka. Izgleda da je Rapotec ostavio na Mljetu Šinka sa radio-stanicom, a on otišao u Split. Tu se svakako povezao s Ilijom Trifunovićem Birčaninom i Srpskim komitetom, obrazovanim još ranije (...). Možda je upravo S. Rapotec bio taj čovjek koji je Trifunoviću preneo gledišta nekih britanskih službi o tome da četnici mogu i treba da sarađuju sa Italijanima i da na taj način od njih 'nabavljaju oružje'? Međutim, o tome nema izvornih podataka. Uopšte, misija S. Rapoteka nije još sasvim razjašnjena. Prema jednim izvorima, on je došao u vezu sa četničkim vođama u Splitu, Mostaru i Beogradu, kao i sa D. Mihailovićem i nadbiskupom A. Stepincem. Pošto se sretao sa nadbiskupom Stepincem, znači da je bio i u Zagrebu. Rapotec je došao i u vezu sa Mihailovićevim opunomoćenikom za Sloveniju majorom Karlom Novakom. O tome ima podataka u nekim izvorima. Vraćajući se iz Zagreba i Beograda za Istanbul, Rapotec se u Beogradu povezao sa Mihailovićevim obaveštajcem majorom Ž. Todorovićem. Preko njega je 25. juna 1942. javio radio-vezom Mihailoviću da je na putu za Kairo. Tražio je za Kairo i London poruke DM 'bez posredovanja Engleza.' Mihailović je juna 1942. već bio otišao za Crnu Goru (...) pa Rapotec iz Beograda nije išao da ga poseti, a da li je Mihailović po Rapotecu poslao neke poruke za Kairo i London — to se ne zna. U pismu jugoslovenskog Generalnog konzulata u Istanbulu od 10. jula govori se da je Rapotec stigao u Istanbul i da moli da dođe u London. Poslednji pomen o Rapotecu u raspoloživim izvorima našli smo u pismu britanskog poslanika Rendela S. Jovanoviću 27. jula. Rendel u tom pismu kaže da Rapotec 'nije bio u dodiru sa Dražom Mihailovićem'.

Iz ovih oskudnih 'podataka' vidi se da je Rapotec ovom prilikom proveo u okupiranoj Jugoslaviji vreme od kraja januara do početka jula 1942. Kretao se od Dalmacije do Hercegovine, pa preko Zagreba i Beograda do Istambula. Što je sve on za to vreme radio? Ako se uzme u obzir da je isti S. Rapotec dolazio u okupiranu Jugoslaviju i u leto 1941. (...) onda samo može da se kaže da je nesumnjivo bio obaveštajac velikog stila. Da li je i koliko on koristio četničkom pokretu DM, moraće još da se istražuje.²⁹

J. Marjanović nije raspolagao citiranim izvještajima Duška i Kačića, a pogrešio je samo u jednome: Rapotec

nije »dolazio u okupiranu Jugoslaviju i u leto 1941«, već je tada prvi put otišao iz okupirane Jugoslavije u Istanbul.

Gestapo je saznao za boravak Rapoteca u Jugoslaviji tek poslije njegova povratka u Carigrad, pošto su dešifrovani radiogrami koje je jugoslavenski generalni konzulat u Carigradu i u njega ugrađeni obavještajni centar s majorom Vladimirom Perićem na čelu slao izbjegličkoj jugoslavenskoj vladi i od nje ih primao. Pokrenuvši na osnovi toga istragu, Nijemci su ustanovili da se Rapotec na jugoslavenskom teritoriju zadržao oko pet mjeseci, do juna 1942. godine, i tom prilikom, između ostalih, posjetio i nadbiskupa Stepinca i Dražu Mihailovića. Međutim, prema podacima iz drugih izvora, koji također potvrđuju Rapotečevu posjetu Stepincu, on nije uspio da se sastane s Dražom Mihailovićem.³⁰

Šef četničkoga obavještajnog centra u Beogradu major Žarko Todorović u radiogramu poslanom štabu Draže Mihailovića 16. septembra 1942. godine postavio je i ovo pitanje: »Da li funkcioniše Rapotecova direktna veza ili ne?«

Sudeći po tome, Rapotec se prilikom prolaska kroz Beograd sastao s Todorovićem i predao mu neke šifre. Međutim, Todoroviću je 15. oktobra stigla sljedeća radio-depeša od Draže Mihailovića: »... ZaJiapoteca znajte ubuduće da je on bio čisto engleski agent.«

To je Draža Mihailović ponovio i u toku suđenja rekavši za Rapoteca:

»To je rezervni oficir koji je bio u službi Intelidžens servisa, ali je iskorišćavao veze katoličke crkve.«³¹

Trojku (»Hydra«) s britanskim majorom Terenceom Athertonom (Terens Aterton) na čelu — koji je od 1931. do 1941. živio u Jugoslaviji (Beograd, Zagreb, Novi Sad, Dubrovnik), oženio se Muslimankom iz Sarajeva, obavljao dužnosti dopisnika britanskog dnevnika »Daily Mail« (Deili meil) i glavnog urednika »South Slav Herald-a«, a uz to bio britanski obavještajac — odmah nakon iskrcavanja (5. februara 1942) prihvatili su crnogorski partizani, a zatim je preko Štaba bataljona »Jovan Tomašević« i Štaba Lovčenskog NOP-odreda sprove-

den do Glavnog štaba NOP-odreda za Crnu Goru.

Primivši od Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku obavještenje o dolasku Athertonove misije, Tito je 25. februara iz Foče uputio pismo Moši Pijadi, koji je na Žabljaku očekivao dolazak sovjetskih aviona:

»Iz Glavnog crnogorskog štaba nam pišu da je tamo stigla kod njih opet jedna englesko-jugos(lavenska) misija na isti način kao i prva, samo što su sada došla dva Engleza, a samo jedan Jugosloven. Oni traže da dodu u naš Vrhovni štab da razgovaraju sa mnom, a osim toga da vide šta se dogodilo s njihovim prethodnikom Markom (Hudson — primj. autora). Oni pričaju da se jedna ista takva misija iskrkala negdje u Dalmaciji. Osim toga, kažu da će se ovih dana njihov avion spustiti na Žabljak, pa bih te upozorio da mu ne padaš u zagrljaj misleći da je to onaj na koji mi čekamo. Ako se tako nešto dogodi, ti ga primi i onda javi nama. Ja sam po čitavom tom pitanju javio Djedi i tražio od njega upute šta da radim. Ovu misiju koja dolazi k nama treba sigurnim putem i bez smetnji dovesti ovamo.«³²

Pismo Glavnog crnogorskog štaba nismo pronašli, ali zna se da je pisano 13. februara;³³ misija koja se »iskrcala negdje u Dalmaciji« bila je »Henna«, a avion koji će se, kako je pisao Tito, »ovih dana ... spustiti na Žabljak« najvjerovatnije je bio onaj koji je prebacio nesretnu misiju »Disclaim« do iznad Romanije.

Titova poruka Moskvi, »za Djedu«, »po čitavom tom pitanju« bila je poslata također 25. februara, istog dana kad i pismo Moši Pijadi, i glasila je:

»Ovih dana došla je podmornicom u Crnu Goru jedna engleska vojna misija — jedan jugoslavenski poručnik, jedan engleski oficir i radista sa radiostanicom. Sada se nalaze u Crnogorskom partizanskom štabu. Oni kažu da je jedna njihova misija stigla u Dalmaciju i da će još neke stići avionima. Oni traže sastanak s Titom u Vrhovnom štabu. Ne znam kako da postupimo. Molimo javite odmah šta da radimo. Može li se u njih imati povjerenja.«³⁴

Već nakon tri dana, 28. februara, uslijedio je odgovor iz Moskve:

»Ovdje se ništa ne zna o engleskoj vojnoj misiji. Susret sa Titom u Vrhovnom štabu je cjelishodan. Treba, međutim, prilikom razgovora sačuvati dvostruku opreznost. Ne odavati nikakve svoje tajne. Truditi se da se objasne pravi ciljevi i zadaci

misije. Molimo da nas držite u kursu ovog posla.«³⁵

Taj odgovor Moskve Tito je u pismu Moši Pijadi od 5. marta prokomentarisao riječima:

»Djeda mi je odgovorio da je cjelishodno da engleska misija dođe do mene i da razgovaram s njome, ali da moram biti oprezan i izmamiti što oni zapravo hoće. Dalje, traži da ga stalno držim u kursu stvari.

Osim ostaloga Djeda mi odgovara da njemu nije ništa poznato o odlasku te misije u Jugoslaviju. Iz toga se po prilici vidi i vjera u toga saveznika. Čim dođu, pošalji ih.«³⁶

A u pismu dostavljenom sutradan, 6. marta, Bevcu i Loli (Edvardu Kardelju i Ivi Ribaru) u Zagreb Tito piše:

»Dalje nam javlja Štab crnogorskih partizanskih odreda da je tamo kod njih stigla, na isti način kao i prošli put, jedna engleska misija od dva engleska oficira i jednog jugoslovenskog poručnika. (...) Na moje pitanje kod Djede da li je ta misija došla s njihovim znanjem, odgovorio je da njima to nije poznato i da budemo na oprezu. Ali je preporučio da ja razgovaram s njom, jer je ta misija, čim je stigla, izjavila da želi razgovarati sa T(itom), odnosno sa mnom. Sada očekujemo te goste da vidimo šta hoće. Ali ja se ničemu dobrom ne nadam od njihove strane, i bićemo ovog puta na oprezu.«³⁷

Na Titovo naređenje da se Atherton, Nedeljковиć i O'Donovan upute u Vrhovni štab, član Vrhovnog štaba i CK KPJ Ivan Milutinović, koji se nalazio u Glavnom štabu za Crnu Goru i Boku, poslao je Titu 7. marta sljedeću poruku:

»Engleze upućujemo vama, ali želimo da vam naglasimo da za cijelo vrijeme koliko su bili kod nas nijesu uspjeli da uspostave vezu. Iako su nekoliko puta predavali depeše, nama nijesu rekli da li su ma kakav odgovor dobijali na njih. Nama je sumnjivo, a oni sami ne mogu da objasne zašto ne mogu da uspostave vezu. Mi nećemo ponavljati naše ranije gledište, ali smatramo da treba biti vrlo obazriv prema njima, tj. major Englez, koji vrlo dobro poznaje prilike u zemljama Jugoslavije, čak i ljude — jeste čovjek vrlo prepreden. Srbinac izgleda vrlo sumnjiv i uplašen. Mi smo vam u ranijem jednom pismu tražili jedno opšte uputstvo daljeg držanja prema ovakvim gostima.«³⁸

U međuvremenu, Tito je 12. marta još jedanput pisao Moši Pijadi:

»... hitno mi poradi na tome da ta engleska misija već jednom dode ovamo. Poruči drugovima da mi jamče svojom glavom da mi ta misija stigne ovamo čitava, jer hoću da jedanput već tu stvar istjeram na čistac, a i sam Djeda to traži.«³⁹
Kada je Athertonova grupa stigla do Moše Pijade, on je 15. marta poslao Titu još jedno pismo:

»Jutros sam malo razgovarao sa poručnikom Nedeljkovićem. On mi veli da cela misija dolazi od engl(eske) vlade a ne od jugoslovenske, pa i on sam. I engleski kapetan govori dobro srpski — živio je u Beogradu i seća se da me je viđao kod Milanovića/Jpoznata beogradska, kafana — primj. autora), a pošto mi je pomenuo neke Jevreje novinare, svoje prijatelje, dobio sam utisak da zna s kim ima posla.

(...)

Vuku priličan prtljag. Akumulatori idu za njima, i Milutin (Ivan Milutinović — primj. autora) im (je) rekao da će ih dobiti na Žabljaku za četiri dana, te da tu čekaju. Ja sam opet pritisnuo na njih da odu što pre tebi, jer da ih ti očekuješ i nema smisla da su oni u zemlji već mesec i po a da još nisu tamo kod tebe. Doista, ti slabo izdržavaju putovanje peške po ovim strašnim prtinama, koje su doista ubistvene, ali sam ih nagovorio da sutra, 16-og krenu tebi. Biće važno da im se pokažu jasni dokazi o 'gospodinu ministru vojske'. Nađu se u vrlo neugodnom položaju kad ih pitaš: zar tamo u Londonu tako slabo poznaju situaciju da su baš njega odredili za ministra. U svakom slučaju treba na misiju ostaviti najjači utisak, dokazati im da je naš partizanski pokret jedina patriotska vojska. Ja sam kapetana pitao: što nas ništa dosad nisu pomagali oružjem i municijom. Veli da bi to moglo biti. Ti ćeš već biti u lakšem položaju da isteraš načisto zbog čega su došli i šta hoće. Pitali su me nisu li možda kakve njihove kolege stigle u Žabljak.

Vladamo se prema njima korektno i po Čvorkovoj (Ivana Milutinovića — primj. autora) prepovuci ne pravimo s njima glupe viceve.«⁴⁰

Sutradan, 16. marta, M. Pijade ponovo piše Titu, između ostaloga:

»Misija polazi odavde 17. III u 6 sati izjutra. (...) Sigurno mogu biti kod tebe tek 19-og po podne.

Oni vele da im je (radio-)stanica jaka 6 volti i da je dovoljno jaka za Maltu. Ali imaju kratku an-

tenu, pa da oni nisu primali ništa, niti im je potvrđen prijem njihovih depeša, ali veruju da su njihovi izveštaji primljeni. Izrazio sam im čuđenje kako to da sami nisu tražili od Milutina (Ivana Milutinovića) da ih pošalje tebi; oni vele da jesu, ali da je Milutin odlagao, nekiput zbog snega, nekiput zbog kurira, a možda zato što se koristio njihovim radio-aparatom, dok je Milutinov bio pokvaren.

Iako znam da znaš šta ćeš s njima i kako, mislim ovo: Dolaze od engl(eske) vlade i imaju jasno da kažu zašto su došli i da pokažu mandat. Ako su došli da saraduju i budu neka kontrola, onda im treba reći da mi rado primamo predstavnike saveznika, ali ne jednostrano, nego neka svi saveznici — Engl(eska), USA i SSSR pošalju predstavnike vojne i političke k nama kao zajedničko predstavništvo. Drugi zahtev: bez obzira jesu li došli da saraduju ili da nas nagovaraju na saradnju sa Dražom (Mihailovićem — primj. autora), postaviti zahtev: da se Draža ima izbaciti iz jugoslovenske vlade kao izdajnik i prizna naša partiz(anska) vojska i naš V(rhovni) š(tab) kao jedina patriotska vojska i jedino rukovodstvo ustanaka; da prestane Lond(onski) radio da populariše Dražu.

Kapetan (treba: major Atherton — primj. autora) mi kaže da je lond(onska) vlada slabo obavještena o situaciji u Jugosl(aviji) i da je jugoslovenska vlada imenovanjem Draže htela da pokaže¹ pred engl(eskom) vladom da ona nije čisto izbeglička vlada, nego da ima i jednog ministra i neku snagu na terenu. Rekao sam mu da će se dovoljno uveriti da taj ministar radi sa okupatorima.«⁴¹

Dan nakon dolaska misije »Hydra« u Foču, 20. marta 1942, Tito je poslao (neadresiranu) depešu u Moskvu:

»Devetnaestog marta u Štab je došla engleska misija — major Terens Aterton, jedan vojnik radiista i jugoslovenski avijatičar poručnik Nedeljković.

Aterton je prije rata bio u Jugoslaviji kao dopisnik 'Dejli Mela' i kao organizator Intelidžens-servisa. Na moje pitanje zašto su došli, odgovaraju: 'Da se informišu o situaciji u Jugoslaviji i da pomognu da se dođe do sporazuma s Dražom Mihailovićem'. Mi smo pokazali originalne dokumente o tome da Draža Mihailović saraduje s okupatorima zaklonjen Nedićem kao paravanom,

i da se osim nas niko više ne bori protiv okupatora. Oni kažu da u jugoslovenskoj vladi u Londonu nije sve u redu i da su oni bili pogrešno informisani o onome što se kod nas događa. Kažu da smo mi sami krivi što ne obraćamo više pažnjejiDropagiranju naše borbe u inostranstvu.«"

Dana 24. marta uslijedila je nova Titova depeša »za Djedu«:

»Engleska misija se uvjerala iz dokumenata da svi četnici neposredno i posredno saraduju s okupatorima. Misija još nema veze sa svojom vladom i traže našu pomoć da bi je obavijestila o pravoj situaciji kod nas.

Zbog izdaje Draže Mihailovića jugoslovenska vlada u Londonu potpuno se kompromitovala pred narodima Jugoslavije. Ako ona bude nastavila da podržava Dražu Mihailovića, mi ćemo morati otvoreno da istupimo protiv vlade u Londonu.

Smatramo za potrebno da se obrazuje nova vlada od demokratskih elemenata u zemlji i inostranstvu, koja bi izdala proglas s pozivom narodi- ma Jugoslavije da se odlučno bore protiv okupa- tora i javno žigosala izdajnike — saradnike oku- patora.

O ovome smo obavijestili misiju i ona se složi- la da o tome javi u London. Molimo za vaše miš- ljenje.«⁴³

Sačuvana je i nepotpuna Titova depeša dostavljena u Moskvu »oko 6. aprila 1942.«:

»... (jer Englezi gledaju samo svoje interese, a međusobni građanski rat odgovara ciljevima,"Engleza). (Radoje) Nedeljković smatra da Englezi pripremaju teren za iskrcavanje svojih grupa u Dalmaciji čim Italija ostavi Hitlera i pođe na sporazum s Englezima.

Pošto mi smatramo da je nemoguće sporazu- meti se sa Dražom Mihailovićem zato što se on sasvim kompromitovao pred narodom time što saraduje s okupatorom i bori se protiv nas, Nedelj- ković smatra da je potrebno da Mihailović da ostavku i javnu deklaraciju o svojoj grešci. Potrebno je, kaže Nedeljković, da se nađe takva forma da se jugoslovenska i engleska vlada ne nadu u nezgodnoj situaciji.

(...)«⁴⁴

Redakcija *Dokumenata centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941—1945.* tvrdi da u toj depeši nedos- taju prva i druga stranica te kra] "Medutim, Iz nje se

ipak jasno nazire da je član Athertonove misije poručnik Nedeljkovič, bar u jednom trenutku počeo da igra ulogu partizanskog obavještajca. Čini se da je to ipak samo privid. Naime, član Vrhovnog štaba Sreten Žujović Crni, koji ga je dobro upoznao, napisao je o Nedeljkoviću da je bio »čudan čovek, nervozan i, čini mi se, bolestan, koji je za vreme razgovora sa mnom plakao.«⁴⁵

Dvadesetak dana nakon dolaska Athertona i Nedeljkoviča u Foču, nakon niza razgovora s njima, a sigurno i na osnovi iskustva s Hudsonom, Ostojićem i Lalatovićem te nakon nekih naknadno dobivenih obavještenja, Tito je u pismu poslanom 8. aprila »drugovima iz hrvatskog Čače«, tj. CK-u KP Hrvatske, napisao i retke u kojima je rezimirao svoj stav prema tadašnjoj politici u Jugoslaviji:

»Radi vašega ravnjanja, ali ne za širu publikaciju, mi smo dužni da vas obavijestimo o vrlo interesantnim stvarima koje smo nepobitno utvrdili. Naime, mi znamo pozitivno da Engleska u Jugoslaviji preko svojih agenata ne podržava nas, nego, naprotiv, raspiruje sukobe između nas i nekih grupa kao što su vojni četnici itd. Ona podržava razne četničke bande isto tako kao i Nijemci, s tim da nas napadaju. Engleskoj politici je stalo, i mi za to imamo dokaza, da u Jugoslaviji što više zamuti, da kompromituje narodnooslobodilačku borbu i da u momentu kada za to bude zgodna situacija, tj. kada se Italija presaldumi u njeno naručje i ostavi Hitlera, iskrca svoje trupe u Dalmaciju i druga mjesta, da se pojavi ovdje kao spasilac i da izvede zemlju iz haosa. U tu svrhu već je došlo u Jugoslaviju oko 10 njenih tzv. 'vojnih misija', koje sada po raznim" mjestima Jugoslavije vrše svoju prljavu rabotu. Jedna od takvih misija stigla je u Hässtab, jedna se iskrcala u Dalmaciju, a druge se nalaze na drugim teritorijama, tako da mi za njih ne znamo, ali po onome što se dogodilo na nekim mjestima, kao u Kolašinu itd., gdje su se odjednom stvorile jake četničke bande, dobro naoružane i uglavnom vodene od londonskih pristalica, jasno se vidi da je to njihovo djelo zajedno s talijanskim okupatorom, koji ovo isto pomaže iz svojih interesa. Te četničke bande napale su naše crnogorske partj^aiie_kpd_Kolašna, zauzele Kola-

šin i prolile mnogo krvi naših najboljih boraca. Vi sami znate da u Crnoj Gori nije bilo druge vojske osim partizana. Ali odjednom po čitavoj Crnoj Gori počele su se pojavljivati četničke bande, koje su vodili petokolonaši i prisilac Londona. Dakle, ovdje je jasno, bez obzira na to što talijanski okupator vrlo vješto radi, da nije moguće da su svi oni koji su pristalice Londona i koji su do juče išli s nama, preko noći ustali protiv nas po nalogu talijanskog okupatora, već je sigurno da su dobili mig iz Londona.

U vezi sa svim tim, vi u Hrvatskoj morate biti vrlo oprezni. Ako se pojave takve misije, pazite da vam ne napakoste. Na neki način gledajte da ih izolirate od masa i da ih držite pod kontrolom. Svaka takva misija ima sa sobom i radio-stanicu. One neposredno stoje (u vezi) sa svojom glavnom organizacijom — Intelidžens servisom. Svaki pokušaj četničkog napada na vašoj teritoriji morate odmah u klici ugušiti. U vojnim uputama imate tačno kazano šta trebate preduzeti s vojničke strane za učvršćenje naše vojne moći. Ove engleske misije u Hrvatskoj vjerovatno će se povezati s HSS-ovcima, SDS-ovcima i jugoslovenskim nacionalistima, pomoću kojih će nastojati da razbiju našu narodnooslobodilačku borbu i naš uticaj. Naglašavamo da sve ovo nije za objavljivanje, ali izvjesne stvari moraju znati naši rukovodeći partijski i vojni kadrovi.«

Mišo Leković, koji je pripremio za štampu ovu knjigu Titovih *Sabranih djela*, uz citirani je tekst stavio dvije bitne napomene. U prvoj je rečeno:

»Tito nije bio obaviješten o tačnom broju 'vojnih misija' koje su britanske obavještajne službe upućivale u Jugoslaviju.*»

Kao što smo vidjeli, SOE je do aprila 1942. u Jugoslaviju uputio ukupno četiri svoje misije.

Druga Lekovićeve napomena glasi:

»U *Vrhovnom štabu* se na temelju aktivnosti jugoslovenske emigrantske vlade i podrške koju je ona uživala u Engleskoj s *nepovjerenjem i zadržanjem gledalo na dolazak britanskih vojnih misija u Jugoslaviju* koje su upućivane da uhvate vezu s Dražom Mihailovićem. *Njihov dolazak i aktivnost su dovođeni u vezu s pojačanom aktivnošću četnika* u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta, s mučkim napadima i pučevima koje su četnici izazivali u partizanskim jedinicama i s pove-

zivanjem četničkih štabova s okupatorima.«⁴⁸ (Istakli autori.)

Čini nam se da druga Lekovićeva napomena na izvjestan način, sigurno ne hotimično, ublažava Titove postavke iznijete u pismu »drugovima iz hrvatskog Čačea«. To se odnosi prije svega na rečenice:

»... mi znamo da Engleska u Jugoslaviji ne podržava nas, nego, naprotiv, raspiruje sukobe između nas i nekih grupa kao što sli vojni četnici itd. (...) Engleskoj politici je stalo i mi za to imamo dokaze, da u Jugoslaviji što više zamuti...« (Istakli autori.)

istina, kapetan Hudson nije bio osoba koja je Draži Mihailoviću donijela uputstva da napadne partizane, ali učinili su to njegovi saputnici, članovi njegove misije SOE, majori Ostojić i Lalatović! A taj isti Hudson, uprkos svemu što je vidio, saznao i doživio u toku osam mjeseci boravka u Jugoslaviji, napisao je 11. juna 1942. Draži Mihailoviću pokajničko pismo u kojemu je dao punu podršku njegovoj politici. U tom pismu našle su se i rečenice:

»Stalo mi je do toga da Vas još jednom izvestim da Vam se stavljam potpuno na Vaše raspoloženje, ako smatrate da mogu koristiti Vašoj organizaciji.« — Hudson zatim traži da se sastane sa crnogorskim četničkim komandantima Đurišićem i Stanišićem i »ostalim vodama koji su se tako uspešno borili protiv komunista i oslobodili svoje krajeve od njih«.

»Ja mislim« — nastavlja on — »da bi možda pomoglo kad bih njima lično saopštio, da je Velika Britanija rešena da stoprocentno pomaže Vas za ujedinjenje svih nacionalnih snaga u zemlji...«⁴⁹

Stanislav Rapotec sa svojim istupima i potezima, onako kako ih je registrovala partizanska obavještajna služba, nikako nije ostavljao mjesta postavkama koje bi dovodile u pitanje Titove zaključke.

Athertonova misija provela je u Foči punih 25 dana, od 20. marta do 15. aprila 1942. godine. Iz tog vremenskog perioda sačuvano je još nekoliko dokumenata koji direktno ili indirektno govore o njezinoj aktivnosti. Jedan od njih vrijedan je da bude registrovan. To je Titova depeša Moskvi od 1. aprila 1942. godine:

»Hitno

Engleska vojna misija do sad nije uspjela da

ustanovi vezu s komandom na Malti. Ona moli za našu pomoć da bi poslala depešu o stvarnoj situaciji kod nas. Molimo da javite može li se dati takva pomoć.

Pavle, ovo je hitno i molim te da otpremiš čim prije.«⁵⁰

Posljednja rečenica, napisana na hrvatsko-srpskom jeziku bila je namijenjena šifrantu Vrhovnog štaba Pavlu Šaviću.

Medu važne dokumente pripada i pasus iz Titova pisma poslanog 7. aprila Moši Pijadi. U njemu je stajalo i OVO:

»S Englezima nešto nije u redu. Oni se svađaju međusobno, ali još nismo uspjeli proključiti o čemu se radi. Svađa je došla tako daleko da onaj naš poručnik dolazi posebno za ručak i uopće više ne idu zajedno. Englez nam priča da oni nemaju bas povjerenja u jugoslovensku vladu, a ja guram da se ta vlada skine, jer je to u interesu saveznika u današnjoj borbi. Javio sam i Djedi da smatram potrebnim stvoriti jednu novu, narodnu i vladu čiji će članovi biti većim dijelom u zemlji i koja će izdati jedan proglas u kome bi pozvala narod na energičnu oružanu borbu protiv okupatora. To sam kazao i Englezima. Djeda mi još ništa nije nato odgovorio.«⁵¹

Boravak Athertonove misije i generala Novakovića u Foči kao da je najupečatljivije ostao u sjećanju Luki Božoviću, koji je o tome zapisao:

»Pored razgovora sa Atertonom Hkdrug Tito ga je vodio i na frontove da se uvjeri o akcijama partizana i izdaji četnika Draže Mihailovića. Vjerovalo se da će misija pomoći da se raskrinka Draža i prodre u svijet istina o tome ko vodi narodnooslobodilačku borbu u Jugoslaviji.

U to doba u Foči se nalazio i general bivše, jugoslovenske vojske Ljubo Novaković. U januaru 1942. on je bio u okolini Sarajeva i počeo da okuplja četnike oko sebe i pored prisustva naših jedinica na tom terenu. Zbog toga ga je 4. (kraljevački) bataljon 1. proleterske brigade sproveo do Vrhovnog štaba u Foči. Ovdje je imao punu slobodu kretanja. General Novaković se u Srbiji izjašnjavao protiv okupatora i napustio je Kostu Pećanca. Ali kadle dobio u istočnu Bosru" Uspostavio je vezu sa četnicima Draže Mihailovića. U Foči je izražavao svoju lojalnost partizanskom pokretu i predao Vrhovnom štabu neke svoje napise za izbjeg-

ličku vladu u Londonu, koji su govorili o stanju oslobodilačke borbe u zemlji. Često je razgovarao sa seljacima koji su dolazili u Foču. Iz Jahorinskog dobrovoljačkog odreda dolazili su mu u posjetu komandant bataljona Mile Radović i komandir čete Vlado Blagojević, koje je Novaković poznao, dok je bio na terenu Jahorine. On se često sastajao sa članovima engleske misije, a najčešće sa majorom Athertonom. Na sve to nije se obraćala velika pažnja.«⁵²

O vođenju majora Athertona »i na frontove«, Valter (Tito) je u jednom opširnijem izvještaju obavijestio i Moskvu:

»Ja se nalazim s engleskom misijom na prednjim položajima da bi se ona uvjerila u to ko se bori.«⁵³

Sve je na prvi pogled izgledalo normalno. Odnosi sa Athertonom i Nedeljkovićem bili su uglavnom korektni. A onda je 16. aprila 1942. Valter (Tito) bio prinuđen da u Moskvu, »za Djedu«, pošalje depešu:

»Noću 14. aprila bez traga je nestala Engleska misija sa svojom stanicom i generalom Novakovićem, koji je živio kod nas i kome smo tri puta spasavali život jer je bio osuđen na smrt od Mihailovića, Pećanca i Javorskog. General Novaković je ostavio jedno veoma bezobrazno pismo za naš štab.

Smatramo da je ta podlost delo Intelidžens-servisa i to nam razotkriva mračnu rabotu i ciljeve ovih agenata. Učinićemo sve da uhvatimo te hulje, koji su se koristili našim gostoprimstvom, jer smo ih mi smatrali za saveznike.«⁵⁴

Uz tekst te depeše, napisane na ruskome, Tito je za šifranta Vrhovnog štaba Pavla Savića na hrvatsko-srpskome dopisao rečenicu:

»Kako vidiš, družo Pajo, gosti odleteli i malo je verovatnosti da ćemo ih dobiti.«⁵⁵

Tako je i bilo.

Svi drugi izvori osim te Titove depeše govore da su britanska vojna misija »Hydra« i general Novaković nestali iz Foče u noći između 15. i 16. aprila, a ne »noću 14. aprila«. Tito je tada načinio datumsku grešku. Uostalom, to se vidi i iz pisma koje je 16. aprila iz Foče poslao »drugu Didi« (Milovanu Đilasu):

»Engleski gosti pripremili su nam veliko iznenađenje. *Ove noći* (istakli autori) nestali su bez

traga sva trojica, zajedno sa starom lopužom generalom Novakovićem i s još par civilnih lica. Ja sve mislim da su oni krenuli ili prema Sandžaku ili prema Crnoj Gori, iako je ona stara generalska lopuža ostavila u svom stanu pismo u kome nam prijete s nekih 5000 bosanskih Srba. Preduzmite sve i sa svoje strane da ih se zadrži ako se pojave na vašoj teritoriji.«⁵⁶

To isto — samo ponovo s pogrešnom naznakom datuma — javio je Tito sutradan, 17. aprila, i »drugu Šikiju« (Moši Pijadi):

»Juče naveče su nam engleski gosti priredili veliko iznenađenje. Tokom noći su nestali u neizvjesnom pravcu, ostavivši sve svoje stvari, pa i radio-stanicu. Zajedno s njima je nestao i ona stara lopuža general Novaković i još neka civilna lica. Mi smo preduzeli sve mjere da se pronađu i, kako izgleda, krenuli su prema Srbiji.«⁵⁷

No, vratimo se ponovo tekstu Luke Božovića:

»16. aprila 1942, Engleska misija je otišla iz Foče, a sa njom i general Novaković. S njima su otišli i Radovan Blagojević i njegova kćerka Jela, kod kojih je Engleska misija stanovala. Pretpostavljalo se da su pobjegli Tli prema Jahorini ili prema Čelebiću. Sumnjalo se da su generalu Novakoviću poslužili kao veza sa četnicima, M. Radović ili V. Blagojević iz Jahorinskog dobrovoljačkog odreda. Prvih dana maja dobijena su obavještenja da se kriju u pećini kod s(ela) Grdijevića, odakle su četnici povremeno napadali transporte žita za Pivu. Jedna četa 3. (kragujevačkog) bataljona 1. proleterske brigade pretresla je taj teren ali ih nije pronašla.«⁵⁸

Vladimir Dedijer je u *Dnevniku*, koji je tada redovno vodio, pod datumom »Ponedjeljak, 20. april«, zapisao i ovu rečenicu:

»Krcun i Jurica se vratili bez begunaca.«⁵⁹

Krcun — Slobodan Penezić — premajiekim podacima, bio je i u Foči, kao i u Užicu, od Vrhovnog štaba zadužen za kontraobavještajni rad. (To donekle potvrđuje i ono što je V. Dedijer zapisao u svom *Dnevniku* pod datumom »28. mart, subota... Svratio sam kod Krcuna u kancelariju da mi da 'Novo vreme' koje su donela tri Hercegovca koji putuju još iz Beograda. Krcun mi je ponudio da razgovaram sa njima.«⁶⁰)

Jurica je bio mladi brat Ive Lole Ribara i radio je u agitpropu pri Vrhovnom štabu.

Moša Pijade (Šiki) na sebi svojstven način proko-

mentarisao je ono što se dogodilo s majorom Athertonom i generalom Novakovićem u pismu Titu od 25. aprila:

»Čudim se da se moglo dogoditi da vam gosti i onaj matori lopov klisnu. Trebalo je da Kom(anda) mesta bude budnija, a i V(rhovni) štab je morao imati za njih posebnu kontrolu. Treba proćakati sve kuće koje je Novaković posećivao (i knjižara, jer tamo je od početka zalazio; onda ima i nekih crnogorskih petokolonaških porodica). Slaba je verovatnoća za njihovo hvatanje. Tjer su sigurno imali dobre kanale, ali ove treba otkriti. Upozoriti hrvatski Gl(avni) štab na one njihove. Kako sad u svetlosti tog zajedničkog bekstva izgleda raskid između poručnika Nedelj(kovića) i engl(eskog) majora i cela njegova priča?«⁶¹

Zapažanja Moše Pijade bila su potpuno ispravna. Samo, poslije boja... Pod »matorim lopovom« Pijade je razumijevao generala Ljubu Novakovića, a »raskid između poručnika Nedelj(kovića) i engl(eskog) majora i cela njegova priča« — o kojoj smo već govorili kao o sumnjivoj prividnoj ulozi Nedelj(kovića) kao partizanskog obavještajca — pokazao se zaista kao uspješna obmana. Sve u svemu, konačan zaključak koji treba izvući iz »slučaja Atherton« glasi: bio je to klasičan primjer poraza partizanske kontraobavještajne službe!

Međutim, nije" to bila samo obmana partizanske kontraobavještajne službe ni nesmetano prikupljanje niza vojnih tajni do kojih su Atherton, Nedelj(ković) i Novaković nesumnjivo došli ne birajući metode djelovanja. Atherton je još u Crnoj Gori dao Ivanu Milutinoviću »kao neku vrstu pomoći za borbu protiv okupatora«, kako piše Jovan Marjanović, iznos od 250 000 lira,¹² a zatim dodaje:

»Izgleda kao da se ovoj misiji nije mnogo žurilo ili je bila toliko zabavljena svim onim što je videla, da nije mogla da se snađe i radi prema zadacima koje je u Kairu dobila. Izvori govore da ova misija 'iz tehničkih razloga' nije mogla uspostaviti radio-vezu sa svojom komandom. Tito nije dozvolio da se koristi njegova radio-stanica. Očigledno da je Tito bio prema ovoj misiji vrlo nepoverljiv, a i s pravom. Ona nije ni bila upućena njemu, već Mihailoviću.«⁶³

F.W.D. Deakin, koji se kao član britanske vojne misije padobranom spustio u Crnu Goru u jeku pete neprijateljske ofanzive (27. maja 1943), a zatim, poslije pogibije kapetana"Stuarta (Stjuart), preuzeo dužnost šefa te

misije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, posvetio je, u svojoj knjizi *Bojovna planina* (The Embattled Mountain), objavljenoj u Londonu 1971, prilično mnogo prostora misiji »Hydra«, odnosno slučaju majora Athertona. Govoreći o prvom susretu s Titom, on kaže:

»Prvim rečima koje nam je uputio otkrio je osnovu svojih sumnji. Smatrao je da Britanci neće više dolaziti u njegovu komandu posle nestanka majora Atertona (*Atherton*) iz privremenog glavnog partizanskog sedišta u bosanskoj varoši Foči prethodne godine. Pretpostavljao je da Britanci smatraju da je on odgovoran za iznenadni nestanak ovog oficira i za njegovo ubistvo. Aterton je napustio Foču noću, ne dajući nikakvo objašnjenje za svoj nagli odlazak. Tito je mogao samo doći do zaključka da je to bilo po naređenju pretpostavljenih i da je Aterton izveštavao nepovoljno o partizanskom pokretu.«⁶⁴

Deakin zatim spominje i slučaj kapetana Hudsona, koji je također napustio — istina, javno — partizanski Vrhovni štab i vratio se u štab Draže Mihailovića, te dodaje:

»Međutim, od odlaska Hudsona i nestanka Atertona Britanci nisu davali nikakvog znaka o slanju emisara u područja koja su držali partizani. Štaviše, odali smo javno priznanje i dali podršku, i u pogledu vojnog snabdevanja i u propagandi preko B.B.C.-a, Mihailoviću kao jedinom predstavniku jugoslovenskog pokreta otpora. Da li je naša Misija samo ponavljanje ovih ranijih dodira, ili smo možda određeni da vršimo slabo prikrivenu špijunažu da bismo upoznali ciljeve i vojnu snagu partizanskog pokreta, koji nismo nikad ni priznali, da bismo napravili upoređenje sa onim što je Tito pretpostavljao da smo morali znati, sa stanjem kod četnika, i možda u onim područjima u kojima operišu partizanske snage i gde su obim četničkog prisustva i priroda njihovih aktivnosti bili nepoznati?«⁶⁵

Kapetan Hudson, koji se ponovo nalazio u štabu Draže Mihailovića, dobio je od centrale SOE za Balkan naređenje da ispita što se dogodilo s misijom »Hydra«. Istovremeno je po naređenju iz Londona i Draža Mihailović poduzeo korake u tom pravcu. Sve to F.W. Deakin rezimira ovako:

»Kratok pregled rezultata ovog istraživanja Hudson je poslao Kairu. Prema ovoj poruci, Aterton i njegova grupa pobjegli su iz Foče noću 15. ap-

rila 'u pratnji četničkog vode Spasoja Dakića'...

Grupa se sedam dana krila u pećini blizu sela Čelebića, na reci Drini. Dvadeset drugog aprila, prema Hadsonovim telegramima, Aterton, 'čiji stav prema bekstvu nije bio poznat', odlučio je da se prebaci dalje u Srbiju posle svađe s Nedeljkovićem i Novakovićem...

Aterton i njegov radio-telegrafista O'Donovan napustili su Čelebić 22. aprila i pošli ka selu Tatarovini. Deo puta pratio ih je Dekić. Posle toga niko ih više nije video: Dakić, koji se docnije pojavio u Mihailovićevoj štabi sa Atertonovim dvogledom i noseći njegove čizme, verovatno je obojicu ubio, uzevši veliku količinu zlatnih funti koje je Aterton nosio sa sobom.«⁶⁸

Uz taj tekst Deakin daje napomenu:

»Aterton je nosio milion lira i blizu 2000 zlatnih funti. Njegova sudbina poslužila je kao pouka za buduće misije, koje nikad nisu bile snabdevene tolikim novcem.«⁶⁷

Sačuvano je i pismo koje je Atherton 21. aprila, šest dana nakon bjekstva iz Foče, poslao Spasoju Dakiću:

»Želim uoči moga odlaska za Srbiju radi sal^ tanka sa Vašim vođom đeneralom Draža Mihailović, da Vam ovde izrazim, u ime moje i moje misije, našu iskrenu zahvalnost, za pomoć koju ste Vi ukazali nam u našoj neugodnoj prilici nedavno u Foči.«⁶⁸

Odgovarajući na pismo komandanta Kalinovičkog NOP-odreda Rade Hamovića od 20. aprila 1942, Tito mu je dva dana kasnije napisao i ovo:

»Opasnog špijuna i razbijača narodne borbe Mila Radovića moraju namjjvog, svezanog sprovesti što hitnije u Foču. On je organizovao bjekstvo generala Novakovića i njegove pratnje zajedno s onom engleskom misijom. Moraš razviti izviđačku i obavještajnu službu da se slučajno ne nalaze na tom terenu.«⁶⁹

Međutim, Mile Radović se tada nije nalazio u rukama partizana. On je uskoro postao komandant bataljona u četničkoj brigadi i poginuo je tek u julu 1945. godine kao odmetnik.

Interesantno je i donekle neshvatljivo zašto je »Djed« 3. maja 1942. poslao Titu depešu:

»Mi nemamo nikakve izveštaje o odašiljanju u Jugoslaviju Engleske misije, a imena o kojima Vi javljate, postaraćemo_se da proverimo. U svakom

slučaju čitava ta istorija je dosta sumnjiva. Zbog toga vam preporučujemo najveću opreznost i savjesno proveravanje na licu mesta. Ne dajte tim ljudima nikakve podatke o vašim planovima i uopšte o vašim unutrašnjim stvarima. Molimo da nas redovno držite u kursu te stvari.«⁷⁰

Mjesec dana kasnije, 6. juna, iz Moskve je CK-u KPJ upućena depeša — nepotpuno dešifrirana — u kojoj se kaže da »londonski izvor javlja« (istakli autori) da unutar Osvobodilne fronte Slovenije nema jedinstva, da »njome diktira komunistička grupa, zagađena trockistima i agentima Gestapoa«, da »u Srbiji partizanski pokret skoro ne postoji« itd. Posljednja rečenica depeše glasi:

»Javljamo vam sve ovo radi vašeg upravljanja. Po pojedinim tačkama dajte vaše objašnjenje. Javite takođe šta se desilo sa tom Engleskom misijom koja je bila u partizanskom štabu i koja je iščezla bez traga.«⁷¹

Tito je sutradan, 7. juna, reagirao na tu depešu uputivši iz sela Plužine u Moskvu, Izvršnom komitetu Komunističke internacionale, ovaj odgovor:

»Molimo da ponovo pregledate šifru vaše posljednje depeše od ... Može se samo naslutiti da se tu radi o jugoslovenskoj vladi i klevetanju našeg partizanskog pokreta u Jugoslaviji. Mi smo razumjeli samo nekoliko posljednjih riječi, na koje odgovaramo.

Naša istraga u vezi s Engleskom misijom otkrila je sljedeće: Engleska misija; Aterton, Patrik, Nedeljko, jugoslovenski poručnik u službi Intelidžens servisa, i general Novaković otišli su zajedno s 3 člana porodice kod koje je general Novaković bio nastanjen. To su priznali žena i sin Blagojevića, sopstvenika stana generala Novakovića.

Mi smo u vezi s tim uhapsili nekoliko četničkih elemenata iz Jahorinskog dobrovoljačkog odreda, koji su pomagali da se organizuje bjekstvo generala i misije. Istraga je takođe otkrila da je general pomoću tih elemenata pripremio pobunu u Jahorinskom dobrovoljačkom odred. Oni su htjeli da ubiju sve rukovodeće drugove tog odreda, koji je držao najvažnije položaje kod Sarajeva. Jedan od zavjerenika napustio je svoju jedinicu bez odobrenja komande i došao u Foču kod generala Novakovića. To je bilo 2 dana prije bjekstva misije. Taj čovjek je pri povratku bio uhapšen

zato što nije imao dokumenta. General je to doznao, uplašio se da ova zavjera ne bude otkrivena i zato je prije vremena pobjegao zajedno sa misijom. General i misija bili su dugo vreme sakriveni u rejonu Čelebića. Mi smo otkrili kuću u kojoj je on živio, ali nismo uspjeli da ga uhvatimo. O svemu tome imamo dokumente i svjedoke. Ne znamo zašto je pobjegla misija, koja je uživala svu našu pomoć koja je mogla slobodno da ode kuda hoće. Smatramo da je podmuklo djelo Intelidžens servisa sračunato na kompromitovanje našeg Vrhovnog štaba. A možda je to bilo i djelo generala, koji se uplašio za sebe i nešto izmislio da bi misiju povukao sa sobom. U svakom slučaju, nama takve misije nisu više potrebne, jer one imaju namjeru da nas kompromituju. Ovdje je svakome jasno da je engleska misija igrala mračnu ulogu.

Priča se da se sin generala Novakovića od samog početka ustanka nalazi u službi talijanskih okupatora u Danilovgradu, u Crnoj Gori, a mi smo otkrili prepisku generalovu sa sinom.⁷²

Uz posljednju rečenicu te depeše Mladen Stefanović, koji je za štampu priredio petu knjigu *Dokumenata centralnih organa...* dopisao je napomenu:

»Odnosi se na Jakšu Noyakovića, kapetana vojske Kraljevine Jugoslavije, sinu generala Ljube Novakovića. Kao četnički oficir u jedinicama pukovnika Baja Stanišića, bio je u službi italijanskog okupatora u Danilovgradu.«⁷³

Citirana Titova depeša, i u onom dijelu u kojemu govori o zavjeri što ju je organizovao general Novaković u Jahorinskome dobrovoljačkom odredu, i u posljednjoj rečenici iz koje se, istina ne vidi kada je otkrivena njegova prepiska sa sinom, još više ističe opravdanost zaključaka koji smo već dali: cijeli slučaj Atherton — Novaković dokazuje krajnje nemaran odnos partizanske kontraobavještajne službe prema svojim zadacima. A takav je odnos imao i teške posljedice na međunarodnome propagandnom polju.

Uprkos tome što je vrlo dobro znao kakvu su sudbinu doživjeli Atherton i O'Donovan, Draža Mihailović je u svojoj perfidnoj igri bez granica, kada je bilo u pitanju uništavanje ili kompromitovanje partizana, lansirao u svijet vijest da su ih partizani pobili. Ponovo dajemo riječ F.W. Deakinu

»Mihailovićevo prvo reagovanje na ove doga-

poslanstva u Beogradu, među kojima se našao i on, na čelu s poslanikom Sir Ronaldom Campbellom (ser Ronald Kembel), pali su u Herceg-Novom u ruke Talijana. Odvedeni su zatim u Albaniju, pa preko Italije, francuske rivijere i Španije prebačeni u Lisabon, gdje su razmijenjeni za talijanskog vojvodu Amadea od Aoste, koga su Britanci zarobili u Etiopiji.²

U vezi s tim interesantni su i podaci koji se nalaze u nedatiranom pismu Prvislava Grizogona, poslanom, najvjerojatnije, u drugoj polovini maja 1941. iz Beograda Iliji Šumenkoviću, kraljevskom jugoslavenskom ambasadoru u Ankari:

»Vreme je vraćeno bratu Stojadinovića. Ne izlazi još. Govori se da će za koji dan doći Stojadinović, koji da će biti zamenjen za Kembela.«³

Riječ je o beogradskom dnevniku »Vreme« i o Milanu Stojadinoviću, bivšem predsjedniku kraljevske jugoslavenske vlade (1935—1939), koji je tada kao britanski zatočenik bio interniran na Seyshelskim (Sejšelskim) ostrvima u Indijskom okeanu.

Kakve je podatke o svemu što su doživjeli i zapazili britanska obavještajna služba dobila od Campbella i njegovih saradnika, a talijanska obavještajna služba od vojvode od Aoste — nije poznato. Može se, međutim, pretpostaviti da ti podaci u datim uslovima nisu bili beznačajni.

Suprotno međunarodnim obavezama Nijemci nakon izbijanja aprilskog rata nisu dozvolili jugoslavenskom diplomatsko-konzularnom osoblju da napusti teritorij Trećeg Reicha niti zemlje koje su oni okupirali. To je osoblje, s kraljevskim jugoslavenskim poslanikom u Berlinu Ivom Andrićem na čelu, sprovedeno u Beograd, gdje je odmah nakon dolaska znatnim dijelom pohapšeno i vraćeno u Njemačku. Protiv njih je povedena istraga pod optužbom da su se bavili špijunažom protiv Trećega Reicha. Saznavši preko poslanstava u Vatikanu, Bernu, Madridu i Ankari za sudbinu svojih diplomatsko-konzularnih službenika, pa i onih koji su ostali u Beogradu pod policijskom kontrolom, kraljevska jugoslavenska vlada u izbjeglištvu preduzela je akciju za njihovu razmjenu. Predviđajući brz ulazak Sjedinjenih Američkih Država u rat protiv Njemačke, vojni izaslanik pri poslanstvu u Ankari, potpukovnik Milan Prosen, pisao je 23. jula 1941. »gospodinu ministru vojske i mornarice«, kö]fse häläzio u Kairu:

»Mišljenja sam da bi bila potrebna energična intervencija (možda preko Vatikana?! da se naši pretstavnici oslobode. Sjedinjene države mogle bi

u tom pogledu da nam pomognu, ako bi uspele da neke nemačke pretstavnike zadrže kao taoce, naravno pod uslovom da se pretstavnici Sjedinjenih država prethodno, tj. pre prekida odnosa, izvuku. Konačno bi se nemački pretstavnici mogli zarobiti i pošle napuštanja teritorije Sjedinjenih država.

»Svakako smatram da bi trebalo preduzeti nešto i to što pre.«⁴

I sama je jugoslavenska vlada ubrzo preduzela diplomatske korake da se njeno spomenuto diplomatsko-konzularno osoblje zamijeni za njemačke diplomatsko-konzularne službenike koji su pri ulasku britanskih i sovjetskih trupa u Iran, potkraj avgusta 1941. godine pali Britancima u ruke.⁵

Međutim, od svega toga nije bilo ništa.

Nakon izbijanja ustanka u Jugoslaviji prva razmjena zarobljenika između partizana i Nijemaca pokušana je potkraj jula i početkom avgusta 1941. godine. Dijelovi Valjevskog NOP-odreda napali su 27. jula, na cesti Užice-Valjevo, dva njemačka vojna policajca (fildžandara); jedan je ubijen, a drugi zarobljen. Štab odreda poslao je pismo njemačkoj komandanturi u Valjevo s prijedlogom da se zarobljeni narednik Schmidt (Smit) razmijeni za svršenog pravnika Stanišića, koji je bio u tamošnjem zatvoru. Međutim, Nijemci na taj prijedlog nisu odgovorili, a zarobljeni je narednik 18. avgusta uspio da pobjegne."

U međuvremenu, u avgustu 1941, ipak je obavljena prva razmjena. O tome je u ediciji *Čačanski kraj u NOB* zapisano:

»8. avgust... — NEVADE. Na putu između Gornjeg Milanovca i Nevada, kod Divljake, grupa boraca Takovske partizanske čete napala je nemačku patrolu, ubila dvojicu vojnika i zarobila jednog podoficira, koga su partizani zamenili za šest uhapšenih pripadnika NOP-a.«⁷

U *Hronologiji* nalazimo podatak da su jedinice Čačanskog NOP-odreda 16. avgusta zarobile jednog njemačkog vojnika kod Gornjeg Milanovca i kasnije ga zamijenile za šest zarobljenih partizana.⁸ Nismo pronašli detaljnije podatke o toj razmjeni: ni kada je, ni gdje je izvršena, niti koji su zarobljeni partizani tada dobijeni u zamjenu za zarobljenog Nijemca. Najvjerovatnije je riječ o istom događaju koji je u ediciji *Čačanski kraj u NOB* registrovan pod datumom 8. avgusta 1941.

Na području Kozare kao pregovarač za razmjenu pojavljuje se ustanički organ vlasti, a ne partizanska komanda. Grupa folksdojčera, koja je prvih dana ustanka pobjegla iz sela Vranovca u Bosansku Dubicu, uspostavila je vezu sa svojim dotadašnjim komšijama i pokušala da se vrati u selo da bi pokupila svoju imovinu i porodice. O čemu se radilo, vidimo iz pisma koje je »Odbor« sela Mlječanice 10. avgusta 1941. godine poslao »gospodinu S.S. Okružnom vodi (44)« u Bosansku Dubicu:

»Poštovani gospodine!

Primili smo pismo, koje ste Vi i Vaši sunarodnjaci iz Vranovca uputili g(ospodinu) Peroviću dne 8/VIII s tim da pustimo Vašu djecu, a i marvu u Bos(ansku) Dubicu.

Mi smo u načelu za to, ali tražimo u zamjenu da nam oslobodite sve naše ljude kćTse nalaze tamo ũ zatvörü/ pa bilo to građani ili seljaci, bilo da su ih odavle otjerali Ustaše ili koji su sami otišli u grad i zadržani od strane ustaške vlasti.

Naš prijedlo^glede izmjene je ovako:

Neka g(ospodin) Johan Helfinger sa još 3 čovjeka Vranovčana (Njemca) dode po djecu i blago sutra u 8 sati na Mlječanicu gdje će ih naši ljudi dočekati i sprovesti do kuće, omaće pokupiti svoje blago u vrijednosti od 500 Din. i 50 kg stvari po osobi.

Naše ljude, koji su uhapšeni, dovedite sa sobom a i građane koji žele da dođu ovamo.

To su naši uslovi od kojih ne rtiožemo odstupati, upozorujemo Vas da vojne pratnje ne vodite, jer nije oportuno — t.j. Okružni vođa može sa pratiocima da dođe, ali samo do Mlječanice.

Odgovor pošaljite još danas.«⁹

Nismo našli dokumente iz kojih bismo saznali kako su ti pregovori završeni, ali je interesantno da »Odbor Mlječanice« stavlja »Švabama« do znanja da mogu »pokupiti svoje blago u vrijednosti od 500 Din. i 50 kg stvari po osobi«, jer su i ustaše Šrbima, prisilno iseljavanim s njihovih ognjišta, dozvoljavale ponijeti samo 500 dinara i 30 kg stvari po osobi!¹⁰

T5oko Jovanić, jedan od organizatora ustanka u Lici i član Štaba gerilskih odreda u Lapcu, pribilježio je u svojim *Ratnim sjećanjima* i ovo:

»... čujem da su, 14. avgusta, na Drenovači, zaobljena dva Njiernca^ inženjera, koji su tamo išli automobilom iz Bihaća. Pošli su da izvide željezničku prugu Gospić-Knin i da predvide daljnje ra-

dove na njoj. Dovedeni su u Lapac. Otišao sam da ih vidim. Bili su tridesetih godina, više zbunjeni nego uplašeni. Znatizeljno su promatrali sve što se oko njih događa. "Smjestili su ih u jednu sobu, u kamenoj kući nedaleko od Štaba, ispred koje su postavili stražu.«"

Zarobljenici su iz Lapca sprovedeni u Drvar, gdje je istragom ustanovljeno da je, navodno, riječ o »njemačkim obavještajcima, a ne inženjerima«. ¹²

Njemačko poslanstvo u Zagrebu preduzelo je u septembru 1941. godine mjere da dvojicu zarobljenih pripadnika Organizacije »Todt« (Tot), jer se radilo o njima, oslobodi uz pomoć Talijana. Premda su Talijani obećali da će posredovati, njihovi pokušaji u tome nisu uspjeli.

Organizacija »Todt« ili, kako su je kraće nazivali OT bila je zapravo njemačka tehnička služba koja je tako nazvana po svom osnivaču i organizatoru Fritzju Todtu (Fric Tot), a izvodila je razne građevinske radove za potrebe njemačke države i, naročito za potrebe njemačkih oružanih snaga u Reichu i okupiranim zemljama Evrope. Neposredno potčinjena Ministarstvu naoružanja i ratne proizvodnje, bila je to poluvojnička nacistička organizacija čiji su pripadnici početkom drugog svjetskog rata dobili i jednoobrazne uniforme, kao i nazive (čino-ve) koji su odgovarali njihovim funkcijama (nadzornik, palir, upravnik gradnje, viši upravnik gradnje itd.).

Na akciju Njemačkog poslanstva za spasavanje zarobljenih pripadnika Organizacije »Todt« nadovezala se, kako je to i kasnije praktikovano, aktivnost same organizacije »Todt«. O tome svjedoči naš poznati književnik (Ervin Šinko) i svom *Drvarskom dnevniku*, opisujući događaje koji su se tih dana odigravali u Kninu, kamo je on pobjegao iz Drvara, pod kakvu-takvu zaštitu Talijana, plašeći se ustaških represalija protiv Židova:

»... ispred 'Hotela Grand' pojavila su se elegantna kola iz kojih je izašao jedan gojazan, koliko mlad — toliko i debeo nemački oficir. (...) Još istog dana mi je kapetan Puči ukazao na ovu upadljivu pojavu — 'sad će se, kroz dva-tri dana, već sigurno odlučiti o sudbini Drvara' — rekao mi je, jer je zbog toga došao i ovaj nemački oficir iz jedinice 'Todt'. Još na samom početku ustanka, ustanici su uhvatili dva nemačka oficira iz ove jedinice — i zbog njih sada ovaj debeli Nemačac požuruje Italijane, očekuje njihovo oslobađanje. Debeli se posle, svaki drugi-treći dan, pojavljivao sa svojim kolima u Kninu.« ¹³

U vezi s tim slučajem interesantan je detalj iz pisma

jednog aktivista i obavještajca NOP-a iz Knina, potpisanog pseudonimom Bili. Bili 1. septembra, piše nekom komandiru (»Druže komandire«) u Dalmaciju i izvještava ga o broju Talijana u Kninu te dodaje:

»Reče mi jedan komesar iz blizine ovdje, da su uhvaćena 2 njemačka oficira GPU, mislim da će ih strijeljati u Drvaru.«¹¹

Bili je, očigledno, pod terminom »GPU« razumijevao Gestapo, odnosno njemačke špijune, a u stvari se radilo o pripadnicima organizacije »Todt« koji su, i to nerijetko, radili i za njemačku obavještajnu službu.

Grupa banatskih boraca zarobila je 22. avgusta 1941. godine njemačkog komesara vršidbe u Mokrinu i zamijenila ga za jednog uhapšenog simpatizera NOP-a.¹⁵

Zbog »zaoštavanja situacije« Kika Damjanović i Dorde Doka Jovanović Jarac, španski borac, otišli su u ime Kosmajskog NOP-odreda, potkraj avgusta ili početkom septembra 1941. u selo Junkovac na pregovore s predratnim jugoslavenskim generalom Ljubom Novakovićem i Pećančevim četničkim »vojvodom« Nikčevićem.

»Primili su nas, ali rezervisano i formalno nisu odbili saradnju« — bilježi Kika Damjanović kazivanje Draže Markovića. — »Ali su govorili o proglasu Pećanca, koji i njih obavezuje. To je bio posljednji susret posle prethodno održanih sastanaka i zajedničkih zborova. Međutim, sutradan su već zarobili dva naša partizana, među njima i Janka Sekulića. Srećom, odmah posle toga mi zarobismo grupu četnika i među njima sina vojvode Nikčevića. Izvršili smo razmenu i uskoro prekinuli svaku saradnju.«¹⁶

Ožrenski su" ustanici 24. avgusta 1941. godine sačekali u zasjedi kod Lipca kamion i zarobili devet tuzlanskih ustaša, među kojima i braću Zvonka i Tomu Pipala 1 sutradan, 25. avgusta, sproveli ih u ustanički štab u selo Brezike, gdje ih je Luka Lazarević, komandir kurira, zatvorio u školski podrum.

»Toga dana« — napisao je tadašnji komandant Ozrenskog partizanskog odreda Todor Vujasinović — »doprla je do njega (do Lazarevića — primj. autora) panika koju su pronele neke izbeglice. On je na brzinu odredio da se streljaju onih devet ustaša, među kojima i Pipale.«¹⁷

Da bi saznali za sudbinu braće Pipal i eventualno ih spasili iz ustaničkog zarobljeništva, tuzlanski su ustaše 2. septembra po sekretaru općine Bosansko Petrovo Selo poslali ustanicima sljedeći dopis:

»Pobunjeničkom taboru

Ozren

Građani grada Tuzle potražuju tri civila, to jest Zvonko Pipal kao i brat mu Tomo Pipal kao i njihov sofer. Imenovani su zarobljeni u automobilu 4 km pred Dobojem na glavnoj državnoj cesti a sa njima i šest ustaša. Sprovedeni su preko sela Osiječane i mi po svemu sudeći smatramo, da nisu ubijeni nego zadržani kod vas kao taoci, te vam ovim putem dajemo prilike da se izjasnite potpuno jasno kako u pogledu dotičnih devetero zarobljenih tako isto za uopšte smirenje.

Smatrajući ovo za častan pregovor, želimo da se nam pošalje odgovor ujedno poštivajući međunarodne odredbe to molimo da se s našim dostavljačem ovog pregovora najfinije postupa.«

Ispod tog teksta stajalo je samo: »Građanin grada Tuzle«, bez ikakva potpisa, i žig »Nezavisna država Hrvatska, opštinsko poglavarstvo Bosansko Petrovo Selo Kotar Gračanica«.¹⁸

Budući da na taj dopis nisu dobili nikakav odgovor, ustaše su ustanicima poslale svoje parlamentare.

»Istih dana« — da ponovno citiramo T. Vujasinovića — »tuzlanske ustaše uputile su nam trgovca Peru Jokanovića i kazandžiju Čedu Popovića da nam preko njih ponude zamenu zarobljenika tražeći da im pustimo Pipale. NārāvHo da su se vratili neobavljena posla.«¹⁹

Premda taj prvi pokušaj razmjene zarobljenika nije uspio — braća Pipal su, kao što smo rekli, već bili strijeljani — na području Ozrena ipak je malo kasnije došlo do razmjene zarobljenih Nijemaca za zarobljene partizane i uhapšene pripadnike NOP-a. Ustaški su, pak, milicioneri nekoliko puta zamjenjivani za — vreću soli.²⁰

Prema pisanju Grge Milašinčića, člana Štaba partizanskog odreda »Debela Kosa«, na Kordunu je u Svinjarici, selu nedaleko od Krnjaka, 12. septembra 1941. zarobljen talijanski poručnik, obavještajac, Giuseppe Blasi (Duzepe Blaži), rodom iz Rijeke, učesnik u ratovima protiv Abesinije (danas Etiopija), Albanije i Grčke. Blasi je, zahvaljujući znanju hrvatsko-srpskog jezika, širio po kordunaškim selima propagandu protiv ustanika.

Stanko Opačić Čanica poslao je istog dana u ime »komande odreda« talijanskoj komandi u Karlovcu dopis:

»Komandi okupatorske talijanske vojske Karlovac. Dana 12. IX u 18 sati, upao je na teren pod kontrolom odreda 'Debela Kosa' oficir iz vaše ko-

mande, poručnik Duzepe Blaži. Obavještavamo vas da ćemo zbog nedopuštene propagande i vojne djelatnosti zadržati vašeg oficira u zarobljeništvu. Za njegovo oslobođenje tražimo da nam u roku od 24 sata uputite na isto mjesto 2 puškomitraljeza, 10 vojnih pušaka i 10.000 puščano-mitraljeskih metaka. U očekivanju vašeg odgovora Smrt fašizmu — sloboda narodu!²¹

Talijanska je komanda odmah odgovorila »komandiru neredovite čete koja operiše u zoni Krnjaka«, nudeći za Blazija novac, talijanske lire ili njemačke marke, i završila pismo prijjetnjom:

»Ukoliko vaša komanda ne oslobodi poručnika Duzepea Blazija, naše oružane snage će svom silom poduzeti odgovarajuće mjere za oslobođenje našeg oficira.«²²

Primivši takav odgovor, komanda odreda prebacila je Blasija u logor Crna lokva u Petrovoj gori. Dan-dva kasnije Talijani su prodrli u Petrovu goru. U blizini logora odreda »Debela Kosa« došlo je do borbe u kojoj je poginuo i talijanski poručnik Blasi!²³

Instruktor Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju pri jagodinskom Okružnom komitetu Bošnjak (Petar Stambolić — primj. autora) 12. septembra 1941. obavještava Pokrajinski komitet o stanju partijske organizacije, pa dodaje i ovo:

»*Belička*: na putu Krag(ujevac)—Jag(odina) na dužini od 1 km, zajedno sa seljacima dva sela, posečeni su tel(efonski) stubovi i spaljeni. Na istom putu zarobljeno je 7 Nemaca, zarobljen izvanredan sanitetski materijal, 1 luksuzni automobil, mnogo aleva paprike, salame i slanine. Zapaljena tri kamiona, jedan sa hranom, jer nisu mogli poneti, iako su im seljaci pomagali. Nudili smo zamenu za zarobljene Nemce. Među njima ima jedan ieKar, KojTnam je operisao jednog ranjenog druga. Ako ne dođe do zamene, Nemce ćemo streljati.«²⁴

Jesu li Nijemci pristali na razmjenu ili na ponudu nisu uopće odgovorili? O tome, kao ni o sudbini zarobljenika, nismo našli podatke.

U izvještaju Pokrajinskom komitetu od 21. septembra 1941. godine »OK i Čora«, tj. Okružni komitet KPJ za požarevački okrug i instruktor Pokrajinskog komiteta za taj okrug Moma Marković, izvještavaju i o aktivnosti Požarevačkog NOP-odreda:

»20. septembra u 6 sati ujutro naš odred udario je na Vel(iko) Gradište i posle jake borbe koja je

trajala 3 i po sata savladan je otpor. (...) Zarobili smo 7 nem(ačkih) oficira, komandanta mesta, dva kulturbundovca... Posle toga održan je veliki zbor i naši su se povukli iz Gradišta. (...) ostavljena je vrlo mala patrola na mostu... Kad su Nemci naišli, patrola je pucala, ali slabo, — povukla se. (...) Nemci ... došli su u Gradište ... tražili da građani intervišu kod partizana i najzad oni poslali pregovarače. Naši su odbili da pregovaraju i Nemci su se povukli iz Gradišta u Rumuniju. (...) Ranom zorom oni su opet poslali pregovarača sa kojim su naši pristali da pregovaraju...«

I što se dalje dogodilo?

»Da naglasimo samo« — stoji u izvještaju — »da su pregovori sa Nemcima vođeni bez konsultovanja nas, rukovodstva, i da smo ih zbog toga oštro kritikovali...«²⁵

''Utjecanjima objavljenim 1987. godine Moma Marković kaže:

»Štab Odreda je prihvatio pregovore, ali sam se ja tome usprotivio... Kad sam kasnije slušao o tajnim pregovorima vođenim marta-aprila 1943. između predstavnika nemačke vrhovne komande na teritoriji NDH i predstavnika Vrhovnog štaba NOVJ, setio sam se svog uskog gledanja na pregovore sa neprijateljem i propuštene prilike da na taj Tiäoin~bar~5pasemö~neke uhapšene drugove...«²⁶

Noću između 9. i 10. oktobra Jastrebačka i Pasjačka četa Topličkog i Jablanička četa Kukavičkog NOP-odreda zauzele su Prokuplje — tvrđavu Koste Pećanca, razoružale četnike i povukle se s bogatim plijenom. Bio je to težak udarac na koji je Pećanac brzo reagirao: mobilisao je oko 3000 ljudi i već 12. oktobra s nekoliko kolona krenuo u napad na partizane u širem rejonu planine Pasjače.

Istog dana krenuli su iz Niša u Toplički partizanski odred beogradski ilegalci Rakić Mirko, Srba Andrejević i Ziva Čiklovan. U selu Žitoradu upali su u četničku zasjedu i zarobljeni su.

Poslije trodnevni borbi partizani su potpuno razbili četnike: poginulo ih je oko 50, a zarobljeno više od 400, uglavnom prisilno mobilisanih seljaka. Neke zarobljene četnike partizani su 15. oktobra zamijenili za uhapšene beogradske ilegalce.²⁵

U borbi na Jelinu dubu 19. oktobra 1941. jedinice Zetskog partizanskog odreda zarobile su 44 talijanska vojnika i 20 oficira i podoficira. Glavni štab NOP-odre-

da za Crnu Goru i Boku, prema već ustaljenom običaju, pustio je 20. oktobra na slobodu zarobljene vojnike poslavši po njima talijanskoj komandi u Nikšiću pismenu ponudu da se zarobljeni oficiri i podoficiri zamijene za »20 Crnogoraca koji su najmanje tri mjeseca u zatvoru«. ²⁸ Neke su uhapšeničke i poimenice tražili, a među njima i doktoricu Sašu Božović. Dva viša talijanska oficira došla su 26. oktobra u Martiniće na pregovore s Blažom Jovanovićem i Pekom Dapčevićem. Ubrzo zatim, 6. novembra, obavljena je i razmjena. Među zamijenjenima bila je i dr Saša Božović, koja se dotada nalazila u Albaniji, u koncentracionom logoru u Kavaji. Na oslobođeni je teritorij stigla sa svojom, tih dana u logoru rođenom djevojčicom — Dolores!²⁹

Komandant Romanijskog partizanskog odreda Sla- viša Vajner Čiča pismeno je predložio domobranskoj komandi u Sarajevu, u oktobru 1941. godine, zamjenu zarobljenih domobranskih oficira za pohapšene pripadnike NOP-a: Živka Jošila, Mladena Kneževića, Lulu Frkovića, Ibru Čengića, Veru Kušec... Domobranska je komanda prihvatila ponudu i potpukovnik Rajnman je 3. novembra krenuo limuzinom u kojoj su se, osim njega i adutanta, nalazili i uhapšeni pripadnici NOP-a Vera Kušec, studentica medicine, koja je do hapšenja obavještajno radila za NOP u Visokom, i Ibro Čengić, koji je trebao da obavi razmjenu. Radi sigurnosti, uključili su se u dugačku kolonu kamiona s domobranima, oružjem i municijom, koja je krenula u selo Mokro da smijeni tamošnju posadu.

Na drugom kilometru od Sarajeva, kod Kozje čuprije, kolonu je sačekala partizanska zasjeda. Pošto su domobranima u pomoć stigla dva njemačka tenka, zasjeda je probijena i kolona je produžila, ali su je nedaleko od sela Bulozu sa svih strana ponovo napali partizani tako da je tek u sumrak stigla na odredište — u Mokro.

Do uspostave veze sa Štabom Romanijskog NOP-odreda prošla su tri dana i razmjena je najzad ugovorena i tek 6. novembra obavljena. Tog dana oko 17 sati došlo je do sastanka na Crvenim stijenama, gdje su u sumrak stigli partizani i u fijakeru dovezli zarobljene domobrane.

»Vi ste nama doveli na razmjenu samo dvoje — rekao je partizanski parlamentar Moric Mita Fliker — a ugovorili smo desetoro!

Ostali su u logoru — odgovorio je potpukovnik Rajnman. — Ovo dvoje je bilo u Sarajevu. I druge ćemo vam dovesti, čim ih pronađemo.«³⁰

Da bi izvršio obećanje njemačkoj komandi, a hvalio

se da može »u svako doba skupiti dovoljan broj četnika da očisti Jablanicu (u Srbiji) od partizana«, bivši ministar Miloš Dragović 1. novembra 1941. godine krenuo je u uniformi pukovnika na teren. Međutim, prije nego što je uspio da okupi četnike našao se u rukama boraca Leskovačkog partizanskog odreda. Osam dana kasnije, 9. novembra, Nijemci su, pod komandom zloglasnog majora Königa (Kenig), organizatora jednog od najstrašnijih zločina iz drugog svjetskog rata, pokolja u Kragujevcu (20. oktobra 1941. godine), zajedno s nedićevcima i četnicima, poduzeli ofanzivu protiv Leskovačkog i Jablaničkog partizanskog odreda. Udružene neprijateljske snage pretrpjele su osjetne gubitke, a poginuo je i major König. Podoficir iz njegove pratnje je zarobljen.

»Nedićevska komanda iz Leskovca i Niša je zbog toga poslala delegaciju kod partizana u Jablanicu da pregovara o puštanju na slobodu senatora Miloša Dragovića, zarobljenog nemačkog narednika i 11 nedićevaca« — svjedoči Vujadin Blečić, borac Leskovačkog partizanskog odreda. — »Na čelu naše delegacije bio je Vojin Bajović Vuk (komandir Pasjačke čete iz Topličkog odreda). — Nemačka komanda nije htela da oslobodi tri zarobljena partizana, pa su ovi pregovori i izvršili bez uspeha.«³¹

Poslije neuspjelog napada na Pljevlja (1. decembra 1941), u toku kojeg su Talijani zarobili pedesetak uglavnom ranjenih partizana, Štab Durmitorskog NOP-odreda, u čijem su se zarobljeništvu nalazila 73 Talijana, predložio je generalu Giovanniju Esspositu (Dovani Esposito), komandantu divizije »Pusteria«, razmjenu zarobljenika na principu jedan za jednoga. Primivši 14. decembra 1941. partizansku ponudu, Talijani su odgovorili da oni nemaju partizanskih zarobljenika. U stvari, oni su već desetak dana prije toga zarobljene partizane, a među njima i ranjenike, strijeljali!

Prepiska između štaba Durmitorskog NOP-odreda i generala Essposita oko zarobljenih Talijana nastavljena je, ali bez rezultata...³²

Upoznavši se s Titovim pismom od 2. decembra 1941, u kojemu se nalazila i poruka:

»Očekujemo da će vaši napori oko oslobođenja Brke (Rade Končara) uspjeti. Poradite sve, ne žalite truda, on se mora osloboditi...«³³

Centralni komitet KP Hrvatske odmah je preduzeo odgovarajuće postupke. Istoga je dana Titovu poruku doslovno prenio Pokrajinski komitetu KPH za Dalmaciju.³¹ Rezultat tih mjera sigurno je bio i izvještaj

Glavnog štaba Hrvatske Vrhovnom štabu od 15. decembra, u kome se kaže da je na savjetovanju s »predstavnicima Like i Korduna«, održanom dva dana prije toga — 13. decembra — osim ostaloga zaključeno:

»Hvatati oficire kao taoce za izmjenu sa našim hapšenim drugovima.«³³

Dana 24. decembra 1941. godine izdana je »Naredba Br. 3 Komandanta Narodno-oslobodilačkih Partizanskih Odreda Hrvatske«, koju su potpisali »polit(ički) komesar V. Katić« (Vladimir Bakarić) i »komandant Ivo Vladić« (Ivo Rukavina) i dostavili »na znanje Vrhovnom štabu Jugoslavije«, a »na znanje i postupak« Ličkoj grupi partizanskih odreda, Kordunaškom partizanskom odredu i Primorsko-goranskom partizanskom odredu. U toj je naredbi pod tačkom II pisalo:

»U posljednje vrijeme je uspjelo protivniku da uhvati nekoliko naših istaknutih boraca. Postoje mogućnosti da te drugove oslobodimo vršeći zamjenu za zarobljene visoke ličnosti talijanske, ustaške i Tđombbrahske vojske. Zbog toga bespotrebno da se organizuju specijalne zasjede ili upadi u mjesta za hvatanje i zarobljavanje pogodnih neprijateljskih ličnosti. Prema tome, ako ubuduće koja jedinica zarobi višeg oficira, neće ga odmah strijeljati nego će ga držati u zarobljeništvu i obavijestiti o tomu ovaj štab, koji će već prema potrebi dati naređenje za daljnji postupak.«³⁶

Premda se u citiranim dokumentima ne spominje Rade Končar, očigledno je da su najavljene mjere prije svega bile povezane s planovima za njegovu razmjenu.

Potkraj decembra 1941. Ivan (Srećko) Manola, komandant partizanskih odreda Korduna i Banije, poslao je komandantu domobranske posade u Karlovcu sljedeće pismo:

»U mom logoru zarobljenika nalaze se: Krizmanić Josip, domobranski pričuvni poručnik... i Devošić Frane, stožerni narednik:

Voljan sam izvršiti razmjenu ove dvojice zarobljenika za slijedeća lica, naše drugove, koje smatram ratnim zarobljenicima, zarobljenim na neprijateljskom teritoriju, a što je u potpunoj suglasnosti s međunarodnim ratnim pravom i međunarodnim ratnim uzusima. Ta lica jesu slijedeća: Zvonko Držić, zarobljen 16. X. o. g. u Karlovcu od Karlovačke policije, po agentu Saletu, a sada se nalazi zatočen u Zagrebu;

Vera Novak, zarobljena 16. X o. g. u Karlovcu

na kolodvoru od činovnika policije Ivaniša, salio od zatočena u Zagrebu.«³⁷

Istoga je dana Srećko Manola pismeno obavijestio i porodicu zarobljenog Krizmanića:

»Poštovanoj obitelji Krizmanić, Zagreb.

Šaljem Vam pismo Vašeg sina Josipa Krizmanića, domobranskog pričuvnog poručnika, koji se nalazi u mom logoru zarobljenika i bit će zadržan sve dok današnje vlasti ne pristanu na izmjenu koju tražim. (...)

Sigurnost života Vašeg sina je potpuna, jer nije naš običaj i savršeno je daleko od naših shvaćanja i odnosa među ljudima rđav postupak prema ratnim zarobljenicima. Borba koju vodimo i cilj te borbe jeste bolji život i više prava za sve Hrvate i Srbe, jasno ne za one koji su svoje ruke uprljali krvlju nevine djece, žena i staraca srpskog naroda, a Vaš sin nije u tome učestvovao niti se uprljao nedužnom krvlju...«³⁸

Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Hrvatske javio je 16. januara 1942. godine »komandantu Kordunaškog partizanskog odreda«:

»Pismo vašeg zarobljenika Krizmanića uputili smo njegovoj porodici. Popratno pismo komandanta Kordunaškog partizanskog odreda smo zaustavili. (...)

Odobravamo prijedlog za izmjenu zarobljenika, a koji je komandant Kordunaškog partizanskog odreda uputio domobranskom zapovjedniku u Karlovac.«³⁹

Međutim, zamjena Marijana Čavića Grge, sekretara Mjesnog komiteta KPH u Karlovcu i člana Operativnog partijskog rukovodstva Okružnog komiteta KPH — jer to je bilo pravo ime Zvonka Držića — i Marice Pataki, zagrebačke studentice, kurira Okružnog komiteta KPH Karlovac — koja je imala isprave na ime Vera Novak — nije obavljena. Ustaše su ih oboje uhili.

Tako su izgledali prvi neuspjeli pokušaji i prve uspjele razmjene zarobljenika, odnosno uhapšenih pripadnika NOP-a u gradovima, između Nijemaca, Talijana, Pećančevih četnika i domobrana tzv. NDH, s jedne, te partizana, s druge strane, preduzimate u toku 1941. godine. Pri tome je, jasno, svaka strana imala svoju računicu.

Od prvih dana ustanka postavljalo se pitanje postupanja sa zarobljenim okupatorskim i kvislinškim vojnicima, podoficirima i oficirima. S tim u vezi interesantno je svjedočenje dvojice ličko-krajiških prvoboraca — Milana Majstorovića i Miče Medića. Pišući o borbi protiv domobranske kolone 19. avgusta 1941. na cesti Gračac—Gornji Lapac—Kulen Vakuf, u kojoj je zarobljeno 90 neprijateljskih vojnika, oni kažu i ovo:

»...U to vrijeme zarobljenici su za nas predstavljali izvjestan problem. Nismo znali što bi s njima. Bojali smo se da ih pustimo. *Računali smo da bi neprijatelj pomoću njih mogao štošta da dozna o nama i to onoga što mi nismo željeli da on zna* (istakli autori). Ubiti zarobljene neprijateljske vojnike bilo je u suprotnosti s našim nastojanjima da se osujeti plan neprijatelja u izazivanju bratoubilačkog rata.

U našim redovima tada je još bilo i onih koji nisu krili da najbolje rješenje vide u tome da zarobljenici ostanu tu gdje su i zarobljeni, a da se štabu pošalje izvještaj da zarobljenih uopće nema. Ali, što smo se više odmicali od početka ustanka, takva gledanja sve više su pripadala prošlosti. Jaka je uloga i utjecaj Partije. (...)

Tako je 23. dan ustanka u ovom kraju bio obilježen velikom pobjedom... Ona nije bila samo u broju ubijenih neprijateljskih vojnika, u količini otetog oružja, nego posebno u tome što su zarobljeni neprijateljski vojnici po svim zakonima rata bili predati višem štabu. (...) Nakon desetak dana zarobljenici su pušteni svojim kućama.⁴⁰

Strah ustanika da će oslobođeni zarobljenici biti izvor obavještenja za neprijatelja bio je opravdan, ali to je bilo neizbježno. To se pokazalo i prilikom razmjena zarobljenika. Međutim, značaj obavještenja što su ih zamijenjeni zarobljenici prenijeli uvelike je zavisio o razvijenosti i umješnosti kontraobavještajne službe one strane u čijim su se rukama nalazili.

Podaci dobiveni od razmijenjenih ratnih zarobljenika ni za okupatora ni za kvislinge nisu imali primarno značenje, osim ako neki od njih već otprije nije bio iskusni obavještajac. Mnogo važnija, naročito za Nijemce, bila su zapažanja njihovih pregovarača i mogućnost da se putem razmjena u partizanske redove ubaci neprijateljski agent. Citiraćemo dva dokumenta koji, bez

obzira na datume, objašnjavaju o čemu se radilo od prvih do posljednjih dana rata.

Kada je potkraj marta 1943. godine ministar spoljnih poslova Trećega Reicha von Ribbentrop (fon Ribbentrop) doveo u pitanje svrsishodnost njemačko-particanskih pregovora o razmjeni zarobljenika, koji su u pravu bili u toku, njemački poslanik u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« Siegfried Kasche (Zigfrid Kaše) odgovorio je (30. marta) depešom, u kojoj je pisalo:

»Lično poznavanje prilika kod partizana, što ga je Ott (Ot) tom prilikom stekao, stvorilo nam je spomenute mogućnosti razmjene zarobljenika i obezbijedilo *uvid u unutrašnje i u vojne prilike kod partizana što do sada nije bilo moguće nikom drugom putem. Već radi toga molim da se ne j i zabrani održavanje ove veze koja nas ni na šta ne obavezuje.*«⁴¹ (Istakli autori.)

Inž. Hans Ott bio je njemački pregovarač u pregovorima o razmjeni zarobljenika, odnosno uhapšenika, u avgustu 1942. godine u Livnu i Glamoču.

Odgovarajući na pitanje isljednika Uprave državne bezbjednosti — UDB-e, šef Odjeljenja IV (Gestapo) Dje-latne grupe »E« Policije sigurnosti i službe sigurnosti (Einsatzgruppe »E« Sipo und des SD) za tzv. NDH SS-major Fridrich Herbst (Fridrih Herbst) na saslušanju od 14. decembra 1948. godine, objašnjavajući mjesto i ulogu svog pretpostavljenog SS-pukovnika Günthern Herrmanna (Ginter Herman) u razmjeni zarobljenika između Nijemaca i partizana, doslovno je rekao i ovo:

»Nisu mi poznate pojedinosti koje su rukovodile Herrmanna da se toliko naglašeno angažuje u razmjenama koje su, po svom vanjskom izgledu, predstavljale prvenstveno vojničku stvar, a politički bile obojene samo utoliko što suljudi za razmjenu pretežno smatrani političkim zatvorenici. Nisam upoznat dogovorom Herrmanna s generalom Glaiseom Horstenauom (Glez Horstenau). Međutim, *vjerujem da on nije htio propustiti priliku da razmjene iskoristi u obavještajne svrhe. Način na koji su se razmjene praktično odvijale omogućavao je da se vrlo lako ubace agenti.* Partizani su, doduše, poimenično tražili lica, ali te njihove želje nisu potpuno ispunjavane, i umjesto nekih traženih nudena su druga lica i partizani su ih prihvatili.«⁴² (Istakli autori.)

U posmatranju obavještajnog aspekta razmjene zarobljenika uvijek treba imati na umu i ono što je Kas-

che napisao Ribbentropu, kao i ono što je Herbst izjavio isljedniku.

Nije sporno da su i Nijemci, i Talijani, i ustaše od svojih pregovarača, a zatim i od razmijenjenih zarobljenika, tražili i dobivali detaljne izvještaje o svemu što su doživjeli, čuli i vidjeli za vrijeme boravka među partizanima, i na taj način ponekad dolazili i do dragocjenih podataka. Nasuprot, tome i partizani su, saslušavajući neprijateljske zarobljenike, nastojali, pa ponekad i uspijevali, da od njih dobiju podatke koji su im mogli koristiti, dok su njihovi pregovarači usmeno podnosili svojim štabovima izvještaje o svojim zapažanjima.

Međutim, Herbstove navode treba shvatiti kao potvrdu o postojanju zaista velikog raskoraka između Herrmannovih želja i stvarnih mogućnosti. U sačuvanim ratnim arhivima nismo naišli na dokumente ni svjedočenja o tome da je bilo koja neprijateljska obavještajna služba u sklopu razmjena zarobljenika u toku 1941. godine pokušala, da u partizanske redove ubaci svog agenta. Isti je slučaj i s partizanskom obavještajnom službom. Uostalom, u toku cijelog rata njene mogućnosti na tom planu bile su minimalne, osim u slučaju pripadnika domobranstva tzv. NDH i četnika Draže Mihailovića, a oni su uglavnom puštani na slobodu bez razmjena. Među njima je partizanska obavještajna službaTTfažila i nalazila svoje buduće saradnike, ali to nije tema ovog poglavlja (vidi poglavlje »Partizanska ofanzivna obavještajna služba«).

A kada su u toku idućih godina — 1942, a pogotovo 1943, 1944. i 1945. — razmjene zarobljenika na tlu Jugoslavije dobile neusporedivo širi zamah, i Nijemci i Talijani, i ustaše pokušali su da tim putem u partizanske redove ubace i svoje agente. Bilo je to novo iskušenje za partizansku kontraobavještajnu službu!

1942. godina

Štab Drugog krajiškog (kozarskog) NOP-odreda namjeravao je da mijenja zarobljene oficire za pohapšene pripadnike NOP-a u gradovima. To se vidi iz njegovog »Izvještaja o vojno-političkim akcijama... od 10. XII. 1941. do 20. XII. 1941. godine«, u kojemu se navodi da su jedinice odreda u izvještajnom periodu zarobile 126 domobrana i tri oficira, te da su »svi (su) hr(vatski) vojnici pušteni kućama. Oficiri zadržani za zamjenu«.

U prvom broju biltena »Partizan iz Kozare«, izdanom 1. januara 1942. godine, navodi se da je u akcijama...

»... na Draksenić, Svodnu, Podgradce, Grbavce, Mrakovicu, Turjak, Donju Dragotinu, Jeličku, Umetaljku i dr(ugdje), zarobljeno (je) ukupno 430 vojnika i podoficira, 6 oficira, 23 žandara i 1 ljekar. Osim tri oficira i jednog podoficira koji su zadržani za razmjenu sa našim pohapšenim drugovima i taocima po gradovima, svi ostali su pušteni svojim kućama...«

Nismo našli dokumente koji bi potvrdili da su Kozarčani bilo gdje izvršili razmjenu zarobljenih domobranskih oficira.

Grupa hercegovačkih i crnogorskih partizana napala je 6. januara 1942. godine na cesti Trebinje—Bileće, kod sela Panika, talijansku motorizovanu kolonu: zarobljen je jedan oficir i stotinu talijanskih vojnika, među kojima je bilo i ranjenika. Sutradan, 7. januara, Privremeni operativni štab NOP-odreda za Hercegovinu poslao je talijanskoj komandi zahtjev da preuzme svoje ranjenike i nadoknadi za njih utrošeni sanitetski materijal, ponudivši istovremeno i razmjenu ostalih zarobljenika za internirane članove partizanskih porodica i aktivista NOP-a.

Prvom zahtjevu Talijani su odmah udovoljili, a razgovori o razmjeni obavljani su 12. januara između Lastve, gdje se nalazilo sjedište Operativnog štaba, i Arslanagić-Mosta. Partizanski pregovarači (Sava Kovačević, Petar Ilić Drapšin, Savo Orović, Vlado Šegrt i još neki) predali su jednom kapetanu i dvojici poručnika iz Štaba 32. pješadijske divizije »Marche« (»Marke«) spisak osoba koje su tražili u razmjeni. Međutim, na tome je sve i završilo: Talijani nisu pristali na razmjenu svojih vojnika u Hercegovini, čiji se broj u međuvremenu popeo na oko 250. O tome stevo G. Kovačević kaže:

»Uzalud se pokušavalo više puta uspostaviti kontakt sa italijanskim vojnim vlastima, da bi se olakšala ishrana oko 250 italijanskih zarobljenika. Oni su radije žrtvovali svoje vojnike i oficire nego što bi priznali partizane kao ravnopravnu zaračenu stranu.«⁴⁵

U blizini Stoca (Hercegovina) na vrelu Bregave nalazila se talijanska posada od dvadesetak vojnika, koja je čuvala vodovodne instalacije. Borci jedne čete Stolačkog partizanskog bataljona napali su 13. februara 1942. tu posadu i razoružali je. Ubrzo je iz Stoca naišlo nekoliko kamiona s talijanskim vojnicima pa su i oni napadnuti i većina ih je zarobljena. Tako se u rukama boraca Stolačkog partizanskog bataljona našlo više od 70 tali-

janskih vojnika. O onome što se zatim događalo pričaju Vojo Erceg i Lazo Galija:

»Sutradan smo jednog zarobljenika uputili u Stolac, sa zahtjevom da odmah iz njihovog garnizona šalju hranu zarobljenim Italijanima. Preko ovog 'emisara' Italijani su od nas tražili pregovore. Nakon 5—6 dana pregovori su i održani u kući Tripka Brkića u Dolu. Našu stranu su predstavljali šestorica drugova među kojima su bili Dušan Grk, Miro Popara, Gojko Mihić, Todor Škrba i Lazo Calija. Ugovoreno je da na mjesto pregovora dođe šest Italijana, ali bez oružja. Niže od zakazanog mjesta prezidali smo cestu da nas ne bi iznenadili prodorom motorizacije.

Kad su počeli pregovori, italijanski major nam je predložio da mi ne napadamo Italijane, pa ni oni nas neće napadati. Na to im je Miro odlučno rekao:

'O tome nema ni razgovora! Možda ćemo vas noćas napasti u Stocu i goniti dok vas ne istjeramo iz naše zemlje!'

Tražili smo da šalju sljedovanje zarobljenicima. Major je rekao da oni to neće i da svako treba da hrani svoje zarobljenike. Miro im je odgovorio:

'Mi ih nemamo čime hraniti, jer su nam Italijani sve opljačkali.'

Bilo je onako kako smo zahtijevali. Tako je osam dana jedan Italijan, svaki dan na mazgi, dogonio hranu za njihove ljude u našem zarobljeništvu, što je imalo jakog političkog odraza na mase. Kako nismo imali hrane za zarobljene Italijane, dodijelili smo ih, po jednog ili dvojicu, imućnijim seljacima — da ih hrane a da im oni rade. Tako su Musolinijevi vojnici ovdje ostali sve do tzv. treće neprijateljske ofanzive V

Očigledno je major koji je istupao u ime talijanske komande pokušao da pregovore o razmjeni, vođene u kući Tripe Brkića u Dolu, iskoristi za druge ciljeve, ali to mu nije uspjelo.

U zapisniku sa prve oblasne konferencije KPJ za Bosansku krajinu, održane 21, 22. i 23. februara 1942. godine u Skender-Vakufu (srednja Bosna), nalazimo i nekoliko rečenica o jednom neuspjelom pokušaju razmjene zarobljenika na sektoru Jajca:

»Drug Kasim (Hadžić) greška je što se zarobljenici dovode u školu kod Pljevlja (treba Pljeve — primj. autora) gdje je najcrnje. Kada se uputilo pismo za razmjenu Hrvatskim vlastima obavijes-

tili smo i drugove u Jajcu da organizuju uticaj na vojne vlasti.

Drug Nemanja, milicioneri iz Janja upućeni su u svoje jedinice. Potvrđuje da je komisija za hrvatske vojnike stvorena od najgorih boraca, da je rok od 8 dana za razmjenu a poslije je produžena još dva dana, Šolaja je potpao pod uticaj harangera i vojnici su streljani. Razmjena svakako ne bi upalila jer Pavelić je nije dozvolio.⁴⁷

Drug Kasim (Hadžić) bio je tada sekretar Okružnog komiteta Jajce, drug Nemanja (Vlatković) bio je zamjenik političkog komesara 3. krajiškog NOP-odreda a Šolaja (Simela) komandant 2. bataljona 3. KNOP-odreda. Kada i gdje su »hrvatski vojnici« o kojima je riječ zarobljeni, koliko ih je bilo i za koje je osobe tražena njihova razmjena, nismo uspjeli utvrditi.

Sedmog marta 1942. godine Ivan Milutinović je u ime Glavnog štaba NOP-odreda za Crnu Goru i Boku javio Vrhovnom štabu:

»Kao što smo vas ranije obavijestili, Lovčenski odred imao je u toku januara 48 zarobljenika — Talijana, pa je odmah ponudio pregovore za razmjenu okupatoru na Cetinju, pa je ovaj odmah to usvojio. Mi smo u tim razmjenama oslobodili 48 naših interniranih drugova, a među njima i 35 članova Partije, Mi ćemo pokušati da tražimo razmjenu i za ostale zarobljenike koji se nalaze na teritorijama raznih odreda.«⁴⁸

Mada je na terenu Lovčenskog NOP-odreda bilo prilično mnogo zarobljenih pripadnika talijanskih oružanih snaga — jedno se vrijeme u Crmnici nalazio i svojevrtni sabirni logor za njih — u ovom se slučaju, najvjerovatnije, radilo o 46 talijanskih vojnika koje su dijelovi Lovčenskog NOP-odreda i Orjenski bataljon Nikšićkog NOP-odreda 4. decembra 1941. godine zarobili u selu Dragalju kod Grahova.⁴⁹ Prepiska između Štaba Lovčenskog NOP-odreda i talijanske komande u Cetinju vođena je dulje vremena i razmjena je obavljena tek 1. marta 1942. godine, ali tada nisu zamijenjene 48, već samo 32 osobe sa svake strane. To potvrđuju i završni dokumenti iz prepiske o toj razmjeni. Štab Lovčenskog NOP-odreda uputio je grupu zarobljenih Talijana u Cetinje s dopisom:

»Na osnovu vašeg pisma od 28. februara 1942. godine upućujemo vam 32 zarobljena vojnika, za koje tražimo da nam danas, posle podne uputite naše sugrađane.«

Talijanska komanda u Cetinju odgovorila je istog dana:

»Danas 1. marta 1942. godine u 15 časova stigla su u Cetinje 32 naša vojnika, stoga vam se u zame-nu upućuju 32 vaša građanina.«⁵⁰

U »Izvještaju obavještajne službe« Štaba NOP-odre-da za Liku, upućenom 2. marta 1942. godine komandan-tu Glavnog štaba Hrvatske i potpisanom od »političkog obavještajnog oficira« Pere (Grubora) pod tačkom 4. na-lazimo ove retke:

»Izvještavamo vas o toku i rezultatu razgovora s neprijateljem po pitanju razmjene zarobljeni-ka... Razgovori su se vodili na Ljubovu. Predstav-nici Talijanske komande otpočeli su razgovore o miru, umjesto o razmjeni zarobljenika. Pitali su nas: 1) Pod kojim bi uslovima pristali da obustavi-mo neprijateljstva; 2. da li bi možda htjeli promje-nu vlade i 3) da li bi komanda njihove II armije mogla doći u kontakt s našom Vrhovnom koman-dom. Mi smo im odgovorili da nismo došli da raz-govaramo s njima o miru nego o razmjeni zarob-ljenika. Rekli smo da smo mi neprijatelji, između kojih ne može biti mira dok ne napuste našu zem-lju. Što se tiče promjene vlade, odgovorili smo im da mi ne priznajemo ni njihovu okupatorsku vlast ni Pavelićevu vladu. Na treće pitanje odgovorili smo im da ako hoće dodir s našom Vrhovnom ko-mandom po pitanju mira, da je besmisleno, jer da o miru ne može biti ni riječi. Zatim su nam posta-vili pitanje pod kojim uvjetom bi Štab grupe do-zvolio da se njihova vojska evakuiše iz Korenice i Udbine. Mi smo im odgovorili: jedino pod uvjetom da nam predaju svo oružje i municiju u potpuno ispravnom stanju.

Po pitanju razmjene zarobljenika mi smo osta-li pri našem ranijem stanovištu. Razgovori su se završili tim da će talijanski delegati saopštiti svo-joj komandi naše mišljenje i naše uvjete.«⁵¹

Postavljajući partizanskim parlamentarima prva dva pitanja, Talijani su, očigledno, željeli da steknu sli-ku o stepenu njihove odlučnosti da istraju u oružanoj borbi i protiv njih kao okupatora, i protiv ustaške NDH. S obzirom na treće pitanje, njihova je namjera vjerovat-no bila da utvrde postoje li i kako funkcionišu veze iz-među Štaba NOP-odreda za Liku i najvišeg partizan-skog štaba.

Odgovori na prva dva pitanja bili su onakvi kakvi su morali biti, jer ih nije bilo moguće izbjeći; na osno-

vi njih Talijanima je, konačno, postalo jasno da u ličkim partizanima imaju beskompromisnog protivnika s kojim o nekom modusu vivendi ne može biti ni riječi. A odgovor na treće pitanje? Pa i on je bio onakav kakav je morao biti: iz njega Talijani nisu, zapravo, mogli ništa da zaključe!

I partizanska je strana na temelju pitanja koja su postavili talijanski parlamentari mogla da izvuče odgovarajuće zaključke o daljim namjerama Talijana u odnosu prema ustanicima, kao i o stavu prema Pavelićevoj vladi!

Pošto je prva faza pregovora završena, uslijedila je druga. O tome Pero Grubor u istoj tački navedenog izvještaja piše:

»Desetak dana posle toga obavijestila nas je talijanska komanda da pristaje na naše uvjete razmjene zarobljenika, tj. na paritet, i da će pristupiti razmjeni čim se vrijeme poboljša i čim naprave spisak naših ljudi koji se nalaze u njihovim rukama.«⁵²

U Splitu je 17. novembra 1941. uhapšen sekretar CK KPH i član Politbiroa CK KPJ Rade Končar Brko i o tome je Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju izvijestio Čaču:

»Drug Brko nalazi se u bolnici. Koristimo svaku priliku, da dodemo do njega, ali bilo nam je nemoguće. Odredi u Lici i Dalmaciji smatraju da treba zarobiti nekoliko talijanskih oficira i u zamjenu za njih tražiti Brku. Mišljenja smo, da ga ne možemo osloboditi pomoću oružane akcije.«⁵³

Usvajajući mišljenje i sugestiju Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju i primivši »Izvještaj obavještajne službe« Štaba NOP-odreda za Liku od 2. marta, o kome je upravo bila riječ, Glavni štab Hrvatske je 13. marta naredio komandantu i političkom komesaru Ličke grupe partizanskih odreda:

»Budući da ste stupili u vezu s talijanskom vojskom zbog izmjene zarobljenika, ispitajte pod kojim bi uslovima oni pristali na izmjenu druga Rade Končara. Prihvatite ponudu makar i za sve zarobljene talijanske oficire, a mogli bi se s njima nagađati i oko toga da im za druga Radu Končara propustite opsjednutu posadu Korenice.«⁵⁴

Međutim, sva nastojanja da se Rade Končar razmjeni ostala su bezuspješna: Talijani su ga osudili na smrt i 20. maja 1942. godine strijeljali u Šibeniku.

Primivši Titovu sugestiju da pohapšene drugove pokušaju spasiti razmjenom za zarobljene talijanske oficire, Glavni štab NOP-odreda Slovenije uputio je 21. marta 1942. »Dnevnu zapovest br. 1 svim komandantima partizanskih bataljona i četa«:

»Za zamenu nekih zatvorenih drugova, Gl(avnom) štabu je potreban veći broj viših oficira za taoce. Naređuje se četama da brzo pohvataju nekoliko oficira i odmah jave. Oficire treba da čuva jaka straža, postupati s njima dostojno. Predložiti im da i sami pišu svojim komandama za izmenu. Pisma tačno pregledati i na drugom mestu predati na poštu.«⁵⁵

Nije poznato da je u toku 1942. na teritoriju Ulovenije došlo do pregovora ili do razmjene zarobljenika.

U akciji izvedenoj 11. marta 1942. godine 4. bataljon »Budućnost« Trećeg krajiškog NOP-odreda razoružao je ustašku stražu koja je obezbjeđivala pilanu i mlin u okolini Glamoča, uništio postrojenja, a znatan dio žita i brašna što ga je zatekao u mlinu evakuisao uz pomoć mobilisanih seljaka i njihovih zaprega. Kada je ujutro iz Glamoča prema pilani krenulo talijansko skijaško odjeljenje, četa koja je obezbjeđivala taj pravac sačekala ga je, nanijela mu gubitke i zarobila nekoliko vojnika i jednog potporučnika.

»Za svoje zarobljene vojnike i oficire« — piše Simo Lončar, jedan od učesnika te akcije — »Talijani su intervenisali preko nekih građana kod partizana, zahtijevajući da ih partizani odmah oslobode. Za svaki slučaj pokupili su nekoliko seljaka u selima oko grada kao taoce i prijetili da će ih pobiti ako partizani odmah ne oslobode njihove zarobljene vojnike. Partizani su prihvatili zamjenu za seljake taoce, pod uslovom da im Talijani doznače izvjesne količine sanitetskog materijala. Tako je, nakon izvjesnog natezanja, najzad postignut sporazum. Talijani su pristali na partizanski uslov i razmjena je bila izvršena.«⁵⁹

Posljednjih dana decembra 1941. godine bataljon »Marko Orešković« iz sastava Ličke grupe NOP-odreda držao je pod opsadom talijanski garnizon u Korenici. U njemu je bilo i ustaša i domobrana. Prvog januara 1942. godine u pomoć im je krenulo oko 250 Talijana, ali su ih Ličani sačekali na serpentinama ceste Vrhovine—Korenica, razbili ih i 125 njih zarobili. Nakon toga se broj

zarobljenih Talijana popeo na nekoliko stotina. Budući da su zbog problema prehrane bili veliko opterećenje i za narod i za partizanske jedinice, jednoga su ih dana sve sproveli do Počivala i odatle uputili u Korenicu. U zarobljeništvu je radi razmjene zadržano samo osam viših i nižih oficira.

O njihovoj zamjeni govori Jovan Kokotović:

»Dobio sam zadatak da preko kurira-civila vodim pregovore s italijanskom komandom u Gospiću, gdje su bili naši zarobljeni drugovi.

Za 8 zarobljenih oficira pristali smo da zamine 13 naših terenskih radnika. Bili su među njima Joco Levnaić, Stevo Dugandžija, otac Perice Kleuta, nekoliko žena iz AFŽ i još neki drugi.

Trajalo je to neko vreme dok smo se sporazumeli.

Zakazali smo sastanak za 15. mart u Podovima kraj Široke Kule... Dobio sam detaljne instrukcije od druga Jakova Blaževića...

Oko 8 sati ujutro stigli su u Podove i italijanski pregovarači. Bila su dva kapetana i jedan poručnik. Uz njih je bio i jedan ustaša kao tumač s trakom Crvenog križa oko rukava.«⁵⁷

Želeći da razgovaraju i o drugim pitanjima, talijanski su parlamentari predložili da odu na pregovore u Široku Kulu, što je Kokotović prihvatio. Naravno, svi pokušaji Talijana da se razgovara o primirju, nenapadanju i sličnim temama, nisu u Kokotoviću našli zahvalnog sagovornika i on se nakon izvršene razmjene iz Široke Kule vratio na partizanski teritorij.

U izvještaju Koče Popovića, komandanta Proleterske operativne grupe (1. i 2. proleterska brigada), formirane početkom marta, Vrhovnom štabu, nalazimo i sljedeći pasus o akcijama grupe u istočnoj Bosni od 21. marta 1942. godine:

»U toku poslednjih dana zarobljena su 55 četnika. Oni četnici u Vlasenici i u Milićima sami su se predali, a među ovim zarobljenim je i Račićev eskadron sa konjima. Osuđeno 15 na smrt, ali kazna nije izvršena nego smo uspeli da ih zamenimo za šest drugova iz Užičkog bataljona, koje su četnici zarobili kod Han Pijeska.«⁵⁸

Dragoslav Račić, koji se spominje u izvještaju, bio je komandant Cerskog četničkog odreda i još prije prve neprijateljske ofanzive na Mačvu i Pocerinu sabotirao je borbu protiv okupatora (napad na Šabac i dr.)

Ismet Dilberović, borac 1. čete Konjičkog (Mostarskog) partizanskog odreda (bataljona), koja je u prvoj

polovini 1942. godine držala položaje iznad Konjica, priča:

«... 21. marta izvršena je razmjena trojice zarobljenih italijanskih oficira za Franca Novaka i porodicu Pere Bilića, koji su se do tada nalazili u zatvoru. Tih dana, prije nego što se obavila razmjena, u četi je vladala posebna atmosfera. Odabrana je desetina koja će izvršiti razmjenu, na čelu sa komandrom Radom Špancem. S obzirom na to da je u četi vladalo šarenilo i raznolikost u pogledu odjeće i obuće, on je naredio da borci desetine budu jednoobrazno i, što je moguće više vojnički obučeni. Dio čete koji je ostao na položajima, trebalo je da bude spreman za slučaj da se nešto neočekivano dogodi. Prilikom susreta, na fašistički pozdrav italijanskog oficira i njegovih vojnika, Rade Španac i naši borci odgovorili su našim partizanskim pozdravom stisnutim pesnicama.»⁵⁹

U borbi protiv njemačke motorizovane kolone, vođenoj 10. marta 1942. godine na Badrljačama, na cesti Ljubinja—Stolac (opširnije o tome u drugoj knjizi, u poglavlju »Ofanzivna /informativna/ obavještajna služba u akciji«) partizanske jedinice Komande sektora Ljubinja—Stolac zarobile su 46 njemačkih vojnika i preko talijanskog komandanta garnizona u Stocu ponudile njihovu razmjenu. Više o tome saznajemo iz izvještaja Velike župe Dubrava, sa sjedištem u Dubrovniku, poslanog 18. aprila 1942. Ministarstvu unutrašnjih poslova tzv. NDH u Zagrebu:

»Kotarski predstojnik u Stocu dostavio je prijepis pisma koje su partizani uputili talijanskom zapovjedniku Stoca majoru Barteleu. Iz ovog pisma se vidi da partizani, prema sporazumu zaključenom između majora Bartelea i političkog komesara Branka Šotre, 25. III tek(uće) god(ine) predlažu razmjenu italijanskih i njemačkih vojnika sa grkoistočnjacima-komunistima koji se nalaze u našim, italijanskim i njemačkim logorima i zatvorima. Uz ovo pismo poslali su tri iskaza svojih ljudi, od kojih jedan sadrži imena 58 muškaraca, drugi imena 63 žene i djevojke, a treći imena 10 komunista koje je uhapsila italijanska vojna komanda u Stocu 11. III 1942. godine i odvela u Metković.

Italijansko zapovjedništvo u Stocu poslalo je ovo pismo svojoj pretpostavljenoj vlasti, a o tome je bila obaviještena i njemačka vojna komanda u

Mostaru. Njemačkih zarobljenika kod partizana ima 43. U pomenutom pismu navodi se da su partizani strijeljali 11 italijanskih zarobljenika (10 vojnika i jedan časnik), a kao razlog navode to što su bile paljene kuće njihovog mirnog i nedužnog stanovništva.«⁶⁰

O samom toku partizansko-talijanskih pregovora i postignutom sporazumu svjedoči Simo Radić, jedan od učesnika tih događaja:

»Major Barteleo pristao je na pregovore i na ugovoreno mjesto došao sa tumačem — profesorom iz Stoca. Pregovore su ispred naših jedinica vodili Mirko Sikimić i Branko Šotra. Major je sedam dana zadržan u Komandi sektora, gdje su se utvrdili svi uslovi pregovora o razmjeni zarobljenika, preuzimanju poginulih njemačkih vojnika i druge pojedinosti. Jedan od uslova istaknut na pregovorima bio je da se ne smije vršiti nikakva odmazda nad stanovništvom, jer će, u protivnom, svi zarobljeni biti strijeljani. Tok pregovora i utvrđene uslove neprestano je prenosio njemački vojnik u ulozi kurira, krećući se na motociklu i sa bijelom zastavom. Major Barteleo prihvatio je (po odobrenju njemačke komande iz Mostara) postavljene zahtjeve o isporuci hrane, sanitetskog materijala i druge pomoći, jedino nije htio prihvatiti traženu isporuku municije partizanima, jer su mu to zabranili Nijemci.

Kada su pregovori okončani, izvršena je razmjena u kojoj je izvedeno 18 zatvorenih naših građana. Po uhapšenike u Stocu dobrovoljno je pošao komandir Vlahovičke čete Milan Domazet. Time je ta razmjena završena.«⁶¹

Prilikom napada na ustašku posadu u selu Turiji kod Puračića noću između 12. i 13. januara 1942. godine zarobljena su tri borca Ozrenskog partizanskog odreda: Cvetko Arsenić, Aleksa Evdević i Petar Stepanović. Saznavši sredinom marta da se oni nalaze u Tuzli i da im se sprema javno suđenje, a znajući da ih ustaše neće htjeti zamijeniti za zarobljene domobrane, čak ni za domobranske oficire ili ustaške milicionere, Štab Odreda naredio je jedinicama koje su djelovale na željezničkoj pruzi Sarajevo—Bosanski Brod da zarobe nekoliko Nijemaca. To je i učinjeno.

»Već 29. marta« — piše komandant Ozrenskog NOP-odreda Tošo Vujasinović — »zarobili smo jednog nemačkog podoficira i tri vojnika. (...) Izvršili smo još nekoliko napada na vozove, a 4 ap-

rila, na sam katolički Uskrs ... (zarobili smo) jednog nemačkog vojnika... i nekoliko maglajskih milicionera.«⁸²

(Katolički Uskrs je 1942. bio 5. aprila — primj. autora.)

Tako su se već prvih dana aprila 1942. u rukama boraca Ozrenskog NOP-odreda našla četiri njemačka vojnika i jedan podoficir. Tada je Štab Odreda ponudio njemačkoj komandi u Tuzli njihovu razmjenu za trojicu svojih boraca zarobljenih kod Turije i dva uhapšenika koja su bila u tuzlanskom zatvoru. Nekoliko dana kasnije na Ozren je stigao Čedo Popović, kazandžija iz Tuzle, kojega su ustaše još u avgustu 1941. slali da posreduje u razmjeni zarobljenih ustaša. Pomoću njega je utanačeno da se razmjena obavi 9. aprila, što je i učinjeno.

Tom je prilikom njemački major, očigledno pripadnik Abwehra, koji je odlično govorio naš jezik, pokušao da pridobije za saradnju »šefa« partizanskih parlamentara Todora Panića, zamjenika komandanta Ozrenskog NOP-odreda. Pozivao se pritom na majora Jezdimira Dangića, pokazivao mu njegovu sliku s posvetom, tražio ponovni sastanak — ali uzalud.

Međutim, u toku pregovora za tu razmjenu dogodilo se nešto potpuno drugo: Čedo Popović, kojega su i ustaše i Nijemci smatrali svojim čovjekom i agentom, uspješno je odigrao ulogu partizanskog obavještajca! O tome govori tadašnji komandant Ozrenskog NOP-odreda Todor Tošo Vujasinović:

»Dok se Čedo kod mene bavio, uspeo sam da saznam dosta interesantnih novosti. Tako sam, između ostaloga, saznao da u Tuzli borave tri tajanstvene ličnosti. Čedo je smatrao da su to gestapovci, među kojima i neki dr Ivo Kolić. Taj Kolić ga je i poslao da dođe do nas. On se negde, pred nekim domobranskim oficirima, hvalio da njih trojica pripremaju kraj Ustanka u Bosni. Čedo mi je pričao da su ta trojica pre nekoliko dana išla sa troja nemačka borna kola na Majevicu i da su tamo sa majevičkim četnicima i njihovim vojvodom Kerovićem utvrdili primirje. Kolić je "tvr3lolla"ce to postići i na ostalim područjima, jer da on svagde ima svoje ljude preko kojih radi. Uveravao je da će se ustanici uskoro početi da kolju sami između sebe. Čedo me je upozoravao da treba da budemo vrlo oprezni, jer da je gestapo sigurno već uhvatio neke veze i kod nas.«

Podaci koje je Čedo Popović dao Todoru Vujasinoviću bili su tačni i dragocjeni.

»Tri tajanstvene ličnosti... među kojima i neki dr Ivo Kolić« nisu bili gestapovci. »Dr Ivo Kolić« bio je pripadnik njemačke vojnoobavještajne službe (Abwehra), odnosno njenog centra u Beogradu. Služio se pseudonimom Ivan Kolić, pa se tako i potpisivao, čak i u službenoj prepisci. Inače se zvao Hans Kohl i kao zastupnik neke njemačke firme prije rata je živio u Srbiji i dobro je znao naš jezik. Neposredno je bio podređen kapetanu dru Matlu, šefu odsjeka beogradskog Asta (Abwehrstelle), koji je često dolazio i u štab Draže Mihailovića na Ravnoj gori da bi pripremio njegove pregovore s njemačkom komandom, do kojih je i došlo 11. novembra 1941. godine u selu Divcima. Nakon povlačenja partizanskih snaga iz Užica u Sandžak, dr Matić je u Užicu formirao, ispostavu beogradskog Asta — Meldekopf Užice — a za šefa postavio Hansa Kohla, alias Ivana Kolića.

Vidjeli smo da je u akciji izvedenoj 4. aprila osim njemačkog vojnika bilo zarobljeno i »nekoliko maglajskih milicionera«. U vezi s njima Štab 1. bataljona Ozrenskog NOP-odreda (komandant Jovo Bajkanović, politički komesar Fikret Dedić) obratio se 5. aprila »komandantu hrvatske vojske Maglaj«:

»Na dan 4. ovog meseca zarobljeni su od strane naše vojske: jedan domobran, četiri stražara željezničke straže i tri vojnika iz Maglaja, milicije pomenute vojske. Vrat ćemo toj komandi pod uslovom da za svakog zarobljenog pošaljete po 50 kg soli. So uputite jablaničkim putem civilnim licima.«⁸⁴

I ta je razmjena obavljena po već ustaljenoj praksi! U pismu dostavljenom sa Žabljaka Titu u Foču 14. aprila 1942. Šiki (Moša Pijade) između ostalog piše i sljedeće:

»Za Fatija (Andriju Hebranga) mi je jako teško. Ne bi li se moglo preko Hercegovačkog štaba razmeniti za zarobljene Nemce? Imaju ih pedesetak. Ovi naši pametnjaci postreljali su sve zarobljene italijanske oficire, pa sad ne možemo da vršimo zamenu i drugove nam ubijaju na čiju su zamenu već pristali.«⁸⁵

O razmjeni Andrije Hebranga opširnije se govori u poglavlju »Slavonska razmjena«, ali o zamjeni na koju su Talijani »već pristali«, a koja nije mogla biti izvršena jer su svi talijanski oficiri postrijeljeni, nismo mogli ništa pobjeći da utvrdimo.

I na Baniji je pripremana razmjena zarobljenog domobranskog poručnika za zarobljenog pozadinskog

političkog radnika NOP-a Janka Šušnjara. Međutim, razloge zbog kojih ta razmjena nije obavljena objašnjava Ranko Mitić, politički komesar Odreda:

»Tada smo kod sebe držali zarobljenog domobranskog poručnika iz Mrakove jedinice. Namjeravali smo ga mijenjati za Janka Šušnjara, koji je bio uhvaćen kao terenski radnik. Kada smo čuli za pogibiju Gaćešinu, izdali smo naređenje da se odmah likvidira poručnik, jer je na nas pucao do posljednjeg metka. Sada su O(kružni) K(omitet) KPH za Baniju i Štab Partizanskog odreda donijeli odluku: mjesec dana osвете za našega prvog komandanta Vasilja Gaćešu.*⁶⁶

(Vasilj Gaćeša bio je jedan od najpopularnijih organizatora ustanka na Baniji. Kada je formiran Štab Korduna i Banije, postao je njegov član, a u oktobru 1941. i član Glavnog štaba NOP-odreda Hrvatske. U decembru je postavljen za komandanta Banije. Poginuo je 29. aprila 1942. godine u selu Brubnom probijajući se s vodom boraca iz ustaškog obruča. Proglašen je narodnim herojem.

Komande 1. južnodalmatinske i Neretvanske čete poslale su 9. maja 1942. godine Štabu Dinarsko-dalmatinskih NOP-odreda zajednički izvještaj o borbi vođenoj 6. maja na sektoru ušća Neretve, u kojoj su zarobili jednog poručnika i 17 vojnika.

»Dana 7 t.m.« — stajalo je u izvještaju o ovoj borbi — »zarobljenike smo saslušali i uputili jednog podoficira zarobljenika kao kurira sa pismom italijanskoj 6. Compagnia Chimica Posta Militare 4 — Metković.

Prilažemo tekst pomenutog pisma.«

Uz citirani dio izvještaja Redakcija druge knjige *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941—1945, Zbornik dokumenata* dala je dvije napomene. U prvoj je riječ o prijevodu naziva talijanske jedinice: »Šesta kemijska četa, vojna pošta 39«, a u drugoj Redakcija napominje da su u pismu data imena, prezimena i ostali podaci o zarobljenicima, pa zatim doslovno citira dio pisma:

»'Za poručnika Flavio Setin i cap(oracle = kaplar — primj. autora) Parma Enzo (Enco) koji su teže ranjeni, a koji trebaju hitnu bolničku njegu, tražimo u zamjenu naša dva partizana: Cvitanić Antu i Lovrića, koji su uhapšeni 5. maja t. g. izjutra na ušću rijeke Neretve, skupa sa njihovim oružjem. Osim toga za istu razmjenu dostavite nam sanitetski materijal, koji je utrošen sa naše

strane za vaše ranjenike i to kako slijedi: 2 komada 'kaliko' zavoja, 12 mull-zavoja, 3 kutije jodoform gaze, 50 grama jodne tincture, 3 komada burrovih obloga, 50 grama hidrogena, deset grama lyzola, 20 dec. gr. vate, jednu kutiju od 3 metra flastera, jednu tubu streptazol tablete, 1 kutiju bor vazelina, 1 kutiju alb vazelina...'

Za zamjenu za ostala tri ranjena vojnika tražena je obuća ili hrana i sanitetski materijal.

Dalje, za zarobljene zdrave vojnike piše: 'Kako je naprijed izneseno ostali su zdravi, te ih zadržavamo uz zahtjev, da im dostavite hranu za jedan mjesec dana, kako im pripada. Ove zdrave Vaše vojnike zadržavamo kao taoce, pa se nadamo, da će na račun života vaših vojnika prestati zločinačka pljačka imovine i paljenje kuća poštenih i slobodoljubivih seljaka ovog kraja'.⁹⁷

Šta se dalje dogadalo, je li obavljena predložena razmjena — nismo mogli utvrditi.

Prva južnodalmatinska četa napala je 13. maja 1942. poslije podne dijelove talijanske divizije »Messina« (»Mesina«) — kolonu od 300 vojnika i jednim tenkom — na cesti Rogotin—Gradac kod Striževa, tj. kod zaseoka Baćine. Ubijeno je pet vojnika i dva oficira, a zarobljeno 15 vojnika i pet oficira.

Kada su se Talijani povukli u selo Rogotin, Komanda čete predložila je da im ranjene zarobljenike preda u zamjenu za sanitetski materijal. Talijanska je komanda prihvatila prijedlog i sutradan su u oslobođeni Gradac uplovila tri talijanska broda. Međutim, kada su ranjenici ukrcani, brodovi su otvorili artiljerijsku vatru po selu: razrušena je 21 kuća i više oštećeno, poginule su tri žene, a tri su ranjene.⁹⁸

Štab Grupe NOP-odreda za Liku postigao je prvih dana jula 1942. sporazum s predstavnikom generala Raffaella Peligrea (Rafaelo Peligre), komandanta divizije »Re«, čije je sjedište bilo u Gospiću, o razmjeni njihovih zarobljenih oficira za osmoricu pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta koji su se nalazili u njihovim zatvorima: Juru Blaževića iz Gospića (oca Jakova Blaževića), Katu Rubčić-Brkljačić i Ružu Brkljačić iz Lešća, Josipa Hadelana, Franju Šuka i Franju Vadlja iz Zagreba, Janju Kuprešanin i Mirka Oklobdžiju iz Metka.

Dogovoreno je da se razmjena obavi blizu sela Vukave kod Široke Kule, 9. jula 1942. godine u 11 sati. I sve je počelo kako je dogovoreno, ali, nažalost, završilo se kako nitko nije očekivao.

O tome što se dogodilo, piše dr Nikola Rubčić:

«... Osobito me je obradovalo pismo sekretara Otočaćkog komiteta... u kojem mi javlja Brico da su moja majka i sestra puštene iz zatvora u Vrhovinama i da su prebačene u Gospić radi zamjene. (...) 9. srpnja 1942. (...) bila je ugovorena zamjena. (...) Talijani je trebalo da dovedu i predaju Štabu Grupe osmoricu interniraca: ...Oni su dovedeni u Široku Kulu velikim talijanskim autom Crvenog križa. Pred tim autom vozio se kao prethodnica motociklist, a iza njega u osobnom automobilu talijanski oficir, svećenik — tumač — i vozač pod bijelom zastavom i zastavom Crvenog križa. Automobili su čekali nedaleko od žandarmerijske stanice u Širokoj Kuli dok se između parlamentara ne odredi mjesto zamjene i druge formalnosti. Ustaše su, međutim, odlučile da te ljude pobiju prije nego se izvrši zamjena. Poznati ustaški krvnik bojnič Ivan Devčić Pivac, zapovjednik V ličke bojne, odmah je organizirao dobrovoljce... i uputio ih na mjesto nedaleko od Kule. A kad je auto s pratnjom krenuo, sačekali su ga i zatražili od talijanske posade da izađe iz automobila. Talijani su to učinili bez ikakva protesta i otpora. Na to su ustaše otvorile vrata automobila i naložile zarobljenicima da izađu i da se postave na desnoj ivici ceste. Sedam ih je izišlo iz kola, dok se Oklobdžija skrio iza vrata i tamo ostao. Ustaše su otvorile vatru iz strojnica i ubile Juru Blaževića, Ružu Brkljačić, Franju Šuk i Franju Vadjla, dok je Kata Brkljačić pala teško ranjena. Samo dvoje je uspjelo pobjeći: Josip Hadelan i Janja Kuprešanin.»⁶⁹

Jedna od metoda talijanskih okupatora u borbi protiv partizana bila je odvođenje manjih ili većih grupa civila u zatvore i logore. To se događalo i na sektoru Bosanskog Grahova. Tako se polovinom 1942. godine u talijanskom zatvoru u Kninskoj fortici nalazilo više od stotinu zatvorenika.

»Sa mnom je bilo« — piše David Mandić — »oko 100 zatvorenika u jednoj tjesnoj i mračnoj prostoriji. Hranili su nas sa 50 grama hljeba i pola litre vode dnevno.«⁷⁰

Kako se u partizanskom zarobljeništvu nalazilo više talijanskih vojnika, partizanska je komanda odlučila da ih zamijeni za one iz kninskog zatvora i u vezi s tim

polovinom avgusta 1942. godine s talijanskom komandom u Bosanskom Grahovu ugovorila sastanak u selu Borovači, nekoliko kilometara sjeverozapadno od Bosanskog Grahova. Talijansku je komandu zastupao major (?) Marušić, obavještajni oficir divizije »Sassari«, a partizanski su parlamentari bili Nikola Kotle, pomoćnik političkog komesara Petog krajiškog NOP-odreda i Niko Durić.

Dok je D. Mandiću ostalo u sjećanju da su avgusta 1942. godine »zamjenili (su nas) 75 zatvorenika za 35 Talijana«, Niko Durić, jedan od partizanskih parlamentara, daje malo drukčije brojke zamijenjenih:

»...Dogovorili (smo se) da za svaka 3 naša zatvorenika damo jednog njihovog vojnika« — kaže Niko Durić. — »Sjećam se da smo tada razmjenili 36 italijanskih vojnika za naših 108 interniraca, među kojima je bilo i žena, djece i staraca.

(...)

Utanačili smo ... da se zamjena izvrši na mostu kod kuće Jovandića u Borovači. I zaista poslije nekoliko dana javili su dan zamjene, koja je zaista izvršena na ugovorenom mjestu, uz obostrano obezbjeđenje.

Naši internirci su bili veoma iscrpljeni, tako da mnogi nisu mogli sići sa kamiona nego su ih po dvojica pridržavali i jedva su hodali. Italijani su, međutim, bili debeli kao prašćići, samo što nisu bili u uniformi nego u našim civilnim seljačkim odjelima; bili su veseli kao i obično.⁷¹

U Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu nalazi se vrlo interesantan dokument o pregovorima pri razmjenama. To je dopis koji je »Štab XIV n(arodno) o(slobodilačke) udarne brigade« 2. septembra 1942. godine poslao »komandi pešadijske divizije — Mostar za kapetana g(ospodina) Berlingeri Giulio« (Berlinden Đulio). Dajemo ga u cjelini:

»Kao što vam je poznato nalazi se u našem zarobljeništvu veći broj talijanskih vojnika, podoficira i lekara. Na osnovu vašeg dopisa upućenog ovoj komandi na inicijativu gospodina Otta, dali smo raspis svim našim vojnim komandama u Jugoslaviji za prikupljanje podataka o zarobljenim Talijanima. Pošto je tu stvar uzela u svoje ruke naša vrhovna komanda, nadamo se u najskorije vreme dobiti sve potrebne podatke. Ali smatramo da se razmena može vršiti i po grupama, ne čekajući podatke o celokupnom broju zarobljenika. To bi olakšalo i tehničku stranu razmene.

Budući da ste voljni vršiti razmenu predlažemo prvu grupu od četrdeset i jednog zarobljenika. U prilogu dostavljamo spisak zarobljenih talijanskih vojnika.

Istovremeno šaljem vam spisak onih 109 rodoljuba koje želimo dobiti u razmenu za gornju grupu vaših vojnika. Rodoljube, koje isključivo tražimo, navodimo onim redom kojim želimo da budu uzimani u obzir.

Predlažemo da se zamena zarobljenih izvrši 8-X-1942 negde u blizini Grahova.

Po našem parlamentarcu dostavite vašu konačnu odluku i predloge u pogledu tehničke strane razmene. Pored toga dostavite nam i spisak naših rodoljuba koji se nalaze kod vaših vojnih, civilnih i sudskih vlasti. Taj spisak ćemo iskoristiti za odabiranje naših ljudi u razmenu za sledeće grupe.⁷²

Po svemu sudeći, citirano je pismo mogao poslati samo Štab 10. hercegovačke brigade, jer u to vrijeme u sastavu NOV i DVJ uopće nije postojala brigada s rednim brojem XIV. (U toku 1942. jedina brigada s tim brojem bila je 14. primorsko-goranska, ali ona je formirana tek 26. novembra 1942. godine!) Prema tome, moglo se raditi samo o namjernoj upotrebi netačnog naziva zbog »čuvanja vojne tajne« i dezinformisanja talijanske vojno-obavještajne službe.

Popis koji je talijanska komanda poslala iz Mostara »na inicijativu gospodina Otta«, najvjerovatnije je inž. Hans Ott donio i lično predao Štabu Brigade. Naime, on je u avgustu — poslije zarobljavanja u Livnu — u vezi s pregovorima o svojoj razmjeni i razmjeni svojih saradnika, u prvo vrijeme postao parlamentar, i to partizanski i njemački. O toj njegovoj ulozi više ćemo govoriti u poglavlju »Livanjska razmjena«. U sklopu pregovora o razmjeni livanjskih zarobljenika njega je put do Zagreba i natrag uvijek vodio preko Mostara, a s komandom talijanskih trupa u Mostaru morao je da uspostavi i održava tijesnu vezu i saradnju već i zato što se u talijanskim logorima i zatvorima nalazila većina osoba koje su partizani u početku pregovora tražili u zamjenu. Put ga je vodio preko teritorija koji je kontrolisala 10. hercegovačka brigada, a i veza s Vrhovnim štabom uspostavljena je preko Štaba te brigade.

Interesantno je, međutim, da je inž. Ott, očigledno iz vlastitih pobuda i radi vlastitih obavještajnih kombinacija, ne samo pokušao već i napravio prve korake da se u razmjene zarobljenika između talijanskih i partizan-

skih komandi unese više »reda« i postigne načelan sporazum na višem nivou.

Možda je druga rečenica dopisa Štaba 10. alias 14. hercegovačke brigade — »dali smo raspis svim našim vojnim komandama u Jugoslaviji« — samo nespretno formulisana. Takvo tumačenje sugerira⁷³ sljedeća rečenica da je »tu stvar uzela u svoje ruke naša Vrhovna komanda«. Ipak, postoji mogućnost da je takva formulacija na neki način sugerirala da će se i daljnji tok razgovora i pregovora o razmjenama, bar privremeno, voditi preko štaba brigade.

Da su poslije prvog koraka nastavljeni pregovori o talijansko-partizanskim razmjenama u okvirima koje je Štab Brigade sugerirao citiranim dopisom, potvrđuju sačuvani, mada nepotpuni, dokumenti: spisak 109 osoba koje su se nalazile po talijanskim logorima i zatvorima što ga je štab talijanskih trupa poslao iz Mostara Štabu 10. hercegovačke, odnosno »XIV n. o. udarne brigade« i »spisak italijanskih zarobljenika koje vam šaljem za razmjenu«, koji je Štab Brigade poslao talijanskoj komandi. Ti spiskovi nemaju popratnih dopisa, bez pečata su, bez potpisa i bez datuma!

Spisak od 109 osoba⁷³ ima rubrike: prezime i ime, ime oca, ime i djevojačko prezime majke, mjesto i datum rođenja. Bilo je tu osoba iz raznih dalmatinskih i bosanskih naselja: Žrnovice, Bosanskog Grahova, Bitelića, Tiškovca, Sinjar-Ötokä, Zabrišića, Livna, Drvara, Korita, Kninskog Polja, Kazanaca...

Od spiska zarobljenih Talijana sačuvana su samo dva lista: jedan s rednim brojevima 1 — 7, a drugi s rednim brojevima 36 — 41, a zarobljenici su pripadali 3. bataljonu 152. puka divizije »Sassari«.⁷⁴

Nismo našli dokumente o izvršenoj razmjeni. Međutim, svjedočenja Davida Mandića i Nike Durića o razmjeni izvršenoj u selu Borovači kod Bosanskog Grahova dozvoljavaju pretpostavku da je ta razmjena bila rezultat opisanih pregovora, jer je obavljena »u blizini Grahova«, kako je Štab Brigade predložio, a prema navodima N. Durića, tom je prilikom zamijenjeno »naših 108 interniraca«. U brigadnom dopisu govori se o »109 rodoljuba«, ali je jedan od razmijenjenih ostao u Kninu. Dakle, razlika je samo u datumu: Štab Brigade dopisom od 2. septembra 1942. predlaže da se razmjena »izvrši 8-X. 1942«, a D. Mandiću i N. Duriću ostalo je u sjećanju da je razmjena izvršena polovinom avgusta. Vjerovatno ih vara sjećanje.

Početak novembra 1942. po naredjenju Štaba 4. operativne zone NOP-odreda Hrvatske Bračka se partizanska četa od oko 80 boraca prebacila, ponajprije zbog teškoća u prehrani, na planinu Biokovo. Na ostrvu je ostao samo jedan njen vod. A onda...

... »Po odlasku čete Talijani su uspjeli da uhapsu uoči godišnjice Oktobarske revolucije dva druga — Jozu Bodlovića i Andriju Jugovića... Partizanski vod i naši aktivisti brzo su reagirali i odmah postavili zasjedu na moru i na kopnu. U zasjedu je upao talijanski kamion, u kom se nalazio nitko drugi već komandant talijanske vojske na Braču sa svojom pratnjom od 13 vojnika. Svi su oni zarobljeni. Da bi oslobodili uhapšene drugove, naši su Talijanima ponudili zamjenu. Talijani su je odmah prihvatili, a zatim je i izvršena kod Pražnice.«⁷⁵

Uz taj pasus autor knjige *Dalmacija 1942* Drago Gizdić dao je napomenu:

»1) J. Bodlović bio je tada član O(kružnog) K(omiteta) za Brač—Hvar. Poginuo u avgustu 1943. prilikom oslobođenja Bola.

2) A. Jugović nalazio se na dužnosti predsjednika NOO-a Bol.

3) Talijani su kasnije iz zatvora pustili sve (oko 20) drugova Bračana, koji su se nalazili u zatvorima na Braču, kao i one u Splitu i Šibeniku, koje su partizani tražili.*⁷⁶

Bila je to uspješna razmjena. Samo je pitanje jesu li brački partizani postupili po direktivi nekog višeg štaba ili samoinicijativno.

Prilikom akcije na Sitnicu, južno od Banjaluke, koju su uspješno izvela četiri bataljona 1. proleterske NOU brigade jedna je četa 3. bataljona 4. krajiške brigade noću između 19. i 20. novembra 1942. godine sačekala dijele neprijateljske posade (jednu satniju domobrana) koji su se povlačili i zarobila 65 domobrana. Tri Nijemca i tri domobrana uspjela su pobjeći, ali ih je kasnije, uz pomoć seljaka iz sela Sokolova, uhvatio obavještajni oficir 7. krajiške polubrigade.⁷⁷

O tome je Štab 4. krajiške brigade 21. novembra izvjestio Štab 1. udarnog NOU korpusa i Štab 5. NOU divizije:

»Zarobljene domobrane smo uputili u Bos. Petrovac Komandi područja da ih uputi njihovim kućama. Dva oficira i tri Nijemca uputili smo isto Komandi područja da ih stavi Vrhovnom štabu

na raspolaganje, ukoliko bi bili potrebni za razmjenu.«⁷⁸

Zarobljenici su priključeni već postojećoj grupi zarobljenih Nijemaca o čijoj je razmjeni Vrhovni štab pregovarao. Međutim, njihova je razmjena obavljena tek u martu 1943. godine, u toku četvrte neprijateljske ofanzive.

U izvještaju Štaba 3. operativne zone Glavnom štabu NOP-odreda Hrvatske od 20. novembra 1942. godine našao se i podatak da je jedan bataljon I. slavonske narodnooslobodilačke partizanske udarne brigade...

... »postavio zasjedu 200 metara od ulaza u Novu Gradišku«, na koju je »naisao jedan civilni auto ... U automobilu se je nalazila jedna šumarska komisija koja (je) zarobljena i dopremljena u štab Zone ... Zarobljenici su 4 inženjera, od njih dva su činovnici Ministarstva šuma i ruda, a druga dvojica namještenici šumske uprave u Novoj Gradiški (Sada vodimo pregovore o razmjeni), o čemu će biti riječi u političkom i informativnom izvještaju.«⁷⁹

Mada nismo našli dokumente Štaba 3. operativne zone koji se odnose na pregovore o razmjeni četvorice inženjera, sudeći po svemu, Štab zone poslao je lugara Jovana Bakarca u Novu Gradišku s ponudom za razmjenu. To indirektno potvrđuje telegram Drage Jileka, tadašnjeg zapovjednika UNS-a, poslan u Novu Gradišku »Župskoj redarstvenoj oblasti na ruke upravitelja g. Wagnera« 2. novembra 1942. godine. Dajemo ga doslovno:

»Lugaru Jovanu Bakarcu dozvoliti i omogućiti pregovore sa partizanskim odredima u pogledu puštanja na slobodu zarobljenih inženjera Kfnoti Loger Knez i Škopac. Rezultat pregovora lugar će obavješćavati Redarstvenu oblast u Novoj Gradiški a ova će o svemu najžurnije dostavljati istim putem izvješća potpisanom. Bez prethodnog odobrenja neka redarstvena oblast ništa ne preduzima.«⁸⁰

Deset dana kasnije, 12. novembra 1942, »pročelnik« protukomunističkog »Odjela III Ureda I UNS-a« dr Aleksandar Benak obraća se, u vezi sa zarobljenim inženjerima, po Jilekovu naređenju, Župskoj redarstvenoj oblasti u Novoj Gradiški s pitanjem:

»... da li se vode pregovori sa partizanima o njihovom izručenju bilo sa kojom oblasti. Broj: 80148.«⁸¹

U međuvremenu je uspostavljena veza između Šta-

ba 3. operativne zone i Župske redarstvene oblasti u Novoj Gradiški. Štab Zone je za zarobljene inženjere, očigledno, u zamjenu tražio više uhapšenih pripadnika NOP-a, dok je zapovjednik UNS-a Jilek insistirao na brojčanom reciprocitetu poslavši Župskoj redarstvenoj oblasti u Novoj Gradiški 25. novembra sljedeća uputstva i naređenja:

»U predmetu ing. Škopca i drugova jedino je naslov ovlašten za vođenje pregovora. Partizanima odgovoriti da pristajemo na izmjenu jedino na osnovici 4 : 4. Partizani neka dostave popis dvadesetorice od kojih ćemo mi izabrati četvoricu. Potrebno je istima diktirati da se sačuva autoritet vlasti. Broj 88813.«⁸²

Zapovjednik UNS-a Drago Jilek, očigledno, nije bio naročito zainteresovan za razmjenu četvorice inženjera: znao je da oni nemaju pojma o radu ustaške obavještajne službe i njenih agenata u partizanskim redovima ili u redovima ilegalnog NOP-a, njihova radna mjesta nije bilo teško popuniti, a njihovo »radno područje« — šume i rude — ionako je bilo pod partizanskom kontrolom.

Ponudu Štaba 3. operativne zone za njihovu razmjenu Jilek je ipak prihvatio ne želeći da prekine uspostavljenju vezu — zlu ne trebalo! Upozorenje o lišavanju Župskog redarstva u Novoj Gradiški bilo kakvih kompetencija u pregovorima, uz izričito naređenje da »bez prethodnog odobrenja... ništa ne preduzima«, bilo je posljedica već izdane »okružnice o zabrani bilo kakvih pregovora sa partizanima«. ⁸³

Štab Zone nije pristao na ustašku ucjenu o dostavljanju »popisa dvadesetorice od kojih će... (ustaše) izabrati četvoricu« i pregovori su prolongirani. Budući da su ustaše insistirale na reciprocitetu 4 : 4, naglašavajući da »to nije prijedlog nego zahtjev«, ⁸⁴ Štab Zone je prihvatio taj reciprocitet i dopisom od 17. decembra 1942, koji je potpisao politički komesar zone Marijan Stilinović, u zamjenu za zarobljene inženjere tražio Zlatu Šegvić Noru, Anu Pavelić Hanu, Maru Šeatović i Svetozara Bosjerčića. Župska redarstvena oblast je 6. januara 1943. odgovorila da je »Ana Pavelić umrla 2. 9. 1942«, »Zlata Šegvić 14. 9. 1942«... ⁸⁵

Pregovori su nastavljeni i završeni tek 8. februara 1943. kada su razmjenom zarobljenih inženjera dobiveni Ljubica Buba Jančić, Ljudevit Belošević, Marija Smiljanić i Anka Ličina. ⁸⁸

Druga lička i 4. kordunaška brigada 24. oktobra 1942. godine napale su i likvidirale jako neprijateljsko uporište Tušilović — Brezova Glava, zarobivši 427 neprijateljskih vojnika. Među zarobljenima su se nalazila i dva ustaška potporučnika iz 1. klase ustaške vojne akademije u Zagrebu: Tomislav Stilinović i Božidar Matić. Uplašeni za život, pokušali su, na zaista naivan način, da prevare partizanske rukovodioce i prikažu se pristalicama i aktivistima narodnooslobodilačkog pokreta. Prema navodima Ignjatija Gnjace Perića, tadašnjeg načelnika Komande Kordunaškog područja, Stilinović je tvrdio da je »učestvovao u građanskom ratu u Španiji«, a Matić »da je učestvovao u akciji kojom je oštećena glavna pošta i transformator u Zagrebu«!

Providni pokušaji dvojice ustaških oficira da se lažno predstave brzo su i lako razobličeni i utvrđen je njihov pravi identitet. Poslije istrage obojica su prebačena u zatvor Kordunaškog vojnog područja.

Glavni štab Hrvatske odlučio je da zarobljene ustaške oficire zamijeni za komuniste Jerka Bakovića i Jožu Horvata, koji su bili u ustaškim logorima. Baković je svojevremeno bio s Radom Končarom i Stipom Ugarčićem u partijskoj ćeliji koja je rukvodila tehnikom Centralnog komiteta KP Hrvatske. Kada je zagrebačka ustaška policija uhapsila Milana Huperta, on je, pored ostalih, provalio i Bakovića, koji je zato završio u logoru Jasenovac. Joža Horvat, pekarski radnik, pao je u ruke ustaške policije početkom 1942. godine, poslije jedne diverzantske akcije i završio je u logoru Stara Gradiška.

Prepiska o toj razmjeni trajala je cijeli novembar i na kraju je dogovorena za 1. decembra 1942. godine. Tog su dana u 10 sati prije podne na most preko rijeke Korane kod sela Barilovića stigli ustaški parlamentari s ustaškim šefom policije u Karlovcu Prohaskom na čelu, a preko Kosijerskog sela došao je partizanski parlamentar Ignjatije Gnjaco Perić. Pošto su jedan drugome pokazali svoja punomoćja, obavljena je razmjena. Bila je to prva razmjena ratnih zarobljenika na Kordunu!⁸⁷

Misleći da su Ignjatije Perić, kako je pisalo u njegovu punomoćju, i Gnjaco Perić dva čovjeka, Prohaska je »izrazio želju da bi hteo da se sastane sa Gnjacom«, na što je on pristao i o svemu tome napisao:

»U 12 časova zvanični deo zadatka bio je završen, pa smo svi zajedno... krenuli u Kosijersko

Selo. Partizani i narod su i dalje pred licem čitave neprijateljske posade i ustaških rukovodilaca iz Karlovca manifestovali i slavili.

Odmakli smo se od mosta jedno stotinjak metara. Nalazili smo se na slobodnoj teritoriji Korduna, a Prohaska je i dalje pitao da li će stvarno imati sreću da se sastane sa Gnjacom Perićem. To njegovo često ponavljanje jednog te istog bilo mi je dosadilo. I — ako još nismo bili stupili na sigurnije tlo, okrenuo sam se Prohaski i ostalima i iznenadno im saopštio da sam ja Gnjac Perić. Ovo saznanje iznenadilo je prisutne a posebno Prohasku. On mi je kasnije priznao da je očekivao susret s jednim starijim, snažnijim i oštrijim čovekom, čovekom koji je od početka ustanka 1941. krstario svojom jedinicom po Kordunu i češće dolazio u blizinu njihovih garnizona u Karlovcu, Skakavcu, Vukmanoviću i Bariloviću. 'Pa na koncu na ovom terenu Vi ste imali i zapaženih uspjeha', cinično je izjavio Prohaska, 'Eto zbog čega sam želio da se sastanem s Vama'. (...)

Dolaskom u Kosijersko Selo borci i narod ostali su na svojim mestima. Samo mi je komandir čete prišao i raportirao da je stanje redovno, mada nije bio obavezan na taj raport. Za vreme raporta iznenadno se pojavio na belom konju Milić Dejanović, komesar odreda, što je za ustaše bio još jedan veliki događaj, jer su želele da se susretnu i s jednim političkim komesarom. *Prohaska je, onako policijskim očima, sve to posebno, dobro pratio i nastojao da što više živih slika i događaja dobro zapamti kako bi po povratku u Karlovac mogao što bolje i vernije ispričati svojim pretpostavljenim starešinama šta je sve video* (istakli autori). Pre nego što se vratio u Barilović, zamolio me je za dozvolu da se sa mnom i Dejanovićem fotografije kako bismo mi i on imali trajnu uspomenu na dan našeg prvog sastanka. (...) Nakon dva meseca Prohaska je po jednoj ženi, koja se vraćala iz Karlovca na Kordun, poslao obećane fotografije.⁸⁸

Bilo je, eto, i takvih situacija kada se smatralo umjesnim čak i jednom funkcioneru ustaške policije dozvoliti da osmotri što se događa na slobodnom partizanskom teritoriju, i da se »za uspomenu na taj događaj« fotografije s partizanskim obavještajcem i političkim komesarom!

Poslije oslobođenja Bihaća 4. novembra 1942. godine, 4. divizija 1. bosanskog udarnog korpusa orijentisa

la je svoje snage prema utvrđenoj neprijateljskoj liniji Bosanski Novi — Ljubija, tzv. odbrambenom pojasu Jugozapad, i u borbama koje su počele 18. novembra nanijela neprijatelju teške gubitke: 6. ustaška bojna i dvije domobranske satnije bile su razbijene, a jedna bojna 1. domobranske pukovnije — oko 600 ljudi — zarobljena. Jedinice 4. divizije počele su nakon proboja utvrđene linije i razbijanja neprijateljskih snaga pročešljavati teren, hvatati i zarobljavati manje grupice raspršenih neprijateljskih jedinica.⁸⁹ Pritom su naišle na grob svoga druga Ilije Maleša, komandira voda u 3. bataljonu 6. krajiške brigade. Njegova je jedinica napadala uporište na trigonometru »Pošta« na Novskoj planini, ali ga nije uspjela zauzeti. Izgubivši, međutim, susjedni položaj na Veljkića-brdu, neprijatelj je ipak bio prisiljen da se povuče. Došavši sutradan na taj položaj, borci su »zatekli (smo) na brisanom prostoru ispred mitraljeskog gnijezda svježju humku sa krstom od dasaka, na kojem je neko od neprijateljskih vojnika napisao 'Slava palom junaku Iliji Malešu i dvojici nepoznatih drugova'.⁹⁰

O tom pročešljavanju terena politički komesar 4. divizije Dimitrije Bajalica Baja izvijestio je 19. novembra Štab 1. bosanskog korpusa »da su očišćeni Dolovljani prema Ekićima (Bosanski Novi — primj. autora), zarobljeno desetak domobrana, jedan pukovnik i jedan natporučnik«. ⁹¹

Bili su to u stvari potpukovnik Ivan Severović, komandant neprijateljske odbrambene linije Javorak-Brajića Tavan, i natporučnik Teufik Pletelić.

Durića-Labović i Milan^J3asta^ u knjizi *Partizani za pregovaračkim stolom 1941—1945.* pišu da je...

... »Desetak dana poslije njihova zarobljavanja, kad su pomno ispitani svi zarobljenici, 2. decembra 1942. godine, štab 4. divizije, kojom su komandirali Josip Mažar Šoša i Milinko Kušić, predložio (je) ustaško-domobranskoj komandi da se izvrši razmjena domobranskih oficira za zatvorene pripadnike narodnooslobodilačkog pokreta.«

Autori dalje navode da su ustaše »vrlo brzo« odgovorile na prijedlog Štaba 4. divizije, a zatim citiraju taj odgovor:

»U spoju vašeg pisma od 2. decembra 1942. godine (istakli autori) pod brojem 6199, saopćava vam se da su za zamjenu zarobljenog potpukovnika Ivana Severovića i natporučnika Teufika Pletelića zatražene osobe, tj. Mubera Karabegović i Jelica Herceg. Zatražene su od zapovjedništva banjalučkog zdruga u Banjaluci, i tamo su na raspo-

laganju. Treća zatražena ženska Zaga Umićević nije još mogla biti pronađena kod odnosnog četničkog zapovjedništva, te će vam se također saopćiti čim bude nađena. Kako se ova zamjena ne bi oteгла, predlažemo da zamjenu izvršimo odmah, a navedena Umićević uputit će vam se naknadno, a ukoliko ne bude pronađena imenujte vi jednu odgovarajuću osobu koja će vam se uputiti...⁹²

Citirani dokument u verziji D. Labovića i M. Baste zbog neshvatljivih se razloga poprilično razlikuje od originala. To će čitalac lako uočiti upoređujući njihov tekst s tekstom originala:

»U spoju *našeg pisma od 2. om.* pod Oč(evidnik) br(oj) 6199, *poslatogpreko naših kurira* (istakli autori) pravcem Glina—Maja—Klasnić, koje ste valjda primili saopćava Vam se, da Vam za zamjenu za zarobljenog potpukovnika Ivana Severovića i natporučnika Teufika Pletelića zatražene osobe t.j. Mubera Karabegović i Jelica Herceg stoji kod Zapovjedništva Banjalučkog Zdruga u Banja Luci na raspolaganju. Treća zatražena ženska Zaga Umićević nije još mogla biti pronađena kod odnosnog četničkog zapovjedništva, te će Vam se također ustupiti čim bude moguće.

Kako se ova zamjena nebi oteгла predlažem da zamjenu izvršimo odmah a navedena Umićević uputiti će Vam se naknadno a u koliko ne bude pronađena imenujte Vi jednu odgovarajuću osobu koja će Vam se uputiti.

O tome je obaviješteno Zapovjedništvo Banjalučkog Zdruga kao i Vaše Vrhovno zapovjedništvo preko zrakoplova u Lušci Palanci.⁹³

Zbog sintagme *vašeg pisma* umjesto *našeg pisma*, koju su sami napravili, autori su i datum dopisa »Ministarstva hrvatskog domobranstva« (2. decembra) naveli kao datum dopisa Štaba 4. krajiške divizije.

No, nije sve u tome. Vratimo se na početak događaja. Potpukovnik Severović i natporučnik Pletelić zarobljeni su 18. novembra 1942. godine kod Suhaće. Tri dana kasnije, 21. novembra (a ne 2. decembra!) Štab 1. bosanskog NOU korpusa (a ne Štab 4. divizije!) šalje dopis pod brojem 597 »gospodinu pukovniku Slavku Petruharu — Bosanski Novi«, nudeći zamjenu zarobljenih domobranskih oficira...

... »za Zagu Umićević, koja je zarobljena između 16. i 17. oktobra t.g. u Srbcu od strane četnika Velimira Banjca, a bila je na saslušanju u štabu četničkog bataljona 'Knez Arsen' u Ilovi, a zatim

vjerovatno poslata na saslušanje u Jošavku, i Berku Karabegović koja se danas po obavještenjima sa kojima mi raspoložemo nalazi u logoru Bos. Gradiška, Jasenovac ili banjalučki zatvor, i Jelicu Erceg rodom iz Bos. Novog, koja se nalazi u zagrebačkom zatvoru.«⁹⁴

Dopis je potpisao komandant 1. bosanskog NOU korpusa Košta Nad, i to svojim imenom, kao što se uvijek potpisivao.

Iz Bosanskog Novog pismo je stiglo u Zagreb, u kancelariju »Glavnog stožera Ministarstva Hrvatskog Domobranstva«, koji je prihvatio ponudu razmjene zarobljenika i svoj odgovor od 2. decembra poslao »Posadnom zapovjedništvu« u Glini, s popratnim dopisom:

»Priloženo žurno pismo sa uputama za zamjenu kod partizana zarobljenih časnika a koje je upućeno zapovjedniku I. Bosanskog NO Udarnog Korpusa *Kosti* imade se preko jednog povjerljivog seljaka iz sela Maje predati u selu Klasnić odgovarajućoj osobi u svrhu da se odnese najbližem partizanskom zapovjedništvu posredstvom seljaka iz sela Klasnić, kojima je poznato gdje se nalaze partizanski postavi.

Dotično partizansko zapovjedništvo umoliti, da pismo bude žurno predano njihovom zapovjedništvu područja u s(elu) Žirovac odnosno da dođe u ruke zapovjednika *Koste*.«⁹⁵

Gornji dopis nije datiran, ali se iz već citiranog dokumenta vidi da je pisan 2. decembra 1942. godine, a na njemu se nalazi i potvrda »Zapovjedništva Petrinjskog zdruga«, da je »po prednjem postupljeno«, uz naznaku »Br.: 1605/Taj., Glina, 5. XII. 1942. god.«.

Iz dopisa od 2. decembra vidi se da je Glavni stožer domobranstva obavijestio Štab 1. bosanskog NOU korpusa, odnosno partizansko »Vrhovno zapovjedništvo preko zrakoplova u Lušci Palanci« da prihvaća ponudenu razmjenu. U arhivi Vojnoistorijskog instituta u Beogradu o pismu bačenom iz aviona nismo našli pismene tragove. Vjerovatno je to bilo 1. decembra jer Glavni stožer domobranstva navodi taj datum i kao dan obavještenja Štaba Korpusa i kao dan kada je izdao naređenje »Zapovjedništvu Banjalučkog zdruga« da od »odnosnog četničkog zapovjedništva« traži puštanje Zage Umičević na slobodu.⁹⁸ »Zapovjedništvo« je 16. decembra 1942. izvijestilo »Glavni stožer domobranstva« da je 15. decembra »zamjenik četničkog vođe Luka Radić bio (je) osobno u Banja Luci« i da je tom prilikom od njega

zatraženo puštanje Zage Umičević na slobodu, ali da je on izjavio da...

...« ne može sigurno obećati, jer se imenovana sada nalazi kod svoje tetke u banji Vručici kod Teslića a Teslić je sada odsječen od četničkih snaga pošto su ovim krajem ovladali partizani.«⁹⁷

U međuvremenu Berka Karabegović i Jelica Herceg su, po naređenju Ustaške nadzorne službe od 4. decembra 1942. godine, prebačene iz ustaškog logora preko Zagreba, Banjaluke i Prijedora u Sanski Most i 9. januara u okolini Starog Majdana izvršena je razmjena.

Nakon povratka iz zarobljeništva potpukovnik Ivan Severović je u svojoj pismenoj izjavi datoj na zahtjev Glavnog stožera domobranstva pri opisu razmjene dao i sljedeći pasus:

»Prešavši preko Grmeča još istu večer stigli smo do štaba Korpusa, gdje su nas zadržali sve do 9. siječnja, koga smo dana krenuli radi razmjene prema Starom Majdanu. Kad smo došli na mjesto razmjene ustanovljeno je da su na zamjenu sa naše strane stigle samo dvije osobe, dok su trebale stići tri. Partizani zbog toga nisu htjeli pustiti natporučnika Pletelića i vratili su ga natrag s tim da će ga pustiti čim se pronađe osoba, koju su oni tražili, odnosno jedna druga čije su ime dali...«⁹⁸

Zaga Umičević, sekretar Okružnog komiteta KPJ za srednju Bosnu tom prilikom nije, a nije ni mogla biti zamijenjena. Ona je već bila na slobodi: kada su se jedinice 1. proleterske i 3. krajiške brigade pojavile na području Teslića i 28. decembra zauzele Gusti Teslić, Zaga Umičević im se pridružila. Pridružila im se i četnička četa s tog terena, čiji je komandir Nedo Nedić štitio Zagu i u kojoj su utočište i zaštitu u najtežim danima našli još neki komunisti.

Uskoro je otpočela i četvrta neprijateljska ofanziva na slobodni teritorij pa zamjena natporučnika Pletelića nije obavljena. Sticajem okolnosti našao se među partizanima kao zarobljenik, a zatim je vlastitom odlukom ostao s njima kao saborac. Zalaganjem na radu i hrabrošću u borbi brzo se je snašao u novoj sredini. Kasnije je postao načelnik Štaba 8. krajiške brigade.

U prvoj polovini decembra 1942. nekoliko su puta obavljene razmjene s Talijanima u selu Rakićima, šest i po kilometara sjeveroistočno od široke Kule. Za razliku od ličkih partizanskih jedinica, koje nikada nisu osku-

dijevale zarobljenim talijanskim vojnicima, talijanske su jedinice malokad uspjevale da zarobe nekog partizana. Interesantno je kakvim su se sredstvima služile talijanske komande da bi obezbijedile »zarobljenike« za razmjenu. O tome nalazimo podatke u izvještaju Oružničke postaje Gospić od 12. decembra 1942. godine, u kojemu doslovno piše:

»Dne 8 prosinca u noću Kraljevski Italijanski Karabinjer u Gospiću, postaje 93, u saradnji sa oružnikom ove postaje Stjepanom Crnogorcom i ovdašnjim redarstvenim organima iz Gospića uhitili su niže navedene osobe pod sumnjom da su komunisti i stavili ih u ovdašnji italijanski zatvor i tO:...«

Pošto je poimenice naveo imena i prezimena 19 muškaraca i 15 žena, »zapovjednik narednik Petar Sabljak« nastavlja svoj izvještaj:

»Sve napred navedene osobe uhićene su i stavljene u talijanski zatvor, a za koje se ima podataka da će sve biti zamjenjene za zarobljenike talijanske kod partizana.«⁹⁸

A Oružnička postaja Široka Kula dopisom broj 484/taj. od 14. decembra 1942. godine izvještava »Zapovjedništvo 2. oružničkog krila« u Gospiću:

»Dne 9, 10 i 11 prosinca 1942. došla su 2 talijanska vojnička samovoza teretna i jedan luksuzni, iz Gospića u Široku Kulu, u kojim samovozima su Talijani 9. o. mj. dovezli 24 osobe navodno zarobljene partizane što muških što ženskih i iste odvezli u selo Rakići... i tamo ih zamijenili za svoje zarobljene častnike i vojnike kod partizana.

(...)

11. o. mj. opetovano su Talijani dovezli iz Gospića više građanskih osoba i odvezli ih u selo Rakići, gdje su dobili 6 talijanskih vojnika, a u zamjenu dali 6 građanskih osoba.«¹⁰⁰

Čini se da Talijani taj put nisu uspjeli baš sve pohapšene Gospićane da zamijene, jer u citiranom izvještaju gospićke »oružničke postaje« nalazimo i ovaj pasus:

»Dne 11. ov. mjeseca Talijanske vlasti zaista su nekuda prema Širokoj Kuli odvezli na samovozu nekoliko navedeni pritvorenika navodno u zamjenu ali su iste povratili nazad, navodno da ih partizani nisu htjeli primiti jer da nisu njihovi pripadnici.

(...)

Istina je» — završava zapovjednik gospićke žan-

darmerijske stanice —« ima i takovi koji uopće nemaju pojma za ništa.¹⁰¹

U borbi u selu Trijebovu kod Mrkonjić—Grada decembra 1942. godine četnici su zarobili Krstu Šegrta i dvije partizanke, borce 10. hercegovačke brigade. Međutim, njih troje ubrzo su, vjerovatno još u decembru, zamijenjeni, jer u izvještaju Štaba Operativnog sektora Jajce—Mrkonjić-Grad Vrhovnom Štabu od 4. januara 1943. godine nalazimo i ove retke:

»Zarobljene drugove dobili smo od četnika. Zamjenu smo izvršili za njihove taoce. Jednu su nam drugaricu ubili koja je bila počela bježati. Tukli su ih i maltretirali.«¹⁰²

Tako bi, u najkraćim crtama, izgledao pregled pokušanih i obavljenih razmjena aktivista NOP-a i zarobljenih partizana iz kvislinških i talijanskih zatvora ili logora te onih koji su se našli u četničkim rukama za zarobljene pripadnike neprijateljskih formacija u *toku 1942. godine*.

Ono što je rečeno za 1941. vrijedi i za 1942. godinu: obje su strane u toku pregovora i razmjene dolazile do više ili manje vrijednih obavještajnih podataka o protivniku, ali koliko smo mogli da utvrdimo, pritom još nije bilo ubacivanja vrbovanih agenata u protivničke redove.

Iz ovog pregleda razmjena u 1942. godini izdvojili smo samo dvije: tzv. slavonsku razmjenu (avgust-septembar 1942), u kojoj je razmijenjen i Andrija Hebrang, te »livanjsku razmjenu«, koja se vremenski približno podudarala s prvom i kojom je *de facto* rukovodio Vrhovni štab NOV i DVJ. Pregovori oko tih razmjena isprepleli su se. »Slavonska« je izvršena, ali je vjerodostojnost nekih dokumenata, objavljenih u literaturi o toj razmjeni, posljednjih godina dovedena u sumnju. »Livanjska« je, pak, označila uvod u napore partizanskog Vrhovnog štaba da za svSJe jedinice izbori status zaraćene strane, a istovremeno i početak dalekosežne vojno^diplomatske »igre« koja će se nastaviti u martu 1943. godine. Ako čitalac pronađe još neki razlog zašto smo »slavonsku« i »livanjsku« razmjenu izdvojili iz konteksta ostalih razmjena izvršenih u 1942. godini, onda će to biti samo dokaz njegove pronicljivosti ili sklonosti kombinacijama koje nisu zasnovane na baš čvrstim temeljima.

Livanjska razmjena (avgust—septembar 1942)

U maršu prema Bosanskoj krajini grupa udarnih brigada pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba oslobodila je 7. avgusta 1942. godine Livno. Tom je prilikom u partizansko zarobljeništvo pala i grupa Nijemaca: direktor livanjskog biroa berlinske firme »Hansa Leichtmetall A. G.« (Hanza Lajhtmetal A. G.) Anton Jorgo i ekipa za geološko istraživanje — pet bušačkih majstora s inž. Hansom Ottom (Ot) na čelu. Bila je tu i Jorgova supruga. Svi su oni, premda civili, zajedno s grupom ustaša i domobrana, pružali otpor iz utvrđene zgrade biroa »Hansa Leichtmetall« (kuća dra Mitrovića) do posljednje mogućnosti. Tek kada su partizani otvorili artiljerijsku vatru na zgradu, istakli su bijelu zastavu jer se u zgradi nalazilo četiri hiljade kilograma eksploziva.

»Iz zgrade je izašla jedna žena koja je poslata kao parlamentarac, da čuje naše uslove. Mi smo zatražili bezuslovnu predaju svih i sveg oružja i druge opreme« — pribilježio je Paško Romac, politički komesar Omladinske čete 1. proleterske brigade u svojim sjećanjima.— »... Komanda odbrane u Mitrovićevoj kući pristala je na naše uslove. U dogovoreno vreme počeli su izlaziti iz kuće dignutih ruku iznad glave.«¹⁰³

Prema njemačkim dokumentima, partizanska je komanda garantovala Nijemcima da će ih tretirati po međunarodnom zakonu — kao zarobljene oficire, a ostalima, domobranima i ustašama, garantovano je vojničko zarobljeništvo. I jednima i drugima je, prema jednom njemačkom dokumentu, najavljena mogućnost zamjene za zarobljene partizane. Opoljeni su se tada predali i nakon toga su odvedeni u manastir Goricu, u blizini Livna, gdje se nalazio Štab 1. proleterske brigade i gdje su podvrgnuti istrazi¹⁰⁴ koju je, vodio dr Vladimir Velebit, šef vojno-sudskog odsjeka Vrhovnog štaba.

»U jesen 1942. ispitivao sam skupinu njemačkih zarobljenika« — izjavio je dr V. Velebit u jednom poslijeratnom intervjuu. — »Jedan zarobljeni njemački inženjer predložio mi je da pokušamo razmjenu zarobljenika s Nijemcima. Ponudio je da "šam ode do njemačkih jedinica, uvjeravajući nas kako će organizovati razmjenu. Savjetovao sam se s drugom Titom i on je pristao na taj eksperiment, premda je postojala opasnost da se taj inženjer više ne vrati.«¹⁰⁵

Inicijativa za razmjenu zarobljenika došla je i od zarobljenog livanjskog kotarskog predstojnika Marka Šakića koji je predložio da se on i »nekoliko građana, mahom pripadnika ustaške pripremne bojne«, zamijene »za 22 lica iz Livna, koji su sprovedeni u Mostar dana 26. VIII. 1942«, a među kojima su bili aktivisti NOP-a Anto Krezo, Dragutin Morović i dr.¹⁰⁸

I njegov je prijedlog prihvaćen.

Tako su počeli »livanjski pregovori« koji će dovesti do prve razmjene zarobljenika u neposrednoj »režiji« Vrhovnog štaba NOV i DV Jugoslavije.

»Danas smo, u sporazumu sa drugom Markom« — javio je komandant 1. proleterske brigade Koča Popović 12. avgusta Titu — »uputili u Mostar jednog ovdašnjeg građanina i jednog Nemca da posreduje u razmeni zarobljenika.«"

Drug Marko bio je Aleksandar Ranković, »jedan ovdašnji građanin« — livanjski trgovac Jakov Kaić, a »jedan Nemač« — inž. Hans Ott.

Inž. Hans Ott nosio je spisak jedanaestorice partizana koje je Vrhovni štab tražio u zamjenu za njega i grupu Nijemaca, a Jakov Kaić je nosio pismo »Marka Šakića, bivšeg kotarskog predstojnika u Livnu«, pisano 11. avgusta i upućeno »zapovjedniku 6 pješačke divizije na ime glavaru Stožera (načelnika štaba) podpukovnika Klišanića (Vjekoslava)«. (Kasnije se V. Klišanić našao u redovima partizana i u prvoj polovini 1944. godine postao šef vojno-obavještajnog odsjeka Vrhovnog štaba NOV i POJ!)

Pismo Tvlarka Šakića počinje rečenicom:

»Jao što vam je poznato Livno se nalazi u rukama partizana od noći 4/5 o. m.«

Čitalac ne mora znati psihoanalizu da bi shvatio grešku: u pismu zaista stoji »Jao« umjesto »Kao«! No, za nas je mnogo interesantniji onaj dio pisma Marka Šakića koji se odnosi na sam prijedlog razmjene:

»Ja se nalazim u zarobljeništvu, kao i nekoliko naših građana, kod partizanskih vlasti, a pored toga sam i ranjen. Partizanske vlasti su prihvatile moj predlog da se izvrši zamjena moja i tih nekoliko građana za 22 lica iz Livna...

Molim vas da se odmah, najvažnije stavite u sporazum sa Župskom redarstvenom oblasti u Mostaru, te da ustanovite da li se ti ljudi tamo nalaze. Ukoliko se nalaze tamo, da odmah telefonom izvijestite generala g. Lukića da on traži telefonom od ministra g. Artukovića da istim putem odobri da se razmjena izvrši.«

General Mihajlo Lukić bio je zapovjednik III domobranskog zbora, u čijem su sastavu bile 5. i 6. pješačka divizija, a Andrija Artuković — ministar unutrašnjih poslova tzv. NDH.

S Markom Šakićem vodeni su detaljni razgovori i o tehničkoj strani realizacije razmjene. To potvrđuje dalji tekst njegova pisma Klišaniću:

»Po ishođenju odobrenja, molim vas javiti po kuriru koga dana i u koliko sati će biti kamion sa tim licima kod oružničke postaje Studena Vrela. Tu neka se iskrca Dragutin Morović, a ostali neka produže naprijed dok ne sretnu grupu sa našim ljudima. Ja u toj grupi neću biti, jer ću ostat kao jamstvo da će se razmjena pošteno izvršiti. Kada se ove dvije grupe razmjene, onda ćemo se razmijeniti i Dragutin) Morović i ja.

Ukoliko navedena lica ne budu u Mostaru, nego su otpremljena za Sarajevo ili Jajce, onda molim ustanovite gdje su, pa ih potom, kad g. ministar odobri razmjenu, dopremite hitno u Mostar i dalje postupite kao naprijed.

Najnužnije je, naročito obzirom na moju ranu, pa vas molim da stvar svršite po mogućnosti u toku jednog dana.

Prilažem osobnu ispravu radi identifikacije potpisa.«¹⁰⁸

Inž. Hans Ott i Jakov Kaić krenuli su iz Livna automobilom do Podhuma, odakle su pješice produžili do Aržana, gdje su prenoćili u nekoj gostionici. Sutradan, 13. avgusta, stigli su preko Imotskoga u Mostar s ovlašćenjem partizanskog »komandanta Livno«, zapravo komandanta 1. proleterske brigade Koče Popovića, da razgovaraju o razmjeni zarobljenih Nijemaca i ustaških funkcionera za zarobljene partizane i u Livnu pohapšene pripadnike ilegalnog NOP-a.

Je li inž. Ott u sporazumu s partizanima prije polaska iz Livna poslao kurira do prvog neprijateljskog uporišta s molbom da ono obavijesti zainteresovane u Mostaru o mogućnosti njihove zamjene za zarobljene partizane, ili je to obavio telefonski — nije nam poznato. Međutim da je to na neki način učinjeno, potvrđuje dopis mostarske filijale »Organizacije Todt« (»Organizacija Tot«, skraćeno OT) pretpostavljenoj komandi u Zagreb od 12. avgusta u 10,55 sati, kojim je ta komanda obaviještena da je »u izgledu (je) zamjena Nijemaca zarobljenih u Livnu za zarobljene partizane«. Tu prvu informa-

ciju o mogućnosti razmjene njemački poslanik u Zagrebu Siegfried Kasche (Zigfrid Kaše) prenio je istog dana svom ministarstvu inostranih poslova.¹⁰⁹

»Gospodin Kaić Jakov... donio je danas u 8,45 sati pismo ustaškog predstojnika u Livnu *Šakić Marka* — izvijestio je 13. avgusta 'velikog župana Velike župe Hum' Petra Zlatara zapovjednik 6. pješačke divizije pukovnik Franjo Pacak. Istovremeno mu je uputio i Kaića »radi daljeg uredovanja ... pošto se radi o građanskim osobama.«¹¹⁰

Istog je dana veliki župan telegrafski obavijestio »gospodina ministra Benaka u Sarajevu« o Šakićevu pismu. Sutradan, 14. avgusta, stigao je Benakov odgovor:

»Prihvaća se predlog o zamjeni i biti će izručeni 22 pritvorenika koji se sada nalaze u Sarajevu uz uvjet, da se nijednoj pritvorenoj osobi u Livnu ništa ne dogodi« — te da će se razmjena obaviti za nekoliko dana, »kad stigne pismeni odgovor iz Ministarstva u Zagrebu.«¹¹¹

I pukovnik Pacak je »kod domobranskih mjerodavnih vlasti pokrenuo pitanje zamjene zarobljenih časnika u Livnu« zatraživši 15. avgusta šifrovanim telegramom od »Glavnog stana Poglavnika« obavještenje »da li se mogu i smiju povesti pregovori o zamjeni zarobljenih časnika.«¹¹²

Odgovor je stigao tek 19. avgusta i bio je vrlo kratak: »Vojskovođa (Slavko Kvaternik — primj. autora) nije usvojio predlog za pregovore sa partizanima.«¹¹³

Trinaestog avgusta naveče inž. Ott doletio je avionom u Zagreb i sutradan, 14. avgusta, prijepodne razgovarao s njemačkim generalom u Zagrebu Edmundom Glaise von Horstenauom (Glez fon Horstenau) i njemačkim poslanikom Kascheom. Poslije razgovora s Ottom, Kasche je razgovarao s »hrvatskom vladom«, a preko generala Glafšea obratio"se i komandantu talijanske 2. armije generalu Mariu Roatti (Mario Roata) sljedećom depešom:

»Ekselencijo! Prilikom pada Livna palo je partizanima u ruke osam njemačkih državljana. Na časnu riječ gospodina Otta, oni su ga danas poslali kao pregovarača. Partizani nude oslobođenje državljana Reicha (Rajha) ako im predamo zarobljene partizane: Dragicu Pravicu, studenticu, skupa s njenim bratom, Čedomira Plečevića, Miru

Popovića, Latifić Šefika, Barić Jozu, Alku Čičmića, Spahu Grgića, Ivicu Vujanovića, Arifa Čefu i Niku Mihajlovića (pravilno: Mihaljevića — primj. autora).

Najveći broj ovih partizana navodno su uhapsile vaše trupe i otpremile u Zadar. Ja ću ove ljude izručiti kada budu u njemačkim rukama, a o tome ću razgovarati i s hrvatskom vladom. Molim Vas da oslobodite za razmjenu zarobljenike koji se nalaze kod Vaših trupa. Predlažem da se oslobođeni zarobljenici upute Vašoj diviziji u Mostar...«¹⁴

Pismo identičnog teksta Kasche je poslao i talijanskom poslaniku u Zagrebu Raffaelu Casertanu (Rafael Kazertano) zamolivši ga da »u interesu spasavanja njemačkih državljana u Livnu, pruži sa svoje strane podršku mjerama za njihovo oslobođenje«. U 17,05 sati istog dana o tome je obavijestio i Ministarstvo vanjskih poslova Reicha, s molbom da najkraćim putem s time upozna talijansku vladu da bi ona mogla dati uputstva da se razmjena što brže provede.

U toku 14. avgusta Kasche je razgovarao s predstavnikom ustaške vlade o razmjeni zarobljenih njemačkih državljana u Livnu za »zarobljene partizane«. O svemu tome njemački je vojnoprivredni oficir u Zagrebu, potpukovnik Schardt (Šart), 14. avgusta u 20,30 sati radiogramom obavijestio potčinjenog oficira u Mostaru, kapetana Heyssa (Hejs), i naredio mu da »poslove oko razmjene pripremi i sprovede u dogovoru s Ottom koji će se vratiti avionom, vjerovatno, u nedjelju 16. avgusta«, te da se radi toga poveže s tamošnjim ustaškim velikim županom župe Hum i talijanskom divizijom u Mostaru.«⁵

Iz citiranih njemačkih dokumenata proizlazi da se u toku boravka Hansa Otta u Zagrebu, od 13. do 16. avgusta 1942, razgovaralo *samo o razmjeni jedanaest aktivista NOP-a čija imena poslanik Kasche navodi u svojim depešama!* Poslanik Kasche je i s predstavnicima tzv. NDH razgovarao samo o njima, što se vidi i iz depeše potpukovnika Scharda od 21. avgusta:

»Hrvatska vlada nedvojbeno izjavljuje da se jedanaest partizana, koje je komandant brigade Livno poimence naveo i koje traži, ne nalaze u hrvatskom zatvoru.«⁹

O osobama koje je »komandant brigade Livno« tražio za razmjenu pri Ottovu odlasku u Zagreb nema našeg dokumenta, kao ni podataka o tome zašto su tražene baš te, a ne neke druge osobe. Prema V. Velebitu, ci-

jela je akcija smatrana »eksperimentom«, pa je i sam izbor ljudi, vjerovatno, bio uslovljen neizvješnošću ishoda razmjene.

A tko su bile osobe sa spiska za razmjenu?

Dragica Pravica (1919), studentica filozofije, i njen brat Rade, rodnom iz Trebinja, bili su predratni članovi Partije. Dragica je obavljala razne partijske funkcije — od dužnosti sekretara SKOJ-a u Trebinju do člana Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu, a Rade je bio politički komesar Štaba sektora Trebinje—Dubrovnik i član Sreskog komiteta KPJ Trebinje. Oboje su zarobili četnici 27. juna 1942. godine. Rade je jedno vrijeme bio i u talijanskom zatvoru u Trebinju. Za Čedu Plečevića general Roatta je javio Kascheu da se ne nalazi kod njega. Interesantno je, međutim, da su mu Talijani znali i zanimanje i mjesto odakle je: pravnik iz Arandjelovca!¹¹⁷ Za njegovu sudbinu saznajemo iz Titove depeše Moskvi, poslana iz Glamoča 12. septembra 1942. godine:

»Javiti preko 'Slobodne Jugoslavije': u junu uputili smo u Srbiju poznatog političkog radnika Demokratske stranke Čedu Plečevića i Žiku Kostića zajedno s nekoliko izbjeglica iz Srbije. Kod Kalinovika četnici Draže Mihailovića su ih uhvatili i odveli u Gacko, gdje su ih strijeljali.«¹¹⁸

Pero Morača, Mišo Leković i dr Slobodan Milošević u napomeni broj 50 uz dvanaesti tom Titovih *Sabranih djela* za Čedu Plečevića i Žiku Kostića kažu da su iz Foče krenuli u Srbiju, da su ih na tom putu uhvatili četnici i predali Talijanima, koji su ih 24. juna 1942. godine strijeljali u Nevesinju.¹¹⁹

Ostale osobe sa spiska, među kojima je bilo i predratnih članova Partije, ustaše su pohapsile u Livnu početkom marta 1942. godine. Kasnije su preko Sinja, Splita i Zadra, prebačeni u talijanski koncentracioni logor »Lazaret« na otoku Ošljaku kod Zadra. Šefik Latifić bio je sekretar Okružnog komiteta KPJ u Livnu, a Mirko Miro Popović i Niko Mihaljević članovi OK KPJ. Jozo Barić je bio predratni član KPJ.¹²⁰

Postigavši načelnu saglasnost njemačkih organa i osoba mjerodavnih za razmjenu (mada Nijemci do njegova odlaska od Talijana još nisu bili obaviješteni o rezultatima traganja za osobama koje su partizani tražili) inž. Ott je, s obzirom na ugovoreni rok povratka, vjerovatno odletio 16. avgusta dopodne u Mostar, odakle je produžio preko Ljubuškog, Imotskog i Čitlika u Livno, da bi izvijestio predstavnike Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda i DVJ o rezultatima zagrebačkih razgovora.¹²¹

Njemački je poslanik iz Zagreba 17. avgusta, preko zagrebačke Organizacije Todt, poslao kapetanu Heysu u Mostar radiogram:

»Hrvatska vlada je spremna da za razmjenu u Livnu stavi na raspolaganje jedanaest partizana iz zarobljeničkog logora u Sarajevu, koji su iz iste partizanske akcije (zapravo su uhapšeni u istoj akciji kao i oni koje su partizani tražili — primj. autora). Poimenični spisak biće poslan neposredno Direkciji policije Velike župe u Mostaru. Molim vas, ako je to još moguće, da o tome obavijestite Otta i da se angažuje veliki župan.«¹²²

Posljednja rečenica potvrđuje da je inž. Ott napustio Zagreb najkasnije 16. avgusta!

Šef političkog odsjeka Njemačkog poslanstva u Zagrebu dr Kreiner pribilježio je 20. avgusta da ga je Miroslav Fulanović, »glavni pobočnik« Ustaške nadzorne službe, obavijestio da je 19. avgusta sarajevskoj policiji naređeno da »jedanaest partizana koji se nalaze u Sarajevu u zatvoru odmah sprovede u Mostar radi zamjene za njemačke državljane u Livnu« i da je, prema izvještaju iz Sarajeva, to već učinjeno.¹²³ Dr Kreiner je u svojoj zabilješci naveo netačan datum. Ko je pogriješio — M. Fulanović ili dr Kreiner — ne znamo, ali naređenje o kojemu je riječ Zaštitno redarstvo za grad Sarajevo i Župu Vrhbosnu primilo je dan ranije, 18. avgusta i istog dana poslalo u Mostar »Velikoj župi Hum, na ruke g. Velikog župana Petra Zlatara *osobno*« (istaknuto u originalu) sljedeći dopis:

»Savezno sa brzoglasnim nalogom *od danas* (istakli autori) Upravitelja Ureda I Ustaške nadzorne službe u Zagrebu g. Vjekoslava Pavera, preporučuju Vam se 22 partizana kojih popis imena prileži, zarobljenih po našim vlastima u Livnu, time, da 11 partizana od pomenutog broja izvolite zamijeniti *prvenstveno* (istaknuto u originalu) za 8 Njemaca iz Livna, koji se nalaze u partizanskom robstvu, a ostalih 11 partizana izvolite zamieniti za što veći broj partizanskih zarobljenika, Hrvata iz Livna u prvom redu svakako za kotarskog predstojnika iz Livna, g. Marka Šakića, gvardijana samostana i dalje redom za ostale Hrvate.

Ukoliko će partizani za spomenutu osmoricu Njemaca tražiti za zamienu druge partizane zarobljenike, izvolite im saobćiti, da Hrvatske vlasti osim spomenute 22-jice ne raspolažu drugim partizanima zarobljenicima.

Ujedno se umoljavate, da prema gore spome-

nutom nalogu, izvolite nastojati, da se izmiena izvrši ako već ne u samom gradu Mostaru, a ono svakako na području, koje je u potpunom domaćaju Hrvatskih vlasti.«¹²⁴

U ustaškim dokumentima koji se odnose na livanjske pregovore o razmjeni susrećemo se s neuobičajenim formulacijama: »22 partizana... zarobljena po našim vlastima u Livnu«. Riječ je, međutim, o Livnjacima, članovima Partije i SKOJ-a, pohapšenim 21. jula 1942. godine, koji su poslije hapšenja otjerajii u Mostar, u zatvor-Čelovinu,, a zatim u Sarajevo, u Belediju.¹²⁵ Bili su to Luka Mllanović, radnik; Ibrahim'Hodžić, činovnik; Muhamed Šeremet (Meho, Mehmed), tehničar; Jufo Krezo (Jure, Juko) i Ante Krezo, tkalci; Drago Sučić (Darko), stolar; Nuriya Halapić, novinar; Dane Mioč, penzioner; Nazif Brkić (Zifo), brijač; Ibrahim Seferćehajić (Ibrica), slastičar; Tomislav Džalto i Perica Džalto, krojači; Kasim Borić, automehaničar; Ante Vidović, čebedžija; Ljuba Propalo (Propadalo), krojačica; Mehmed Čebo (Čebo), električar; Muhamed Huskić (Muharem), posjednik; Marko Jazvo, obućar; Stipo Tustović, kožar; Isak Zirko (Iskan Dirlo), obućar — svi iz Livna, te Bosiljko Mioč, stolar iz Cazina i Dragutin Morović (Šime), agronom iz Filip-Jakova kod Biograda na Moru.¹²⁶

Rafael Brčić i Mile Bogovac u knjizi *Livanjski kraj u revolucionarnom radničkom pokretu i NOB* među pohapšenima ne navode Luku Milanovića, a imena i prezimena koja oni donose, verovatno tačna, na odgovarajućim su mjestima navedena u zagradama.

Na spisku pohapšenih Livnjaka što ga je Velika župa Hum pripremila za potrebe razmjene nalazi se i ime Luke Milanovića, a dati su i detaljniji podaci o svakom pojedincu (mjesto i godina rođenja, ime oca, zanimanje). Razlike su minimalne: za braću Juku i Antu Krezo navodi se da su mutabdžije — zanatlije koji od kostrijeti izrađuju konjske pokrove, vreće i slične predmete — a to, ipak, nije tkalački posao! Za Nuriyu Halapića navodi se da je općinski činovnik; za Ljubu da se zvala Ljubica Propadalo, čime se potvrđuje da je posljednji oblik njezina prezimena tačan za Isak, Iskan — pravilan je oblik Ishan, a upotrebljava se i oblik Isak. Tačno prezime glasi Dirlo.¹²⁷

Stavljajući 22 pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta uhapšena u Livnu na raspolaganje za razmjenu, ustaše nisu mislile na razmjenu svih njih za zarobljene Nijemce, već, kako se iz citiranog dopisa vidi, i na razmjenu za »naše«, to jest njihove funkcionere Livnjake koji su bili u rukama partizana i za koje su bili zain-

teresovani. O tome je Vjekoslav Pavet, »upravitelj Ureda I Ustaške nadzorne službe«, još 13. avgusta u 19,24 sata, dakle prije nego što se inž. Ott s Butmira kod Sarajeva avionom prebacio u Zagreb, Zaštitnom redarstvu u Sarajevu poslao telegram:

»U vezi Vašeg današnjeg brzojava Taj. 97/42 odmah javiti koji su to ugledniji taoci iz Livna zarobljeni po partizanima. Javiti Vaše mišljenje u gornjem predmetu o zahtjevima partizana.«¹²⁸

Unatoč intervencijama na najvišim nivoima i spremnosti generala Roatte da iziđe Nijemcima u susret, traganje za »partizanima« koji su bili u talijanskom zarobljeništvu odvijalo se prilično sporo:

»2. talijanska armija« — javio je potpukovnik Schardt kapetanu Heyssu 21. avgusta — »izjavila je da je načelno spremna da sprovede i stavi na raspolaganje talijanskoj komandi u Mostaru partizane koje su zarobili Talijani, a koji bi poimenično bili traženi, čim ih pronađe«, s tim da je obavijesti »koje su od 11 partizana, koje brigadir Livna poimenično navodi Talijani zarobili kada i gdje, i gdje se sada nalaze«.¹²⁹

Očigledno, ti zahtjevi Talijana nisu obećali da će se traganje za »partizanima« s popisa brzo okončati i poslanik Kasche se dogovorio s ustašama da partizane nedvosmisleno obavijeste da Nijemci prihvataju pregovore o razmjeni i da su spremni ispuniti partizanske zahtjeve u granicama stvarnih mogućnosti. A da bi se dobilo na vremenu — jer Ott se morao vratiti u Livno — Nijemci su bili spremni da umjesto traženih ponude »erzac-partizane«. Bilo je čak i prijedloga da Eugen Didović Kvaternik naredi hapšenje izvjesnog broja »sumnjivih lica« i da ih zadrži za razmjenu, a da se u Mostaru pohapsi 150 »komunista« i partizanima zaprijeti da će pohapšeni biti strijeljani ako se ne obavi razmjena.¹³⁰

Nakon povratka inž. Otta na oslobođeni teritorij nastavljeni su razgovori i pripreme za razmjenu, u toku kojih je postepeno razjašnjavano i reducirano mnoštvo problema i nejasnoća. Poslovi oko razmjene Nijemaca potpuno ucaivojeni odjaoslova oko razmjene osoba za koje su bile zainteresovane tzv. vlasti NDH i za svaku od te dvije grupe bio je zadužen poseban parlamentar: za prvu inž. Ott, a za drugu Jakov Kaić. Poslanik Kas-

che stalno je insistirao na tome da se zamjena jednih i drugih obavi istovremeno, te da i 22 »partizana« iz sarajevskog zatvora prvenstveno budu iskorištena za zamjenu njemačkih državljana, ako bude potrebno.¹³¹

U Mostar su prebačena 22 »partizana« iz sarajevskog zatvora, a i Talijani su s otoka Ošlja prebacili šestoricu svojih »partizana«.¹³² Premda je kapetan Heyss javio pukovniku Schardtu da je »preostalih pet navodno stradalo u talijanskom zarobljeništvu«, to ipak nije bilo tačno. Naime, pošto su Jozo Barić, Arif Čefo, Šefik Latifić, Niko Mihaljević, Miro Popović i Ivica Vujanović prebačeni u Mostar, general Roatta je javio poslaniku Kascheu da su pronađena još dvojica: »Cismic Alia pokojnog Bodira, rođen u Livnu 1900, učitelj, musliman« i »Gagić Jafet pokojnog Mahmura, rođen u Livnu 1922, student, musliman«, zamolivši ga za obavještenje jesu li Cismic Alko i Gagić Spaho, koje je on tražio, identični s osobama koje su kod njega registrovane kao Alia Cismic (Alija Cizmić) i Gagić Jafet (Safet).¹³³

Kasche je dokumentaciju koja se odnosila na to pitanje predao potpukovniku Schardtu da on to sve raščisti i sredi sa Štabom talijanske divizije »Murge« (»Murđe«) u Mostaru, ali nedostaju podaci jesu li Alija Cizmić i Safet Gagić priključeni grupi za razmjenu i jesu li tada razmijenjeni.¹³⁴

S obzirom na to da su inž. Ott i Kaić bili na partizanskom teritoriju, a u Mostaru je sve bilo spremno za razmjenu, kapetan Heyss je 21. avgusta, sporazumno s velikim županom i komandantom divizije »Murge«, poslao u Livno neidentificiranog parlamentara da obavi potrebne formalnosti i dobije saglasnost partizanske komande da se razmjena izvrši, ili, ukoliko u tome ne uspije, da pozove inž. Otta i Kaića da bi se o svemu mogao informisati iz prve ruke i obavijestiti poslanika Kaschea, koji je sve to forsirao.¹³⁵

Budući da su razgovori u Glamoču bili uglavnom već završeni, primivši Heyssovu poruku, inž. Ott i Klaić otputovali su u Mostar.

U međuvremenu su partizanske jedinice zauzele Posušje (17. avgusta) i Studena Vrela (19. avgusta). Kako su se njemačko-partizanski pregovarači kretali tim pravcem, neke su pojedinosti o tome sačuvane u pribilježnim sjećanjima mještanki Posušja Anđe Durišić, Ivule Jukić i Drage Jukić: «

»Dok su vodene borbe oko Posušja, došlo je u Studenim Vrilima (ikavski oblik — primj. autora) i do razmjene zarobljenih njemačkih oficira za pripadnike partizanskih jedinica i komunista, koji su

se nalazili po zatvorima. Budući da je most na Ričini bio porušen, prevoz pregovarača oko zamjene vršen je u dvije etape: pregovarač iz Livna, po imenu Kajić, dovezao se do mosta na Ričini, a tu je prešao u kola Šimenka Bakule, koji ga je odatle prevezio do Mostara i natrag. Prevoz je izvršen u potpunom redu i na zadovoljstvo pregovaračkih strana.«¹³⁶

Što se u međuvremenu događalo u Glamoču?

U Vrhovnom štabu sastavljen je spisak od 15 članova KPJ koji su se nalazili u ustaškim zatvorima i logorima. Odlučeno je da se oni traže u zamjenu za zarobljene Nijemce i da inž. Ott, u pratnji partizanskog parlamentara, ponovo otputuje u Zagreb i da nastavi pregovore. Za partizanskog parlamentara određen je predratni komunist i robijaš Marijan Stilinović, koji je za tu priliku uzeo pseudonim Srećko Šušnjarević.¹³⁷ Taj će se njegov pseudonim u njemačkim dokumentima najčešće pojavljivati u raznim izvitoperenim oblicima: Šunjevarević, Zunarević, Šunjevarević, i sl.

U svom ratnom dnevniku/ Marijan Stilinović je pod datumom *augusta, ^subota, zäplsaöf*

»Glamoč — Uveče su me pozvali drugovi Stari, Marko, Crni, Dido i Milutin (Josip Broz Tito, Aleksandar Ranković, Sreten Žujović, Milovan Dilas, Ivan Milutinović — primj. autora) i pitali da li sam voljan da pođem u Zagreb na pregovore s Nijemcima rađrazmijene zarobljenika. Mi smo u Livnu zarobili 8 Nijemaca, dva inženjera i šest radnika, i preSložilTnjemačkoj komandi da ih razmijeni. Nijemci su pristali i sada je valjalo ugovoriti s njima o licima koja mi tražimo i o samoj proceduri. Porred toga *Nijemci bi željeli da razgovaraju o još nekim drugim pitanjima* (istakli autori). Pristao sam odmah da pođem u Zagreb koji nisam vidio već skoro devet godina.

23. august, nedjelja

Studena Vrela — Ujutro u 6 sati krenuo sam autom s Nijemcem Ottom iz Glamoča. Došli smo u Livno i dogovorili se s komandantom I brigade Kočom o svim pitanjima razmjene. Kod naših nastalo je veliko interesiranje za tu razmjenu i svi se čude kako ću da putujem u Zagreb, mnogi kimaju glavom i kažu da se oni ne bi usudili da podu na takav put. Oko 10 sati krenuli smo za Duvno i on-

da preko Duvanjskog polja do Studenih vrela gdje je bio štab naše Hercegovačke brigade. S nama je putovao i trgovac i hotelijer iz Livna Kaić kojeg smo uzeli kao taoca za onih 22 Livnjana koje su ustaše pohapsili i odveli sa sobom u Mostar. Sada on putuje s nama da uredi s velikim županom to pitanje njihove razmjene.«¹³⁸

Da na putu do Mostara i prilikom ulaska u grad ne bi imao neprilika s ustaškim i talijanskim stražarima, Stilinović je, na prijedlog Vlade Šegrta, komandanta 10. hercegovačke brigade, poslao inž. Otta i Kaica po kapetana Heyssa. daga on uvede u Mostar.

Što se dalje događalo, opisuje Milinko Okiljević, komandir 1. čete 1. bataljona 10. hercegovačke brigade:

»Dušan (Grk, zamjenik komandanta 1. bataljona — primj. autora) je 24. avgusta odveo Vlada Šegrta i Vasa Miskina (zamjenika političkog komesara brigade — primj. autora) u Duvno na zakazani sastanak. Ubrzo su se vratili u Studena Vrela.

Toga dana je nagoviješteno da će jedan njemački oficir doći u štab brigade. On dolazi iz Mostara radi pregovora oko zamjene njemačkih vojnika zarobljenih prilikom borbi za oslobođenje Livna.

Parlamentarci su došli do kafane Pila Petrića. Cesta je bila prekopana, pa se automobilom dalje nije moglo. Njemačkog oficira je pratio jedan mještаниn iz Mostara. Patrola druge čete dovela ih je u selo Doci.

Oficir je stigao u štab 1. bataljona. (...)

Predstavio se: doktor Ot. Dobro je govorio srpskohrvatski. Drugovi su ga počastili hercegovačkim duhanom i crnom "kafošom". Očito je bio zadovoljan takvim gostoprimstvom.

Priča da je prije rata često dolazio u Mostar i da se dugo u njemu zadržavao. Sklapao je ugovore o eksploataciji boksita. Dobro poznaje hercegovački narod.

Produžio je za štab brigade. Pratio ga je Dušan. Na putu ih je dočekao Vlado Šegrt. Ubrzo su krenuli za Studena Vrela. Vozio ih je Dušan. (...)

U štabu brigade je odlučeno da se zamjena izvrši 5. septembra kod kafane Pila Petrića.«¹³⁹

Nakon toga su M. Stilinović, inž. Ott i kapetan Heyss krenuli automobilom preko Posušja, Kočerina i Širokog Brijega (danas *Listića* — primj. autora) i oko devet sati naveče stigli u Mostar. Odsjeli su u njemačkoj ko-

mandi za eksploataciju boksita i sutradan, 25. avgusta, oko 14 sati produžili automobilom prema Sarajevu. Oko 18 sati stigli su na aerodromi Butmir, odakle su se za sat i 15 minuta prebacili u Zagreb. Inž. Ott odsjeo je u luksuznom zagrebačkom hotelu »Esplanade«, a Marijan Stilinović, koji je na put krenuo u partizanskoj uniformi s crvenom petokrakom na kapi i pištoljem o pojasu, bio je za vrijeme boravka na okupiranom teritoriju pod njemačkom zaštitom i stoga je odsjeo u njemačkoj Feldkommandi. »Redarstveni poručnik-izvidnik na službi kod nadzora hotela« obavijestio je sutradan, 26. avgusta u devet sati prije podne Redarstvo o dolasku i razlozima dolaska inž. Otta i partizanskog parlamentara u Zagreb, ali ime posljednjeg nikad neće saznati.¹⁴⁰

Što se događalo sutradan, 26. avgusta, zapisao je Stilinović u svom dnevniku:

»... U Tuškancu stanuju samo njemački oficiri, ustaše i gestapovci. Stadosmo pred jednom vilom. Kasnije sam saznao da je to bio stan potpukovnika Schardta.

Kod pregovora su bili prisutni: oberst (pukovnik — primj. autora) von Funk, Oberstleutnant (potpukovnik — primj. autora) Schäfer, Oberstleutnant Schardt, major von Pott, dr Kreiner iz njemačkog poslanstva, kapetan Heiss i inž. Ott. Uz tursku kavu i rakiju razgovara se o svemu i svačemu, pričaju se otrcani vicevi — krava travu pase i tome slično. Stari austrijski oficir Schäfer, koji govori pomalo naški, gurka dr Kreinera da povede razgovor sa mnom o pitanjima koja njih najviše interesiraju. Kreiner ne zna kako da počne. Konačno započinju razgovori o razmjeni i brzo se završavaju. Oni su sporazumni sa našim prijedlozima, ali nisu sigurni da će dobiti one ljude koje mi tražimo, jer ipak to je 'nezavisna država' i oni ne mogu njoj da diktiraju i da se miješaju u njezine unutrašnje stvari.«¹⁴¹

Ko su bili Stilinovićeve partneri u zagrebačkim razgovorima i koga su predstavljali?—^

Erwin dr Kreiner (Ervin Krajner), šef političkog odsjeka poslanstva bio je predstavnik njemačkog poslanika Siegfrieda Kaschea, glavnog organizatora razmjene. Pukovnik baron von Funck (fon Funk) i major baron Eugen von Pott (fon Pot) predstavljali su štab njemačkog generala u Zagrebu Glaisea von Horstenaua. Prvi je bio načelnik štaba i u toku rada oko razmjene poduzimao je sve što je bilo potrebno preko njemačkog oficira za vezu u Štabu talijanske 2. armije, zatim preko

Eugena Dide Kvaternika i potpukovnika Scharhta. Drugi, Austrijanac von Pott, bivši bankovni činovnik, obavljao je dužnost obavještajnog oficira. Potpukovnik Erich Schäfer (Erih Šefer), Austrijanac i dobar poznavalac prilika u Jugoslaviji, bio je šef teritorijalne organizacije vojne obavještajne službe (Abwehra) u tzv. NDH, tzv. Ratne organizacije (Kriegsorganisation — KO), kako su Nijemci nazivali Abwehrstelle (Abverštele — Ast) u neutralnim i savezničkim državama.

Kapetan Heyss, s čijim se imenom ponajviše srećemo u vezi s razmjenama, bio je u ispostavi ustanove »njemačkog vojnoprivrednog oficira« potpukovnika Scharhta u Mostaru obavještajni oficir. S njim je Stilinović putovao od Studenih Vrela do Mostara i u Mostaru razgovaxao_do »3 sata ujutro«, pribilježivši o njemu u svoj dnevnik:

»Ovaj kapetan dobro govori naš jezik. On je Austrijanac, sudjelovao je u prošlom ratu, živio dugo u našim krajevima i školovao se u Ljubljani. Na svršetku 1918. protjerali su ga u Austriju iz Ljubljane kao Nijemca. Zanimanje mu je geodet.«⁴²

Neposredni povod za njemačko-partizanske razgovore s njemačke strane stvarno je bila želja da se spase životi i iz zarobljeništva oslobode stručnjaci važni za njemačku ratnu industriju. Međutim, kada je veza već bila uspostavljena i kad je došlo do pregovora, njemački se partneri nisu ograničili samo na tu, trenutno aktuelnu temu, već su željeli da vezu uspostavljenu s Vrhovnim štabom stave u širi okvir njemačkih interesa i u razgovorima u tom smislu »ispitaju« teren. Društvo u navedenom sastavu sigurno se nije moralo sastajati radi same razmjene. To je i bio razlog što se »razgovori o razmjeni (se) brzo završavaju« i što se prelazi na druge teme, za Nijemce mnogo interesantnije. O tome je Stilinović u svoj dnevnik pribilježio:

- »Po završetku tog dijela razgovora započinje dr Kreiner okolišnim putem govoriti kako nema smisla da se uništavaju ljudi međusobno, kako bi trebalo uspostaviti red u NDH i kako ćemo uskoro vidjeti uspostavljen red u čitavoj Evropi. Postavio sam mu pitanje s kime bi se mi to trebali sporazumjeti, zar u NDH ima nekoga s kime bismo mogli razgovarati. Kreiner i ostali odmah potvrdiše da takvih ljudi ima i da su oni spremni da razgovaraju s nama. Nakon izvjesnog natezanja, da bih saznao što oni zapravo hoće takvim razgovorima, ispostavilo se da Nijemci žele da u Bosni ek-

sploatairaju naše rudnike, naročito boksit, i ako bismo im mi omogućili tu eksploataciju i transport, tada mi možemo sa svoje strane postaviti prijedloge kako da se uredi NDH, i kako da se riješi srpsko pitanje. 'Mi, zaboga, nismo okupatori' — "kaže" potpukovnik Schäffer — 'i nemamo na Balkanu, a specijalno u Jugoslaviji, nikakvih vojnih ni političkih interesa, nego samo nešto malo privrednih'. Rekao sam im da nemam nikakvog mandata da pregovaram o tim stvarima nego mi je jedino dat nalog da se informiram o čemu se tu zapravo radi.

Tako su se i završili naši razgovori.«'''

Stilinović se u objavljenom dijelu dnevnika nije upuštao u pojedinosti o predmetu razgovora. Tako je on pribilježio da su mu u Vrhovnom štabu rekli da bi Nijemci, osim o razmjeni, »željeli da razgovaraju o još *nekim drugim pitanjima*«. Ali koja su ta »druga pitanja«, o tome samo ponešto saznajemo iz pribilješke o izlaganjima dra Kreinera (Krajner) i potpukovnika Schäffera (Šefer), mada je logično pretpostaviti da je inž. Ott nakon povratka iz Zagreba morao prenijeti Vrhovnom štabu mnogo više pojedinosti o onome o čemu Nijemci žele da razgovaraju s partizanskim parlamentom, pa prernarteme i Vrhovni^tab~njega o tome detaljnije informisati.

Marijan Stilinović o zagrebačkim razgovorima u svom dnevniku više nije pribilježio ni jedne jedine riječi, i s posljednjom rečenicom: »Tako su se završili naši razgovori« završio jejdnevnilj. Mada je teško povjerovati" da je on nakon te rečenice prestao da bilježi svoje ratne doživljaje i uspomene, Stilinović nikada više o toj temi nije objavio ni jednu jedinu riječ.

A da su ũ razgovorima vodenim u vili u Tuškancu razmatrana i razna druga pitanja i da su bar neka od njih nailazila na »razumijevanje« njemačkih sagovornika, potvrđuje i pasus iz pisma što ga je dr Gojko Nikoliš, šef saniteta Vrhovnoga štaba 14. septembra 1942. godine poslao Titu iz Bosanskog Petrovca.

»Druže Tito,

Učinili smo znatan propust što nismo dali nikakva uputstva drugu Marijanu (Stilinoviću — primj. autora), povodom njegove misije u Zagrebu, u pogledu nabavke nekih vanredno važnih stvari za sanitet. On priča da je imao *neograničene mogućnosti za to* (istakli autori).

Pošto sam saznao da je u planu još jedna izmena, i to zarobljenika-avijatičara, molim Te da se

ovaj priloženi spisak preda našem eventualnom 'parlamentarcu' s nalogom da ove stvari pod svaku cenu nabavi.«¹⁴⁴

O razgovorima u Zagrebu Tito je 25 dana poslije obavljene livanjske razmjene, 30. septembra 1942. godine, s Mliništa javio Moskvi:

»Jedan naš drug, koji je putovao u Mostar i Zagreb po molbi zarobljenih njemačkih građana radi njihovog zamjenjivanja za naše drugove koji se nalaze u kandžama Gestapoa, ustaša i Talijana, donio je važna obavještenja. (Istakli autori.) Njemačke vojne vlasti htjele su da iskoriste ovaj slučaj za...«¹⁴⁵

Nažalost, tu je depeša prekinuta, a Redakcija Titovih *Sabranih djela* u napomeni konstatuje:

»Kraj depeše nije sačuvan. U tekstu koji slijedi vjerovatno je riječ o želji njemačkih vlasti da održavaju kontakte s Vrhovnim štabom u cilju nastavljanja pregovora o razmjeni zarobljenika.«¹⁴⁶

Međutim, to je objašnjenje, čini se, samo djelomično tačno jer se nije radilo *samo* o »održavanju kontakata« i *samo* o »pregovorima o razmjeni zarobljenika«!

O čemu se, zapravo, moglo raditi u nesačuvanom dijelu depeše?

Djelomičan odgovor na to pitanje nalazimo u Titovoj depeši Moskvi poslanoj sa Oštrelja 14. oktobra 1942. godine. Prenoseći u njoj svoj dijalog sa inž. Ottom, on ga završava pasusom:

»Ovaj Nijemac je donio iz Zagreba prijedloge za pregovore predstavnika našeg štaba i jednog njemačkog opunomoćenog generala (Glaisea von Horstenaua — primj. autora). Onj su to ponavljali nekoliko puta, ali smo mi odbacili svake pregovo-

Mada je potpukovnik Schäfer poentu svog dijela razgovora u Tuškancu stavljao na »samo nešto malo privrednih interesa«, garnirajući ih i njemačkom zainteresovanošću »da se rijefijsrpska pitanje« 4[^]). želje i planovi Nijemaca biTšu neusporedivo dalekosežniji! Potvrdu za to nalazimo u tački 11. pribilješke — podsjetnika generala Glaisea von Horstenaua za »razgovor s vrhovnim komandantom (njemačkih oružanih snaga na Balkanu — primj. autora) gospodinom Löhrom (Ler) lu SSfljTIT: 9. 1942«:

»Partizanski parlamentari su u posljednje vrijeme, u toku uspješnih pregovora o razmjeni njemačkih državljana koji su pali u njihovo zarobljeništvo, prenijeli njemačkom generalu (Glaiseu — primj. autora) želju da dode do razgovora njegovog opunomoćenika s partizanskim komandantom u Bosni, poznatim pod pseudonimom Tito. Takav razgovor, doduše, u nikom slučaju ne bi mogao dovesti do sporazuma, ali bi uvijek pružio uvid u buduće namjere partizana i razjasnio pretpostavke pod kojima bi moglo doći do obustavljanja njihovog otpora. Molim uputstva za dalji postupak na ovom području.«¹⁴⁸

Glaise piše i o »želji« *partizana* da »dode do razgovora njegovog opunomoćenika s ... Titom«. Mada se u svakom pojedinom slučaju ne može sigurno ustanoviti o čijoj se inicijativi i prijedlogu radilo, partizanske ili njemačke, što najčešće nije ni imalo osobitu specifičnu težinu, u nizu slučajeva, kada je neosporno bila riječ o njemačkim inicijativama i prijedlozima, general Glaise von Horstenau i poslanik Kasche u svojim su ih izvještajima javili partizanima. Bila je to, s njihove strane, »samozaštita« pred višim instancama i komandama zbog Upoznatog Hitlerova stava da se s pobunjenicima ne smije pregovarati, da njih treba strijeljati. Na to ćemo se pitanje opširnije osvrnuti malo kasnije.

Ni u našim ni u njemačkim dosad pronađenim dokumentima nema podataka o čemu je Tito želio da razgovara s opunomoćenikom njemačkog generala Glaisea, kako je Glaise Horstenau naveo u pribilješci od 17. septembra o temama za razgovor s Löhrom, odnosno, kakve je inž. Ott »prijedloge za pregovore predstavnika našeg štaba (Vrhovnog štaba — primj. autora) i jednog njemačkog opunomoćenog generala« — »donio iz Zagreba«, kako Tito javlja Moskvi s Oštrelja 14. oktobra 1942. godine.

Interesantno je, međutim, da se među partizanima otvoreno pričalo ne samo o odlasku inž. Otta i Marijana Stilinovića u Zagreb, nego i o sadržini ondje vodenih razgovora. O tome svjedoči »Izvješće kotarskog upravitelja Marka Šakića o pregovorima između Njemaca i partizana«, koje je on poslije septembarske razmjene samoinicijativno podnio u Zagrebu 14. oktobra »Glavnom stanu Ministarstva Hrvatskog Domobranstva«:

»Kako je poznato bio sam prilikom napada partizana na Livno od istih zarobljen, te sam se u robstvu nalazio od 7 kolovoza do 5 rujna o. g. ... Kao kurir Nijemaca iz Livna ... g. Ott ... je tri puta iz Livna išao u Mostar, a dapače i u Zagreb. Kada je g. Ott treći put došao na pregovore o zamjeni, pošao je sa njime i partizan Marijan Šunjevarić u partizanskoj uniformi sa crvenom petokrakom zvijezdom na kapi i pod oružjem. (...) Šunjevarić je navodno imao od partizana odrišene "ruke" u svrhu prigovora sa Njemcima, i nakon šest do sedam dana se je povratio u Livno sa utvrđenim datumom razmjene i sa iskazom lica koja će se za zarobljene Nijemce zamieniti.

Kako je moja rana u posljednje dane robstva se bila pogoršala, jer je bila nastupila negmona (trovanje), to su me partizani prebacili iz zatvora u Glamoču, gdje sam se do tada nalazio u bolnici u Livno i tu sam se nalazio zadnjih šest dana pred razmienu. U bolnici sam ležao zajedno sa ostalim ranjenim partizanima te sam i pored toga što je kod mene bila neprekidno straža, imao prilike, da razgovaram sa mnogim ranjenim partizanima, pa i njihovim vodećim ličnostima, koje su dolazile ranjenike obilaze. Po povratku g. Otta i Marijana Šunjevarića iz Zagreba, Partizani jednoglasno svi su govorili o tome, kako je njihov 'drug' išao u uniformi i pod njihovim znacima u Zagreb i da je u Njemačkom poslanstvu u Zagrebu pregovarao sa jednim Njemačkim generalom, koji je u svrhu tih pregovora doletio krilašem iz Njemačke. PregovorLa^zamjeni zarobljenih Njemaca da su poslužili samo kao maska drugim pregovorima. U tim pregovorima koje je Šunjevarić vodio navodno sa Njemačkim generalom, Nijemci su partizanima nudili jednu teritoriju, da se oni kao 'najjača' vojna snaga Balkana primire, da će ih Nijemci tolerirati i na datoj teritoriji, da će partizani biti suvereni, Nijemci su navodno jedino tražili, da im partizani dozvole, da izvoze za Njemačku rude i ostale zemaljske proizvode. Šunjevarić navodno je ovaj njemački prijedlog donio u Livno i tamo ga predao Vrhovnoj Štabu koji se nalazi negdje oko Glamoča i Livna...)

Na ove verzije koje su kolale među partizanima, izjavljivali su mi skoro svi partizani jednodušno, da oni ne mogu pristati na predloge Njemaca jer je njihov cilj, da sa cijelog područja bivše Ju-

goslavije protjeraju okupatora, a oni neće, da se stave u položaj vazala Njemačke, kao što su to učinili Nedić i Draža Mihajlović, za koga tvrde, da se nalazi u Beogradu i da saraduje sa Nedićem odnosno sa Njemcima.«¹⁴⁹

»Izvješće« Marka Šakića upućuje na zaključak da je u stvari inž. Ott nakon svog prvog povratka iz Zagreba Vrhovnom štabu prenio želju i prijedlog njemačkih ustanova da razgovaraju s predstavnikom Vrhovnog štaba i o »drugim pitanjima«, a ne samo o konkretnoj razmjeni, kao i to u čemu je suština tih »drugih pitanja«, te da je to i bio osnovni razlog odlaska Marijana Stilinovića u Zagreb. Nadalje, što je za našu temu, s obzirom na različite verzije o tim pregovorima, naročito važno, iz Šakićeva »Izvješća« se nedvojbeno vidi da ti pregovori nisu bili nikakva tajna za najširi borbački sastav oko Vrhovnog štaba, kao i to da uopće nisu doveli u pitanje osnovni cilj i zadatak NOV i POJ »da sa cijelog područja bivše Jugoslavije protjeraju okupatora«!

Međutim, u vezi s »Izvješćem« Marka Šakića ipak moramo istaknuti poraznu činjenicu za partizansku kontraobavještajnu službu: više od godinu dana od početka ustanka partizanski borci pa i njihovi rukovodnici još uvijek nisu bili shvatili značenje čuvanja vojne tajne! Biće, nažalost, pogotovo u vezi s razmjenama, još primjera kojfće to ilustrirati.

U svakom slučaju, bez obzira na pripisivanje partizanima nekih vlastitih inicijativa, Glaise Horstenau nastojao je da dobije saglasnost za prolongiranje kontakata s partizanima ne samo od komandanta njemačkih oružanih snaga na Jugoistoku, general-pukovnika Aleksandera Lohra, već i u Vrhovnoj komandi Wehrmachta. Spremajući se za odlazak s Kascheom i Pavelićem u Hitlerov Glavni starm. Vinici (Ukrajina), on je u pribilješci — podsjetniku o kojim pitanjima treba da razgovara pod 3. tačkom pribilježio: »Tito-Popović-Livno«. Nismo naišli na dokumentarne podatke o razgovoru na tu temu, ali već i sama činjenica da su partizansko-njemački razgovori o razmjenama nastavljeni i poslije sastanka kod Hitlera (23. septembra 1942) sama za sebe govori dovoljno. O tome je inž. Hans Ott poslije rata izjavio jugoslavenskim istražnim organima:

»b Glaiseom Horstenauom sam imao važan dogovor u njegovom stanu (u Zagrebu — primj. autora)... General mi je pričao o svojoj posjeti Fi

rovom Glavnom stanu i o svom razgovoru s generalfeldmaršalom Keitelom (Kajtel) na osnovi izvještaja koje sam mu ja dao. (...) General je kod Keitela tako daleko[^] došao da više nije morao da prekine započete pregovore o razmjenama.

U pismu poslanom godinu dana kasnije, 9. novembra 1943. godine, inž. Hermannu Neubacheru (Hermannu Nojbaheru), opunomoćenom ministru i specijalnom opunomoćeniku Ministarstva spoljnih poslova Trećeg Reicha za Jugoistok, general Glaise svoj stav prema razmjenama precizno obrazlaže:

»Dragi prijatelju!

... Mi već dulje vremena pregovaramo s Titovim ljudima o razmjeni zarobljenika. (...) ovi pregovori nisu samo u interesu razmjene ranjenika i zarobljenika i stoga ih treba i dalje voditi. Kontakti s prominentnim ljudima protivnika omogućavaju interesantan uvid[^] u odnose u neprijateljskom taboru, a često mogu pružiti i koristan materijal o shvatanju njihovih sljedbenika koji su nacionalno orijentisani i nisu inficirani komunizmom i njihovom pridobijanju.«¹⁵¹

Događaji će pokazati da će se kasniji razgovori odnositi i na ta pitanja. Njemački policijski ataše u Zagrebu SS-major Hans Helm o tome je poslije rata izjavio isljedniku Ozne:

»... Poslanik je češće vodio dulje razgovore s ing. Ottom, te zastupao mišljenje da se veze s partizanskim pokretom preko njega ne smiju prekinuti, jer bi u daljnjem slučaju mogle biti korisne. Osim toga poslanik je zadržao isključivo pravo da razgovara s ing. Ottom, odnosno da mu daje naloge. Čisto vojni dio pregovora obavljao je ing. Ott po direktivama njemačkog generala (Glaisea von Horstenaua — primj. autora). Sjećam se još da je Ott bio u vezi i s Abwehrstelle. I mene je obavještavao o svojim razgovorima s partizanskim komandantima...«¹⁵²

O svemu tome još ćemo govoriti.

Ni u dnevniku Marijana Stilinovića, niti u dokumentima njemačke provenijencije, pa čak ni u objavljenom sjećanju bilo kojeg direktnog učesnika događaja o kojima je riječ *ne spominje se poimenični sastav druge liste osoba koje su partizani tražili za zamjenu, već samo brojke uhapšenih aktivista NOP-a koji se traže ili nude u zamjenu za zarobljene Nijemce.*

Te brojke nalazimo u »Zabilježci za policijskog ata-

šea« Hansa Helma koju je 27. avgusta 1942. godine napisao dr Anderssen (Andersen):

»Pošto su partizani postavili nove zahtjeve za 15 poimenice navedenih partizana, za njihovu zamjenu mogu doći u obzir šestorica partizana koje su prvi put tražili, a koji se nalaze u Mostaru, i 8 partizana s drugog spiska imena, dok se, prema već navedenom objašnjenju, spomenuta grupa od 22 partizana u Mostaru ne može koristiti za njemačku akciju razmjene.

Jutros mi je, poslije poziva dra Vidalija (Dan-ko, »glavni pobočnik«, tj. pomoćnik Eugena Dide Kvaternika — primj. autora), predana priložena lista od 22 čovjeka, u čijem hrvatskom uvodnom tekstu u stvari stoji da su ovi partizani na raspolaganju za razmjenu za 'naše' /tj. Hrvate/. (Iznad liste imena stajao je tekst: "Popis zarobljenih partizana koji su prepraćeni od strane ovog Zaštitnog redarstva Velikoj župi Hum u Mostar, radi zamjene sa našim koji se nalaze zarobljeni u Livnu« — primj. autora.

Izgleda da je potrebno razjasniti kako stvari stoje, pri čemu bi, po mom mišljenju, pored bezuvjetno potrebne istovremenosti akcija razmjene, odnosno prvenstva njemačke akcije razmjene, trebalo nastojati da za njemačku akciju stoji na raspolaganju što veći broj imena partizana, pošto se zasad još ne može predvidjeti da li će se 15 ljudi s nove liste i daljih 8 ljudi moći pronaći. — U vezi s ovim, po mom mišljenju, bilo bi naročito poželjno ako bi i 22 partizana s priložene liste u datom slučaju, mogli biti, kao 'erzacpartizani' stavljeni na raspolaganje za njemačku akciju razmjene.«¹⁵³

Kako vidimo, s prve poimenično navedene liste osoba koje su partizani tražili Talijani su pronašli šestoricu i oni su se 27. avgusta već nalazili u Mostaru radi razmjene. Rafael Brčić i Mile Bogovac u svojoj već spominjanoj knjizi navode da su svi pohapšeni Livnjaci »bili zamijenjeni za zarobljene Nijemce firme 'Hansa Leichtmetall' i nekoliko ustaških oficira (zarobljenih — primj. autora) prilikom borbi u samom gradu.«¹⁵⁴ Iako se u njemačkim dokumentima govori o šestorici, *njih sedmoricu* — sve osim Dragice i Rade Pravice, Čedg Plečevića i Alije Čizmića — srećemo kasnije ili kao borce partizanskih jedinica, ili kao partijske funkcionere!

Druga je lista (spisak) obuhvaćala 11 također u Livnu uhapšenih pristalica NOP-a koje su ustaše predložili kao »erzacpartizane«. Dok se za onima s prve liste još

tragalo, i oni su uključeni u treću listu od 22 uhapšenika i svi su poimenično poznati. O tome zašto je 11 »erzacpartizana« sa spiska reducirano na osam, nedostaje objašnjenje.

Imena osoba s nove, četvrte liste od 15 ljudi koje su partizani tražili u zamjenu za zarobljene Nijemce nakon povratka Otta iz Zagreba nalazimo samo u knjizi Mile Milatovića *Antirijet r^ehrmno-fiaU* ne U tekstu, već u priloženom faksimilu depeše koju je »glavni pobočnik zapovjednika Ustaške nadzorne službe« dr Vidali 27. avgusta u 10 sati i 10 minuta poslao »Poslanstvu Nezavisne Države Hrvatske, Povjereniku Ustaške nadzorne službe« u Berlinu:

»U Livnu se od partizana nalazi uhićeno osam njemaca od toga dva inženjera točka Dvadesetšestog na večer njemačko poslanstvo zatražilo da se za te Niemce preda partizanima petnaest članova kompartije većina centrom i to Andrija Hebrang, ^Mladen Iveković, Zlata Šegvić, Vlado Lončarić, Heinrich Žnidaršić, Olga Nakić, Hanna Pavelić, Vanda Mates, Beba fević, Dr Bocak, Dr Gasparini, Hanna Osmo i Ružica Marković točka Bez obzira da su već većina strijeljani napominjem da u koliko bi se izručili partizanima rezultat ciele protukom borbe u Hrvatskoj bio bi iluzoraiTtočka Posjetite Gruppenführera Müllera (gruppenfirer, šef IV uprave RSHA, tj. Gestapa — primj. autora) i izjavite mu da je sav redarstveni rad nemoguć točka«.155

Analizirajući faksimil te ustaške depeše (jezik, nazive ustaških funkcionera i njihove nadležnosti, uobičajene administrativne naznake na aktima Ustaške nadzorne službe itd.), Zvonko Ivanković Vonta osporava autentičnost tog dokumenta,¹⁵⁶ ali se ne zadržava na pitanju je li parlamentar Vrhovnog štaba Marijan Stifinović prilikom pregovora i razgovora vodenih 26. avgusta 1942. godine u Tuškancu zaj~azmjenu zaista tražio osobe navedene u toj depeši.

Mile Milatović se, osim na Hebrangu, ne zadržava ni na jednoj drugoj osobi navedenoj u faksimilu Vidalijeve depeše, niti se poziva na neke druge dokumente ili izvore. Ipak su se na spisku od 15 osoba koje je Marijan Stilinović tražio nakon dolaska u Zagreb vjerovatno nalazile ako ne sve, a ono bar neke iz tog faksimila.

Padu u oči brojčana nepodudarnost na koju upozorava Zvonko Ivanković Vonta, između partizanskog spiska osoba traženih u zamjenu za zarobljene Nijemce

(15) i spiska koji daje »glavni pobočnik zapovjednika Ustaške nadzorne službe« dr Vidali (13).

Mada ustaški predstavnik nije učestvovao u razgovorima u vili u Tuškancu, Vidali je možda mogao i saznati da partizani traže 15 osoba. Koje osobe poimenično traže, sigurno je saznao jer su ih Nijemci od organa tzv. NDH poimenično i tražili. U tome je čudnovata samo njegova formulacija u depeši dostavljenoj 27. avgusta u Berlin da je *»dvadesetšestog na večer njemačko poslanstvo zatražilo da se za te Niemce preda partizanima petnaest članova kompartije«* (istakli autori), jer Njemačko poslanstvo od njega nitije moglo nitlje tražilo *petnaest* uhapšenih komunista!

O čemu se radilo?

Samo za dvije osobe sigurno znamo da su bile na partizanskom spisku od 15 osoba, jer su o tome sačuvani podaci u njemačkoj arhivi. Bile su to Vanda Novosel-Mates i dr Olga Jžedijer. Budući da se dr Olga Dedijer, prema podacima što su ih partizani dostavili Nijemcima, nalazila u Beogradu, ili u zatvoru ili u logoru, ona nije mogla biti tražena, a nije ju tražila ni ustaška policija.

Ni predstavnik njemačke policije, tj. njemačkog policijskog atašea u Zagrebu, nije prisustvovao sastanku u Tuškancu. A budući da je u neposrednoj saradnji s ustaškom policijom trebalo obaviti sve poslove oko prikupljanja osoba koje su partizani tražili i koje su se nalazile po ustaškim zatvorima ili logorima, poslanik Kasche je taj dio poslova oko razmjene sutradan, 27. avgusta, prenio na policijskog atašea SS-majora Hansa Helma. Helm je pak taj zadatak povjerio svom potčinjenom, kriminalističkom sekretaru, SS-potporučniku Heinzu Stüweu (Hajnc Štíve), koji je, **U**-vezi s intervencijom dra Svetislava Popović[^], -ministra u penziji, kod BdS-a Beograd da mu se kćerka dr Olga Dedijer oslobodi, i prepiske u vezi s tim, 21. novembra 1942. godine napisao »zabilješku za gospodina dr Kreinera iz Političkog odsjeka Poslanstva« u Zagrebu, u kojoj je pisalo:

»Ustanova policijskog atašea je 27. 8. 42. *dobila nalog* (istakli autori) od gospodina poslanika da se u saradnji s hrvatskom policijom pobrine da se prikupe i budu na raspolaganju 15 uhapšenih komunista, koje su ustanici poimenično naveli. Prema listi ustanika treba da se svi nalaze u zatvoru.

Olga *Dedijer*, na listi pod rednim brojem 15, prema podacima ustanika Trebalo je da se nalazi

u Beogradu, ili u zatvoru ili u koncentracionom logoru. Telegram kojeg je poslanik potpisao, poslan je 27. 8. 42. Njemačkom poslanstvu u Beogradu, s molbom da se D. u cilju razmjene zarobljenika odmah sprovede.

Nakon toga je BdS u Beogradu 31. 8. 42. Olgu Dedijer prebacio u Zagreb, odakle ju je Wehrmacht, u cilju daljeg transporta, sproveo, navodno, u Sarajevo.

Ustanova policijskog atašea je iz telegrama Njemačkog poslanstva u Beogradu, upućenog 2. 9. 42. Njemačkom poslanstvu u Zagrebu, saznala da je otac D. nadležnim ustanovama u Beogradu pisao da njegova kćerka vodi brakorazvodnu parnicu. J. da nećejviše da zna za svoje Komunističko opredjeljenje i uvjerenje. Nadalje, prenesena je očeva želja da mu se njegova kćerka što je moguće prije oslobodi.

Prije prijema ove depeše nije bilo poznato da se D. u Beogradu nije J. u zatvoru nego na slobodi i daje zbog ovdašnje razmjene zarobljenika morala biti ponovno uhapšena.¹⁵⁷

U svjetlu zabilješke SS-potporučnika Stüwea čudnovata je i Vidalijeva konstatacija u citiranoj depeši da je »dvadesetšestog na večer njemačko poslanstvo zatražilo da se... preda partizanima petnaest članova kompartije«. Iako nedostaju precizniji podaci u koliko je sati počeo i završio sastanak u Schardtovoj vili u Tuškancu, malo je vjerovatno da je Njemačko poslanstvo 26. avgusta bilo što poduzimalo poslije onoga »na večer«, iz jednostavnog razloga što taj zadatak poslanstvo nije ni obavljalo direktno već ustanova policijskog prema zabilješci SS-potporučnika Stüwea, njima je taj zadatak povjeren sutradan, 27. avgusta! No, kao što smo već rekli, ne može se isključiti ni mogućnost da su ustaše na neki način bile obavještene, a budući da taj detalj za našu temu nema poseban značaj, na njemu se nećemo ni zadržavati.

O ostalim osobama s partizanske liste od 15 ljudi za razmjenu u njemačkim dokumentima nismo naišli na bilo kakav trag, a ni Marijan Stilinović, kako smo napomenuli, nije nigdje ništa objavio ni o njima ni o daljem toku i rezultatima pregovora i razgovora vodenih u Zagrebu poslije sastanka u tuškanačkoj vili 26. avgusta naveče. Isto se tako tačno ne zna koliko se on zadržavao u Zagrebu, kada ga je i kako napustio i kada je stigao natrag u Beograd.

Sudeći po svemu, inž. Hans Ott i Marijan Stilinović

napustili su Zagreb 31. avgusta ili 1. septembra prije podne jer su za put Zagreb—Sarajevo—Mostar—Livno bila potrebna dva dana, a Ott je neposredno poslije rata na saslušanju isljedniku Ozne izjavio:

»Prvog ili 2. septembra došli smo u Livno kod Popovića (Koče) i odvezli se odmah dalje u Glamoč, gdje sam čuo, od drugih ljudi, da je došao komandant partizana Tito. Trećeg septembra uveče pozvan sam na razgovor. U jednoj nusprostoriji nalazilo se 4 do 5 osoba, a među njima i Petrović (Velebit), Dedijer i Lola Ribar. Razgovor je vodio plećat, snažan čovjek od nekih 45 godina, visok 175 cm. Kada mi je ponudio cigaretu primijetio sam trag povrede na kažiprstu desne ruke. Petrović mi je kasnije rekao da je to bio Tito. On je odobravao razmjenu i tom prilikom se, uopće, zadržao sa mnom u razgovoru. Pokazivao je vrlo dobar uvid u njemačke odnose, naročito u unutrašnju strukturu stare austrijske vojske.«¹⁵⁸

U svom vrlo opširnom »Izveštaju o 28-dnevnom partizanskom raju«, u kojemu je kronološki opisala događaje na putu od Jablanice — gdje su njen muž i ona imali pilanu i gdje su ih partizani uhapsili — do Glamoča, gdje su oboje bili priključeni grupi u Livnu zarobljenih Nijemaca, Emma Szedressy (Erna Sedresi) registrovala je i ovaj Titov razgovor s inž. Ottom:

»Sljedećeg dana, 1. septembra, povezli smo se dalje do komande u Glamoču, gdje smo stigli u 8 sati ujutro... Drugog septembra premješteni smo u drugu, veću sobu gdje se nalazilo sedam Nijemaca iz Hans Leichtmetallwerke. (...) Nakon što smo legli došlo je 6 ili 8 visokih partizanskih funkcionera, među njima, kako smo kasnije saznali, i vrhovni komandant partizana s imenom ili nadimkom Tito. On se upustio u dulji politički razgovor s gospodinom Jorgom na njemačkom jeziku. Razgovor je završio izjavom: 'Najzad, mi ćemo ipak morati gledati da se vi svi uskoro vratite kući.' Ubrzo poslije toga pozvan je gospodin Ott i vratio se vrlo kasno. Sutradan, 3. septembra, gospodin Ott je cijelo prijepodne razgovarao s partizanima o predstojećoj razmjeni 4. septembra.«¹⁵⁹

Pošto je inž. Ott o tim događajima saslušavan poslije rata, a Emma Szedressy je o njima pisala *10. septembra 1942. godine*, s obzirom na datum, prednost treba dati njenom *izveštaju*, prema kojemu je inž. Ott *2. septembra* već bio u Glamoču.

I Tito je poslije rata, 15. decembra 1947. godine, evocirao svoja sjećanja na te dane. Pribilježio ih je Vladimir Dedijer i objavio u drugoj knjizi *Novih priloga za biografiju Josipa Broza Tita* pod naslovom »Prvi Titov razgovor s Hansom Otom«:

»U Glamoču, gdje sam došao noću, ja sam lično saslušao jednog u Livnu zarobljenog njemačkog pukovnika. Zvao se Oto, bio je Nijemac iz Vestfalije, inženjer-geolog. Na mene je ostavio utisak vrlo pametnog čovjeka. Pozvao sam ga i upitao šta je radio ovdje. Odgovorio je da je istraživao teren, u namjeri da otkrije rude. Pitao sam ga šta je i on je odgovorio da je inženjer. Odgovarao je odmah i tačno. Na pitanje zašto je toliko krvi proliveno u Livnu, rekao je: 'Ja sam Nijemac.' 'A zašto se niste predali?' — upitao sam ga ja i objasnio mu da mi ne ubijamo zarobljenike i ne radimo ono što oni rade. (Tada sam ja ponovo bio naredio da se ne ubijaju zarobljeni Nijemci, a u to vrijeme još iismo znali šta su oni uradili sa našima na Zlatiboru) Zatim sam ga upitao, zar misli da će oni dobiti rat. Odgovorio je: 'Dobićemo'. 'A na osnovu čega dolazite do tog zaključka?' — pitao sam ja dalje. 'Pa evo, u Rusiji idemo naprijed'. 'Da, ali zapelo je kod Staljingrada i to će biti kraj' — rekao sam mu ja, iako mi nismo znali šta se tamo događa, iako je i nama bilo tada vrlo teško baš zato, što nismo znali kako je tamo. "Zatim sam mu rekao da on, Tako inženjer, nije ništa više vrijedan nego običan naš čovjek koji je u njemačkim kandžama. 'Zato ćemo vas mijenjati' — rekao sam mu. Dotle je bilo 10 naših za jednog njihovog, ali sam mu ja rekao ipak da ćemo mi za njega tražiti više. 'Kako to više?' — pitao je on. 'Tako, ako hoćete da spasite glavu i da odete kući, napišite pismo!' On je to uradio i mi smo za njega dobili prilično veliku grupu naših ljudi iz logora.

No, interesantno je da su tada svi zarobljeni Nijemci na čelu s njim, kada sam ja došao, stali mirno. 'Pazi, boga mu, on je odmah znao da sam ja Tito'.¹⁶⁰

Interesantan je još jedan detalj iz Titova razgovora s inž. Ottom, koji je pribilježio SS-major dr Heinrich, šef sarajevskog Gestapa, na osnovi razgovora s Ottom poslije njegove razmjene:

»Na rastanku Tito je Nijemca upitao šta misli da radi poslije razmjene i kamo misli da krene. Na njegov odgovor da to zavisi od naređenja fir-

me, Tito mu je dobronamjerno savjetovao da se ne zadržava južno od Save i Kupe, jer bi, inače, možda, mogao uskoro proslaviti ponovno viđenje.«¹⁸²

Događaji su ipak krenuli tim tokom i poslovi su inž. Otta ponovno doveli »južno od Save i Kupe«, na slobodni partizanski teritorij, ali kao parlamentara u njemačko-partizanskim pregovorima, a tu je ulogu on obavljao do kraja rata. A o tome ponešto govori i Tito u produžetku citiranog sjećanja:

»Taj Nijemac htio je poslije da igra neku posredničku ulogu, osjećao se nekako obavezan prema nama. I kad se na Neretvi dogodilo ono opkoljavanje, poručio nam je: 'Ako je Tito tamo, neka se čuva! Može da nastrada, jer se ovdje sprema strašan napad i opkoljavanje'. Javio nam je onda kad sam ja već bio doneo rješenje o prelazu, a uz to nas je obavijestio da će još biti velikih i stalnih napada avijacije, kojih treba da se čuvamo. Nesumnjivo, bila je potrebna velika odvažnost da se tako nešto uradi. Tada su se, dakle, oni već malo kolebali u uvjerenju da će pobijediti.«¹⁸²

S obzirom na to da je razmjena zarobljenika bila dogovorena za 5. septembar, grupa zarobljenih Nijemaca i domobrana krenula je dan prije iz Glamoča na mjesto dogovoreno za razmjenu. Pojedinsti o tome, do sada neobjavljivane, sačuvane su u već spomenutom »Izvjешtaju o 28-dnevnom partizanskom raj«, nekoj vrsti dnevnika Emme Szedressy, što ga je ona, nakon izvršene razmjene, pedantno rekonstruirala od dana do dana i predala dru Heinrichu, šefu Gestapa u Sarajevo:

»U petak 4. septembra put za Livno, odakle smo oko jedan sat poslije podne pošli s dva omnibusa za Duvno. Osim nas *10 Nijemaca* (s gospođom Jorgo) bilo je još *12 hrvatskih oficira*, koji su pridošli iz Livna, i *oko 12 domaćih ljudi iz Glamoča i Livna*. Četiri hrvatska avijatičara su u glamočkom zatvoru. U Duvnu je čitavo društvo prenoćilo u dvije velike sobe. S jelom smo bili obilno opskrbljeni. (Istakli autori.)

Petog septembra ujutro produžili smo k mjestu razmjene (Studena Vrela). Vozili smo se oko dva sata autom i zaustavili kod neke gostionice uz cestu. Gospodin Ott je otišao još ranije u isturenu partizansku komandu. (...) Nakon dvosatnog čeka-

nja kod gostionice, gospodin Ott se vratio s bijelom zastavom, jašući na konju. Dogovoreno mjesto razmjene je olupalo jer su ga u međuvremenu zaposjeli ustaše. (...) Gospodin Ott je zatim odjahao dalje kao parlamentar. U jedan sat poslijepodne pošli smo i mi pješice. Nakonjito sinQ pješaćiji pet. kilometara ponovno smo stali. Poslije dvosatnog čekanja, s brda na kojem su bile postavljene straže, dat je znak da dolazi protivna grupa. Mi smo tada produžili, pješaćili oko jedan kilometar i stigli na veliku livadu, gdje je došla i protivna grupa. Komandanti obadviju grupa sastali su se u sredini. S njemačke strane je to bio kapetan Heyss. Tada su bila pročitana imena i razmjena je započela. Nijemci su bili zamjenjivani po ključu 1 : 2, a ostali 1:1. Zatim je uslijedio rastanak i odlazak u oba pravca.«¹⁶³

Dr Vladimir Velebit, jedan od aktera te razmjene, napisao je o njoj poslije rata ove retke:

Kad su pregovori uspješno okončani, dogovoreno je tačno mjesto i vrijeme gdje će se razmjena obaviti.

Bilo je to na jednom kamenitom ćuviku, pokraj same ceste Duvno—Studena Vrela—Posušje. Dotle se pružala naša, partizanska teritorija. Jedinice Desete hercegovačke brigade nalazile su se na toj graničnoj liniji prema neprijatelju. Naši borci bdjeli su na svom tvrdom, stjenovitom položaju, a ja sam sa komesarom brigade Čedom Kaprom i još nekim drugovima iz štaba, u ugovoreno vrijeme izišao na određeno mjesto. Vodili smo Nijemce zarobljene u Livnu. U isto vrijeme, šllruge strane, pojavila su se dva njemačka oficira (kapetan u uniformi organizacije 'Tot' i poručnik, zapovjednik tog sektora), u pratnji nekolicine vojnika koji su sprovodili grupu ljudi i žena u civilnim odijelima. I mi i neprijateljski vojnici bili smo pod oružjem. Jedan njemački vojnknosio je podignutu bijelu zastavu.

~ Vrlo kratko~je trajala formalnost. Njemački oficir je pročitao spisak lica koje su doveli, pozivajući ih redom, a mi smo zatim predali njihove. Sve strogo zvanično. Nijemac je saopštio da se među dvadeset tri dovedena lica ne nalazi Vanda Novosel. (Istakli autori.)

— Bolesna je od tifusa i kasnije ćemo je dati — objasnio "je. (Tada sam mislio da je posredi neka

obmana, ali moram reći da sam se kasnije obrađovao kada sam čuo da su i nju pustili).

Naši drugovi, iscrpeni i izgladnjeli u njemačkim i ustaškim mučionicama i logorima, smjestili su se u dva autobusa i odmah smo krenuli cestom, nazad, da bisnio se malo kasnije zaustavili kod štaba brigade, na Studenim Vrelima, gdje im je pripremljeno nešto za jelo.«¹⁸⁴

Koliko je aktivista narodnooslobodilačkog pokreta stvarno dobiveno za zarobljene Nijemce, hrvatske oficire i »domaće ljude« iz Glamoča i Livna?

Ako su tačni navodi Emme Szedressy o ključu razmjene, a čini se da jesu, onda su tom prilikom zamijenjena (oko) 42 pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta koji su se nalazili u ustaškim i talijanskim zatvorima i koncentracionim logorima.

Naime, dr Š. Balić, podžupan, dao je 3. septembra punomoć kapetanu Heyssu »da preuzme(te) iz kaznične sudbenog stola u Mostaru« 22 poimenice navedena uhapšenika:

»Sva ova lica« — stajalo je u punomoćju — »ovlašteni ste izmijeniti za isto toliko lica koja se nalaze u zarobljeništvu partizanskih odreda i to u subotu 5. rujna (septembra) 1942. u 16 sati na mjestu kod razrušenog mosta 3 km. sjeverno od Posušja na glavnoj cesti koja vodi u Tomislav-grad (Duvno — primj. autora).«¹⁶⁵

A u izvještaju Ministarstvu unutarnjih poslova od 7. septembra podžupan dr Š. Balić javlja da su »6. septembra izmjenjena (su) sliedeća lica sa isto tolikim brojem partizanskih zarobljenika«, navodeći zatim poimenice devet osoba iz Livna i četiri osobe iz Glamoča.¹⁶⁶

S obzirom na te podatke, u partizanskom zarobljeništvu nije bilo »12 hrvatskih oficira« i »oko 12 domaćih iz Glamoča i Livna«, kako je ostalo u sjećanju Emmi Szedressy, već trinaest Livnjaka i Glamočana te devet »hrvatskih oficira«!

U *Prilozima za biografiju Josipa Broza Tita* Vladimir Dedijer o toj razmjeni piše:

»Kada je 1942. godine izvršena prva razmena zarobljenih nemačkih oficira i naših drugova u tamnicama, u grupi od 38 partizana i partizanki koji su tada došli na osnovu razmene na oslobođenu teritoriju, nalazila se i moja supruga Olga Dedijer. Kasnije sam bio obavješten da su ideju da se Olgino ime stavi na spisak osoba koje smo mi tražili za razmenu, dali. Tito i Aleksandar Ranković.«¹⁶⁷ (Istakli autori.)

U svojim sjećanjima *Ivica Kranželić* opisuje kako je, kao sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a u Zagrebu, uhapšen početkom jula 1942. godine, a zatim kaže:

»... Agenti su me odveli na Trg N (sadašnji Trg žrtava fašizma) i ispitivali. Poslije svih tortura prebačen sam u zatvor na Savsku cestu.

Nakon nekog vremena grupu drugarica i drugova, u koju je bila uključena i dr Olga Dedijer iz beogradskog zatvora, doveli su u njemačku komandu u Gajevoj ulici. Odatle su nas odveli na vlak. Nismo znali što smjeraju s nama i, naravno, pomišljali smo na najgore. Kada smo došli u Sarajevo, doznali smo da idemo na razmjenu za njemačke zarobljenike. Grupi su činili: (Olga Kovačić, dr Olga Dedijer, Marica Zastavniković. Krunka Zastavniković (Maričina kći), Ana Vučetić, Nada Novosel, (sestra dra Ozrena Novosela), Marijana Novosel (Ozrenova supruga), Beba Krajačić, Vlado Radošević, Nikola Cvitaš, Pavao Daskijević, ja i drugi čijih se imena ne sjećam. Ubrzo je izvršena zamjena kod Duvna u prisutnosti predstavnika Vrhovnog štaba...»¹⁸⁸

Pet dana poslije razmjene kod Studenih Vrela, 10. septembra 1942, Tito je iz Glamoča poslao Centralnom komitetu Komunističke partije Hrvatske sljedeće pismo:

»Dragi drugovi,

Ovih dana izvršena je razmjena njemačke grupe zarobljenika za *dvadeset naših drugova (od kojih 6 Livnjaka)* iz logora i policijskih zatvora. Kako su skoro svi ovi drugovi s vaše teritorije, to vas obavještavamo o njihovom držanju na policiji i u logorima kao i o njihovom rasporedu. (Istakli autori.)

Pavao Daskijević, svršio srednju poljoprivrednu školu, star 22 godine, stupio u Partiju marta mjeseca o. g. i bio član jedne terenske ćelije u Zagrebu. Na policiji se držao izdajnički. Priznavao terećenja, teretio i provalio Ferdu Mandića i Stjepana Bubanića, koji se sada nalaze negdje u partizanima, zatim provalio Vjekoslava Dolinčića, sada u policiji. Odlukom CK KPJ od 8. o. m. isključen iz KP zbog izdajničkog držanja i raspoređen u I proletersku (narodnooslobodilačku) u (darnu) brigadu.

2. Nikola Cvitaš, radnik iz Garešnice, star 30 godina, u Partiju stupio maja 1940. u Zagrebu. Prijem mu saopštio Ivan Burija koji se sad nalazi u logoru. Uhapšen 7. VII 1942 u kući svoga brata gdje je bila smještena štamparija na kojoj su rađeni partijski materijali Mjesnog i Centralnog komiteta. Na taj posao došao je kao rejonski tehničar. Teretila ga Cincipinka, a prije toga je priznao članstvo i provalio Daskijevića, Dolinčića i isključenog iz Partije Antona Rihtnera, koji se sada nalazi u logoru. Odlukom CK KPJ isključen je iz Partije zbog izdajničkog držanja na policiji. Upućuje se vama radi rasporeda.

3. Vladimir Radošević, auto-mehaničar iz Zagreba, star 17 godina, nije bio član Partije niti SKOJ-a. Nešto je radio u omladini. Učestvovao u paljenju njemačkog slagališta benzina i prilikom polaska u partizane bio uhapšen. U vezi s izvršenom akcijom teretio je Ivana Kranželića i još jednog druga. Šalje se vama na dalji raspored.

4. Anton Alaber student agronomije iz Slavonskog Broda, star 21 godinu. U Partiju stupio 8. juna na Braču a 9. juna uhapšen u istom mjestu zbog održavanja veze s partizanima i s poznatim komunistima. Kako na Braču, tako i na ustaškom redarstvu u Zagrebu nije ništa priznavao. Upućen u PK KP za Dalmaciju radi daljeg rasporeda.

5. Ivan Kranželić, obučarski radnik iz Donje Stubice, star 22 godine. Stupio u Partiju marta 1940. Prijem mu je saopštio Jovo Stričević, koji je sada vjerovatno u partizanima. Prije i poslije stupanja u Partiju radio aktivno u sindikatima i među omladinom. Uhapšen je kao sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a u Zagrebu naletivši na policijsku zasjedu u radionici Martina Pribanića. Terećen je od više njih, ali nije ništa priznavao, nikoga teretio ni provaljivao. Odlukom CK KPJ određen je za Politodjel, tj. po skojevskoj liniji.

6. Mira Paut, srednjoškolka iz Zagreba, stara 16 godina. Od osnivanja NDH počela aktivno raditi u SKOJ-u. Prvog jula o. g. uhapšena zbog veza s partizanima, odašiljanja sanitetskog materijala i drugih potreba. Po svoj prilici bila je i kurir između nekih drugova u Zagrebu. Bila je tučena, ali nije nikog teretila niti provaljivala. Upućuje se vama na raspored.

7. Marica Zastavniković, činovnica u Državnom tajništvu za promidžbu, iz Rume, stara 45 go-

dina. Nije član Partije. Prije nego što je uspostavila veze s našim drugovima bila je tajnica Kotarske organizacije HSS-a u Zagrebu, tj. prije kapitulacije Jugoslavije. Provaljena i terećena od Marine Gregorić. Nije ništa priznavala. Zadržana pri Vrhovnom štabu.

8. Krunka Zastavniković, činovnica iz Zagreba, stara 22 godine. U Partiju stupila marta mjeseca o. g. Prijem joj saopštili drugovi Milovan Cukuranović i Ivan Karlič, koji se sada nalaze u logoru, prvi teško bolestan. Uhapšena 14. jula. Terećena od Marine Gregorić, Cincipinke, partizana Dasovića i Vladimira Lončarića? Nije ništa priznavala niti koga teretila.

9. Marijana Novosel, profesor iz Zagreba, stara 30 godina. U Partiju bila primljena 1937. u Zagrebu, a isključena 1939. odlukom CK KPJ kao nepartijni elemenat. Od tada neaktivna, slučajno uhapšena. Upućuje se vama na dalji raspored.

10. Nada Brnčić, student iz Zagreba, stara 24 godine. U Partiju bila primljena 1940. godine i odmah se pasivizirala. Nije član Partije. Upućuje se vama na dalji raspored. Uhapšena slučajno.

11. Anka Vučetić, učiteljica iz Brinja, stara 47 godina. Nije član Partije. Uhapšena 15. marta o. g. i sprovedena u logor u Bakru kod Talijana, odakle je puštena i ponovno uhapšena 24. juna. Upućuje se vama radi određivanja nekog posla.

12. Bosiljka Krajačić-Ević, privatna namještenica iz Zagreba, stara 29 godina, stupila u Partiju 1935. u zagrebačkoj organizaciji. Uhapšena slučajno na ulici i ispitivana o poslovanju knjižare 'Svjetlost'. Dobro se držala. Odlukom CK KPJ određena za Politodjel.

13. Olga Kovačić, privatna činovnica iz Zagreba, stara 29 godina. Stupila u Partiju 1935. Uhapšena 28. juna pod sumnjom da održava veze s Bebo (Bosiljkom Krajačić — primj. autora) i Bakaricom i da je član Partije. Nije ništa priznavala. Odlukom CK KPJ određena u Politodjel.

Po obavještenju mnogih drugova Vlado Lončarić se drži izdajnički, tereti i provaljuje drugove, osim toga dao je policiji i nacrt o strukturi Partije. (U Titovim *Sabranim djelima* taj je pasus izostavljen" i umjesto njega stavljene tri tačke — primj. autora.)

Danas smo uputili predstavku Ministarstvu domobranstva za razmjenu zarobljene grupe avi-

jatičara za drugove Hebranga Andriju, Zlatu Šegvić, Lavčević-Lucić Tvana, Pavelfć Anu i Novosel Ozrena; Roji se premanāknađnim obavještenjima nalaze na policiji i u logoru. (Istakli autori.)

Drugaricu Vandu Mates dobićemo za koji dan za vjerenicu jednog razmijenjenog Nijemca koja se nalazi u Livnu.

S drugarskim pozdravom

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

10. IX. 1942.

M. P. Tito, s.r.

P.S. Šaljite nam redovno podatke o drugovima koji se nalaze u logorima i u policijskim zatvorima.¹⁰⁹

Pero Morača i dr Slobodan Milošević, koji su radili napomene za dvanaesti tom Titovih *Sabranih djela*, u napomeni 39 uz citirano Titovo pismo CK-u KPH pišu »pušteno je iz zatvora 49 pripadnika NOP-a, među kojima 21 (a ne 6) iz Livna«, ¹⁷⁰ prićemu. očigledno, greše. Iz dokumenata se vidi da je zamijenjenih Livnjaka bilo dvadeset osam: 22 koje su ustaše dovele iz sarajevskog zatvora i priložili njihov poimenićni spisak, te šest koje su Talijani doveli sa Ošljaka. Tito spominje samo njih šest jer su oni mijenjani za »njemaćku grupu zarobljenika«, a ne spominje grupu zamijenjenu za neke mješ-tane i funkcionere ustaške vlasti, zarobljene u Livnu i Glamoću.

Pero Morača i dr Slobodan Milošević vjerovatno su se koristili podacima Rafaela Brćića i Mile Bogovca, koji na 236. stranici svoje knjige pišu da je »pet Nijemaca — službenika firme 'Hansa Leichtmetall' bilo zamijenjeno za 49 pripadnika NOP-a, koji su se nalazili u raznim ustaškim i okupatorskim zatvorima i logorima«, a na stranicama 39—40 da je »49 pripadnika NOP-a... zamijenjeno za pet Nijemaca... i četiri-pet oficira NDH (ustaše emigranti Vodopija i Perajica, i domobranski bojnik Križanec i još neki«, uz objašnjenje da je rijeć o pristalicama NOP-a u logoru Ošljak (a odatle ih je bilo — 6!) i u sarajevskom zatvoru (gdje su bila — 22!).¹⁷¹

U prvom slućaju Brćić i Bogovac se za navedenu brojku (49) pozivaju na Arhiv Vojnoistorijskog instituta, Njemaćka arhiva, mikroteka, London, rolna 19, snimci 308811 — 308830, a u drugom u napomeni samo poime-niće navode 21 (a ne 49) pohapšenih pa zamijenjenih Livnjaka, pozivajući se pritom na sjećanja nekih preživjelih iz te grupe.

Kada je riječ o brojkama, greške ponekad nastaju prilikom prekucavanja teksta ili njegova slaganja u štampariji, i može se shvatiti da se umjesto tačne rolne (16) pojavila netačna (19). Međutim, ničim se ne može opravdati činjenica da se navedena brojka X43) ne može pronaći ni na jednoj od trideset u napomeni navedenih stranica mikrofilma, pa čak ni u cijeloj rolni od 286 snimaka, kao ni u drugim rolnama (16, 17, 18. i 20), u kojima se nalaze neki dokumenti o tim događajima!

Osim ustaškog dokumenta faksimil kojega je objavljen u knjizi Mile Milatovića, ne postoji, ili bar dosad nije poznato da postoji, originalan spisak 15 osoba koje je Vrhovni štab tražio za razmjenu, niti dokument bilo čije provenijencije u kojemu bi se te osobe poimenično spominjale. Mile Milatović — kao što smo već napomenuli — tom spisku uopće nije pridao nikakvu pažnju, pa čak ni dvanaestorici iz ustaške depeše, niti je naveo neke druge izvore. Svu je pažnju koncentrisao isključivo na Hebranga. Ipak, jesu li esni zaključci mogu indirektno izvući.

Da rezimiramo: razmjeni 5. septembra zamijenjeni su sljedeći pripadnici NOP-a koji su se nalazili po ustaškim zatvorima i logorima: Anton Alaber, Nikola Cvitaš, Pavao Daskijević, dr Olga Dedijer, Olga Kovačić, Bosiljka Beba Krajačić-Ević, Ivica Ivan Kranželić, Marijana Novosel, Nada Novosel-Brnčić, Vanda Novosel-Mates (ostala u Zagrebu u bolnici i naknadno izručena), Mira Paut, Vladimír Vlado Radošević, Anka Anča Vučetić, Krunka Zastavniković i Marica Zastavniković. U ustaškoj depeši spominju se: dr Bocak, dr Gasparini, Andrija Hebrang, Mladen Iveković, Ević Beba (Krajačić Bosiljka), Vlado Lončarić, Hužfća Marković, Vanda Mates, Olga Nakić, Hanna Osmo, Zlata Šegvić i Heinrich Znidaršić.

Kako vidimo, na oba se spiska pojavljuju samo dvije iste osobe: Bosiljka Beba Krajačić-Ević i Vanda Mates (Novosel). Na osnovi svjedočenja i Titova pisma CK-u KPH od 10. septembra 1942. godine, može se smatrati da su na partizanskoj listi od 15 osoba bili i dr Jurica Bocak, Andrija Hebrang, Mladen Iveković, Hanna Ana Pavelić i Zlata Šegvić.

Mladen Iveković u knjizi *Nepokorena zemlja*, objavljenoj 1945. godine, piše i o »livanjskoj razmjeni« i o postupku ustaša prema uhapšenima koje su Nijemci tražili radi zamjene. On kaže da su oni znali ponekad jednostavno izvijestiti Nijemce da neke osobe koje su partizani tražili za razmjenu nisu više žive ili da se nalaze na slobodi, ali ih je nemoguće pronaći. Uz to, dr

Iveković tvrdi da su ustaše i ubijale neke aktiviste NOP-a čim bi saznali da ih partizani traže, a dodaje i ovo:

»To je npr. utvrđeno za *Zlatu Šegvić*, koja je iz logora nestala nekako u isto doba, kad ju je Vrhovni štab tražio. Nije isključeno, da je i dr *Jurica Bocak* ubijen tada, kad je zatražen za izmjenu. Nekoliko dana prije, nego što su mene za izmjenu tražili slavonski partizani, tražio me je, u ime Vrhovnog štaba, Marijan Stilinović (koji je kao izaslanik V Š došao u Zagreb). Ustaše su Nijemcima poručili, da me ne mogu pronaći. A u stvari su me isti dan, t.j. 27. avgusta 1942., potajno iz zagrebačkog zatvora po drugi put prebacili u jasenovački logor, gdje su me držali tri tjedna potpuno izolirano od svijeta, u jednoj od šest logorskih samica ili tzv. ćelija smrti.

Sigurno su postojali neki razlozi, što nisam bio odmah ubijen. Ali kad su me već u to vrijeme ostavili na životu, onda je to vjerovatno bilo zato, što su me istodobno tražili za izmjenu slavonski partizani. Ustaše su me tako ja mislim — lakše dali našim Slavoncima, jer su oni imali u šakama Vutuca i Wagnera, dakle dvojicu ustaških glavešina, do kojih im je bilo zaista mnogo stalo. A pošto sam i ja, kao Andrija (Hebrang — primj. autora), bio jedan od rijetkih logoraša, koji smo ostali na životu, dok su drugi, koje su partizani tražili, svi odreda bili pobijeni, ustaše su odmah pristali da me predaju, samo da bi bar koliko-toliko udovoljili zahtjevima partizana. I ja mislim, da je samo ta okolnost, što su me nekako u isto vrijeme tražili i Vrhovni štab i Štab III. op(erativne) zone (Slavonci), učinila, da sam ostao na životu i da sam zamijenjen.«¹⁷²

Ivekoviću su podaci o postupku ustaša s traženim komunistima tačni. Ustaše nisu mogle odbiti zahtjev svojih "saveznika Nijemaca da im za zamjenu daju potreban broj komunista, ali su na različite načine izbjegavale da im izruče značajnije partijske funkcionere i aktiviste NOP-a. Pritom se mora imati na umu i činjenica da oni nisu bili neposredno zainteresovani za »njemačke razmjene«. O njihovim makinacijama u tom smislu još ćemo govoriti u vezi s Ozrenom Novoselom, Vandom Novosel-Mates i drugim uhapšenim komunistima i zarobljenim partizanima koji su kasnije traženi za razmjenu.

Iz citiranog teksta Mladena Ivekovića vidimo da se i

dr Jurica Bocak mogao nalaziti na partizanskoj »livanjskoj listi« od 15 osoba traženih za razmjenu.

A kada je razmjena izvršena 5. septembra kod Studenih Vrela i zamijenjeni drugovi i drugarice prebačeni u Glamoč, gdje se nalazio Vrhovni štab, oni su dali podatke o komunistima za koje su znali da su još uvijek živi u zatvoru ili logoru. Tako je Marica Zastavniković ispričala kako je saznala da je Andrija Hebrang živ i da je iz zatvora u Zagrebu prebačen u koncentracioni logor u Staroj Gradiški, a i ostali su dali podatke o drugima.¹⁷³

Na osnovi tih podataka, Vrhovni štab, odnosno Štab 1. proleterske NOU brigade tražio je od Ministarstva domobranstva razmjenu zarobljenih avijatičara za Andriju Hebranga, Ivana Lavčevića-Lucića, Anu Pavelić, Zlatu Šegvić i Ozrena Novosela, »koji se prema naknadnim obavještenjima nalaze na policiji i u logoru«, kako je Tito 10. septembra 1942. godine pisao CK-u KPH.¹⁷⁴

Prema tome, na »livanjskoj listi« vjerovatno su se mogli nalaziti i dr Jurica Bocak, Andrija Hebrang, Mladen Iveković, Beba Krajačić, Ivan Lavčević-Lucić, Ozren Novosel, Vanda Novosel-Mates, Hanna Ana Pavelić, Zlata Šegvić i dr Olga Dedijer.

Podaci o trinaest aktivista NOP-a navedeni u Titovu pismu CK-u KP Hrvatske nesumnjivo su bili rezultat partijske istrage provedene poslije njihove razmjene. A ta je istraga, pored ostalog, trebala da spriječi i eventualni pokušaj protivničke strane da tom prilikom u partijske i partizanske redove ubaci svoje agente.

Međutim, čini nam se da drugovi koji su vodili tu istragu nisu imali na umu, ili bar nisu u konkretnom slučaju dovoljno dobro ocijenili činjenicu da je ustaška policija sračunato širila glasine po zatvorima i logorima, a i izvan njih, o »lošem držanju« pojedinih uhapšenih aktivista NOP-a, o tome kako odaju sve što znaju, kako terete ovoga ili onoga, da bi privolili i neke druge uhapšene da podu »njihovim putem«, a među aktivistima NOP-a na slobodi unijeli nemir, nesigurnost, demoralizaciju i međusobna sumnjičenja.

Pasus iz Titova pisma CK-u KP Hrvatske koji se odnosi na Vladu Lončarića u Titovim *Sabranim djelima*, kao što smo napomenuli izostavljen je i naznačen tačkama. Ne bez razloga, mada ga je, prema našem shvaćanju trebalo ostaviti i dati potrebno objašnjenje! Lončanle zamijenjen istoga mjeseca u Tzv. slavonskoj razmjeni i pokazalo se da su prvotni podaci o njemu bili

netačni, a on je iz rata izašao kao general Jugoslaven-
ske armije!

Kontakti oko razmjena omogućavali su i jednoj i drugoj strani da »opipava puls« protivnika, utvrđuje stepen njegove odlučnosti i borbenosti, sazna ili nasluti, osmatranjem koje je često bilo nemoguće spriječiti ili u razgovorima, mnogo toga o namjerama u neprijateljskom taboru. Dogodilo se to i u slučaju »livanjskih zarobljenika«.

Već pri prvom dolasku iz zarobljeništva u Zagreb, pošto je iznio svoja zapažanja i sadržaj razgovora vođenih s partizanskim rukovodiocima, inž. Ott je naišao na puno razumijevanje i podršku najviših njemačkih vojnih i političkih predstavnika — poslanika Trećeg Reicha u tzv. NDH Siegfrieda Kaschea i njemačkog generala u Zagrebu Edmunda Glaise von Horstenaua.

Veoma inteligentan i vispren, general Glaise von Horstenau je od prvog trenutka nastojao da, pored ostaloga, uz pomoć Otta, dođe i do obavještajnih podataka o partizanskom vrhovnom komandantu, o njegovim najbližim saradnicima, njihovim pogledima na zbivanja u svijetu i na području okupirane i raskomadane Jugoslavije. Smatrajući ustaški režim osnovnim uzročnikom situacije nastale na teritoriji Jzv. NpH, smatrao je da se ta situacija ne može izmijeniti primjenom samo vojne sile protiv narodnooslobodilačkog pokreta, već kombinacijom te sile s određenim političkim mjerama. A za takve rješavanja bio Heopnodan mnogo bolji uvid u odnose i zbivanja u partizanskom taboru nego što ga je dotada imao.

A upravo je inž. Ott bio obavještajac takvog profila i formata kakav je generalu Glaiseu von Horstenau odgovarao i on je ubrzo postao njegov najbolji i najsigurniju informator o partizanima uopće, a posebno o partizanskom rukovodstvu, uključivši i članove Vrhovnog štaba. Inž. Ott bio je čovjek, znatizeljan i zainteresovan za sve što se oko njega događalo, vrlo obrazovan i inteligentan, komunikativan i nenametljiv, izvanredno izoštrenog zapažanja, sposoban da iz mnoštva sitnih podataka napravi selekciju sporednoga od bitnoga te analizom dođe do zaključaka o situaciji i vjerovatnom pravcu razvoja događaja u doglednoj ili daljoj budućnosti. Nije se gubio u trčkanju za izvorima informacija, ali je uvijek znao da se postavi i nađe ondje gdje će one naići na njega!

Hans Ott je potekao iz radničke porodice. U Brohlu

(Brolu) na Rajni proveo je djetinjstvo, a gimnaziju je pohađao i završio u Koblenzu (Koblenc). Poslije prvog svjetskog rata, koji je proveo na zapadnom frontu, zaposlio se u Erkelenzu (Erkelenc), u koncernu za izradu mašina i bušačkih garnitura, pohađajući istovremeno tehničku školu u obližnjem Aachenu (Ahen). Skolovanje je zaokružio 1928. godine diplomom rudarske akademije i tehničkog fakulteta, kao specijalist za rudarska istraživanja. S takvim zadacima firma ga šalje na Javu, a zatim u Brazil. Nakon povratka angažovan je na »ruskim poslovima«, tj. na njemačkim liferacijama SSSR-u. Nakon dolaska nacista na vlast postao je član NSDAP-a. Početkom 1938. odlazi u Egipat radi istraživanja rudišta bakra, a zatim ga Wehrmacht angažuje na istraživanju nalazišta vode u njemačkom zapadnom odbrambenom bedemu, tzv. Siegfriedovoj liniji (Zigfrid). Potkraj juna 1941. firma ga šalje da za potrebe njemačke ratne privrede istraži područje Livna.

Rajnlandanin Ott uvijek je znao spretno i okretno prilaziti i najtežim problemima pred koje ga je život stavljao. Znao se prilagoditi svakoj situaciji i s nevjerojatnom se upornošću boriti za ostvarenje postavljenog cilja, što ubjedljivo potvrđuje cijela njegova biografija. Od zanatlije je postao inženjer i stručnjak koji je i za visokorazvijenu i industrijalizovanu Njemačku značio cijenjenu i poželjnu ličnost. Upornost i vedrinu, osnovne crte svog temperamenta, znao je unijeti u svaki posao koji bi ga zainteresovao.

Stigavši u Jugoslaviju s određenim zadacima, Ott je nakon dolaska u Zagreb uspostavio vezu s direktorom zagrebačke filijale »Hansa Leichtmetall« i s vojnoprivrednim oficirima potpukovnikom Scharptom. Upoznajući se kod njih detaljnije sa zadatkom i prilikama na terenu na kojemu je trebao da istražuje, Ott je otputovao u Livno, gdje se upoznao s mjesnim rukovodiocem kancelarije »Hansa Leichtmetall«, direktorom Jorgom, i opunomoćenikom vojnoprivrednog oficira za Hrvatsku u Mostaru, kapetanom Heyssom te 17. oktobra 1941. počeo istraživanje opremljen sa šest bušilica.

Ott je prije snježnih mećava, kada je prekinuo radove, postigao dobre rezultate u području Tušnice, ali ispitivanja u Polju nisu ispunila očekivanja. Proljetne i rane ljetne radove onemogućio mu je prodor proleter-skih jedinica u to područje, a završio je oslobođenjem Livna i Ottovim zarobljavanjem od partizana, s kojima je otpočela njegova sjajna obavještajna karijera čije su rezultate visoko cijenile i najviše i najkompetentnije njemačke ličnosti i ustanove. Postao je stručnjak za

partizanska pitanja, zbog čega su ga u Štabu Zapovjednika Wehrmachta na Jugoistoku zvali »partizanskom štukom« (Partisanenhecht).

Ottov TL Tuspješno in. obavještajnom radu svjedoči i pribilješka koju je dr Kreiner napisao o svom razgovoru s njim u njemačkom poslanstvu 15. avgusta 1942, prilikom njegova prvog dolaska u Zagreb kao parlamentara. Zabilješka s naslovom »Situacija u Livnu« u cjelini opisuje držanje Talijana i njihovo povlačenje iz Livna (29. juna 1942), koje je doprinijelo padu tog grada u ruke partizana.¹⁷⁵ Poslije zamjene inž. Ott je tu kratku informaciju 26. septembra 1942. dopunio opširnim izvještajem o odnosu talijanskih trupa prema njemačkim istraživanjima koja je on obavljao u području Livna, o njihovom odnosu prema četnicima i o drugim pitanjima.¹⁷⁸

Nakon povratka s prvog boravka u Zagrebu u svojstvu parlamentara, inž. Ott je svoja zapažanja saopćio Heyssu. Sačuvana je depeša koju je kapetan Heyss 18. avgusta 1942. u 18,30 sati poslao »njemačkom vojnoprivrednom oficiru« u Zagrebu, potpukovniku Schardtu, a on ju je 20. avgusta prosljedio Glaiseu. Ona svjedoči o Ottovoj obavještajnoj aktivnosti tih dana:

»Direktor Ott iz Hansa Leichtmetall A. G., koji je ovdje bio kao posrednik u Livnu zarobljenih, već izvještava da partizani namjeravaju da nadiru prema Mostaru, da se to vidi i iz pravca njihovog nastupanja prema Širokom Brijegu, i da oni nastoje da tu namjeru prilično brzo ostvare — pa predlaže vojnoprivrednom oficiru u Zagrebu da obezbijedi, ne samo preko Njemačkog štaba za vezu kod 2. talijanske armije, već i preko Zapovjednika oružanih snaga na Jugoistoku, i talijanskog Operativnog štaba, da Talijani *bezuslovno drže liniju zapadno od Kočerina*. Uspiju li partizani da ipak prodru preko Kočerina i zauzmu boksitne rudnike zapadno od Širokog Brijega, tada će propasti izvoz boksita iz čitavog mostarskog bazena. Pošto se prema postojećem programu 25% proizvodnje aluminijuma u Reichu treba da pokriva hrvatskim boksitom, teško se može i procijeniti značaj mostarskog boksitnog područja za njemačke ratnoprivredne interese.«¹⁷⁷

Nakon dolaska grupe razmijenjenih Nijemaca u Sarajevo, s inž. Ottom i Antonom Jorgom razgovarao je, zapravo ih je saslušavao, zapovjednik tamošnje Djelat-

ne komande Sipo i SD SS-major dr Alfred Heinrich (Hajnrh). Na osnovi tih razgovora — saslušanja, Heinrich je napisao opširan izvještaj »Partizani na području Prozor—Glamoč—Ključ, izgradnja, organizacija, naoružanje i jačina«, koji je 10. septembra poslao Obavještajnom odjeljenju (Ic) Štaba njemačke 718. pješadijske divizije u Šarajevu, i svojim neposredno pretpostavljenim: zapovjedniku policije bezbjednosti i ŠD (BdS) u Beogradu SS-pukovniku dru Emmanuelu Schaferu (Emanuel Šefer) i policijskom atašeu pri njemačkom poslanstvu u Zagrebu SS-majoru Hansu Helmu. Između ostalog, SS-major Heinrich javljao je da dva njemačka državljanina, koja su prilikom napada partizana na Livno zajedno s ostalim namještenicima »Hansa Leichtmetallwerke« pali u njihovo zarobljeništvo, iznose sljedeća svoja zapažanja:

»Pojedine brigade nose imena mjesta iz kojih je ljudstvo regrutovano, odnosno mjesta gdje su bile formirane. Ratna jačina brigade je oko 2500 dobro naoružanih vojnika, s tim da svaka deseti- na ima po jedan laki mitraljez... Naoružanje je go- tovo isključivo talijanskog i jugoslavenskog porijekla. Njemačke mašinske pištolje šmajsere — (automate — primj. autora) imaju samo pojedinci i to komandanti; nije se moglo ustanoviti da imaju njemačke mitraljeze. Može se pretpostaviti da je ukupna jačina oko 25.000 dobro naoružanih partizana, od kojih se, razumljivo, samo dio njih može smatrati pravim komunistima.«

Istakavši da su poslije zauzimanja Livna i Varcar- -Vakufa (Mrkonjić-Grada — primj. autora) partizani objavili podatke o plijenu koji je ukupno iznosio više od 1000 pušaka, 30 lakih mitraljeza itd., »dva njemačka državljanina« primjećuju:

»Naravno da će se poslije ovog bogatog plijena u oružju i municiji borbena snaga partizana znatno pojačati na štetu hrvatskih vojnih jedinica.

Nadalje se moglo ustanoviti da su brigade u posljednje vrijeme raspolagale vegim brojem transportnih vozila. Viđena su sljedeća vozila: 2 velika i 2 mala Mercedes omnibusa, 2 Mercedes teretnjaka i 2 Magirus teretnjaka, 1 Deutz traktor s prikolicom, 1 mali Chevrolet transporter, 1 Horch-cisterna, 1 osobni automobil komandanta Tita, 1 osobni auto DKW i i stari Ford kao sanitetska kola. Osim toga partizani s ovog područja raspo- lažu kompletnom talijanskom divizijskom bolni- com, uključivši i potrebna joj transportna vozila.

O borbenoj snazi partizanskih jedinica treba reći da njihovu borbenu vrijednost treba znatno više cijeniti nego domobranskih i ustaških jedinica. Događaji prilikom napada na Livno to su nedvojbeno dokazali...

Vrhovni štab partizana nalazi se sada u Glamoču, gdje je i sjedište vrhovnog komandanta Tita. Sve pripreme ukazuju na namjeru partizana da se tamo na dulje vrijeme domaćinski smjeste. Na čitavom području uspostavljene su telefonske linije s centralom u Glamoču, a u Glamoču se uspostavlja i pravi magazin materijala i zaliha. Komandant jedne brigade je jednom prilikom saopćio, odnosno primijetio, da će drugi front, ukoliko ne uspije na zapadu, tada biti stvoren na ovom području. (...)

Jedan od dvojice njemačkih državljana imao je priliku da duže razgovora s komandantom Titom, kojeg je opisao riječima: star oko 42—45 godina, energičnih crta lica s isturenom bradom, na kažiprstu desne ruke nema pola nokta. Tito je s Nijemcem opširno razgovarao o organizaciji bivše austrijske vojske i o svjetskom ratu. Pritom je pokazao dobro stručno znanje i besprijekorno vladanje njemačkim jezikom, tako da se može pretpostaviti da je Tito bio austrijski oficir. Među ostalim Tito je rekao da je partizanima lako da se uspješno bore protiv domobrana, ustaša i Talijana. A ako bi Nijemci htjeli da se uspješno bore protiv partizana morali bi angažovati deset brdskih divizija, koje oni u sadašnjem trenutku teško da će moći imati na raspolaganju. (...)

Podnosioci izvještaja s naročitim naglašavanjem ističu da se s njima za vrijeme zarobljenništva, u svakom pogledu korektno postupalo i da su se čudili kako im se često puštala upravo velika sloboda. *Samoj toj okolnosti može se zahvaliti da su se sprijateljili s dijelom pridodate im straže, te da su inače imali mogućnost da u sjedištu štaba mnogo promatraju, što je od veće vojničke vrijednosti* (istakli autori). Imao se utisak da se ovaj velikodušni postupak svodilo na to da i dio partizana koji odlučuje, po svom uvjerenju nije komunistički orijentisan, nego je samo protiv sadašnjeg hrvatskog režima. Oni dapače djelomično traže oslonac na Nijemce, a dolazilo je do izražaja i njihovo neprijateljstvo prema Engleskoj i Draži Mihailoviću.

Lojalan postupak u štabu išao je dapače tako daleko da su Nijemci u nedjelju bili pozvani na ručak. Stol je bio prekriven bijelim stolnjakom, a posluženje je bilo kao u prvorazrednom hotelu. Također je i redosljed jela tome odgovarao.«¹⁷⁸

Iz sadržaja tog izvještaja jasno proizlazi zaključak da su Heinrichovi sagovornici, Hans Ott i Anton Jorgo, biliiskusni obavještajci. Jedan od njih — onaj koji je imao priliku da »duže razgovara« s Titom — bio je Hans Ott.

SS-major Heinrich citiranom je izvještaju istoga dana, 10. septembra 1942, priključio nadopunu u kojoj su se našli podaci dobiveni od ostalih razmijenjenih Nijemaca, a iz koje vrijedi navesti:

»O postupku za vrijeme zarobljeništva, Nijemci izjavljuju da njihova lična sloboda gotovo nije bila ograničena. Bili su internirani u Glamoču u kuću u glavnoj ulici, mogli su se sami snabdijevati i kupovati. U zarobljeništvu su imali mogućnost da razgovaraju sa stražarskim osobljem i priliku da razgovaraju i s pojedinim partizanskim funkcionerima...» (Istakli autori.)

Dr Heinrich zatim ponovo govori o nekim navodnim izjavama »partizanskog vrhovnog komandanta« datim »prilikom razgovora s jednim Nijemcem« (najvjerojatnije inž. Ottom) o tome kako se saznalo »da je on nakon raspuštanja Komunističke partije Jugoslavije, bio ilegalni opunomoćenik te partije u Jugoslaviji«, a zatim u jednome od idućih pasusa dodaje:

»Tito radi svoje stroge discipline uživa veliki ugled u jedinicama.

U razgovoru s drugim licima saznalo se dalje da partizani žele da uspostave vezu s dalmatinskom obalom i da se, po mogućnosti, dočepaju područja južno od Save i Kupe, te da se u cilju sprovođenja aktivnog uzne mlravanja i vršenja sabotaža prije nekog vremena već uputili u Reich 1200 Slovenaca kao udarnu grupu. Ove udarne jedinice su se — navodrio, pođ komandom jednog bivšeg talijanskog tenkovskog oficira (Istranina, Slovenca) probile preko talijanskog područja u Reich i već aktivno djeluju.«¹⁷⁹

Navodi da je u Reich već ubačeno 1200 Slovenaca kao udarna jedinica bili su prilično tačni. U našoj *Vojnoj enciklopediji*, u odrednici »Pohodi na Štajersku«, stoji:

»Polovinom juna 1942. Glavni štab Slovenije naredio je da se 2. grupa odreda iz Dolenjskog prebaci preko Notranjskog prvo u Gorenjsko, a zatim u Štajersku. Grupa je 20. juna krenula iz rejonu Muljava, Stična (Dolenjsko) sa četiri bataljona (... 541 borac)...«¹⁸⁰

Gorenjsko i Štajerska tada su bili u sastavu Trećeg Reicha. I dalje u *Vojnoj enciklopediji* stoji:

»Posle dolaska u Gorenjsko štab 2. grupe je planirao da zajedno s jedinicama 1. grupe odreda oslobodi Poljansku dolinu. Međutim, u to vreme u Gorenjskom je počela nemačka ofanziva. (Nemci su tada imali u Gorenjskom preko 20 000 vojnika). Posle teških borbi u rejonu s. Lučine, Gabrška gora, Pasja ravan od 13. do 17. jula, jedinice 2. grupe odreda po delovima probile su se na područje Blegoška (k. 1562) i Mladog vrha, i zatim prešle u napad na nemačka uporišta u Poljanskoj i Selškoj dolini.«¹⁸¹

Komandant 2. grupe odreda bio je Franz Rozman (Stane Mlinar), rođen u Ljubljani 1911, njegov zamjenik Petar Skante (Ivan Skalar), rođen 1914. u Celju, a politički komesar Dušan Kveder (Tomaž Poljanec), rođen u Šentjuru kod Celja 1915. godine, tako da je netačan podatak da je »bivši talijanski oficir Istranin, Slovenac« komandovao partizanskim jedinicama koje su prodrle u Reich. Međutim, sve drugo u Heinrichovim navodima o prodoru slovenskih partizana u Reich bilo je uglavnom tačno. Postavlja se pitanje bez odgovora: kako su podaci o zbivanjima u Sloveniji dospjeli do Nijemaca zarobljenih u Livnu?

Supruga vlasnika parne pilane u Doljanima kod Jablanice Emma Szedressy, koja se s mužem Fritzom našla u partizanskom zarobljeništvu i bila razmijenjena zajedno s Nijemcima zarobljenim u Livnu, već odranije Heinrichova poznanica i informator, napisala mu je u Jablanici 10. septembra pomalo lirski naslovljen i napisan »Izveštaj o 28-dnevnom partizanskom raj«.

Prije nego što prijedemo na citiranje veoma interesantnih i, kao što smo već rekli, do sada, koliko nam je poznato, neobjavljenih dijelova njezina izvještaja, potrebno je napomenuti da su se ona i njezin muž Fritz uspješno angažovali u spasavanju Srba koje su ustaše pohapsile 3. avgusta 1941. u Jablanici s namjerom da ih poubijaju. O tom događaju predratni aktivist radničkog pokreta u Jablanici Ibro Cilić napisao je i ove retke:

»U Jablanici su živjeli od prije rata vlasnici parne pilane 'Prenj' Fric i Emma Sedreski (pravilno: Sedresi — primj. autora), inače porijeklom Austrijanci. Preko njih, a uz pomoć najuglednijih Jablaničana, zatraženo je od njemačke komande u Sarajevu da se spriječi likvidacija zatvorenika. I zaista, već u toku večeri stigao je njemački automobil sa dva oficira koji su, pošto su se smjestili u kafanu Muhe Tahirovića obišli logor i u kasarni popisali i fotografisali sve zatvorenike. Pošto su stavili do znanja ustašama da se likvidacija ne smije izvršiti, sutradan su njemački oficiri napustili Jablanicu.

Iz logora je puštena jedna grupa za Srbiju, dok su jednu poveću grupu u žicu vezane, ustaše strpale u voz i otpremile u pravcu Sarajeva. Nakon nekoliko dana, iz logora su vezani, na željezničku stanicu dotjerani ostali zatvorenici i transportom upućeni u pravcu Sarajeva, gdje im se zamio dalji trag.«⁸²

Jedan od dvojice njemačkih oficira bio je dr Heinrich, šef sarajevskog Gestapa.

Emma Szedressy možda i nije bila Heinrichov agent u uobičajenom smislu te riječi. Ali kao Njemica odnosno Austrijanka, smatrala je svojom dužnošću da ga »prijateljski« obavještava o svemu što sazna naslovljavajući čak i svoj »partizanski dnevnik« *izvještajem* za dra Heinricha. Vjerovatno joj to i nije bio prvi, ali jest jedan od posljednjih. Ona je nakon povratka iz partizanskog zarobljeništva u Jablanicu 8. septembra 1942. godine sestri ili rođaki Idi Hefer u Graz (Mein liebstes Ider!) napisala: »Naš gestapomajor (dr Heinrich — primj. autora) učinio je za nas sve što je mogao.«

S obzirom na njene bliske odnose s Heinrichom, sumnje u njenu saradnju s Gestapoom imale su realnu podlogu i bile povod njezinu saslušavanju o tome od strane partizanskih kontraobavještajaca. Međutim, zbog njezina angažovanja na spasavanju Srba u Jablanici 3. avgusta 1941. te zbog namjere da se zamijeni za neke zarobljene partizane, prema njoj *e primijenjen jednak postupak kao i prema ostalim njemačkim zarobljenicima, što joj je, s obzirom na njeno poznavanje prilika i velikog broja ljudi s tog terena, u Mostaru i djelomično u Sarajevu omogućavalo da prikupi bitne podatke korisne njemačkoj obavještajnoj službi.

Opisujući kako je zajedno s mužem dospjela u partizansko zarobljeništvo, ona u osnovnim crtama kaže:

»Jedne lijepe sunčane nedjelje, 9. avgusta 1942.

oko 18 sati, iznenada se kod pilane pojavila banda partizana... Moj muž i ja smo bili kod kuće... 5 ili 6 ih je ušlo unutra, sjeli su i tražili vode. Vjerovatnog komandira grupe oslovljavali su sa 'doktor'. Učinio mi se jako poznat i na moje pitanje rekao da smo se vidjeli u Mostaru. Možda se zove Pintol ili slično (Ahmet Pintul, rođen u Mostaru 1923, član SKOJ-a od 1940. Poginuo u decembru 1943. kod Bradine. Narodni heroj — primj. autora.) ... Tražio je naše puške. (...) Predala sam im obje puške, nakon čega mi je rečeno da se vratim u raniju prostoriju, naravno pod stražom. Vraćajući se vidjela sam ing. Josefa Kiltza (Jozef Kilc), iz Šumske direkcije u Mostaru, koji je upravo došao da bi označio drvo za rudnik. Sjedio je na panju s Husom Kurtom, jednim od naših radnika, i jednim partizanom (Safet Alagić, prošle godine ustaša i kao takav bio je aktivan u Jablanici u poznatoj akciji 3. avgusta 1941. Od tada on i poznaje SS-majora dra Heinricha). (...) Tada se pojavio, vjerovatno, komandant bande (kako sam kasnije saznala politički komesar Aziz Koluder iz Mostara) i do mene su doprle njegove riječi da on više ne čeka ni minutu. Zatim sam čula povik 'komora', nakon čega su sve poslovne knjige bile odnesene u pilanu i završene pripreme za njeno paljenje (polivanje petrolejem). Nas troje smo tada svezani i odvedeni. Nakon kraćeg pješaćenja put nam je osvijetljavao plamen zapaljene pilane. Kasnije sam saznala da je stvarni komandant ove bande bio *Leo Bruck* (Bruc) iz Mostara, bivši činovnik Rudnika u Mostaru. Njegov otac je bio učitelj u Dubrovniku, po vlastitom pričanju njemačkog porijekla... Dio plijena, naročito čilime i jorgane, komandant bataljona *Salko Fejić* iz Mostara (njegov otac je u Mostaru, svojevremeno je bio gradonačelnik ovog grada) podijelio je kao nagradu vlasnicima tovarnihTcOnja.rU selu Piđrišu pozdravilo nas je nekoliko ranijih poznanika, među njima i *Ejub Omeragić*, bivši frizer iz Jablanice, *Salko Zeba* iz Jablanice (njegov otac je mesar u Jablanici), *Mustafa Čiber*, bravar na željeznici u Jablanici, *Branko Andrijić* (braća u Jablanici), *Hasan Begović* — radnik u kamenolomu u Jablanici, *Salko Beribak* — bivši brijač u Jablanici, i još neki poznanici, čija sam imena, nažalost, zaboravila. (...) U četvrtak ujutro inženjer Kiltz je odveden na saslušanje i nakon toga pušten. Poslije njega bio je saslušan moj

muž Fritz, a onda sam ja došla na red. Prisutni su bili inženjer *Faslo Alikalpić* (Fazlija Alikalfić —primj. autora), bivši šumarski inženjer u Šumskoj direkciji u Mostaru, kao poručnik bio mobilisan u hrvatsku vojsku iz koje je prešao k partizanima; još i sada nosi hrvatsku uniformu. Njegova porodica se nalazi u Mostaru. Kod partizana on vjerovatno fungira u neku ruku kao generalštabac —, *Salko Fejić* (već ranije spomenut), pravnik, komandant Konjičkog bataljona, i *Smajo Grcić* politički komesar (bivši advokatski pripravnik kod advokata dra Spuževića u Mostaru)... Prije odlaska iz Pidriša sreli smo se još s brigadirom Pete brigade (*Savo Kovačević*, Crnogorac) i morali da izdržimo dulje političko predavanje, a osim toga i njegova pitanja: kakvo je raspoloženje u Zagrebu, gdje su Nijemci, koliko je Talijana bilo u Jablanici...

Onda smo napustili Pidriš u pratnji jednog partizana (*Sabita Delalića Iz Ostrošca*, učenik građanske škole, prošle godine je bio ustaša)... Saslušavao je komandant mjesta u Prozoru (Joco) s dvojicom pomoćnika. Svi su bili izraziti zločinački tipovi. Nakon kraćeg vremena mi je bila jasna glavna Tema tog saslušavanja — 'Gestapo' — kada, gdje i kako sam se upoznala s drom Heinrichom, koliko je on puta bio u Jablanici i kod nas, u kakvom sam ja odnosu s njim. Pokušavano je na svaki način da mi se dokaže tajna pripadnost Gestapou. Nakon što u tome uopće nisu uspjeli, proglasili su me izvanrednom glumicom. (...) 14. avgusta vidjela sam Trčz prozor poznata lica iz Jablanice i Doljana, među njima i mladog šumskog čuvara (*Asima ZećuJ*, čiji su rođaci u Jablanici. Htio mi je kroz prozor dati kutiju cigareta, što sam ja odbila. Kako sam kasnije čula radi toga je bio sumnjičen da mi je htio prenijeti tajnu poruku Gestapoa. Sljedeća dva dana proučavali smo partizanski život u Prozoru, koliko se to njoglo iz našeg malog vidokruga... Mala soba, u crnoj tapetiranoj fotelji sjedio je komesar čije ime, nažalost, nisam mogla saznati (primjedba Stefana Zonsa: mogao bi biti R. Babić, koji se na pismu, koje sam dobio od partizana, potpisao kao politički komesar). (...) Predsjedavajući mi se obratio riječima: 'Vi se nalazite pred partizanskim ratnim sudom' ... morala sam da opišem čitav život od rođenja do dana kad sam došla u partizanski raj. Sva ostala

pitanja ponovo su se kretala isključivo oko Gestapoa... Glavna tema čitavog unakrsnog saslušavanja bio je opet dr Heinrich i bila sam začudena kako imaju tačne podatke o njemu. Osim tačnog imena i njegov stan u Sarajevu, njegova putovanja, a i ime Elle Bart (Ela Bart) im je dobro poznato...

Slijedećeg dana (18. 8.) oko 10 sati dopodne ja i moj muž smo ponovo pozvani u štab. (...) Vrativši se u našu sobu bili smo mirni do 6 sati popodne, kada sam ja bila opet odvedena gospodi. Prisutna su bila ista dvojica kao i prijepodne. Saslušavao me mladi, mislim da se on zove *Branko Jovanović*. U svakom slučaju on je bio jedan od rijetkih koji je inteligentno i mirno saslušavao... Naravno, opet je glavna tema bio Gestapo. (...) On je htio moje čisto, duboko prijateljstvo s drom Heinrichom da povlači po blatu i svede na intimne odnose.«¹⁸³

Saznavši da se Emma i Fritz Szedressy nalaze u partizanskom zatvoru u Prozoru, Nijemci su poduzeli mjere za njihovo oslobođenje iz zarobljeništva i radi toga su u Prozor slali tri deputacije.

»Posljednja — radnička deputacija otišla je u Prozor 19. 8.« — piše Stephan Sonns, službenik. Szedressijeve pilane. — »Osim dvojice svi ostali su se sutradan vratili. S njima je došao i inženjer Kiltz (Kile). Od njega sam saznao da je oslobođenje zarobljenika — Emme i Fritza Szedressy jako nezvjesno. I dvojica zadržanih ljudi iz radničke deputacije došla su 21. 8. Donijeli su od partizana dva pisma: jedno je bilo upućeno talijanskoj okupacionoj komandi u Jablanici a drugo meni. Me ne su obavijestili o sadržaju pisma poslatog talijanskoj komandi, prema kojem je partizanski ratni sud osudio zarobljenog Fritza i Emmu na smrt strijeljanjem kao agente Gestapoa. Ali partizani su bili spremni da ih oboje zamijene za četvoricu poimenično navedenih partizana koji se nalaze u talijanskom zarobljeništvu. Odmah sam im odgovorio da su Talijani spremni da navedene partizane izruče, ukoliko ih budu mogli naći. Ali to nije bio slučaj. Sve je ovo rađeno u punom sporazumu s talijanskom okupacionom komandom u Jablanici. O svemu sam obavijestio SS-majora Heinricha, koji je također došao 21. 8. u Jablanicu i u Mostar, gdje je kod talijanske komande interveni-

sao radi pronalaznja i izručenja tražene četvorice partizana.«¹⁸⁴

Do zamjene bračnog para Szedressy za četvoricu partizana nije došlo jer su trojica od njih već bila »umrla u talijanskom zarobljeništvu« i stoga se SS-major Heinrich...

...»dogovorio s gospodinom kapetanom Heissom, koji je radio na zamjeni njemačkih državljanina iz firme Hansa-Leichtmetall u Livnu, da vlasnika pilane i njegovu suprugu Emmu uključi u ovu razmjenu...«¹⁶⁵

Poslije te intervencije kapetan Heiss je predložio partizanima da se i bračni par Szedressy priključi grupi Hansa Otta, nakon čega je i Emmi Szedressy saopćeno da će biti prebačena u Livno radi razmjene. O daljem toku događaja ona je u svom »Izveštaju« pribilježila:

»...31. 8. kamion je konačno bio osposobljen za vožnju i mi smo se s našim pratiocima *Muhamedom* i *Rabijom* Ljubinčićem odvezli u Livno. Pratioci su bili vrlo ljubazni i pričali su mi da imaju naređenje da nas odvezu u Livno radi razmjene. (...) oko 11 sati stigli smo u Duvno... nakon dvosatnog zadržavanja produžili smo za Livno, gdje smo saznali da moramo dalje u Glamoč. U Livnu smo prenoćili i o nama je u svakom pogledu vodena brigada. Sutradan, 1. 9. rano, povezli smo se dalje do komande u Glamoču, gdje smo stigli u 8 sati ujutro. (...) Tu su se nalazila i 4 hrvatska avijatičara oficira, među njima jedan major čiji je avion prije kraćeg vremena (10 dana) bio srušen kod Kupresa puščanim mecima.

2. 9. poslijepodne došao je u našu sobu, navodno, komandant Glamoča... Poslije toga bili smo premješteni u drugu, prostranu sobu, gdje se nalazilo 7 Nijemaca iz Hansa Leichtmetallwerke... pojavilo se 6 ili 8 visokih partizanskih funkcionera, među njima, kako smo kasnije saznali, i vrhovni komandant partizana, po imenu, ili nadimku, 'Tito'. On se upustio u dulji politički razgovor s gospodinom Jorgom na njemačkom jeziku. Razgovor je završio izjavom vrhovnog komandanta: 'Mi ćemo ipak morati gledati da se vi svi uskoro vratite kući.' Ubrzo zatim bio je pozvan gospodin Ott. Vratio se vrlo kasno. Sljedećeg dana, 3. 9, gospodin Ott je razgovarao čitavo prijepodne s partizanima i vratio se s veselom viješću o predstojećoj razmjeni na 5. 9. (...) Sljedećeg jutra u 8 sati odvez-

la nas je OT u Mostar. Tamo smo morali da od talijanske komande pribavimo putnice i tom prilikom talijanski komandant grada je pozvao mog muža i on mu je kratko opisao postupak partizana, njihov broj, jačinu, naoružanje itd.

U Jablanicu smo stigli oko 5 sati poslijepodne...⁸⁶

Sutradan, 11. septembra, na izvještaj Emme Szedressy svoje je primjedbe, zapravo dopunu, dao službenik pilane u Doljanima, očigledno stari Heinrichov agent Stephan Sonns (Stefan Zons). Ta je dopuna počinjala pasusom:

»Na dan napada na pilanu slučajno sam bio odsutan i za napad sam saznao tek narednog dana. Kad sam se vratio u Jablanicu opisali su mi čitav tok napada. Ponavljanje je suvišno jer je taj opis sadržan u prethodnom izvještaju. Mogao bih samo dodati da je Muho Tahirović, naš obavještajac (Vertrauensmann) u Jablanici dobio od partizana koji su izvršili napad jednu cedulju kojom mu je bilo naređeno da odmah podijeli radnicima pilane u Jablanici postojeće životne namirnice, koje su oni krvavo zaradili. U protivnom slučaju da će ga zadesiti ista sudbina kao i vlasnika pilane. Na cedulji je bio potpisan *Leon*. Kako sam kasnije mogao utvrditi to je *Leon Bruck*⁸⁷

O svom angažovanju u razmjeni Emme i Fritza Szedressy SS-major Heinrich je 15. septembra 1942. obavijestio SS-pukovnika dra Schafera, šefa BdS-a u Beogradu, i policijskog atašea Hansa Helma u Zagrebu:

»Skupa s njemačkim državljanima iz Livna zamijenjeni su i vlasnik pilane u Doljanima i njegova supruga Emma, njemački državljani iz Graza... Do zamjene je došlo nakon što sam se dogovorio s Talijanima da oslobode četiri partizana. Do ove, prvobitno predviđene zamjene, naravno, nije došlo jer su trojica partizana koje je trebalo zamijeniti umrla u talijanskom zarobljeništvu. Stoga sam se dogovorio s gospodinom kapetanom Heysom, koji je radio na razmjeni njemačkih državljanina iz firme Leichtmetall u Livnu, da vlasnika pilane i njegovu suprugu Emmu uključi u ovu razmje-

nu, tim prije što je kapetan Heyss, zbog predostrožnosti već raspolagao s nekoliko partizana više za razmjenu.«¹⁸⁸

Emma Szedressy je smatrala da treba da nadopuni svoj izvještaj dru Heinrichu, pa je 12. 9. napisala kratak tekst s naslovom »Utisci o partizanstvu«:

»U toku 28-dnevnog putešestvija i promjena mjesta, studirala sam život partizana iako je taj studij često bio vrlo ograničen malim prostorijama u kojima sam bila prisiljena da boravam. Po mom mišljenju pripadnost partizanstvu je trojaka. Inteligencija je pritom, uglavnom, zadojena fanatizmom, osjećajem bezrezervne pripadnosti Rusiji i Engleskoj, duboko uvjereni da ove sile moraju da pobjede, i ispunjena mržnjom slavenstva prema Njemačkoj. Oni s oduševljenjem pjevaju svoje pjesme 'dole Hitler. Musolini', svi zidovi kuća i soba ispisani su parolama smrt fašizmu, itd. — Drugi dio partizana je sastavljen od ljudi željnih osveta, ljudi koji su prije godinu dana u grozotama ustaških akcija izgubili svoje rođake i morali da gledaju kako im kolju muža, brata, ženu i djecu i kojima je jedino preostalo da prihvate pušku da bi živjeli za osvetu. - Treći dio je sastavljen od poluodraslih mladića, koji svrhu života prije svega gledaju u tome da ne moraju ništa raditi, koji su ponosni što nose pušku, i da dobiju dovoljno za jelo. Ovi posljednji su najgori za zarobljenike jer nemaju nikakvog ljudskog osjećanja. Ova tri dijela uzeta zajedno na svaki način daju skupinu čiji se porast ne može sagledati i koja predstavlja veliku opasnost. Disciplina im se ne može poreći, njihovi zakoni su vrlo strogi. Ko se o njih ogriješi kažnjava se vrlo strogo. Imala sam dvaput priliku da se u to uvjerim. Drugarstvo je vrlo veliko, naročito što se tiče žena, kojima se moral ne može poreći. Uveče sjede svi zajedno, predavanja i pjesma ih sjedinjuju — tako da se mora reći da postoji neki stanovit smisao u toj stvari. Na svaki način smatraju se pozvanima da spasavaju narod i uvjereni su u to da nije daleko dan kada će mir, rad i blagostanje sve bratski sjediniti, kada će oni ono što danas uništavaju ponovno izgraditi i kada će plug zamijeniti pušku.

Jadni zaslijepljeni ljud! — to su moji lični utisci.«¹⁸⁹

Ko je bio »jadan« i »zaslijepljen«, pokazao je razvoj

dogadaja, a Emma Szedressy je u Grazu imala dosta vremena da o svemu tome ponovo razmišlja.

Iako je SS-majoru dru Heinrichu, došavši poslije razmjene u Studenim Vrelima (5. 9. 1942) u Sarajevo, dao iscrpne podatke o partizanskim jedinicama, inž. Ott je o toj temi vodio razgovore i nakon dolaska u Zagreb, ne zaboravljajući pritom ni na ljude na koje se oslanjao u svom radu u Livnu. Interesantna je u tom smislu »Zabilješka« dra Kreinera od 12. septembra 1942. godine:

»Gospodin *Ott* mi je saopćio da je Petar *Ženik*, upravnik pošte u Livnu, bio vrlo revnostaan na svojoj dužnosti za vrijeme partizanskog napada na grad i da je na radnom mjestu izdržao do kraja. Kada je mjesto već bilo neposredno ugroženo od partizana, odnosno djelomično već zauzeto, on je još uvijek održavao vezu za telefonske razgovore biroa 'Hansa Leichtmetall-Werke' u Livnu. Tek pošto su partizani zauzeli grad on je pobjegao i sad se nalazi u Zagrebu kod ing. Borovskog u Gundulićevoj 56. Sada je na raspoloženju i nije dobio novo radno mjesto.«¹⁹⁰

Bila je to nenametljivo podnesena molba inž. Otta njemačkom poslanstvu da se pobrine za njegova čovjeka u novoj sredini, a o rezultatu govori pribilješka na istom dokumentu od 17. septembra da se s predmetom upozna ustaški ministar dr Vjekoslav Vrančić.

Čak i najpovršnija analiza citiranih, inače vrlo opširnih i detaljnih izvještaja, kako parlamentara inž. Otta, tako i zamijenjenih njemačkih državljana, pokazuje da su oni sadržavali dragocjene podatke za njemačku obavještajnu službu. Osim toga — i to moramo ponovo naglasiti — ta analiza nedvosmisleno pokazuje nedostatke, pa čak dovodi u pitanje i samo postojanje organizovane partizanske kontraobavještajne službe koja je u granicama svojih mogućnosti morala, i direktno i indirektno, da sprečava dospijevanje vojnih tajni i drugih obavještenja u ruke neprijatelja, koje on, sigurno, nije propustio da itekako dobro iskoristi.

Tako dr Heinrich u već citiranom izvještaju od 15. septembra 1942. javlja SS-pukovniku Schaferu i SS-majoru Helmu:

»Preduzećemo mjere da se osobe, koje se u iz-

vještaju (Emme Szedressy — primj. autora) poime- nično spominju, i njihovi rođaci, pronađu i da se da podsticaj (Talijanima i ustašama — primj. au- tora) za njihovo hapšenje.«"»

Talijanima i ustasama trebalo je dati »podsticaj« za- to što je većina ljudi o kojima su Emma Szedressy i os- tali dali podatke živjela na talijanskom okupacionom području tzv. NDH, gdje njemačka egzekutiva nije mog- la djelovati!

Što se tiče partizanske obavještajne (ofanzivne) služ- be, i ona je, više-manje sticajem okolnosti, putem raz- mjene livanjskih zarobljenika došla do niza podataka, naročito onih koji su bolje i više osvjetljavali odnose iz- među Nijemaca, ustaša i Talijana!

Nema sumnje da je Marijan Stilinović svoje utiske i zapažanja nakon povratka na oslobođeni teritorij op- širno prenio prije svega Titu. Osim njega sigurno su i Koča Popović i Vladimir Velebit, kao i drugi koji su bili službeno zaduženi za razgovore s inž. Ottom i ostalim njemačkim zarobljenicima i njemačkim parlamentari- ma, u tim razgovorima dolazili do dragocjenih obavješ- tenja. Međutim, oni nisu ostavirpisani trag o svojim zapažanjima, ili ih bar dosad nisu objavili. Ali Tito je na osnovi vlastitog razgovora s inž. Ottom i obavještenja koja je dobio od Stilinovića, Velebita, Popovića i ostalih, napisao detaljan, veoma značajan obavještajni izvještaj koji je 14. oktobra 1942. godine poslao u Moskvu:

»Za vrijeme razmjene zarobljenih njemačkih službenika iz Gering-verke (Herman Göring Wer- ke) u gradu Livnu saznali smo od njih neke deta- lje o odnosu s Talijanima i drugo. Jedan od njih, Ot, koji je putovao u Zagreb u vezi s razmjenom, odgovorio je sljedeće na naše pitanje:

1) Kakvi su odnosi između Njemačke i Italije?

Odgovor: *Talijani su naši saveznici kao što su Englezi vaši.*

2) Zašto?

Zato što mi znamo da nam Talijani u Jugosla- viji stalno čine smetnje i nastoje da pod svoj uticaj stave što veću teritoriju i s tim ciljem sada koriste četnike Draže Mihailovića u Dalmaciji, Hercego- vini i Bosni. Znamo da u Italiji struja princa Um- berta ima snažan uticaj u vojsci i u pozadini i da su povezani s Engleskom i s raznim krugovima okupiranih zemalja Evrope.

3) Šta Njemačka preduzima protiv toga?

Mi pažljivo pratimo tok događaja i u slučaju potrebe postupaćemo energično u Italiji. Treba da

znate — dodaje taj Nijemac — *da bi u Njemačkoj bio veoma popularan rat protiv Italije.*

4) Vjerujete li vi u Njemačkoj u pobjedu nad Rusijom?

Vjerujemo da će se rat protiv Rusije uskoro izvršiti kompromisom, jer Njemačka treba da obračuna s Engleskom.

5) Da li u Njemačkoj ima političkih i vojnih krugova koji su nezadovoljni Hitlerovom politikom?

Ima. I. su katolički centar Bjuninga, koji suraduje s engleskim krugovima i predstavlja opasnost. Osim toga, postoje krugovi u oficirskom koru, vjerovatno Rundštetom na čelu, koji neće dozvoliti da Hitler sasvim pokopa Njemačku. Dalje, postoje komunisti koji također mogu u kritičnom momentu spasti Njemačku.

6) Kakvo je raspoloženje narodnih masa u Njemačkoj?

Veoma loše. Naročito je pogoršano u posljednje vrijeme. Narod u Njemačkoj kaže: zašto na front ne idu mladi nacisti i gestapovci koji šetaju stotinama hiljada siri u njemačkim gradovima i terorišu narod?

7) Kakav je odnos Njemačke prema Hrvatskoj ustaškoj vladi Pavelića?

Mi bismo ih poslali do đavola sve i objesili kad bismo mogli u Hrvatskoj da nađemo druge adekvatne ličnosti zbog toga što su sve budale svojom krvožednom politikom podigle na ustanak većinu naroda i izazvale nezadovoljstvo.

8) Kakve su vaše namjere u Jugoslaviji?

Nemamo nikakvih teritorijalnih pretenzija, namajsu potrebne samo određene komunikacije i sirovine.

Ovaj Nijemac je donio iz Zagreba prijedloge za pregovore predstavnik«, našeg štaba i jednog njemačkog opunomoćenog generala. Oni su to ponavljali nekoliko puta, ali mi smo odbacili svake pregovore.

Napomena. — Ovaj Nijemac nas je pitao zašto naše jedinice nisu zauzele Imotski od Talijana kad su već došle do samog grada. Nama se čini da vi nemate nekakav sporazum s Talijanima — dodao je taj Nijemac. Iz ovoga se vidi da su saveznici veoma nepovjerljivi jedan prema drugome. U Jajcu smo otkrili dva njemačka gestapovca s ra-

dio-stanicama, koji su nam priznali da su imali zadatak da kontrolišu Talijane i njihove agente u Bosni itd. Oni su prikupljene podatke slali direktno u Njemačku.

Molimo vas da nam javite svoje mišljenje o ovome i da ne objavljujete izvor.¹⁹² (Sve istaknuto u originalu.)

Je li Moskva javila Titu svoja mišljenja o podacima koje je dao Ott — to nismo mogli utvrditi.

Što se tiče »dva njemačka gestapovca s radio-stanicama« otkrivena u Jajcu, za jednog od njih podatke daje Milovan Đokanović, tada vojnik u 4. bataljonu 2. proleterske NOU brigade, koja je učestvovala u oslobađanju grada, a čiji je vod nakon toga dobio zadatak da obezbjeđuje zatvor:

»U zatvoru se« — piše Milovan Đokanović — »pored deset-petnaest ustaša, nalazio i neki Lazić. Prilikom blokade grada nađen je sa radio-stanicom u jednoj kafani. Bio je rodom iz Slavonije, po zanimanju berberin, Srbin po narodnosti. Njega su gestapovci zavrbovali, a zatim školovali za obavještajni rad i borbu protiv partizana. Njegov je zadatak bio da se ubaci u svako oslobođeno mesto u Bosni i odatle radio-vezom da dostavlja potrebna obaveštenja Gestapou. Izvršavajući revnosno svoj izdajnički zadatak, on se našao u oslobođenom Jajcu gotovo istog dana kada je u grad stigao i Vrhovni štab sa drugom Titom. Brzo je uhvaćen.«¹⁹³

To je bio Branko Lazić, agent Abwehra a ne Gestapa. Bio je brat Boška Lazića, kojega je istureni centar bečkog Asta njemačke vojnoobavještajne službe (Abwehr) u Celovcu (Klagenfurtu) vrbovao prije rata, kada je kao žandarmerijski narednik bio na dužnosti u Celju.

Celovački centar bečkog Asta, zakamufliran pod firmom »Arhiv Wehrmachta« (Wehrmachtsarchiv), pod neposrednim rukovodstvom Andreasa Zitzelsbergera (Andreas Cicelsberger), alias dra Webera (Veber), nakon okupacije Jugoslavije preselio je u Celje i nastavio s obavještajnim radom na području tzv. NDH, nezavisno od svih ostalih organa i organizacija njemačke obavještajne službe. Među najaktivnije saradnike dra Webera u tzv. NDH za vrijeme rata pripadao je Boško Lazić, koji je za Weberovu obavještajnu mrežu, osim mnogih drugih ljudi i žena, vrbovao i vlastitu ženu, ses-

tru, brata, kuma... Pripadnici te njemačke obavještajne mreže bili su snabdjeveni radio-stanicama velikog dometa smještenim u putničke kofere (Kofergerät), pomoću kojih su održavali radio-vezu sa stanicom bečkog Asta.

Premda je Hitler zabranio obavještajni rad protiv Italije dr Weber je preko svoje agenture, pod izlikom obrade ustaša, četnika i, naravno partizana, u talijanskoj okupacionoj zoni tzv. NDH intenzivno prikupljao i podatke o talijansko-ustaškim i talijansko-četničkim odnosima i saradnji, odnosno trvenjima i sukobima.

Podatke o drugom gestapovcu nalazimo u postskriptumu dopisa komandanta 1. proleterske brigade Koče Popovića upućenog »komandi njemačkih vojnih snaga« u Banjaluci 25. oktobra 1942. u vezi s razmjenom četvorice Nijemaca zarobljenih u Jajcu, o čemu ćemo govoriti malo kasnije:

»Napominjemo da je Otto Bayer (Oto Bajer) bio agent dra Webera iz Slovenije i da je posjedovao radiostanicu tajne obavještajne službe.«⁴

Slavonska razmjena (29. septembra 1942)

Dvadeset i sedmog avgusta 1942. godine prije podne, drugog dana nakon dolaska partizanskog parlamentara Srećka Šunjevarića (Marijana Stilinovića) i inženjera Hansa Otta iz Livna u Zagreb (25. avgusta naveče), zbio se u Slavoniji događaj koji je doveo do novih, ovaj put neposrednih partizansko-ustaških pregovora o razmjeni. O tom je događaju politički komesar 3. operativne zone NOP-odreda Hrvatske Karlo Mrazović Gašpar 29. avgusta *popodne* napisao komandantu zone Grgi Jankesu, koji se tih dana nije nalazio u Štabu:

»... jedna naša jedinica koja je sastavni dio II. bataljona I. odreda, 27. o.mj. postavila je zasjedu na cesti Okučani—Lipik. Zasjeđanje je apsolutno uspješno. Ubijeno je 5 bandita a 2 su uhvaćena živa. Uništena su dva luksuzna automobila, zapljenjen 1 puškomitraljez sa 6 pištolja i 2 karabina te 8.292.— Kune.

Poginuli banditi su slijedeći: Holšuk Fric, vođa njemačke narodne skupine iz Vinkovaca, Hofman N., okružni vođa njemačke narodne skupine, Cvizak Franjo, zloglasni agent i dvojica šofera. Jedan od šofera je Josip Budisavljević.

Živi su uhvaćeni Vutuc Mirko, natporučnik ustaške nadzorne službe i Wagner Karlo, upravitelj

župskog redarstva u Novoj Gradiški. Zapljenjeni su neki spisi koji se nalaze pri ovom štabu.«¹⁹⁵

Ustaške vlasti u Novoj Gradiški reagirale su i brzo, i neuobičajeno. Već sutradan, 28. avgusta, poslale su Štabu 3. operativne zone NOP-odreda Hrvatske ponudu za razmjenu Vutuca i Wagnera.

Ko su bili zarobljeni ustaški funkcioneri i zbog čega je njihovo zarobljavanje izazvalo takvu reakciju u ustaškim vrhovima?

Sigurno će njihove biografije malo bolje osvijetliti te događaje.

Mirko Vutuc rođen je u Koprivnici (1913), u siromašnoj zemljoradničkoj porodici s osmero djece: četiri sina i četiri kćerke. U rodnome mjestu pohađao je i završio osnovnu školu i gimnaziju, a zatim se 1934. godine upisao na Pravni fakultet Zagrebačkog sveučilišta. Još dok je pohađao šesti razred gimnazije u Koprivnicu su bili protjerani frankovački omladinci Mijo Bzik i Vlado Singer, s kojima se Vutuc, već prononsirani frankovac, prijateljio i preko njih se upoznao i povezao s mnogim članovima ilegalnog ustaškog pokreta: Zlatkom Fraismannom (Frajsman), Nikolom Jasinskim, Ivom Herenčićem, Antom Moškovom, Erikom Lisakom, Ivanom Grgićem i drugima, koji su za vrijeme okupacije većinom bili na rukovodećim položajima u tzv. NDH.¹⁹⁶

Mijo Bzik je emigrirao i postao »izvršni tajnik Glavnog ustaškog stana (GUS)«. Učestvovao je, zajedno s Eugenom Didom Kvaternikom i Antom Godinom, 1934. godine u izbojy atentatora na kralja Aleksandra Karađorđevića. A kada je Ante Pavelić 1940. obnovio GUS, u njega su, osim Eugena Dide Kvaternika, Godine, Herenčića i drugih provjerenih i starih ustaša, ušli i Mijo Bzik i Vladimir Singer sa zadatkom: »uspostaviti kanale sa zemljom, uhvatiti vezu sa istomišljenicima i izvršiti pripreme za upad u Hrvatsku radi prekidanja veze između Zagreba i Beograda«. ¹⁹⁷ Martin Nemeč, koji je Vutucu, skupa s Mijom Bzikom, s Janka Puste donosio ustaške listove »Ustašu« i »Grič«, postao je u tzv. NDH zapovjednik prvog koncentracionog logora, osnovanog potkraj aprila 1941. godine u Koprivnici, koji se zvao »Danica«, po tvornici kemijskih proizvoda u čijim je prostorijama bio smješten.

Govoreći u svojoj autobiografiji, o svojim predratnim vezama i poznanstvima u ustaškom ilegalnom pokretu, Mirko Vutuc, želeći, očigledno, da im ne prida

veći značaj, za Herenčića, Moškova, Lisaka i Grgića kaže da je s njima bio »samo upoznat i to s Moškovom kad se skrivao pred redarstvom u stanu moje sestre a s Lisakom u njegovom stanu dan prije ili isti dan, kad je odlazio u emigraciju«. A zatim nastavlja:

»Preko mene (istakli autori) bila je s imenovanim i s pok(ojnim) Begovićem upoznata i moja sestra Marija, a Singer, Kostelac i Jasinsky (Jasinski) su i stanovali kod brata Dure u Martičevaj ul(ici) 8., gdje je opet sestra bila pazikuća odnosno njen muž podvornik 'Dunava' čija je bila ujedno i zgrada. Kostelac i Jasinsky otišli su u zatvor i robiju, Singeru je uspjelo pobjeći u emigraciju, a kasnije je u vezi s Orebom i Begovićem i to 17. prosinca otišla u zatvor i sestra Marija i šogor (Stjepan Pušić — primj. autora), a trebao sam navodno i ja, ali sam ipak ostao. Šogor je bio čini mi se nakon 3 mjeseca pušten, a sestra je nakon zatrebačkog redarstvenog tavana (policijsko mučilište — primj. autora) bila predana sudu i 1934 osuđena na 10 god(inu) robije.«¹⁹⁸

Petar Oreb i Joso Begović uhapšeni su u decembru 1933. zbog pripremanja atentata na kralja Aleksandra Karađorđevića u Zagrebu, 1934. osuđeni na smrt i obješeni, a treći je član te atentatorske grupe. Ivo Herenčić, uspio da pobjegne u inostranstvo.

Nakon proglašenja tzv. NDH, već u maju 1941. Singer je zaposlio Vutuca u Ravnateljstvu za javni red i sigurnost (Ravsigur), odakle je, nakon osnivanja »Ustaške nadzorne službe« (UNS) povučen i postavljen za vršioca dužnosti šefa »Ureda I UNS-a«. U februaru ga je na toj dužnosti zamijenio dr Vukosav, a on je otišao k majci u Koprivnicu, odakle se potkraj marta vratio u Zagreb i ostao, kako je sam doslovno napisao...

...»mjesec dva bez ikakve udjelbe (zaduženja — primj. autora)... Onda je Kvaternik htio osnovati glavno nadzorništvo s ulogom disciplinskog nadzora nad osobljem. Postavio je za glavnog nadzornika Herenčića, a mene dodijelio kao zamjenika. Kad je to načinio, došlo je do imenovanja Herenčića zapovjednikom Željezničke ustaške vojnice i ja sam ostao sam u tako nerođenom Glavnom nadzorništvu i to do danas bez određenog posla. Kako ne postoji ured Glavnog nadzorništva ni osoblje, ja sam radio do danas na istragama stegovnim (disciplinskim — primj. autora) kad (je) tko načinio kakav prekršaj.

To je moja služba.«¹⁹⁹

Bili bi to kratki biografski podaci uzeti iz »zapisnika sastavljenog dne 30. kolovoza 1942. god(ine) u predmetu saslušanja Mirka Vutuca zamjenika Glavnog nadzornika Ustaške službe u Zagrebu«, tj. dan nakon njegova dovođenja u Štab 3. operativne zone.

Bez obzira na citirano zaglavlje zapisnika, očigledno to nije bilo saslušanje već je Mirku Vutucu dato da sam napiše svoju biografiju. Budući da je to uradio obavještajni oficir Štaba 3. operativne zone NOV Hrvatske, Vladimir Majder Kurt je za neka pitanja, koja je najvjerojatnije pismeno formulisao, tražio nadopune jer su odgovori na ta pitanja označeni sa »Ad 1).«, »Ad 2).«, »Ad 3)« i »Dodatak na Ad 2)«.

Zašto je bilo tako, vidjećemo kasnije.

Na ovom je mjestu potrebno navesti i podatak da su u vrijeme zarobljavanja Mirka Vutuca njegove sestre Marija i Anica radile u kartoteci Ustaške nadzorne službe!

Franjo Wagner, rođen u Travniku, imao je s Mostarom Marijom, rođenom Fischer, dvoje djece. U Sarajevu, gdje je bio knjigovođa u pivovari, rodio mu se sin Karlo. Tu je završio osnovnu školu i dva razreda gimnazije. U Brodu, kamo mu je premješten otac, nastavio je i završio gimnaziju. Za vrijeme školovanja Wagner u svojoj biografiji, pisanoj u istim uslovima kao i Vutuc, kaže:

»Politikom se nisam bavio niti sam imao bilo kakovo političko uvjerenje, vjerovatno zato što su me kod kuće uvijek odvrćali od političkih tema...«²⁰⁰

Nakon završetka gimnazije 1933. godine K. Wagner se upisao na Pravni fakultet Zagrebačkog sveučilišta.

Prema svemu sudeći, Karlo Wagner je i kao đak i kao student bio aktivan u redovima desničarskoga, frankovačkog omladinskog i studentskog pokreta, mada mu se može vjerovati da se nakon završetka studija politički pasivizirao, imajući na umu ponajprije sebe i svoju karijeru.

Završivši 1938. pravo, otišao je na odsluženje vojnog roka, a zatim se u decembru 1939. zaposlio u gradskom redarstvu u »Brodu n/S«. U ljeto 1940. premješten je »za v(ršio)ca d(užnosti) predstojnika kotarske ispostave B. Brod«. Na toj je dužnosti ostao i poslije aprilskog rata i stvaranja tzv. NDH, sve do 21. juna 1941, kada je dobio rješenje o premještanju u Sisak.²⁰¹

»Istog dana je došao nalog« — piše K. Wagner — »iz Zagreba da se imadu pohapsiti svi evidentirani komunisti što su organi redarstva Sisak, po-

kušali izvesti ali im to nije podpunno uspjelo jer su se neki pod vodstvom Janić Vlade sakrili i odmetnuli.«²⁰²

Iz Siska je Wagner u maju 1942. godine premješten u Novu Gradišku za upravitelja Župske redarstvene oblasti. Svoj »zapisnik spisan dne 30. VIII. 1942« završio je riječima:

»Na put sam krenuo *po nalogu g. Mirka Vutuca* radi istrage u Siraču, a na tom putu sam zarobljen.«²⁰³ (Istakli autori.)

Dvadeset i četvrtog septembra 1942, dan nakon povratka iz partizanskog zarobljeništva, Mirko Vutuc je dao opširnu izjavu o svome i Wagnerovu zarobljavanju i o svemu što je doživio i zapazio za vrijeme svoga, sticajem okolnosti, kao i u slučaju Emme Szedressy, također 28-dnevnog boravka u partizanskom zarobljeništvu. Izjava je data nekoj njemačkoj ustanovi uz pomoć tumača i pribilježena je na njemačkom jeziku. Na sačuvanom primjerku, objavljenom u trećoj knjizi *Grade za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji*, kojim smo se koristili (do originala nismo uspjeli da dođemo), nema potpisa ni osobe kojoj je Vutuc dao izjavu, ni Vutucova vlastitog potpisa, ni potpisa tumača, niti zaglavlja akta, pa samim time ni oznake u kojoj je ustanovi izjava data!²⁰⁴ Logično bi bilo pretpostaviti, s obzirom na Vutucovu funkciju zamjenika glavnog nadzornika »Glavnog nadzorništva Ustaške nadzorne službe — UNS-a«, i njemačko-ustaške odnose, da je Vutuc bio zamoljen lično ili preko svog pretpostavljenog, Eugena Dide Kvaternika, kojemu je »Glavno nadzorništvo UNS-a« bilo neposredno potčinjeno, da posjeti Njemačko poslanstvo u čijem je sastavu bio i policijski ataše Hans Helm. Mada u literaturi susrećemo podatak da je riječ o »zapisniku sastavljenom kod Gestapoa 24. 9. 1942«,²⁰⁵ gotovo je nevjerovatno da bi iz Helmove kancelarije mogao izaći takav dokument bez ikakvih oznaka. Osim toga, na tim je pitanjima kod Helma radio SS-potporučnik Stüwe, iza kojega je ostalo mnogo zabilježaka, ali nijedna slična ovoj ni po načinu pravljenja, ni po jeziku, ni po rečeničnim konstrukcijama! Sama zabilješka počinje riječima: »Pozvan pojavi se Mirko Vutuc...« (Bestellt erscheint Mirko Vutuc...), a njen sadržaj po nizu elemenata podsjeća na izjave uzimane u 1c odjeljenjima njemačkih operativnih jedinica!

M. Vutuc je detaljno opisao svoje i Wagnerovo zarobljavanje:

»Kad smo 27. 8. prolazili kroz Okučane, policijski agent (Franjo Cvizek — primj. autora) je upitao tamošnju oružničku stražu da li je slobodan put prema Lipiku. Odgovorili su mu da je put slobodan i da je baš maloprije jedan ustaša došao iz Lipika na motorkotaču... Produžili smo vožnju. Iza Caga morali smo usporiti pošto se iznenada pred autom pojavila krava, a i put se dalje vijugao u serpentinama. Potpuno neočekivano otvorena je na nas vatra sa svih strana. Viknuo sam: 'Gas!' Već smo skoro prošli zasjedu kada je na nas otvorena puškomitraljeska vatra s leđa. Meni je mekatak okrznuo krvni sud na lijevoj podlaktici. Šofer (Josip Budisavljević — primj. autora) i policijski agent su bili teško ranjeni. Auto je odletio u jarak. (...) Partizani su nas već opkolili na cesti s bajonetama na puškama. Morali smo se predati. U tom trenutku pristizao je i drugi auto. Imali smo utisak da je htio da se okrene. (...) Partizani su sad otvorili vatru na drugi auto. Već smo čuli naredbu da se oba automobila zapale. Partizani su se jako žurili pošto su se bojali da će ih napasti ustaše iz Okučana ili Bijele Stijene. Ukupno je bilo preko 40—50 partizana s 2 puškomitraljeza...«²⁰⁶

Prema Vutucovu opisu događaja, u prvom su se automobilu nalazili on i Karlo Wagner sa šoferom Josipom Budisavljevićem i policijskim agentom Franjom Cvizekom, a u drugom Ludwig Ritz (Ludvik Ric), okružni vođa njemačke narodne skupine, koji je vozio, SS-oficir Hofmann (Hofman) i Fritz Holzschuh (Fric Holčsu), vođa Njemačke narodne skupine okruga Sava—Dunav. Osim Wagnera i Vutuca, ostali su poginuli ili su teško ranjeni.

Istog dana kada su Vutuc i Wagner zarobljeni, 27. avgusta, njemačkom poslaniku i njemačkom opunomoćenom generalu u Zagrebu, Siegfriedu Kascheu i Edmundu von Glaise-Horstenau, dostavljena je zabilješka:

»Gospodin Stüwe, SS-potpporučnik kod policijskog atašea, telefonirao mi je da je automobil predsjednika policije Karla Wagnera jutros između 10 i 11 sati bio napadnut pred naseljem Kernakovo (treba: Trnakovac — primj. autora). Predsjednik policije je mrtav, također i zamjenik Eugena Kvaternika, poimenice Mirko Butez, i jedan detektiv iz Nove Gradiške.«²⁰⁷

Pored ostalih, ni podaci o sudbini Wagnera i Vutuca

u ovoj zabilješci nisu bili tačni, ali je ta greška brzo ispravljena.

Vutuc u svojoj izjavi datoj u nepoznatoj njemačkoj ustanovi ili štabu dalje navodi da su ih partizani s mjesta zasjede odmah odveli u šumu i pošto su se udaljili 300—400 metara od ceste, svezali.

»Jedno dva sata smo išli stalno kroz šumu« — kaže on — »ne nailazeći nigdje na selo. (...) Prvi put su nas kod jednog potoka saslušavali posve primitivni partizani. Dalje su nas sprovodila četiri stražara u prašnjavim kuririma. Kod jedne uzvisine, već se biTolšmrklo, jedan kurir je otišao naprijed. Nakon sat vremena došao je komandant s dva širita i jednom zvijezdom. I on nas je kratko saslušao. Pitao nas je samo za ime i položaj, ne ulazeći u pojedinosti. Tada smo krenuli nazad u pravcu Bobare. Već je bilo 11 sati uveče. Preočili smo na poljani, u blizini sela, pod vedrim nebom. Seljaci su donijeli mlijeka. Bili smo zajedno vezani. Tu smo ostali do sutradan u 10 sati prije podne. Tada je došao neki drugi komandant s jednim širitom i jednom zvijezdom. On nam je uzeo prstene i nalivpera. Marširali smo nakon toga čitav dan i čitavu noć.«²⁰⁸

U to vrijeme u NOP i DVJ nisu postojali činovi već samo oznake zvanja i funkcija. »Komandant s dva širita i jednom zvijezdom« koji je »kratko saslušao« Vutuca i Wagnera mogao je biti komandir čete (ako su širiti na rukavu bili uspravni) ili zamjenik komandanta bataljona (ako su širiti bili vodoravni). »Drugi komandant s jednim širitom i jednom zvijezdom« bio je zamjenik komandira čete.²⁰⁹

»Slijedećeg jutra« (29. avgusta — primj. autra) — nastavlja Vutuc — »došli smo u Ciccvaru (12 km istočno-sjevero-istočno od Lipika). Tu je jedan kurir otišao i doveo komandanta Groma (Uroš Popara, zamjenik komandanta 1. odreda — primj. autora). I on nas je kratko saslušao. Odavde smo produžili šumskom prugom preko Bučja i Budića (24 i 26 km sjeverno od Nove Gradiške) i dalje do štaba u blizini Zajle (32 km sjeverno od Nove Gradiške) i Zvečeva (34 km sjeverno od Nove Gradiške).

Tu smo stigli 29. avgusta. Tačno mjesto ne mogu reći. Tu je velika livada kroz koju protiče potok. Uz livadu je bila šuma u kojoj su se nalazile dvije barake. U njima je bio Glavni štab (Štab 3.

operativne zone — primj. autora). Osim baraka tu se nalazio i šator. U blizini nije bilo kuća.«²¹⁰

Vidjeli smo da su se u toku 1941. i sve do avgusta 1942. godine, s više ili manje uspjeha, vodili pregovori o razmjeni zarobljenika i s njemačkim, a naročito s talijanskim vojnim komandama. Međutim, naišli smo samo na dva slučaja pregovora s ustaškim vlastima. Bio je to pokušaj tuzlanskih ustaških vlasti da razmijene braću Pipale i šarajevsko-romanijska razmjena zarobljenih domobranskih oficira. U prvoj se kao pokretač pregovora nisu pojavile ustaške vlasti već »građani Tuzle«, a u drugom slučaju pokretač je bio štab Romanijskog NOP-odreda, a pregovore je prihvatila domobranska komanda u Sarajevu. Nismo našli dokumente iz kojih bismo saznali da li je u posljednjem slučaju to bila razmjena sa znanjem i odobrenjem Ministarstva domobranstva tzv. NDH. Međutim, koliko nam je poznato, bila je to prva i jedina razmjena s organima ustaške tzv. NDH, ne računajući lokalne razmjene zarobljenih milicionera u Bosni za vreću soli.

Čini se da su se ustaške vlasti odlučile na razmjene u vlastitoj režiji tek kada su od njih, u sklopu livanjske razmjene, pomoć zatražili najviši predstavnici Trećega Reicha u tzv. NDH: njemački poslanik Kasche i njemački general u Zagrebu Glaise-Horstenau.

Za razliku od partizanskih jedinica u mnogim drugim krajevima Jugoslavije, slavonski partizani nisu ni pokušavali razmjenjivati zarobljenike za pohapšene aktiviste NOP-a u gradovima ili za zarobljene partizane. Na njihovu sektoru u tom smislu nije bilo inicijative ni od strane njemačkih ni od strane ustaških vlasti. To potvrđuju i dva dokumenta. Prvi je izvještaj Velike župe Baranja, poslan ustaškom Ministarstvu unutarnjih poslova:

»Dana 14. kolovoza o. g. (1942 — primj. autora) u 4,35 sati jedna grupa od oko 100—150 naoružanih partizana napala je osobni vlak broj 1346 na pruzi Zagreb—Osiek na želj(ezničkoj) postaji Vukosavljevići, 10 km zapadno od Virovitice i to kada je vlak na postaji stao. — Partizanski napadači su sve putnike istjerali iz vlaka, a među putnicima bilo je članova ustaša, ustaških časnika i čarkara i jedan viši njemački dužnostnik te 20 domobrana. — Domobrane su partizani razoružali i skinuli im odore te ih potom pustili, dok su sve ustaše i njemačkog političkog dužnostnika razoružali, povezali i otjerali sa sobom u šumu. — Među ustašama nalazio se je i zamjenik stožernika Veli-

ke župe Baranja a prijašnji stožernik g. Anton Hamš, koji je po partizanima također povezan i otjeran u šumu. Za sudbinu odvedenih još se do sada ne zna, a potjeru za napadačima i potragu za odvedenim ustašama vodi na terenu stožernik ove Velike župe g. Ćiril Kralj sa ustašama.«²¹¹

Stigavši u Zagreb istoga dana, 13. avgusta naveče, kao partizanski parlamentar inž. Ott je vodio razgovore s njemačkim poslanikom Kascheom i njemačkim generalom Glaise-Horstenauom o razmjeni Nijemaca zarobljenih u Livnu!

Zašto ni ustaške vlasti ni Nijemci nisu tražili niti izrazili spremnost da razmijene svoje poprilično visoke funkcionere zarobljene u Slavoniji za aktiviste NOP-a koji su se nalazili u njihovim zatvorima i logorima? Na to pitanje nema odgovora.

A u izvještaju Glavnog štaba NOP-odreda Hrvatske Vrhovnom štabu NOP i DVJ od 7. oktobra 1942. godine nalazimo i sljedeću rečenicu:

»Slavonski su drugovi, prilikom svojih akcija, pohvatali znatan broj istaknutijih ustaških funkcionera, koji su najvećim dijelom likvidirani.«

Tek poslije te konstatacije Glavni štab Hrvatske obavijestio je Vrhovni štab o prvoj ponudi ustaških vlasti za razmjenu njihovih zarobljenika u Slavoniji:

»Nedavno su pak zarobili (»slavonski drugovi« — primj. autora) dvojicu viših ustaških funkcionera, Karla Wagnera, upravitelja župske redarstvene oblasti i Mirka Vutuca, nadporučnika ustaške nadzorne službe i glavnog zamjenika nadzornika U.N.S, za koje je sa strane župske redarstvene oblasti u Novoj Gradiški zatražena zamjena,«²¹² (Istakli autori.)

Već na početku ovog poglavlja citirani izvještaj dostavljen Grgi Jankesu, komandantu 3. operativne zone, o zarobljavanju Vutuca i Wagnera. politički komesar zone Karlo Mrazović Gašpar završio je riječima •

»Dana 29. VIII. o.g. točno u 12 sati primili smo dopis iz Nove Gradiške pisan 28. kolovoza u kome nam ustaške vlasti predlažu pregovore po predmetu zamjene za neke naše drugove. U listu oni ne navode imena već nam pružaju mogućnost da stavimo svoje predloge. Akt potpisan od strane stožernika velike župe Livac—Zapolje, zamjenika velikog podžupana X. (tj. nepoznatog imena i prezimena — primj. autora) kotarskog predstojnika i upravitelja u zamjeni župskog redarstva. (Sve istakli autori.)

Mi smo u tom smislu poduzeli neke korake, t.j. napisali smo im jedan dopis u kome ne spominjemo njihov dopis.

Tvoj dolazak kao i dolazak druga Kurta očekujemo čim prije.²¹³

Predratni komunist i španski borac Vladimir Majder Kurt bio je obavještajni oficir Štaba 3. operativne zone.

Dopis predstavnika ustaških vlasti iz Nove Gradiške, o kojemu je riječ, donio je u Štab zone aktivist NOP-a Milan Krnjajić, koji je radi toga pušten iz novogradiškog zatovra. On je krenuo iz Nove Gradiške 28. avgusta oko 10 sati prije podne i stigao u Štab zone sutradan *»tačno u 12 sati«*. Tog istog dana u Štab zone stigli su i Wagner i Vutuc, ali se ni iz pisma Karla Mrazovića ni iz kazivanja Vutuca ne vidi je li se to dogodilo prije ili poslije dolaska Milana Krnjajića. Međutim, spisi zaplijenjeni prilikom njihova zarobljavanja već su bili tu!

Dopis ustaških vlasti koji je donio M. Krnjajić bio je adresiran i upućen Štabu partizanskog odreda u Psunj i nosio je četiri pečata i četiri potpisa: ustaškog stožernika inž. Milivoja Sažunića, zamjenika velikog župana Velike župe Livac—Zapolje podžupana Zlatara, kotarskog predstojnika Ivana Bertolovića i zamjenika upravitelja Župskog redarstva Dragutina Draženovića! Konstatujući da je dan prije toga, 27. avgusta oko 11 sati, partizanski odred kod sela Trnakovca sačekao dva automobila i *»tom prilikom putnike poubijao, a dvojicu sobom odveo«*, oni su, ne spominjući ni imena ni funkcije Vutuca i Wagnera, pisali:

»Mi želimo da Vi ovu dvojicu zarobljenika pustite na slobodu u koju svrhu Vam nudimo puštanje na slobodu stanovitog broja Vaših drugova, koji se nalaze u zatvoru. Radi toga Vam šaljemo iz zatvora ovog Vašeg druga donosioca pisma da Vam isto preda i da nam od Vas donese pismeni protuprijedlog i uslove za eventualno pregovaranje naročito u pogledu vremena i mjesta pregovaranja u koliko su odvedeni još u životu. (Istakli autori.) U koliko mi odmah prihvatimo Vaš pismeni protuprijedlog saobćit ćemo Vam to po ovom istom donosiocu pisma i staviti prijedloge u pogledu vremena i mjesta izmjene zarobljenika, a za slučaj da Vaš pismeni prijedlog ne bismo mogli odmah prihvatiti predvidite u Vašem pismenom protuprijedlogu mogućnost pregovaranja kako smo gore naveli.

Slobodno predvidite sve mjere opreza u Vašim

protuprijedlozima za pregovaranje u pogledu sigurnosti Vaših izaslanika kao što ćemo i mi preduzeti potrebne mjere opreza iako Vam možemo reći da nas pri tome ne vodi nikakova zakulisna misao nego poštena namjera da izvršimo ponuđen Vam posao.

Kako bi se izbjeglo nepotrebno odugovlačenje pregovora predlažemo, da izaberete vrijeme i mjesto pregovaranja koje bi bilo jednako pogodno za sigurnost pregovarača objiju strana.«²¹⁴

Što je navelo Sažunića, Zlatara, Bertolovića i Draženovića da tako brzo i tako širokogrudno ponude »puštanje na slobodu stanovitog broja« pohapšenih komunista u zamjenu za puštanje na slobodu »dvojice zarobljenika«?

Oni su, nesumnjivo, postupili po naređenju dobivenom s najvišeg mjesta iz Zagreba, a tom najvišem mjestu, odnosno lično zapovjedniku UNS-a i ravnatelju Ravnateljstva za javni red i sigurnost Eugenu Didi Kvaterniku bilo je dobro poznato da su slavoškFpartizani do tada strijeljali sve zarobljene ustaše. A Vutuc i njegova porodica otacTbraća i sestre, pripadali su među najuži krug najzaslužnijih „pripadnika .ustaškog pokreta još iz prvih"godina nakon Pavelićeva odlaska u emigraciju. Osim toga, logično je pretpostaviti da je Kvaternik računao i s tim da bi partizani primjenom »oštrog saslušavanja« mogli dobiti, prije svega od Vutuca, a zatim i od Wagnera, podatke koji im nikako nisu smjeli dospjeti u ruke. *Radilo se, vjerovatno, o ustaškim agentima ubačenim u partizanske redove ili među ilegalce, aktiviste NOP-a u okupiranim gradovima!*

Ovo posljednje samo je logična pretpostavka za koju u raspoloživim ustaškim dokumentima nismo našli izravne dokaze, premda je u tom smislu prilično indikativna i »dešifrirana brzojavka iz Nove Gradiške, predana 5—VIII u 10,10 sati«, koju je »upravitelj redarstva Wagner« poslao Ustaškoj nadzornoj službi, Uredu I, u Zagrebu, tri nedjelje prije nego što je pao u partizansko zarobljeništvo:

»S tajnim poslovima potrebit mi je dolazak u Zagreb. Tajni broj 1855.«²¹⁵

Uostalom, Vutuc je nakon povratka iz zarobljeništvava izjavio:

»Naročito su se interesovali (partizani — pri-

mj. autora) da li mi imamo špijuna u njihovim redovima, o čemu ja ipak nisam ništa znao.«²¹⁶

To da Vutuc o tome nije »ništa znao«, ne zvuči nimalo ubjedljivo! Bila je to informacija namijenjena, očigledno Nijemcima, kojima je davao tu izjavu.

I strijeljanje zarobljenog Vutuca i Wagnera te njihove nepoželjne izjave na saslušanju mogli su se spriječiti samo brzim uspostavljanjem veze s partizanskim štabom i ponudom zamjene zarobljenika za komuniste i partijske funkcionere iz ustaških zatvora i logora.

Ne spominjući, iz nama nepoznatih razloga, prijem dopisa predstavnika ustaških vlasti iz Nove Gradiške, politički komesar 3. operativne zone Karlo Mrazović Gašpar poslao je po svom kuriru Veljku Markoviću Grgi iz sela Crevara istoga dana, *29. avgusta popodne*, pismo ustaškim vlastima u Novoj Gradiški. U njemu je zahtijevao da se ne provode represalijske nad civilnim stanovništvom zbog akcije u kojoj su zarobljeni Vutuc i Wagner — navodeći i njihove funkcije — te izrazio spremnost za zamjenu »spomenute zarobljene gospode za one rukovodeće borce Narodnooslobodilačke fronte koji se nalaze u rukama ustaških vlasti«.²¹⁷

Pismu poslanom ustaškim vlastima u Novu Gradišku K. Mrazović je priložio i privatna pisma Mirka Vutuca i Karla Wagnera njihovim suprugama, najvjerojatnije napisana na sugestiju Štaba zone, s naglaskom da se izbjegavaju represalijske zbog njihova zarobljavanja. Oba pisma nose datum 29. kolovoza 1942. godine.

Mirko Vutuc se kratko obratio supruzi Jagodi riječima:

»Javljam Ti toliko, da sam potpuno zdrav i molim Te da o tome obavijestiš Didu (Kvaternika — primj. autora) i da ga molim, da u vezi s našim zarobljivanjem spriječi svaku represaliju, jer bi se na taj način položaj samo pogoršao. Kako postoje preduvjeti da se vratim, a o čemu će i on dobiti prijedlog najbolje (je) pustiti (da) stvar ide svojim (tokom) i (da se) završi korisnim posljedom.«²¹⁸
(Tekst u zagradama dodali su autori.)

Karlo Wagner je bio malo opširniji. Jedno je pismo napisao »dragoj i ljubljenoj mojoj ženici«, a drugo »Župskoj redarstvenoj oblasti — Nova Gradiška«.

Supruzi piše:

»Nalazim se živ, zdrav i neranjen u robstvu kod partizana. Postupak je zaista u svakom pogledu ispravan, a hrana veoma dobra.

Javio sam danas na Žup(sku) red(arstvenu) oblast u Novu Gradišku, da obaviesti sve potrebne

faktore, da se ne poduzimaju nikakove protuakcije, jer će se za mene i za g(ospodina) Mirka Vutuca biti stavljen prijedlog za izmjenu, t.j. tražiti će za zamjenu neki partizani.

(...)

Odmah nazovi Ivu na telefon 7352 Zgb i obavjesti ga o tome, a on neka obavjesti g.g. Ravnatelja Kvaternika i Ministra Artukovića, time da ovaj zadnji obavjesti Poglavnika.«

U pismu svojoj ustanovi, koje je i potpisao kao njen upravitelj, stajalo je:

»Kako je naslovu već poznato potpisani je zapao u robstvo partizana. Postupak prema potpisanoj je lijep u svakom pogledu. Budući će biti postavljen prijedlog za zamjenu potpisanoga sa kojeg uhićenikom koga partizani žele dobiti, molim, da se ne poduzimlja nikakova sredstva odmazde za učinjeno djelo, jer bi to moglo samo pogoršati mogućnost povratka potpisanog.

Sa potpisanim se nalazi ovdje g. Mirko Vutuc zamjenik glavnog nadzornika U.N.S. za kojeg će također biti stavljen ovakav prijedlog. Obojica smo potpuno zdravi bez rana.«

Poslije ovog dijela pisma, koje je potpisao uz naznaku svoje funkcije, Karlo Wagner je u produžetku, u svojevrsnom postskriptumu što ga je potpisao samo sa »Karlo«, nastavio:

»Ovo dostaviti odmah putem teklića (kurira — primj. autora) na priepisu 1.) Eugenu Kvaterniku zapovjedniku UNS i R Z J (Ravnateljstvo za javni red i sigurnost primj. autora) 2.) g. Mirko Luburiću Ust(aškom) bojniku. 3.) Mili Oreškoviću ustaškom) Nadporučniku. (4.) Ustaškom zdruhu Lipik 5.) Zapovjedniku mjesta Nova Gradiška, Koparskim) oblast(ima) 1 — 8, time da o tome obavjesti sve područne oružane jedinice.«²¹⁸

Nismo raspolagali originalom citiranih dokumenata već ovjerovljenim prijepisom, a u njemu su posebna pisma — porodici i Župskoj redarstvenoj oblasti — najvjerovatnije data jedno u produžetku drugoga.

Na kraju obaju dokumenata, na lijevoj strani nalazi se tekst: »F. d. R. Buämer«, što znači da je dotični »Buämer« te dokumente prepisao te za potrebe neke njemačke komande ili ustanove, ili ih je, eventualno, prepisao netko drugi, a on samo ovjerio tačnost prijepisa (Für die Richtigkeit). Ne može se sigurno znati ni tko je napravio greške pri prijepisu — naši prepisivači ili Bu-

ämer, jer je malo čudnovat oblik tog njemačkog prezimena i vjerojatnije mu je pravi oblik Bäumer.

No, sve je to u granicama pretpostavki, a nije ni bitno. Uglavnom, pisma su data tačno onako kako glase ovjerovljeni prijepisi što se nalaze u arhivi CK SK Hrvatske. Za naše je razmatranje zapravo značajan podatak da su Vutuc i Wagner ta pisma slali istog dana kada su kao zarobljenici stigli u Štab zone. Drugim riječima, odluka o njihovoj zamjeni uslovljavala je i odnos i postupak prema njima od prvog susreta u Štabu zone. A posljedica uspostavljanja takvih odnosa bila je da su oni sutradan dobili pisaće mašine ili daktilografkinje kojima su diktirali tekstove svojih zapisnika o saslušanjima, zapravo autobiografije koje smo već citirali.

Odgovor ustaških vlasti iz Nove Gradiške — koji je ovaj put potpisao samo zamjenik upravitelja Župske redarstvene oblasti Dragutin Draženović — uslijedio je već sutradan, 30. avgusta a u njemu je stajalo:

«... Pismo koje je naslov uputio ovoj oblasti dana 29. VIII 1942. pod Str. pov. brojem 167—1942 primljeno je po donosiocu.

Savezno sa tim Vašim pismom odgovaramo naslovu u pogledu zarobljenika Vutuc Mirka nadporučnika U.N.S. i glavnog zamjenika nadzornika U.N.S. i Wagner Karla upravitelja Župske redarstvene oblasti, da do danas nismo upotrebljavali nikakve represalije na celom području ove župske redarstvene oblasti, u tom smo smislu upozorili sve područne Ustaške i redarstvene oblasti da se nebi dogodile nikakve represalije protiv partizanskih zarobljenika.

Pripravni smo da stupimo u pregovore sa izaslanicima naslova po pitanju zamjene zarobljenika. U tom smo smislu uputili naslovu još u petak dne 28. VIII. 1942. pismo kojega u prijepisu prilažemo po jednom od Vaših suboraca. Prema tome može se vidjeti, da imamo najozbiljnije i najpoštenije namjere, jer smo to pismo uputili po jednom od uglednih članova partizana.

Pregovori koji će se voditi između Vaših i naših izaslanika odobreni su od Zapovjedništva Ustaške nadzorne službe te se mogu smatrati službenim. (...)»²²⁰

Slijedilo je zakazivanje mjesta i vremena sastanka izaslanika (2. septembra u 10 sati prije podne), a da pri-

tom ponovno nisu bili spomenuti ni broj ni imena osoba koje bi došle u obzir za razmjenu.

Kada je citirano Draženovićevo pismo od 30. avgusta stiglo u Štab 3. operativne zone, tu se već nalazio i komandant zone Grga Jankes, pa su on i Karlo Mrzović 1. septembra odgovorili »Župskoj redarstvenoj oblasti u Novoj Gradiški«:

»U vezi sa Vašim dopisom broj V. T. 35/1942 od 30. kolovoza 1942 g. koji je upućen nama istog dana u 13 sati, odgovaramo slijedeće,

Štab III. Operativne zone N.O.P.O. Hrvatske spreman je da stupi u službene pregovore sa predloženom od Vaše strane delegacijom o predmetu izmjene zarobljenika i zatvorenika.

U pogledu izmjene predlažemo da nam se za g. Mirka Vutuca natporučnika U.N.S. i zamjenika glavnog nadzornika U.N.S. i Karla Wagnera upravitelja župske redarstvene oblasti izručite sljedeći narodni borci:

1). Andrija Hebrang, privatni namještenik, rođen u Bačevcu mjeseca veljače ili početkom ožujka, točnije uhapšen u Stenjevcu.

2) Henrik Znidarić (možda Žnidarčić ili Žnidaršić) mjernik rođen u Splitu, uhapšen u Zagrebu u ožujku mjesecu o.g.

3). Mirko Bukovac, tvornički radnik u I.Hrv. tvornici ulja rođen u Nedelišću, Međumurju, uhapšen u ljeto 1940. g. u Zagrebu i otjeran u konc. logor u Lepoglavu, gdje ga je zatekla okupacija naše Domovine. Sada se navodno nalazi u konc. logoru u Staroj Gradiški.

4). Marijan Kraječić, student arhitekture, nastanjen u Zagrebu, uhapšen i otpremljen u Lepoglavu u konc. logor zajedno sa Mirkom Bukovcem. Sada se navodno nalazi u konc. logoru u Staroj Gradiški.

5). Dr. Mladen Iveković, nastanjen u Zagrebu, uhapšen mjeseca veljače o. g. u Zagrebu.

6) Ivana Komar, student agronomije na zagrebačkom sveučilištu, uhapšena mjeseca svibnja o. g. u Vrbovcu i sprovedena u Zagreb.

7). Dana Popović, učiteljica u Ljeskovicima, gdje je uhapšena mjeseca svibnja o. g. Nalazi se u konc. logoru navodno u Staroj Gradiški.

8). Julij Eker, obučar iz Bjelovara, uhapšen ljeti 1941. g. poznati pristalica HSS.

9). Pero Prodanović, učitelj iz Bujavice, srez

Pakrac, uhapšen u proljeće o. g. u Bujavici i sproveden u Pakrac.

10). Vlado Lončar ing. šumarstva iz Pakraca, uhapšen mjeseca prosinca 1941. god. Navodno se nalazi u konc. logoru u St(aroj) Gradiški.

11). Bogdanka Podunavac iz Pakraca, student prava, uhapšena mjeseca prosinca 1941. g. u Tomašu kraj Bjelovara i sprovedena u Pakrac. Nalazi se u konc. logoru navodno u Staroj Gradiški.

12). Prof Sarajdžić iz Osijeka, tamo uhapšen mjeseca prosinca 1941. Nalazi se navodno u konc. logoru u Staroj Gradiški ili Jasenovcu.

13). Stevo Šabić, umirovljeni časnik nastanjen u Daruvaru uhapšen u Bjelovaru ljeti 1941 g.

14). Olga Kohn iz Pakraca, supruga trgovca iz Pakraca, uhapšena mjeseca prosinca u Pakracu.

15). Milan Torbica, „učitelj u Kukunjevcu, tamo uhapšen mjeseca travnja o.g.

Vaš prijedlog o mjestu pregovora ne možemo prihvatiti jer nam isti ne pruža dovoljno garancije da pregovori neće biti smetani sa Vaše strane i zato Vam predlažemo kao mjesto pregovora mjesto na cesti Bučko—Kamensko—Voćin kod mlina Joce Sejatovića kod porušenog mosta na cesti. Mi Vam predlažemo da pregovori otpočnu 5. rujna o. g. u 10 sati prije podne.

Na mjesto pregovora obje strane dolaze sa bijelom zastavom veličine 1 :0,50 m. Pregovarajuće strane moraju biti u sastavu od po dva lica. Od mjesta pregovora 3 km u poluprečniku ne smije biti nikakvih oružanih snaga ni sa jedne strane.

Uvjeravamo Vas da su naši prijedlozi najiskreniji i jamčimo Vam da sa naše strane neće biti nikakvih ispada ili provokacija.

Izvolite nam odgovoriti i obavijestiti nas o Vašem stavu naprama gore navedenim prijedlozima što hitnije na adresu, koju smo Vam dostavili u našem prvom dopisu od 29. VIII. o. g. Str. pov. broj 167/1942. Na pregovore dolazimo samo u slučaju, ako dobijemo od Vas pismeni odgovor.²²¹

U prezimenima Marijana Krajačića, Ive Sarajčića i Vlade Lončarića vjerovatno je riječ o greškama dakti-lografa.

Izuzevši prijedlog Moše Pijade Titu od 14. aprila 1942. godine o tome da se Hebranga pokuša zamijeniti za pedesetak Nijemaca zarobljenih u Hercegovini, citirano pismo Štaba 3. operativne zone, koje je Grga Jan-kes potpisao samo svojim imenom, koliko nam je po-

znato, *datumski je prvi dokument* u kome se spominje ime Andrije Hebranga u vezi s njegovom razmjenom.

Uslijedili su dalji pregovori između Štaba 3. operativne zone i Župske redarstvene oblasti Nova Gradiška, odnosno zastupnika »Ustaške nadzorne službe« dra Aleksandra Benaka, pročelnika protukomunističkog »Odjela III Ureda I UNS-a«. Ustaška je nadzorna služba 15. septembra 1942. godine šifriranom depešom obavijestila Župsku redarstvenu oblast Nova Gradiška da

»... za izmjenu gg Vutuca i Wagnera stoje na raspolaganju dolje navedena lica koja se nalaze u zatvoru Zaštitnog redarstva: Šoštarić Vilma, stud(ent), agron(omije), Komar Ivanka stud(ent) agronom(ije), Tuhtan Aleksandra drž(avni) činovnik, Dejanović Dušan, Poljak Pavao, Poslek Viktor, krojač(ki) pomoćnik, Vinovrški Dragutin upravljač samovoza, Dasović Stjepan čin(ovnik) min(istarstva) zdravstva, Lončarić Vlado, zvan »Nos«, posebnički čin(ovnik), Pribanić Martin, sekretar III. raj(onskog) komiteta u Zagrebu, Arvaj Lili, Gerovac Ana, Husenik Josip, kroj(ački) pomoćnik, Bahun Tomislav, trg(ovački) pomoćnik, Vaks Paula, kućanica, Gabrielić Miloje, posebnik, Ljubić Ivan, veterinar, Maglajlić Ekrem, veterinar, Šolić Stjepan, Zderić Mihajlo, posebnik, Labčević Stojan, posebnik, Bakarčin Eugen, trgovački pomoćnik, Matker Mirko, posebnik, Francetić Nikola, posebnik, Weis Pana, kućanica, Gottlich Miroslav, Špoljarić Josip, posebnik, Tucaković Stanko, posebnik, Dostičić Petar, trg(ovački) pomoćnik, Presi Ivan, električar, Mesarić Ivan, trg(ovački) pomoćnik, Čanak Jovan, Simović Nikola, željezničar, Moguš Franjo, posebnik, Grbnić Vilko, posebnik i Kajin Adolfin, kućanica i Slarić Josip, trg(ovački) pomoćnik.«²²²

Depešu je za »Ured I UNS-a« potpisao Ivan Šaban, upravitelj »Ureda II UNS-a« (ustaška obavještajna služba).

U citiranoj depeši — riječ je o kopiji — oblici nekih imena i prezimena nisu sigurno tačni, jer njenu desnu ivicu nije pokrivaio indigo-papir, pa u većini redaka nedostaje po jedno ili dva slova. To su sljedeća prezimena, odnosno imena:

G.nić. Nije jasno je li drugo slovo »e« ili »r« ili je to »er« odnosno »re«, jer su slova »e« i »r« otkucana jedno

preko drugoga. Od trećeg slova u kopiji vidi se samo vertikalna (vjerovatno) slova »b«, tako da prezime može biti Gebnić, Grbnić ili Grebnić. U drugom spisku od 21. septembra, o kome ćemo još govoriti, pojavljuje se »Krbenić Vinko«. Vjerovatno je u pitanju ista osoba. Među aktivistima NOP-a u Zagrebu i široj okolini susrećemo osobe s prezimenima Grbenić, Grbinić i Grdenić, te i »Vinko«, odnosno »Vilko« najvjerovatnije ima jedno od tih prezimena. Sličan je slučaj i sa Franjom Mogušem. Takvo prezime ne susrećemo, ali postoji oblik »Mogus« i vjerovatno je i Franjino prezime takvo. Sličan je slučaj i s osobom prezimena »Weis«. Na kraju retka vide se samo slova »Pa« i početak, vjerovatno slova »u«, a u sljedećem retku nastavak »na«. U istoj se depeši pojavljuje i »Vaks Paula«. I za jednu i za drugu navodi se da su »kućanice«, tj. domaćice. Vjerovatno je riječ o istoj osobi. U drugom se spisku ne pojavljuje ni »Vaks Paula« ni »Weis Pa.na« (možda Paulina?). Poslije »Maglajlić Ekrema, veterinara«, nalazio se »Kovačević Stjepan«, ali je znakom »x« precrtan.

Pri popisu zanimanja termin »posebnik« ima značenje privatnik. To se vidi i iz zanimanja Vlade Lončarića, za koga je navedeno da je »posebnički čin(ovnik)«, to jest privatni činovnik. Za ostale osobe »posebnike« mogao bi se upotrijebiti izraz »privatnik«, ali ni s tim zanimanje nije ništa određenije.

Na tom se ustaškom dokumentu našlo, dakle, 37 odnosno, ako su Weis Pa.na i Vaks Paula ista osoba, 36 ljudi. Međutim, među njima su bili samo dvoje: Ivan(k)a Komar i Lončar(ić) Vlado s liste od 15 aktivista NOP-a koje je tražio Štab 3. operativne zone pismom od 1. septembra!

Na stranicama teksta »Iz koncentracionog logora k partizanima«, što ga je »napisao (sam) 1942. godine u Bihaću za dnevnik Vladimira Dedičera« dr Mladen Iveković, koji se u septembru 1942. godine nalazio u ćeliji smrti logora Jasenovac, piše i ovo:

»17. septembra 1942., poslije podne, dolazi Cividini: 'Uzmite sve stvari, brzo, brzo.' Pokupio sam stvari i izišao. Napolju su čekali najgori ustaški krvnici: Matković, zamjenik Luburićev, Majstorić, zapovjednik logora, i Ljubo Miloš, natporučnik-krvnik. Ova su trojica svoim rukama jpkoklali hiljade ljudi.

Sada je na meni red.

Ljubo Miloš veže mi ruke lancima. Želim, da sve to što brže svrši. Ali napolju čeka auto. Strpaju me unutra. Kraj mene sjeda dželat Matijević,

naprijed Matković. Putujemo, nepoznato kuda; dakle zasada me ne namjeravaju ubiti...

Svi šute. Putem me Matijević pokriva nekom ponjavom preko glave. Ne smijem, dakle, znati, kojim putem se vozimo.

Kad smo ušli na vrata logora *Stara Gradiška*, bio sam uvjeren, da su me ovamo doveli radi pre-slušanja. Kad je Matković u kancelariji naredio, da se pozove *Andrija Hebrang*, bio sam siguran, da sam upleten u neku novu provalu zajedno s Andrijom.

Padala su, međutim, naređenja: *'Pripravi dvadeset najboljih ustaša i teretni auto!'* Zaključujem, da se ima još nešto izvanredno dogoditi. Dovedi su Andriju i Olgu Kohn, koju nisam poznavao. Andrija se bio nekako usitnio, mnogoje_oslabio, pustio je brkove.

OđvelFšu nas i strpali u veliki kamion. Sjeli smo na pod vezani lancima. Oko nas do zubi nao-ružani ustaše, naprijed puškomitraljez. Kad smo krenuli, zapitao sam šapatom Andriju, da li su ga zbog mene preslušali. Nisu! On ništa ne zna. Sum-njivo nam je bilo i to, što su nas posadili zajedno i što možemo razgovarati. Spremaju nam neke ve-će stvari, ubiti nas odmah ne će. Tako kombinira-mo.

Stigosmo u Novu Gradišku pred Župsko re-darstvo. Skidaju nas i vode u kancelariju, gdje nam jasenovački krvnici skidaju lance. Predani smo na čuvanje dvojici agenata, koji su preko sva-kog očekivanja ljubazni. — Nude nas cigaretama, oslovljavaju nas sa 'gospodo'. Snebivali smo se, što treba da znači takav nagli preokret. Sprema se, očito neka zamka!

Gladan sam. Andrija vadi jedan čitav kruh, ko-ji sam s velikjrn apetitom počeo uništavati. Ali age7it-mi kaže, da ne jedem puno, jer da će stići iz gostione večera. Kakve to on nama burgije priča! Večera iz gostione, tko da mu to vjeruje?

Ali večera je zaista, došla. I to kakva večera! Zagonetka postaje sve zamršenija. Na pitanja, šta sve to ima da znači i šta će biti s nama, agenti ta-janstveno odgovaraju, da će 'sve biti dobro', bolje, nego što se možemo i nadati.

Tko da još agentu vjeruje!

Sjedili smo tako do kasno uveče. Onda su An-driju i mene strpali u jednu ćeliju, Olgu u drugu. Na rastanku nam još agent kaže, da smo bliže slo-

bodi, nego što se i nadamo. Ne vjerujemo, razumije se, ni u jednu njegovu riječ. Ali zagonetka je postala to veća, što su Andriju zatvorili zajedno sa mnom. Znači, ne će nas preslušavati po zajedničkoj stvari, jer imamo priliku, da se o svemu dogovorimo. Bit će nešto drugo.

Baš smo se te noći od srca narazgovarali Andrija i ja. Te kako je bilo ovo, te kako je bilo ono, šta je bilo poslije našeg rastanka u Zagrebu, šta je s ovim drugom, šta je s onim... Nikad kraja. Stotinu smo kombinacija prodiskutirali o tome, šta će biti s nama. Hoće li biti prijeki sud ili predaja Gestapou ili prosto ubistvo, kojem treba zamesti svaki trag, ili nešto deseto.

U razgovoru smo tako dočekali jutro ne riješivši zagonetku.

Ni slutili, dakle, nismo, kakvo nam iznenađenje ustaše spremaju...

Kad se Andrija — nakon što su nas odveli u kancelariju — vratio iz sobe Draženovića, zamjenika ravnatelja Župskog redarstva, i kad nam je rekao, da 'stvari ne stoje tako loše', jer da smo ovamo dovedeni zato, da budemo *zamijenjeni za dvojicu ustaških glavešina, koje su zarobili slavonski partizani*, našem iznenađenju nije bilo kraja.²²³ (Tri točkice na dva mjesta citiranog teksta nalaze se u originalu i ne označavaju izostavljeni tekst — primj. autora.)

Istog dana, 18. septembra, kada je Hebrang saopćio Mladenu Ivekoviću da će njih dvojica i Olga Kohn biti zamijenjeni za dvojicu zarobljenih ustaških funkcionera, Župska redarstvena oblast Nova Gradiška poslala je »Štabu III. Operativne zone nar(odno) oslobođilačkih) partizanskih odreda Hrvatske« sljedeći dopis:

»Savezno sa dopisom ove oblasti od 17. rujna 1942. broj gornji kao i savezno dopisom Naslova od 16. o. mj. Str, Pov. bb. izvješćujemo da su nastupile promjene, prema kojima smo prinuđeni staviti novi prijedlog glede izmjene zarobljenika.

Prema nalogu predpostavljenih nam oblasti moramo izmjenu izvršiti tako, da se u isti čas predaju naši uhićenici odnosno zatočnici za zarobljenike gg. Vutuca i Wagnera, a ne da se izmjenu vrši po skupinama.

Prema tome voljni smo odmah predati sljedeće osobe:

- 1.— Andriju Hebranga,
- 2.— Dr. Mladena Ivekovića,
- 3.— Bogdanku Podunavac,
- 4.— Olgu Kohn,
- 5.— Lončarić Vladimira,
- 6.— Komar Ivanku, t.j. one osobe koje je Naslov sa svoje strane predložio i za koje ne postoji tehnička zaprieka da ih se izruči.—

Za ostale osobe koje su navedene u dopisu Naslova od 1. rujna 1942 broj Str. Pov. 206/42 nismo u stanju izmjeniti jer se ne nalaze na životu.—

Prema tome u savezu sa našim ranijim ponudama voljni smo predati osobe koje su kvalitativno donekle isto tako vrijedne kao i po Vama ponuđene, a povrh toga dajemo daljnjih 15 osoba koje prema svojem dosadašnjem radu u partiji odnosno za partiju mogu Naslovu poslužiti možda i bolje nego oni kojih nema.—

Navodimo popis tih osoba:

- 7.— Šoštarić Vilma, studentica agronomije, veza sa rednim brfojem) 6.
- 8.— Tuhtan Aleksander, činovnik simpatizer komunizma,
- 9.— Deanović Dušan, činovnik, simpatizer kom(unizma)
- 10.— Ljubetić Juraj, član M(jesnog) K(omiteta) Daruvar
- 11.— Pavlović Dušanka, uhićena zajedno sa red(nim) brfojem) 4
- 12.— Wagner Ana, uhićena zajedno sa red(nim) br(ojem) 4 i 3.
- 13.— Poslek Viktor, krojački pomoćnik Zagreb, glavna veza K(omunističke) P(artije) H(rvatske) i partizanskih odreda.
- 14.— Dasović Stjepan, čin(ovnik) min(istarstva) zdravstva, kandidat za C(entralni) K(omitet) član K.P.H. komunista iz vremena Jugoslavije.
- 15.— Pribanić Martin iz Zagreba, sekretar III rajonskog komiteta.—
- 16.— Gerovac Anka, glavna veza između Zagreba i Štaba I Zone, sestra poginule partizanke Dušanke, čije ime nosi III. bat(aljon) I. operativne zone
- 17.— Bakačić Eugen, trg(ovački) pomoćnik član K.P.H.
- 18.— Schrempf Franjo, osuđivan za vrijeme Jugoslavije radi komunizma, iz Osjeka.

19.— Miletić Stjepan, glavni član rukovodstva S.K.O.J.

20.— Salihodžić Safet iz Brčkog, komunista iz vremena Jugoslavije, osuđivan 1932 god(ine)

21.— Mažić Stjepan, komunista još iz vremena Jugoslavije.

22.— Šimić Rudolf, Španjolski dobrovoljac, glavni org(anizator) URS-a

23.— Jarec Stjepan, Španjolski dobrovoljac,

24.— Špoljarić Josip iz Zagreba član K.P.H.

25.— Mesarić Ivan, trg(ovački) pomoćnik iz Zagreba član udarne grupe

26.— Čanak Jovan, trg(ovački) pomoćnik iz Zagreba, član udarne grupe

27.— Šimović Nikola, željezničar, član rukovodstva na želj(eznici) u Zagrebu.

28.— Mokus Stjepan, privatnik, simpatizer komunizma,

29.— Grbenić Vinko, privatnik, simpatizer komunizma, i

30.— Slarić Josip, privatnik, simpatizer komunizma.—²"

Dakle, ustaše su u međuvremenu »pronašle« šest osoba koje je Štab 3. operativne zone tražio svojim dopisom od 1. septembra 1942, a osim njih u zamjenu za Wagnera i Vutuca ponudili su još 24 osobe.

Tu je, najzad, i depeša UNS-a (ponovo s potpisom »Ured I Upravitelj u.z. Šaban«) poslata 21. septembra 1942. Župskoj redarstvenoj oblasti Nova Gradiška:

»Danas je izdat nalog zapovjedništvu sabirnih Logora Jasenovcu i Zaštitnom redarstvu u Zagrebu da naslovu radi izmjene Vutuca i Wagnera preprati sljedeće uhićenike: Lončarić Vladimira Komar Ivanku Šoštarić Vilima Tuhtan Aleksandra Deanović Dušan Ljubetić Juraj Pavlović Dušanka Vagner Ana Poslek Viktor Dasović Stjepan Pribanić Martin Gerovac Anka Bakarčić Eugen Schrenpf Franjo Miletić Stjepan Salihodžić Safet Mažić Stjepan Šimić Rudolf Jarec Stjepan Špoljarić Ivan Mesarić Ivan Čanak Jovan Šimović Nikola Mokus Stjepan Krbenić Vinko Slarić Josip. Gornje se dostavlja na znanje i postupak.«²²⁵

Dakle, iz logora Jasenovac i zagrebačkih zatvora prebačeno je (na depeši stoji napomena »Provedeno«, uz nečitak potpis), najvjerojatnije 22. septembra, Župskoj redarstvenoj oblasti u Novoj Gradiški 26 osoba.

Uz pretpostavku da su osobe u jednojTisti navedene kao Dejanović, Grbenić Vinko, Moguš Franjo i Špolja-

rić Josip identične osobama navedenim u drugoj listi kao Deanović, Krbenić Vinko, Mokus Stjepan (u ovom slučaju je slovo »g« ispravljeno u »k«!) i Špoljarić Ivan, onda je s liste od 37, odnosno 36 osoba iz depeše od 15. septembra nedostajalo sljedećih dvadeset osoba: Arvaj Lili, Bahun Tomislav, Dostičić Petar, Francetić Nikola, Fresl Ivan, Gabrielić Miloje, Gottlich Miroslav, Husenik Josip, Kajin Adolfina, Labčević Stojan, Ljubić Ivan, Maglajlić Ekrem, Matkar Mirko, Poljak Pavao, Šolić Stjepan, Tucaković Stanko, Vaks Paula, Vinovrški Dragutin, Weis Paulina (Pauna?) i Zderić Mihailo.

Međutim, na listi od 28 osoba pojavljuje se devet onih koje se nisu nalazile na listi od 37, odnosno 36, i to: Jarec Stjepan, Ljubetić Juraj, Mažić Stjepan, Miletić Stjepan, Pavlović Dušanka, Salihodžić Safet, Schrempf Franjo, Šimić Rudolf i Vagner Ana.

O toku pregovora između Štaba 3. operativne zone i ustaških vlasti dr Pavle Gregorić Brzi, tada član Povjerenstva KPH za Slavoniju, napisao je u jednom nedatiranom pismu Dragutinu Sailiju, također članu Povjerenstva CK KPJ koji se nalazio na radu u Zagrebu:

»Dragi Korla!

Stvari su sa izmjenom tekle ovako:

(...)

... Pregovori su započeli preko Nove Gradiške. Najprije su ustaše nudili u zamjenu za svoje zarobljene funkcionere desetak seljaka za koje su rekli da su partizani. Štab III Operativne zone tražio je da mu se isporuče 15 drugova i drugarica iz zatvora i koncentracionih logora. Popis ovih drugova i drugarica dajem na kraju ovog dopisa. Ustaše su, međutim, odgovorili da iz tehničkih razloga ne mogu izručiti sve zatražene, nego samo četvoricu, jer da se ostali ne nalaze više u životu. Bili su spremni izručiti sljedeću četvoricu sa kojima su još raspolagali.

Andriju Hebranga, Mladena Ivekovića, Olgu Kohn i Bogdanku Podunavac, a za ostale koje su poubijali ponudili su novu 26-toricu, tako da je broj za izmjenu određenih drugova i drugarica narastao na 30. Nakon podužih pregovora o izmjeni i mjestu izmjene i nakon toga što su ustaše zaprijetili da će primijeniti represalije protiv drugova koji su bili određeni za izmjenu, Štab je prihvatio ponudu pa je dne 23. IX 1942. kod mjesta 1Cage došlo do izmjene zarobljenika sa našim drugovima.

Dokumente o izmjeni, prepisku i ostalo u vezi

s time šalje Štab III Operativne zone Glavnom štabu. Ovo toliko da si informiran Ti i drugovi u Zagrebu. Znaš i sam kako je to veliki uspjeh za slavonske partizane i kako se oni tim svojim podvigom ponose.«²²⁶

U jednom drugom pismu Dragutinu Sailiju, poslanom u Zagreb također poslije zamjene Vutuca i Wagnera, 21. oktobra 1942. godine, dr Pavle Gregorić Brzi kaže:

»10) Ovo je bio spisak narodnih boraca koje smo mi predlagali za izmjenu: 1. Franjo Šrempf, 2. dr Stjepan Policer, 3. Rudolf Hrozniček, 4. Elizabeta Pelzl, 5. dr. Pavletić, 6. Mila Herzog, 7. Veljko Maletić, 8. Stanisavljević Piljo, 9. Marko Pauković, 10. Lida Zlatić, 11. Mirko Sukić, 12. Milutin Mićo Podunavac, 13. Stjepan Funarić, 14. Rudolf Domnjanji, 15. Nikola Basić, 16. Erih Druker. Zatim smo tražili posebnim dopisom Andriju Hebranga, Henrika Žnidarića, Mirka Bukovca, Marijana Krajačića, Mladena Ivekovića, Ivanu Komar, Danu Popović, Juliusa Eckera, Peru Prodanovića, Vladu Lončara, Bogdanku Podunavac, profesora), Sarajčića, Stevu Šabića, Olgu Kohn, Milana Torbicu. Dobili smo one koje smo Vam već spomenuli, za ostale su nam javili da nisu na životu iako to ne odgovara stvarnosti bar za jedan dio spomenutih.«²²⁷

Iz dopisa Župske redarstvene oblasti Nova Gradiška Štabu 3. operativne zone od 18. septembra vidi se da je u prethodnim pregovorima bilo govora o razmjeni po grupama, jer ustaše u zahtijevanom roku nisu mogle da »pronađu« sve tražene uhapšenike. Međutim, Župska je redarstvena oblast, »po nalogu predpostavljenih«, morala izvršiti razmjenu »u isti čas... a ne da se izmjena vrši po skupinama«. Zato dr Pavle Gregorić i piše o dvije grupe osoba traženih za razmjenu: o prvoj, koja je tražena »posebnim dopisom« (riječ je o već citiranom dopisu Štaba 3. operativne zone od 1. septembra), a zatim o drugoj, u kojoj se nalazilo 16 osoba i koje je dr Pavle Gregorić u citiranom dopisu poimenično naveo.

Kojim je dopisom i kada Štab 3. operativne zone ustaškim vlastima poslao spisak od 16 »narodnih boraca koje smo mi predlagali za izmjenu«, nismo mogli utvrditi.

Postoji i verzija toka pregovora oko razmjene zarobljenog Vutuca i Wagnera, koju je 13. novembra 1972. godine beogradskim publicistima Draganu Markoviću i Savi Kržavcu dao sam *Gjga* Jankes, nekadašnji komandant 3. operativne zone Hrvatske:

»U zasedi uhvatili smo dvojicu ustaških oficira u automobilima. Jedan je bio Pavelićev savetnik dr Vutuc, a drugi funkcioner okružnog redarstva dr Vagner. Naši su ih dočekali u zasedi i ostale članove komisije i njihovu pratnju pobili. Vutuc i Vagner su digli ruke i predali se. Vutac je bio lakše ranjen u šaku, kuršum ga je samo ogrebao.

Nekoliko dana posle toga, kod mene je došao jedan domobranski oficir sa ponudom za razmenu zarobljenih ustaša za naše ljude koji su čamili u ustaškim logorima i zatvorima. Poslali su ga iz ustaške komande. Rekao sam mu da smo spremni na razmenu, ali je trebalo utvrditi uslove, pa sam ugovorio i drugi susret. To je bila naša prva razmena, dotle nismo imali nekih iskustava u tom pogledu. Sve se to dogodilo početkom avgusta 1942. godine.

U međuvremenu smo napravili spisak drugova koje ćemo tražiti. U spisku je bilo nekoliko članova CK KP Hrvatske, među ostalima i imena Mirka Bukovca, Antuna Češnjaka, Rika Znidaršića, pa i samoga Andrije Hebranga.

(...)

Kad smo ustašama dali prvi spisak za razmenu, odgovorili su nam da neki koje tražimo — Bukovac, Češnjak, Znidaršić — nisu živi. Tada smo mislili da ubacimo imena drugih naših poznatih komunista, ali nismo znali pod kojim su imenima uhapšeni, pa smo se plašili da ih ne gurnemo još u veću nevolju.

Tri puta je spisak menjan i dopunjavan. Konačno sam poslao svoga kurira u Staru Gradišku sa spiskom. Tražili smo petnaesticu drugova. Oni su nam dali trideset troje, jer su nam umesto nekih drugova koje smo tražili, a nije ih bilo, dali po dvojicu-trojicu više. Razmena je izvršena 23. septembra 1942. godine.²²⁸

Dokumenti koji bi potvrdili navode Grge Jankesa u nizu detalja koji nisu u skladu s onim što je rečeno o toku pregovora o razmjeni Vutuca i Wagnera — nismo pronašli. Isto tako nigdje nismo naišli na podatak da je Štab 3. operativne zone tražio i Antuna Češnjaka. Govo-

reći o predratnom partijskom komitetu za Četvrti za grebački rajon, Antun Biber Tehek kaže:

»Za sekretara je izabran Antun Češnjak, a za članove Nada Heiligstein (Hajligštajn), Mihajlo Martinović, Jelka Simenić (Suknaić) i Antun Biber. Antun Češnjak je ujedno bio i član MK. Poginuo je poslije napada na SSSR. Na ulici ga je prepoznao jedan ustaški agent, koji je na njega pucao kod Švarcova doma i ranio ga, a kasnije su ga na policiji ubili.«²²⁸

Dogodilo se to 1941. godine.

Međutim, podatak Grge Jankesa o 33 (a ne 30) akti vista NOP-a dobivena za Wagnera i Vutuca potvrđuje : »Politički izvještaj za period od 14. septembra do za ključno 8. oktobra 1942. god(ine)«, što ga je Štab 3. ope rativne zone NOP-odreda Hrvatske 8. oktobra 1942. godine dostavio Glavnom štabu Hrvatske:

»Nazad dvije nedjelje izvršili smo razmjenu pohapšenih ustaških bandita za naše drugove koji su se nalazili u ustaškim zatvorima i konc. logorima. Za dva zarobljena ustaška dužnostnika dobili smo 33 *druga i drugarice*. (Istakli autori.) Ovo smatramo za veliki uspjeh pošto smo našeg krutog neprijatelja primorali da pregovara s nama kao sa jednim moćnim faktorom, kao i da popusti i kapitulira pred našim zahtjevima. Ujedno vam prilažemo prepíše cjelokupne prepiske sa ustaškim vlastima prilikom ove razmjene, iz koje će te vidjeti razvoj rada oko razmjene.«²³⁰

Postoji jedan interesantan detalj o razmjeni izvršenoj 23. septembra. Naime, još 1. jula 1941. godine »Ravnateljstvo za javni red i sigurnost za Nezavisnu Državu Hrvatsku« dostavilo je svim župskim redarstvenim ravnateljstvima akt kojim se »raspisuje potraga za slijedećim komunistima u bjegu«:

»1.) Dr Pavao Wertheim (Verthajm)...

2.) Zdenko Štambuk...

3.) Petar Grubor...

4.) Andrija Hebrang, rod(en) 21. X 1899. u Bačevcu, opć(ina) Gradina, kotar Virovitica, sin Andrije i Cecilije r(ođene) Strasser, neož(enjen), r(imo)k(a)t(olik), trg(ovački) putnik.«²³¹

Slijede podaci o Radi Končaru, dru Pavlu Gregoriću, a onda tekst:

»U slučaju pronalaska imadu se navedeni pod sigurnom stražom uputiti redarstvenom ravnatel-

jstvu u Zagrebu pozivom na broj 7396/41. Za dom spremni. Predstojnik političkog odsjeka *Vutuc*."²

Tu potjernicu, na kojoj se nalazi i ime Andrije Hebranga, potpisao je onaj isti Mirko Vutuc, kojega su partizani četrnaest mjeseci kasnije zarobili i zatim zamijenili, među ostalima i za tog istog Andriju Hebranga!

Kada je riječ o razmjeni Vutuca i Wagnera, pažnju zaslužuju još neki reci dra Mladena Ivekovića, zapisani u Bihaću 1942. godine, dva mjeseca poslije zamjene:

»Šest dana ostali smo u Novoj Gradiški. Šest dana postupali su s nama dželiti kao sa svojim dragocjenim gostima. Hrana je i dalje dolazila iz gostione, svaka nam je želja bila odmah ispunjena. Neki ustaški poručnik bio nam je dodijeljen na službu.

Alijioge su nam ipak vezali lancima. Bili smo sada zajedno u jednoj dvorišnoj ćeliji: Andrija, Olga, Seka Podunavac i ja.

Međutim su trajali pregovori između slavonskih partizana i ustaša. Partizani su zarobili *Vutuca*, zamjenika ravnatelja Ustaške nadzorne službe, i *Wagnera*, šefa Župskog redarstva iz Gradiške. Partizani su tražili 15 drugova u zamjenu. Od tražene petnaestorice samo nas četvero bili smo na životu. Drugi su bili poubijani u logorima i zatvorima. Ustaše su u zamjenu ponudili tridesetoricu logoraša, i nakon pregovora od nekoliko dana partizani pristaju na ponuđenu listu. Bilo je tu nekoliko potpuno nepoznatih lica.

Iz Zagreba i logora stigli su u Gradišku oni, koji treba da se zamijene. Bio je tu i Vlado Lončarić, Ehrem Maglajlić, Puba Schrempf, Maja Komar, Dasović... (točkice su i u originalu — primj. autora)

23. septembra, vezani po dvojica, prebačeni smo najprije željeznicom do Okučana, a poslije kamionom do Caga, mjesta zamjene.

Na brdašcu je, prema utanačenju, lepršala bijela zastava. Uz cestu bile su postrojene njemačke čete. Gore, najgrdašcu, sigurno osiguravaju naši partizani sve putove.

Polazimo u koloni prema bijeloj zastavi. Tamo su se već pojavili zarobljenici Vutuc i Wagner s jednim partizanom pregovaračem. Stoji nas trideset prema dvojici. Kod bijele zastave! Zarobljenici

se smješčaju. Prvi partizan, kojega smo vidjeli, Slobodan, politkom. II. bataljona I. slavonskog odreda, vodi s agentom, koji nas je doveo na brdašce, posljednje pregovore o načinu izmjene.

Sada nam tek odvezuju ruke.

Slobodni! Krećemo brzim koracima dalje uzbrdo. Kad sam se osvrnuo, vidio sam Vutuca i Wagnera, kako su iz svih sila potrčali nizbrdo, prema cesti, gdje su ih čekali ustaše i Švabe.

(...)

Ustaški su banditi poslali za nama drugog dana avione u potjeru. Sva sela, kojima smo prolazili, bila su bombardirana, ali sa zakašnjenjem...²³³

O povratku iz partizanskog zarobljeništva M. Vutuc je u izjavi datoj Nijemcima rekao i ovo:

»Grga (Jankes — primj. autora) nam je 20. septembra održao na rastanku govor. Napomenuo je da nećemo moći reći, kada se vratimo svojim, da su partizani s nama loše postupali, te da se u svako doba možemo vratiti partizanima. (...) Krenuli smo nazad. Ponovo smo išli preko Bučja i Cicvara. Na Papuku smo prošli kroz još dva sela. Da li su to bili Zajle i Zvečevo — ne mogu reći. Nakon toga smo prošli kraj sela Bjeljajci, Budići, Bobare i Rogolji. Kretali smo se uglavnom noću i noću prolazili kraj naselja. U Budićima smo bili danju. Mogle su se primijetiti seoske straže. Prema Cagama, gdje je trebalo da budemo zamijenjeni, pratilo nas je 20 ljudi. Osim njih, lijevo i desno, kretale su se razne grupe kao osiguranje, koje sam ja samo povremeno mogao da vidim. Moglo se raditi o 2—300 ljudi.²³⁴

Kasnije, u partizanima, kao član Izvršnog odbora AVNOJ-a, dr Mladen Iveković vodio je dnevnik, pa je pod datumom 31. marta 1943. komentarišući pregovore koji su tada vođeni s Nijemcima o razmjeni, zapisao i OVO:

»Oni dakako pristaju na sve naše zahtjeve, ali je neprilika u tome, što u Hrvatskoj nemaju oni zatvore i logore u rukama, nego ih imaju ustaše. Ustaše pak sabotiraju predaju zatvorenika ili logoraša, i to na vrlo jednostavan način. Prosto izvijeste Nijemce, da taj ili taj (koji je od naše strane zatražen) nije više na životu, da je umro, ili čak da je na slobodi, ali da-sene može pronaći. I ne samo to, nego je utvrđeno, da su oni odmah ubili neke naše drugove, koje su partizani tražili za izmjenu.

To je na pr. utvrđeno za *Zlatu Šegvić*, koja je iz logora nestala nekako u isto doba, kad ju je Vrhovni štab tražio. Nije isključeno, da je i dr *Jurica Bocak* ubijen tada, kad je zatražen za izmjenu. Nekoliko dana prije, nego što su mene za izmjenu tražili slavonski partizani, tražio me je, u ime Vrhovnog štaba, Marijan Stilinović (koji je kao izaslanik V Š došao u Zagreb). Ustaše su Nijemcima poručili, dajae- ne .mogu pronaći. A u stvari su me isti dan, t.j. 27. augusta 1942., potajno>Jz_z&grebačkog zatvora po drugi put prebacili u jasenovački logor, gdje su me držaii tri tjedna potpuno izolirano od svijmu, u jednoj od šest logorskih samica ili tzv. ćelija smrti. Sigurno su postojali neki razlozi, što nisam bio odmah ubijen. Ali kad su me već u to vrijeme ostavili na životu, onda je to vjerovatno bilo zato, što su me istodobno tražili za izmjenu slavonski partizani. Ustaše su me — tako ja mislim — lakše dali našim Slavoncima, jer su oni imali u šakama Vutuca i Wagnera, dakle dvojicu ustaških glavešina, do kojih im je bilo zaista mnogo stalo. A pošto sam i ja, kao i Andrija, bio jedan od rijetkih logoraša, koji smo ostali na životu, dok su drugi, koje su partizani tražili, svi odreda bili pobijeni, ustaše su odmah pristali da me predaju, samo da bi bar koliko-toliko udovoljili zahtjevima partizana. I ja mislim, da je samo ta okolnost, što su me nekako u isto vrijeme tražili i Vrhovni štab i Štab III. operativne zone (Slavonci), učinila, da sam ostao na životu i da sam zamijenjen.«²³⁵

Podnošenje zahtjeva za razmjenu Zlate Šegvić, o kojoj govori dr Mladen Iveković, spominje i Tito u svom pismu Centralnom komitetu KP Hrvatske od 10. septembra 1942. O dru Juriju Bocaku, predratnom članu zagrebačke sveučilišne ćelije KPH poznato je samo to da je uhapšen u prvoj polovini 1942. i ubijen u logoru Jasenovac.²³⁶

Ko se sve nalazio među zatvorenicima i logorašima dobivenim 23. septembra 1942. godine u zamjenu za Vutuca i Wagnera? O tome u sjećanjima (pa i u dokumentima!) nalazimo različite podatke.

Dr Pavle Gregorić u svojim sjećanjima piše:

»Zamjena je izvršena 23. septembra. Ustaške vlasti nisu nam predale dobar dio drugova i drugarica koje smo tražili, jer su već bili ubijeni (Mirko Bukovac, Marijan Krajačić, Julius Eker, Pero

Prodanović, Vlado Lončar, Stevo Šabić, Milan Torbica, Dana Popović). Prof(esor) Ivo Sarajčić i Rudi Šimić bili su otpremljeni u logor u Austriji (Wiener-Neustadt), odakle su pobjegli i stigli u Slavoniju gdje su se odmah povezali s oslobodilačkim pokretom.

(...)

Za zamjenu ustaške su nam vlasti uputile 35 logoraša od kojih smo samo Andriju Hebranga, Mladena Ivekovića, Bogdanku Podunavac, Olgu Kohn i Ivanku Komar mi tražili. Ostale su nam uputile kao 'naknadu' za one koje smo tražili, a bili su već ubijeni.²³⁷

S obzirom na Vladu Lončara, zapravo Lončarića, dr Pavle Gregorić griješi: on nije bio ubijen, već se nalazio među logorašima i zatvorenicima zamijenjenim za Vutuca i Wagnera. Pri formiranju 1. slavonske NOU brigade i reorganizacije postojećih partizanskih odreda 11. oktobra 1942. Vlado Lončarić, kao iskusan španski borac, postavljen je za operativnog oficira Štaba I odreda 3. operativne zone, a kraj r-^a dočekao je kao politički komesar 28. slavonske divizije.²³⁸

I Grga Jankes i ostali autori brojku 33 objašnjavaju navodom da su ustaše umjesto nekih ljudi koje nisu mogli pronaći za svakog od njih dali po dvojicu drugih. S obzirom na izvještaj Štaba 3. operativne zone Glavnog štabu Hrvatske od 8. oktobra, iako se u njemu ne obrazlaže brojka 33, ni ta se cifra ne može isključiti kao konačan broj pristalica NOP-a oslobođenih iz ustaških zatvora i logora.

Ured I Ustaške nadzorne službe poslao je 23. septembra 1942. godine pod »Taj. BROJ: 68360-III/1942.« svim župskim redarstvenim oblastima ovakav dopis:

»Dana 23. rujna 1942. izvršena je od strane naših vlasti predaja sljedećih zatočenika-partizanima — i to: 1) *Vladimir Lončarić*, rod(en) 12. VI. 1908. u Selcima, kotar Crikvenica, rkt. (rimokatolik — primj. autora), sin Nikole i Katarine, trg(ovački) pomoćnik; 2) *Ivanka Komar*, rod(ena) 14. VI. 1920. u Gospiću, rkt, kći Alojza i Marije, slušačica agronomije; 3) *Aleksandar Tuhtan*, rod(en) 27. II. 1907. u Koparu, Istra, sin Josipa i Marije, činovnik državne riznice; 4) *Stjepan Dasović*, rod(en) 28. VIII. 1919. u Podlapcu, kotar Udbina, sin Petra i Kate, rkt. činovnik higijenskog zavoda u Zagrebu; 5) *Martin Pribanić*, rod(en) 29. IX. 1909. u Bukovlju, kotar Garešnica, sin Ivana i Mande, rkt. krojač; 6) *Ana Gerovac*, rođ(ena) 25. II. 1915. u

Jezeranama, kotar Brinje, kći Mile i Anke, rkt., krojačka pomoćnica; 7) *Eugen Bakarčić*, rod(en) 21. II. 1916. u Sušaku, sin Eugena i Katice, rkt., slušač medicine; 8) *Stjepan Miletić*, rod 26. XII. 1922. u Županji, sin Ivana i Jane, rkt., đak; 9) *Franjo Mokus*, rod., 2. VI. 1905. u Škarevici, kotar Jastrebarsko, sin Dure i Kate, rkt.; 10) *Vilko Grbenić*, rod. 26. VII. 1909. u Brestovcu, kotar Daruvar, sin Stjepana i Ane, rkt., postolar; 11) *Josip Solarić*, rod. 5. III. 1917. u Potoku, kotar Kutina sin Mije i Marije, rkt., stolarski pomoćnik; 12) *Dušan Dejanović*, rod. 29. XII. 1922. u Karlovcu, sin Rade i Bare, vjere pravoslavne; 13) *Viktor Poslek*, rod. 13. III. 1920. u Desiniću, kotar Pregrada, sin Antuna i Vere, rkt., kroj(ački) pomoćnik; 14) *Schrempf Franjo*, rod. 1917. u Fiumi, sin Franje i Magde, rkt. mehaničar; 15) *Salihodžić Safet*, rod. 1906. u Brčkom, sin pok(ojnog) Fehima i Hamife, islamske vjere, stolar; 16) *Stjepan Jarec*, rod. 21. III. 1912. u Sv. Ivan Zelina, rkt., mesarski pomoćnik; 17) *Jovan Čanak*, rod. 1922. u Medarima, pravoslavac; 18) *Mladen dr. Iveković*, rod. 1903. sin Bogdana i Zdenke, činovnik obrtne komore u Zagrebu; 19) *Olga Kohn*, rod. 1913. u Pakracu, žena Markova, domaćica, Židovka; 20) *Bogdanka Podunavac*, rod. 1922. u Pakracu, kći pok(ojnog) Danila, domaćica, vjere pravoslavne; 21) *Ana Wagner*, rod. 1918. u Pakracu, žena Alojzijeva, domaćica, vjere grko-istočne; 22) *Vilma Šoštarić*; 23) *Juraj Ljubetić*; 24) *Dušanka Pavlović*; 25) *Andrija Hebrang*; 26) *Stjepan Mažić*; 27) *Nikola Simović*; 28) *Rudolf Šimić*; 29) *Josip Špoljarić* i 30) *Ivan Mesarić*.

Predaja je izvršena kod Okučana u zamjenu za gg. Vutuc Mirka, Zamjenika glavnog nadzornika redarstva u Hrvatskoj i Wagner Karla, upravitelja Župske redarstvene oblasti u Novoj Gradiški, koji su po partizanima bili zarobljeni.

Kako postoji mogućnost da gore navedeni komunisti, među kojima imade vrlo opasnih, napuste partizansko područje i nastave svojim ilegalnim radom, to se naslov upozorava, da svojim područnim vlastima izda potrebna uputstva, kako bi se navedeni komunisti, prilikom možebitnog prielaza na područje te oblasti, uhitili i prepratili Zaštitnom redarstvu za grad Zagreb i Veliku župu Prigorje.²³⁹

Po nalogu upravitelja Ureda I UNS-a taj je raspis potpisao dr Aleksandar Benak, pročelnik protukomu-

nističkog Odjela III, neposredno potčinjenog Uredu I UNS-a.

Jesu li s gornjeg spiska tri osobe »otpale« pa zamijenjene sa šest drugih i ako jesu, koji su to poimenice »otpali« a koji umjesto njih uneseni u novu listu zamijenjenih — nismo mogli utvrditi.

Mirko Vutuc je u dopuni svoje biografije, pisane u partizanskom zarobljeništvu, naveo da su ustaški agenti u ilegalnom NOP-u Cincipinka, Hupert i bivši španski borac Bobi (to je bio Štetner) jer je znao da su njihove izdaje i služenje ustašama bili partizanima već poodavno poznati. Međutim, s njim su sigurno vođeni razgovori o raznim temama, naravno s težištem na području njegove djelatnosti. Vjerovatno su o tim razgovorima napravljene i zabilješke jer Glavni štab NOP-odreda Hrvatske, izvještavajući 7. oktobra 1942. godine Vrhovni štab o »slavonskoj razmjeni«, piše: »... šaljemo i zapisnike saslušanja Wagnera i Vutuca koji predstavljaju interesantne dokumente«. Saslušanja koja su Vutuc i Wagner sami pisali nisu naročito »interesantna dokumenta«,²⁴⁰ međutim, druga saslušanja nismo uspjeli da pronađemo!

Za vrijeme boravka u partizanskom zarobljeništvu Vutuc je imao priliku da upozna ne samo članove Štaba 3. operativne zone, već i niz ljudi koji su u prištapskim službama obavljali razne dužnosti, te neke članove komandnog kadra odreda koji su dolazili u Štab zone ili su nailazili s drugih područja. On je u svom saslušanju u neidentifikovanoj njemačkoj ustanovi, odnosno komandi, za dvadesetak rukovodilaca različitog nivoa naveo kratke podatke, uglavnom njihove nadimke i funkcije. Pod pravim imenom spomenuo je samo Žarkovića, »ranije liječnika u Novoj Gradiški« (dr Grujica, šef saniteta 3. operativne zone), Zmajića, »studenta agronomije« (Josip, sekretar Povjerenstva PK SKOJ-a za Slavoniju), Gezu Bogdanovića, »bivšeg žandarmerijskog vodnika u vrijeme Jugoslavije« (Gedeon, operativni oficir 3. bataljona 1. odreda 3. operativne zone), i Mazalicu, »nazvanog Killer, koji se prema nama (Vutucu i Wagneru — primj. autora) naročito pristojno ponašao, a osjećao se više velikosrbinom nego komunistom«. Tačnost te Vutucove ocjene Nikole Mazalice Killera, komandira voda, potvrđuje i napomena Redakcije treće knjige zbornika *Građe za historiju narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji* da je Mazalica »potajno sa-

radivao s četnicima na Motajciranu čega su ga partizani strijeljali».

»S nama je postupano vrlo dobro« — izjavio je Vutuc. — »Bezuvjetno su nas htjeli pridobiti i čak su nam nudili visok položaj. Šta više, bilo nam je ponuđeno da budemo ljudi za vezu s drugim partizanskim grupama u Njemačkoj i dalje u Francuskoj. Gašpar (Karlo Mrazović — primj. autora) vrlo dobro je ocijenio moju biografiju i smatrao da jesteta što nismo u njihovim redovima. Hranu smo dobivali tri puta dnevno. I inače je hrana u Glavnom štabu bila dobra. Svakog dana je bilo mesa. Na ishranu se ne može požaliti. Na nas se izrazito htjelo ostaviti dobar utisak.

T J

Nas je saslušavao neki 'Vladimir'. Izgleda da je tamo rukovodio policijskom službom i vodio istrage i saslušavao. Došao je u februaru-martu iz Njemačke. Pokazao mi je pasoš iz Njemačke. Tek letimično sam vidio inače fiktivno ime da je i to lažno ime.«²⁴¹

Citirani pasus, u kome M. Vutuc, očigledno, izmišlja tvrdnje kojima želi da istakne svoju i Wagnerovu nepokolebljivu privrženost ustaškom pokretu, on dopunjava podacima o čemu je sve bio saslušan: *o talijanskim i njemačkim rukovodećim ljudima u Zagrebu, o brojnom stanju njemačkih, ustaških i domobranskih trupa te o organizaciji obavještajne službe u Zagrebu, o Gestapu i ustaškim špijunima u partizanskim redovima*, da bi na kraju naglasio kako su partizani »s naročitim zadovoljstvom pokazali pasoš s pečatom hrvatskog poslanstva u Beču i uopće falsifikovane pasoše«.

Vutuc je u svom saslušanju pred Nijemcima, pored ostaloga, nastojao i da isključi svaku primisao o ustaškoj odgovornosti za pogibiju dvojice rukovodilaca njemačke narodnosne skupine u tzv. NDH. U tom sklopu treba posmatrati i sljedeću njegovu izjavu:

»Pretpostavljam da su partizani bili obaviješteni o našem nailasku. To sam kasnije saznao od 'Kurta', koji mi je rekao da, kada treba nekamo da se vozimo, ne treba noću o tome telefonski razgovarati. Stvarno, noć ranije, oko 23,30 sati, gospodin Holzschuh je o putu u Lipik telefonski razgovarao s gospodinom Wagnerom. S druge strane izjavili su da su oni propustili jednu pticu (mislili su na ustašu na motorkotaču) da bi nas mogli napasti.«²⁴²

U to vrijeme partizanska obavještajna služba nije

praktikovala uključivanje niti je raspolagala sredstvima i znanjem za uključivanje na međugradske i uopće neprijateljske telefonske linije. U materijalima o zasjedi u kojoj su Vutuc i Wagner zarobljeni nigdje se ni jednom jedinom riječju ne spominje nešto slično! A što se tiče propuštanja »jedne ptice«, opće je pravilo svake zasjede bilo da prethodnicu propusti i sačeka glavninu kolone. Ako je ta glavnina bila nesrazmjerno jača i, eventualno, motorizovana, trebalo je da propusti i nju i napadne začelje!

Nakon izvršene razmjene formirana je partijska komisija sa zadatkom da tačno utvrdi prošlost i držanje logoraša i zatvorenika razmijenjenih za Vutuca i Wagnera na policiji, jer, kako je napisao dr Mladen Iveković, »bilo je tu nekoliko potpuno nepoznatih lica«. Trebalo je za sve njih istragom ustanoviti kada su, zašto, gdje i kako uhapšeni, kako su se držali u toku istrage itd.

Komisiju su sačinjavali Andrija Hebrang, Pavle Gregorić i Vladimir Majđer Kurt, obavještajni oficir 3. operativne zone. Već samo prisustvo Vladimira Kurta u komisiji upozoravalo je na to da je jedan od njenih glavnih zadataka bio da ne dozvoli da ustaše putem te razmjene u partijske redove ubace svog agenta.

Prema podacima Mile Milatovića, na osnovi nalaza komisije, »trojica su odmah streljani, i to dvojica zbog izdajničkog držanja na ustaškoj policiji, i jedan kao ubačeni agent UNS-a — Stipe Dasović«. ²⁴³

Stipe Dasović bio je sekretar partijske ćelije u zagrebačkom Higijenskom zavodu na Zvijezdi. ²⁴⁴ Prvih mjeseci okupacije član Mjesnog komiteta KPH u Zagrebu Vojo Kovačević održavao je s njim vezu preko svoje vjerenice Božene Brlečić. ²⁴⁵ Kada su Kovačevića 2. septembra 1941. godine uhapsile ustaše i kad je ne odavši nikoga, ubijen, Božena Brlečić se povezala s Andrijom Hebrangom i služila mu, osim sa ostalima, kao kurirska veza i sa Stipom Dasovićem, ²⁴⁶ sve do Hebrangova hapšenja. Malo kasnije uhapšen je i Dasović.

Stipe Dasović je, najvjerojatnije, identičan s »partizanom Dasovićem«, za koga Tito u svom pismu Centralnom komitetu KPH od 10. septembra 1942. navodi da je u policijskoj istrazi teretio Krunku Zastavniković, koja je bila zamijenjena u »livanjskoj razmjeni«. ²⁴⁷

Grga Jankes je u već spomenutom razgovoru s beogradskim publicistima Draganom Markovićem i Sa-

vom Kržavcem, vođenim 13. novembra 1972. godine, rekao i OVO:

»Komisiju su sačinjavali Karlo Mrazović Gašpar, komesar Treće operativne zone, zatim Vlado Kurt — obavještajni oficir u štabu Zone, Pajo Gregorić, koji nije ostao do završetka rada komisije i Andrija Hebrang.

(...)

Komisija je donela odluku da se strelja jedan drug, sekretar Sreskog komiteta KP iz Gorskog Kotara. Rekli su da se izdajnički držao i da su ga ustaše podmetnule kao svoga špijuna. Kazali su da je izdao neke drugove i nacrtao položaj partizanske bolnice.«²⁴⁸

Karko Mrazović Gašpar nije bio član komisije koja je ispitivala razmijenjene aktiviste NOP-a, a kako se zvao »sekretar Sreskog komiteta KP iz Gorskog Kotara«, o kojemu govori Grga Jankes, nismo mogli da utvrdimo. Isto tako ni u jednom sačuvanom dokumentu, ustaškom ili njemačkom, nismo naišli na trag o tome da je pri razmjeni izvršenoj 23. septembra 1942. godine kod sela 'Cage u Slavoniji u partizanske redove ubačen neki agent.

U izvještaju koji je 21. oktobra 1942. u ime Povjerenstva CK KPH za Slavoniju i Srijem Centralnom komitetu uputio Pavle Gregorić Brzi našli su se i reci:

»VI. Na sjednici Povjerenstva koja je bila održana 14. X. 42. pretresano je pitanje držanja na policiji i u konc. logorima članova Partije i SKOJ-a koji su stigli u Štab zone kao zamjena za dva ustaška bandita.«²⁴⁹

Umjesto teksta koji bi se mogao očekivati i koji bi malo bolje osvijetlio rezultate i zaključke izvedene na osnovi razmatranja »držanja na policiji i u konc. logorima« zamijenjenih komunista, autor je stavio samo tri tačke.

Ni mi ne možemo učiniti ništa drugo.

Ponovno u Bosanskoj krajini

Pošto je 5. septembra u^tudenim Vrelima izvršena razmjena i Vrhovni štab saslušavanjem razmijenjenih pripadnika NOP-a saznao da su neki od traženih ali nerazmijenjenih komunista, suprotno ustaškim tvrdnjama da više nisu živi, ipak živi i da se nalaze u ustaškim

zatvorima i logorima, naredio je Štabu 1. proleterske NOU brigade da predloži neprijatelju razmjenu domobranskih avijatičara zarobljenih prilikom obaranja njihova aviona nad oslobođenim teritorijem kod Kupresa za pet komunista koji su se nalazili u zatvorima i logorima. Postupajući po tom naređenju, Štab 1. proleterske NOU brigade 10. septembra 1942. poslao je Ministarstvu domobranstva u Zagrebu i Velikoj župi Humu u Mostaru dopis:

»Kao što vam je poznato nalazi se u našem zarobljeništvu posada jednog oborenog bombardera, koja se sastoji od pilota Romea Aduma zrakoplovnog bojnika, Božidara Bagnera zrakoplovnog poručnika izviđača, mehaničara Čengića Franje stožernog narednika i mehaničara Džemira Kažnića stožernog narednika.

Budući da ste nedavno bili voljni da vršite izmenu zarobljenika, koja je usledila dne 5 ovog meseca, to vam predlažemo da izvršimo zamenu po nama zarobljenih aviatičara za sledeća lica koja se nalaze u zatvoru kod vaših policijskih vlasti:

1. Hebrang Andrija, uhapšen u Zagrebu i sada se nalazi na Ustaškom redarstvu.
2. Šegvić Zlata, uhapšena u Zagrebu i sada se nalazi u logoru u Gradišci
3. Lavčević-Lucić Ivan, uhapšen u Splitu
4. Pavelić Ana, uhapšena u Zagrebu sada u logoru u Gradišci.
5. Novosel Ozren, uhapšen u Zagrebu, sada u logoru u Gradišci.

Prema tačnim obaveštenjima kojima raspolažemo sva se gore navedena lica nalaze na životu u navedenim zatvorima i logorima.

U pogledu vršenja izmene zarobljenika predlažemo da ova usledi na isti način, kao i ona od 5. o. m. O mestu i vremenu izvolite nam staviti konkretne predloge preko našeg izaslanika.

10-IX-1942

Komandant I proleterske n. o. u. brigade

P. S. Naši izaslanici čekaće 5 dana u Mostaru na pristanak vaših vlasti u načelu. Posle ovog roka oni se imaju vratiti sa konkretnim vašim predlogom. Od današnjeg dana pa do dana razmene ne sme proći više od 10 dana.²⁵⁰

Još u toku pregovora o razmjeni livanjskih ustaških funkcionera za pohapšene Livnjake, pristalice NOP-a, Stožer 6. pješačke divizije u Mostaru je »pokrenuo pita-

nje zamjene zarobljenih časnika u Livnu, kod mjerodavnih domobranskih vlasti«, ali je 14. avgusta »primio obavijest da prijedlog stožera za pregovore sa partizanima od mjerodavnih nije odobren«. ²⁵¹ Očigledno je Ustaška nadzorna služba sve poslove oko njihove razmjene zadržala isključivo u svojoj nadležnosti, tako da je i dopis Štaba 1. proleterske NOU brigade od 10. septembra Ministarstvu domobranstva i Velikoj župi Hum u Mostaru sigurno završio u centrali Ustaške nadzorne službe. Međutim, odgovor te centrale na ponuđenu razmjenu zarobljene posade oborenog aviona nije stigao.

U međuvremenu su proleterske i krajiške brigade 25. septembra 1942. godine oslobodile Jajce. Tada im je, osim bogatog plijena, »naoružanje i oprema dva ojačana bataljona« ²⁵² palo u ruke i osoblje preduzeća »Elektro-Bosna«, koje je radilo za njemačku ratnu industriju: dipTTiniTDthmār SiegelKuber (Otmar Ziglhuber), Otto Bayer (Oto Bajer), trgovac-optičar, inž. Franz Leinschütz (Franc Lajnsić) i Theresa Reza Mehr (Tereza Mer), činovnica i sekretarica folksdojčerske organizacije. ²⁵³

Neprijatelj je nastojao da što prije vrati Jajce. To je dovelo do žestokih borbi jedinica NOV protiv njemačkih, ustaških, domobranskih i četničkih snaga na tom prostoru. Prodirući s dijelovima 714. pješadijske divizije od Mrkonjić-Grada, a dijelova 718. divizije od Donjeg Vakufa, Nijemci su 4. oktobra ponovo zauzeli Jajce. Prije odstupanja partizanske su snage uništile tvornička postrojenja i električnu centralu, a folksdojčere Siegelhubera, Bayera, Leinschütza i Theresu Mehr kao taoce sproveli u Glamoč, odakle su ih potkraj oktobra prebacili u Drvar, a zatim potkraj novembra u Bosanski Petrovac. ²⁵⁴

U toku sprovedenih borbi nestali su komandant 3. (sandžačke) proleterske brigade Vladimir Knežević Voloda, zamjenik političkog komesara te brigade, Rifat Burdžović Trša i komandant njenog 4. bataljona Tomaš Žižić. Međutim, tek je kasnije utvrđeno da su svu trojicu četnici zarobili noću između 2. i 3. oktobra 1942. godine u selu. Trnovu kod Mrkonjić-Grada, zaklali ih i bacili u Grujića jamu na Baračkom brdu. ²⁵⁵

Nakon odlaska Tita i Vrhovnog štaba te Centralnog komiteta KPJ iz Glamoča na Mliništa (14. septembra 1942), Aleksandar Ranković je ostao u Glamoču, odakle je održavao vezu i s Titom i s jedinicama, brinući isto-

vremeno i o zarobljenim Nijemcima i o domobranskim oficirima te o pitanjima njihove razmjene.

Čini se da prvi podaci o nestanku Kneževića, Burdžovića i Žižića nisu isključivali mogućnost da su ih zarobili Nijemci. Zato je A. Ranković 9. oktobra poslao Titu kratko pismo:

»Druže Stari,

Predlažem da se preduzmu hitne mere za razmenu: 4 Nemca, 4 avijatičara i 7 domobranskih oficira koji se nalaze ovde (u Glamoču — primj. autora) u zarobljeništvu. Pored ostalih za Nemce bi tražili još i Mošu Tomića (Momir — primj. autora), člana P(okrajinskog) K(omiteta), biv(šeg) sekretara Okr(užnog) K(omite)-ta u Čačku i kandidata CK KPJ koji se još od kapitulacije nalazi u nemačkom zarobljeništvu kao jugoslovenski vojnik.«²⁵⁸

Dan prije toga, 8. oktobra ujutro, Tito je s članovima Vrhovnog štaba i CK KPJ napustio Mliništa i automobilom se prebacio preko Rora, Prekaje i Drvara na Oštrelj, gdje je ostao sve do 25. novembra 1942. godine.²⁵⁷

Sa Oštrelja je A. Ranković primio pismo (»Druže Marko«) koje je uglavnom govorilo o rasporedu brigada, borbama i situaciji na pojedinim sektorima, obezbjeđenju pojedinih pravaca, evakuaciji ranjenika i materijala itd., ali u kojemu se nalazio i pasus koji je bio odgovor na njegovo pismo Titu od 9. oktobra:

»Što se tiče razmjene, potrebno je da se dogovorite koga treba mijenjati. Drug Stari (Josip Broz Tito — primj. autora) kaže da treba tražiti od Nijemaca Tršu i Volodu za Nijemce. Drugovi Hebrang, Iveković i Lončarić su zaista zamijenjeni u Slavoniji, što je potvrđeno od hrvatskog G(lavnog) štaba.«²⁵⁹

Pismo je pisano u Oštrelju oktobra 1942. bez oznake datuma, a prema istraživanjima Pere Morače, Miše Lekovića i dra Slobodana Miloševića »po nalogu Tita ovo pismo je napisao Arso Jovanović«.²⁵⁹ S obzirom na to da je Glavni štab NOPO Hrvatske u svom »Operativnom izvještaju br. 19« od 7. oktobra izvijestio o zamjeni drugova koje Tito spominje, te da se u pismu (»Druže Marko«) navodi da je jedna četa 2. dalmatinske brigade »u Peuljama, 9. oktobra napadnuta od Talijana i četnika iz Grahova«, i ovaj je dopis Rankoviću pisan poslije prijema njegova dopisa od 9. oktobra. Nakon toga pokreće se već uhodani mehanizam: Štab 1. proleterske brigade, koji je i u »livanjskoj razmjeni* bio potpisnik prijedloga za zamjenu, ponovo kreće u akciju. Koča Popović

25. oktobra šalje Komandi njemačkih vojnih snaga Banjaluci dopis:

»U našem zarobljeništvu nalaze se četvorica građana njemačke narodnosti (Volksdeutsche) i to:

1) Siegelhuber Otmar sin Georga, rodom iz Tešnja, elektroinženjer, po zanimanju direktor fabrike 'Elektro-Bosna' u Jajcu.

2) Leinschütz Franz sin Franza, rodom iz Maribora, po zanimanju inženjer u fabrici 'Elektro-Bosna' u Jajcu.

3) Bayer Otto sin Emanuela rodom iz Jajca, gdje je bio časovničar i trgovac.

4) Mehl Terezija kći Petra rodom iz Vinkovaca, privatna činovnica u fabrici Elektro-Bosna' u Jajcu.

Predlažemo vam da se izvrši razmena ovih zarobljenika sa licima koja se nalaze u vašem zarobljeništvu i to:

1) Knežević Vladimira

2) Burdžović Rifata, partizana III. proleterske N. O. U. brigade, koji su zarobljeni između Mrkonjić grada i Jajca

3) Obradović Milene

4) Rudić Milene

5) Tušić Zorke

6) Jurišević Lenke

7) Šutić Jelke, partizanki III. proleterske N. O. U. brigade zarobljene na Manjači

8) Žižić Tomaš, partizan III. proleterske N. O. U. brigade, zarobljen između Mrkonjić grada i Jajca

9) Brat Stipe Bilana iz Jajca.

Svi se ovi zarobljenici nalaze ili u Travniku ili Banjoj Luci.

10) Tomić Momir krojački radnik iz Prijevora kod Čačka, zarobljen je kao jugoslavenski vojnik u aprilu prošle godine i otpremljen u Njemačku u zarobljenički logor, otkuda se je i javljao svojoj porodici. Izgleda da se u spisku zarobljenika vodi pod drugim imenom, te je stoga potrebno da se potraži po svim logorima i pri tome naglasi da ga se traži radi razmene.

11) Novosel Ozren, lekar iz Zagreba, nalazi se u zatvoru kod ustaške policije

12) Kokot Stjepan, krojač iz Zagreba, nalazi se u zatvoru kod ustaške policije ili u nekom logoru.

Napominjemo da njemačke vojne vlasti nisu u

celosti izvršile obvezu preuzetu prilikom prošle razmene zarobljenika kada su zamenjeni direktor Jorgo i Hans Ott. Tom prilikom predali smo nemačkim vojnim vlastima direktora Jorgu uz obavezu da nam naknadno pošalju i predaju Novosel-Mattes Vandu iz Zagreba, koja se nalazi kod ustaške policije u Zagrebu. Ovoj obvezi međutim nije do danas udovoljeno, pa prema tome tražimo da se ona kao trinajsta pridruži ostalima kod obavljanja ove razmene.

Po izaslaniku ing. Leinschütz Franzu predložite nam mesto i vreme razmene, a sama razmena neka se vrši na isti način kao i prošli put.

Za vršenje ove razmene predvideli smo rok od 10 dana, u kom se mora povratiti poslati izaslanik.

Za komandanta²⁶⁰

Tu je doslovno citirana kopija dopisa upućenog Komandi njemačkih vojnih snaga, koja nije potpisana, a nalazi se u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu. U njemačkom prijevodu originala tog dopisa nalazi se potpis Koče Popovića i ispod njega napomena koje na ovoj kopiji nema. Riječ je o napomeni iz koje se vidi da je drugi njemački agent koji je zarobljen u Jajcu s radio-stanicom bio Otto Bayer i da...

...»Postoji mogućnost da su Knežević Vladimir, Burdžović Rifat i Žižić Tomaš (na listi pod rednim brojevima 1, 2 i 8) pali u ruke Drenovićevim četnicima te ih stoga treba i tamo tražiti.«²⁶¹

Vrhovni štab je, dakle, zauzeo stav da se razmjena obavlja po ključu 1 : 3! Međutim, Nijemci nisu htjeli prihvatiti taj ključ (premda je Otto Bayer bio značajan agent njemačke vojnoobavještajne službe) jer se radilo o civilima, a ne o vojnim osobama, a i ustaše su bile za razmjenu 1:1.

Franz Leinschütz, kojega Štab 1. proleterske brigade pogrešno naziva inženjerom, bio je knjigovođa u »Elektro-Bosni«. Iako rođeni Mariborčanin (1901), nije bio folksdojčer već njemački državljanin. Bio je oženjen i imao je dvoje djece.

Po zadatku Štaba brigade Leinschütz je krenuo u Banjaluku 31. oktobra²⁶² i predao pismeni prijedlog za razmjenu Štabu 714. pješadijske divizije. U gradu na Vrbasu nije se dugo zadržavao, ali obavještajni oficir divizije ipak nije propustio da pribilježi svoja zapažanja na partizanskom teritoriju i u partizanskom zarobljeništvu. Na drugom saslušanju, čiju je kopiju štab njemačke divizije 9. novembra poslao Poslanstvu Trećeg Reic-

ha u Zagrebu, pa je zato i sačuvana, dopunjavajući podatke o svom razgovoru sa partizanskim funkcionerom Vladom, očigledno date već na prvom saslušanju, Leinschütz je izjavio:

»Kada sam upitao Vladu kako treba da postupim ako neki od poimenično navedenih partizana više nije živ, Vlado mi je odgovorio da su oni tačno obavješteni da li je neko živ ili nije.

Marko se prema kazivanju partizana ne nalazi u Drvaru nego u Vrhovnom štabu. Njegovoj pratnji je dano pismo da ga ponese do Srnetice i tamo preda da bi ga prosljedili Marku. Pretpostavljam da se Vrhovni štab partizana, koji se ranije nalazio 18 km od Glamoča u pravcu Mliništa, sad mora nalaziti u okolini Srnetice.

Kad sam još u Jajcu bio, u Komandi područja, sa mnom su u sobi bili i neki nepoznati mi domobranski oficiri. U razgovoru sam saznao da su prilikom zarobljavanja u Vincu primijetili da su partizani jako raspoloženi, a uzrok tome je bila pojava jednog njihovog kurira, koji je stigao direktno iz Zagreba. Jedan domobranski oficir je rekao da nije nikakvo čudo što partizani postizu uspjehe kada u Zagrebu imaju svoje obavještajce s kojima stalno održavaju kurirske veze.

Nepoznati mi politički komesar izjavio je u Drvaru da oni sada imaju svoje ljude u Zagrebu u vrhovima hrvatskih nadležstava, ustaša i domobranstva.²⁶³

O Vladi i Marku Leinschütz je vjerovatno dao iscrpnije podatke u prvom saslušanju jer se radilo o Vladimiru Velebitu i Aleksandru Rankoviću, koji su u to vrijeme pripremali razmjenu folksdojcera zarobljenih u Jajcu. A tekst o partizanskom kuriru »koji je stigao direktno iz Zagreba« i bio »uzrok da su partizani jako raspoloženi«, najvjerovatnije se odnosi na Ivana Stevu Krajačića. Naime, on je, zajedno s Ivom Lolom Ribarom i njegovim ocem Ivanom, budućim predsjednikom AV-NOJ-a, došao iz Zagreba u Vrhovni štab na Mliništa posljednjih dana septembra 1942. godine i odmah zatim posjetio oslobođeno Jajce.

Od pet traženih partizanki iz 3. (sandžačke) proleterske NOU brigade u zarobljeništvu njemačke 714. pješadijske divizije nalazile su se četiri i Štab divizije bio je spreman da ih ponudi za razmjenu. Međutim, kasnije se u dokumentima sreće samo ime Jelke Šutić, ali i nju

traže u logoru Jasenovac. Vjerovatno je Štab divizije zarobljene partizanke poslije saslušanja predao ustaškim vlastima, kao što je bilo i dotada uobičajeno.

Štab 714. pješadijske divizije je o dolasku Leinschütza s partizanskom ponudom za razmjenu jajačkih folksdojčera istog dana obavijestio generala Glaisea von Horstenaua. To potvrđuje zabilješka H. Skale, činovnika Privrednog odsjeka Njemačkog poslanstva, napisana za savjetnika Poslanstva dra Kreinera 9. novembra 1942. godine:

»U vezi s razmjenom pripadnika 'Elektro-Bosne' koje su partizani zarobili prilikom napada na Jajce, stupio sam u subotu, 31. prošlog mjeseca, u vezu s majorom Pottom. On mi je saopćio da je već poduzeo potrebne mjere, da divizija radi na tome, a da su se i Hrvati (pukovnik Tomljenović) uključili u taj posao, preduzeli odgovarajuće korake i već pronašli neke partizanke koji se traže u zamjenu. Uostalom, čeka se na dolazak folksdojčera Franza Leinschütza koji je iz Banjaluke otišao dalje i treba da stigne ovamo 2. ili 3. novembra.«²⁶⁴

Leinschütz je iz Banjaluke otputovao u Sarajevo i тамошnji je njemački konzul Gördes (Gerdes) 2. novembra javio poslaniku Kascheu da se on »još nalazi u Sarajevu«, ali da Štab 718. divizije »dosada nije imao nikakve mogućnosti da uspostavi vezu s partizanima Titove grupe radi razmjene.«²⁶⁵

Četvrtog novembra konzul Gördes je telegramom obavijestio Poslanstvo da trojica s partizanske liste koje su četnici zarobili »po svoj prilici više nisu u životu«; da su ustaše nedavno odvele Zvonka Bilana iz Sarajeva u Jasenovac; da je Ozren Novosel vjerovatno u zatvoru zagrebačke ustaške policije, a Stjepan Kokot ili u policijskom zatvoru, ili u logoru.²⁶⁸

Najzad je Leinschütz 5. novembra stigao iz Sarajeva u Zagreb, u ustanovu Glaisea von Horstenaua, koja ga je uputila policijskom atašeu Poslanstva Hansu Helmu s pismom:

»Donosioca ovog pisma, gospodina Franza Leinschütza, komunisti su opunomoćili da pripremi razmjenu folksdojčera zarobljenih u Jajcu za zarobljene partizane.

Molim Vas da gospodinu Leinschützu pružite podršku u radu na ovom zadatku, da bi se zarobljeni folksdojčeri mogli osloboditi.«²⁶⁷

Četiri dana prije toga, 1. novembra 1942. godine, Glaise von Horstenau obavijestio je »vrlo poštovanog

Poglavnika« da ga je »Führer i vrhovni komandant s današnjim danom postavio za 'njemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj' (dotada je bio samo 'njemački general u Zagrebu' — primj. autora) u rangu komandujućeg generala i sa zadacima i punomoćjima komandanta vojnog okruga«, te da će »u smislu Hitlerove direktive ubuduće (njegova) isključiva dužnost biti da kod hrvatske vlade i hrvatskog vojnog rukovodstva zastupam interese njemačkog Wehrmachta i potrebe cjelokupnog vođenja rata«.288 Stoga i gornji policijskom atašeu SS-majoru Hansu Helmu pripada među prve akte »njemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj«! Zastupajući načelnika Štaba, potpisao ga je major Eugen von Pott.

Istoga dana, 5. novembra, dr Kreiner je napravio ovu zabilješku:

»Danas kasno poslije podne, gospodin Leinschütz se pojavio s priloženim pismom, upućenim policijskom atašeu, a zatim preadresiranim na Politički odsjek Poslanstva i saopćio slijedeće:

Od dvanaest osoba koje su partizani tražili za razmjenu dosada su spremne za razmjenu samo četiri. Radi se o četiri komunistkinje koje se nalaze u zatvoru naše divizije u Banjaluci. Dvojica komunista treba da se nalaze u logoru Jasenovac. Brat partizanskog komandanta Bilana, koji je na listi za razmjenu naveden na prvom mjestu (Zvonko Bilan je bio deveti na listi — primj. autora), prema obavještenju ustaških policijskih vlasti u Sarajevu, prebačen je 31. prošlog ili 1. ov. m. iz Sarajeva u Jasenovac. Leinschützu su potrebni tačni podaci o mjestu boravka ove trojice komunista, koji se navodno nalaze u Jasenovcu, i zbog toga je danas došao avionom iz Sarajeva. Iz ustanove njemačkog generala (Kreiner još ne upotrebljava novu titulu Glaisea von Horstenaua — primj. autora) upućen je Poslanstvu. On moli da se ubrza postupak pošto se već sutra ujutro vraća avionom u Sarajevo, jer se partizanima mora javiti u subotu, najkasnije u nedjelju.«269 (Dana 7. ili 8. novembra — primj. autora.)

Leinschütz je Njemačkom poslanstvu predao njemački prijevod partizanskog dopisa potpisanog »za komandanta« i dostavljenog Komandi njemačkih vojnih snaga u Banjaluci — bio je to zapravo dopis Štaba 1. proleterske brigade — i obavijestio ga da Štab 714. divizije ima malo više od 18 zarobljenika koji bi mogli biti stavljeni na raspolaganje za razmjene, ali da bi partiza-

ni najviše četvoricu prihvatili. S obzirom na Momira Tomića, koji je na listi traženih za razmjenu bio pod rednim brojem 10, sve njemačke vojne ustanove smatrale su da je bezizgledno bilo kakvo traganje za njim po njemačkim zarobljeničkim logorima kad mu se ne zna pravo ime i prezime.²⁷⁰

U vezi sa zahtjevom Štaba 1. proleterske brigade da se izvrši »obaveza preuzeta prilikom prošle razmene zarobljenika kada su zamenjeni direktor Jorgo i Hans Ott«²⁷¹ i da se NOVJ izruči Vanda Novosel-Mates, Nijemci su 5. novembra — istoga dana kada je Leinschütz stigao u Zagreb s dopisom Štaba 1. proleterske brigade — poduzeli odgovarajuće mjere.

»Provjeravanja u Zagrebu i Banjaluci pokazala su« — izvijestio je policijski ataše Hans Helm 11. januara 1943. godine dra Kreinera — »da je podoficir Harner s još jednim pripadnikom Vojne žandarmerije, po naređenju majora Knehe (Knee) iz Feldkommandanture Zagreb, 5. novembra 1942. godine odvezao Mattesovu iz Infektivne bolnice na Zelenom Brijegu i prebacio u Sarajevo u zatvor 718. pješadijske divizije.«²⁷²

O svom putovanju iz zagrebačke bolnice do partizanskog slobodnog teritorija Vanda Novosel je ispričala:

»Iz bolnice su me direktno odvezli na željezničku stanicu i zatim vozom do Sarajeva u njemački zatvor. Tu sam bila u istoj ćeliji s majkom Bilana iz Jajca. Zatvor je bio pun političkih uhapšenika. Dvaput su me saslušavali: jednom samo formalno — generalije, a drugi put u vezi Kočinog pisma koje je donio neki Nijemac. Pitali su me da li poznajem Koču Popovića, da li želim da budem razmijenjena, gdje mi je muž itd. Ponašali su se vrlo pristojno. Pet-šest puta su me na moje traženje stražarno vodili do liječnika radi opravke zuba. Hrana je bila odlična.

U Sarajevu sam ostala najmanje petnaest dana, a zatim krenula s Nijemcem koji je došao s Kočinim pismom vozom preko Bosanskog Broda do Sanskog Mosta, odakle smo produljili pješice do štaba neke naše brigade. Tu smo dobili volovska kola i s njima se odvezli u Bosanski Petrovac, gdje sam zatekla Koču Popovića. Oko 12,00 sati do Koče su stigli kolima Lola, Dedijer i Vlatko, pa sam poslije toga otišla na Oštrej do Tita. Njih su

dvojica razmatrali plan napada na Jajce. Oko 20,00 sati vratili smo se u Bosanski Petrovac.«²⁷³

S obzirom na podatak da su Tito i Koča Popović »razmatrali plan napada na Jajce«, te da je Jajce oslobođeno 26. novembra, tačni su navodi Vande Novosel da je »u Sarajevu (sam) ostala najmanje petnaest dana«.

Iako je još u avgustu postignuta saglasnost o izručenju Vande Novosel-Mates partizanima u sklopu »livanjske razmjene«, njen »nestanak« iz zagrebačke Infektivne bolnice izazvao je reakciju ustaške policije pa je Ministarstvo vanjskih poslova tzv. NDH uputilo 12. decembra Njemačkom poslanstvu notu, u kojoj je, poslije uobičajenih uvodnih fraza, stajalo:

»Prema saopćenju Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost dvojica vojnika Vojne žandarmerije potražili su 5. novembra 1942. u 18,00 sati u Infektivnoj bolnici na Zelenom Briegu u Zagrebu uhapšenicu Vandu Mates, koja se tamo nalazila pod policijskom kontrolom, i automobilom ju odvezli. Navodno treba da se nalazi u Felkommandanturi u Banjaluci.

Napominjemo da se u slučaju Vande Mates radi o evidentiranoj komunistkinji koja je osuđena na šest mjeseci prisilnog boravka u logoru Stara Gradiška, a koja joj je kazna zbog njenog ponašanja u logoru morala biti produžena za još šest mjeseci.

Prethodni dogovor njemačkih vojnih organa s odgovarajućim hrvatskim ustanovama mora u svakom slučaju biti stalan i MIP se ne može uzdržati a da od Njemačkog poslanstva ne traži da u ovom slučaju posreduje na odgovarajućem mjestu.«²⁷⁴

Nakon što su policijski ataše SS-major Hans Helm i komandant mjesta major Knehe o slučaju Vande Novosel-Mates podnijeli izvještaje, Kasche je ustaškom Ministarstvu vanjskih poslova nakon mjesec i po dana, 28. januara 1943, uzvratio notom da je »Vanda Mates u toku akcije za razmjenu njemačkih državljana koje su komunističke bande svojevremeno zarobile, bila tražena za razmjenu« i da je do te akcije došlo u saradnji s odgovarajućim ustaškim policijskim ustanovama, te da, prema tome, »nije postojala namjera da se imenovana odvede radi razmjene bez znanja tih ustanova.«²⁷⁵

Nakon Leinschützova dolaska u Zagreb Njemačko poslanstvo, odnosno SS-poručnik Stüwe, koji je u usta-

novi policijskog Hansa Helma bio zadužen za održavanje veze s Ustaškom nadzornom službom (UNS) i forsirao predaju uhapšenika Ozrena Novosela, Stjepana Kokota, Zvonka Bilana i Jelke Šutić, prihvatio se odmah posla. Međutim, već prvih dana »traganja« za imenovanima u Banjaluci, Sarajevu i Zagrebu, Leinschütz i Stüwe su stekli utisak da njemačke vojne ustanove nisu pokazale zainteresovanost za taj posao: bile su neodlučne i izbjegavale su ga.

Bila je to, sigurno, posljedica načelnog distanciranja Vrhovne komande Wehrmachta od pregovora s partizanima zbog Hitlerova stava prema tom pitanju. Nismo našli dokument kojim je taj stav prenesen štabovima njemačkih divizija u tzv. NDH, ali da su oni s takvim stavom bili upoznati, usmeno ili pismeno, može se zaključiti i iz izvještaja SS-majora dra Heinricha, šefa sarajevskog Gestapa, o pregovorima za zamjenu posade oborenog ustaškog aviona, poslanog BdS-u u Beograd 24. novembra. U njemu doslovno piše:

»Pregovori za zamjenu preduzeti su prije nekoliko nedjelja po izričitoj želji ovdašnje 718. pješadijske divizije. A sada kada su pregovori došli u odlučujući stadij, divizija se povlači i izjavljuje da bi u daljim pregovorima trebao da se angažuje konzul Goerdes u Sarajevu, jer se radi o zamjeni civilnih lica. Obavještajni oficir divizije je izjavio meni lično, a i kapetanu Heyssu, da je zamjena stradalih hrvatskih avijatičara naročito poželjna jer su oni letjeli prilikom njemačkih akcija protiv Titove grupe na području Jajca. Osim toga navodno se radi o stvarno pouzdanim i provjerenim avijatičarima. Zašto 718. pješadijska divizija odjednom odustaje od pregovora i pokazuje svoju nezainteresovanost za njih — nije poznato.«"

A što se tiče UNS-a, s razmjenama je bilo još gore! Stüwe je tek 9. novembra uspio da uspostavi kontakt sa zapovjednikom UNS-a Dragom Jilekom, koji je na toj dužnosti naslijedio smijenjenog Eugena Didu Kvaternika. Zamolio ga je da radi razmjene iz logora prebaci Ozrena Novosela, Stjepana Kokota, Zvonka Bilana i Jelku Šutić.

»Zabilješka« o razgovoru s Jilekom i njegovim saradnicima, koju je Stüwe napravio 12. novembra i predao Helmu i Kascheu, vrlo reljefno ilustruje odnos ustaških policijskih funkcionera Drage Jileka, dra Aleksandra Benaka, »ročelnika III (protukomunističkog) odjela« Ureda I UNS-a, Dragutina Gregorića, upravitelja Zaštitnog redarstva za grad Zagreb i Veliku župu

Prigorje, dra Zvonimira Petrušćaka, njegova zamjenika i drugih prema razmjenama u njemačkoj režiji, te njihovu ulogu u tim razmjenama, pa ćemo je zbog toga dati u širim izvodima:

»Po Jilekovom naređenju dr Benak me je 11. 11. 42. obavijestio da su Novosel i Kokot prebačeni iz Jasenovca i da se nalaze u zatvoru UNS-a na raspolaganju ustanovi policijskog Pod rednim brojem 3) navedeni Bilan, za kojeg su u početku javili da se nalazi u Jasenovcu, po naknadnom Benakovom obavještenju sada je također na raspolaganju i biće najkasnije do 12. 11. 42. prebačen u Zagreb. Pod 4) navedena Šutić dosada nije mogla biti pronađena u Jasenovcu. Njeno sadašnje boravište je npoznato.

Po Jilekovom naređenju dr Benak me je 12. 11. 42. ponovno nazvao i saopćio mi da su ga upravo sad telegrafski obavijestili da je Zvonko Bilan, prema izvještaju uprave logora, 26. 10. 42. umro. Na moju primjedbu da mi ta stvar izgleda nekako čudnovato, pošto je Bilanov dolazak u Zagreb već bio najavljen, dr Benak je bio istog mišljenja, ali je rekao da poduzimanje daljnjih koraka ne obećava uspjeh pošto je u telegramu izričito navedeno da je Bilan 26. 10. 42. umro.

Poslije razgovora s Benakom dogovoreno je s Jilekom da se trojica drugih ustanika stave na raspolaganje za razmjenu. Radilo se o slijedećim zarobljenicima koji se sad nalaze u Jasenovcu:

1) Momić Milan, rođen 1895. u Laktašima, zemljoradnik, oženjen, otac troje djece, uhapšen 10. 8. 42. u Laktašima kao partizanski kurir:

2) Mihajlović Predrag iz Vukosavaca, rođen 1922, zemljoradnik, oženjen, izbjeglica iz Srbije. Uhapšen pred otprilike 3 mjeseca u okolini Višegrada;

3) Paprić Dorđe iz Čepina, rođen 1921, zemljoradnik, neoženjen, uhapšen pred oko 2 mjeseca, za vrijeme akcije u Bjelovaru.«²»

Čini se da je dr Kreiner u međuvremenu bio obavješten da se 12. novembra može očekivati prebacivanje Novosela i Kokota iz UNS-ova zatvora u zatvor zagrebačke Feldkommandanture 725, gdje će biti na raspolaganju Političkom odsjeku Poslanstva.

Što se dalje događalo, pribilježio je 13. novembra SS-poručnik Stüwe:

»12. 11. 1942. u 17 sati krenuli smo ja i tumač Nonnemacher (Nonemaher) u UNS-ov zatvor, da

bismo, kako je prethodno bilo dogovoreno s drom Benakom, od nadležnog šefa odjeljenja Gregorića preuzeli uhapšenike. U prisustvu Gregorića, koji je trebalo da bude obavješten o našem dolasku, predmet je bio predan njegovom zamjeniku dru Petruščaku. Petruščak je izjavio da nema nikakvo uputstvo u pogledu puštanja iz zatvora Novosela i Kokota i da ih stoga ne može ni predati. On nam je tada pokazao listu o prispjeću uhapšenika i na osnovu nje tvrdio da je dotični krojački pomoćnik Stjepan Kokot prebačen iz Jasenovca ovamo i da se, prema zabilješci, mora nalaziti u zatvoru Ustaške nadzorne službe. Raspitujući se nakon toga za Novosela u kućnom zatvoru UNS-a i u zatvoru na Savskoj cesti, dr Petruščak je bio obaviješten da je prebačeni Kokot 12. 11. 42. ujutro, po pismenom naređenju šefa odjeljenja Pavera, Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (Ured I), bio pušten na slobodu, a da uhapšenik Novosel dosada još nije prebačen u Zagreb. Dr Petruščak je tada u mom prisustvu i u prisustvu tumača Nonnemachera pročitao naređenje koje je Paver potpisao 9.11. 42, a koje je glasilo da se uhapšenici Novosel, Kokot, Bilan i Šutić, po prebacivanju iz logora Jasenovac u zatvor UNS-a u Zagrebu, po dolasku u Zagreb odmah puste na slobodu. Kokot je bio jedini od navedenih lica koji je dosada bio prebačen u Zagreb, i prema toj naredbi navodno je bio pušten. Kokot je potpisom otpusnice potvrdio svoje puštanje na slobodu i naveo da će otputovati roditeljima u Dugo Selo. Ja sam poslije toga odmah pokušao da telefonski razgovaram s drom Benakom, odnosno Jilekom, ali nijednog nisam mogao dobiti. Tada sam zamolio dra Petruščaka da neodložno preduzme potrebne korake da se Kokot ponovno uhapsi. To mi je obećao. Na kraju obavijestio sam majora Helma o stanju stvari. Nakon toga su Helm i potpisani podnijeli izvještaj poslaniku. Da bi se razjasnilo kako stvari stoje gospodin poslanik je naredio da se o predmetu raspravi s upraviteljem UNS-a Jilekom, a u slučaju da ishod razgovora ne bude zadovoljavajući, da treba razgovarati s drom Zimpermannom (Cimperman). 13. 11. 42. dopodne nije se moglo dobiti ni Jileka ni Zimpermannna. Obojica su navodno bili pozvani na razgovor kod Pavelića. Usljed službenog puta otpali su daljnji pokušaji da dode do razgovora. Helm je informisao poslanika o svemu i poslanik

je zamolio da mu se pošalje pribilješka.«²⁷⁸

Benak je 13. 11. 1942. obavijestio Helma da je Kokot zabunom pušten i da bi ga trebalo ponovno uhapsiti i staviti na raspolaganje za razmjenu.²⁷⁹

Dr Kreiner je 12. 12. 1942. pribilježio da nijedan od trojice traženih za razmjenu (Bilan, Kokot, Novesel), za koje je već javljeno da stoje na raspolaganju, prema posljednjem obavještenju stvarno nisu bili na raspolaganju i da ustaše umjesto njih nude drugu trojicu, konstatujući da je riječ o sabotaži razmjene i da su o tome obaviješteni Konzulat u Sarajevu i general Glaise von Horstenau, a poslanik iscrpno. Primivši 13. 11. 1942. tu Kreinerovu zabilješku, Kasche je na njoj pribilježio:

»Helm me je 12. 11. informisao. Rekao sam mu da razgovara sa zamjenikom šefa UNS-a Jilekom, a zatim i sa šefom policije Zimpermannom. Ja ću se sresti s Z(impermannom) u subotu.«²⁸⁰

Nismo našli pismene tragove o Kascheovu razgovoru s drom Zimpermannom, koji je poslije smjenjivanja Eugena Dide Kvaternika preuzeo jednu od njegovih funkcija — dužnost ravnatelja Ravnateljstva za javni red i sigurnost, ali već sam povod da se njih dvojica nadu u subotu, 14. novembra 1942, jasno govori o čemu su sve mogli razgovarati.

Dva dana kasnije, 16. novembra, Stüwe je razgovarao sa šefom UNS-a Jilekom i sa Benakom te skrenuo Jileku pažnju da »dr Novosel još uvijek nije stigao u Zagreb« mada mu je »bilo saopćeno da je on iz Jasenovca već prebačen u Zagreb«. Šef UNS-a mu je na to odgovorio da je već četiri puta razgovarao s Jasenovcem, ali da uprava logora s tim odugovlači i izbjegava njegovo upućivanje u Zagreb. A da bi Stüweu dokazao svoju spremnost da izruči Novosela, on je pred Jilekom ponovno nazvao Jasenovac i naredio da Novosela odmah sprovedu u Zagreb.²⁸¹

Na Stüweovo insistiranje da se ubrza prikupljanje ljudi koje partizani traže za razmjenu, a i da bi sebi obezbijedio manevarski prostor, Jilek je 16. novembra za poslove razmjene zadužio dra Aleksandra Benaka.²⁸²

Istoga dana, 16. novembra, u 19,30 sati Kokot je prebačen iz ustaškog zatvora u zatvor Feldkommandanture 725 u Vilsonovoj kasarni, »kao uhapšenik policijskog atašea«, i po naređenju dra Kreinera trebalo ga je prebaciti diviziji u Sarajevo.²⁸³

Međutim, sve je to bio dio vrlo providne ustaške igre zavaravanja i otezanja, da bi se dobilo neophodno po-

trebno vrijeme i da se pokaže »dobra volja«, a slučaj Novosela definitivno skine s dnevnog reda. Međutim, kako ustaše više nisu mogle da nastave svoju »igru« s Ozrenom Novoselom, dr Benak je »po naređenju zapovjednika UNS-a« Drage Jileka sutradan, 17. 11, obavijestio SS-poručnika Stüwea da je od komande koncentracionog logora Jasenovac primio dopis sljedećeg sadržaja:

»U vezi s naredbom naslova da se dr Ozren Novosel odmah pusti iz logora, odnosno da se sprovede Zaštitnom redarstvu za grad Zagreb i Veliku župu Prigorje, izvještavam vas da je po tom naređenju odmah postupljeno i imenovani upućen na stanicu. Prilikom sprovođenja imenovani je pokušao pobjeći i da bi se to spriječilo straža je otvorila na njega vatru i ubila ga.«²⁸⁵

»Prema tome* — pribilježio je Stüwe — »postalo je jasno da je uprava logora Jasenovac, da li sa znanjem ili bez znanja Jileka, nasilno spriječila izručenje Novosela. Ovu sumnju podijelio je sa mnom i dr Benak.«²⁸⁵

Koliko su i na koji način ustaše bezočno lagale i izbjegavale izručiti tražene komuniste, dokazuje i Stüweova pribilješka od 25. 11, u kojoj navodi da mu je dr Benak 18. 11. saopćio da ga je Uprava logora Jasenovac obavijestila da su od tri osobe koje su prije uzete u obzir za razmjenu (Novosel, Kokot, Bilan) dvije u međuvremenu umrle, ali da je Uprava logora propustila da o tome ranije obavijesti Centralnu kartoteku UNS-a u Zagrebu.²⁸⁶

Benak je tada napomenuo Stüweu da se može računati s tim da će Uprava logora javiti da je i treći umro, te mu predložio da se umjesto navedene trojice za razmjenu uzmu Viktor Kučan, Grdiša Stjepan i Marko Ečim, koji se nalaze u Zagrebu u zatvoru.²⁸⁷

Sutradan, 19. 11. 1942, dr Benak je javio Stüweu da za razmjenu s partizanima iz Zaštitnog redarstva može preuzeti Viktora Kučana, uhapšenog u septembru 1942. u Bjelovaru zbog veze s partizanima, Stjepana Grdišu, stolara iz Klinča-Sela (Jastrebarsko), uhapšenog također u septembru 1942. zbog veze s partizanima i Marka Ečima (1912), zemljoradnika iz sela Dvorišta, uhapšenog u akciji na Kozaru.²⁸⁸

Benakova je ponuda prihvaćena i 20. 11. 1942. Viktor Kučan, Stjepan Grdiša i Marko Ečim prebaćeni su iz ustaškog zatvora na Savskoj cesti u zatvor Feldkom-

mandanture 725. Helm je o tome prije toga obavijestio Feldkommandanta majora Knehea, skrenuvši mu pažnju da se »bez saglasnosti Njemačkog poslanstva u Zagrebu uhapšenici ne smiju niti pustiti niti nekoj drugoj ustanovi staviti na raspolaganje«. ²⁸⁹

Budući da je veza s partizanima održavana preko Štaba 718. pješadijske divizije u Sarajevu, Njemačko je poslanstvo 21. 11. telegramom obavijestilo Konzulat u Sarajevu da Bilan i Novosel više nisu u životu, da se Kokot nalazi u zatvoru Feldkommandanture 725, te da su ustaše kao zamjenu za Bilana, Novosela i Šutičku ponudili Kučana, Grdišu i Ečima te da se te četiri osobe mogu upitati u Sarajevo kada budu pozvane. ²⁹⁰

»Već razmjena u Livnu zarobljenih njemačkih državljana iz Hansa-Leichtmetall« — pribilježio je Stüwe 25. novembra 1942. godine — »pokazala je da ustaška policija nerado pristaje da izruči tražene rukovodioce bandita, odnosno komunističke funkcionere. Ovakav stav, uslovljen policijskom borbom protiv antidržavnih elemenata, i sadašnjim stanjem ustanka, potpuno je razumljiv. Prilikom razgovora s referentom Vaškom 19. 11. 42. u vezi s jajačkom razmjenom, on je ponovno ukazao na štetne posljedice ovakvih razmjena. Za Vaška i činovnike njegovog referenta bilo je svojevremeno neshvatljivo da se tada pristalo na traženje ustanika i među ostalima bio im izručen jedan član CK, (Andrija Hebrang — primj. autora) te još jedan koji je također vrlo vjerovatno bio član CK (dr Mladen Iveković — primj. autora). Njegovi ljudi, to je Vaško naglasio, nisu bili daleko od toga da dignu ruke od svog posla, odnosno da se pobune. Naročito se mora voditi računa o tome da često tek nakon sitnog i mnogostrukog rada koji godinama traje tek slučajno pode za rukom da se uhapsu ljudi iz CK. A poslije toga činovnici odgovarajućeg referata imaju priliku da takve funkcionere danima i nedjeljama SaSIUŠaVa-

i n 291

ju.«

Upravo citirana Stüweova interpretacija razgovora s Tiborom Vaškom demantuje ne samo Vaškove navode date u toku poslijeratnih saslušanja pred organima OZN-e, nego i sve ono što je Vjekoslav Cenčić u knjizi *Enigma Kopinič*, pa i neki drugi autori napisali o njemu i, posebno o njegovoj ulozi u »slučaju Hebrang«.

Vaško je, prema Stüweovim navodima, govorio zatim i o ključu razmjene, rekavši mu da ustanici za Nijemce traže omjer 1:3, a da su u slučaju Wagner — Vu-

tue za jednoga tražili 16 svojih i da je taj njihov uslov ispunjen («slavonska razmjena»),

»Nedavno su ustanici ponudili razmjenu dvojice ustaških zastavnika, zarobljenih kod Karlovca, za 30 poimenice navedenih bandita. S ponudom je, po izjavi dr Benaka, u zadnjoj instanci upoznat Poglavnik, koji ju je odlučno odbio. U budućim pregovorima o razmjenama, navodno po naređenju Poglavnika, može se primijeniti samo odnos 1:1.«

U ovom je slučaju riječ o dvojici ustaških potporučnika — Tomislavu Stilinoviću i Božidaru Matiću — o čijoj je razmjeni (1. decembra 1942) već bilo govora.

»Za dosadašnji postupak hrvatske policije mora se reći« — zabilježio je dalje Stüwe — »da je sramotan. Unatoč toga što je Jilek dao svoju riječ, proces izručivanja uhapšenika koji su prvo registrovani kao pronađena lica, ili je uprava logora Jasenovac kasnije javljala da su strijeljani, odnosno da su umrli, ili ih je upravitelj ureda Paver po kratkom postupku puštao iz zatvora (slučaj Korkot).«²⁹²

U nadležnost Njemačkog poslanstva pripadali su samo poslovi koji su se odnosili na prikupljanje uhapšenika, čiju su razmjenu partizani nudili njemačkim komandama. Poslanstvo je te poslove preko ustaških policijskih vlasti obavljalo sporazumno s policijskim atašekom SS-majorom Helmom. Operativni dio tih poslova bio je povjeren Helmovu službeniku Stüweu, a sam Helm i pojedini funkcioneri Poslanstva, a ponekad i lično poslanik Kasche, angažovali su se na odgovarajućem nivou. Naravno, poslanik je snosio i odgovornost za eventualne političke reperkusije razmjena. Međutim, sama razmjena, od trenutka kada se osobe predviđene za razmjenu nađu u Vilsonovoj kasarni, u zatvoru Feldkommandanture 725, pa do njihova izručenja partizanima, pripadala je u nadležnost njemačkih vojnih ustanova, odnosno njemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj Glaisea von Horstenaua i štabova pojedinih divizija.

I kada su na kraju jednomjesečnog natezanja, zavlacenja, izbjegavanja i sabotiranja izručenja traženih komunisti iz ustaških zatvora i logora partizanima, i kad su, najzad, bila obezbijeđena četvorica pripadnika NOP-a za razmjenu, na sceni se, u završnoj fazi, pojavio predstavnik Njemačkog poslanstva. Bio je to savjetnik Herbert von Troll-Obergfell (fon Trol-Obergfel), nekadašnji austrijski generalni konzul koji je dobro po-

znavao prilike u Jugoslaviji i govorio srpsko-hrvatski. On je 1. decembra 1942. obavijestio generala von Horstenaua da su nadležne ustaške vlasti od osoba traženih za razmjenu dosada pronašle žive samo Stjepana Kokota, a umjesto ostalih ponudile Viktora Kučana, Stjepana Grdišu i Marka Ečima, te da su njih četvorica 19. odnosno 20. novembra prebačena u zatvor Feldkommandanture 725 u Vilsonovoj kasarni. Von Troll-Obergfell moli Glaisea da se ti uhapšenici ubrzo u određenom vremenskom roku, u sporazumu s Političkim odsjekom Njemačkog poslanstva, prebace diviziji u Sarajevo.

Istovremeno von Troll-Obergfell obavještava Glaisea von Horstenaua da je o svemu tome obaviješten Konzulat u Sarajevu, ali da do sada iz Sarajeva još nije stigao zahtjev da se ti uhapšenici upute tamo.

Von Troll-Obergfell svoj dopis završava pasusom:

»Pri iznalaženju i obezbjedenju osoba traženih za razmjenu u saobraćaju s nadležnim hrvatskim policijskim vlastima dolazi do velikih teškoća. Da bi se ubuduće slične poteškoće izbjegle biće Wehrmachtu predloženo da dio svojih zarobljenika u ofanzivnim operacijama zadrži za razmjenu, a da hrvatskoj policiji obezbijedi njihovo saslušanje. Da bi se u pojedinim slučajevima ipak spriječilo izručenje važnih komunističkih funkcionera, izgleda da je potrebno, a i razumno uključivanje Njemačkog poslanstva — policijskog atašea.«²

Iako je sve bilo spremno za razmjenu navedenih pripadnika NOP-a, ona se zbila tek u martu 1943. godine!

Na pismenu ponudu Vrhovnog štaba od 10. septembra 1942. godine, poslanu preko Štaba 1. proleterske brigade Ministarstvu domobranstva u Zagrebu da se zarobljena posada aviona zamijeni za uhapšene Andriju Hebranga, Zlatu Šegvić, Ivana Lavčevića Lučića, Anu Pavelić i Ozrena Novosela, odgovor nije stizao. Stoga je članovima posade aviona sugerirano da sami intervenišu. Bojnik Romeo Adum je, »koristeći se odobrenjem vrhovnog suca istražitelja partizanske vojske da mu se ovim putem javi«, 15. oktobra pisao potpukovniku Rogulji, zapovjedniku 2. zrakoplovne luke u Rajlovcu, da »pregovori oko njihove razmjene do sada nisu urodili plodom«, pa ga moli da se zauzme za njihovu razmjenu, naglasivši mu da je »najvažnije da se u Zagrebu za razmjenu dadu osobe koje se odavde traže jer

će inače pregovori da se produže u beskonačnost a postoji mogućnost i da se sasvim prekinu«.

Istovremeno je odlučeno da se jedan od članova posade uputi u Zagreb. Bojnik R. Adum piše potpukovniku Rogulji:

»Sutra ili prekosutra (znači: 16. ili 17. oktobra — primj. autora) jedan od nas četvorice (vjеровatno stožerni narednik Kažinić) odlazi kao kurir u Zagreb radi nastavljanja pregovora. Dali će isti imati mogućnosti da navrati u Rajlovac ne znamo, jer nam još nije poznato put i pravac kojim će isti krenuti. Zato koristimo priliku da Vam pošaljemo ovo pismo po zrakoplovnom) pričuvnom natporučniku Ivanu Božiću, koji odavde odlazi u Rajlovac... Nadalje Vas molim da našem kuriru ostavite na raspolaganje zrakoplov kao prevozno sredstvo radi što bržeg obavljanja posla...«²⁸⁴

Osim dopisa potpukovnika Rogulje od 27. oktobra 1942, kojim je proslijedio prijepis Adumova pisma »III Domobranskom području u Sarajevu«,²⁸⁵ nismo pronašli dokumente iz kojih bismo saznali je li Kažinić putovao u Zagreb i koliko je ta intervencija uopće dala neki rezultat. Najvjerojatnije se sve svelo na to da kapetan Heyss povede s partizanskom komandom pregovore i o njihovoj razmjeni.

Vidjeli smo da je njemački konzul Gördes u toku pregovora o razmjeni Nijemaca zarobljenih u Jajcu 2. novembra 1942. godine javio iz Sarajeva Njemačkom poslanstvu u Zagrebu da Štab 718. pješadijske divizije »dosada nije imao nikakve mogućnosti da uspostavi vezu s partizanima Titove grupe radi razmjene«.²⁸⁶ Nedostaju podaci o tome na koji je način ta veza ipak uspostavljena, ali nije isključeno da su u tome neku ulogu mogli imati Adumovo pismo potpukovniku Rogulji, odnosno »pričuvni natporučnik Ivan Božić«, ili stožerni narednik Kažinić, ukoliko je otputovao iz Glamoča u Zagreb. Sigurnih podataka o tome nema, ali činjenica je da je veza uspostavljena i da je sastanak njemačkih i partizanskih parlamentara bio zakazan za 17. novembra 1942. godine u okolini Livna, koje su neprijateljske snage u međuvremenu, 24. oktobra, ponovno zauzele.

Njemačku stranu na tom sastanku zastupali su kapetan Heyss i inž. Ott, a pridružio im se, u uniformi kapetana Wehrmachta i pod pseudonimom Kulich (Kulih) i SS-major dr Alfred Heinrich, šef sarajevskog Gestapa, vrlo iskusan i sposoban obavještajac. On je na-

mjeravao da upozna partizanske pregovarače i u razgovoru s njima stekne vlastite utiske i saznanja o njima, o partizanima i njihovu vojnom i političkom rukovodstvu uopće. Partizanski su parlamentari bili dr Vladimir Velebit, koji se u kontaktu s Nijemcima služio pseudonimom dr Petrović, i kapetan Mihovil Tartalja Mišo.

Kapetan Heyss, inž. Ott i SS-major dr Heinrich krenuli su 17. novembra automobilom iz Livna prema Glamoču i nakon nekoliko kilometara vožnje naišli na školsku zgradu koju su partizani pPükom povlačenja zapalili da se neprijatelj ne bi mogao u njoj utvrditi. Prođuvši još nekoliko kilometara, naišli su na partizansku stražu koja ih je očekivala i zaustavila da bi obavijestila partizansku komandu o njihovom dolasku, a zatim su prešli i posljednjih nekoliko stotina metara do mjesta ugovorenog za sastanak.

Međutim, kada su tamo stigli, partizanskog parlamentara nije bilo. Stigao je nakon pola sata i izvinio se zbog zakašnjenja, objasnivši da je još juče bio u Bihaću i da se sinoć, djelomično jašeći, djelomično pješačeći, vratio u Glamoč, gdje je saznao da je za danas zakazan sastanak...

Na osnovi Velebitova opravdanja, SS-major dr Heinrich pogrešno je zaključio da se Vrhovni štab još uvijek nalazi u Glamoču, a ne u Drvaru, kako je on 13. novembra, izvijestio SchaferalHelma, napomenuvši da ni podaci njemačke i ustaške vojske o tome nisu bili tačni.

Ubrzo su prešli na »dnevni red«. Dr Velebit je predložio da se razgovara o razmjeni:

- četvorice avijatičara
- grupe Nijemaca zarobljenih u Jajcu
- 19 domobranskih oficira i 860 domobrana zarobljenih u Bihaću i
- grupe ustaških funkcionera, također zarobljenih u Bihaću.

Pošto se u međuvremenu saznalo da je Andrija Hebrang razmijenjen u Slavoniji, a da Ivan Lavčević Lučić, Zlata Šegvić i Ana Pavelić više nisu živi, dr Velebit je u zamjenu za avijatičare tražio »10 djevojaka na čelu sa Olgom Nakić, koje se nalaze na dobrovoljnom radu u Neukirchenu kraj Beča, Dr Ozrena Novosela i još jednog čovjeka, ako nema Dr. Novosela onda traže nekog Kokota«.²⁸⁷

Olga Nakić, supruga Svetozara Vukmanovića Tem-

pa, jer očigledno je o njoj riječ, bila je uhapšena u velikoj provali sarajevske partijske organizacije. Kojih je devet djevojaka radilo »na dobrovoljnom radu u Neukirchenu kraj Beča«, nismo mogli ustanoviti.

Za Nijemce zarobljene u Jajcu pregovori o razmjeni već su bili u toku i moglo se samo tražiti da se sav postupak ubrza i završi.

Za razmjenu ustaških funkcionera iz Bihaća traženo je: za podžupana dra Saliha Hadžialića 10 ljudi, za stožernika Rokonjića 10 ljudi, za logornika 5 ljudi i za ravnatelja redarstva i njegova zamjenika po jednog čovjeka.

Za oficire, podoficire i ostale civile iz Bihaća ponuđena je razmjena u odnosu 1-1, s tim da se iz razmjene izuzme 4—5 oficira koji su izrazili želju da ostanu u partizanskim redovima. U slučaju povoljnog ishoda pregovora i ako se razmjena obavi, dr Velebit je izjavio da su partizani spremni da puste zarobljene domobrane bez ikakve zamjene.²⁹⁸

U ime njemačkih parlamentara glavnu je riječ vodio kapetan Heyss. On je bio za to da se pregovori ograniče na grupu avijatičara i grupu jajačkih Nijemaca o kojima su pregovori preko Leinschütza već bili pokrenuti. Nije htio da prihvati razmjenu 1:3, objasnivši da nije riječ o Nijemcima »borcima«, već o privatnim osobama, civilima, i da je za njih prihvatljiva samo razmjena u onajgrujl^ Velebit o tom pitanju nije mnogo raspravljao jer je takav omjer već bio prihvaćen i u pregovorima vođenim preko Leinschütza u Zagrebu. Prihvatio je Heyssov prijedlog, alijpod uslovom da Nijemci obezbijede~THZTnjernronlh osoba koje partizani traže.

Tako su se i pregovori sveli na razmjenu devet zarobljenika: pet Nijemaca iz Jajca i četiri avijatičara, a budući da je prihvaćen i omjer razmjene 1:1, na spisku osoba koje su partizanski parlamentari tražili za razmjenu moglo se naći samo devet osoba.

Kojih se devet »komunista«, odnosno »pripadnika Titove ustaničke grupe« našlo na tom spisku?

Čini se da se pri razmjeni jajačkih Nijemaca ostalo u granicama razgovora vođenih preko Leinschütza u Zagrebu, a o razmjeni posade domobranskog aviona dr Heinrich je pribilježio da je »za hrvatske avijatičare protivna strana tražila dvije određene ženske osobe koje se sada nalaze na radu u Njemačkoj, ukoliko su iste spremne da se dobrovoljno vrate«. ²⁹⁹

Koje su to dvije žene bile, nismo mogli ustanoviti.

»Protivna strana« — da ponovo citiramo dra Heinricha — »vodila je pregovore u svakom po-

gleđu s predusretljivošću i *stvarni dogovor, s konkretnim prijedlozima, bio je za pola sata pismeno formulisan.* (Istakli autori.) Čudnovato je bilo kako je dr Petrović bio dobro obavješten o držanju pojedinih hrvatskih ustanova, kako je bio mnogostruko bolje obaviješten kada su i gdje Hrvati netačno odgovorili na naša traženja određenih osoba. On je pokazao originalna pisma hrvatskih ustanova s kojima je dokazao svoje navode. Pored ostaloga on je, na primjer, prigovorio gospodinu Ottu: 'Ja sam prije osam dana lično razgovarao s čovjekom za koga ste mi vi prilikom posljednje razmjene kazali da više nije u životu. Prije nekoliko nedjelja njega su ustaše sami ponudili za razmjenu.'³⁰⁰

Iako dr Heinrich u svom izvještaju ne navodi ime čovjeka s kojim je dr Velebit »prije osam dana lično razgovarao«, a za kojeg mu je prilikom »livanjske razmjene« inž. Ott izjavio da »više nije u životu«, očigledno je to bio Andrija Hebrang. Pismo koje je Tito 10. novembra poslao sa Oštrelja Centralnom komitetu KPH počinje riječima: »Prilikom dolaska Andrije (Hebranga)... kod nas...«³⁰¹ što bi odgovaralo navodu dra Velebita da se s Andrijom Hebrangom sreo »prije osam dana«. A da se zaista radilo o Andriji Hebrangu, jer se i Mladen Iveković u to vrijeme mogao nalaziti u Bihaću, potvrđuju nam još neki podaci. Naime, Mile Milatović je o prvim pregovorima Marijana Stilinovića u Zagrebu, napisao:

»Pod pritiskom pregovarača koji uporno dokažu da je Andrija Hebrang živ i da se nalazi u logoru, nemački poslanik Kasche lično odlazi kod Pavelića da interveniše. Pavelić se Kascheu izvinja da se tu ne može ništa učiniti, pošto je Hebrang mrtav.«³⁰²

ATI-pismu »Zapovjedništva 6. pješačke divizije Glavnog stožeru domobranstva« u vezi »razmjene zarobljenika«, poslanom 26. novembra 1942, »glavar stožera glavnostožerni satnik Šimoković« koji je »po naređenju zapovjednika« potpisao taj dopis, pripisuje kapetanu Heyssu, koji ga je poslije sastanka s partizanskim parlamentarima 17. novembra u okolini Livna, posjetio u Mostaru, sljedeće riječi:

»Po slučaju zadnje razmjene naših i njemačkih zarobljenika kod partizana u Livnu, Poglavnik je njemačkom poklisaru, preuzvišenom g(ospodinu) Kasche izjavio, da su osobe koje su partizani tražili u zamjenu za njemačke zarobljenike, streljane odnosno da ih nema. Međutim, dne 21. IX. prigo-

dom izvršenja razmjene zarobljenika, te iste osobe zamijenjene su od naših vlasti za naše zarobljenike kod partizana. Pri ovome se ograđuje (kapetan Heyss — primj. autora) i iztiče, da je Poglavnik sigurno obmanut od mjerodanih dao takvu izjavu njemačkom poklisaru.«³⁰³

Navedeni izvodi iz dokumenata pokazuju, dakle, s kojim je čovjekom Velebit »prije osam dana lično razgovarao« i koje je dokumente pokazao kapetanu Heysu, a istovremeno potvrđuju činjenicu da je na partizanskoj listi od 15 osoba traženih za razmjenu u avgustu 1942. godine bio i Andrija Hebrang!

Nakon što su pregovori o razmjeni završeni i partizanski prijedlozi *pismeno formulisani*, preostalo je da kapetan Heyss preko nadležnih ustanova, zapravo preko njemačkog poslanika i njemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj pronade i prikupi osobe koje su partizani tražili, pa da se obavi razmjena na mjestu koje će biti naknadno sporazumno određeno. S obzirom na nastale zimske prilike, bolje reći neprilike, dr Velebit je predložio da se mjesto za razmjenu izabere u blizini Zagreba, jer su glavni pokreti i koncentracije partizanskih snaga bili u sjevernom pravcu.³⁰⁴

Pregovori vođeni 17. novembra 1942. imaju poseban značaj, s obzirom na to da su tijesno povezani s kasnijim događajima, a naročito s partizansko-njemačkim pregovorima koji su se vodili u martu 1943. godine. Tada su se u Štabu njemačke 717. pješadijske divizije u Gornjem Vakufu pojavili partizanski parlamentari Milovan Đilas, Koča Popović i Vladimir Velebit. Oni su bili opunomoćeni da pregovaraju s Nijemcima:

- »1. O razmeni zarobljenika,
2. O pitanju primene međunarodnih ratnih pravila u odnosu prema Narodno-Oslobodilačkoj Vojski Jugoslavije sa strane nemačkih vojnih vlasti,
3. O svim ostalim pitanjima koja će postaviti ova delegacija a o kojima je već bilo reći sa gospodinom) kapetanom Hejsom prilikom poslednje razmene zarobljenika u Livnu 17. novembra 1942. godine.«³⁰⁵ (Istakli autori.)

U sastavljanju punomoći, očigledno, nije učestvovao dr Velebit, jer se u tom slučaju ne bi potkrale greške u njenoj posljednjoj rečenici. Naime, pregovori nisu vođeni u Livnu, jer je ono bilo u rukama ustaša, već na oslobođenom teritoriju između Livna i Glamoča, i tada nije

bila izvršena nikakva razmjena. No, za pitanje koje želimo razmotriti, a sadržano je u trećoj tački punomoći, to nije ni bitno.

Mišo Leković u svojoj knjizi *Martovski pregovori 1943.* na tri se mjesta osvrće na novembarske pregovore 1942. o razmjenama. Na 49. stranici piše da je 17. novembra bilo govora o 1. i 2. tački navedenoj u punomoći, pa zaključuje:

»Kako nemački pregovarači nisu bili ovlašćeni da o tim pitanjima razgovaraju, to su im *partizanski delegati* uručili pismo Vrhovnog štaba za nemačkog opunomoćenog generala u Hrvatskoj general-potpukovnika Edmunda Gleza fon Horstenaua. Pismo nije sačuvano, ali je izvesno da je u njemu, pored pitanja koja su se odnosila na razmenu zarobljenika, bilo reči i o zahtevu za priznanje Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije kao zaračene strane. Na to pismo, međutim, od Nemačaca nije stigao odgovor.« (Istakli autori.)

Njemački parlamentari kapetan Heyss i inž. Ott bili su ovlašćeni da vode pregovore o razmjenama i o tome prenose partizanske zahtjeve generalu Glaiseu von Horstenau i poslaniku Kascheu. Međutim, oni su bili i pokretači razgovora o pojedinim pitanjima što su ih inicirala ta dvojica želeći da saznaju stav Vrhovnoga štaba o njima. Već smo vidjeli koja su pitanja u prvim razgovorima Marijana Stilinovića u Zagrebu, u Tuškancu, u vili pukovnika Schardta, pokretali njegovi sagovornici. Prema tome, »neovlašćenost« kapetana Heyssa i inž. Otta ni u kom slučaju nije mogla biti razlog za »uručivanje pisma Vrhovnog štaba za... general-potpukovnika Gleza fon Horstenaua«. No, o tom »pismu« još će biti govora.

A kada na 83. stranici opisuje razgovore opunomoćenika Vrhovnog štaba u Štabu 717. divizije i iznosi izlaganje dra Velebita, koji je, kao najbolji znalac njemačkog jezika, govorio u ime delegacije, Miša Leković navodi da je dr Velebit »potanko upoznao generala« Dippolda, komandanta divizije, »sa pitanjima o kojima je delegacija ovlašćena da vodi razgovore«. On zatim piše da je dr Velebit, obrazlažući treću tačku punomoći govorio

»... o političkim pitanjima o kojima je već razgovarano 17. novembra 1942. na sastanku koji su kod Livna održali partizanski i nemački pregovarači (sva ta pitanja bila su izložena u pismu /istakli autori/ koje je sa partizanske strane bilo istog dana upućeno Nemačkom opunomoćenom

generalu u Zagrebu /treba: »u Hrvatskoj« — primj. autora/ — Glezu von Horstenau).«

Još jedanput, posljednji put i najopširnije, M. Leković piše o novembarskim razgovorima na 86. stranici svoje knjige, navodeći obrazloženje koje je delegacija dala u vezi s 3. tačkom punomoći. Naravno, stav delegacije iznio je dr V. Velebit:

»Delegacija je potom prešla na obrazlaganje predloga o trećem, glavnom pitanju, koje ima 'politički karakter'. Po njenom mišljenju o tom se pitanju moglo razgovarati i ranije, tim pre što je ono bilo predmet *neobavezujućih razgovora na sastanku* koji je, povodom pregovora o razmeni zarobljenika, održan 17. novembra 1942, kod Livna i na kome su sa nemačke strane učestvovali vojno-privredni oficiri kapetani Hejs i Kulih i već pomenuti inženjer Hans Ot. *O tom pitanju bilo je reći i u pismu koje je tada bilo upućeno nemačkom generalu u Zagrebu Glezu Horstenau* (istakli autori) i na koje nije dobijen odgovor.« Delegacija, obrazložio je dalje Velebit, »stavlja do znanja da Vrhovni štab ne vidi razloga da se neprijateljstva sa nemačkim oružanim snagama i dalje nastavljaju. Partizanske jedinice vode borbu protiv nemačkih trupa, jer su prinuđene da se brane. Narodnooslobodilački pokret predstavlja nezavisan pokret koji niko sa strane ne potpomaže. On se, doduše, u svojoj propagandi oslanja na Sovjetski Savez, ali sa Londonom, koji podržava jugoslovensku izbegličku vladu i njenu četničku vojsku u zemlji, ne želi da ima nikakvu vezu.«

Kako vidimo, Vladimir Velebit je na sastanku u Gornjem Vakufu izložio stav partizanske delegacije, a on je i 17. novembra vodio, kako M. Leković piše, »neobavezujuće razgovore« sa spomenutim njemačkim parlamentarima. Ovdje je, vjerovatno, pri štampanju rukopisa nastala greška, pa je ispalo da je Kulih »vojnoprivredni oficir« iako autor za njega ranije navodi tačne podatke: »Alfred Hajnrih (Alfred Heinrich), specijalni referent Ajnzackomande policije i službe bezbednosti (Einsatzkommando Polizei und Sicherheitsdienst) u Sarajevu koji se prestavio kao Kulih (Kulich).«³⁰⁸

O partizansko-njemačkim pregovorima od 17. novembra 1942. godine poznati američki historičar jugoslavenskog porijekla Jozo Tomasevich napisao je u svo-

joj knjizi *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941—1945* sljedeći tekst:

»Još prije nego je operacija Weiss (četvrta neprijateljska ofanziva — primj. autora) otpočela, partizani i Nijemci vodili su pregovore, a 5. septembra i 17. novembra razmijenili su zarobljenike. (17. novembra nije vršena nikakva razmjena — primj. autora). Tom su prilikom partizanski predstavnici *uručili pismo za generala Glaisa* (istakli autori), njemačkog vojnog opunomoćenika u NDH, u kojem su objašnjavali da Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije nije banda, već nezavisna oružana sila s vojnom disciplinom, i predložili su uzajamnu primjenu propisa međunarodnog ratnog prava s osobitim obzirom na zarobljenike i ranjenike. Tredovnu razmjenu zarobljenika i neku vrstu primirja, ~~između obje strane~~ za te prigode.¹³¹ Ne samo Glaise nego i Kasche, njemački poslanik u Zagrebu, a i zastupnici njemačkih ekonomskih organa, bili su za takav kontakt i razmjenu zarobljenika, kako bi na taj način izvukli neke korisne obavještajne podatke. Također su htjeli neki modus vivendi s partizanima, jer su se na teritoriju koji su oni oslobodili nalazili neki važni rudnici. Uopće, nadali su se smirenju hrvatskog teritorija južno od Save i prestanku sabotaze na vitalnoj željezničkoj pruzi Zagreb—Beograd. Međutim su Hitler i von Ribbentrop bili protiv svakog modusa vivendi. Njihovo je mišljenje, naravno, prevladalo i partizanski prijedlozi ostali su bez odgovora.«

U napomeni broj 131 J. Tomasevich je pribilježio:

»Na žalost, nisam mogao naći kopiju tog pisma, ali svoje znanje o njemu zasnivam na tekstu izjave koju su partizanski predstavnici dali 11. marta, a koja u mnogome ponavlja pismo od 17. novembra,«³⁰⁷ (Istakli autori.)

Iz citiranih tekstova Lekovićeve knjige proizlazi sljedeće:

1) dr Velebit je 17. novembra predao kapetanu Heysu »pismo Vrhovnog štaba za njemačkog opunomoćenog generala«;

2) Pismo nije sačuvano, »ali je izvesno da je u njemu« bilo govora o pitanjima »razmene zarobljenika« i »priznanja NOVJ kao zaračene strane«;

3) 17. novembra je razgovarano i »o političkim pitanjima« i »sva ta pitanja bila su izložena u pismu«;

4) dr Velebit je 17. novembra vodio i »neobavezujuće razgovore«, ali je i o pitanjimatih »neobavezujućih razgovora« — »bilo (Je) reči i u pismu«.

M. Leković je zaista vrlo temeljito i dokumentovano obradio martovske pregovore. Međutim, iako konstatuje da »pismo« nije sačuvano, on, na osnovi razgovora vođenih u martu 1943, zaključuje što je sve sadržavalo to »pismo«, ne navodeći za te tvrdnje nijedan izvor niti svjedočenje, iako je iskoristio »sve tada dostupne izvore, i pismenu izjavu Vladimira Velebita, glavnog partizanskog pregovarača, koju je za tu svrhu napisao«. ³⁰⁸ Za svoje tvrdnje u vezi s *pismom* nigdje ne citira dra Velebita, a on je, navodno, »pismo Vrhovnog štaba za nemačkog opunomoćenog generala« predao kapetanu Heyssu! Istina, dr Velebit je u jednom intervjuu izjavio da se tih događaja slabo sjeća i da sumu izbljedjeli. Ali mora se igrati na umu i sama činjenica da se on toga ne sjeća. Na pisanje J. Tomasevicha nećemo se posebno osvrtni jer on sam piše da nije »mogao naći kopiju tog pisma« i da svoje »znanje o njemu zasniva na tekstu izjave koju su partizanski predstavnici dali 11. marta (1943. godine — primj. autora), a koja u mnogome ponavlja pismo od 17. novembra« (1942. godine). Bez odgovora ostaje samo pitanje kako je J. Tomasevich mogao zaključiti da se u »izjavi koju su partizanski predstavnici dali 11. marta... u mnogome ponavlja pismo od 17. novembra« kada sam tvrdi da to pismo nije pronašao?!

Čudnovato je da je tako vrsnim, pedantnim i savjesnim historičarima kakvisuTbe/ sumnje, i M. Leković i J. Tomasevich o stao nezapažen podatak naveden u 3. tački punomoći koju je Vrhovni štab dao partizanskim parlamentarima, a u kojoj doslovno piše da se oni ovlašćuju da razgovaraju...

»3. O svim ostalim pitanjima koja će postaviti ova delegacija a o kojimaje *već bilo reči* sa gospodinom) kapetanom Heyssom... 17. novembra 1942.« (Istakli autori.)

S obzirom na sve okolnosti koje su dovele do martovskih pregovora, a koje je M. Leković s izvanrednom sistematizovanošću Lpedanterijom obradio, Vrhovnom je štabu izuzetno stalo do uspostavljanja kontakta i pregovaranja, a sigurno i punomoć imala mnogo veću težinu da se Vrhovni štab u njoj pozvao na svoje *pismo*

upućeno generalu Glaiseu von Horstenau nego na »reći sa gospodinom) kapetanom Heyssom«!

Ono što se sigurno može tvrditi jest ovo: *pismo* je postojalo, ali to nije bilo *pismo Vrhovnog štaba*, a pošto ga ni mi nismo pronašli, možemo samo reći da u njemu, iajvjerojatnije, nije bilo ono što navode M. Leković i J. Tomasevich, ili bar ne sve to.

O razgovorima vođenim 17. novembra 1942. godine, koliko smo mogli utvrditi, sačuvana su samo četiri dokumenta: izvještaj »Zapovjedništva 6. pješačke pukovnije« u Mostaru od 26. novembra 1942. i tri izvještaja šefa sarajevskog Gestapa SS-majora dr Heinricha.

Za analizu događaja od 17. novembra naročito su značajni izvještaji dra Heinricha kao učesnika pregovora i razgovora. On je o tim razgovorima svojim pretpostavljenima poslao tri izvještaja:

- dva 23. novembra 1942 (broj 654/42 i broj 655/42) i
- jedan 24. novembra 1942 (broj 658/42).³⁰⁹

Svim trima izvještajima jedan se od autora ove knjige davno koristio (Slavko Odić, *Neostvoreni planovi*, Zagreb, 19611, 'M. Lekoviću je to promaklo iz vida. mada je u pregledu upotrijebljene literature naveo i tu knjigu "

~U prvom izvještaju od 23. novembra (broj 654/42) dr Heinrich govori isključivo o razmjenama i konstatuje, da ga ponovno citiramo:

»Protivna strana (dr Velebit — primj. autora) vodila je pregovore u svakom pogledu s predusretljivošću i stvarni dogovor, s konkretnim prijedlozima, bio je za *pola sata pismeno formulisan.*« (Istakli autori.)

Znači, nije sej-adilo o nikakvom-»pismu Vrhovnoga i štaba za nemačkog opunomoćenog generala«, već o j pismenom rezimeu — zaključcima u vezi s razgovorima o razmjenama zbog kojih su se obje strane i sastale.

Nešto od onoga što navode M. Leković i J. Tomasevich zaista je činilo »neobavezujuće razgovore« o kojima je dr Heinrich istoga dana, 23. novembra, napisao poseban izvještaj s brojem 655/42 kao dopunu izvještaju broj 654/42.

Da politička pitanja nisu bila predmet pisma formulisanog pola sata nakon pregovora, dr Heinrich potvrđuje prvom rečenicom svog izvještaja broj 655/42:

»Poslijeupregovora vođenih s Titovim opunomoćenikom radi razmjene zarobljenika pružila se

prilika za jedan *dulji politički razgovor* s dr Petrovićem» (Istakli autori.)

Dr Heinrich je pribilježio i svoje utiske o dru Velebitu, kao i sve što mu je on u razgovoru rekao. Vrijedno je citirati bar nešto od toga:

»Dr Petrović govori perfektno njemački i lično ostavlja najbolji utisak, samo ne utisak jednog ubijedenog fanatičnog komunista. On je pravnik i bez sumnje jedan od najbližih Titovih savjetnika. Njegova politička shvatanja koja je iznio o sadašnjem stanju u hrvatskom prostoru, s obzirom na hrvatsko državno rukovodstvo i na njegove organe, potpuno je ispravno. Njima je poznato bankrotstvo tog rukovodstva i pozadina toga i stvar je 'partizana' da te greške propagandistički iskoriste i da vlastitim korektnim postupanjem dokažu da su oni, tj. 'partizani', jedini koji mogu ponovno da obuhvate Hrvate. Slovence i Srbe i da ih dovedu do ujedinjenja. Oni neće ponavljati greške koje su pravili jugoslavenski režimi, nego će znati da otklone ono što bi dovelo do toga da se u budućoj državi s jednom od tri grupe 'drugorazredno' postupaju. Ovu su grešku prvo pravili Srbi u bivšoj jugoslavenskoj državi prema Hrvatima, a djelomično i prema Slovencima, a sada tu istu kratkovidnu grešku prave Hrvati, tj. ustaše — to je naročito naglasio da bi istakao razliku između ovih i upotrebljivih ali po strani stojećih Hrvata — u njihovoj novoj državi. Oni, tj. partizani[^] ja moram da upotrebim ovaj izraz jer ga je dr Petrović za vrijeme razgovora upotrebljavao s naročitim naglašavanjem (SS-major Heinrich opravdava upotrebu riječi partizan jer je Himmler zabranio njenu upotrebu u izvještajima — primj. autora) — mogu da budu zadovoljni sa svojim dosadašnjim uspjesima u pravcu ponovnog ujedinjavanja slavenskih elemenata. ... (Partizani) namjeravaju da uspješno napreduju i u slovenskom području, a iz nagovještavanja dr Petrovića moglo se razabrati da oni poseban značaj pridaju upravo prodiranju prema sjevero-zapadu i sjeveru u pravcu njemačke granice, pa i prekri nju. Duhin se utisak da je dr Petrović naročito dobro obavješten o položaju u Zagrebu — u najmanju ruku moglo se naslutiti da je izvanrecino obavijješten o stanju po ministarstvima. ~51im u vezi on je predložio da se za buduće pregovore izabere neko mjesto u koje se može, lakše stići iz Zagreba.

O općem političkom položaju dr Petrović je rekao da Njemačka u Rusiji i dalje ima dobro opremljenog i hrabrog protivnika i da je za Njemačku u Rusiji najznačajnije da ove godine nije mogla da osvoji petrolejske izvore. Poteškoće koje će Njemačka zbog svoje jake mehanizacije imati upravo radi pomanjkanja goriva uskoro će se pokazati. Uslijed prodiranja Amerikanaca i Engleza u Africi, Njemačka će biti prisiljena da Afriku potpuno napusti a to će onda biti trenutak za anglo-američku invaziju Italije, što je već znak približavanja sloma. U Italiji postoje jake suprotnosti između vojske i fašizma. Osim toga Italija — nešto što on ne razumije — već dugo vremena saraduje sa četnicima Draže Mihailovića koji je istovremeno ministar rata u Vladi u Londonu. Upitao je kako Njemačka može da to dopusti. Dr Petrović je uvjeren da Njemačka ubuduće neće moći da izađe na kraj s poteškoćama koje se svuda pojavljuju. Njemačka nije u stanju da od bilo kuda izvuče snage da bi ih ubacila tamo gdje su joj potrebne za odlučujući udarac, na pr. ovdje na Balkanu, ili za sprečavanje raspadanja Italije.«

Već smo govorili o tome da su opunomoćeni general u Hrvatskoj Glaise von Horstenau i poslanik Kasche svoje vlastite inicijative, zbog stava OKW i Ribbentropa prema pregovorima s partizanima (a i jedan i drugi su smatrali da su ti kontakti vrlo korisni), prikazivali kao prijedloge koji su potekli od partizana. To nedvojbeno potvrđuje i SS-major Heinrich na kraju tog izvještaja:

»Njemački poslanik je predložio ing Ottu da on u ličnom razgovoru s pregovaračima protivne strane sugerira protivnoj strani da ona predloži njemačkim ustanovama uspostavljanje neutralne zone, da bi se u obostranom interesu otklonili sukobi s njemačkim trupama.«

Dr Heinrich je svoje izvještaje dostavljao zapovjedniku policije bezbjednosti i službe bezbjednosti u Beogradu SS-pukovniku i pukovniku policije dr Schäferu ili zamjediiku i policijskom atašeu Njemačkog poslanstva u Zagrebu. A budući da se podrazumijevalo da je prepiska unutar Glavnog ureda bezbjednosti Reicha i njegovih ustanova povjerljivog karaktera, uz naznaku broja akta nikada nije stavljena neka posebna oznaka (tajno, strogo tajno itd.). Takve oznake nema ni na citiranom dopisu dra Heinricha uz broj 655/42. Međutim, taj je dopis izuzetak s kojim se prvi put srećemo. Na njego-

voj trećoj stranici, koja počinje upravo citiranom rečenicom, dr Heinrich je crvenim mašinski otkucanim slovima napisao »Tajno«! (Geheim). Nakon primitka dopisa i SS-pukovnik Schäfer je na prvoj stranici izvještaja crvenom olovkom napisao »tajno!«, čak to, crvenom olovkom još potcrtao! A kada je prvi izvještaj dra Heinricha od 23. novembra (broj 654/42) stigao SS-potpukovniku Schäferu, on je na njega crvenom olovkom pribilježio: »To je nemoguće!« Taj je izvještaj, konačno stigao i u Berlin. Zamjenik Müllera, šefa Ureda IV (Gestapo) u Glavnoj upravi bezbjednosti Reicha, SS-general-lajtnant Panzinger, uputio je 21. januara 1943. godine SS-pukovniku Schäferu depešu:

»SS-major dr Heinrich se angažovao u pregovorima s ustanicima za zamjenu zarobljenika. Šef Ureda IV smatra da je nezgodno da on učestvuje u tome. Policijski ataše u Zagrebu također je instruiran da ne učestvuje u ovim pregovorima, pa makar to njemačko poslanstvo želi.«³¹⁰

Schäfer, za kojeg je cijeli taj slučaj bio ne samo »nemoguć«, nego i vrlo neprijatan jer su prigovori na adresu njegova potčinjenog, dra Heinricha, bili indirektno upućeni i njemu, požurio je da se opravda i 26. januara 1943. godine poslao Panzingeru depešu:

»Do učešća SS-majora dr Heinricha u pregovorima s predstavnicima ustanika u novembru 1942. godine došlo je bez moga znanja, ali na izričitu želju 718. pješadijske divizije. Kada me je Heinrich dopisom od 24. 11. 1942. upoznao s tim, zabranio sam odmah svako daljnje učestvovanje u pregovorima.«³¹¹

Da bi se shvatila ta reagovanja dra Schäfera i Müllera, treba imati na umu činjenicu da je u Hitlerovu Glavnom stanu 18-19. 12. 1942. održan sastanak s načelnicima njemačkoga talijanskog generalštaba i ministrima spoljnih poslova Njemačke i Italije, na kojem je dogovoreno izvođenje velike operacije protiv NOV i POJ. Naravno, odgovarajući razgovori i izvještavanje na tu temu, a zatim izvjesne pripreme provedene su u Njemačkoj i prije, a to se i te kako odrazilo na stavove njemačkih ustanova i operativnih jedinica i u tzv. NDH i u Reichu.

No, da se vratimo na *tajni* dio Heinrichova izvještaja od 23. novembra i vidimo kako je inž. Ott naveo partizanskog parlamentara dra Velebita na razgovor o temi koju mu je sugerirao poslanik Kasche.

Budući da mu je bilo poznato da se Žunarević (Marian Stilinović — primj. autora) radi važnih zadataka koji su mu povjereni nalazi u Sloveniji, on se, ne našavši prikladniji način, očigledno, poslužio varkom. Saopćio je dru Velebitu da je njemu (!) Žunarević u Zagrebu, prilikom razgovora o »livanjskoj razmjeni« predložio »saradnju s njemačkim trupama — sličnu saradnji Talijana s tzv. 'antikomunistima' (četnicima — primj. autora) u Hercegovini« i predložio tu temu za razgovor. »Dr Petrović je« — pribilježio je dr Heinrich — »smatrao da se i sada može razgovarati o saradnji po stanovitim pitanjima, ali je rekao da se on o tome prije svega mora informisati. U svakom slučaju oni su (partizani — primj. autora) i sada kao i ranije neprijatelji D. M. (Draže Mihailovića — primj. autora) i angloameričkih plutokrata.«

U sklopu tog razgovora inž. Ott je onda naveo razgovor i na pitanje »neutralne zone«, na što ga je »dr Velebit upitao da li bi Nijemci bili spremni da partizanima liferuju i oružje?« kao što rade Talijani četnicima.

»To je bilo negirano« — piše dr Heinrich — »ali mu je bilo stavljeno do znanja da bi neutralizacijom stanovitih područja partizanske snage bile oslobođene za akcije na drugim područjima, na pr. protiv 'antikomunista' i da bi tamo imale mogućnost pribavljanja oružja (razoružavanjem četnika — primj. autora).TJr Petrović je na to primijetio da bi se njima (partizanima — primj. autora) moralo priznati jedno znatno područje i da će on pribaviti o tome prijedlogu informacije i direktive te da će prilikom slijedećeg sastanka iznijeti partizanske prijedloge.«

Iz svega izloženoga može se izvući samo jedan zaključak: Vrhovni štab nije uputio generalu Glaiseu von Horstenau nikakvo pismo i nije bio inicijator razmatranja »političkih pitanja«, što mu pripisuju M. Leković i J. Tomasevich: bio je to njemački poslanik Siegfried Kasche! Zbog toga, naravno, na nenapisano pismo nije ni mogao stići odgovor. A o martovskim pregovorima još ćemo govoriti u četvrtom tomu knjige *Partizanska obavještajna služba 1943—1945*.

Poslije novembarskih razgovora nije bilo novog susreta predstavnika Vrhovnog štaba s opunomoćenicima generala Glaisea von Horstenaua i poslanika Kaschea, a i pregovori o razmjeni koji su prije otpočeli (oktobar—novembar 1942) nisu realizovani!

Nakon povratka u Mostar, s pregovora vodenih 17. novembra između Livna i Glamoča, kapetan Heyss je posjetio »Zapovjedništvo 6. pješačke divizije« i obavijestio ga o pregovorima i ponudi partizana da se u Bihaću razmijene zarobljeni pripadnici oružanih snaga tzv. NDH, funkcioneri organa vlasti i ustaške stranke. Štab divizije je 26. novembra poslao odgovarajući izvještaj Glavnom stožeru domobranstva, a »Ministarstvo Hrvatskog Domobranstva Oč Odjel« 1. decembra 1942. prosljedilo ga je Ustaškoj nadzornoj službi, Uredu I s napomenom:

»Obzirom na zapovjed Poglavnika od 1. o. m. (naš 6199/taj. od 1. o. m.) i na stanovište Glavnog Stana Poglavnika da se zamjene izvrše molim u sporazumu sa ovim odjelom poduzeti potrebne korake za izvršenje ovih zamjena.«³¹²

Nismo naišli na dokumente iz kojih bi se vidjelo je li i što je po ovoj napomeni poduzeto u decembru 1942.

Međutim, pregovori o razmjeni partizana zarobljenih u Livnu u oktobru 1942. najvjerojatnije su vođeni neposredno između neke partizanske komande i ustaških vlasti u Livnu i prije njemačko-partizanskih pregovora 17. novembra. O tim pregovorima saznajemo iz izvještaja zapovjednika 5. oružničke pukovnije pukovnika Stjepana Tome broj 2312, ali bez naznake datuma. On je, u stvari, Ustaškoj nadzornoj službi u Zagrebu i njenim Uredima I i II, »Zapovjedništvu III. domobranskog zbora« u Sarajevu te nizu drugih komandi i nadležstava prenio izvještaj »Oružničkog voda Livno« o »zamjeni partizana za naše ljude«:

»Dana 21. studenog 1942. izvršena je zamjena zarobljenih partizana u mjestu Livno sa taocima Hrvatima koje su odveli partizani iz Livna prilikom povlačenja.

Zamjenjeno je 27 osoba i to sjeverno od Priluka 1 km. a udaljeno od Livna 8 km. Predstavnik naših vlasti bio je ustaški satnik Lovrinčić Krunoslav zapovjednik VII. ustaške bojne, a sa partizanske strane Karlo Leonardi Dr. prava rodnom iz Trogira.

Pri razmjeni prisustvovala je sa partizanske strane jedna grupa crnogoraca.«³¹³

Nedostaju detaljniji podaci o toj razmjeni, kao i o osobama koje su tada razmijenjene.

Bila je to posljednja razmjena na terenu Bosanske krajine 1942. godine.

Pregovori o razmjeni posade domobranskog aviona i stručnjaka preduzeća »Elektro-Bosna« iz Jajca, međutim, zbog očigledne ustaške sabotaže njemačko-partizanskih razmjena nisu se privodili kraju. U tom smislu uopće nije koristilo ni pismo njemačkog vojnoprivrednog oficira pukovnika Scharhta, poslano 14. decembra 1942. godine njemačkom opunomoćenom generalu u Hrvatskoj Glaiseu von Horstenau, zapovjedniku njemačkih trupa u Hrvatskoj generalu Rudolfu Lütersu (Liters) i Vojnoprivrednom štabu Wehrmachta na Jugoslaviji:

»Po povratku prokuriste firme iz Jajca (Leinschütz — primj. autora) dobiven je prvi izvještaj o novom razaranju fabrike. Iako su razaranja djelomično jako velika, firma će nastojati da tvornicu što prije opravi i osposobi, da bi se što prije mogla ponovo staviti u pogon. Ali... preduslov je za to da se osoblje koje se nalazi u zarobljeništvu ustanička, razmjenom ponovo stavi firmi na raspolaganje.

Prilikom prvog zauzimanja Jajca u zarobljeništvu su pali ing. Otmar Siglhuber, knjigovođa Franz Leinschütz i gospođica Resi Mehr. Prilikom napada u novembru, zarobljeni su ing Bruno Škrivanić, šef električne centrale i kemičari ing Ivan Erdelji, ing. Ivan Mlakar, profesor Nebodar Škarica i majstor Franjo Konopek.

Vojnoprivredni oficir smatra da se bez povratka inženjera i kemičara tvornica ne može ponovno osposobiti i da se, bez sumnje, takvi stručnjaci neće moći iz Reicha staviti na raspolaganje. Stoga se moli da se Siglhuber i ostali što je moguće brže razmijene, a razmjena 5 lica — Škrivanić i ostali — što prije pokrene.«³¹⁴

Unatoč toj intervenciji na najvišim mjestima, ipak su pregovori oko razmjena zbog početka velike četvrte neprijateljske ofanzive privremeno prekinuti.

Međutim, kako u toku priprema, tako i u toku same ofanzive, njemački su se štabovi obilato koristili obavještajnim podacima što su im ih dostavljali do tada razmijenjeni zarobljenici i, još više, posrednici u razmjenama.

ZAGREBAČKE ISPREPLETENE OBAVJEŠTAJNO-DIVERZANTSKE MREŽE

formiranje i rasformiranje Vojnog komiteta — prvi obavještajni podaci i veze — likvidacija Ljudevita Tiljka — »inženjerska obavještajna grupa« — sjećanje sekretara zagrebačkog Mjesnog komiteta — umjesto u Moskvi, u Španiju — diverzanti ili obavještajci — bjekstvo iz francuskog logora — nedorečeni i proturječni podaci — povratak u Zagreb — nešto nije u redu s datumima — neosnovane tvrdnje — diverzantski kursovi — ipak rad i na obavještajnom planu — Krajačićev odlazak u Zemun i Beograd — ko je bio Ivan Srebrenjak Antonov — dva važna svjedočenja — prvi ratni dokument o Antonovu — zagonetni »Bak« — dok istraga traje, odluka se odlaže — Antonov »raspušta svoju vojsku« — V. Bakarić nije bio oduševljen — hapšenje Antonova i Hebranga — Ivan Krajačić se vraća u Zagreb — Antonov nikoga nije izdao — ko je bio »šef« — još jedna Krajačićeva funkcija — Valdes i Stela u Sloveniji — Fisherov obavještajni izvještaj Moskvi — Stevan je, ipak, bio Stevo — na zahtjev »direktora« natrag u Zagreb — ko je bježao od istine »kao vrug od tamjana« — dva vremen-ski pogrešno locirana događaja — »punkt« u tvornici li-keru »Beker« — organizacija i rad partijske obavještaj-ne službe u Zagrebu potkraj 1942. godine

Početakom 1941. u Zagrebu, koji je tada imao oko 220 000 stanovnika,¹ djelovalo je, pod rukovodstvom Mjesnog komiteta Komunističke partije Hrvatske i šest njegovih rajonskih komiteta, oko pet stotina članova Partije.²

Prvih dana maja 1941. godine Tito je u Zagrebu organizovao savjetovanje KPJ kojem su prisustvovali delegati iz svih krajeva okupirane i raskomadane Jugoslavije, osim iz Dalmacije, čiji je predstavnik bio spriječen, te iz Makedonije, čiji je »P(okrajinski) K(omitet) pokazao održavanje veza s nama i povezao se s KP Bugarske odmah u početku okupacije Makedonije«.³ Na savjetovanju je odlučeno, pored ostaloga, da se, kako je to definisao Tito, »pri svim rukovodstvima KPJ formiraju vojni komiteti sa zadatkom da prikupljaju oružje, pripremaju ljudstvo za oružane formacije, *organiziraju obavještajnu službu itd.*“⁴ (Istakli autori.)

Odmah poslije majskog savjetovanja pri Centralnom komitetu KPH (Andrija Hebrang, Ivan Rukavina, Marko Simenić) osnovan je Vojni komitet, a potkraj tog istog mjeseca Vlado Popović i Andrija Hebrang formiraju i Vojni komitet Mjesnog komiteta KPH za grad Zagreb. Međutim, »do napada Hitlerove Njemačke na Sovjetski Savez rad Komiteta je bio dosta neorganiziran, više individualan« i »tek nakon napada na SSSR... postao je organiziraniji« — napisao je poslije rata Šime Balen, jedan od članova tog komiteta.⁵

»Koncem srpnja ili početkom kolovoza 1941. raspušten je Vojni komitet, jer se smatralo da M(jesni) K(omitet) KPH kao štab Partije mora biti, u stvari, vojni komitet koji treba da vodi sve borbene akcije« — napisao je drugi član tog komiteta Ante Milković.⁶

Odluka o raspuštanju Vojnog komiteta MK KPH bila je, vjerovatno, nakon povratka Vlade Popovića iz Beograda (6. jula), uslovljena i formiranjem Operativnog rukovodstva, koje je zamijenilo dotadašnji Vojni komitet CK KPH, kao i općim razvojem događaja u Zagrebu. U ostalim je gradovima, kada su za to postojali uslovi, nastavljeno formiranje i aktivnost vojnih komiteta, što se pokazalo korisnim, naročito s obzirom na njihovu obavještajnu aktivnost.

Kada je Ivan Božičević, član Mjesnog komiteta KP Hrvatske u Zagrebu od marta do kraja decembra 1941. godine, otišao u partizane, detaljnije je objasnio rad zagrebačkih komunista i aktivista NOP-a na obavještajnom planu:

»Partija je bila informirana o svemu što se događa u gradu, u tvornicama, školama, nadležnostima. Nijedan važniji transport nije mogao proći kroz Hrvatsku, a da komunisti i simpatizeri zaposleni na željeznici ne bi o tome obavijestili Partiju. Pa i u organima vlade NDH i u policiji Partija je imala svoje suradnike.«⁷

Nažalost, Božičević nije rekao kome su iz Partije dostavljani podaci o »važnijim transportima kroz Hrvatsku« odnosno kako su oni u to vrijeme (1941) bili korišteni. Isto tako ne imenuje nijednog saradnika Partije »u organima vlade NDH i u policiji«!

Malo konkretnije podatke o korištenju podataka o željezničkim transportima govori se u sjećanjima grupe predratnih članova KPJ, koja je djelovala na Zagrebačkom kolodvoru:

»Karei Korošec je uspostavio telegrafsku vezu s Novskom, Capragom, Križevcima i drugim stanicama, pa su mu njegovi drugovi, dogovorenim šiframa, javljali s terena o sastavu transporta. Također je i on njima javljao o transportima koji su prolazili kroz Zagreb, dolazeći iz Njemačke, a kretali su se u pravcu istoka ili u Bosnu. Neki su se transporti formirali na stanicama u Zagrebu. Korošec je svojim vezama na terenu to javljao kako bi one mogle obavijestiti partizanske jedinice da poduzimaju odgovarajuće mjere. Tada bi u akciju stupili partizanski diverzanti.«⁸

Jednog od saradnika Partije koji su radili u ustaškoj policiji spominje samo Ivan Denac, koji se, kao član Rajonskog komiteta KPH na Trešnjevci, potkraj aprila ili

početkom maja 1942. povezao s Grgom Jankesom, španskim borcem, tada povjerenikom Biroa CK KPH u Zagrebu:⁹

»Odlučeno je da odem na slobodni teritorij s Jankesom. Naš odlazak je bio izveden pod posebnim okolnostima. Grga Jankes dobio je vezu s drom Velčićem, koji je bio zamjenik šefa privredne policije u Zagrebu. Pomoću njega organizirao je da mi idemo kao neka policijska inspekcija u Novi Vinodol, koji je bio pod administracijom NDH. Dr Velčić je izradio dokumente za Jankesa, a ja sam dobio legitimaciju studenta Pravnog fakulteta kao praktikant na policiji. Ja nisam znao kakva je to veza s Velčićem. Jankes mi je rekao da moramo biti oprezni, jer da on nudi usluge za NOP i da želi ići u partizane, ali da mu je sumnjiv. Krenuli smo kolima i došli do Ogulina oko kojeg je bila neka lokalna ofenziva na partizane. Organi NDH su tražili od nas da uđemo u Ogulin da bi u policijskoj stanici provjerili tko smo, jer im je bilo čudno kako se mi usuđujemo, kao ustaška policijska ekipa, da tako kuražno idemo kroz Gorski kotar gdje je bilo partizanskih zasjeda. U Ogulinu je policija telefonirala u Zagreb. Mi smo čekali ispred stanice, a dr Velčić je bio u stanici s policajcima. Poslije izvjesnog vremena je izišao, pošto je sve bilo u redu, pa smo krenuli dalje...«¹⁰

Navode Ivana Denca potvrđuje i pismo Konspiratora (Dragutina Sailia), rukovodioca Povjerenstva CK KPH u Zagrebu, poslano Vladi Popoviću, sekretaru CK KPH, 6. maja 1942. godine. Konspirator u tom pismu, između ostaloga, javlja da je policija saznala za boravak Grge Jankesa u Zagrebu, da je pod policijskom »paskom (je) Ljubljanska ulica gdje su navodno Dr i Grga bili na košti«, te da su »zbog toga (smo) Grgu sklonili«, a njegove je poslove preuzeo Stevo Krajačić.

Redakcija druge knjige edicije *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB ...*, u kojoj je objavljeno Konspiratorovo pismo, u napomeni objašnjava da je Dr, u stvari, Đuro Velčić.¹¹

Mjesec dana kasnije, 6. juna 1942, Vlado Popović piše Brki (Ivanu Krajačiću Stevi) i Konspiratoru da je »prije neki dan stigao (je i) Fric sa još jednim drugom« na oslobođeni teritorij.¹² Fric je bio pseudonim Grge Jankesa, a »jedan drug« s kojim je Fric stigao bio je Denac.

»Duri koji je doveo Frica« — piše dalje Vlado — »trebate platiti utrošen benzin. Radi se o 120 li-

tara. U ostalom on ima za sav utrošak pismenu potvrdu. Koristite veze s njim, ali je potrebno da budete oprezni. Na putu s Fricom pokazao se dobar i vrlo spretan.«¹³

Rezervisanost prema Đuri Velčiću izražava i Ivan Krajačić u pismu Centralnom komitetu KPH od 20. juna 1942. riječima:

»Đuro koji je vozio Frica ne može se za drugo ništa iskoristiti nego za takove svrhe u ostalom sve je to linija Marine (Marina Gregorić — primj. autora) kojoj ja vrlo oprezno pristupam.«¹⁴

U primjedbama na rukopis Paje Gregorića, pisanim 16. 12. 1976, Bogdan Crnobrnja također spominje Veljića, ali kao Veljčića. Taj dio primjedaba glasi:

»... govoriš da si sreo nas nekolicinu u Gornjem Daruvaru 15. marta (tu sam prvi put vidio i čuo za Veljčića). Trebalo bi nešto reći, zašto se toliki broj nas okupio t.j. o svrsi susreta. Dodajem da je bio prisutan i Karlo Mrazović, Grga Jankes i Maja Komar. Da te podsjetim, Grga i Maja su otišli sa Veljčićem u Daruvar i tamo 'legalno' u hotelu prespavali i zatim produžili na bjelovarski teren. Maja je ubrzo zatim uhapšena. Taj je susret bio nešto kasnije — koncem marta. Gašpar i ja smo došli do tebe u Jamu pa smo zajedno prosljedili u Gornji Daruvar. Mi smo na sastanak bili pozvani kao komandant i politički komesar I odreda, a ostali drugovi kao partijski rukovodioci na terenu.«¹⁵

Što se kasnije dogodilo s_drom Veljčićem, nismo utvrdili.

U Zagrebu se, kao i u ostalim gradovima okupirane Jugoslavije, uspješna aktivnost partizanskih obavještajaca odvijala u toku ljeta 1941, ponajprije, ako ne i isključivo, na kontraobavještajnom planu. I pritom su se, kao i drugdje, nastojali prije svega zaštititi vlastiti redovi od neprijateljskih agenata. O prvoj većiti akciji te vrste piše tadašnji član Mjesnog komiteta KPH u Zagrebu Blaž Mesarić:

»U ljeto 1941. godine u Zagreb je došao policijski agent Ljudevit Tiljak, koji je nanio mnogo zla beogradskoj partijskoj organizaciji. Njegov je zadatak, očigledno, bio da se infiltrira u partijske redove, da osmatra djelatnost organizacije i da joj u pogodnom trenutku zada težak udarac. Međutim, primijetila ga je i pratila partijska organizaci-

ja da bi se ustanovilo gdje zalazi i s kim se povezuje. Budući da je ocijenjeno da njegova djelatnost postaje opasna za partijski aktiv, on je uhvaćen, saslušan i likvidiran.»⁶

Taj je pothvat izvršen usred Zagreba početkom jula 1941. godine. Nije utvrđeno koliko su u tome mogla biti iskorištena obavještenja što ih je Tiljak dao u toku saslušanja.

Zagrebačka željeznička radionica, sa oko dvije hiljade zaposlenih imala je važnu ulogu u borbi zagrebačkog proletarijata za sve vrijeme postojanja Kraljevine Jugoslavije i u svim je situacijama bila snažno uporište Komunističke partije. Ona je svoju revolucionarnu tradiciju nastavila i u najtežim uslovima nastalim rasparčavanjem Jugoslavije u aprilskom ratu i stvaranjem »Nezavisne Države Hrvatske«, svrstavajući se u prve redove protiv okupatora i ustaških kvislinga. U njoj je već u drugoj polovini 1941. godine djelovala specijalna obavještajna grupa poznata pod nazivom Inženjerska obavještajna grupa, o kojoj je *dr Ivan Očak*, i sam član te grupe, 1983. godine Tiaptsao rovo":

»Uskoro poslije formiranja grupe imali smo već i prve rezultate obavještajnog rada. Prilikom jednog dolaska ustaša uspjeli smo obavijestiti sve drugove koji su bili pod sumnjom, i oni su se sklonili sa svog radnog mjesta. Ustaše su obično hapsili drugove na radnom mjestu. Tom prilikom nisu našli one zbog kojih su došli. Jedan od onih koji je tada spašen bio je Mutak. On je, kad sam mu javio da idu ustaše, odmah napustio radno mjesto u odjelu i sakrio se u skladište drva, odakle je kasnije izišao i od tog vremena je postao ilegalac i uskoro bio prebačen u partizane. Međutim, njegov sretan bijeg imao je jedan tragičan slučaj. Naime, ja sam dobio zadatak da o njegovom spasavanju obavijestim njegovu ženu koja je stanovala na Pongračevu. O tome sam rekao, kad smo išli s posla, članu svoje ćelije Vjekoslavu Bergantu koji je stanovao na Pongračevu nedaleko od Mutaka. Bergant je predložio da će on prenijeti poruku Mutakovoj ženi, na što sam pristao. Kasnije smo saznali da je Bergant u Mutakovu stanu nabasao na zasjedu, bio uhvaćen i kasnije u logoru likvidiran.

Na sličan način Mutak, bilo je spaseno još dosta drugova od hapšenja.«"

Riječ je o Vladimiru Mutaku, tada sekretaru željezničkog partijskog rukovodstva, a Inženjersku su obavještajnu grupu, osim Ivana Očaka, sačinjavali radnici i službenici zagrebačke Željezničke radionice Franjo Dominik, Dušan Doder, inž. Boris Prikrič, inž. Petar Šegović...

Dr inž. Boris Prikrič je o radu te obavještajne grupe napisao i ovo:

»U toku svoga rada 1941. i 1942. godine, kao i kasnije, grupa je izvršavala mnoge i raznovrsne zadatke. Nazvana 'inženjerskom obavještajnom grupom', ona je neprekidno i intenzivno prikupljala i dostavljala mnogobrojne podatke o kretanju transporta, popravcima lokomotiva i vagona, mjerama na uspostavljanju isporuka, o gradnji oklopljenih vagona i oklopljenih vlakova u radionici sa svim detaljima konstrukcije i naoružanja, o direktivama koje je željeznica dobivala u okružnicama ministarstava, detaljima s konferencija rukovodstva radionice, restrikcijama, personalnim promjenama na svim važnim mjestima, o mjerama koje su planirane protiv sabotaza, aktivnostima ustaških grupa u radionici, lozinkama, planovima rada za idući mjesec, o imenima radnika koje je uprava smatrala nepouzdanim i protiv kojih su pripremane mjere, o naprednim radnicima, na koje se moglo računati i o mnoštvu drugih pojedinosti.

Osim toga, grupa je svakodnevno prikupljala brojne druge informacije o zbivanjima u vladi, u ministarstvima, u zagrebačkim komandama i drugdje, što se moglo čuti u razgovorima s važnim ljudima u radionici koji su to znali službeno zbog svojeg prisustvovanja u tim ustanovama ili privatno po rođачkoj liniji, jer su neki u radionici bili u uskom srodstvu s važnim političkim osobama. Tim ljudima posvećena je pažnja svakodnevnim navođenjem na razgovore.

Osim redovne obavještajne djelatnosti, grupa je imala i niz drugih zadataka.¹⁸

A inž. Petar Šegović je napisao:

»Vjerovatno je to bilo početkom jeseni 1941. godine kada je Ico Očak formirao jednu organizaciju u kojoj sam i ja bio zajedno s Borisom Prikričom, Dušanom Doderom i Franjom Dominikom. (...) Da bi se uspješnije odvijala i razvijala borba protiv okupatora i kvislinga, zaduženi smo da skupljamo sve interesantne podatke za koje do-

znajemo, bilo u Željezničkoj radionici ili izvan nje od poznatih ili drugih ljudi koji će biti korisni za NOP, da ih predajemo, odnosno da informiramo o svemu svoju vezu Icu Očaka. Pod njegovim rukovodstvom odvijao se naš rad. Davao sam opis značajnijih ljudi u Zagrebu, podatke o njihovom političkom uvjerenju i ponašanju. Zatim, sve moguće podatke o ustaškoj žandarmeriji na Donjem Kraljevcu, kao i mnoge druge zanimljive informacije (detalja se više ne sjećam). Očak je u početku naše djelatnosti prisustvovao na nekoliko sastanaka. Ubrzo smo se sastajali sami, a najvišu funkciju u grupi imao je Boris Prikril. On je neprekidno održavao vezu s Icom Očakom. Mi ostali smo samo u slučaju vrlo važnih stvari (bilo nam je, naime, objašnjeno što je to) mogli tražiti višu vezu, to jest izravan kontakt s Očakom.«¹⁹

Lutvo Ahmetović, član Mjesnog komiteta KPH u Zagrebu, a zatim do odlaska na oslobođeni teritorij u jesen 1942. godine sekretar MK, u svojim sjećanjima prilično opširno govori i o obavještajnom radu:

»Partijska organizacija stvarala je u Zagrebu i odbore NOP-a među pripadnicima domobranskih jedinica. Zadaci su im bili da politički djeluju među domobranima, pripremaju ih za prijelaz na stranu partizana ili izravni odlazak u partizane, da skupljaju oružje i odjeću, a posebno vojne podatke o snagama, naoružanju i planiranim akcijama protiv NOV-a. U davanju podataka vojnog karaktera osobito je bilo dobrih rezultata.« (Istakli autori.)²⁰

Lutvo Ahmetović zatim objašnjava da je najviše partizanskih obavještajaca među domobranskim oficirima potjecalo iz redova rezervnih oficira jugoslavenske vojske, ali ne spominje nijedno ime. O konkretnim rezultatima tog obavještajnog rada kaže:

»Bilo je veoma korisnih informacija, osobito o dislociranju i snagama okupatorskih jedinica u NDH, o pokretima tih jedinica, o planovima obrane Zagreba, o vojnim transportima i o planiranim akcijama. U sjećanju su mi ostali podaci koje smo dobili o planiranim akcijama na Petrovu goru i Kozaru. Ti podaci su bili točni i dostavljeni su desetak dana prije akcije.«²¹

Ti poslijeratni navodi Lutve Ahmetovića poprilično se razlikuju od onoga što je on sam napisao u izvještaju

dostavljenom 12. maja 1942. Centralnom komitetu KP Hrvatske u ime zagrebačkog Mjesnog komiteta:

»Naše veze s vojskom nisu zadovoljavajuće.

Svođe se uglavnom na davanje nama veoma često zastarjelih podataka i informacija i po par metaka i slično.«²²

Ipak, kada je riječ o podacima o akciji planiranoj na Petrovu goru, odnosno na oslobođeno područje Korduna, ako su se oni odnosili na domobransko-ustašku ofanzivu poduzetu u martu 1942. godine, ondaje „sudeći po izjavama tadašnjeg komandanta 1. kordunaškog NOP-odreda Čanice Opačića, Lutvo Ahmetović, čini se, u pravu. Naime, Čanica Opačić o toj ofanzivi kaže:

»Martovska neprijateljska ofanziva, dobro pripremljena nije nas iznenadila. Partizani po naređenju Glavnog štaba mijenjaju taktiku. Ne staju frontalno u odbranu oslobođenog teritorija, nego iznuruju neprijatelja neprekidnim bočnim napadima, zasjedama i prebacivanjem iza leđa. Ustaše i domobrani prekrstariše cio Kordun, pa čak i Petrovu goru, ali ne uspješe razbiti ni jednu našu jedinicu.«²³

Međutim, podaci o ustaško-domobranskoj ofanzivi na Petrovu goru, koja je uslijedila odmah nakon toga, početkom maja 1942., nisu stigli do odgovarajućih partizanskih štabova. Ponovo ćemo se poslužiti riječima Čanice Opačića:

»Neposredno poslije ofanzive (martovske — primj. autora) novi komandant ustaških snaga Moškov priređuje nam teško iznenađenje. Naša obavještajna služba nije bila dorasla situaciji, pa ni mikomandanti i jtomesar odreda i Štaba grupe KNOP odreda. Nastojimo da nam se premorene jedinice odmore, a nemamo pojma šta nam se sprema. Ni Glavni štab Hrvatske ne zna za to. Tako Moškov uspijeva koncentrirati do tada najveće snage koje je Pavelić uspio upotrijebiti u jednoj operaciji bez učešća okupatorskih jedinica. Oko 3000 ustaša i domobrana svrstanih u nekoliko elitnih "ušfäMiEbojni i preko 2000 vojnika iz obližnjih garnizonskih jedinica i muslimanske milicije iznenada opasuje Petrovu goru. Na sve strane dolazi do okršaja. Naše jedinice, kao za vrijeme martovske ofanzive, postavljaju zasjede i razbijaju čitave čete ustaških prethodnika. No još uvijek o ustaškom planu nemamo pojma. I tako se odjednom našosmo u obruču.«²⁴

Dogodilo se, najvjerovatnije, upravo ono na što upo-

zorava i Lutvo Ahmetović govoreći o podacima do kojih su dolazili partizanski obavještajci Zagreba:

»Nekada se te obavijesti nisu mogle iskoristiti, jer su dobivene neposredno pred akciju, pa se zbog slabih veza nisu mogle proslijediti dalje.«²⁵

Nešto se slično dogodilo, čini se, i s podacima o majskoj neprijateljskoj ofanzivi na Petrovu goru kojima je raspolagao i Karlovački vojni komitet: veze s Okružnim komitetom i partizanskim štabovima bile su prekinute i ti podaci nisu mogli da im budu dostavljeni!

Majska ofanziva na Petrovu goru ipak je doživjela krah: 14. maja u zoru partizani su razbili ustaško-domobranski obruč i istog je dana Petrova gora bila potpuno slobodna.²⁶ "

U svom kazivanju o radu zagrebačkih partizanskih obavještajaca Lutvo Ahmetović na jednom mjestu daje veoma važan podatak:

»Sve važnije veze tog karaktera i informacije predavali smo preko Ivana Krajačića Steve.«²⁷

Ivan Krajačić Stevo (lgČKT—1986) bio je, bez sumnje, jedna od najistaknutijih ličnosti partizanske obavještajne službe. Zaposlio se u Željezničkoj radionici u Zagrebu kao radnik, strojobravar, i tu je l'93T7*pesfcacr"član SKOJ-a, a 1933. član KPJ. tJbrzo je partfjskffunkcioner: sekretar Četvrtog rejonskog komiteta i član Mjesnog komiteta KP u Zagrebu, a 1935. je kooptiran za člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Hrvatsku.

Kada je u Zagrebu provaljena partijska organizacija i uhapšen Marko Belinić, Marija Raušević i Antun Mrak, Krajačić je prešao u ilegalnost, a ubrzo zatim, početkom aprila 1936, Partija ga šalje u jednogodišnju »političku školu u SSSR«. Na putu za Moskvu, preko Beča, prvih dana maja stigao je u Prag. Adela Bohunicki ga se sjeća iz Praga:

»U maju iste godine stigao je u Prag Ivan Krajačić, kog niko nije upoznao, jer je bilo potrebno da ostane u "strogoj ilegalnosti: održavao je vezu samo sa Perićem.«²⁸

Marko Perić je početkom 1936. godine kao emigrant došao u Prag, gdje je preuzeo partijsku tehniku, održavao vezu sa CK KPJ i radio u partijskoj organizaciji jugoslavenskih studenata, koje je kasnije otpremao u Španiju.

Nakon izbijanja fašističke pobune generala Franka, umjesto u Moskvu, Ivan Krajačić na vlastiti zahtjev u oktobru odlazi u Pariz, odakle" se, zajedno s Karlom Mrazovićerrri "Mätijom Vidakovićem, koji su onamo stigli iz SSSR-a, potkraj istog mjeseca, prebacio u Špa-

niju. Pod imenom Esteva Verde kao borac se priključuje 13. internacionalnoj brigadi, bataljonu »Čapajev«. Kada je bataljon poslije teških borbi i gubitaka na teruelskom frontu u januaru 1937. godine povučen, Ivan Krajačić se dobrovoljno javio za »neke specijalne zadatke na jugu« i tako stigao na diverzantski kurs.

»Polovinom jula« — piše Lazar Udovički — »uputili su me ... u Valensiju — u sovjetskijštab. Tamo su došli ruski oficiri — instruktori i jedan od njih ... je bio određen za savetnika u gerilskim jedinicama...

U to vreme je blizu Valensije bila škola gerilskih jedinica gde se učilo u rukovanju eksplozivima, pravljenju, postavljanju i aktiviranju mina za rušenje železničkih pruga i puteva, mostova i drugih objekata u pozadini neprijatelja. U ono vreme to je vršeno konspirativno, tako da ni Španci o tome nisu znali, jer su te jedinice ... stajale pod rukovodstvom Komunističke partije. Nešto posle mog dolaska one su priznate spahske vlade kao regularne.

"U školi sam bio svega jedan dan, a zatim sam otišao u selo Herensijas, blizu Talavere, gde je bilo sedište jedne gerilske grupe. Tu sam čuo da je pre mene u toj grupi bio JStevo Krajačić."²⁹

Nakon završetka kursa Krajačić se s jednom diverzantskom grupom, pod komandom sovjetskog generala Pavlova, prebacio na jug Španije, na teritorij zaposjednut trupama generala Franka.³⁰

General Dimitrij Pavlov bio je tenkovski oficir i kad su Frankove trupe u decembru 1936. godine ugrozile Madrid, preuzeo je komandu nad tenkovima pristiglim iz Sovjetskog Saveza i nad dvije internacionalne brigade.³¹ Krajačić je u redovima španske republikanske armije napredovao do čina kapetana.

U razgovoru sa zagrebačkim novinarom Darkom Stuparićem u julu 1974. Ivan Krajačić je indirektno nagovijestio da jednog dana namjerava da »počne(m) skupljati sjećanja«, a deset godina kasnije, u intervjuu objavljenom u »Vjesniku« 28. oktobra 1984, Darko Stuparić piše da »posljednjih godina Ivan Krajačić, uz suradnju publicistkinje Dare Janeković, radi i na sjećanjima«. U prvoj knjizi zbornika *Ratna sećanja iz NOB 1941—1942* štampanom 1981. godine, objavljen je njegov članak *Osvrt na rukovođenje internacionalnim bri-*

gadama u španjolskom građanskom ratu, u kojemu obraduje svoj boravak u emigraciji i učešće u španskom građanskom ratu. U trećoj knjizi istog zbornika nalazi se njegov članak *Ilegalni rad u Zagrebu od 1941. do avgusta 1943.* Tri godine kasnije, 1984, taj isti članak, s manjim izmjenama i dopunama, ponovo je štampan i u *Zborniku sjećanja — Zagreb 1941—1945*, a zatim i u ediciji *Veze u NOB-u 1941—1945*.

Sušтина onoga što je Ivan Krajačić u tom članku, odnosno člancima, kao i u intervjuu Darku Stupariću, rekao svodi se na sljedeće: nakon sloma španske republike on se 9. februara 1939. prebacio u Francusku, kao i ostali borcninternacionalnih brigada. U logoru u koji su bili smješteni Jugoslaveni dolazilo je do razmirica između dobrovoljaca koji su u Španiju došli iz SSSR-a i onih koji su stigli iz Jugoslavije: prvi nisu htjeli da se vrate u Jugoslaviju:

»... Govorili su« — kaže Krajačić — »kako su oni članovi SKP(b), građani SSSR-a i da će se vratiti u Moskvu. Kad bismo o tome raspravljali i pozivali ih da se vrate u Jugoslaviju, znali bi mi predbaciti: 'Pa što ti ne pođeš prvi.' I, slučaj je htio da sam pošao prvi. Najprije u Le Havre, a poslije toga u Pariz.«³²

Krajačić se u intervjuu Stupariću ne zadržava na svom »slučaju« niti objašnjava zbog čega je išao u Le Havre. Međutim, drugi izvori omogućuju djelomičnu rekonstrukciju tog perioda njegove djelatnosti.

Pomalo čudni, ali su i indikativni navodi dra Gojka Nikoliša u njegovu sjećanju na boravak u logoru Jugoslavena u Francuskoj nakon sloma Španske Republike:

»Već februara, Hi marta 1938., misteriozno je nestao 'Stevo Verdić'. Pošto sam ga ja zapazio po izrazitoj pasivnosti i nezainteresovanosti za nevolje logoraša, smatrao sam da je njegovo bjekstvo akt demoralisanosti. Tek kasnije sam doznao da je Stevo Verdić u stvari Ivan Krajačić, funkcioner Partije. Tek kasnije sam saznao da je njegova pasivnost bila taktika da ne upadne u oči francuskoj policiji, da mu ne osujeti bjekstvo.«³³

Još dok se Krajačić nalazio u Španiji, Tito je 5. decembra 1937. godine poslao iz Pariza u Moskvu Wilhelmu Pičku (Vilhelm Pik), članu Sekretarijata Izvršnog komiteta Komunističke internacionale, odgovornom za balkanske zemlje, opširno pismo u kojemu su napisane i rečenice:

»Karakteristiku za Stevana šaljem zbog toga što smo odlučili da ga pošaljemo k tebi na specija-

lizaciju njegove profesije, koju on sada kod Andrejeva vrlo dobro obavlja. Za drugog kandidata Vokšina karakteristika se nalazLkod vas.«³⁴

Stevan je bio Ivan Krajačić, Vokšin — Josip Kopinić, a Andrejev (Boris Andreev) — Božidar Maslarić.

U svjetlu te Titove depeše ne čini se nimalo slučajnim da je Ivan Krajačić »pošao prvi« iz logora. Njemu je nekim partijskim vezama vjerovatno javljeno da pobjegne. To indirektno potvrđuju događaji koji su se zbili u logoru Argeles sur la mer 14. marta 1939. godine:

»Tog dana, predveče, stigla je poveća grupa naoružanih gardmobila, sa jednom velikom 'maricom'« — piše Svetislav Dorđević. — »Došli su u naš deo logora i pročitali spisak 14-torice drugova, i to: Abramović Josip-Ludek, Dapčević Petar-Peko ... Kurt Vladimir-Majder, ... Juranić Oskar ...

Pošto su nas prozivali, narediše nam da pokušimo stvari i da odmah dođemo. Niko od nas nije pokušao da se sakrije ili da izbegne hapšenje. Uostalom, nismo ni znali šta misle da urade sa nama.«³⁵

O istom događaju piše i Pavle Vukomanović Stipe:

»Dok sam boravio u bolnici, došlo je do hapšenja drugova Peke Dapčevića, Matije Uradina, Abramovića, Juranića, Lekića, Kurta i još nekoliko drugih. *Drug Krajačić je uspio pobjeći*. Ostali su zatvoreni uTvSaviTtöd Kötjura.« (Istakli autori.)³⁶

U rukovodstvu logorske partijske organizacije osim Pavla VukomanovićaStipe, Vlade Popovića i još nekih drugova nalazio se — suprotno tvrdnji dra Gojka Nikohšaj-MJv^Krajačić. Ukoliko je to tačno, onda je jasno da je riječ o organizovanom bijegu Krajačića — po zdatku Partije!

U luci Le Havre pristajali su sovjetski teretni i poluteretni brodovi kojima su se u SSSR prebacivali pripadnici internacionalnihJarigada j. Španci, borci republikanske ^Spanlje7'Da li je zbog toga i Krajačića nakon bjekstva iz logora put vodio u tom pravcu? Ili nije bilo broda kojim bi se prebacio, ili se u međuvremenu odustalo od prvobitne namjere?

Taj »slučaj« Ivana Krajačića malo bolje osvjetljava članak *Osvrt na rukovođenje u internacionalnim brigadama u španjolskom građanskom ratu 1936—1939*:

»U tome logoru ostao sam oko tri tjedna. Zatim sam bio pozvan od ^Partije_jia, s_pasošem našeg ekonomskog iseljenika koji je iz Kanade došao da se bori i poginuo u Španjolskoj, odem iz logora u L'Havre. Tamo je trebalo da ispunim putni list za

ukrcavanje u jedan brod (više se ne sjećam imena) što je plovio u Kanadu.

(...)

Pošto sam obavio posao u L'Havreu, stigao sam u Pariz na javku koju sam dobio prije putovanja u L'Havre.«³⁷

Citirani podaci, tako formulisani, nedorečeni su i zbog toga protivrječni te iziskuju objašnjenja koja ne možemo naći u članku Ivana Krajačića: ako je trebalo da iz Le Havrea otplovi u Kanadu, zašto se nije ukrcao u kanadski brod koji je bio usidren u luci? Ako je trebalo da otplovi u Kanadu, zašto je još u logoru dobio javku u Parizu? Zašto je i kada nastala promjena njegove maršrute? Kakav je to »obavio posao u L'Havreu«? Itd.

S obzirom na rečeno, preostaje nam samo pretpostavka da posao koji je I. Krajačić »obavio ... u L'Havreu« nije bio neposredno vezan za njegov »slučaj«, pa se na njemu nije ni zadržavao niti je smatrao potrebnim da o njemu napiše redak više u svom članku. A odlazak u Pariz, umjesto u Sovjetski Savez, upućuje na zaključak da je sovjetska obavještajna služba naknadno organizovala dopunsku obuku diverzanata i u Parizu te da je otpala potreba da Ivan Krajačić otputuje u Sovjetski Savez.

No, na trenutak se ponovo vratimo Titovu pismu Wilhelmu Pičku od 5. decembra 1937. godine. Uz citirani pasus iz tog pisma dr Pero Damjanović i Julijana Vrčincac u *Sabranim djelima Josipa Broža Tita* (u tomu 4) dali su napomenu:

»Ivan Krajačić i Josip Kopinič su se u Španiji bavili vojnoobavještajnim poslovima i prema ranijem dogovoru trebalo da krenu u SSSR na školovanje. J(osip) Kopinič je u SSSR otišao sredinom 1938, dok je I(van) Krajačić ostao u Španiji, odnosno u logorima Francuske sve do 1939, kada se vratio na partijski rad u zemlju.«³⁸

Kao što smo vidjeli, Ivan Krajačić ne spominje da se u Španiji bavio »vojnoobavještajnim poslovima« niti da je »prema ranijem dogovoru trebalo da krene u SSSR na školovanje«.

Kada je Krajačić krenuo u Le Havre, a zatim u Pariz, nije morao znati, a najvjerojatnije nije ni znao, što se s njim planira i kakav ga zadatak čeka. Međutim, u intervjuu objavljenom u zagrebačkom »Vjesniku« 4. novembra 1984. godine on poriče navode dra Pere Damja-

novića i Julijane Vrčincinac i tvrdi da je u Španiji bio »običan borac, diverzant i ništa više. Nikakav obavještajac«.

A u biografiji Božidara Maslarića, koji je iz Moskve došao u Španiju, datoj u istom prilogu toma Titovih *Sabranih djela* čitamo:

»U Španiju odlazi 1936; ranjen 5. novembra iste godine; 1937. postaje komandant II bataljona 63. španske brigade, a poslije pogibije B. Parovića prelazi na rad u Bazi Interbrigada i kao predstavnik KPJ pri KP Španije. Vraća se u SSSR 1939.«³⁹

U knjizi *Narodni heroji Jugoslavije* o Božidaru Maslariću nalazimo i ove podatke:

»Posle kraćeg boravka u Madridu, u Petoj regimenti, upućen je da organizuje gerilske grupe u Estramaduri. U borbama se isticao hrabrošću. Ranjen kod sela Vilar de Rene, 5. novembra 1936. godine. Kada je, posle lečenja, napustio bolnicu — ponovo se našao u prvim borbenim redovima. Januara 1937. godine imenovan je za komandanta bataljona Šezdeset druge španske brigade.«⁴⁰

Očigledno, Ivan Krajačić je u pravu kada kategorički tvrdi da on u Španiji nije bio »nikakav obavještajac«! To vrijedi i za Kopinića (Valdes Roman), i za Maslarića (Boriš Andreev) te za mnoge Jugoslavena koji su pripadali gerilskim, diverzantskim grupama u Španiji, koje su kasnije bile objedinjene u pukove pa čak i u diviziju! Potrebno je još jedanput naglasiti da se ta »linija« nije bavila obavještajnim radom, već je izvodila diverzantske akcije! I mada i taj sektor aktivnosti organizaciono pripada vojnoobavještajnoj službi, njegova se djelatnost ne može nazivati »vojnoobavještajnom aktivnošću« niti njeni akteri »vojnim obavještajcima« u uobičajenom značenju tog termina! U Nijemaca je to bila Grupa II Abwehra, koja je imala čak i sekciju »K« za partizansko ratovanje (Kleinkrieg), pa čak i svoju, u drugom svjetskom ratu po zlu čuvenu diviziju »Brandenburg«.

Kao što smo vidjeli Ivan Krajačić je iz Le Havrea otputovao na javku u Pariz. O tome što se zatim događalo, Krajačić piše u spomenutom članku:

»... stigao sam u Pariz na javku koju sam dobio prije putovanja u L'Havre. U Parizu sam bio raspoređen na izučavanje nekih novih eksplozivnih materija koje do tada nisam poznao, iako sam bio u diverzantskim odredima. Radilo se o pravljenju (prema uputstvima) nekog jakog eksploziva

u što ja baš nisam mnogo vjerovao. Ali slušao sam i učio misleći da bi to možda moglo uspjeti, a onda i koristiti kad se vratim u zemlju, gdje ćemo se sigurno boriti protiv fašizma.

Uskoro zatim pripremio sam se za povratak u domovinu. Bio sam drugi. (iza Marka Oreškovića) od Jugoslavena španjolskih boraca na putu u zemlju.«⁴¹

Sredinom 1936. Ivan Srebrenjak Antonov doputovao je u Pariz, gdje radi za sovjetsku obavještajnu službu. Tri godine kasnije sreo se i s Ivanom Krajačićem Stevom, koji o tome (1984. godine) kaže:

»Izlaskom iz logora u južnoj Francuskoj, što je Partija prgampirala, Antonova sam upoznao u Parizu kada mi je, na javci, rekao da će me poučiti nekim diverzantskim stvarima. Bilo je to uz suglasnost CK KPJ. Znao sam da je rat na pragu i rado sam pristao da nešto naučim i potom s takvim iskustvom pođem u domovinu. Antonov se predstavio kao predstavnik Crvene armije i organizator diverzantskih grupa. Do Pariza ga nisam poznao, niti o njemu čuo.«⁴²

Stevo Krajačić je iz Pariza stigao u Zagreb 5. maja 1939. »s putnikom iskusnog ilegalca s bečkih, pariških i praških ulica«⁴³

»Kad sam se vratio« — priča Ivan Krajačić novinaru Stupariću — »dr Srđan Budisavljević (koji je poslije mog odlaska u inozemstvo 1936. branio onu grupu komunista među kojima su bili Belinić, Rauševića, Mrak pa i drugi) bio je ministar socijalne politike. Držao sam ga drugim/Politeom, premda nije bio tako dobar odvjetnik kao ovaj, a i nije branio toliko komunista kao Politeo. Kod Budisavljevića me najavio August Cesarec. Ilegalno sam otputovao u Beograd, posjetio ga i rekao mu: 'Molim Vas, sada moram obaviti dosta poslova, tek bih se u jesen prijavio policiji i odslužio mjesec"člana" zbog ilegalnog prelaska granice. Ako vam se ne javim ili ako me policija ne pronađe do tada, molim vas vodite računa da mi ne dodaju koji mjesec više...' Odgovorio je da će sve biti u redu, ali neka ne kažem da sam boravio u Španjolskoj. Iako je i bilo. Bez većih poteškoća ostao sam do jeseni na ilegalnom radu i onda se javio policiji i odležao mjesec dana.«⁴⁴

Sve" je to jasno i razumljivo, ali nešto nije u redu s datumima. Ili je Krajačić stigao u Zagreb kasnije nego što se sjeća ili je njegova posjeta Budisavljeviću bila č-

tiri mjeseca nakon povratka iz Pariza. Naime, dr Srđan Budisavljević postao je ministar socijalne politike i narodnog zdravlja tek u vladi Cvetković-Maček, formiranoj 26. avgusta 1939. godine!⁴⁵

Svoj članak o ilegalnom radu u Zagrebu Ivan Krajačić u svim edicijama počinje istovjetnim pasusom:

»Nakon povratka iz Španjolske 5. svibnja 1939, nastojao sam se zaposliti na željeznici, što sam dosta teško uspio, i to u Ložionici u Zagrebu, odakle se mogao imati pregled kretanja željezničkih kompozicija u raznim pravcima, a osobito onih što su išle prema istoku naše zemlje. U 1940. godini počeli su u tom pravcu učestali pokreti vojnih kompozicija Hitlerovih oklopnih jedinica. Iako je bio potpisan pakt o nenapadanju između Hitlerove Njemačke i SSSR-a, mi nismo sumnjali da te trupe neće biti upotrijebljene za napad i na Sovjetski Savez, pa smo o tim pokretima, prema našim mogućnostima, upozoravali i obavještavali na vrijeme, kako bi se o tome vodilo računa u SSSR-u.«⁴⁶

Drugi svjetski rat počeo je 1. septembra 1939. godine napadom nacističke Njemačke na Poljsku, a *kopneni* rat na Zapadu završio je 25. juna 1940. godine kapitulacijom Francuske. Poslije toga Hitlera su ponovo počeli zaokupljati njegovi stari planovi obračuna sa Sovjetskim Savezom. Već u julu 1940. on u razgovoru s najvišim vojnim rukovodiocima Trećeg Reicha otvoreno iznosi svoje ratne ciljeve na Istoku, naglasivši da nije riječ samo o osvajanju teritorija, već i o temeljnom razbijanju sovjetske države. Nakon nekoliko nedjelja ponovo se vraća na tu temu u razgovoru s najužim krugom visokih vojnih rukovodilaca.

Teško je pretpostaviti da su ta Hitlerova izlaganja, mada iznesena pred najbližim saradnicima, dugo mogla ostati isključivo u tom krugu. Uz to, Vrhovna komanda Wehrmachta već je početkom avgusta počela izvjesnu operativnu razradu Hitlerovih ratnih ciljeva na Istoku. U početku se na tome radilo pod šifrom »Izgradnja Istok« (Aufbau Ost), a zatim pod šifrom »Operacije Istok« (Ostoperationen). Petog decembra 1940. načelnik Vrhovne komande vojske odnosno suvozemnih snaga (OKH) izvještava da će za prebacivanje trupa na Istok biti potrebno osam nedjelja i da se ti pokreti već »od početka ili polovine aprila više neće moći prikriti«; 6. de-

cembra početak »Operacije Istok« predviđa se najranije za polovinu maja 1941. godine; istog su dana date i osnovne smjernice za izradu nacrtu Direktive Nr. 21, a sama operacija tada dobiva šifru »Pothvat Fritz-Operacije Istok«. Nacrt je završen 12. decembra, a 17. decembra šifra »Fritz« zamijenjena je šifrom »Barbarossa«. Sutradan, 18. decembra, Hitler potpisuje Direktivu Nr. 21 za napad na SSSR (»Plan Barbarossa«).⁴⁷

U vezi s izloženim tokom zbivanja postavlja se logično pitanje: kako su »u 1940. godini« mogli uopće da počnu »pokreti vojnih kompozicija Hitlerovih oklopnih jedinica« prema istoku?

I još nešto- kakve su to željezničke kompozicije »Hitlerovih oklopnih jedinica« u to vrijeme mogle da idu »prema istoku« naše zemlje?

Naime, sve do trenutka potpisivanja dokumenta o pristupanju Trojnom paktu Jugoslavija je bila neutralna i nije dozvoljavala prolaz bilo kakvih ili bilo čijih vojnih trahspörtäTpfekö svog Teritorija!

Takav stav jugoslavenske vlade potvrđuju i razgovori i pregovori koje su joj Nijemci nametnuli, a koji su počeli 4. decembra 1940. godine. Nastojanje jugoslavenske vlade da izbjegne pristupanje Trojnom paktu konačno je, nakon tromjesečnog natezanja, prekinuto sastankom Hitlera s princem Pavlom 4. marta 1941. u Berghofu. Svi dotadašnji nespo razumi upravo su se i kretali oko pitanja transporta njemačkih trupa i materijala preko Jugoslavije. Kako je poslanik Richter (Rihter) iz Ribbentropova Ministarstva vanjskih poslova izjavio 13. marta, Jugoslaveni smatraju da takav zahtjev »protivuriječi mentalitetu naroda i Jugoslavija ga prema tome za sada potpuno odbija«. Tom prilikom Richter je također rekao da »Führer s punim poznavanjem želja vojske, odbija njen zahtjev, s obzirom na veliki politički značaj pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu« i da prolazak njemačkih trupa kroz Jugoslaviju ne dolazi u obzir« u slučaju da bi taj zahtjev mogao dovesti u pitanje pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu«. A pošto je jugoslavenska vlada na tome insistirala, Nijemci su pristali i načelnik Operativnog štaba Wehrmachta obavijestio je odgovarajuće komande Wehrmachta »da ne mogu računati s transportovanjem trupa preko jugoslavenskog područja«.⁴⁸

I tek kada je to pitanje skinuto s dnevnog reda, Krunski je savjet 17. marta odlučio da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu. Odmah zatim, 25. marta, u Beču je potpisan odgovarajući sporazum.

Istog dana, 25. marta 1941, ministar spoljnih poslova Trećeg Reicha Joachim von Ribbentrop dostavio je predsjedniku jugoslavenske kraljevske vlade Dragiši Cvetkoviću posebnu notu koja je, radi umirenja javnosti, odmah i objavljena. U njoj je stajalo:

»... da vlada sila Osovine u toku rata neće zahtevati od Jugoslavije prolaz svojih trupa ili prevoz materijala preko njene državne teritorije.«⁴⁹

U skladu s iznesenim činjenicama u citiranom je tekstu Ivana Krajačića Steve datiranje opet pogrešno: do »učestalih pokreta vojnih kompozicija Hitlerovih oklopnih jedinica«, ukoliko je toga bilo, moglo je doći samo poslije okupacije Jugoslavije, a nikako 1940. ili 1941. godine, prije 6. aprila!

Vidjeli smo da se Ivan Krajačić nakon dolaska iz Pariza u Zagreb, 5. maja 1939, zaposlio u zagrebačkoj Željezničkoj radionici. Iako je u to vrijeme, očigledno, radio i obavještajno, to ipak nije bio njegov osnovni zadatak. To je on nedvosmisleno potvrdio i u razgovoru s novinarom i publicistom Darkom Štuparićem rekavši:

»Ispunjavajući zadatak koji sam dobio (stvarati grupe i razbijati protivničke vojne baze u danom vremenu) formirao sam nekoliko grupa... S istim je zadatkom 1940. godine iz Moskve (gdje je nakon Španjolske bio na liječenju) došao Mato Vidaković. Mislim da su to bili zadaci dobiveni od sovjetskog generalštaba.

Sve što sam naučio u Španjolskoj i u Parizu pokušao sam prenijeti tim grupama, ali nikome nisam preporučio da prije mene iskušava tekućine za pravljenje eksploziva, jer je to bio vrlo složen posao, pa sam se bojao da netko ne strada (što se kasnije i dogodilo drugovima koji su radili u Beogradu).«⁵⁰

O radu na formiranju »nekoliko grupa« i njihovu obučavanju Ivan Krajačić ni u člancima ni u intervjuu s Darkom Štuparićem ne govori ništa, tako da o toj njegovoj djelatnosti, do odlaska u Zemun i Beograd, u avgustu 1941, znamo samo toliko da se »s početkom borbe većina (se) drugova iz tih grupa uključila u ustanak«, ali ne znamo koji su to drugovi bili. O njima samo možemo nagađati. Naime, Mladen Pavlović piše da je polovinom avgusta 1941. zagrebački student Josip Steiner došao na Viševicu, a da je...

»... prije toga ... završio diverzantski tečaj u Zagrebu. U to je vrijeme došao u Vinodol (Grizane) i

Slavko Blašković, koji je neposredno prije toga također završio diverzantski tečaj u Zagrebu.⁵¹

Jesu li Steiner i Blašković završili diverzantski tečaj u grupama koje je obučavao Stevo Krajačić ili neko drugi — pitanje je koje će, najvjerovatnije, ostati bez odgovora.

Ivan Munitić, koji je također u Parizu završio diverzantski tečaj i zatim se vratio u zemlju i vršio diverzije na brodovima u Rijeci, izjavio je...

»... da se po povratku u Jugoslaviju sastajao s drugom Stevom Krajačićem, Slavkom Blaškovićem i s drugom '... koji je isprva imao konspirativno ime Stefanović, a nakon kapitulacije Jugoslavije dobio je novo konspirativno ime Ivančić'.⁵²

Ivančić je bilo jedno od konspirativnih prezimena Ivana Srebrenjaka Antonova.

Prema *Zapisu o kazivanju Ivana Krajačića* Mladenu Pavloviću...

»Drug Ivan Krajačić Stevo je potvrdio pripadništvo I. Munitića diverzantskoj organizaciji u Hrvatskoj tokom 1941.g.⁵³

I to bi bilo sve što je dosad poznato o diverzantskoj aktivnosti Ivana Krajačića prije odlaska iz Zagreba u Zemun i Beograd!

Ivan Krajačić Stevo ni u jednom članku ne govori o svojoj obavještajnoj djelatnosti (osim u zagrebačkoj Željezničkoj radionici) prvih mjeseci okupacije, odnosno do odlaska u Zemun. Međutim, iz drugih izvora saznajemo da je on u to vrijeme bio vrlo aktivan i kao organizator obavještajne službe u Zagrebu. Na primjer, Ljudevit Gerl, aktivni kapetan I klase, kojega je kapitulacija i proglašenje tzv. NDH zateklo u Zagrebu, o svojim prvim danima u domobranstvu piše:

»Nas nekoliko oficira i podoficira 'Protuzračne odbrane Zagreba' počeli smo da se sastajemo i da otvoreno razgovaramo o situaciji u zemlji i svijetu. Bili smo jedinstveni u svom antifašističkom stavu, ali što dalje činiti?

Na našoj telefonskoj centrali radio je vojnik — nažalost, ne sjećam mu se ni imena ni prezimena — s kojim sam češće razgovarao i uvjerio se da smo istomišljenici. Jednog dana, početkom ljeta 1941. godine, on mi je rekao da u gradu postoje ljudi, civili, koji pripremaju akcije protiv ustaša i Nijemaca i da bi me mogao s nekim od njih povezati. Pristao sam i ubrzo zatim se uključio u orga-

nizovanu ilegalnu borbu protiv ustaša i njemačko-talijanskih okupatora naše zemlje. Sastao sam se na zakazanom mjestu s čovjekom koji mi se predstavio samo kao radnik — metalac. (...) Kada sam mu ispričao da već imam grupu oficira, podoficira i vojnika spremnih da se uključe u borbu protiv ustaša i okupatora, bio je ugodno iznenađen.

— Moraću te povezati s drugom koji je posebno zadužen za rad s domobranima. Ja za to nisam nadležan — rekao mi je i zakazao mi novi sastanak.

Nekoliko dana kasnije taj radnik-metalac me je upoznao sa svojim drugom 'Stevom', s kojim ću ubuduće saradivati. Tek kasnije ću saznati njegovo pravo ime: Ivan Krajačić.

Stevo, koji me je intimno zvao Lujo, dao mi je pseudonim 'Petrić' i kada se uvjerio u istinitost svega što sam mu ispričao, poslije izvjesnog vremena me je upoznao sa svojim bliskim saradnikom Ivicom Šnidaršićem, direktorom tvornice li-
• kera 'Badel', koji se povremeno pojavljivao u ustaškoj uniformi, Augustom Cilićem, poznatim glumcem, i izvjesnim Markovićem, to jest Josipom Kopinićem...

Postupajući po Stevinim uputstvima, sve više sam širio svoju obavještajnu mrežu...⁵¹

O obavještajnom radu Ivana Krajačića u Zagrebu u to vrijeme svjedoči i Vlado Lončarić, španski borac, predratni član KPJ, koji je iz Zagreba održavao mnogobrojne veze s drugovima na terenu:

»... Ja sam sve te zadatke i direktive« — piše Lončarić — »prenosio tim našim vezama, a od njih primao izvještaje koje sam prenosio Ivanu Krajačiću.

Stalno sam održavao vezu s Ivanom Krajačićem, Grgom Jankesom i ostalim drugovima. Sjećam se da smo se preko Krajačića povezali s dvojicom jistaških oficira koji su radili na nekoj školi. Mnogo siTnam pomogli u ilegalnom radu. Naime, oni su bili bivši jugoslavenski oficiri, pa su kao takvi najprije služili u domobranstvu, a kasnije su bili nastavnici na nekoj vojnoj ustaškoj školi. Nosili su ustašku uniformu, ali su bili antifašisti. Oni su čak tražili da ih Krajačić uputi u partizanske jedinice, ali on na to nije pristao uvjeravajući ih da će mnogo više pridonijeti NOP-u ako i dalje ostanu u Zagrebu. Oni su disciplinirano ostali i da-

lje na svojim mjestima i radili za NOP sve ono što se od njih tražilo. Krajačić je, sjećam se, održavao neke veze i s oficirima u avijaciji, pješadiji i ostalim rodovima vojske.«⁵⁵

Jedan od »ustaških oficira« koji su radili na nekoj školi bio je kapetan, odnosno satnik Srećko Brana, prinski drug Ljudevita Gerla još iz vojne akademije. On je u Topničkoj vojarni u Črnomercu obučavao neke ustaše emigrante. Drugog »ustaškog oficira« nismo identifikovali. Možda je to bio Ljudevit Gerl, iako on nije radio u školi.

Dok je Krajačić boravio u Zagrebu, Matija (Mato) Vidaković se nakon dolaska iz SSSR-a, poslije kraćeg boravka u Crnoj gori, nastanio u Beogradu, gdje je organizovao grupe koje je obučavao diverzantskim poslovima, pravljenju eksploziva i rukovanju njime po »receptu« dobivenom na obuci kod Srebrenjaka u Parizu.

Nakon njemačkog napada na Sovjetski Savez Matija Vidaković je pokušao da sa svojim beogradskim saradnicima stupi u akciju. Međutim, stradao je već na prvom koraku 4. jula 1941. praveći specijalni eksploziv u Dragačevskoj ulici broj 17a, gdje je pod imenom Mitar Dobanavić stanovao kod Danice Maglajlić, sekretara Upravnog suda. U iznenadnoj eksploziji izgubio je obje ruke, uhapsila ga je Specijalna policija i brzo je, ne odavši nikoga, strijeljan.⁵⁶

»Ostavši bez obje ruke« — piše Stevo Krajačić — »prevežen je u beogradsku bolnicu. Drugovi su htjeli organizirati otmicu i izvući Matu iz bolnice, ali je on to odbio poručivši da više nikome ne može biti od koristi, a najmanje Partiji. Tako je ostao u bolnici gdje ga je neprijatelj likvidirao.«⁵⁷

O tome svjedoči i Spasenija Cana Babović, tada član PK KPJ za Srbiju:

»Tada su u Beogradu postojale mnogobrojne i dobro organizovane desetine, tj. naoružane grupe koje su vršile razne akcije sabotaze. (...)

Baš tokom jula imali smo formiranu jednu takvu grupu od dvadesetak odabranih drugova. Naime, bila je pripremana akcija spasavanja Mate Vidakovića iz opšte državne bolnice. Bilo je nekoliko pokušaja da se Vidaković oslobodi, pa je čak u nekoliko mahova bilo zakazano i vreme za akciju. Postojali su povoljni uslovi da se uspe, no, koliko se sećam, najveća otežavajuća okolnost za izvršenje napada je bila Vidakovićeve pasivnost u

odnosu na ono što je on sam u ovakvim situacijama mogao da učini. Zbog toga se ova akcija nije mogla ostvariti.«⁵⁸

Tada je 29. jula 1941. ta grupa angažovana za oslobodjenje Aleksandra Rankovića, člana Politbiroa CK KPJ, koji je uhvaćen dva dana prije toga, i smješten u pritvoreničko odjeljenje beogradske Očne klinike. Akcija je potpuno uspjela.

Potkraj jula i početkom avgusta 1941. ista se nesreća pri pravljenju eksploziva dogodila i Vidakovićevim saradnicima — bivšem španskom borcu, inženjeru Lazaru Simiću, i njegovoj supruzi Raheli Baruh, te inž. Ivanu Perišiću,“

O prvom događaju Tito je iz Beograda, preko Kopinča, u prvoj polovini jula 1941. poslao Djedu (Izvršnom komitetu Kominterne) radiogram:

»Za Manija.

U Bgd. je 5. jula teško ranjen Zanjčkovski (Vidačić) — kod eksperimentisanja njemu je otrglo obje ruke. On je sada u rukama Gestapo-a i u bolnici. Valter.«⁹⁰

Mani Je bio Dimitrije Manuilski, sekretar Prezidijuma Izvršnog komiteta Kl, a Zanjčkovski (Vidačić) — Matija Vidaković.

Usljedila je Titova intervencija. U opširnom pismu »Za Brku (Radu Končara) i Vladu (Vladimira Popovića)*, potpisanom sa Čaća (CK KPJ) i poslanom iz Beograda u Zagreb 4. septembra 1941. našle su se i rečenice:

»Stevo neka dode, jer je potrebno, pošto je Vidakovićev drugi saradnik isto tako kod eksplozije) nastradao prije par dana i sada je u rukama Gestapo-a. Ovi ljudi strašno nespretno barataju ekspl(ozivom), a stalno govore da znaju svoj posao.«^{8'}

Ivan Krajačić Stevo tvrdi da je on tada već bio u Zemunu:

»U kolovozu 1941. pošao sam u Zemun i Beograd pod imenom inženjera Jovana Kokanovića iz Hrvatske Kostajnice, da radim u Organizaciji Todt na obnovi i popravku bombardiranog savskog mosta. Dakako, to je bio zaklon za pravi posao: na zemunskom aerodromu ostalo je vrlo mnogo avionskih bombi na otvorenom skladištu i trebalo Th je uništiti. Kako sam imao u Zemunu drugove koji su radJH tj tvorniri 'Ikarus' nastojao sam da neki od njih ostanu i dalje tamo raditi, a druge sam spremao da mi pomognu u diverziji na aerodromu. Budući da sam službeno radio u Or-

ganizaciji Todt, iznajmio sam sobu sa štednjakom u hotelu gdje su stanovali gestapovci i oni koji su radili u Organizaciji Todt.«⁶²

Ivan Krajačić je u Zemunu pokušao da primijeni znanje stečeno u »specijalnoj grupi« kod Antonova u Parizu, ali rezultati su bili mršavi. Nešto nije bilo u redu s eksplozivnom smjesom koju je pravio pa je na zemunskom aerodromu »u zrak (je) odletjela samo kućica[^] koja je stajala uz poslagane bombe«.83

Sredinom septembra 1941. Krajačić se preko veze obratio Titu, koji se upravo spremao za odlazak iz Beograda na oslobođeni teritorij zapadne Srbije, što je i učinio 16. septembra.

»On mi je« — piše Krajačić — »ceduljicom odgovorio da ide na teren i da će mi javiti što da radim«"

Tako ni tog puta nije došlo do njegova susreta s Titom.

U petoj knjizi Titovih *Sabranih djela*, u hronologiji koju je izradio dr Pero Damjanović, nalazimo podatak da se Tito u drugoj polovini maja 1940. godine »u pratnji Branke Savić... u ljetnjoj bašti na Savi kod starog mosta sastaje s Ivanom Krajačićem-Stevom«,⁶⁵

Međutim čini se da taj podatak nije tačan. Naime, prema Krajačićevu sjećanju, on je prvi put vidio Tita i s njim razgovarao tek u septembru 1942. godine u Bosanskoj krajini, na Mliništu, kamo je, zajedno s Ivom Lom Ribarom, iz Zagreba doveo dra Ivana Ribara.

»Bio je to vrlo simpatičan susret« — ispričao je Krajačić. — »Jedan od onih koje čovjek može ubrojiti u najdraže. Drug Tito me nije iznenadio. Takvog sam ga po slici i zamišljao. Nisam mislio da bi mogao biti drukčiji.«⁸⁸

Krajačić se potkraj septembra 1941. »preselio« iz Zemunna u Beograd i smjestio u kućicu na južnoj periferiji grada. Pokušao je da po neznatno izmijenjenom receptu, dobijenom još u Parizu, napravi snažniju eksplozivnu smjesu i njome, preko svojih saradnika, minira veliki riječni brod koji je Dunavom prevozio njemačke ranjenike slstočnog fronta. Međutim, i tog je puta njegov eksploziv samo neznatno ošteti brodsku strojarnicu.⁶⁷

Ko je bio Antonov koji je Ivana Krajačića Stevu i Matu Vidakovića poučio u Parizu »nekim diverzantskim stvarima«?

Najiscrpnije podatke o njemu nalazimo u drugoj knjizi toma II *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (objavljenoj 1954. godine), u napomeni Redakcije uz Titovo pismo poslano Radi Končaru i Vladi Popoviću 17. avgusta 1941. godine iz Beograda u Zagreb. Napomena glasi:

»Odnosi se na Ivana Srebrenjaka, .obučarskog radnika iz Slavonskog Broda. On je 1929. god. napustio Jugoslaviju i u Francuskoj se povezao sa Alešom Beblerom, koji se po partijskom zadatku tada nalazio u Parizu. Posle izvesnog vremena Srebrenjak je upućen u SSSR, gdje je studirao na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada (KUNMZ), u jugoslovenskoj sekciji. Za vreme studija upoznao se sa Francikom Kline, koja je 1930. god. došla u Moskvu kao politemigrant.

Godine 1934 Srebrenjak je zavrbovan od NKVD i upućen na kurs obaveštajne službe. Sa svojom prijateljicom Kline, bio je upućen u Irkutsk, gdje je pripreman za odlazak u inostranstvo. Ponovo su vraćeni u Moskvu na studije. Zatim je Srebrenjak poslan u Francusku i Španiju. U Parizu, 1936. god., on je organizovao sovjetski obavještajni centar za zapadne zemlje. Fräncikä je završila radiotelegrafski kürsTpa je i ona upućena u Francusku. Godine 1939 S^ebrenjaku je naredeno danapusti Pariz i pođe za šefa obavještajne službe za Balkan. Došao je u Jugoslaviju sa Francikom, kao svojom ženom. Srebrenjak je živio ilegalno, a Francika se prijavila sudu i bila deset dana u zatvoru.

Po kapitulaciji bivše Jugoslavije Srebrenjak je iz Beograda prešao u Zagreb. U to vreme zadatak mu je T5iö-3ai5Fgänrzuje diverzantskeakcije, a održavao je vezu i sa CK KPJ...«⁸⁸

Podaci o Srebrenjaku dati u napomenama Titovih *Sabranih djela* nepotpuniji su od upravo citiranih i mada su obogaćeni izvjesnim detaljima, u nekim su slučajevima djelomično i netačni. Tako se u hronologiji četvrtog toma Titovih *Sabranih djela* (Beograd, 1977), koju su sastavili dr Pero Damjanović i Julija Vrčinac, nalazi podatak da se Tito potkraj februara 1939. godine u Parizu sastao »s Ivanom Srebrenjakom, koji je u to vrijeme radio na specijalnim ^adacima Kominterne«. ⁶⁹ A u registru imena istih autora data je i Srebrenjakova (uz tačan oblik njegova prezimena!) kratka biografija:

»... radio je u aparatu Kominterne do 1940. Tada se vratio u Jugoslaviju. Ubile su ga ustaše u Zagrebu.«⁷⁰

Međutim, u hronologiji uz peti tom Titovih *Sabranih djela* (Beograd, 1978) dr Pero Damjanović piše da u »drugoj polovini maja« 1940. godine...

... »Tito, zajedno s J. Kopiničem, dolazi u stan bračnog para Branke i dr Pavla Savića (u Mačvanskoj uricrbr"22)rk0je je lipozriao još u Parizu 1938.. Tom prilikom P. Savić informiše Tita da Ivan Srebrnjak (Antonov) ima namjeru da ga angažuje na nekim specijalnim zadacima, ali da on to nije mogao prihvatiti prije nego što se ne posavjetuje sa sekretarom Partije. Tito odobrava Savičev stav i šaopštava mu da je za njega predvidio druge zadatke...«⁷¹

Branka Savić, supruga dra Pavla Savića, priča kako se odmah nakon izbijanja rata, dakle septembra 1939, vratila s djetetom iz Pariza u Beograd i dodaje:

»Posle četiri meseca vratio se i Pavle. Njega je Boris Kidrič, još dok je bio u Parizu, upoznao s Antonovom Srebrnjakom, rukovodiocem sovjetske obavještajne službe za Balkan, što ja onda nisam znala. Srebrnjak je hteo da angažuje Pavla za svoj rad, ali mu je Pavle rekao da za to mora pitati Starog, kop ce"uskoro doći.

Saknfme u drugu sobu kad Stari dođe — rekao je Srebrnjak.

— U mojoj kući se nikadjiije prisluškivalo odgovorio mu je Pavle.

Ubrzo zatim došao je Tito u naš stan u Beogradu, u Mačvansku ulicu broj 19, zajedno sa Josipom Kopiničem Valdesom i Pavle mu je rekao za Srebrnjaka. Ne bih znala da citiram Titov odgovor, ali je smisao bio taj da Srebrnjak ne može da uzima gotove ljude iz Partije, već treba da ih sam traži i izgrađuje.

Pavle je ostao na ličnoj Titovoj vezi.«⁷²

U registfüTRlenapetö^ömaTTitovih *Sabranih djela* dr Pero Damjanović daje i opširniju biografiju Srebrnjaka:

»*Srebrnjak Ivan* (Antonov), obučarski radnik iz Slavonije. Poslije zavođenja šestojanuarske diktature emigrirao; više godina živio u SSSR-u i završio vojno-obavještajnu školu. Od 1939. nalazi se u Jugoslaviji kao šef sovjetske obavještajne službe za Balkan. Poslije kapitulacije Jugoslavije prešao iz Beograda u Zagreb, gdje je u februaru 1942. pao

u ruke ustaške policije. U zatvoru imao slabo držanje; strijeljale su ga ustaše.«⁷³

Dalja traganja za podacima o Ivanu Srebrenjaku Antonovu potvrdila su uglavnom tačnost podataka te biografije, osim onoga da je »u zatvoru imao slabo držanje« i uz napomenu da se radilo o diverzantsko-sabotažnoj grani obavještajne službe, pa prema tome i o njemu kao šefu sovjetske diverzantske službe na Balkanu! (To više iznenađuje činjenica da u sedmom, devetom /Beograd, 1979/ i desetom /Beograd, 1980/ tomu Titovih *Sabranih djela* ponovo nalazimo njegovu *netaćnu* biografiju objavljenu u četvrtom tomu!?)

Za vrijeme boravka u Moskvi Srebrenjak se upoznao i oženio s Franciskom Kline, bivšom ženom sekretara CK SKOJ-a Pere Popovića Age, koji je 1930. poginuo u Zagrebu u borbi s policijom. Franciska je tada, pobjegavši iz Jugoslavije, studirala na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada (KUNMZ).

Bračni par Srebrenjak 1939. ili 1940. dolazi u Beograd, a ubrzo je, po nekim podacima prije, a po drugima odmah poslije aprilskog rata i kapitulacije Kraljevske jugoslavenske vojske, prešao u Zagreb. Međutim, s obzirom na izjavu Ivana Munitića da se u Zagrebu sastajao s drugom »koji je isprva imao konspirativno ime Stefanović, a nakon kapitulacije Jugoslavije dobio (je) novo konspirativno ime Ivančić«,⁷⁴ a bili su to pseudonimi Ivana Srebrenjaka, očigledno je da je Srebrenjak napustio Beograd i doputovao u Zagreb prj/e aprilskog rata. (Istakli autori.) Potvrdu za to nalazimo i u pismenoj izjavi Andrije Hebranga, datoj potkraj jula 1941. godine Komisiji CK KPJ, koja je vodila istragu o sukobu Kopinić - CK KPH.

Na osnovi prilično šturih podataka o Srebrenjakovu radu u Parizu, Beogradu i Zagrebu, može se zaključiti, kao što smo već rekli, da njegova aktivnost nije obuhvaćala obavještajno područje već da je, po zadacima sovjetske obavještajne službe, radio na formiranju i obuci diverzantskih grupa čiji će pripadnici krenuti u akciju »u danom vremenu«, kako je to precizirao Ivan Krajačić Stevo. A tada je, naravno, s rukovodiocima diverzantskih grupa trebao da održava vezu, usmjerava njihovu aktivnost i o svemu preko radio-stanice izvještava svoj rukovodeći centar u Moskvi.

Bez obzira na ono što je u knjizi *Enigma Kopinić* o Ivanu Srebrenjaku Antonovu i njegovoj ženi Franciski napisao Vjenceslav Cenčić, pa i veoma ubjedljivu repliku Milenka Dodera (*Kopinić bez enigme*), zadržat ćemo se uglavnom na do sada objavljenim dokumentima i

svjedočenjima u kojima je riječ o Srebrenjakovim aktivnostima u Zagrebu.

Prema izjavi Ivana Munitića, on je 1938. u Parizu pohađao 15-todnevni diverzantski kurs s kojega je donio i pismena uputstva o tome kako se prave zapaljive i eksplozivne naprave. Sve je to bilo napisano nevidljivim mastilom. Pošto se u Zagrebu povezo sa Srebrenjakom, Munitić ga je »povremeno, pismima 'šifriranog' sadržaja, izvještavao o svojoj djelatnosti«, a njegova supruga Ljubica »sjeća se, da je njen suprug još u doratno vrijeme primao iz Zagreba zlatnike 'napoleondore' za potrebe diverzantskog djelovanja«. ⁷⁵

O Srebrenjakovoj djelatnosti u susjednim zemljama nema nikakvih podataka. Da je i u njima radio na formiranju diverzantskih grupa, pa nešto i uradio, potvrđuje depeša koju je Ivan Krajačić Stevo 4. oktobra 1942, za vrijeme boravka na Mliništu u Vrhovnom štabu poslao Direktor:

»Antonov je imao nešto u Italiji preko Budoka koji je prošle godine strijeljan, ali ja nemam kakve veze s tim ljudima. On je također rekao da ima nešto u Bugarskoj ali ni s njima nemam veze.« ⁷⁶

Bivši robijaš iz Sremske Mitrovice i član zagrebačkog Vojnog komiteta, formiranog već potkraj maja 1941, Šime Balen u svojim sjećanjima pisanim 1961. i dopunjenim 1981. godine piše o događajima koji su se zbivali u junu, a zatim i u julu 1941. godine:

»... Rade Končar me uputio na diverzantski kurs kod nekog meni nepoznatog čovjeka, koji je stanovao u Klaićevoj ulici, arkoga smo nazivali Kemičarem. (Kasnije sam, već u partizanima, doznao da se taj čovjek zvao Ivan Srebrnjak-Antonov, i da je bio jedan od povjerenika Kominterne, dok su drugi tvrdili da je radio za sovjetsku vojno-obavještajnu službu.) Kod njega sam naučio, među ostalim, kako se korda na eksplozivu pali pomoću sumporne kiseline i mješavine šećera i kalijeva klorida (ili klorata) — više se ne sjećam. On mi je dao zadatak da nabavim što više mogu toga klorida (ili klorata), s time da jedan dio zadržim za zagrebački Vojni komitet a drugi da dadem njemu. Uspio sam nabaviti veće količine toga materijala preko jedne ljekarne u tadašnjoj Trenkovojoj ulici (danas Ulica 8. maja), u kojoj je radio kao farmaceut Viktor Tomičić, brat moga robijaškog druga Dinka Tomičića, koji me je i uputio na nj. Znatne sam količine dobio i od Milana Stanića

koji je radio u Bartolićevoj ljekarni na Dolcu. (Po velikim količinama koje je Kemičar tražio za se, smatrao sam da on podučava i neke druge ljude, i, zaista, u partizanima mi je pripovijedao Pero Grubor, da je on prošao diverzantski kurs kod 'Kemičara'.)

Svoje novostečeno iskustvo prenio sam na sastanku održanom u svom stanu na ostale članove Vojnog komiteta. Tada smo odlučili da počnemo akcije. Prva je trebala biti na Radio-stanicu, a trebali su je izvršiti Češnjak (Anton) i Mato (Šnerberger). Akcija je samo djelomično izvršena, vjerovatno zbog nedovoljnog iskustva drugova. Mislim da im se bio zapalio samo dio trotila. Drugu akciju trebao je izvršiti Ante Milković na Glavnom kolodvoru, odnosno na željezničkoj pruzi. Za akciju na Kolodvoru ne znam kako je uspjela, ali se sjećam da je s uspjehom izvršio akciju na željezničkoj pruzi negdje kod Podsuseda, i, ako se ne varam, jednu na pruzi prema Sisku.

Kratko vrijeme po svršetku diverzantskog kursa, Rade Končar mi je 9. ili 10. srpnja — sjećam se zbog plakata o strijeljanju Priče, Adžije, Keršovanija i dr. — dao zadatak da odem uzduž pruge Zagreb—Rijeka i da osnujem diverzantske grupe u usputnim mjestima. On me osobno povezo sa Zdenkom Petrović, drugaricom inž. Bartola Petrovića iz Karlovca, koja me je odvela u svoj stan u Karlovcu. Tu sam se povezo s Krašom, koji mi je dao grupu ljudi da ih uputim u rukovanje trotilom (koji sam, kao i sav ostali materijal donio iz Zagreba). Poduka se održavala u jednoj kući na periferiji Karlovca... (Kasnije mi je, u partizanima, drugarica Fanika Milašincić rekla da je to bilo u njezinoj kući.)«

Šime Balen zatim govori o nezgodi koja se dogodila prilikom prve probe u rukovanju trotilom, koja se završila bez posljedica, i o tome kako je toj probi prisustvovao i sam Kraš. Zatim kaže:

»Ostavio sam mu nešto trotila i ostalog materijala, a ja sam s Ivom Marinkovićem i Bartolom Petrovićem, u njegovu autu, otišao za Ogulin. Tu sam tamošnje drugove, od kojih se sjećam jednog imenom — Mladinić, naučio paljenje trotila bez šibica... U Srpskim Moravicama, kamo sam otputovao sam (jer su Petrović i Marinković morali otići na drugi zadatak), nisam uspio pronaći javku... Ni u Delnicama nisam našao nikoga. U Fuži-

nama sam se, pomoću Jože Brnčića, uspio povezati s drugovima Markom Šimcem (ili Štimcem) i Draganom Manceom, na koje sam prenio svoje znanje i dao im u zadatak da osnuju diverzantsku grupu. I njima sam ostavio nešto eksploziva i ostalog materijala... U Zagreb sam se vratio za nekih sedam-osam dana.«⁷⁷

Prema navodima Šime Balena, u vrijeme, uoči i odmah nakon njemačkog napada na Sovjetski Savez Antonov nije sjedio u Zagrebu skrštenih ruku — bar ne što se diverzantske djelatnosti tiče. A o bilo kakvom isključivo obavještajnom radu nema nikakvih podataka, a nije mu radila ni radio-stanica za vezu s Moskvom.

Drugo svjedočenje o radu Antonova u Zagrebu 1941. daje Neda Rukavina-Prohaska, koja je 1941. bila student zagrebačkog Tehničkog fakulteta (kemijski smjer). Već prvih dana okupacije ona je, prema vlastitom kazivanju, sa svojim kolegama Brankom Semelićem, Zoranom Vučilovskim »i nekim drugim«, pored ostaloga, krala kemikalije iz fakultetskog laboratorija, a zatim:

»Postepeno sve više surađujem s Brankom Semelićem, koji me upoznaje s Ivom Srebrnjakom, Ivanom Krajačićem Stevom i nekima drugim. Pomalo prestajem raditi s ostalom omladinom, a s Brankom intenzivno eksperimentiram izradu kapsla, upaljača, detonatora i zapaljive smjese. Nabavljala sam kemikalije u prodavaonicama boja i u apotekama, a kod kuće i u nekim stanovima (Maksimirskoj ulici, Babonićevoj itd.) radili smo upaljače od staklenih epruveta, zavarenih staklenih kapalica i punili razne kutije pripremljenim zapaljivim smjesama ('Frank' cikorijske, i si.). Sve dovršene upaljače i kutije odnosio je Branko. Jednom smo radili pokuse s nekom smjesom, koja je već u vrlo malim količinama i na najmanji dodir bila vrlo eksplozivna. Unatoč svim nastojanjima, nismo je mogli tempirati, pa smo nakon jedne detonacije u mojoj kuhinji napustili tu smjesu i jedva se riješili 'sirovina' za nju. Pravili smo i upaljače od žica i električnih zvonaca, specijalno pripremane za podmetanje eksploziva ispod željeznih tračnica itd., itd.

U to doba dobivala sam intenzivnu poduku o konspiraciji i metodama obavještajnog rada od Srebrnjaka. Sjećam se da sam često upravo strepila od sastanaka s njim, jer me je uvijek 'saslušavao' da li sam zapamtila što me je već podučio, da li to primjenjujem u svom radu. Uvijek me iznena-

divao nečim novim, kao i instrukcijama o ponašanju, izoštravanju opažanja, zbunjivao me iznenađujućim promjenama tema pri mimoilaženju s prolaznicima, načinom sastajanja i dogovaranja, trikovima pri izbjegavanju agenata. Iako prilično zbunjena i prestrašena svim tim uputama i zahtjevima, nisam prestajala s aktivnostima, već obratno, svakim sam se danom osjećala sve sigurnija. To je bila veoma dobra škola za sav moj kasniji rad.«⁷⁸

Datumski prvi dokument u kome se u tom periodu spominje Srebrenjak Antonov jest pismo potpisano sa Čača (CK KPJ), pisano u Beogradu 17. jula 1941. i poslano po »drugu N. Špancu« (Blagoju Neškoviću) »hrvatskom Čačli, tj. Centralnom komitetu KP Hrvatske. Blagoje Nešković je tada putovao u Zagreb kao »povjerenik CK KPJ« sa zadatkom da, zajedno s Vladimirom Popovićem, koji se već nalazio u Zagrebu, ispita i podnese izvještaj o sukobu do koga je bilo došlo između CK KPH, s jedne, te rukovodioca tamošnjeg centra Kominterne Josipa Kopiniča i Mjesnog komiteta KPH za Zagreb, s druge strane. Posljednji pasus pisma koje je nosio Blagoje Nešković glasio je:

»Čuli smo da tamo harangira neki Antonov, Stipe i Grub... Te tipove~Treba strogo pritegnuti i onemogućiti da dalje rovale. Oni su se pokazali nesposobnim da vrše svoje poslove za koje su bili određeni i sada krive za to Partiju i vode borbu protiv pojedinih ljudi. Danas se više ne može trpjeti takva štetočinska rabota i treba radikalno postupati protiv takvih sabotera. Čača.«⁷⁸

U sedmom tomu Titovih *Sabranih djela*, u tekstu citiranog pisma, Redakcija je dala tumačenje da je Stipe bio Stipe Ugarković, što nije tačno. Bio je to saradnik Antonova Stipo *Daković*, najstariji sin Dure Dakovića, jugoslavenskog revolucionara ubijenog 1929. godine, a Grub... je bio Petar Grubor, također saradnik Antonova. I Ugarković i Grubor su, kako se kasnije dokazalo, tada bili nevini optuženi.

Premda je to pismo uvršteno u *Sabrana djela* Josipa Broza Tita, neke pojedinosti navode na pitanje je li ga pisao lično Tito ili neko od članova CK po njegovim uputstvima. Naime, Tito je dobro poznavao Ivana Srebrenjaka Antonova i ne vidimo razloga zašto bi napisao »Čuli smo da tamo harangira neki Antonov...« Nadalje, u tom se istom pismu nalazi i rečenica »Drug Tito ne

može doći tamo iz više krupnih razloga...«! No, sve te pojedinosti neTsključuju Titovo autorstvo, jer je Redakcija Titovih *Sabranih djela*, najvjerovatnije, o tome konsultovala Tita.

Radomir Vujošević, koji je za taj tom Titovih *Sabranih djela* obavio »naučna istraživanja, napomene, hronologiju, registre i celokupnu pripremu za štampu«, u napomeni broj 111 uz tekst tog pisma kaže i ovo:

»Tito je, na osnovu informacija što ih je dobio iz različitih izvora iz Zagreba, sazvaio sjednicu Politbiroa 16. jula u Beogradu na kojoj je donesena odluka da se formira istražna komisija (Blagoje Nešković i Vlado Popović) koja će ispitati slučaj i Politbirou podnijeti iscrpan, dokumentovan izvještaj.«⁸⁰

A Radomir Vujošević u hronologiji piše:

»Sredinom jula. Neko iz *hrvatskog partijskog rukovodstva* informirao je Tita o problemima nastalim u CK KPH, u njegovim odnosima sa MK KPJ za Zagreb...«⁸¹ (Istakli autori.)

S pravom se može postaviti pitanje ko je iz Zagreba informisao Tita o zbivanjima u CK KPH. Redakcija Titovih *Sabranih djela* ne daje nikakav odgovor na to pitanje, premda se odgovor, djelomično, nalazi u samom pismu, u rečenici kojom počinje drugi pasus:

»Pretresajući čitav ovaj slučaj 16. jula, tj. poslije dolaska druga Bak., mi smo zauzeli sljedeći stav koji smatramo jedino mogućim u ovoj situaciji...«⁸²

Očigledno je drug Bak. upoznao Tita ili nekog od članova Politbiroa CK KPJ sa zbivanjima u Zagrebu, poslije čega je 16. jula sazvana sjednica Politbiroa.

U citiranom tomu Titovih *Sabranih djela* uz taj tekst nema nikakva objašnjenja kratice »Bak.«, a u prvoj knjizi edicije *Dokumenti centralnih organa KPJ...*, koju je za štampu također priredio Radomir Vujošević, uz kraticu Bak. ispod teksta dokumenta stoji napomena, ali ne Radomira Vujoševića već Redakcije:

»Vjerovatno se odnosi na Mitra Bakića, koji je stigao iz Crne~Gore u Beograd?«®

Na osnovi Čaćina pisma (CK KPJ) od 17. jula hrvatskom Čaći (CK KPH) i napomena Radomira Vujoševića, tvrdnja Redakcije prve knjige *Dokumenata centralnih organa KPJ...* da je Mitar Bakić obavijestio Tita, odnosno CK KPJ, o zbivanjima u Zagrebu, teško bi mogla izdržati istorijsku verifikaciju jer je događaje tih dana u

Zagrebu mogao poznavati samo onaj ko je tih dana bio u Zagrebu, a ne Mitar Bakić »koji je stigao iz Crne Gore u Beograd«!

Poređenjem Čaćina pisma (CK KPJ) od 17. jula s dokumentima nastalim poslije tog datuma u vezi s njim, nameće se pretpostavka da je drug Bak. mogao biti Vladimir Bakarić. Na takvu pretpostavku upućuju dokumenti koji se odnose na rad »istražne komisije« (Blagoje Nešković i Vladimir Popović), koju je CK KPJ formirao da »ispita(ti) slučaj i Politbirou CK KPJ« podnese »iscrpan dokumentovan izvještaj«.

A u tim dokumentima nalazimo sljedeće podatke:

— u »Zapisniku sa sastanka članova Centralnog komiteta KPH i Komisije CK KPJ«, održanog 26. jula 1941. Bakarić je citiran četiri puta, ali uvijek s kraticom »Ba«;

— u »Bilješci Komisije CK KPJ sa sastanka s članovima Mjesnog komiteta KPH Zagreb«, također od 26. jula, Vladimir Bakarić se spominje tri puta: dva puta s kraticom Ba i jedanput s kraticom Bak(!);⁸⁵

— u »Bilješci sa sastanka Komisije CK KPJ i Operativnog rukovodstva Hrvatske« od 27. jula Bakarić se spominje samo jednom kraticom — Ba;⁸⁶

— u pismenoj izjavi Antuna Roba, sekretara MK KPH za Zagreb, predatoj Komisiji CK KPJ »krajem jula 1941.« Bakarić se spominje jedanput — s kraticom Ba;⁸⁷

— u saslušanju Lea Matesa i Vande Novosel »krajem jula 1941.« Bakarić se spominje 15 puta — uvijek s kraticom Ba;⁸⁸

— Brko (Rade Končar) u pismenoj izjavi datoj Komisiji CK KPJ krajem jula samo jedanput spominje Bakarića, i to kao »Vlada Bak«;⁸⁹

— u »Odluci Politbiroa CK KPJ o kaznama u KPH«, Beograd, 10. avgusta 1941. o Vladimiru Bakariću piše: »4. Bak(arić) Vladimir: ukor zbog kolebljivosti i nedovoljne partijske budnosti prema elementima grupaštva«.⁹⁰

— u izvještaju Centralnom komitetu KPJ od 16. avgusta 1941. Brko (Rade Končar) i Vlado (Vladimir Popović), javljajući da su upoznali drugove s kaznama koje im je izrekao CK KPJ, pišu:

»4. Bak(arić) prima kaznu«;⁹¹

— na kraju, u izvještaju koji su Brko (Rade Končar) i Vlado (Vladimir Popović) poslali Centralnom komitetu KPJ iz Banjaluke potkraj avgusta 1941. godine, nalazimo rečenicu:

»Mi smo zaključili da Bak(arić) radi uglavnom sa skojevcima...«⁹²

S obzirom na to da je u svim citiranim dokumentima riječ o rukovodećim ljudima KPH, a među njima, bar u sklopu razmatranog slučaja, osim Bakarića nije postojao nijedan čije bi prezime počinjalo sa »Ba« ili »Bak«, logično je pretpostaviti da je drug Bak., koji se spominje u pismu Čaće (CK KPJ) od 17. jula hrvatskom Čači (CK KPH) bio Vladimir Bakarić!

Josip Kopinič Vazduh, čija je uloga u zagrebačkim događajima poslije njemačkog napada na Sovjetski Savez dovoljno objašnjena u našoj historiografiji, naročito u knjizi Ive Jelića *Tragedija u Kerestincu*, dao je, potkraj jula 1941. godine izjavu Komisiji ČK KPJ, u kojoj je stajalo i ovo:

»XI. Br(ko) i Š(ilja) vezali Šof(era) sa Antfonovom), And(rija) se povezao na ul(ici) sa Antfonovom) i povezao ga sa CK (KPH) — Ant(onov) povezan) sa Gest(apom).«⁹³

Brko je bio Rade Končar, politički sekretar CK KPH i član CK KPJ, Šilja — Pavle Pap, kandidat za člana CK KPJ, Šofer — Branko Malešević, član MK KPH za Zagreb i šofer CK KPJ u Zagrebu, Andrija — Andrija Hebrang, član CK KPH, a Antonov — Ivan Srebrenjak.

U pismenoj izjavi Andrije Hebranga, tada člana najužeg rukovodstva CK KPH, datoj Komisiji CK KPJ, stajalo je:

»Antonova poznajem od prije 16 godina. Kad sam se prije nekoliko mjeseci vratio u Zagreb (Hebrang je izišao s robije 15. februara 1941 — primj. autora), slučajno sam ga jednog dana sreo... Kasnije sam ga viđao s vremena na vrijeme. Jednom zgodom u razgovoru, kad je od mene tražio neke savjete, vidjeo sam da se njegov rad i interesovanje kreću po specijalnoj liniji. U njegovom društvu viđao sam par puta neke naše ljude. Krntija mi je jednom zgodom govorio da ga zna izvana i da je 'dobar dečko'...

2. Poslije poruke Tita da s Antonovim trebamo saradivati, ja sam ga, u cilju te saradnje, povezao s Brkom, koji ga do sada nije poznavao. Iz razgovora, koje sam poslije Titine poruke imao s Antonovim, ja i ostali drugovi, smatrao sam u prvi mah da bi naša saradnja mnogo koristila našoj stvari. Kasnije sam uvidjeo da sam se prebacio u ocjeni, jer kada je došlo do konkretiziranja stvari, pokazalo se da je njegov aparat, ukoliko ga ima,

nespreman i nesposoban za stvari koje su ovaj čas aktuelne.

3. Poslije napada na S(ovjetsku) U(niju), kad smo već s Antonovim održavali službenu vezu u cilju saradnje, zamolio me jednom zgodom, da mu dadem jednog stručnjaka za goluba, jer je njegov golub zatajio, zbog čega je ostao bez veze sa svojim šefovima gore.(...)

4. Na sjednici od 13. VII, kojoj je prisustvovao onaj iz vazduha (Josip Kopinič) prvi put sam čuo da Antonov ima veze sa GESTAPO-om. Kad je to onāpvāzaūha ustvrdioTnaveo je za dokaz da je Antonov bio zatvoren u glavnjači i pokazao neki prsten, koji je Antonov navodno (neznam u koju svrhu) poslao iz glavnjače nekome. Tada sam ja na sjednici ispričao otkad poznajem Antonova, kao i to, pod kojim je on okolnostima pušten iz ovdašnjeg zatvora poslije dolaska u zemlju. To o puštanju iz zatvora ispričao sam onako, kako mi je jednom prikazao Antonov. Napominjem, da onaj iz vazduha nije znao te stvari do one sjednice, na kojoj sam to ispričao poslije njegove optužbe Antonova. Poslije te sjednice navodi on moju priču kao neki dokaz za svoju optužbu.

5. Ja nisam povjerovao u osnovanost i istinitost optužbe protiv Antonova prvo zbog toga što argumenti onogiz_vazduha niti su mi izgledali dovoljni, niti pak provjereni i ozbiljni, a zatim zbog toga što je on kao provokatore osumnjičio i neke ovdašnje funkcionere, o čemu se počelo pričati okolo ('U CKH ima provokatora') ..,«⁹⁴

Dakle, Hebrang je poznavao Ivana Srebrenjaka Antonova prije njegova odlaska u SSSR, a Marko Orešković Krtija, tada član CK KPJ, upoznao ga je kao »dobrog dečka« u Parizu, prilikom odlaska ili povratka iz Španije. No za našu je temu najznačajnija Hebrangova tvrdnja da je saradivao s Antonovim i povezao ga s Radom Končarom »poslije poruke Tita« da s njim treba saradivati, koju je primio prije njemačkog napada na Sovjetski Savez. »Golub« o kojemu je riječ bila je Srebrenjakova radio-stanica za vezu s obavještajnim centrom Generalštaba Crvene armije u Moskvi, odnosno s Direktorom.

Opovrgavajući ničim opravdana sumnjičenja Josipa Kopiniča Vazduha, Rade Končar je u svojoj pismenoj izjavi, predatoj Komisiji CK KPJ u drugoj polovini jula 1941. godine, napisao:

»... Sumnjiči me se i zato da sam se povezao s

nekakvim Antonovom i da sam pod njegovim utjecajem. Iz zajedničkog pisma vidi se da ga ja uopće nisam poznavao, već da me je Fati s njim povezo. On je, taj Antonov, napadao Starog i partiju da se ga je sabotiralo, pa sam rekao Vladi Šp(ancu) kad je pošao u Beograd da to javi Starom, što je Vlada i učinio.«⁹⁵

Fati je bio Andrija Hebrang, a Vlada Šp(anac) — Vladimir Popović, koji se 6. jula 1941. vratio iz Beograda u Zagreb i prenio Centralnom komitetu KPH odluke Politbiroa CK KPJ od 4. jula o dizanju ustanka.

Potvrdu Hebrangovih navoda u vezi s Antonovim, pa i više od toga, nalazimo i u pismu CK KPH Centralnom komitetu od avgusta 1942. godine:

»Centralni voj(ni) kom(itet) je smatrao poslije napada na S(ovjetsku) U(niju), da bi se trebalo povezati a Antonovim radi zajedničke saradnje o pitanju diverzije, obavještavanja itd. Nekako u isto vrijeme tražio je i on vezu s nama zbog iste stvari. Dva člana tog komiteta razgovarali su s njime. Ti razgovori nisu dali pozitivnih rezultata. Jedina pomoć, koju nam je stvarno pružio, bila je u tome, što nam je podučio devet ljudi za diverziju. Dogovorili smo se da njegovi ljudi podu na određene pruge kao organizatori diverz(antskih) grupa. On se nije držao našeg dogovora. Koliko mi znademo, on nema ljudi za takav rad na terenu, osim sebe i još jednog ovdje a niti ima potreban materijal. Brko uopće nije poznavao Antonova. Poslije poruke Tita da treba s njima saradivati, Fatty je povezo Brku s Antonovim u cilju saradnje.«⁹⁶

I dalje:

»Nama nije poznato da Stipe (Daković) i Grub(or Petar) harangiraju. Za Antonova znademo što je o Titu i 'sabotaži' govorio nekim rukovodiocima.

Da li je Antonov to govorio i nekome okolo, to nam nije poznato.«⁹⁷

Desetog avgusta 1941. uslijedila je odluka Politbiroa CK KPJ o kaznama, donijetim na osnovi partijske istrage što ju je provela Komisija (B. Nešković i V. Popović). U njoj se na dva mjesta govori i o Ivanu Srebrenjaku Antonovu:

»5 — Fati: skreće se pažnja da bude budniji prema ljudima na koje se sumnja (Antonov).

9 — Antonov: da se obrazuje komisija nad njim i da se utvrdi: a) zašto je zatajio njegov aparat, b) grupaštvo i harangiranje protiv pojedinih

part(ijskih) funkcionera) i c) njegovo finansijsko poslovanje (160.000 din).«⁹⁸

Istovremeno s tom odlukom Tito je 10. avgusta 1941. Centralnom komitetu KPH dostavio popratno pismo u kojemu stoji:

»Nad Antonovim stavljamo istragu jer ima dosta sumnjivih stvari, a osim toga zašto je u početku napada na SSSR njegov aparat potpuno zatajio, iako je taj čovjek dobijao ogromne sume novca za pripreme. Ja sam javio gore da nemam u njega povjerenja i tražio njegovo smjenjivanje jer, ako ništa drugo, on je kao organizator potpuno nesposoban, a sve akcije i onako organizuje i vodi naša Partija.«⁹⁹

Poslije samo šest dana, 16. avgusta, Rade Končar i Vladimir Popović potvrđuju prijem odluke CK KPJ o kaznama i Titovo popratno pismo te kažu:

»9) Komisija je obrazovana da ispita Antonova po postavljenim pitanjima, već se razgovaralo s njim, izveštaj komisije sledeći put.«¹⁰⁰

Još prije nego što je primio upravo citirano pismo, Tito je iz Beograda (17. avgusta) Radi Končaru i Vladi Popoviću, dajući im opširna uputstva za rad, skrenuo pažnju i na sljedeće:

»U vezi sa Antonovim saslušajte sve ljude, a u prvom redu Stipu, Grubora i druge.«¹⁰¹

Konačno, u vezi s Ivanom Srebrenjakom Antonovim Tito (Ćaća — CK KPJ) 4. septembra piše Radi Končaru i Vladi Popoviću:

»Po istrazi nad Antonovim nećemo još donositi nikakvu odluku dok se ne vidimo tamo. O tome da je naša Part(ija) pravila smetnje njemu nema govora. Ja sam morao zabraniti da on uzima ljude iz Partije koji su u rukovodstvu i važni za nas, a to i on vrlo dobro zna što mu je gore zabranjeno. Radi se o njegovoj nesposobnosti da nade ljude izvan Partije, pa je zato htio da pretvori Partiju u svoj aparat i zbog toga je vodio harangu protiv rukovodstva. Elementi moga nepovjerenja su sasvim druge prirode. O tome se mora govoriti opširno i ja ne mogu Djedi ukratko objasniti. Njemu treba dati pomoć ako ju treba dok se ta stvar gore ne raščisti.

Ako smatrate da je Stipe običan haranger i neprijateljski elemenat, onda ga možete isključiti, jer je on još uvijek član naše familije (Partije), i spada pod disciplinu i kontrolu naše Partije.«¹⁰²
To je datumski posljednji dokument u kojemu je ri-

ječ o istrazi nad Antonovim. »Dok se ne vidimo tamo«, napisao je u njemu Tito misleći na već zakazano savjetovanje koje će se održati 26. septembra u Stolicama, na oslobođenom teritoriju zapadne Srbije, kojemu je prisustvovao i Končar i Popović.

Titov oštar stav o uzimanju »ljudi iz Partije koji su u rukovodstvu i važni za nas«, rezultirao je iz predratne odluke Kominterne da sovjetska obavještajna služba u stranim zemljama ne smije za sebe angažovati partijske kadrove bez odobrenja njihovih najviših partijskih foruma. A u takvim slučajevima ti su kadrovi isključivani iz partijskog rada da u slučaju hapšenja ne bi kompromitovali Partiju.

Na kraju citiranog teksta Tito napominje da se Stipe (Daković) može isključiti iz KPJ jer je, bez obzira na to što je saradnik Antonovljeve diverzantske grupe, »još uvijek član naše familije«. (U finansijskim obračunima Mjesnog i Okružnog komiteta KPH za Zagreb nalazimo podatke da je u septembru Stipi za »izd(ržavanje)« dato 1 000, a u oktobru 1941. 1 500 kuna. Znači, bilo je i slučajeva da su pojedini pripadnici sovjetskih diverzantskih grupa, ipak, ostajali članovi KPJ.¹⁰³

Međutim, u načelu mnogo više pažnje zaslužuje činjenica da CK KPJ, odnosno Tito, s punim autoritetom poziva na odgovornost, pred partijsku komisiju, šefa sovjetske diverzantske službe za Balkan, kao što je, uostalom, učinio i sa šefom centra za vezu Kominterne u Zagrebu — Josipom Kopiničem!

U uslovima partizanskog rata koji se već u julu 1941. rasplamsavao širom Jugoslavije, obuhvaćajući sve oblike djelovanja, nije bilo razloga za postojanje i aktivnosti bilo kakvih sovjetskih diverzantskih grupa na tom prostoru. Zbog toga, i ostaloga što je već rečeno o Srebrnjaku Antonovu i njegovoj diverzantskoj mreži, prvih dana avgusta 1941. Tito je odlučno intervenisao kod Djeda:

»Aparat Antonova potpuno nesposoban za akcije. U Antonova nemamo povjerenja. Sve diverzije i sabotaze rukovodi i organizuje Partija. Naredite da Antonov preda sve ljude Partiji koja će ih iskoristiti za tu svrhu.

Tsto tako tražimo da se stave pod rukovodstvo Partije i oni ljudi koje smo dali Vidakoviću, jer su sami potpuno Luemoćni.« (Istakli autori)¹⁰⁴.

Tito u to vrijeme nije imao direktnu radiotelegrafsku vezu s Moskvom, mada je pokušavao da je usposta-

vi. U produžetku citirane depeše o Antonovu Tito je javio Djedu da nije mogao pronaći skrivene radio-stanice poginulog Matije Vidakovića.

»Drugu stanicu (Bras) smo instalirali, ali se od vas niko ne javlja. Javite se!«¹⁰⁵

Riječ je o radio-stanici Miše Brašića (»Pavlodar«), o čemu smo govorili u poglavlju »Obavještajna saradnja s Moskvom«.

Ne uspijevši da uspostavi direktnu vezu s Djedom, Tito je tu nedatiranu depešu poslao Kopiniću (Valdesu) da je on otpremi Djedu. Bilo je to svakako prije 8. avgusta jer je Tito istovremeno javio:

»Valdes! Molim te da od 8. VIII u 12 uvek paziš i kontrolišiš da li se dobro čuje naš golub...«¹⁰⁸

Je li riječ o teškoćama u održavanju veze Zagreb—Moskva ili o nečemu drugom, teško je reći, ali sačuvani dokumenti pokazuju da se ponekad prilično dugo čekao odgovor iz Moskve. Tako je na Titov zahtjev za »hitno smjenjivanje Valdesa... i njegovo stavljanje na raspolaganje našoj Partiji«,¹⁰⁷ poslan iz Beograda 17. septembra 1941, kada je Tito već bio na putu za oslobođeni teritorij, Kopiniću u Zagreb da ga otpremi Djedu, odgovoreno tek 29. septembra!¹⁰⁸

Čini se da se i odgovor na Titov zahtjev u vezi s Antonovim čekao prilično dugo — skoro četiri i po mjeseca. Djed i Centr tj. Centar (Kominterni i Vojnoobavještajna služba SSSR-a) poslali su Kopiniću »16—17. decembra 1941« tri depeše. Dvije je potpisao Centr. U jednoj stoji:

»Preko ranijeg veziste predajte (adresa, ranije lozinke). 1) Antonov (već predano). 2)...«¹⁰⁸

Sadržaj depeše nerazumljiv je za onoga ko ne poznaje materiju u cjelini. Ali, ono »već predano« najvjerojatnije je Kopinićeva primjedba kojom on, prilikom prenošenja depeše, obavještava Tita da je Antonovu predao odgovarajuće naređenje Centr-a.

Vladimir Popović je na tu depešu pribilježio: »Mi primili 20. XII VI(adimir).«¹¹⁰

S obzirom na kasnije događaje, nije isključeno da je Centr tek tom depešom reagovao na Titov zahtjev da Antonov »pređa sve ljude Partiji« i javio Antonovu da postupi u tom smislu, jer je Ivo Lola Ribar odmah nakon dolaska s Romanije, preko Sarajeva u Zagreb, 12. januara 1942. u pismu CK-u KPJ javio i ovo:

»... Antonov je raspustio svoju 'vojsku' i poslao ih u partizane. I on sam govori da bi otišao tamo. Javite kuda da ga šaljemo u tom slučaju...«¹¹¹

Srebrenjak je, vjerovatno, brzo postupio po naredenju poslanom »16—17. decembra 1941«. Na takav zaključak upućuje i izvještaj komesara Glavnog štaba NOP-odreda Hrvatske Vladimira Bakarića Centralnom komitetu KP Hrvatske od 2. januara 1942. godine, u kojemu piše o dolasku Antonovljevih ljudi na oslobođeni teritorij. On kaže:

»... Troje sam ja uputio u P(etrovu) Goru, pa još ne znam do kuda su došli (onaj kemičar — student Antonovljevi, Stipe Dugog sestra i njen drug).«²

Kemičar — student bio je Branko Simelić, student Kemijskog odsjeka zagrebačkog Tehničkog fakulteta, a Stipe Dugi — Stipe Daković. Ime njegove sestre i njenog muža nismo ustanovili.

Bakarić u svom izvještaju daje niz primjedaba o Srebrenjakovim ljudima koji su na oslobođeni teritorij, u selo Zbjeg, gdje se nalazio Glavni štab NOP-odreda Hrvatske, stigli u zadnjoj trećini decembra 1941. godine, i to preko ilegalnog punkta za vezu u Plaškom, na željezničkoj pruzi Zagreb — Ogulin — Split. Prilikom polaska iz Zagreba spremili su se kao da idu na izlet, a ne u partizane. »Prtljag« im je brzo otežao pa su usput ostavljali stvari da se pošalju za njima. U štabu su se počeli bahato ponašati, kao zasebna grupa, suprotno već ustaljenom partizanskom načinu života i ponašanja, na što su ih morali upozoriti, a izvjesni postupci i kratko, vojnički zabraniti.

»Ne sviđaju mi se ovi Antonovljevi ljudi« — pisao je Bakarić. —[^]»Vrlo hohštaplarski izgledaju, a dolaze i po porodičnoj liniji (na pr. Stipina sestra i njen suprug). (...)

... Danas saznajem u selu kako se onaj suprug Stipine sestre hvalisao, da će on biti komandant, a nešto je slično radio i B. Popović. On se raspričao kako je bio u Srbiji i to dosta spretno, da bi čovjek mogao pomisliti kako je neka zvijerka. Tim više, što je donio sobom ogroman pištolj, što ga upotrebljavaju tankisti. Stipu smo odlučili poslati u Drežnicu, jer je ipak ponešto politički iskusan... Među njegovima je bilo i takvih, koji su tvrdili kako su došli po specijalnoj liniji i da im je naloženo da njega čekaju. Mi smo ih međutim odmah ekspedirali s napomenom štabovima, da nikakve spec(ijalne) linije nema, nego da idu u partizane gdje ih treba provjeriti.«³

Nismo našli podatke ni o poimeničnom sastavu Srebrenjakove »vojske« koja je otišla u partizane, ni o

daljoj sudbini većine njih. Zna se da je Glavni štab NOP-odreda Hrvatske uputio Stjepana Stipu Dakovića u Primorsko-goranski NOP-odred. Prema poslijeratnoj izjavi Ivana Krajačića Steve, on je »otišao zajedno sa ženom Ivicom Švarc u partizane i stradao«,⁴ a prema napomeni Redakcije *Zbornika*, Daković je »upao u žandarmerijsku zasjedu na putu za Kapelu kod Ogulina i bio ranjen, a kasnije ubijen od ustaša«.

Prema Bakarićevu izvještaju, moglo bi se zaključiti da je i Bogdan Popović pripadao Srebrenjakovoj »vojsci«. Međutim, prema drugim izvorima, bio je to stari predratni komunist, grafički radnik, robijaš, koji je »nakon ulaska okupatora i ustaša u Zagreb ... otišao u Beograd«, odakle se kasnije »ilegalno (se) vratio u Zagreb« i pošto je »uspostavio u Zagrebu vezu za odlazak na oslobođeni teritorij, krajem studenog 1941. godine«, iskoristivši »ilegalnu željezničku propusnicu s putnim nalogom... i radno odijelo«, prebacio se u partizane, gdje je kasnije organizovao štampariju Glavnog štaba NOP-odreda Hrvatske i u njoj radio.⁵

Antonov je ostao u Zagrebu, iako je, prema depeši Ive Lole Ribara Titu od 12. januara 1942, »i on sam govori(o) da bi otišao tamo« — to jest u partizane.

Zašto?

Dok je Tito u Kopinićevu slučaju tražio od Djeda ne samo »hitno smjenjivanje«, već »i njegovo stavljanje na raspolaganje našoj Partiji«, u slučaju Antonova tražio je samo da mu se naredi da »preda sve ljude Partiji!«! Tito je pritom svakako mislio na članove KPJ koji su bili dodijeljeni Antonovu za rad. A budući da senjegova djelatnost protezala i izvan granica Jugoslavije, njegovo uključivanje u NOP nije dolazilo u obzir. Prema tome, iako znamo što je Centru njemu lično naredio, logično je pretpostaviti da sam Antonov nije mogao odlučivati o svom daljnjem radu i postupcima te da je njegov ostanak u Zagrebu bio posljedica odgovarajućeg stava i naređenja Centra tj. obavještajnog odjeljenja Crvene armije.

Srebrenjak je, dakle, ostao u Zagrebu i nastavio svoju aktivnost. O tome se u pismu Ive Lole Ribara i Edvarda Kardelja, poslatom Titu iz Zagreba 1. marta 1942. godine, našla rečenica:

»... kod njega je bila neka provala skoro: on je tvrdio da tga ne može ugroziti.«⁶

Međutim, upravo ga je ta provala, sudeći po svemu, koštala slobode, a konačno i života.

O čemu se radilo? /

Prema poslijeratnoj izjavi Tibora Vaška, nadstojnika Protukomunističkog odsjeka (Ha), ustaškog »Zaštitnog redarstva za grad Zagreb i Veliku župu Prigorje«, isljedniku UDB-e za Hrvatsku, provala Ivana Srebrenjaka potekla je iz pod torturom iznudenog priznanja njegovu saradnika Slavka Dukića, bivšeg jugoslavenskog oficira, uhapšenog u Rumi pri izvođenju jedne sabotažne akcije. On je, naime, izjavio da njegov šef živi u Zagrebu, da nosi nadimak Doktor, da ima direktnu vezu s Moskvom i uz njegov lični opis dao podatak da živi u jednu kuću u Palmotićevoj ulici...

Kada je dopis s Dukićevim priznanjem stigao iz Rume u Zagreb, za slučaj se zainteresovao upravitelj ustaškog Zaštitnog redarstva Joso Rukavina, koji je vodio istragu nad sekretarom Mjesnog komiteta KPH u Zagrebu i članom Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Hrvatsku, Jocom odnosno Josipom Dakovićem, najmlađim sinom Đure Dakovića, uhapšenim 11. novembra 1941. Nažalost, prema sačuvanom ustaškom dokumentu, Josip Daković se od prvog trenutka veoma loše držao pred policijom i odao mhoefb drugova.¹⁷ Saznavši od Rukavine da ustaška policija traga za Doktorom (bio je to, zaista, jedan od Srebrenjakovih nadimaka), Daković je priznao da ga poznaje i dodao da on skoro svakodnevno dolazi u Zagreb preko mitnice u Stenjevcu (Crnomercu). Sljedećeg ili jednog od narednih dana Daković je na mitnici prepoznao Doktora i pokazao ga policajcima s kojima se nalazio »u zasjedi«. ¹⁸ Tako je 25. februara 1942. Doktor pao ustašama u ruke. Budući da je kod njega pronađena lična karta na ime Ivana Srebrenjaka s adresom stanovanja, uslijedio je redovan postupak, ukratko opisan u izvještaju Općinskog poglavarstva Stenjevec, dostavljenom 26. februara 1942. Kotarskoj oblasti Zagreb:

»Izviješćuje se, da su jučer dne 25 veljače o. g. došli u ured ovog poglavarstva od Ustaškog redarstva iz Zagreba, nadzornik detektiva Ivan Birkić sa još 5 drugova i tražili podatke o Srebrenjak Ivanu, koji navodno stanuje u Perjavici u kući Grabarić Ernesta broj 4. Kada su se legitimirali podaci su istima dani, kao i općinski stražar, koji ih je do navedene kuće vodio. Nakon jednog sata povratio se je Ivan Birkić nadzornik detektiva ranjen u desnu nogu izjavio, da treba brzu pomoć, jer da će mu drugovi svi poginuti, pošto je iz te kuće prema njima nastala paljba, a njega je njihov samovoz odpremio u bolnicu. Nakon pola sata

došla su još 3 samovoza, redarstvenih službenika na čelu upravitelja Ustaškog redarstva Josipa Rukavine, koji su otišli do navedene kuće, da mogu uspješnije provesti određeni zadatak.«⁹

U daljem tekstu tog izvještaja opisano je hapšenje Andrije Hebranga, tada sekretara CK KP Hrvatske, koji se tih dana krio u Srebrenjakovu stanu, i Srebrenjakove žene Frančiške Kline.

»Ne zna se još tačno kako je do svega došlo« — javili su Titu Ivo Lola Ribar i Edvard Kardelj 1. marta — ali je verovatno da je policija naišla na Fatia tražeći Antonova.«¹²⁰

U tom pismu Titu Ivo Lola Ribar i Edvard Kardelj javili su i OVO:

»5.) Sada nas je... Zadesio nov i najteži udar. Pre tri dana pao je *Fati*. Uхватili su ga u stanu Antonova, gde je živio zadnjih dana (a i ranije još jednom u decembru) otkada su mu drugi stanovi bili ugroženi.«

I dalje:

»6.) Slučaj s Antonovom ugrozio je i Vazduha, jer su ovaj i njegova žena znali (lepa konspiracija!) za stan V(azduh)a. Sada ga selimo što brže u novu kuću. Istu smo morali kupiti (pošto je Vazduhu tamo bilo otkázanojTplati 1 i 500.000 kuna!... Ukoliko, naravno, položaf Vazduha bude ozbiljno ugrožen, moraćemo ga poslati tebi iako bi bilo šteta jer bi umesto dve veze (s Moskvom — primj. autora) ostala — jedna...«¹²¹

Na to pismo Tito je već 6. marta odgovorio iz oslobođene Foče:

»Strašno nas je pogodila vijest da su pali Fati, Antonov i drugi. Preduzmite hitne mjere da se provala, ne širi. Vazduha odmah sklonite. Njegova nekonspirativnost je za najveću osudu. (...) Ako se Vazdun ne može održati tamo, onda ga treba poslati negdje na oslobođenu teritoriju ili ovamo. Preduzmite mjere da se očuva moja porodica, jer nije isključeno da mogu sada doći i do nje. Isto tako čuvajte i sebe, jer ne znam kako će se držati Ant(onovljeva) žena. Budite oprezni!! Preduzmite mjere da se prekine s malograđanskim, familijarnimjDOsjetama i sastancima^kao što je to slučaj kod Vazduha.«¹²²

Tri dana kasnije, 9. marta, iz Foče je odaslan radiogram Djedu u Moskvu:

»Iz Zagreba nam javlja drug Birk da je tamo ovih dana uhapšen Antonov saženom. U njego-

vom stanu takode je uhapšen član CK KPH drug Hebrang. Opasnost prijeti takođe i Valdesu, jer su Antonov i žena znali njegov stan, gdje se nalazi muzika. Preduzmite mjere predostrožnosti.«¹²³

Birk je bio pseudonim Edvarda Kardelja u prepisci s Moskvom, a pod »muzikom« se razumijevala radio-stanica.

Prije hapšenja Ivana Srebrenjaka Antonova Ivan Krajačić Stevo nalazio se u Beogradu, gdje je pokušavao, manje-više bezuspješno, da pomoću smjese koju je naučio da pravi na tečaju kod Antonova u Parizu izvede neke diverzantske akcije... O daljem toku događaja on sam kaže:

»Kad sam se napokon uvjerio da tu ipak nešto nije u redu, tražio sam da idem na prijašnji raspored. Dobio sam obavijest od CK KPH da se javim u Zagreb na jednu adresu u vili kraj Stenjevca.

Zapravo, Krajačić je od dra Blagoja Neškovića, sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju s kojim je održavao vezu u Beogradu, tražio da se vrati u Zagreb i Nešković je njegov zahtjev prenio Ivi Loli Ribaru i Edvardu Kardelju, koji su se od prve polovine januara 1942. godine nalazili u Zagrebu. Je li to bilo 7, 14. ili 19. februara, ne može se utvrditi jer ta pisma nisu sačuvana, a Kardelj i Lola Ribar su u pismu od 22. februara javili Neškoviću:

»Primili smo tvoja pisma od 7, 14. i 19. o. m. zajedno sa dva pisamceta za F(ishe)ra.«¹²⁵

U jednom od ta tri pisma bilo je preneseno traženje Ivana Krajačića da se vrati u Zagreb i u vezi s tim Kardelj i Lola Ribar su u istom pismu odgovorili Neškoviću:

»7.) Po tvom pitanju u vezi sa Stevom Špancem uredićemo s Hrvatima pa ćemo ti idući put javiti.«¹²⁶

Sedam dana kasnije, 1. marta 1942, Ivo Lola Ribar i Edvard Kardelj javili su Titu u Foču:

»2.) U vezi sa ranijim direktivama Vrh(ovnog) štaba Hrv(atskom) štabu, a i sa narastanjem partizana, mi smo reorganizirali štab Slavonsko-Sremske operacione zone, u koji su ušli: Steva Španac (kojTjejradio za Antonovajkao komandant...«¹²⁷

Tog istog dana i Vlado Popović je, također iz Zagreba, u izvještaju poslanom Centralnom komitetu KPJ napisao:

»... Slavonski štab u kom je Ortega te kad dode Stevo (Anton/ovljeva/ linija) moći će uzeti na sebe odgovornost povezivanja i organizacije i učvršćenja odreda u III operativnoj zoni koja se po vašoj naredbi ima protezati sve do B(eo)g(ra)da.«^{12a} (Istakli autori.)

Ortega je bjo KarlojVlrazović, a Stevo — Ivan Krajačić.

Tri dana kasnije, 3. marta 1942. godine, I. L. Ribar i Kardelj ponovo pišu Blagoju Neškoviću:

»3.) Ovde je pao Antonov, provalom po svojoj liniji. Preduzmite mere opreza ako je potrebno. Uz njega pao je — slučajno — i naš Fati.

(...)

8.) Steva Spanac (javi mu da mu je šef pao!) treba da dode *odmah*. Neka se ravna po priloženoj cedulji od VI.«^{12'}

VI. je bio Vladimir Popović.

Kada je to pismo stiglo Blagoju Neškoviću, Stevo Španac se više nije nalazio u Beogradu. Zašto nije čekao odgovor na svoj zahtjev, objašnjava dr Blagoje Nešković u pismu Čači (Centralnom komitetu KPJ odnosno Loli Ribaru i E. Kardelju) od 7. marta 1942. godine:

»Jako mi je žao zbog pada Fatija. Na žalost, St(evo) Šp(anac) je već oputovao *k vama* još pre 3—4 dana. *Nije mogao da čeka vaš odgovor, jerga je zvao* Antonom Nadam se da mu se neće desiti ništa, jer sam mu obratio pažnju na provale koje su kod vas, pa, mada nije znao o padu Antonova, možda neće nasesti. Javite mi, molim vas, ako dođe do vas ili ako što saznate. Ja sam mu rekao da tamo tražeći odgovorne drugove (mislio sam da će tako doći do vas) kaže da ga ja šaljem (Mihajlo).«¹³⁰ (Istakli autori.)

Budući da je Edvard Kardelj Bevc u međuvremenu oputovao u Ljubljani, Ivo Lola Ribar 20. marta iz Zagreba sam javlja Blagoju Neškoviću u Beograd:

»... U Slavoniji i Zagorju, gdje je partiz(anski) pokret još znatno mlađi, počinju također značajnije-Hkcijer2STTiövog~Tcömähdahta ove zone postavljen je Steva Šp(anac), koji je ovde sretno stigao i — starikonspirator nije odlazio svome šefu dok se nije video s namätön"5vili dana ide na terenTmnogčTte pozdravlja.«¹³¹

Ivan Krajačić Stevo, »stari konspirator«, svoj dolazak iz Beograda u Zagreb opisuje ovim riječima:

»U Zagreb sam stigao početkom veljače 1942. godine, ali po običaju i pravilu opreznosti, navra-

tio sam kod svojih nekompromitiranih znanaca, gdje sam ostao nekoliko dana da ispitam je li kuća slobodna i da uhvatim vezu s Partijom. Prvo što sam doznao bilo je to da su prije kratkog vremena policija i ustaše blokirali taj kraj, pa čak i pucali prilikom hapšenja 'nekih nepoznatih ljudi'.

Za nekoliko dana uhvatio sam vezu s Vladom Popovićem koji je bio vrlo zadovoljan što nisam išao na vezu, kako je tražio u obavijesti. Naime, on je bio poslao i drugu obavijest koju nisam primio, a u kojoj je pisalo da se javim na drugu javku, tj. adresu.«¹³²

Na osnovi citiranog pisma dra Blagoja Neškovića, Ivan Krajačić Stevo očigledno je iz Beograda otputovao početkom marta, a ne februara, kako mu je ostalo u sjećanju.

Iz citiranih dokumenata jasno se vidi da je Ivan Srebrenjak Antonov, rukovodilac sovjetske diverzantske službe u Jugoslaviji i nekim susjednim zemljama, biošef Ivanu Krajačiću Stevi, premda on svoj odnos prema Srebrenjaku poslije rata nije tako prikazao. Tako JS-Ti-vec citiranom intervjuu objavljenom u zagrebačkom »Vjesniku« rekao:

»... Znam da je neke grupe formirao Srebrenjak, da je obučavao za diverzantske akcije...

Zapravo, tu je nešto, po toj osnovi, petljao u Zagrebu, ali mnogo o tome ne znam. Smatrao sam da su naši zadaci slični i nisam razmišljao je li i njemu CK KPJ nadređen kao što je meni bio. Dje-lovali smo protiv istog neprijatelja, i to je bila boja raspoznavanja.«¹³³

Kako su se držali Ivan Srebrenjak Antonov i njegova žena Francka (Franciška ili Franciska) Kincl na ustaškoj policiji?

Prošle su tri nedjelje od njihova hapšenja kada je Ivo Lola Ribar o tome, u pismu od 17. marta, obavijestio Tita u Foči:

»6. Ovdašnja provala još traje. Fati je na Savskoj cesti, Antonov i njegova žena na ustaškom redarstvu. Kod Fatija nisu našli ništa, jer je u toku borbe uspio sve da spali. Po Antonovoj liniji još nema ništa što bi ukazivalo da govori. No, uprkos tome, mi još držimo sve mjere predostrožnosti, kako sa Vazduhom tako i sa drugaricom Starog itd. Ovo utoliko više što prema pismu koje je iz zatorora poslao jedan naš (inače se držao izdajnički,

možda i prodao) 'Antonov sve priča'. Ovo primamo s rezervom, jer ga činjenice još ne potvrđuju, ali vodimo strogo račun.«¹³⁴

Fati — Andrija Hebrang — tada je bio u zatvoru na Savskoj cesti u Zagrebu. Vazduh je pseudonim Josipa Kopiniča, a »jedan naš« koji je poslao pismo iz zatvora bio je Milan Hupert, do hapšenja, 21. 12. 1941, rukovodilac ilegalne tehnike CK KPH. On se u zatvoru zaista držao izdajnički! prodao se ustašama, o čemu je Ivo Lola Ribar, kao što vidimo, bio obaviješten.

Međutim, kao da baš nije funkcionisala veza između Ive Lole Ribara i Ivana Krajačića Steve, koji se nakon dolaska iz Beograda već desetak dana nalazio u Zagrebu. Naime, dok Ivo Lola Ribar u pismu Titu od 17. marta kaže: »mi još držimo sve mjere predostrožnosti kako sa Vazduhom tako i sa drugaricom Starog«, Ivan Krajačić Stevo samo je dan kasnije, 18. marta, preko Kopiničeve radiojgtanice. i preko Moskve poslao svoju prvu dosada registrovanu radio-depešu Centralnom komitetu KPJ u Foču:

»Nedavno je u Zagrebu uhapšena Herta pod imenom i prezimenom Marija Šarić. Ona je napravila neuspeli pokušaj samoubistva. Preduzimamo mere za njeno oslobađanje. Miško je van opasnosti.«¹³⁵

Hertajelbila Titova supruga Herta Has, a Miško njihov sin star nekoliko mjeseci. Je li Hertino hapšenje bilo u vezi s držanjem Ivana Srebrenjaka i Francike Kincl na policiji, to nismo mogli utvrditi.

Sljedeći dokument na koji nailazimo u vezi sa Srebrenjak—Antonovim jest pismo Ivana Krajačića Steve Centralnom komitetu KPJ od 11. maja 1942. godine:

»Nešto novo, ali vrlo interesantno. Tridesetog aprila je puštena na slobodu Antonova žena. Jioja mu sada nosi hranu. Ona je nakon "mjesec dana prebačena na Sav(sku) cestu u žensku kaznionu te odande puštena. On jerekao za novac gde ga je imao sakrit. Oni su 42 zlatnika zadržali za sebe a 900 dolara dali njoj, vrlojsagonetna stvar? Nastojacu da sve potanko doznam, pa cu vam javiti, jer je tamo nađeno pol 'goluba' brz. itd. (...)¹³⁵

Prema Redakciji edicije *Sjeverozapadna Hrvatska u NOB i socijalističkoj revoluciji*, Ivan Stevo Krajačić obavijestio je CK KPJ daje policija u Srebrenjakovu stanu našla »pol(ovinu) 'Goluba' brz(ojav) i td.«. Prema Redakciji edicije *Dokumenti centralnih organa KPJ NOR i revolucija 1941—1945*, policija je našla »por(uku) 'Goluba' brz(ojav) itd.«. S obzirom na Krajačićevu depešu Direk-

toru od 4. oktobra 1942, kao i na ostale dokumente o kojima ćemo još govoriti, nije riječ o „3oruci“ već o »polovini Goluba«! To istovremeno potvrđuje i činjenicu da Srebrenjak nije imao radio-stanicu za održavanje direktne veze s Moskvom, odnosno s Direktorom, što znači da je ustaška policija uz pola radio-stanice pronašla i neku depešu koju je on primio iz Moskve od Centr-a.

Što je Ivan Krajačić Stevo naknadno »potanko doznao« o Srebrenjakovoj ženi Franciški, njenom držanju na policiji i uslovima pod kojim je puštena iz zatvora?

Iz depeše koju je Krajačić 4. oktobra 1942. godine preko radio-stanice Vrhovnoga štaba, u kojemu se nalazio od 29. septembra, poslao Direktorovi vidi se da je on i prije tog datuma pomoću Kopiničeve radio-stanice izvještavao Direktora o hapšenju Srebrenjaka. i njegove žene~i primao od Direktora odgovore, direktive i slično. S obzirom na to da je to posljednji dokument o slučaju Srebrenjaka, a uz već citirani izvještaj poslan Centralnom komitetu KPJ 11. maja 1942. godine, i jedini do sada poznati, daćemo ga u širem izvodu:

»5 marta u 13 sati Antonov je uhapšen na gradskoj mitnici u Černomercu. Tog istog dana u 16 sati policijski agenti su opkolili stan Antonova, gdje su se u to vrijeme nalazili Andrija Hebrang i Antonovljeva žena — Klimova (tako su je u Moskvi zvali — primj. autora).

Hebrangje^ pružio otpor, ali je poslije tročasovne borbe bio ranjen i uhapšen zajedno sa ženom Antonova. U stanu je policija našla nedovršenu radio-stanicu, vojnu uniformu, radiogram direktora na ruskom i t.d. Poslije 14 dana Antonov je odao policiji mjesto gdje je bio sakriven novac — zlato i dolari. Prema izjavi Klimove ageritrslji je izveli pred službenikajDolicije Vaška, kod koga se već nalazio Antonov, koji je pred njom objasnio policajcu gdje se nalazi skriveni novac. Nakon toga je službenik policije automobilom poslao agente i Klimovu i oni su donijeli novac. Poslije dva mjeseca Klimova je bila puštena kao nevina i službenik Vaško joj'e vratio 700 dolara s riječima: 'Uzmite, novac vām je potreban', a osim toga došla je dozvolu da Antonovu donosi hranu u zatvor. Nakon oslobađanja Klimova se sreća sa mnom.

Tražio sam od nje da napiše izvještaj o tome šta su je pitali na policiji. Ona je odgovorila da nema šta da piše, jer je nisu mnogo ispitali. Rekla je, tobože, policiji da se s Antonovom upoznala u Francuskoj i da uopće nije znala šta Antonov radi

iako je s njim svo vrijeme živjela. Za Hebranga, kada su je pitali zašto nije prijavljen, kazala je da je on obećao da će se sam prijaviti gdje stanuje. Za vojnu uniformu je rekla da je to uniforma njenog rođaka Frangeša. Više mi ništa nije htjela reći, a isto tako ništa nije htjela da napiše. Mjesec dana poslije hapšenja Antonova uhapšen je i željeznički radnik Lazić, koji je radio s nama, a odmah poslije njega feldbebel Frangeš, koji je također radio s nama. Lazić nije nikoga izdao. Nije poznato ko je izdao Frangeša. Antonov je javio iz policije da je on tobože uspio da pridobije za sebe službenika policije Vaška. Ali to nije tačno, jer je taj službenik zabranio da se Antonovu nosi hrana i počeo je da ga muči da bi priznao vezu sa direktorom. Nije nam poznato kako se držao. Ja sam predlagao Klimovoj da ode u partizane ali je ona odbila i otišla je rođacima Antonova da reguliše pitanje svoje djece. Na osnovu svega ovoga ja sam vam predlagao da se ona likvidira jer je sumnjiva.«¹³⁷

Dok se za Frangeša kaže da »nije poznato ko ga je provalio«, o provali i hapšenju Lazića Ivan Krajačić u citiranom izvještaju uopće ne govori. Vidimo također da su ustaše mučile Srebrenjaka da bi priznao »vezu sa direktorom«, ali da nije uspio saznati »kako se držao«.

Ustaška je policija imala ne samo dijelove radio-stanice i depešu na ruskome primljenu iz Moskve, već i Dukića koji je radio u njegovoj diverzantskoj organizaciji, provalio ga i teretio, te Dakovića, koji ga je dobro poznao. Prema tome, Srebrenjak se našao u najnepovoljnijem položaju u kojemu se ilegalac može naći. U takvoj situaciji i ne postavlja se pitanje je li »propjevao« ili ne, to jest je li policiji priznao izvjesne stvari ili nije, već samo pitanje je li svojim priznanjima omogućio policiji da proširi provalu organizacije i pohapsi ostale njene članove. Očigledno je da je i za istragu i za Srebrenjaka ključno pitanje bila pronađena Direktorova depeša. Budući da nije raspolagao radio-stanicom, mogao se braniti da nije održavao vezu s Moskvom, ali se svakako postavljalo pitanje ko mu je onda prenio pronađenu depešu. S obzirom na citirani tekst o tome da ga Vaško »muči da bi priznao vezu sa direktorom«, nameće se zaključak da se Srebrenjak dobro držao, a činjenica da policija nikada nije dolazila u Kopiničev stan potvrđuje da je njegovo držanje ostalo do kraja dobro i da ga je na kraju platio životom.

Za Srebrenjaka je karakteristična i Titova depeša

Kardelju i I. Loli Ribaru od 6. marta 1942. godine, u kojoj im, saznajući za hapšenje Srebrenjaka i Hebranga, skreće pažnju na budnost, »jer« — kako je javljao — »ne znam kako će se držati Ant(onovljeva) žena«. U držanje Srebrenjaka očigledno nijednog trenutka nije sumnjao jer ga je dobro poznao.¹³⁸

Da lito nije pogriješio u ocjeni Srebrenjaka, potvrđuje i sačuvana, prilično oskudna, ustaška arhiva, iz koje saznajemo da je Srebrenjak priznao da je bio...

»...po predlogu Trebinjca upućen u političku školu u Moskvi i to u godini 1934., gdje je... svršio politički kurs, te je godine 1935. od Kominterne preko Milana Gorkića, člana CK KPJ, upućen u Pariz radi nabavljanja oružja za španjolski komitet u Parizu.«¹³⁹

Čini se da je Srebrenjak za vrijeme boravka u Moskvi i pohađanja predavanja na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina zapada (KUNMZ) upoznao Tita (ukoliko ga nije otprije poznao) i o njemu u toku istrage ti ustaškom zatvoru dao djelomično netačne podatke. Naime, u jednom njemačkom dokumentu, u stvari prijevodu ustaškog originala, za Tita se kaže da je početkom 1935. godine na KUNMZ-i držao predavanja o sindikatima, uz napomenu da ti podaci potiču od »osobe, koja je prisustvovala tim predavanjima.«¹⁴⁰

Iako su se Tito i Srebrenjak dobro poznavali, ipak je Srebrenjak za Tita rekao da se zove Ivan Brozović, a ne Josip Broz. Tako se u jednom ustaškom dokumentu Srebrenjaku pripisuju sljedeće riječi:

»Nakon raspada revolucije kaže da se je zabavio sa KPJ, tj. Titom ili Brozović Ivanom, pa je jednom preko izaslanika Kominterne Cihovskog bio upućen natrag u Pariz, gdje je ostao sve do 1940. godine, kada se je vratio u Beograd.«¹⁴¹

Pod »raspadom revolucije« ustaški je zapisničar razumijevao poraz španske republikanske armije u građanskom ratu. ~

Na drugom mjestu Srebrenjak ponovo daje iste podatke o Titu, navodeći da su...

»...sadašnji članovi CK KPJ Tito, tj. navodni Brozović Ivan, Popović dr Vlado, Hebrang Andrija, Pijade Moša, Končar Rade...«¹⁴² i drugi.

Poslije rata Uprava državne bezbjednosti (UDB) Hrvatske vodila je istragu protiv Tibora Vaška, pa, između ostaloga, rasvjetljavala i slučaj Srebrenjaka i njegove žene u ustaškom zatvoru, jer je Vaško jedno vrijeme vodio istragu protiv njega. A tada, i godinama kas-

nije, ministar unutrašnjih poslova Hrvatske bio je Ivan Krajačić Stevo. On je, dakle, i lično bio zainteresovan da se i taj, kao i mnogi drugi slučajevi iz perioda okupacije, raščisti, a mogao je da ima uvid i u sve sačuvane dokumente. U intervjuu s novinarom i publicistom Darkom Stuparićem on je o Srebrenjakovu držanju na ustaškoj policiji izjavio:

»Je li Antonov odavao? Ne znam. Ali tvrdim da nitko nije pao "poslije" njegova hapšenja od onih kod kojih je zalazio. Na primjer i danas je živ August Frangeš-Plavi kome je u kuću dolazio. Nije ga provalio. Nije bio provaljen ni Dometrović koji je umro iza rata, a i njemu je Srebrenjak dolazio u kuću. Naposljetku ni on ni ja, a i mene je mogao odati... ja ne mogu tvrditi ni jedno ni drugo. Kolale su o tome raznorazne verzije, ali nitko nema pouzdane podatke o tome kako se držao. Uostalom Kopiničevi i Srebrenjakovi su se dobro znali. O tome piše i Lola Ribar Titu 1. ožujka 1942. (...) I kad je pao Srebrenjak, Kopiničevi su bojeći se čak napustili Zagreb. Koliko znam, njihov stan nije bio provaljen. A u njihovoj kući izvjesno vrijeme stanovao je dr Ivan Ribar, sve dok ga nismo Lola i ja povelili na oslobođeni teritorij. I sada kada piše Kopinič o Srebrenjakovim izdajama, bez čvrstih dokaza, to je onda ipak pitanje za istraživanje historičara.«¹⁴³

Raspoloživi dokumenti i sjećanja Ivana Krajačića Steve ne daju dovoljno elemenata za konačan i siguran zaključak. Za temeljitiju analizu posebna je teškoća u nekoliko slučajeva već ilustrirana nesigurnost Krajačićevih sjećanja o datovanju pojedinih događaja. To se ponavlja i u slučaju Srebrenjaka. On, na primjer, depešu poslanu Direktoratu iz Vrhovnog štaba 4. oktobra počinje rečenicom: »Petog marta u 13 časova Antonov je uhapšen«. A iz sačuvanog smo ustaškog dokumenta vidjeli da je Antonov uhapšen 25. februara! U istom izvještaju on piše da je »poslije dva mjeseca Klimova (je) bila puštena«, da je »dobila (je) dozvolu da Antonovu nosi hranu u zatvor«, da se sreo »s njom pošto je izišla iz zatvora«, da je Vaško poslije »zabranio da se Antonovu nosi hrana i počeo da ga muči da bi priznao vezu sa direktorom«, a u izvještaju CK KPJ od 1. maja 1942. piše: »Tridesetog aprila je puštena na slobodu Antonova žena«!¹⁴⁴

Međutim, u jednom ustaškom dokumentu o Srebrenjaku nalazimo podatak...

»...da je saradivao na specijalnoj liniji komu-

nističkih partija i održavanju izravnih veza sa SSSR, te daje određivao izvršavanje vajne sabotaže»,⁴⁵ te da je strijeljan 17. aprila 1942. godine!

Podatak da su ga ustaše teretile za »izravne veze sa SSSR-om« sam zasebe govori da nije odao JKopiniča! Međutim, iz njega vidimo i to da je Srebrenjak u ustaškom zatvoru bio od 25. februara do 17. aprila 1942. godine, dakle — ukupno 51 dan(!), te da mu, prema tome, Klimova, izišavši iz zatvora 30. aprila, nije mogla nositi hranu, odnosno da je ona ili puštena ranije, još za Srebrenjakova života, ili je sve bila, nekakva ustaška »igra«!

No u svemu tome mnogo je značajnija činjenica o brzom likvidaciji Srebrenjaka. Taj podatak nameće zaključak, ili barem pretpostavku, da je on, najvjerojatnije, upornim odbijanjem, davanja podataka o organizaciji i poznatim ljudima, podlegao mučenju u ustaškom zatvoru. Naime, nijedna policija, svjesna značenja uhapšenika kakav je bio Srebrenjak, a ustaše su dobro znale koga imaju u rukama, ne bi strijeljala takvog uhađenika nakon 51 dan!

Osim toga, priče Klimove o odnosu ustaške policije prema njoj, zatim o tome da je »nisu mnogo ispitivali«, te činjenica da je relativno brzo puštena iz zatvora, kod najneupućenijega bi morala izazvati u najmanju ruku podozrenje i sumnjičavost, tako da su ocjene i stav Ivana Krajačića Steve prema njoj potpuno razumljivi.

Međutim, o držanju Klimove u ustaškom zatvoru nije sačuvan nijedan dokument, a svjedočenje, izuzmemo li istražni materijal Tibora Vaška, na koji se namjerno nismo nigdje pozvali, samo je jedno. A i ono ne ide u prilog njenim tvrdnjama. Prema jednom izvoru, Vlado Sirovatka, ustaški policijski agent, činovnik koji je istovremeno obavještajno radio i za Nijemce, jednoga je dana izveo Klimovu zajedno s jednim njemačkim obavještajnim rukovodiocem iz ustaškog zatvora i odveo je u kancelariju tog Nijemca, gdje su je dulje saslušavali i zatim ponovo vratili u ustaški zatvor.⁴⁶

S hapšenjem i ubistvom Ivana Srebrenjaka prestala je ne samo da djeluje, nego, da postoji sovjetska diverzantska organizacija na tlu Jugoslavije. O tome je Ivan Krajačić u već citiranoj depeši od 4. oktobra 1942. godine javio Direktor:

»Vi ste u jednom vašem telegramu predlagali meni da nađem ljude koji su radili u našoj grupi. Koliko ja znam kod nas više nije ni jedan čovjek ostao na slobodi, jedan dio je uhapšen, drugi dio strijeljan, a neki se nalaze u partizanskim odredi-

ma. Antonov je imao nešto u Italiji... nešto u Bugarskoj ali ni s njima nemam veze.

Po mom mišljenju KPJ, koja je od početka rata organizovala ne samo partizanske odrede već i diverzantske grupe, i u ovoj stvari ima ogromne uspjehe. Ja sam Antonovu predlagao da radi zajedno s KPJ IdajDođe najeren, ali on se nije složio. Činjenice govore da su partizani, osim vojnih, postigli ogromne uspjehe i u diverzantskom radu, najveće u čitavoj kapitalističkoj Evropi.

Nalažim se "pri Vrhovnom štabu i ako bude potrebno javljajtgjni se preko Tita.«¹"

Nakon povratka iz Beograda u Zagreb početkom marta 1942. Ivan Krajačić nije odmah produžio na teren i preuzeo dužnost komandanta slavonskih i zagorskih partizana.

»Po odluci CK KPJ« — napisao je — »ostao sam u Zagrebu da pripremam i organiziram slanje uglednih građana na^joslobođeni teritorij. Osim toga, preuzeo sam J^našu ilegalnu vojnu obavještajnu službu u Zagrebu, koju sam stvarao prije odlaska u Beograd.«^{1,8}

Kako je izgledala partizanska »ilegalna vojna obavještajna služba u Zagrebu« koju je Krajačić stvarao još prije odlaska u Beograd u avgustu 1941. i kako se dalje razvijala?

Sve do februara 1942. Tito nije bio zadovoljan aktivnošću na tom sektoru. To se vidi iz njegova pisma poslanog 6. marta 1942. iz Foče Edvardu Kardelju (Bevcu) i Ivi Loli Ribaru (Fišeru) u Zagreb:

»Prava je sramota za naše drugove u Hrvatskoj da u vojsci tako slabo stoje, a postoje tako sjajni uslovl Pritisnite na njih da svu pažnju posveRTVojsci, odnosno glavnu pažnju.«¹

Stvari su se mijenjale nabolje i I. L. Ribar je 17. marta iste godine u pismu Titu mogao da napiše i ove retke:

»... S druge strane, pohvatane su i neke veze koje će nam biti vrlo značajne u pogledu informacija. Jednu od tih informacija — precizan plan dislokacije njemačkih trupa u NDH — vam šaljem, a poslaću vam i dislokaciju domobranskih i ustaških jedinica, kao i druge stvari koje budemo dobijali i koje će baš vama biti od koristi.«¹⁵⁰

I Lutvo Ahmetović, sekretar Mjesnog komiteta KPH u Zagrebu u toku 1942, zapisao je:

»Više kontakata između MK i predstavnika Centralnog komiteta KPH bilo je od ožujka kada se u Zagreb vratio Ivan Krajačić koji je uz svoj

specijalni posao, održavao i češće radne kontakte sa sekretarom Mjesnog komiteta.«¹⁵¹

Najzad, o Krajačićevoj obavještajnoj aktivnosti govori i poznati zagrebački glumac August Cilić, koji je u toku 1942. postao jedan od njegovih najvažnijih saradnika.

Interesantno je napomenuti da je Stevo Krajačić osim intenzivnog partijskog i obavještajnog rada u Zagrebu povremeno odlazio i »na teren« (Kalnik), među partizane. Tada je pod pseudonimom Brko obavljao dužnost komandanta II operativne zone Hrvatske. S koliko uspjeha, vidi se i iz pisma člana Povjerenstva CK KPH za Zagrebačku oblast Dragutina Sailija Konspiratora, poslanog 27. aprila 1942. godine Centralnom komitetu KPH:

»Prema informacijama koje smo dobili iz policije) svi uličnjaci (policijski agenti koji su bili zaduženi za kontrolu pojedinih ulica — primj. autora) imaju slike Vlade (Popovića), Konspir(atora), Bakar(ića), i sada od Frica (Grge Jankesa) kojeg tereti jedan nedavno uhapšeni a koji ga poznaje od prije po njegovom pravom imenu. Zbog toga smo ga uputili u III. op(erativnu) zonu, da uspostavi kontakt kojeg nismo imali već dva mjeseca. Tamo je sretno stigao i javio se. Po povratku neće moći vršiti one funkcije koje je do sada vršio zbog opasnosti hapšenja. Taj posao za sada vrši Stevo jer je on jedini koji se može kretati po vani. Mnogo bi koristilo kad bi Stevo (Ivan Krajačić) ostao ovdje i ostao na položaju komandanta IV. (treba II — primj. autora) op(erativne) zone jer je već dosadašnjim kratkim prisustvom imao vidnog uspjeha a ujedno predlažem da bi bilo plodonosno kad bi on preuzeo komandu i III. op(erativne) z(one), jer iako se ove terenski dodiruju, krivnjom tamošnjih odgovornih drugova (Brzi — Pavle Gregorić — i Ortega — Karlo Mrazović) skoro dva mjeseca (su) bile prekinute veze! Videći rad druga Steve držim da bi on savladao za sada taj posao i da bi uspio disciplinirati partiz(anske) redove što bi nema sumnje u najskorije vrijeme imalo vidnih rezultata.«¹⁵²

Prijedlozi Dragutina Sailija Konspiratora nisu mogli biti usvojeni, bar ne odmah.

Zašto?

Prilično zagonetan odgovor na to pitanje nalazimo u pismu koje s oslobođenog teritorija I operativne zone (Lika, Kordun, Banija) 6. juna 1942. Vlado (Vladimir Po-

pović) šalje Brki (Ivanu Krajačiću) i Konspiratoru (Dragutinu Sailiju) u Zagreb:

»(S) obzirom na nemogućnost dužeg održanja Frica (Grge Jankesa) u Zagrebu, odlučili smo da ga pošaljemo na rad u Slavoniju. On će tamo preuzeti komandu (3. operativne) zone, a drug Gašpar (Karlo Mrazović) će biti polit(ički) komesar. U Zagreb ćemo na njegovo mjesto poslati druga Slavka (Ivu Marinkovića) čim se ukaže prva mogućnost. Do dolaska druga Slavka, neophodno je potrebno da drug Brko (Ivan Krajačić) obavlja sve poslove koje je vršio Fric. Prema našem ranijem zaključku, trebalo je (da) drug Brko ide za komandanta u Slavoniju. Za svaku je osudu aljkavost tamošnjih drugova, koji nisu našli načina da tu odluku sprovedu u život. Međutim kada nas je Friz obavijestio, da Brka traži šef, to otpada za sada (mi ćemo nastojati da on ostane kod nas), jer ne znamo kako bi dugo mogao obavljati tu dužnost. Ukoliko se šef saglasi da Brko ostane kod nas, u tom slučaju će preuzeti komandu III i II operativne zone, već prema prilikama. Ako u tom pogledu dobijete kakvo rješenje, hitno nas obavijestite. U svakom slučaju Brko ostaje u Zagrebu do dolaska druga Slavka, a ako bi šef u međuvremenu ponovo postavio pitanje Brka — mi ćemo snositi odgovornost.«¹⁵³

Ko je bio šef koji je tražio Brku (Ivana Krajačića), o čemu je Fric (Grga Jankes) obavijestio CK KPH?

Redakcija zbornika *Dokumenti centralnih organa...* daje objašnjenje da je riječ o Titu. Međutim, jedan od dokumenata koje nalazimo u tom zborniku to izričito opovrgava. Riječ je o pismu što ga je dvadesetak dana kasnije, oko 25. juna, Ivan Krajačić iz Zagreba poslao »Titu ili Fišeru« (Ivi Loli Ribaru), a u kojemu se nalazi i rečenica:

»Ja se nalazim još za sada ovdje, pošto je Fric jno.rao otići a nitko nije došao još do sada ovamo. Šef je tražio izvještaj^koieg sam predao te obrazložio da vidi kakvo je" stanje ovdje. Napisaću Vam o tome potanje ukoliko je potrebno, javite.«¹⁵⁴

Očigledno je da je »šef« bio neko iz Moskve, najvjerojatnije Direktor, tj. rukovodstvo Obavještajnog (četvrtog) odjeljenja Generalštaba Crvene armije.

Najzad, to potvrđuje i Dragutin Saili, rukovodilac Povjerenstva CK KPH u Zagrebu u izvještaju poslanom Centralnom komitetu KPH 1. jula 1942. godine:

»Pošto je sada kako ste nam javili, drug Friz

(Grga Jankes) definitivno dodijeljen na rad u Slavoniju, to njegovu funkciju vrši drug Brko (Ivan Krajačić) koji osim toga ima i *drugih dužnosti koje od njega traži Šef tako, da tek djelomično može koristiti partizanima.*¹⁵³

Tridesetog juna 1942. u selu Gornja Prosjenica kod Trnova održana je sjednica CK KPJ. Zapisnik te sjednice vodio je Ivo Lola Ribar i bio je veoma kratak:

»Prisutni: Walter (Josip Broz Tito), Marko (Aleksandar Ranković), Beli (Sreten Žujović), Milutin (Ivan Milutinović), Veljko (Milovan Đilas), Fisher (Ivo Lola Ribar).

Posle diskusije u kojoj su uzeli učešća svi prisutni, odlučeno je:

(...)

d) *Za odgovornog rukovodioca orgfanizaciono-tehn(ičkog) punkta CK — Steva Španca (Ivana Krajačića)*¹⁵⁶ (istakli autori).

Tako je Ivan Krajačić Stevo, alias Brko, dobio još jednu funkciju!

Potkraj juna 1942. dogodilo se još nešto: Valdes (Kopinič) je sa ženom Stelom napustio Zagreb i otišao u Sloveniju. O tome je Krištof (Edvard Kardelj) obavijestio Luku (Franca Leskošeka), sekretara CK KP Slovenije 17. juna:

»*Narednih dana doći će sam Vazduh (Josip Kopinič) iz Z(agreba). Doći će partizanskim putem i odmah će se javiti najpre vama. Ja ću ostati ovde dok ne dode da se dogovorimo o kravi, a zatim idem za tobom. Zato neka se Valdes (Josip Kopinič) ne zadržava tamo. Odmah ga pošaljite, a zatim će se inače vratiti sa mnom k vama da opširnije razgovaramo.*¹⁵⁷ (Istakli autori.)

Nakon odlaska Vazduha i Stele zagrebačka je radio-stanica Kominterne prestala raditi, zamijenila ju je »Krava« odnösno radio-stanica na oslobođenom teritoriju Slovenije, preko koje je nastavljeno održavanje veze ^Moskvom, a preko nje i s Vrhovnim štabom NOV i POJ, odnosno CK KPJ.

Bračni par Kopinič — Vazduh i Stela — ostali su u Sloveniji do druge polovine avgusta, kada su se preko Žumberka vratili u Zagreb i nastavili raditi.¹⁵⁸

Uz pomoć saradnika u domobranstvu tzv. NDH — ponajprije Ljudevita Gerla, Franje Balona i Viktora Gonzia¹⁵⁹ — Ivo Lola Ribar i Ivan Krajačić su u kasno ljeto 1942. prebacili iz Zemuna, odnosno iz Beograda u Zagreb, a zatim na oslobođeni teritorij Lolina oca dra Ivana Ribara, budućeg predsjednika AVNOJ-a. Zajedno s njim stigli su u Vrhovni štab NOV i POJ, koji se nalazila na Mliništu blizu Jajca.¹⁶⁰

Četvrtog oktobra 1942. Tito je dostavio Moskvi radiogram:

»N 14

29 septembra (1942) došao je u naš štab drug Stevo Španac, koji je ranije radio s Antonovim. On je bio privremeno imenovan za komandanta II operativne zone u Hrvatskoj. On će sada ostati u našem štabu jer namjeravamo da ga kooptiramo u CK KPH i CK KPJ. U Hrvatskoj su fašisti uništili sav naš viši rukovodeći part(ijski) aktiv — poginuo je cio politbiro od 7 članova i zato je potrebno uzdizati nove provjerene kadrove na rukovodeća mjesta. Kao član CK drug Stevo će od nas dobiti zadatak po obavještajnom radu i pomagati u radu za direktora.«¹⁶¹

U razgovoru s Darkom Stuparićem, vodenim 1984, Ivan Krajačić je o tom izvještaju — depeši rekao:

»— Nisam siguran da je to moja depeša, ali... Naime, sumnju mi stvara to što opisujem hapšenje Srebrenjaka i Hebranga, a kada se to dogodilo nisam bio u Zagrebu. No, i datum tog hapšenja je pogrešno naveden. Uhapšeni su u veljači. Je li do greške moglo doći u prijepisu? No, najviše me iznenađuje potpis Stevan jer sam se potpisivao Stevo. Dopuštam da je to moja depeša, možda sanTono o hapšenju pisao na osnovi nečije priče, znam da sam sa Srebrenjakovom ženom razgovarao, i to može biti... Znam da postoje još neke moje depeše i depeše upućene meni... Ali sve to treba još istražiti. Ja sam slao neke depeše, ali koliko i što sve — ne sjećam se.«¹⁶²

Iako se Ivan Krajačić ne sjeća, nepobitno smo utvrdili da je depeša potpisana »Stevan« ipak njegova. Na kraju originala maloprije citirane Titove depeše broj 14 nalazi se rečenica: »Dajemo Stevin odgovor«, a zatim, na kraju odgovora koji slijedi, u produžetku, nalazimo ne samo potpis Stevan, nego i Valter!

Desetak ili malo više dana nakon što je 4. oktobra 1942. s Mliništa poslao u Moskvu, »za direktora«, upravo citirani izvještaj, sa začuđujućim (hotimično ili neho-

tice napisanim?!) nizom pogrešnih datuma, pa logično i vremenski "pogrešno datovanih događaja, posebno u vezi »slučaja« Ivana Srebrenjaka i njegove žene Franciške, Ivan Krajačić Stevo je napustio Vrhovni štab NOV i DVJ, koji se u međuvremenu premjestio na Oštrelj, te oputovao nazad za Zagreb. Učinio je to, po svemu sudeći, nevoljno, ali morao je da izvrši naređenje koje je stiglo iz Moskve od Direktora. O postojanju tog naređenja govori Titova depeša poslana 30. oktobra 1942. s Oštrelja:

»Za direktora

Drug Stevo je oputovao u Zagreb *u vezi sa vašim zahtjevom* (istakli autori) o organizovanju punktova. On će se vratiti. Valter.«¹⁶³

Koliko se taj Direktorov zahtjev uklapao u Titov prijedlog da će Stevo Krajačić kao član CK KPH i CK KPJ »raditi po obavještajnoj liniji i pomagati u radu za direktora«, teško je reći, kao što je teško i precizno odgovoriti na pitanje o organizovanju kakvih punktova (za potrebe Direktora!) se radilo? Na ta će se pitanja moći odgovoriti tek kada javnosti budu dostupne odgovarajuće moskovske arhive, kao i depeše koje je, iz ovih ili onih razloga, Tito i poslije rata zadržao kod sebe.

Put je Ivana Krajačića Stevu s Oštrelja vodio preko oslobođenog teritorija Like i Korduna. Prešavši rijeku Kupu, produžio je, uz pomoć veza Kotarskog komiteta KPH za Pisarovinu, u Zagreb. Prema vlastitim navodima, onamo je stigao bolestan.

»Cim sam prezdrazio« — kaže on — »počeo sam raditi.«¹⁶⁴

U izvještaju Centralnog komiteta KP Hrvatske poslanom 14. novembra 1942, deset dana nakon oslobođenja Bihaća, Centralnom komitetu KPJ na kraju je zapisano i ovo:

»P.S. Stevo je sretno i bez poteškoća stigao u Zagreb.«¹⁶⁵

Što je sve Ivan Krajačić Stevo radio u Zagrebu u periodu novembar-decembar 1942, poslije povratka iz Vrhovnog štaba NOV i POJ, koje je i kakve punktove organizovao, koga je pridobio za rad u tim punktovima i za obavještajnu saradnju na sovjetskoj i partizanskoj liniji? Da bismo pokušali da bar djelomično odgovorimo na ta pitanja, moramo pogledati kako se u našu javnost i historiografiju u poslijeratnom periodu probijala istina ili »istina« o njemu. To je zanimljiv, višestruko indikativan i poučan pogled.

Čini nam se da se jedan od prvih članaka o obavještajnom radu I. Krajačića pojavio u »Komunistu« od 31. decembra 1959. iz pera beogradskog novinara Save Kržavća. U njemu nije poimenice spomenut nijedan Krajačićev saradnik u tom poslu, premda su detaljno opisani i njegov opći rad i dva posebna pothvata izvršena nakon »što (je) ranije na Mliništu dobio od druga Tita specijalni zadatak da radi na organizovanju ilegalnog pokreta u okupiranom Zagrebu«. Upravo o ta dva pothvata biće još dosta govora.

Podugo poslije toga u zagrebačkom se »Vjesniku« od 14. maja 1964. u povodu dvadesetogodišnjice formiranja OZNE pojavio *Razgovor s predsjednikom Sabora SR Hrvatske Ivanom Krajačićem*, koji je vodio novinar M. Singer, ali se u tom razgovoru ništa ne govori o konkretnom djelovanju obavještajne službe i samog Krajačića.

Deset godina kasnije, u julu 1974, novinar Darko Stuparić u dva nedjeljna broja zagrebačkog »Vjesnika«, u sklopu feljtona »Revolucionari — i bez funkcija«, objavljuje razgovor s Ivanom Krajačićem, tada već penzionerom. U njegovim odgovorima bio je uglavnom sadržan kompletan, mjestimično doslovan kostur, pa i više od toga, članka koji se kasnije pojavio među njegovim člancima u mnogim edicijama o NOR-u.¹⁶⁶ Tu se već spominje i Krajačićeva posjeta ministru Budisavljeviću, opis obavještajnog rada na zagrebačkoj željezničkoj Ložionici od jeseni 1939, odlazak u Zemun i Beograd u avgustu 1941... Tek kao kroz maglu naziralo se i priznanje o radu za sovjetsku obavještajno-diverzantsku službu:

»Nastojeći ispuniti zadatak koji sam dobio u Parizu« — kaže Krajačić — »organizirao sam nekoliko specijalnih grupa, ali kad je Partija dizala ustanak, mi smo se svi priključili u borbu. S istim zadatkom 1940 godine iz Moskve (gdje je bio nakon Španjolske na liječenju) došao je u Jugoslaviju i Mato Vidaković.«¹⁶⁷

Malo iza toga I. Krajačić opisuje svoj diverzantski rad u Zemunu i Beogradu, a D. Stuparić njegove sljedeće riječi ističe u antrfileu:

»Početkom 1942. stigla je poruka da se vratim u Zagreb za komandanta III operativne zone. Nisam se javio na adresu u poruci, već poslao znanicu da vidi ima li šta novo u Stenjevcu. I bilo je. Bilo je pucnjave u kući u koju sam se trebao javiti, i te su noći uhapšeni Hebrang, Srebrenjak.«¹⁶⁸

Slijedili su opisi famozne Krajačićeve posjete ustaškom pukovniku Galicu i ministru mornarice tzv. NDH...

Prošlo "je još deset godina. Zagrebački »Vjesnik« u broju od 28. oktobra 1984. počinje da objavljuje feljton, ponovo iz pera Darka Stuparića, »Narodni heroj Ivan Krajačić Stevo« čiji prvi nastavak (*Istina mora da pobijedi sve nakazne laži*) počinje riječima koje objašnjava njegovu pojavu:

»Nije *Ivan Krajačić* tajanstvena ličnost (neobične obavještajne prošlosti) kako se to u posljednje doba — od Kopinićevih spornih memoara preko Dedijerovih 'Novih priloga...'169 do nebuloznih članaka kao npr. u 'Dugi' od 7. listopada u tekstu 'Komesar za ishranu radoznalih' — nastoji potaći radoznalost u onih koji za sve traže neko drugo objašnjenje bježeći od istine kao vrag od tamjana.

A istina je, u pravilu, uvijek dostupna i očigledna.«170

U tom prvom nastavku feljtona nalazi se i Krajačićeva *Skica za biografiju*, u kojoj, nažalost (ko zna koji put moramo da upotrijebimo tu riječ), čitamo kako je on dospio iz Španije »u logor Algires sur de mer u Francuskoj«, a zatim:

»Tu je ostao oko tri tjedna kada po partijskoj direktivi sa tuđim pasošem, napušta logor i ilegalno se vraća u domovinu na partijski rad.«171

I dalje, u istoj *Skici za biografiju*, nakon podatka o Krajačićevu odlasku na oslobođeni teritorij, zajedno s Ivom Lolom Ribarom i njegovim ocem, slijedi tekst:

»Neposredno nakon što je stigao na oslobođeni teritorij, Tito ga ponovo šalje u Zagreb, jer se pokazalo da nema pogodnije ličnosti za tako složene zadatke kao što je bila obavještajna, služba NOP-a u Zagrebu koja je zaslugom Krajačića tada već bila obuhvatila i sve rodove neprijateljske vojske.«172

Zar i ovdje — u svjetlu Titove depeše za Direktora od 30. oktobra 1942, koja je objavljena u dvanaestom tomu njegovih *Sabranih djela* — ne bismo mogli upotrijebiti Stuparićevu sintagmu o bježanju od istine »kao vrag od Tamjana«! A čemu to kad je sam Ivan Krajačić, odgovarajući na tvrdnju Vladimira Dedijera, ljudski i pošteno rekao upravo Darku Stupariću:

»Uostalom, podvalu da sam još od 1936. zavrbovan za sovjetsku obavještajnu službu mogao je Dedijer s jednakim razlozima, proširiti na cijelu KPJ, na sve njezine članove, ne izuzimajući ni sebe.

Notorna je, naime, istina da su svi članovi KPJ subjektivno i objektivno bili i smatrali se sastavnim dijelom međunarodnog komunističkog pokreta i da su u SSSR i SKP(b) gledali uzor-zemlju i uzor-partiju, te da su se smatrali počašćenima raditi za svjetsku stvar komunizma koja se u ono doba nije odjeljivala od stvari prve zemlje socijalizma. Ali Dedijer gubi iz vida činjenicu da smo mi, čak i u takvim okolnostima, sve svoje djelovanje izvodili uz znanje i suglasnost KPJ i njezinih rukovodstava, kao njezini članovi, a ne kao zavrbovani ili zakleti sovjetski agenti.¹⁷³

Napokon, odmah nakon smrti Ivana Krajačića »Borba« u šest nastavaka, od 15. do 20. septembra 1986, donosi feljton novinara Joze Petričevića »Ilegala kao zarat«. U njemu se malo drukčijim rifecima ponavlja ono što je napisano u navedenim feljtonima i *jedinom članku samog Krajačića*, štampanom u edicijama *Ratna sećanja iz NOB 1941—1942*, knjiga treća, izdanje VIZ, Beograd, 1981; Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, knjiga druga, izdanje Liburnija — Mladost, Rijeka—Zagreb, 1981. i *Zbornik sjećanja Zagreb 1941—1945*, knjiga treća, izdanje Školske knjige, Zagreb, 1984...

Moramo spomenuti način na koji Petričević prikazuje i objašnjava razlog Krajačićeva povratka s oslobođenog teritorija u Zagreb u oktobru 1942. godine. Opisavši put dra Ivana Ribara s Lolom Ribarom i Ivanom Krajačićem »od Zumberka do Mliništa«, on doslovno kaže:

»Čim su stigli do druga Tita, Lolo i Stevo su mu podnijeli opširan izvještaj. Tito se zadržao sa svom trojicom u veoma dugom razgovoru. Pri kraju, Tito upita Stevu:

- Kamo bi ti sada išao?
- Tamo gdje je najteže.
- Znači, ponovo u okupirani Zagreb?
- U Zagrebi

Krajačić je bio svjestan ozbiljnosti povjerenog zadatka, a prihvatio ga je u uvjerenju da će ga do kraja uspješno obaviti.

Jedan od najdelikatnijih poslova svakako je i proširenje starih i osnivanje novih vojnih komiteta i partijskih ćelija u kvislinškoj vojsci, na čemu je Vrhovni komandant naročito inzistirao.¹⁷⁴

I u saopćenju Tanjuga u povodu smrti Ivana Krajačića Steve o njegovu se obavještajnom radu kaže samo

o v o :

»Po nalogu Vrhovnog štaba NOV i POJ, Politbiro(a) CK KPJ i druga Tita u Zagrebu je organizovao specijalnu obavještajnu službu koja je tokom celog rata dostavljala vrhovnom štabu, CK KPJ, CK KPH i Glavnom štabu NOV i POJ dragocene podatke i informacije.«¹⁷⁵

Međutim, ni u prvom ni u drugom izdanju naše *Vojne enciklopedije* pod odrednicom »Krajačić Ivan« o njegovoj obavještajnoj aktivnosti u Španiji ili Jugoslaviji nema ni jedne jedine riječi!

U jedinom članku Ivana Krajačića objavljenom, kao što je već rečeno, u navedenim edicijama i svim feljtonima o njemu opisana su dva događaja iz njegova ilegalnog rada u Zagrebu koja zahtijevaju, historijske istine radi, izvjesna objašnjenja, pogotovo zato što se opis tih događaja pojavljuje i u mnogim knjigama i člancima, u svim intervjuima vođenim s Krajačićem i u skoro svim opširnijim nekrolozima posvećenim njemu.

Prvi događaj

»Za vrijeme ilegalnog rada u Zagrebu ja sam se, osim s ostalima, sastao i s ustaškim pukovnikom Vladom Galićem, komandantom Pavelićevog Tjelesnog zdruga i komandantom grada Zagreba, u njegovom stanu, u Petrovoj ulici. Taj sastanak upriličili su moji suradnici: Ljudevit Šinko, pok. Srećko Brana i Ljudevit Gerl.

GalićaTsu stalno čuvala dva ustaška stražara. Sa mnom su do njegove vile došla dva naša suradnika, glumac August Cilić i Ivica Šnidaršić, tadašnji direktorFTvbrnice likera 'Becker' u Branimirovoj ulici. Pred Galićevom rezidencijom oni su čekali ako kojim slučajem sve ne bi bilo kako smo predvidjeli. Cilić i Šnidaršić bili su doista civilni stupovi u našem radu s neprijateljskim vojnim formacijama za svo vrijeme okupacije Zagreba.

Na pukovnika Vladu Galića ja sam, čini mi se, ostavio iznenađujući utisak.

—"Pa zar su partizani takvi? — rekao mi je.

Nakon nekoliko konvencionalnih rečenica o vremenu i zdravlju, upoznao sam ga sa međunarodnom situacijom i uslugama koje se od njega traže. Pukovnik je, očito, bio uznemiren, bilo mu je jasno da se upetljao u opasne poslove.

— Saznao sam — rekoh mu — da ste stampali letke o padu Staljingrada. Kako vam je to moglo pasti na pamet? Nasjedate njemačkim lažima.

Znate li vi, molim vas lijepo, kakva je snaga Crvene armije? Ja vam kažem da Staljingrad neće pasti. Zasuo sam ga nizom dokaza i argumentima da Staljingrad ne može pasti. Rekao sam mu da je to propagandni manevar Nijemaca, iako tada nisam bio obaviješten da je uistinu tako. Ali čvrsto sam vjerovao u herojsku borbu Crvene armije.

— Morate svakako spriječiti da se ti leci rasture! — rekao sam mu.

— Ali kasno je — pokušao se pukovnik opravdati.

— Nije. Leci su još uvijek na skladištu u štampariji.

Na rastanku, poslije večere, kasno noću, Galić mi dobaci:

— Čudni ste vi komunisti. Govorite i nastupate tako slobodno kao da vam ne prijete nikakva opasnost...

Kasnije su ustaše otkrili i strijeljali pukovnika Galića kao suradnika NOP-a.¹⁷⁶

Njemačka Vrhovna komanda naredila je 12. *septembra* 1942. godine Grupi armija B i 6. armiji, čije su snage već bile izbile na Volgu sjeverno i južno od Staljingrada i ušle u njegova predgrađa, da u snažnom nalletu, uz podršku 4. vazdušne flote od oko 1000 aviona, zauzme grad.¹⁷⁷ Slijedeći Göbbelsovu propagandu, u kojoj je bilo sigurno da će ova naredba biti izvršena u najkraćem roku, ustaški Državni je promičbeni ured u Zagrebu već sutradan, 13. septembra, štampao letak koji je dijeljen po Zagrebu i drugim gradovima tzv. NDH i iz aviona bacan na oslobođena partizanska područja, te relativno brzo preko Vatikana, odnosno Švajcarske i Portugala stigao i do jugoslavenske izbjegličke vlade u London. A glasio je:

»Staljingrad je pao! — odjeknulo je danas kratko i snažno posvuda. Zvuk kratak, snažan, odsječan, odrezan i bez ikakova tumača, ali baš u toj njegovoj kratkoći i leži njegova važnost. Pao je grad Staljinov, pao je sam Staljin!

Palo je najvažnije tvorničko i trgovačko mjesto crvene Rusije, pala je najvažnija ruska tvrđava i najvažnije čvorište ruskih puteva! Pao je ključ, kojim će se odključati i zaključati mrtvački grob boljševizma, komunizma, židovstva i masonstva!

Ogromne tvornice ratnih i priradnih strojeva (topova, bojnih kola i traktora) kao i tvornice strijiva ulja i nafte izmakli su iz ruku crvenoj zvjeri. Gospodstvo nad cijelim područjem između Crnog

i Kaspijskog Mora punim najbogatijih svjetskih vrela nafte i ulja, punih prirodnih i ratnih tvornica kao i punim svega drugog prirodnog bogatstva zemlje, žita i stoke sa Staljingradom palo je u ruke pobjednika — vojske Nove Evrope!

Svi putevi između Crnog i Kaspijskog mora, Kavkaza i Moskve i obratno isto su u rukama pobjednika i njihovih hrabrih četa; otvoren im je put na sve strane, na Kaspijsko more i u Moskvu.

Južno je krilo ruske vojske potpuno uništeno, a nepobjedive čete naroda Nove Evrope: Njemačke, Italije, Rumunjske, Finske, Hrvatske, Slovačke, Mađarske itd. drže sada boljševičku neman opkoljenu sa svih strana: odsječenu od svakoga kao bogalja bez nogu, zabivši joj u Staljingradu, nad kojim se vije pobjednička njemačka zastava, nož u srce.

Hrvatski narode, budi sretan, što su i Tvoji sinovi pridoneli svoj obol uništenju ovoga najvažnijeg "grada"—"boljševičke zvijezde, budi ponosan što"sa hrabrim i nepobjedivim vojskama Nove Evrope zidaju joj temelje i Tebi i njoj osiguraju dično i dostojno mjesto!

Neka živi Nova Evropa i njeni nepobjedivi sinovi!

Neka živi hrvatski narod i njegovi neustrašivi borci!

Neka živi ustaška Hrvatska i njen veliki Poglavnik!¹⁷⁸

U toku prve faze bitke za Staljingrad (avgust-novembar 1942) Ivan Krajačić se nalazio na oslobođenom partizanskom teritoriju. Znači da je ustaškog pukovnika Vladu Galića mogao posjetiti tek nakon povratka s Mliništa, kamo je, zajedno s Ivom Lolom Ribarom, odveo dra Ivana Ribara, tj. u periodu novembar 1941 — kraj januara 1942, kada je Staljingradska bitka završena. A u tom periodu bitka za Staljingrad bila je već poprimila za Nijemce potpuno nepovoljan obrt. O tome u knjizi *Drugi svjetski rat* piše:

»Develnaesteg-nQvembra 1942. Crvena armija je na širem sektoru Staljingrada prešla u silovitu kontraofanzivu koja će se završiti totalnim njemačkim porazom i predajom njenih opkoljenih snaga (2. februara 1943) u Staljingradu i okolini na čelu sa feldmaršalom fon Paulusom!¹⁷⁹

Prema našem mišljenju njemački poraz kod Staljingrada bio je težak, *do tada najteži poraz i ustaške propagande* upravo zbog letka koji je štampala i rasturala

sredinom septembra 1942. godine. Nije nam jasno zašto je Ivan Krajačić, koji je »čvrsto (sam) vjerovao u herojsku borbu Crvene armije« intervencijom kod pukovnika Galića nastojao da spriječi taj poraz! Jer zadatak nijedne obavještajne službe nije da spriječi neprijatelja da poćini glupost već naprotiv, da ga na to navede. (Danas je to jedan od najvaŹnijih oblika specijalnog rata!). No, moŹda je za svoj postupak s pukovnikom Galićem Stevo Krajačić imao neke razloge u sklopu svojih Źirih kombinacija.

Drugi događaj

»Osim s pukovnikom Galićem i nekima drugima, u okupiranom sam se Zagrebu sastao i s komandantom mornarice Gatinom, u Gundulićevoj ulici.« *Bilo je to 1943. godine.* Pred zgradom Ministarstva Mornarice NDH u Zagrebu zaustavio se vojni automobil i iz njegasarmizišao ja kao 'prićuvni zrakoplovni nadsatnik', dakle, u avijatićarskoj oficirskoj uniformi. Čvrsto koraćajući, uputio sam se ulazu Glavnog stana (štaba) mornarice NDH. StraŹari su me pozdravili i propustili.

Najprije sam potraŹio oficira Mihu Markija, svog suradnika i znanca, da me najavi komandantu. Nekoliko trenutaka kasnije našao sam se u njegovoj sobi. Ne obazirući se na vojne propise, prišao sam mu, pruŹio ruku i kratko rekao:

— Dolazim kao izaslanik Vrhovnog štaba Narodnooslobodilaćke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije i druga Tita!

Komandant Mornarice se zaprepastio, lice mu se zacrvenjelo, znoj ga oblio, ustajao je od stola pa sjedao, otvarao usta, ali rijeći nisu dolazile. Takav posjet zaista nije oćekivao.

Pošto smo sjeli, ja sam mu mirno prićao o razvoju partizanske borbe te — kao uzgred — spomenuo da je u Vrhovni štab stigla engleska vojna misija (znajući da je komandant mornarice prije rata bio poznat kao prijatelj Engleza). Uslijedio je i kratak dijalog: *govoriosamjnukako ne bi trebalo dopustiti da se stare rijećne topovnjaće nspnsnbe za novu ofenzivu koja se prićprema na Kozaru.*

— To je nemoguće, one su već spremne — rekao je.

— Nisu. Obavješten sam da topovske cijevi i ostali dijelovi još nisu stigli iz Njemaćke u Zagreb. Kad stignu, bit će poslana u artiljerijski puk u Karlovac, a ne u Slavonski Brod, gdje se topovnja-

će trebaju popravljati. Dok se greška ispravi, ofenziva će proći.

Komandant se suprotstavljao, ali je najzad pustio, shvativši da će 'greške' načiniti simpatizeri partizanske borbe.

Odlazeći, zastao sam na vratima kabineta komandanta mornarice NDH i rekao mu:

— Pazite, vaši čuvari na porti imaju moju fotografiju iz civila i ako dode do čega, vi me ne poznajete. Nisam bio kod Vas. Nikada se nismo videli!

Ležerno sam izišao iz mornaričkog štaba, ušao u kola i odvezao se.

Zadatak je obavljen i te topovnjače se nisu pojavile u ofenzivi. Za prvu *ofenzivu na Kozaru bile su posuđene mađarske topovnjače.* (Sve istakli autori).

Sva naša istraživanja pokazuju da je mađarska riječna flotila samo dva puta učestvovala na Savi u operacijama protiv partizana: prvi put u septembru-oktobru 1941, za vrijeme velike njemačke ofanzive na oslobođeni teritorij Mačve, a drugi put za vrijeme velike njemačko-ustaške ofanzive na Kozaru od 10. juna do kraja jula 1942. godine. Prema tome, Ivan Krajačić je mogao posjetiti komandanta mornarice tzv. NDH Gatina samo posljednjih dana maja ili u prvoj dekadi juna 1942, a ne, kako to nalazimo zapisano u svim edicijama, 1943. godine. ~

Mislimo da ne treba sumnjati *u suštinu* Krajačićevih navoda ni u prvom, ni u drugom slučaju. Oni su istiniti, ali je pogrešno vrijeme njihovih zbivanja. A to je upravo ono na što su autora *morale* da upozore prije svega redakcije ili urednici edicija u kojima nalazimo njegov napis, a zatim i novinari koji su ga intervjuisali! Naime, Krajačić je mogao imati susret i razgovor s ustaškim pukovnikom Galićem — onakav kakvim ga je opisao — *samouavgustu 1942*[^] (prije polaska s Lolom i drom Ivanom Ribarom u Vrhovni štab NOV i DVJ), a razgovor s ministrom mornarice tzv. NDH samo *u maju ili u prvoj sedmici Juna 1942. godine*, uoči velike njemačko-ustaške ofanzive na Kozaru. Zašto tako nije navedeno, pitanje je koje se ne postavlja samo u ovom slučaju već je bolna tačka naše cjelokupne historiografije NOR-a. ~~

U svom članku o obavještajnom radu u Zagrebu osim pomenutih Augusta Cilića, Ivice Šnidaršića, Ljudevita Šinka, Ljudevita Gerla, Srečka Brane, Mihe Markija, Ivan Krajačić kao svoje »najpouzdanije saradnike« spominje i mnoštvo drugih pojedinaca, ali o njihovu konkretnom radu govori veoma, veoma malo. Uostalom, evo što je rekao o svakome od njih:

»*Franjo Pirc*, zrakoplovni dopukovnik, načelnik Štaba komande NDH, potpukovnik bivše jugoslavenske vojske, prvi koga sam poslao na oslobođeni teritorij. Prije toga s njime sam imao više razgovora o njegovu odlasku u NOB. Po odlasku u partizane, određen je za prvog komandanta JRZ. Umro je kao penzionirani general-potpukovnik JNA u Ljubljani.

Matija Petrović, zrakoplovni bojnik, kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske. Kao novinar, urednik časopisa 'Hrvatska krila', on je po svojoj službenoj dužnosti povremeno prisustvovao sastancima u Hitlerovoj ambasadi u Zagrebu, gdje je uz vojnog atašea prisustvovao i sam ambasador Von Kasche, pa je dolazio do vijesti koje su nam bile vrlo korisne. Kod njega je neko vrijeme stanovao Titov sin Mišo. Kao penzionirani pukovnik JNA umro je 1979. godine u Zagrebu

Srečko Brana, ustaški satnik, kasnije domobranski nadsatnik (kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske), suradnik obavještajne grupe. Zbog suradnje sa NOP-om u Karlovcu osuđen je na dugogodišnju robiju. Za vrijeme povlačenja ustaše su ga likvidirale.

Ivan Cvenček, bojnik, komandant aerodroma 'Borongaj', član KPH. Suradnik NOP-a od 1941. godine. Uoči oslobođenja Zagreba prebacio je na naš partizanski teritorij kompletnu avijaciju NDH, koja je tada bila u Zagrebu. Umro je kao pukovnik JNA u Zagrebu.

Ljudevit Gerl, domobranski satnik, artiljerijski kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske, jedan od najistaknutijih članova obavještajne grupe NOP-a u vojsci NDH. Nosilac Partizanske spomenice 1941. godine. Kao pukovnik JNA u mirovini, živio je u Zagrebu.

Ivan Knežević, oficir bivše jugoslavenske vojske, domobranski bojnik, u Karlovcu suradnik obavještajne grupe. Poticao domobrane da pružaju pomoć partizanima i da odlaze u NOV, prikup-

ljao pomoć za partizane, održavao vezu s obavještajnom grupom u Zagrebu itd. Otkriven i zbog suradnje s NOP-om osuđen na smrt i strijeljan 1. srpnja 1943. u Zagrebu.

Nikola Obuljen, pukovnik vojnog zrakoplovstva NDH, suradnik obavještajne službe, član KPH. Bio je direktno zadužen u Komandi zrakoplovstva kod generala Krena za Istočni front. S njime sam se nekoliko puta dogovarao o prebacivanju aviona u SSSR. Zbog suradnje s NOP-om uhapšen i zvjerski mučen. Likvidiran od agenata UNS-a 23. prosinca 1944.

Vlado Galić, ustaški pukovnik, komandant Paveličeva tjelesnog zdruga i komandant grada Zagreba, otkriven i zbog suradnje sa NOP-om strijeljan od ustaša.

Frane Biočić, oficir bivše jugoslavenske vojske, domobranski bojnik u Karlovcu, predsjednik tajnog Vojnog komiteta NOP-a, član obavještajne grupe (član KPH), glavna veza Zagreb—Karlovac — oslobođeni teritorij (i obratno). Kad je otišao u partizane, postao je vijećnik ZAVNOH-a. Kao pukovnik JNA živio u Zagrebu u mirovini.

Nenad Stefanović, zamjenik načelnika Operativnog odjeljenja generalštaba NDH. Od njega je Vojni komitet u Karlovcu (Biočić) dobivao važne podatke. Umro je u Zagrebu.

Dordo Novak, profesionalni vojnik oficir bivše jugoslavenske vojske, zapovjednik svih trupa u kasarni Črnomerec, suradnik obavještajne grupe. Prebacio na oslobođeni teritorij više desetaka domobrana i veću količinu oružja i municije. Umro kao pukovnik JNA 13. listopada 1967. u Zagrebu.

Miha Marki, mornarički oficir bivše jugoslavenske vojske, suradnik obavještajne grupe, organizirao susret s komandantom mornarice u njegovu štabu u Zagrebu. Otkriven zbog suradnje sa NOP-om i strijeljan.

Demetar Varda, potporučnik austrougarske vojske, kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske, domobranski bojnik u Varaždinu i komandant topničkog sklopa artiljerijskog-divizionu u kasarni Jalkovac "(kod Varaždina). U ožujku 1942. godine sastao se u Zagrebu s Ivom Lolom Ribarom, sa mnom i Dragutinom Sailijem. Tom prilikom dogovoreno je da cijeli divizion prijeđe u NOV (to je i ostvareno 1943. godine). Poslije rata bio pomoćnik komandanta grada Zagreba. Kao

pukovnik JNA umro 20. rujna 1969. u Zagrebu, a sahranjen 23. rujna 1969. u rodnom Karlovcu.

Prof. Anita Drobnič, medicinska sestra i horska pjevačica, članica specijalne obavještajne grupe. Radila je i na specijalnom zadatku u Italiji za vrijeme drugoga svjetskog rata. Poslije rata bila članica Zbora RTV Zagreb. Umrula u Zagrebu.

Jože Kropar, zrakoplovni bojničnik, kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske, suradnik obavještajne grupe, kasnije penzionirani potpukovnik JNA.

Ljudevit Šinko, domobranski stožerni nadsatnik, generalštabni kapetan I klase bivše jugoslavenske vojske, suradnik obavještajne grupe. Kasnije je živio kao umirovljenik u Opatiji.

Franjo Balon, domobranski natporučnik, poručnik bivše jugoslavenske vojske. Vojnim kamionetom prebacio na poluoslobodeni teritorij 1942. godine dra Ivana Ribara, Lolu i mene. Suradnik NOP-a od 1941. godine. Umro 20. prosinca 1974. u Zagrebu kao potpukovnik Jugoslavenske ratne mornarice.

Emilio Žeželić, domobranski poručnik, radio-vezist, član specijalne obavještajne grupe, davao Ivici Šnidaršiću i meni dragocjene i vrlo povjerljive podatke. Preko svoje radio-stanice prenosio važne novosti Vrhovnom štabu NOV i POJ.

Zvonimir Hećimović, oficir bivše jugoslavenske vojske, domobranski pukovnik, šef odsjeka u obavještajnom odjeljenju MINORS-a, davao značajne vojne i druge podatke Ivanu Cvenčeku i Ivici Šnidaršiću. Tragično poginuo 1963. godine u Zagrebu.

Josip Horvat, podoficir u zrakoplovstvu NDH, član specijalne obavještajne grupe. Suradnik NOP-a od 1941. godine. Sa Stjepanom Rutićem i Ivanom Jakovličem učinio velike usluge za NOP. Kao major JNA u penziji živio u Zagrebu.¹⁸¹

O pojedinim obavještajnim saradnicima Ivana Krajačića i njihovoj aktivnosti govori se manje ili više u nekim poglavljima ovih naših knjiga. Nećemo ulaziti u neke, uglavnom nevažne greške na koje nailazimo u citiranom tekstu, ali moramo konstatovati činjenicu da neke od nabrojenih Krajačićevih »najpouzdanijih saradnika« Ivan Cenčić u knjizi *Enigma Kopinič* navodi kan Kopiničeve obavještajne saradnike. To su (Franjo Pire, vPetrovič Mato, Šinko Ljudevit i Žeželić Ljudevit, kojega Cenčić naziva Zdenko! Moguće je da su oni is-

tovremeno obavještajno saradivali i s jednim i s drugim.

Govoreći o svom napuštanju Zagreba i odlasku na oslobođeni teritorij u jesen 1943, Ivan Krajačić kaže:

»Naravno, prethodno sam se pobrinuo za one koji će moći nastaviti započeti posao i obaviti sve ostale zadatke. Zamijenili su me poznati komičar, glumac Hrvatskog narodnog kazališta, August Cilić i direktor Tvornice likera 'Becker' Ivan Šnidaršić.«¹⁸²

Upravo je August Cilić, osim Ljudevita Gerla, jedini Krajačićev obavještajni saradnik koji je ostavio zapisana svoja sjećanja. Ona objašnjavaju neke detalje iz rada njegova zagrebačkog centra, pa čak donekle objašnjavaju i način isprepletanja, uslovno rečeno, Kopiničeve i Krajačićeve obavještajne mreže.

U oktobru 1941. godine u gostionici Ede Vrapca u selu Senkovcu aktivistkinja NOP-a Nevenka Tepavac povezala je poznatog zagrebačkog glumca komičara, već izrazito naprednog, antifašistički orijentisanog, s Markom Belinićem, tada članom Mjesnog komiteta KPH za Zagreb. Od tada Cilić skuplja novčane priloge za NOP i bezuspješno pokušava da organizuje grupu liječnika i bolničarki, Židova, te da ih prebaci u partizane, među klesarima na zagrebačkoj Grobnoj cesti priprema grupu aktivista... Međutim, u ljeto 1942. Belinić povezuje Cilića s Ivanom Krajačićem Stevom.

Što se zatim događalo, opisuje sam August Cilić:

»Ivan Krajačić Stevo mi je rekao da ću, s obzirom na svoju popularnost glumca, morati obavljati strogo povjerljive i odgovorne zadatke. Zato ću prekinuti sve svoje dotadašnje veze. Jedino sam trebao učvrstiti grupu klesara na Grobnoj cesti.«¹⁸³

Krajačić je zatim dao zadatak Ciliću da pronade »neki siguran punkt«, stan ili nešto slično, gdje bi se po danu moglo neopaženo sastajati. Cilić se sjetio da bi se za to mogao koristiti uredom svog predratnog prijatelja, simpatizera NOP-a Ivana Šnidaršića, direktora Tvornice likera »Beker« u Branimirovoj ulici i obratio mu se »u vezi s punktom«:

»Objasnio sam mu« — piše Cilić — »da će sa mnom doći jedan gospodin, moj učenik, koga ja pripremavam za kazalište. I tako je stvar bila perfekuirana. Poslije sastanka sa Šnidaršićem, imao sam sastanak sa Stevom, kod moga brata Viktora

u njegovoj radionici na Grobnoj cesti. Brata sam obavijestio da nam ne smeta, a mi ćemo gledati spomenike, kao da smo mušterije. Tu sam Stevi sve opisao i ispričovijedao razgovor sa Šnidaršićem. Tada smo se uputili u tvornicu da se pregleda situacija. Stevi se ona dopala, i tako je počelo na tome punktu.

Na njemu se razvilo široko polje rada, jer je kancelarija direktora Šnidaršića služila gotovo isključivo našem radu, a mušterije koje su dolazile po poslu u vezi s tvornicom u prednjoj je sobi primala činovnica jer je 'gospodin direktor' uvijek kada bi tko njega tražio imao važnu konferenciju s 'gospodinom savjetnikom' iz Ministarstva socijalne skrbi. Naime, drug Stevo je bio predstavljen, kad bi nas tko iznenadio, kao gospodin savjetnik. Ja sam imao dužnost da se svaki dan prije sastanka informiram da li je sve u redu, a onda bih sačekao Stevu na dogovorenom mjestu. Tada bismo zajedno dolazili u kancelariju Geistu (jer sam Šnidaršića prozvaao Geist) zato da bude u skladu s njegovom tvornicom. Stevo je dobivao sve više povjerenja u Geista i davao mu sve odgovornije zadatke: pronalaziti ljude iz ustaških redova koji su bili Stevi potrebni i razviti obavještajnu službu do maksimuma. Tu su dolazili razni ljudi. Neprijateljski oficiri, ustaše, domobrani itd. Poslije svakodnevnog sastanka razjurili bismo se po gradu da izvršimo dogovorene zadatke.

Punkt je poprimao sve važnije značenje jer su se tu sastajali naši najviši rukovodioci. Osim Ivana Krajačića, dolazili su Dragutin Sali, Ivo Lola Ribar, Lepa Perović, Josip Kopinić i drugi.¹⁸⁴

Interesantno je da A. Cilić u svojim sjećanjima za Šnidaršićevu kancelariju stalno upotrebljava izraz »punkt«, koji nalazimo u Titovoj depeši »za direktora«, u kojoj se govori o Stevinu odlasku u Zagreb u vezi njegova, Direktorova, zahtjeva »o organizovanju punktova«. Vjerovatno je Cilić taj izraz nehotice preuzeo od Ivana Krajačića Steve. A je li on u Zagrebu imao još punktova sličnih onome u kancelariji tvornice likera »Beker«? Vjerovatno jest, ali o tome ni on sam, ni bilo ko drugi, koliko smo mogli utvrditi, u svojim sjećanjima ne govori. Istina, postoji Titovo pismo poslano s Oštrelja 23. oktobra 1942. »drugu Mihailu«, tj. Blagoju Neškoviću, sekretaru Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Na kraju pisma stoji:

»P. S. Ako drug Stevo pošalje nekoga ili sam

dođe, nastoj da mu pomogneš što najviše možeš, jer stvar o kojoj se radi vrlo je važna. Imaj povjerenje.«¹⁸⁵

Istraživanja, napomene i pripreme za štampu dvanaestog toma Titovih *Sabranih djela*, u kojemu se nalazi to pismo, napravili su Pero Morača, Mišo Leković i dr Slobodan Milošević, a u napomeni uz citirani tekst dopisali:

»Riječ je o Ivanu Krajačiću Stevi, članu CK KPH i komandantu II operativne zone, koji je u toku septembra i oktobra 1942. boravio u Vrhovnom štabu (u Mliništima i na Oštrelju). Njega je Tito vratio u Zagreb da bi nastavio rad na ilegalnom organizovanju obavještajne službe i na pridobijanju pripadnika kvislinške vojske za NOP. Po istom zadatku trebalo je da uskladi djelatnost s PK KPJ za Srbiju u Beogradu.«¹⁸⁸

S obzirom na Titovu depešu Izvršnom komitetu Komunističke internacionale od 4. oktobra, na izvještaj Stevana, tj. Steve Krajačića »za direktora« pod istim datumom i, konačno, na Titovu depešu »za direktora« od 30. oktobra 1942. godine, ta se napomena ne bi mogla prihvatiti kao tačna.

Interesantno je još nešto u Cilićevu kazivanju, što je, zapravo, mnogo važnije od upotrebe izraza »punkt«: to je njegova posljednja rečenica koju smo citirali, a koja upućuje na totalnu isprepletenost obavještajnih mreža koje su tada postojale u Zagrebü — i Krajačfčeveri Ko-

Otkuda Lepa Perović među onima koje August Cilić dovodi ili sreće u Šnidaršičevoj kancelariji?

Zbog neslaganja u radu Povjereništva PK KPJ za Bosansku krajinu i na zahtjev Dure Pucara Starog te Osmana Karabegovića, članova tog Povjereništva, CK KPJ je Lepu Perović, također člana Povjereništva PK za Bosansku krajinu, povukao i stavio na raspolaganje Centralnom komitetu KP Hrvatske, koji ju je u novembru 1942. godine, zajedno s Milutinom Baltićem i Pericom Dozetom, kao člana Povjerenstva CK KPH poslao na ilegalni rad u Zagreb. U svojim sjećanjima ona, pored ostaloga, doslovno kaže i ovo:

»Prilikom našeg dolaska zatekli smo obavještajnu mrežu u priličnom rasulu uslijed hapšenja. Ali ubrzo nam je uspjelo da je ponovo uspostavimo i može se reći da nije bilo ni vojne ni civilne,

ustaške i domobranske, organizacije ili institucije, u kojoj ne bismo mogli uspostaviti naše obavještajne punktove. Teškoća je bila više u nemogućnosti da sve to organizaciono obuhvatimo, jer smo bili pod stalnim udarcima ubistava i hapšenja.

Naša obavještajna služba bila je organizovana preko normalnih partijskih veza i drugih ilegalnih organizacija. To je bilo veoma jednostavno. Svaki pripadnik neke organizacije, koji je imao nešto da dostavi rukovodstvu Partije, zapisivao bi to na malu cedulju i potpisivao nekim svojim uvijek istim znakom. Te su ceduljice putovale ilegalnim kanalima i dospijevale u Mjesni komitet. Pokazalo se da se ubrzo na taj način toliko proširio krug obavještajaca, da je bilo na desetine i desetine ljudi koji su nam dostavljali materijal, uglavnom veoma dragocjen. Imali smo uspostavljene i veze sa svim rodovima domobranske vojske. Na primjer, vojni dokument o odbrani Zagreba u slučaju napada partizana imali smo sutradan u svojim rukama, čim je bio dat najpovjerljivijim putem odgovarajućim vojnim komandantima.

Vrlo brzo smo preko veza u domobranskoj vojsci i preko naših obavještajnih kanala, saznavali za koncentraciju neprijateljskih trupa protiv pojedinih djelova naše oslobođene teritorije u Hrvatskoj. Ali, teškoća je bila u tome što nismo imali pri ruci radio-stanicu da bismo na vrijeme mogli te poruke da javimo našoj partizanskoj komandi. Nismo imali ni posebnu vojno-obavještajnu partizansku službu u Zagrebu.

Prilikom mog polaska u Zagreb, drugovi su mi rekli da će uskoro biti poslat jedan naš oficir sa radiostanicom, koji će preuzeti sve vojne obavještajne veze u Zagrebu, kako bi se obrazovala posebna vojno-obavještajna služba. Ona bi bila odvojena od partijskih organizacija i stanicom povezana direktno sa partizanskom komandom na slobodnoj teritoriji.¹⁸⁷

Neki upravo citirani navodi Lepe Perović mogu se prekommentarisati na razne načine, no činjenica je da ona govori ponajprije o *partijskoj obavještajnoj službi* i na tom planu pruža upečatljivu sliku njene organizacije i metoda rada. Na taj način ona popunjava veliku prazninu u mozaiku zagrebačkog obavještajnog centra i omogućuje da se on sagleda u cjelini.

Do uspostavljanja radiotelegrafske veze zagrebač-

kog obavještajnog centra s Glavnim štabom NOV i PO Hrvatske te sa CK KP Hrvatske, kao i do izvjesne reorganizacije u njegovu radu — doći će tek 1943. godine.

OBAVJEŠTAJNA AKTIVNOST KARLOVAČKOGA VOJNOG KOMITETA

osnivanje i veze s Ivanom Krajačićem — oslobodjenje Tušilovića — nekoliko verzija jednoga prethodnog događaja — kako se dolazilo do obavještenja — još jedanput o formiranju Komiteta — zagonetni dokument — kako je razbijen Komitet — sudbine obavještajaca

Karlovački vojni komitet, koji je djelovao od proljeća 1942. do proljeća 1943. godine, bio je tijesno povezan sa Zagrebačkim obavještajnim centrom, kojim je rukovodio Ivan Krajačić Stevo (»Brko«). Niz važnih obavještajnih podataka koje je Krajačić slao Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske i, preko Josipa Kopiniča, Moskvi, nesumnjivo je potjecao od članova i saradnika upravo tog komiteta.

O obavještajnom radu Karlovačkoga vojnog komiteta opširnije su pisali neki ratni karlovački partijski funkcioneri. Tako Vlado Novaković kaže da je »prvi tajni sastanak domobranskih oficira, simpatizera NOP iz karlovačkog garnizona, od kojih je kasnije formiran vojni komitet« održan u proljeće 1942. godine u stanu pukovskog liječnika Milana Mikana. Bili su prisutni:

»... Frane Biočić, pješadijski bojnik, Antun Mihec, pješadijski satnik, Drago Diebalo, inženjerski poručnik, Ivan Frleta, inženjerski poručnik, Srećko Brana, artiljerijski satnik, Milan Mikan, sanitetski satnik, Vitale, natporučnik-magistar, Olga Mikan, zubar, domaćica sastanka.«

Tom je prilikom zaključeno da Srećko Brana, koji je već bio povezan s Ivanom Krajačićem Stevom u Zagrebu (vidi poglavlje »Zagonetni Srećko Brana«), nastavi da održava vezu s njim i u ime Karlovačkoga vojnog komiteta te da Diebalo i Brana učvrste veze i s Okružnim komitetom KPH za Karlovac. U Vojni komitet tada su ušli: Frane Biočić kao predsjednik, Ivan Frleta kao sekretar te Drago Diebalo i Srećko Brana kao članovi. Kasnije su u taj komitet ušli Franjo Mudronja, narednik, Stjepan Cvietić, vodnik i Zlatko Pintar, natporučnik. »Konkretniji i intenzivniji rad« — ističe V. Novaković — »osjetio se nakon što je Stevo Tomić Ura, kao predstavnik Mjesnog komiteta, počeo dolaziti na sas-

tanke Vojnog komiteta.« Po Novakovićevim navodima, osim Srečka Brane u Zagreb su na sastanke sa Stevom Krajačićem odlazili i Frane Biočić, Ivan Frleta, Stevo Tomić, Desimir Kačavenda, Pavao Jurmić... Prema njegovu mišljenju...

... »Krajačić je radio na širem povezivanju viših domobranskih oficira, vjerovatno s namjerom da formira viši vojni komitet, koji bi radom i aktivnošću pokrивao čitavo područje NDH, pa i šire od toga.«²

Osim veza s Mjesnim partijskim komitetom i sa Stevom Krajačićem, preko kojih su obavještajni podaci dostavljani partizanskim štabovima, Karlovački je vojni komitet ubrzo uspostavio i direktnu vezu s Okružnim komitetom KPH za Karlovac, koji se nalazio na oslobođenom teritoriju Korduna. Istovremeno je nastojao i uspijevao da u okolnim domobranskim posadama organizuje mrežu saradnika radi prikupljanja obavještenja i pripremanja njihove predaje partizanima. Našavši se u ljeto 1942. godine sticajem okolnosti u domobransko-ustaškoj posadi Brezova Glava, kod Tušilovića, na cesti Karlovac—Slunj, Srečko Brana se povezao s domobranskim natporučnikom Franjom Molekom i pridobio ga za NOP. Premda je Brana napustio Brezovu Glavu, Molek je s grupom domobrana, simpatizera NOP-a, izvršio sve potrebne obavještajne i druge pripreme za likvidaciju tamošnje posade. O tome V. Novaković piše:

»Napad na to uporište izveden je u jesen 1942. Gubitak je bilo s naše strane jer se u posadi nalazilo 107 ustaša na koje se nije moglo utjecati i pripremati ih na predaju. Međutim, s obzirom na brojno stanje i naoružanje posade (107 ustaša i 322 domobrana naoružanih s 2 topa, 4 teška mitraljeza, 13 puškomitraljeza i oko 350 pušaka) i na stratešku važnost tog uporišta ono je zahvaljujući našim vezama kapituliralo bez naročito velikog otpora.«³

U jednom ustaškom »izvješću« o likvidaciji posade u Brezovoj Glavi, nalazimo sljedeće podatke:

»Današnjim svojim izvješćem dostavlja Vrhovno oružničko zapovjedništvo prema podacima oružničkog krila Karlovac, da su tokom noći od 23. na 24. o. mj. partizani jakim snagama napali našu posadu u Brezovoj Glavi, koja je brojila 600 ljudi. U Karlovac su stigla samo 23 člana posade, dok se za sudbinu ostalih ne zna. Topničkom vatrom iz Karlovca naše jedinice tuku neprijatelja.«⁴

A u knjizi *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije* nalazimo tekst:

»23/24. oktobra 2. i 4. brigada su zauzele Tušilović, u kome se nalazilo oko 500 ustaša, domobrana i žandarma i odbile neprijateljsku intervenciju iz Karlovca.«

Uz taj tekst u napomeni su dati ovi podaci:

»U Tušiloviću je ubijeno 55 a ranjeno i zarobljeno 427 domobrana, ustaša i žandarma, a zaplenjeno 17 mitraljeza, 350 pušaka, 30.000 metaka i dr.«⁵

Tu partizansku pobjedu, dotada jednu od najvećih na teritoriju Korduna, *Hronologija* uopće nije registrovala!

Prije likvidacije ustaško-domobranskog uporišta u Brezovoj Glavi (Tušiloviću) Franjo Molek je po direktivi Okružnog komiteta KPH za Karlovac 29. avgusta 1942, uz pomoć simpatizera NOP-a u domobranskim redovima, likvidirao četničke kolovođe Milića Rakinića i Martinovića, koji su iz Karlovca i Brezove Glave pokušavali da pronađu svoje istomišljenike na Kordunu i povežu se s njima. (Vidi poglavlje »Partizanska obavještajna služba i četnički pokret Draže Mihailovića«) Kako se to odigralo i što se poslije uništenja neprijateljske posade u Brezovoj Glavi i oslobođenja Tušilovića događalo, zabilježio je Vladimir Dedijer u svom dnevniku 28. oktobra na osnovi kazivanja Franje Moleka:

»S nama ide poručnik Molek, okretan čovek, tridesetih godina, plavih očiju, meke retke bradiće, krivih nogu, i još dva domobranska oficira od kojih je jedan lekar. Svi su naši simpatizeri još od ranije. Pričaju kako su ubili Rakinića. Doktor je napisao 'partizansko' pismo, a Molek je naredio da se Rakinić odmah strelja. Molek je s pismom otišao kod Mecgera, zapovjednika Trećeg zdruga, Švabe iz Osijeka, koji je bio instruktor u Janka Pusti. Mecger ga je pohvalio:

— Fi to topro učinili!

Nastradaće bojnič Pušić, tvorac plana za uništenje partizana na Kordunu preko četnika. On se, po savetu Italijana, povezao s Rakinićem. Molek je u 'pismu' naznačio: 'Mi ćemo uskoro napasti Tušilović'. Sada će Pušić odgovarati što je palo 'neosvojivo utvrđenje' i što se povezao s banditom Rakinićem.

Pošto su Molek i ostali oficiri izvođeni svezani pred domobrane koji se puštaju kućama, Mecger

će verovati da su streljani:

— Još će me proglašiti satnikom *post mortem*, i dati mi titulu viteza! — veli Molek u šali.*⁹

Postoji i druga verzija događaja koji je opisao V. Dedijer u svom dnevniku. Dao ju je kordunaški prvoborac Zuhdija Žalić pozivajući se na navodno kazivanje Stanka Čanice Opačića:

»Rakinić je izgubio glavu godine 1942. u Tušiloviću. Tako svjedoči Stanko Opačić Čanica, koji je rješavao o Rakinićevom slučaju. Komandant te bojne domobrana bio je Pušić, koji je bio na bolovanju u Zagrebu. Zamjenjivao ga je Franjo Molek, koji je u dogovoru sa Stankom Opačićem Čanicom, osam dana prije pada Tušilovića, dvojicu izdajnika Rakinića i Martinovića iz Krstinje likvidirao na taj način što su ih bacili u bunar Steve Gačeše, kod zadružnog doma u Tušiloviću.«⁷

Zuhdija Žalić griješi jer Čanica Opačić, koji je svakako bio upoznat s nastojanjima partizanske obavještajne službe da se likvidiraju Rakinić i Martinović, nije održavao vezu s F. Molekom. Ipak, u jednome je u pravu: nakon strijeljanja izdajnici Rakinić i Martinović bačeni su u isušeni bunar u Tušiloviću.⁸

Tadašnji obavještajni oficir Kordunaškoga vojnog područja Savo Bogdanović o slučaju Rakinić-Martinović govori drukčije i od Dedijera i od Žalića. Na osnovi vlastitog sjećanja, kazivanja drugih učesnika i sačuvanih dokumenata o likvidaciji poručnika Milića Rakinića i bivšega općinskog bilježnika iz Krstinje Martinovića (a ne Marka Mrkića, kako stoji u nekim izvorima), on opisuje kako su njih dvojicu ustaše uputile iz Karlovca u Tušilović, odnosno na Brezovu Glavu i kako im se priključio partizan dezertar Ljubišić, rodom iz sela Cerovca na Kordunu. Bogdanović zatim govori o likvidaciji dezertera Ljubišića uz pomoć djevojke iz Tušilovića u koju se Ljubišić zaljubio i o povezivanju Drage Vukića, obavještajnog oficira 2. partizanskog bataljona, koji je bio orijentisan prema Tušiloviću, te o povezivanju sa Franjom Molekom, i dodaje:

»Kada je Ljubišić likvidiran, Rakinić je postao oprezniji i vodio je mnogo računa o tome u kakvom se društvu kreće. Čak je prijetio partizanima da će im se osvetiti za likvidaciju Ljubišića. Ali, on nije tada znao da se i oko njega i Martinovića već plete mreža koju je počela da stvara naša mlada obavještajna služba. Samo je trebalo čekati pov-

ljan trenutak u kome će se uloviti...

Teškoće su savladane onog momenta kada je dužnost komandanta posade u Brezovoj Glavi preuzeo domobranski natporučnik Franjo Molek, jer je dotadašnji komandant posade ustaški bojnik (Pušić — primj. autora) otišao na odmor u Karlovac... došlo je do sastanka između Vukića i Moleka. Na tom sastanku dogovorili su se da Vukić napiše pismo Martinoviću i Rakiniću u ime NOP-a, u kome će im savjetovati da budu još otvoreniji i agresivniji u svojoj neprijateljskoj propagandi protiv NOB-e kako bi se mogli što bolje plasirati i unjedriti u redove neprijatelja, i slati informacije o jačini, rasporedu, broju vojnika i oružja ustaških i domobranskih jedinica. U pismu je naglašeno da su ove informacije dragocjene i da oni time svjesno vrše svoju patriotsku dužnost. Dogovoreno je da će pismo takvog sadržaja Vukić poslati po jednoj ženi, koju je opisao kako će izgledati, a koja neće znati za sadržaj pisma. Tu ženu treba da presretne domobranska patrola, da je pretrese i da uzme od nje zatvoreno pismo s motivacijom da će ga predati Martinoviću i Rakiniću, a ženu da pusti da se vrati. Prije predaje pisma ovoj dvojici, vođa patrole će pismo predati natporučniku Moleku, kome će se pismo učiniti sumnjivo, pa će ga otvoriti i vidjeti sadržaj, a odmah iza toga stupiti u akciju.

Kako je dogovoreno, tako je i učinjeno. Kada je pismo došlo u ruke Moleka i kada je, tobože, vidio što u njemu piše, odmah je naredio da se uhapsu Martinović i Rakinić, a on je na motor-kotaču otišao u Karlovac do bojnika i zapovjednika posade da ga upozna sa sadržajem pisma i da što više usmeno optuži Martinovića i Rakinića za 'partizansku' djelatnost.⁹

Dobivši od bojnika Pušića odobrenje da formira Vojni sud koji će suditi Rakiniću i Martinoviću, Molek se, zadovoljan, vratio u Tušilović, odnosno u Brezovu Glavu...

»Bio je sretan kada je mogao Vukića da izvjesti kako je kombinacija vrlo dobro realizirana i da je dva izdajnika manje* — kaže Savo Bogdanović i, opisavši ukratko napad na Brezovu Glavu, dodaje:

»Odmah nakon završetka akcije i dolaska na oslobođeni teritorij, Molek mi je detaljno opisao njegovu i Vukićevu akciju u likvidaciji izdajnika Martinovića i Rakinića.«¹⁰

Prema nekim izvorima, Karlovački vojni komitet je uz pomoć domobranskog bojnika Nenada Stefanovića, koji je službovao u Zagrebu, dobijao čak i kopije povjerljivih izvještaja što su ih najviši vojni komandanti tzv. NDH dostavljali »vojskovođi« Slavku Kvaterniku, a on ih zatim prosljeđivao partijskom rukovodstvu ili partijskim stabovima. Sačuvano je nekoliko takvih izvještaja. U jednome od njih stajalo je:

»Stanje u pogledu hrvatskih vojnih jedinica neizmjenjeno od prošlog izvještaja. Talijana došlo u Karlovac još 2000. Sto se tiče ustaškog pukovnika Magaša iz Zagreba, za njim još nisu stigli podaci. On sa oduševljenjem govori kako primjenjuje drugu taktiku protiv partizana, naime da je naredio podčinjenim zapovjedništvima ustaških bojni da moraju po svojoj inicijativi vršiti noćne prepede i opkoljavanja neopreznih partizana.«"

A u izvještaju od 4. januara 1943. Karlovački vojni komitet obavještava Okružni komitet KPH za Karlovac:

»Na večeri koju je pripremila špijunka Šantićka u Karlovcu bio je prisutan šef policije, a tu se je nalazila i Štefa Holjevac. Šef policije stalno je govorio nešto u prilog partizana, vjerovatno da bi isprovocirao Štefu Holjevac. Nakon njegovog odlaska drugi dan u Zagreb uslijedilo je hapšenje. Između ostalih uhapšena je i Štefa Holjevac i njena majka. U cilju oslobođenja ustaškog pukovnika Francetića, Šantić Elizabeta je preko jednog domobranskog oficira htjela poslati pismo (Kotar-skom) K(omitetu), ali je ovaj to odbio.«¹²

U tom trenutku u rukama partizana nalazio se zloglasni ustaški pukovnik Jure Francetić. Njegov je avion oboren potkraj 1942. godine kod sela Zbjega, ali je on prilikom zarobljavanja teško ranjen i poslije nekoliko dana umro u oslobođenom Slunju.

I Slavo Kovačić, karlovački partijski aktivista, a zatim sekretar Mjesnog komiteta KPH u Karlovcu, opisuje, ali malo drukčije od ostalih, nastanak Karlovačkoga vojnog komiteta. Po njemu, akcija (u tom smislu) je potekla u proljeće 1942. godine iz prijateljstva i međusobnog povjerenja poručnika Drage Dijebala i profesora Zlatka Pintara. S. Kovačić doslovno piše:

»Zlatko Pintar saznao je od pukovnika Otmara Erdeljca, tada zapovjednika Popunidbenog zapovjedništva Karlovac s kojim je bio u porodičnom prijateljstvu, da će se izvršiti premetačina

kod nekih domobranskih oficira. Pintar je s tim upoznao Dijebala. I kad je naišla vojna policija, zahvaljujući pravodobnoj obavijesti, kod Dijebala nisu uspjeli naći ništa kompromitirajućeg, za čim su tragali. (...)

Dijebalo i Pintar radili su u istoj kasarni i tamo povezivali rad nekolicine oficira i podoficira u 3. obkopskoj bojni. Tu je radio i natporučnik Ivan Frleta, kasnije sekretar Vojnog komiteta, rezervni natporučnik Juraj Kuzmić, inače učitelj u D(onjoj) Kupčini, i narednici Franjo Mudronja, Bartol Pecotić i Vjekoslav Stipčević. Kasnije u drugom kasarskom krilu djeluju i nadsatnik Josip Vranjić i domobran Stanko Rožman. (...)

S vremenom je obavljen popis svih kasarni, nazivi jedinica u njima, njihovo brojno stanje i naoružanje, zatim popis vojnih ustanova u gradu i njegovoj okolini. Trebalo je proširiti djelatnost i na druge jedinice i razviti intenzitet sličan onom u 3. obkopskoj bojni. Tako su se stvarali povoljni uvjeti za djelovanje organizacije u vojnim jedinicama na širem području. Za kratko vrijeme razvili smo djelovanje još i u Posadnoj bojni, Dočasničkoj školi, Vojnoj bolnici, Popunidbenom zapovjedništvu i Komandi grada. Jednom prilikom prenio sam zahtjev O(kružnog)K(omiteta) da se izradi detaljan plan Karlovca o fortifikacijskim objektima i točnim podacima o rasporedu jedinica u garnizonu. Taj je zadatak besprijekorno izvršen. Ta se karta danas nalazi u Vojnom muzeju u Beogradu.¹³

Prema Kovačičevim navodima, Karlovački vojni komitet ponikao je iz jezgre koja je postojala u Trećoj obkopskoj bojni i u prvom trenutku u njega su ušli...

»... natporučnik Ivan Frleta kao sekretar, zatim poručnici Drago Dijebalo i Zlatko Pintar i stožerni narednik Franjo Mudronja kao članovi. Zadatak im je bio da se on proširi predstavnicima iz drugih kasarna i jedinica i da počnu samostalno organizirano raditi po svim zadacima koje će dobivati od viših rukovodstava preko Mjesnog komiteta. Jedan od prvih zadataka bio je da stupe u kontakt s bojnikom Franjom Biočićem, komandantom Posadne bojne, i da mu predlože da uđe u Vojni komitet, što je s vremenom i učinjeno. (...)

Koliko se sjećam, u vrijeme primopredaje mojih veza s našim aktivistima u jedinicama karlovačkog domobranskog garnizona, dakle koncem

studenog i početkom prosinca 1942. godine, Vojni je komitet djelovao u sastavu: bojnik Franjo Biočić, predsjednik, natporučnik Frleta, sekretar, a članovi su bili poručnik Zlatko Pintar, stožerni narednik Franjo Mudronja i đak-vodnik dr Stjepan Cvjetić. (...)

U zapovjedništvu grada bio je Pajo Luketić, kandidat KP, tada osobni šofer zapovjednika garnizona Tomaševića. Od njega smo dobivali podatke o Tomaševićevu kretanju i razgovorima koje je vodio u automobilu s drugima.«¹⁴

U Arhivu Vojnoistorijskog instituta sačuvan je čudan, donekle i zagonetan dokumenat potpisan sa »Karlovački vojni komitet«, koji bi, da je u cjelini tačan, mogao razbiti u paramparčad sve do sada izloženo o vremenu nastanka i aktivnosti Karlovačkoga vojnog komiteta u toku 1942. godine. Na prvoj stranici tog dokumenta netko je naknadno stavio datum »52. I. 1942« i kao adresata dodao *Karlovački odred*.

Međutim, dopisani datum nikako ne može biti tačan jer se u dokumentu govori o tome da su iz Zagreba po kuririma upućeni darovi hrvatskim, njemačkim i talijanskim legijama, ali:

»Sa njemačkom-(hrvatskom) legijom uopće nisu mogli uhvatiti vezu pošto je ciela opkoljena kod Staljingrada.«

Slijede detalji o tome kako je uništena hrvatska legija na istočnom frontu itd., a historijska je činjenica da se to nije zbililo u posljednjoj fazi Staljingradske bitke zimi 1942/1943. godine! Prema tome, spomenuti je obavještajni izvještaj mogao biti pisan eventualno 22. januara 1943. godine, a oznaka da je upućen »Karlovačkom odred« potpuno je deplasirana jer je taj odred formiran tri mjeseca kasnije — 17. aprila 1943!

Ipak, zabunu izazivaju prvi reci tog izvještaja:

»Primili smo Vaše pismo broj 1 kao i prepis i dopunu istog. Zadocnili smo s odgovorom iz razloga što su se prvi put od ovog novog komiteta tražili neki podaci, a za dobiti podatke trebalo je prije naći ljudi. Nešto se našlo i povezalo a nadamo se da će sljedeće pismo biti potpunije.«¹⁵

Tko je pismom »br. 1... prvi put od ovog *novog* (istakli autori) komiteta« tražio podatke, nismo mogli utvrditi. Mogao je to biti Štab Kordunaškog NOP-odreda, Štab 13. proleTERSKE NOU brigade »Rade Končar«, koja je djelovala na Žumberku, Mjesni komitet ili, najprije,

Okružni komitet KPH za Karlovac. No, ti su podaci zaista bili veoma opširni i precizni. Prije svega, u izvještaju se daju »podaci o vojsci u Karlovcu«, a zatim slijedi karakteristika najbližih saradnika »Zapovjednika operativne zone Karlovac«, pukovnika Ivana Tomaševića. U tekstu je za rad jednog vojnog komiteta karakteristična rečenica: »U stožeru ima satnika Klepca (nije naš) i nadporučnika Barlovića (radi se na tom da bude naš).« Slijede podaci za III stajaci ustaški zdruk. Za njegova komandanta pukovnika Antuna Magaša, bivšega jugoslavenskog majora, kaže se da bi »svakom vragu služio ako mu konvenira«, a onda dodaje:

»Videći da se situacija okreće proti osi poželio je vezu sa partizanima. (Kaže, ali laže da je protiv svoje volje određen u ustaše). Dogovarao se sa ustaškim časnicima u Zagrebu: Galićem i Bakotom i u prosincu je očekivao vezu (pismo) iz šume za vezu sa partizanima. Istu nije dobio. Pokvareno ambiciozan, veoma marljiv.«¹⁶

U tekstu o Magašovoj vezi s Galićem vjerovatno je riječ o ustaškom pukovniku Vladi Galiću, komandantu Pavelićeva Tjelesnog zdruga i komandantu grada Zagreba, kojega je Stevo Krajačić posjetio u Zagrebu, u njegovu stanu, i pridobio za saradnju s narodnooslobodilačkim pokretom (o tome opširnije vidi u poglavlju »Zagrebački obavještajni centar«),

U izvještaju se opširno govori o okolnim posadama, magazinima municije, hrane, prehrani štabova i ljudi, stanju odjeće, naoružanju itd. Citiraćemo samo podatke koji, čini nam se, zaslužuju posebnu pažnju, i to redom kako su dati:

»Ustaški zdruk je imao ranije svoju rezervu u Karlovcu, ali to je bila bojna koja je u Krašiću uništena.«¹⁷

Napad na Krašić izvršile su 13. proleterska NOU brigada »Rade Končar« i 4. kordunaška NOU Brigada i oslobodile ga noću između 1. i 2. januara 1943. godine.

Slijede citati iz izvještaja:

»3) Željeznička stražarska bojna — izvještaj o njoj poslat je prije par dana. (U Karlovcu samo stožer).

4) Prometni ustaški sat — izveštaj o njoj poslat je prije par dana.

5) 1. i 2. posadni sat oko 600 pušaka. Starija godišta; raspoređena po Karlovcu i Jamadolu kao straže.

6) 3. *pukovnija*-. Zapovjednik: pukovnik Čubelić pomoćnik: bojnik Bijočić. Slunjski sat: 77 pušaka i

3 stroje puške. Pohodni sat 80 pušaka i 1 mitraljez. Zapovjednici protivnici u vojarni 3 pukovnije.«¹⁸

Tačka 3) i 4) donekle su u suprotnosti s prvim citiranim pasusom ovog izvještaja. Međutim, najveću pažnju privlači činjenica da njegov autor ne zna pravo prezime Frane Biočića, već piše »Bijočić*!?

Slijedi pasus:

»Taljanska vojska u Karlovcu. Prema brojnom stanju na hrani ima ih 4.700 (na dan 10. siječnja) ukupno u svima jedinicama; detaljno ne znamo: prema nesigurnom izvještaju imaju 24 tenka od toga 1 za bacanje plamena.«¹⁹

Interesantni su i ovi podaci:

»Veza.- Možemo poslati ljude za u svima pravcima, samo javite kod kojih se ljudi u obližnjim mjestima može slati materijal i ljudi za vezu. Da bi bio marljiviji rad seljaka kod kojih bi se veza sastajala itd. javite nam ako želite da nekom seljaku oslobodimo iz vojske sina ili slično, ako služi u Karlovcu, Ozlju, Delnicama, Ogulinu, Dugoj Resi, Bariloviću i to u 3. pukovnji, jer jedan narednik radi na tome.

Jednoga — 2 — 3 — 5 — 10 — 20 lica možete u grupama slati u domobranstvo u Karlovac i gore navedena mjesta, ali samo možemo ga (ih) rasporediti u dočasničkim činovima i kao domobrane. Ovo možete odmah početi. Neka se u Karlovcu javi kome iz komiteta, a najbolje izravno onom licu što vam je predloženo za člana antif(ašističkog)-vijeća.

... U Karlovcu raspolažemo za sada sa oko 15 častnika i dočasnika i 60 domobrana koji su povezani, a simpatizera ima više. Ako vam trebaju imena javićemo imena, a naslov će biti Iskaz ljudi koji se nisu ogrešili o partizane, ali ne simpatišu partizane'.

Poslat vam je sastav Komiteta od 3 člana — ako ste ga primili.

Pokret se širi i organizuje, pažnja od strane policije, ustaša i zapovjednika Tomaševića je povećana, pošto znaju činjenicu da ima dosta ljudi u vojsci koji su naklonjeni partizanima. Naročito poslie Diebalova bijega.

Poručniku) Diebalu, je bio poslat traženi materijal u Zumberak, ali pošto je bio pregled prolaznika detaljan, to je materijal uništen.

Časnici u drugim garnizonima koji su naši i kojima se potpuno pouzdano možete — (otvoreno)

obratiti Draganić Slavko, bojnik — zapovjednik domobranske bojne u Sinju i njegov pobočnik.

Knika Josip satnik — u stožeru divizije (između ove i sljedeće riječi u originalu je ostavljen prazan prostor — vjerovatno za naziv divizije — primj. autora) Kostajnica

Vlada Pejašinović — poručnik IV bojne 1. pukovnije — Trbuk kod Doboja.²⁰

Nismo mogli utvrditi tko je bio lice »predloženo za člana antif(ašističkog)-vijeća«.

Sa zapovjednikom domobranske bojne u Sinju, odnosno u Kninu, bojnikom Slavkom Draganićem veza je već bila uspostavljena. O tome je Splitski obavještajni centar u izvještaju od 10. septembra 1942. obavještavao Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju:

»1). 'Ac^,' javlja: U razgovoru sa domobranskim majorom Draganićem doznao da je po naredbi Kvaternika komandant domobrana u Kninu izdao četnicima kninskim 100 pušaka, 6 teških i 3 laka mitraljeza. Isti Draganić želi da bude u kontaktu sa partizanima da bi ih na vrijeme obavještavao o akcijama koje bi se vodile protiv njih. Tvrdi nadalje da je više puta (jednom kod Krčića!) naredio patrolama da mu hicima i svjetlećom raketom jave kad naiđu na partizane i kad bi mu bilo objavljeno da je više od sata razmještao mitraljeze i borbene jedinice i time dao vremena partizanima da se povuku. Poslaću javku za njega ukoliko bi se po provjeravanju došlo do zaključka o potrebi kontakta sa njim. On je stalno u Kninu.*²¹

Za satnika Josipa Knika i poručnika Vladu Pejašinovića nismo mogli utvrditi da li su, kada i kako, zahvaljujući tom izvještaju Karlovačkoga vojnog komiteta, uspostavili vezu s narodnooslobodilačkim pokretom.

Velika četvrta neprijateljska ofanziva na oslobođeni teritorij »Bihačke republike«, odnosno na »Titovu državu«, kako su je Nijemci nazivali (Tito-Staat) i u svojim službenim dokumentima, počela je 20. januara 1943. godine. Nekoliko dana prije toga u Karlovcu i okolini koncentrisala se SS-divizija »Prinz Eugen«, koja je odavde i krenula u napad. Da je izvještaj o kojemu smo upravo govorili pisan 22. januara te godine, onda bi on morao sadržavati i bar neke osnovne podatke o toj njemačkoj diviziji. Međutim, o tome u njemu nema ni jedne jedine riječi!

Zašto?

Na to pitanje, kao i na neke druge nedoumice o kojima smo govorili, nemamo odgovora, odnosno objašnjenja.

nja. Moguće su razne kombinacije. Kada je u maju 1943. provaljen Vojni komitet u Karlovcu, pohapšeni i optuženi domobranski oficiri držali su se upravo iznijete verzije o vremenu formiranja i početka njegova rada spomenute u izvještaju o kojemu govorimo! Tako su se u obrazloženju presude Ratnog suda I domobranskog zbornog područja u vezi s natporučnikom Ivanom Frletom našli i ovi reci:

»U prosincu mjesecu 1942. god. i sječnju mjesecu 1943. god. u Karlovcu, prisustvovao je sastancima na kojima se raspravljalo o organiziranju VK KPH u Karlovcu (Vojnog komiteta u Karlovcu — primj. autora). Jedan takav sastanak održan je i u njegovom (Frletinom) stanu, a nakon toga održani su sastanci u stanu Biočić Franje. Na sastanku održanom u stanu bojnika Biočića 6.1 1943. g. organiziran je VK KPH u Karlovcu. Na tom sastanku prisustvovali su osim Biočića, satnik Brana Srećko, narednik Mudronja Franjo i radnik Tomić Stevo, zvan 'Ura' član MKK (Mjesnog komiteta Karlovac — primj. autora). On je (Frleta) bio određen za sekretara VK. Taj komitet održao je nekoliko sastanaka u stanu Biočića. U taj VK je naknadno uveden vodnik Cvietić Stjepan, a konačno i natporučnik Pinter Zlatko.«²²

Vlado Novaković tvrdi da je »Gestapo u saglasnosti s ustaškom obavještajnom službom i vojnom komandom NDH«, što nije vjerovatno jer je to prije svih mogla učiniti samo domobranska kontraobavještajna služba, u proljeće 1943. uputio u Karlovac domobranskog bojnika Lavoslava Masarinja, koji se odmah povezo s Ivanom Frletom za kojega su već sumnjali da je aktivist NOP-a. Prema Novakoviću, dalji tok događaja bio je ovakav:

»Masarini se povjerio Frleti kao simpatizer NOP-a izražavajući želju za suradnju. Frleta mu ukazuje povjerenje i prihvata suradnju, jer je vjerovatno doznao da je Masarini već prije toga bio povezan u Zagrebu s bojnikom Ivanom Kneževićem (bliskim saradnikom Ivana Steve Krajačića — primj. autora). S obzirom na to Frleta nije imao razloga da mu ne iskaže povjerenje. Kroz kontakte s Frletom Masarini otkriva i ostale ljude s kojima Frleta saobraća. Svoja zapažanja i otkrića Masarini prenosi Gestapou i ustaškoj obavještajnoj službi. Privrženost i suradnja s NOP-om

bili su samo varka da bi se što uspješnije uključio u rad Vojnog komiteta i upoznao njegov rad, članove i simpatizere. Kada su stvari sazrele, dolazi do hapšenja, istrage i suđenja pripadnicima Vojnog komiteta i ostalim suradnicima koji su s Vojnim komitetom bili povezani.

Ustaške vojne vlasti fingiraju hapšenje Masarinija da se ne otkrije kao agent. Među prvima je uhapšen kurir Josip Ivančić Vidak, a zatim ostali. Tom provalom zahvaćen je čitav Vojni komitet, a djelomično i Mjesni komitet. Na oslobođeni teritorij uspjeli su ispred hapšenja pobjeći Frane Biočić, Stevo Tomić, Zlatko Pintar, Slavo Kovačić i Stjepan Cvijetić. Bio je to ujedno i kraj rada Vojnog komiteta kao veće, uspješne i organizirane aktivnosti članova Partije i simpatizera NOP-a u domobranskim vojnim jedinicama.«²³

Verzija Slava Kovačića, tada sekretara MK KPH u Karlovcu o padu Karlovačkoga vojnog komiteta prilično se razlikuje od upravo prikazane verzije Vlade Novakovića. On doslovno kaže:

»I ja po svojoj liniji, a i članovi Vojnog komiteta, saznali smo prvih dana svibnja 1943. godine da u Ustaškom stanu znadu za postojanje 'komunističke organizacije u jedinicama karlovačkog garnizona, da se u njoj nalaze viši domobranski oficiri i da su povezani s komunističkom organizacijom u gradu, a preko nje sa NOP-om' i da pripremaju velika hapšenja. Od poznanika Viktora Pačaća, purgera karlovačkog, ali vezanog za ustaški pokret, igrom slučaja saznao sam da se s tim u vezi priprema i hapšenje mene.

Informacije me nisu iznenadile. Još negdje krajem 1942. ili u siječnju 1943. godine prof. Marijan Šašek upozoravao je na nedostatak konspiracije oko djelovanja Vojnog komiteta, jer da mnogi oficiri govore između sebe o njegovu postojanju i o tome da mu je na čelu bojnik Biočić. U to smo vrijeme i preko veza s oficirima u zagrebačkom garnizonu saznali da je u karlovački domobranski garnizon premješten bojnik Lavoslav Masarini, ali da misle da je ubačen kao provokator sa zadatkom da otkrije organizaciju. Masarini je nastojao i uspio vezati se sa sekretarom Vojnog komiteta Ivanom Frletom, prikazujući se gorljivim simpatizerom NOP-a. Iako upozoreni na to da se više

nego naslućuje da je Masarini ubaćeni provokator, u Vojnom komitetu nisu bili na oprezu. Prof. Zlatko Pintar je upozoravao na opasnost s te strane, ali drugi ćlanovi nisu prihvatili njegova upozorenja, tvrdeći da se u Masarinija moēe imati povjerenja. Takva situacija nagnala je Zlatka Pintara da o svemu obavijesti Okruēni komitet mimo Vojnog komiteta i Mjesnog komiteta.

Kad je sazrelo vrijeme za provalu, sreća je bila što smo na vrijeme saznali za nju. Odluka je bila da se ćlanovi Mjesnog komiteta i Vojnog komiteta pod hitno prebace na osloboćeni teritorij. I svi aktivisti uēe vezani uz Vojni komitet bili su upoznati s provalom, da se pripremaju hapšenja, da treba otići iz grada i da se organizira prebacivanje u osloboćenu zonu. No, na ųalost, svi nisu prešli.«²⁴

Ratni sud I domobranskog zbornog podrućja u Zagrebu izrekao je 28. juna 1943. godine presudu koja se odnosila i na neke ćlanove Karlovaćkoga vojnog komiteta i njihove saradnike. U presudi je stajalo:

»... dne 1. srpnja 1943. izvršena je kazna strijeljanjem: nad domobranom Roēmanom (Stankom) u 15,00 sati, nad stoē(ernim) narednikom Stipćevićem (Vjekoslavom) u 15,06 sati, nad natporučnikom Kuzmićem (Jurajem) u 15,15 sati, nad satnikom Vranićem (Josipom) u 15,20 sati i nad bojnikom Kneēevićem (Ivanom) u 15,25 sati.

... Milošću Poglavnika pomilovani su ...:

a) bojnik Vićan (Ivan), kojem je smrtna kazna zamjenjena kaznom doēivotne teške tamnice,

b) nadporučnik Frleta (Ivan), kojem je smrtna kazna zamjenjena kaznom od 20 godina teške tamnice,

c) prić(uvani) domobran Grćević Ivan, kojem je smrtna kazna zamjenjena kaznom od 20 godina teške tamnice,

d) narednik Mudronja (Franjo), kojem je smrtna kazna zamjenjena kaznom od 10 godina teške tamnice,

e) vodnik-dak Novak (Ivan), kojem je smrtna kazna zamjenjena kaznom od 10 godina teške tamnice — svima uz gubitak ćina.

... Gornje valja proglasiti dnevnim zapovjedima svim pripadnicima oruēanih snaga, i to momćadskim osobama uz potrebnu pouku o strogosti zakonske odredbe o ratnim sudovima.«²⁵

Ni »milošću Poglavnika pomilovani« nisu doživjeli kraj rata: pobile su ih ustaše prilikom povlačenja iz Sremske Mitrovice.²⁶

Ostali su članovi Karlovačkoga vojnog komiteta, njihovi saradnici i partijski aktivisti Karlovca, zahvaćeni provalom do koje je *uslijed nedovoljne budnosti* došlo u maju 1943. godine, stigavši sretno na oslobođeni teritorij Korduna ili Karlovačkog NOP-odreda, raspoređeni u partizanske jedinice i ustanove. Predsjednik Komiteta bojnik Frane Biočić proveo je kratko vrijeme u Štabu Karlovačkog NOP-odreda u Bosiljevu, govorio na nekoliko narodnih zborova održanih na oslobođenom teritoriju, a zatim otišao u Liku, u Glavni štab NOV i PO Hrvatske²⁷...

SPLITSKI OBAVJEŠTAJNI CENTAR

Titova depeša Moskvi — prisluškivanje razgovora na jednom sastanku — dvije verzije o formiranju splitskog MOC-a — što je najviše teretilo Radu Končara — djelimični uspjeh Vule Delić — istina izgovorena u bunilu — MOC počinje da funkcioniše — o partizanskim obavještajcima u Dalmaciji — sačuvani obavještajni izvještaji — hapšenje i ubistvo Ivana Lučića Lavčevića — R. Primorac nije bio Kačić — i *krležijanci* su bili sumnjivi — je li »kurir — aktivist« stigao u Kairo — bojni je otrov upotrijebljen — posljedice pogrešnog izvještaja — detalji koji govore sami za sebe — praćeno je i kretanje pojedinaca — novi šef MOC-a i novi obavještajci — i talijanska je obavještajna služba znala da djeluje efikasno — denuncijacije poslane poštom ne stižu do policije — likvidacija četnika Paje Popovića — izvještaji su stizali u Štab 4. operativne zone

Telegramom br. 27 od 18. avgusta 1942. Tito je javio u Moskvu:

«... Mi smo vrlo dobro organizovali našu obavještajnu službu u Dalmaciji. Informacije slijede. Valter.»¹

Što se, zapravo, krilo iza tog telegrama?

Osvrnućemo se prije svega na dvadesetak sačuvanih izvještaja o radu splitskih obavještajaca koji su bili okosnica partizanske obavještajne službe u Dalmaciji. Iz tih izvještaja vide se i obim i metode njihova rada te širina podrške koju su imali — te način i dubina njihova prodora u neprijateljske redove...

Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju dostavio je 10. oktobra 1941. izvještaj u kojemu se nalazi i ovaj pasus:

»U posljednjem smo vam listu pisali o narodnim izdajnicima, pravoslavnom popu Urukalu, dru. Desnici i bivšem banu Buiću, koji pregovaraju s Talijanima u pitanju zajedničke borbe protiv nas. Oni se skrivaju iza toga, što navodno žele zaštititi Srbe od ustaša. Nadalje smo saznali, da je u Splitu prije nekoliko dana održan sastanak između Nike Bartulovića, Ilije Birčanina, četnika i suradnika Koste Pećanca, dra. Mimice i Grđića. Na sastanku je zaključeno, da se u prvom redu mora voditi borba protiv komunizma i u tu svrhu treba putovati u sva mjesta (Grđić je već otputovao u Mostar), jer su komunisti krivi za teror, što ga okupatori provode nad narodom, jer komunisti stvaraju nemire.»²

Taj je dokumenat pao Nijemcima u ruke i oni su ga preveli, pa je ovo prijevod prijevoda. Kome je izvještaj

upućen, nije naznačeno, ali sudeći po svemu, upućen je CK-u KP Hrvatske jer u njemu, pri kraju, nalazimo i rečenicu: »Pišite nam konkretno i opširno o našim zadacima...«

Pravoslavni pop Sergije Urukalo, dr Branko Desnica, bivši ban Primorske banovine dr Mirko Buić, dr Toma Mimica, Radmilo Grdić i Niko Bartulović, predratni desno orijentisani jugoslavenski nacionalisti — u najgorem smislu te riječi, okupljeni oko Ilije Trifunovića Birčanina, djelovali su s pozicija četničkog pokreta Draže Mihailovića. Njihov sastanak, odnosno razgovor vođen u kući dra T. Mimice prisluškivala je aktivistkinja NOP-a Blaženka Mimica i o tome podnijela izvještaj Partiji.'

Poslije učešća na savjetovanju u Stolicama 26. i 27. septembra 1941. Rade Končar Brko, sekretar CK KP Hrvatske i član Politbiroa CK KPJ, vratio se u Zagreb, gdje se zadržao kraće vrijeme, a odmah zatim otputovao u Split, kamo je stigao sredinom oktobra. Sačuvan je, također prijevod, njegova prvog izvještaja poslanog desetak dana kasnije CK-u KP Hrvatske u Zagreb. Taj izvještaj sadrži i dva pasusa bitna za organizaciju partizanske obavještajne službe.

Prvi je pasus glasio:

»7. Do sada se posvetilo vrlo malo pažnje vojnoj liniji. Bila su određena tri druga koji treba da se brinu za vezu sa talijanskim vojnicima. *Također smo odredili jednoga druga koji će biti odgovoran za obavještajnu službu*» (Istakli autori.)

Drug »koji će biti odgovoran za obavještajnu službu« bio je Dalibor Jakaša Maljčik, stari član KPJ, koji je neko vrijeme boravio na školovanju u SSSR-u, a tada obavljao dužnost sekretara jednog od splitskih rajonskih komiteta. Istovremeno je u samom Pokrajinskom komitetu za taj sektor rada, zapravo za davanje direktiva, primanje i dalje slanje izvještaja bio zadužen Ivan Lučić Lavčević — Borić, član KPJ od 1926, koji je od 1928. do 1935. godine također, bio u SSSR-u na školovanju.⁵

Drugi pasus u posljednjem poglavlju izvještaja ustvari je bio Končarov zahtjev:

»Pitajte beogradsku organizaciju za Marasovića, 4-godišnjeg robijaša, kakav je, kako se držao na policiji i u zatvoru. Fati neka nešto kaže o njemu. Drugovi su ga primili ovdje na rad u tehnici i misle, da postane glavni tehničar.«"

Riječ je bila o Anti Marasoviću-Mirku koji je uskoro, osim rada u partijskoj tehnici, imao i značajnu ulogu u partizanskoj obavještajnoj službi u Splitu. A Fati je bio Andrija Hebrang.

Dr Ivan Očak i Jovo Popović tvrde da su se Rade Končar Brko i Dalibor Jakaša Maljčik prvi i jedini put sreli u oktobru 1941, »onih dana kad PK odlučuje da se oformi obavještajna služba«,⁷ a Maljčik u svojoj izjavi datoj njima dvojici 8. juna 1974. kaže:

»... Ne sjećam se tko mi je od drugova zakazao sastanak s njim. Sastanak je bio u jednoj od splitskih kavana. Pitao me bih li ja preuzeo obavještajnu službu, i to me zbunilo. Htio sam da se ne primim; mnogo je drugih zadataka, kažem. Brko onda kaže: to traži Ce-Ka. E, ako Ce-Ka naređuje, to je drugo...«⁸

Drago Gizdić, istaknuti splitski partijski rukovodilac, međutim, malo drukčije opisuje nastanak partizanske obavještajne službe u Splitu:

»Tu se već uoči rata razvija preko Dalibora Jakaše Maljčika obavještajna služba i već 1941. formira se Mjesni obavještajni centar (MOC). MOC je s MK Splita održavao veze preko 11-godišnje Bistre Mader i omladinke Milene Ružić...

Već god(ine) 1941. u Splitu nije bilo neprijateljske ustanove i organizacije, iz koje se ne bi preko pojedinih ljudi dobivali podaci za našu obavještajnu službu.«⁹

Tko je u pravu: Maljčik ili Gizdić? Teško je na to pitanje odgovoriti, ali to nije ni bitno.

Nakon malo više od mjesec dana boravka u Dalmaciji Radu Končara je 17. novembra 1941. u Splitu uhapsila talijanska policija. O tome je odmah obaviješten CK KP Hrvatske, a zatim je uslijedio opširniji izvještaj Borića (Ivana Lučića Lavčevića), u kojemu je riječ i o nastojanjima partizanskih obavještajaca da utvrde tačno mjesto gdje je smješten ranjeni R. Končar te poduzmu postupke za njegovo oslobođenje:

»Sada vam, drugovi, pišemo šta je sa drugom Brkom. Uspjelo nam je doći s njim u vezu i tačno saznati gdje se nalazi, nakon što su ga prevezli u vojnu bolnicu. Drugarica, koja je dva puta išla u bolnicu, da navodno posjeti talijanske vojnike, nije ga mogla ni jednom naći. Drugarica, koja se namjerno povezala s jednim oficijom — liječnikom — iz bolnice, da nešto sazna, navela ga je na raz-

govor o Brki, ali oficiru se to činilo sumnjivo i tako je morala razgovor skrenuti u druge vode. Danas poslije podne rekao mi je drug Jović da mu je zagwarantirano da se može za 5.000 lira osloboditi koga god se želi iz zatvora direktno preko vode Fašija u Splitu. Zaista kod Talijana vlada velika korupcija i mi dopuštamo da se to može dogoditi. Odlučili smo da mu odmah isplatimo 5.000 lira a nakon oslobođenja Brke želimo isplatiti još 5.000 lira. Mi ne štedimo, samo ako je moguće da ga oslobodimo. Ništa drugo ga ne tereti osim falsificiranih propusnica i legitimacija. Time bi imao taj fašista formalnu motivaciju da ga pusti na slobodu. Vrlo nam je teško što vam ne možemo bolje vijesti saopćiti o Brki, ali učinili smo sve da ga oslobodimo iz ruku fašističkih krvnika.«¹⁰

I taj je dokument sačuvan u njemačkom prijevodu! Jović je bio pseudonim Vicka Krstulovića, sekretara PK KPH za Dalmaciju,¹¹ a pokušaj podmićivanja »vođe Fašija« (organizacije fašista — primj. autora) nije uspio.

Podatak da Radu Končara »ništa drugo (ga) ne tereti osim falsificiranih propusnica i legitimacija«, nažalost, nije bio tačan. To se najbolje vidi iz izvještaja Kraljevske kvesture u Splitu, tj. kvestora Giuseppea de Litala (Duzepe de Lital), dostavljenog 26. februara 1942. »vojnom kraljevskom i carskom prokuratoru specijalnog suda za Dalmaciju* u Zadru, čiji je »predmet: Teroristička aktivnost Komunističke partije u Splitu, atentat ručnim bombama počinjen protiv odjeljaka vojničke divizije 'Alpinski lovci'«. ¹²

U tom izvještaju opširno se govori o događajima i istrazi vodenoj poslije napada na talijansku Muziku u Splitu 7. novembra 1941. i u vezi s tim spominje se Ivan Reič. Zatim slijedi pasus:

»Ovaj je u mjesecu studenome prošle godine bio označen ovoj R. Kvesturi, iz povjerljiva izvora, kao sumnjivi element, k njemu su 25. istoga mjeseca bili poslani agenti ove vojničke čete u njegov stan, kako bi se uvjerali o tome. U prisutnosti agenta ovaj je strelovitom kretnjom skočio kroz prozor i dao se u bijeg.«¹³

Nakon opisa ranjavanja i hvatanja Ivana Reiča, tj. Rade Končara, govori se o njegovim falsifikovanim legitimacijama i propusnici, o njegovu upornom odbijanju »da dade bilo kakva objašnjenja u pogledu različitih dokumenata«, a onda slijedi ono najgore:

»Prilikom pretrage sobe, koju je poduzeo isti činovnik — u njegovoj sobi u jednom ušivenom

džepiću, u džepiću njegove majice, pronađeni su listići popisa s napisanim bilješkama, dijelom na hrvatskom, a dijelom na talijanskom, koje se tiču brodovlja smještenog u mjesnom brodogradilištu, s grubim opisom samog brodogradilišta i smještaja nekih brodova veće tonaže, kao i bilješkama o cisternama što postoje u blizini Beča.«¹⁴

Na scenu je smjesta stupila i talijanska kontraobavještajna služba. Zatvorenik je prebačen u »Vojnu bolnicu (Campo 48) da se olakša mogućnost ispitivanja i da se izbjegnu mogući vanjski kontakti.«¹⁵

Ali, tu je i splitska partizanska obavještajna služba: za spašavanje druga Brke PK KPH za Dalmaciju zadužio je njezina rukovodioca Dalibora Jakašu Maljčika. On angažuje lijepu dvadesetogodišnju studenticu, skojevku, Vulu Delić. Evo njezina djelomično skraćenog, ali veoma interesantnog sjećanja:

»Maljčik kaže: Čini što hoćeš, ali mi moramo saznati gdje je drug Brko!... Znala sam mu nadimak (Brko) i da ima legitimaciju na ime Ivana Reića i da ima jedan zlatni zub. To su bili svi podaci o drugu kojega sam morala pronaći. Prvi mi je problem bio moj mladić, sada moj suprug: kako da njemu objasnim druženje s talijanskim vojnicima i fašistima. Drugi problem: obitelj i drugovi. Starija sestra, Drina, bila je zatvorena. A mlada sestra, Marija, na sav glas me psuje: 'Bruka kuću, skita se s Talijanima!' ... Zatim: skojevci — progonili su me po gradu, pa me Maljčik morao zaštićivati. Maljčik je riješio problem i s mojim mladićem: otišao je k njemu u trgovinu, rekao mu je da je komunist i da sam ja na partijskom zadatku i — Julije je sve to shvatio, čak nam je i pomagao, mnogo nam je pomagao... A put do Končara, do druga Brke, bio je zaista mučan. Čim sam primila zadatak, povezala sam se s jednom fašistkinjom, nekom Jolandom Ingravale. Ona i njezin muž Beloti, koji je znao češće svraćati u kavanu moga oca, na obali, dok je Talijani nisu zatvorili, pomahnitali su poslije okupacije: uselili su u novi stan, pogospodili se... Tako ja nađem tu donu Jolandu i nas dvije se prijavimo za posjet bolesnicima i ranjenicima. Nakupovale smo kojekakvih darova i eto nas u Ospedale da campo (poljska bolnica — primj. autora). Kako sam dobro znala talijanski, lako nam se bilo sporazumjeti. Doče-

»

kao nas je osobno direktor te poljske bolnice, kapetan Giovanni Ferrari (Dovani Ferari). Uz njega, nekoliko liječnika. Jedan od njih, nizak, krivonog, iz Verone, zvao se Amadeo Lavagnolli (Lavanjoli), prilijepio se za me; prava uš. A ja ljubazna, po zadatku. Obilazimo sobe, smješamo se ranjenicima, dijelimo čokoladu, točimo narančadu, nutkamo ih slatkišima... A za sve to vrijeme promatram: nije li negdje drug kojega tražim, s nogom u gipsu, sa zlatnim zubom. Primijetim li takvoga, trebala sam samo šapnuti: 'Brko?' Tako je rekao Maljčik. Ali nije bilo nikoga nalikog na druga Brku, ni u jednoj sobi. Kad smo odlazile, ostavila sam boce od narančade: razlog da opet dodem. A dr Lavagnolli presretan, stalno pripitkuje hoću li još dolaziti. Ja tada njega upitah: jesmo li obišli sve sobe. Uvjeravao me da jesmo...

Kad sam 'išla po boce', sa mnom je bila jedna naša drugarica. Tada mi je dr Lavagnolli zakazao sastanak u gradu: da prošetamo. Dugo smo hodali, i stalno sam svraćala razgovor na bolnicu i ranjenike, a moj krivonogi kavaljer bi da hofira. Dosadilo mi je sve to i ja ga izravno upitam: Što je s onim koji se bacio s prozora drugoga kata? Je li i on kod njih? Lavagnollijevo lice je bilo izbezumljeno. Buljio je u mene nekoliko trenutaka, a onda promućao:

— Mama mia, zar ste i vi komunisti?

Jedva sam ga smirila. Ne, kažem, nego govori se o tome u gradu, pa eto tako, zanima me koliko je u svemu tome istine. Pri tome sam mu pokazala pismo fašističke organizacije. (Il segretario provinciale Romolo Franceschini je pisao: '... Bit ćemo sretni da se upoznamo i da vam damo poneki zadatak koji biste mogli korisno obaviti...') A moje je pitanje ostalo bez odgovora. Nekoliko dana kasnije, na večeri kod done Jolande, dr Lavagnolli me ponovo pitao kada ćemo malo prošetati. Odbila sam. Bio je tužan. Tražio je razlog. Otvoreno sam mu rekla, poluglasno:

— A o onome koji se bacio kroz prozor ništa ne znate?

Zagrcnuo se:

— Ne govorite ovdje o tome...

Kasnije, kad smo ostali sami, rekao mi je sve o 'mom bolesniku': da je u nekom sobičku kraj WC-a, na drugom katu, sjeveroistočni ugao bolnice, prozor prema istoku... Saznala sam da straže u

bolnici kontrolira jedan stari reaktivirani maresciallo (marešalo), neki Rovat, koji je bio komandir straža i u zatvoru kod moje sestre. Sve mi se čini da je radio za englesku obavještajnu službu. Ponekad sam s tim starim maresciallom razgovarala, jer 'važna je svaka riječ', govorio je Maljčik. Jednom mi tako reče:

— Idem običi moje karabinjere?

— Ima li mnogo opasnih zatvorenika?

— Jedan. Težak. Vrlo težak. Neki Reić, koji nije Reić...

Odmah sam to javila Maljčiku. Inzistirao je da se sve učini kako bismo se povezali s Reićem 'koji nije Reić'. Za vezu sam izabrala mog doktora Lavagnollija. Dala sam mu olovku i papir i jednostavno zamolila:

— Predajte to čovjeku prebijene noge, onome koji je skakao s drugog kata...

Po Maljčikovom savjetu tada sam doktoru obećala da ćemo zajedno pobjeći iz Splita. Obećala bih mu svašta, samo da me poveže s drugom Brkom. Otišao je zadovoljan: 'Sutra ću vam donijeti pismo od vašeg bolesnika'. Ali to pismo nije nikad stiglo, kao što ni moja olovka i papir nisu predani drugu Brki. Naime, upravo te noći zapaljena je bolnica u logoru broj 48. Tko je i kako podmetnuo požar, nikad se nije saznalo. Ali ja sam uvjeren da je požar netko organizirao, jer zašto bi inače u vatrogasne cijevi baš te noći bio ubačen pijesak! Tenente Vacca (Vaka), što znači: krava, opasan fašista, koji se izživljavao nad zatvorenici, odmah je organizirao izvlačenje druga Brke iz zapaljene bolnice. Nije brinuo o ranjenicima: mislio je samo na 'Reića koji nije Reić'. Izvukli su ga na sporedna vrata i prebacili u zatvor Sv. Roko. Meresciallo Rovat ga je odvezao u kamionu. A meni je rekao, ljutit:

— Niste to smjeli učiniti ... Sad mu ne možete pomoći!

To je sve što sam mogla učiniti...¹⁶

Veza s R. Končarom ipak je bila uspostavljena i on je iz bolnice Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju poslao pismo pisano u trećem licu, o kojemu smo već pisali.

Podvrgnut teškim mučenjima, Končar je u jednom trenutku, sudeći po svemu, pokušao da izvrši samoubi-

stvo: skočio je 22. novembra s drugog sprata bolnice. U talijanskom dokumentu stoji da je tom prilikom zadio »prijelom desne tjemenače i ostale povrede zbog kojih ... se nalazi u neposrednoj opasnosti po život.«¹⁷

U već spomenutom izvještaju kvestora De Litala od 26. februara 1942. o onome što se zatim dogodilo u vezi sa zatvorenikom Ivanom Reićem stoji:

»Kad je ponovo bio podvrgnut kirurškoj operaciji, za vrijeme grozničavog delirija spomenuti je činovnik uspio kroz nesuvisle rečenice sabrati korisne elemente, koji su dopustili našim vlastima u Zagrebu, koje je ova R. Kvestura zainteresirala, da ga identificiraju kao opasnog komunističkog vođu Končara Radu, sina Gece i Končar Stanke, rođena 28. 10. 1911. u Končarevu Kraju, općina Plitvička Jezera, kotar Korenica.«¹⁸

Dr Jovan Očak i Stevo Popović pronašli su interesantan dokument o kojemu kažu i ovo:

»Upravnik splitske okupatorske policije Scaminaci (Skaminači), u jednom telegramu generalnoj direkciji policije kaže da je Končar 'poslije pokušaja samoubojstva u grozničavom bunilu nesuvislo izgovorio riječi koje su se odnosile na veliku Jugoslaviju, slobodnu Dalmaciju i na Antu Pavelića, pobudivši time sumnje da bi mogao biti emisar dotičnog Pavelića.«¹⁹

Glupa teza da bi uhapšeni I. Reić »mogao biti emisar dotičnog Pavelića* upućen u Split »da bi organizirao propagandu za pripajanje Dalmacije Hrvatskoj« brzo je pala u vodu.

Sudbina Rade Končara, uprkos daljim naporima partizanske obavještajne službe i Pokrajinskog komiteta KP Hrvatske za Dalmaciju, poduzimanih uglavnom radi njegove razmjene, bila je zapečaćena. Osuđen na smrt od talijanskoga vojnog suda u Šibeniku, umro je smrću heroja.

U knjigama *Dalmacija 1941* i *Dalmacija 1942*, napisanim u formi dnevnika, istaknuti dalmatinski prvoborac i partijski rukovodilac Drago Gizdić (u drugoj knjizi) u »Dodatku« donosi poglavlje »Obavještajna služba u Dalmaciji«. U tom poglavlju kaže da je na tom sektoru posebna pažnja bila pridana Splitu, gdje je, kao što smo već rekli, u toku 1941. pomoću Dalibora Jakaše Maljčika formiran i Mjesni obavještajni centar (MOC).²⁰

Glavni Maljčikov pomoćnik sve do njegova odlaska za Zagreb odnosno u Glavni štab NOP-odreda Hrvat-

ske u junu 1942. bio je Mirko Srdelić, koji ga je tada i zamijenio na dužnosti šefa splitskog MOC-a.

Prema Gizdićevim navodima, D. Jakaša Maljčik...

»... u početku stoji u vezi s PK, preko njegova org. sekretara Ive Amulića, a kasnije preko Ante Marasovića Mirka. Obavještenja o radu fašističke organizacije u Splitu dobivala su se preko drugarice Vule Delić, a o radu 'Srpskog odbora', odnosno četničkog (Birčaninova) 'Nacionalnog komiteta' i o stanju među bivšim jugoslavenskim oficirima davali su obavještenja Budi Primorac, Gojko Božanić i još neki.«²¹

Kao uspjehe splitskog MOC-a Gizdić navodi:

— šifrirane kartoteke »o radu svih neprijateljskih funkcionera na značajnijim položajima«;

— montiranje (već 1941) specijalnih naprava u podrumu, u strojarnici talijanske Prefekture, kojima su »prisluškivani svi razgovori prefekta Zerbina« kao i naprava »u Glavnoj pošti«. Uređaj »u strojarnici Prefekture« montirao je »član Partije koji je tu bio namješten«, kaže Gizdić, ali ne spominje njegovo ime. O osobi ili osobama koje su u Glavnoj pošti postavile »naprave za prisluškivanje u korist NOP-a« ne kaže ni toliko.

O ostalim gradovima Dalmacije Drago Gizdić kaže:

»Obavještajnom službom u Šibeniku po njenom formiranju rukovodi Lukica Belamarić-Stevo. U toj službi u Šibeniku su se isticali Petar Rončević, sudac Josip Košta, Frane Friganović i drugarica Šurić.

Na terenu Primošten—Rogoznica obavještajnim radom rukovodio je Jure Perat.

Ante Šorić-Golub prvi je, koji u Zadru radi na obavještajnoj službi.

U Kninu se ističu obavještajnim radom Ivan Laća, Slavko Jelić (do odlaska u partizane), zubar Ilić i Dušanka Jelić.

U Drnišu prvi rade u obavještajnoj službi Slavko Kušpilić i Zlatko Cota.

Obavještajna služba Sinja spadala je među najbolje u Dalmaciji. Tu je od početka NOB postojala mreža obavještajaca. Među njima su bili: Petar Pavić, koji i rukovodi tom službom do svog odlaska u partizane, Milivoj Čatipović, koji zamjenjuje Pavića početkom 1942., pa Predrag Grabovac, Ivan Boko, Grgo Maras, Zlata Vučemilo i Ivanića Matić. U Sinju je obavještajna služba redovno dobivala po jednu kopiju naređenja, koja su izdavale ustaške vlasti. Tajnik općine Mirko Jad-

rijević u Vrlici bio je tamo glavni obavještajac u 1941.—1942.

U Omišu su se najviše isticali obavještajci Jozo Marušić-Pjesnik i Filip Baučić. I tu je naša obavještajna služba imala svog čovjeka u svakoj neprijateljskoj ustanovi i organizaciji ("Velikoj župi" Cetina, Kotarskom načelništvu, žandarmeriji i t.d.). U Solinu su prvi koji rade na obavještajnoj službi Stipe Marušić i Živko Drašković. Dalje su se isticali Pavao Lozo na području Imotskog, Martin Vežić i Ivan Bafaneli u Makarskoj, Jozo Martinac-Grgin i Zdenka Dilipetar u Vrgorcu, Sergije Petrović u Pločama, Ante Bartulović na Hvaru, Ivica Jeričević-Čompo na Korčuli, a na Pelješcu Jozo Pleho i Niko Milat.²²

Gizdić kaže da je »obavještajna služba u Dalmaciji zauzela (je) od prvog dana NOB vidno mjesto u toj borbi« i dodaje da »već god. 1941. u Splitu nije bilo neprijateljske ustanove i organizacije, iz koje se ne bi preko pojedinih ljudi dobivali podaci za našu obavještajnu službu«.²³

Riječ je, dakle, naročito kada je u pitanju Split, bila o »svenarodnoj partizanskoj obavještajnoj službi« čije je postojanje, u specifičnom obliku, bez obzira na obrazloženja i tumačenja, morao da prizna i četnički vojvoda Ilija Trifunović Birčanin napisavši »dragom bratu« Draži Mihailoviću 9. maja 1942. iz Splita:

»U Splitu, celoj Dalmaciji, pa i Hrvatskoj, a naročito u ovom glavnom mestu na primorju kao da je 90% komunista...«²⁴

I Talijani su morali da priznaju to isto. U dokumentu koji nosi datum 5. maja 1942. i naslov »Razmišljanja o subverzivnom komunističkom pokretu u Splitu« stoji:

»Subverzivni elementi najvećim dijelom su ostali u sjenci. Na njihovu stranu svrstali su se skoro svi Jugoslaveni grada.

Podsjetit ćemo također i na riječi federala na jednoj drugoj zatvorenoj smotri: 'Ovdje nemate nikog osim neprijatelja: stoga morate od ovog momenta kao neprijatelje smatrati i vaše poznanike, kao i vaše prijatelje koji nisu Talijani!«²⁵

A u izvještaju Provincijske komisije ratne cenzure od 15. juna 1942. nalazimo i pismo koje je gospođa Amilia Reberscheg-Calle (Amilija Rebershek-Kale) iz Zadra uputila potporučniku Reberschegu Arrigu iz pješadijskog puka »Bergamo«:

»(...) na svaki način budi obazriv, nemaj povjerenja ni u koga, ne upustaj se u veze s mještani-

ma, niti primaj pozive u kuću ni kod koga jer je na taj način nestalo nekoliko oficira, bježi od žena ti-
suću kilometara daleko, sve su špijunke i u službi
komunista, neka ti oči budu otvorene, a pamet
budna.*²⁸

Kada smo već kod knjiga Drage Gizdića — dragoc-
jenih ne samo za historiju NOB-a u Dalmaciji nego i ši-
re — spomenućemo slučaj koji veoma dobro ilustruje
metode rada partizanske obavještajne službe u Splitu.
Pod datumom »ponedjeljak 30. novembra« 1942. on piše
o formiranju tzv. Građanskog bloka u Splitu, koji je tre-
bao da bude protuteža Gradskom NOO i s tim u vezi
daje kratku, ali indikativnu napomenu:

»Miloš Jelaska ušao je u 'Građanski blok' u
suglasnosti s rukovodstvom NOP-a, da bi nas
obavještavao o aktivnosti bloka.«²⁷

Šesnaest godina nakon objavljivanja Gizdićevih
knjiga *Dalmacija 1941* i *Dalmacija 1942* štampan je 1975.
u Beogradu, u izdanju VIZ-a JNA, deseti tom edicije
1941—1942 u svedočenjima učesnika NOB i u njemu op-
širni Gizdićev članak na više od 35 stranica (232—269) s
naslovom »Razvoj narodnooslobodilačke borbe u Dal-
maciji u 1942. godini«. U tom se članku našlo i poglavlje
»Obavještajna služba«, sadržajno veoma slično, a mjes-
timično i istovjetno s »*Dodatkom Obavještajna služba u
Dalmaciji*«, objavljenom u njegovoj knjizi *Dalmacija
1942*, što smo ga opširno citirali. Međutim, ovaj put au-
tor nije spomenuo ni jedno jedino ime ili prezme ne-
kog partizanskog obavještajca, premda govori o njihov-
im funkcijama, zaposlenjima, pothvatima... Zašto? To
je još jedno pitanje na koje nemamo odgovor.

Sačuvani su originali 13 izvještaja rukovodioca ili
rukovodilaca Splitskoga obavještajnog centra iz po-
sljednjih mjeseci 1941. i prvih mjeseci 1942. godine. Rek-
li smo rukovodioca ili rukovodilaca zato što su tri iz-
vještaja (prvi, drugi i četvrti) potpisana pseudonimom
Duško, ostali pseudonimom Kačić, a moguće je, zapra-
vo je vjerovatno riječ o istoj osobi — Daliboru Jakaši
Maljčiku! Izvještaji su označeni brojevima (nedostaju
»Izvještaj br 6« i »Izvještaj br. 7«), ali ni na jednome ne-
ma datuma. Ipak, približno vrijeme njihova pisanja mo-
guće je utvrditi na osnovi njihova sadržaja.

Da krenemo u malu avanturu i pokušamo bar djelo-
mično analizirati neke dijelove tih »anonimnih« izvješ-
taja, — dajući citirane tekstove doslovno — utvrditi
značenje podataka koje su sadržavali te pomoću njih

ilustrovati metode rada partizanskih obavještajaca...

»Izveštaj br. 1«, s potpisom Duško, počinje riječima:

»1) Ovaj je plan tačan. Cedula br. I i II. služi kao objašnjenje.—«

Nažalost, plan o kojemu je riječ, kao ni spomenute »Cedule«, nismo pronašli, ali se, očito, radilo o preciznim i provjerenim podacima.

U točkama 9) do 13) tog izvještaja stoji:

»9) Longo-Novaković kod kojega je bio neki izaslanik Pavelića vodili su neke pregovore i tu je zagarantovano imanje Longa sa strane ustaša.

10)— B. Anđelinović se povratio iz Ljubljane i sada se nalazi u Splitu.

11)— Jevđević se pred tri dana vratio iz Milana u Split.

12)— Major Kurajica je izjavio i najzad priznao da je sjedio na dve stolice, da je pregovarao s nama i da je bio vezan sa Longom i jedan dan pre nego je imao otputovati u Knin bio je uhapšen. To je priznao u jednom intimnom razgovoru kad je već bio uhapšen. Dalje je izjavio da se je razočarao ako se ikada povrati da će iskreno preći na stranu partizana, jer da se je konačno sada uverio kuda vodi politika Longa i komp. (naime je saznao za pregovore Talj. i Četnika).

13)— Četnici i Talj. su vodili 8 dana pregovore u nekom selu kod Nevesinja, sa strane Taljana bili su čl. obaveštajne službe, a glavni pregovaraoc četnika bio je neki Petković iz Beograda koji je specijalno za to doputovao, četn. su bili odjeveni u odorama četnika, čak darovali jednu četničku monturu jednom pregovaraocu. Postignut je sporazum o stvaranju jednog zajedničkog odbora za saradnju i postignut sporazum o zajedničkom istupanju četnika i talijana protiv partizana, četnici moraju uspostaviti vezu i tobožnju saradnju sa partizanima a o svemu obavještavati Taljane koji će po podacima koje dadu četnici dočekivati part. i likvidirati ih.«

A sam izvještaj završava ovako:

»Za sada dosta pozdravlja
Duško.
P.S. O sporazumu Četnika i Talj. oprezno sa objavljivanjem, da nebi uništio vezu koja nam je vrlo važna i za budući rad.«²⁸

f Dr Niko-Longo Novaković, Velikosrpski orijentisani političar, predratni poslanik za kninski srez, brzo je našao zajednički jezik i s talijanskim okupatorom i s usta-

šama kada je bila u pitanju njegova poprilično velika imovina.

Kad je riječ o »objavljivanju« dijelova ovog izvještaja, Duško nesumnjivo misli na glasilo PK KPH za Dalmaciju »Naše vijesti«, koje je od juna 1941. ilegalno štampano u Splitu.

»Izvještaj broj 2«, s potpisom Duško, na prvome mjestu donosi razgovor autora s jednim majorom bivše jugoslavenske vojske čije se ime ne spominje. Dotični mu je major dao podatke o držanju nekih oficira, a zatim:

»Izjavio mi je da se idejno slaže s nama, da nam stoji na raspoloženje, da on ne postavlja nikakove zahteve nego je spreman izvršiti sve ono što budemo od njega tražili.

Ja ga mislim iskoristiti po liniji obavještajnom a time ga i proveriti, a ako Vi smatrate da ga za nešto treba iskoristiti — samo me obavestite. Kao major-vojnika je dobar specijalista. Ti me o ovom izvesti.«

Iz tačke broj 2 izvještaja (koja slijedi) vidi se da je partizanska obavještajna služba odlično funkcionisala i u najvišem talijanskom splitskom štabu. Vjerovatno se radilo o prisluškivanju razgovora u kancelariji prefekta Zorbina ili o podacima dobijenim od talijanskog oficira o kojemu će biti riječi malo kasnije. Naime, tu su i rečenice:

»Iz Splita ovih dana odlazi čitav korpus i to u Dubrovnik, a zatim u borbu za likvidaciju partizana u Bosni. Jučer su bilježili u Štabu punkte na karti i označili mjesta gdje se nalaze partizani (sa crvenom tačkom) četnici (sa zelenom), a crvenom crtom gdje se nalaze ribeli.«

(»Ribeli« je talijanski izraz za ustanike).

Sudeći po upravo citiranim podacima, taj je izvještaj pisan u martu ili početkom aprila 1942, u toku priprema za treću neprijateljsku ofanzivu.

U tački 4) stoji:

»4) Danas sam žurno izvešten da se sprema okruživanje i čišćenje Solina, odmah sam izvestio i poduzeti su potrebni koraci.«

Tačka 5) baca interesantno svjetlo na neke ponekad primjenjivane metode rada i na organizaciju partizanske obavještajne službe:

»5) Jedan talijanski oficir koji nas o svemu obavještava odlazi skupa sa generalom Dalmazio (treba Dalmazzo — Dalmaco — primj. autora) u Dubrovnik) i traži da ga se tamo poveže sa ne-

kim našim čovjekom, ali ne da figurira kao komunistu nego kao anglofil, on vjeruje da i sada ima vezu i da radi sa anglofilima. On će nas povezati sa nekim oficijom koji će doći u Split na njegovo mjesto isto tako sa generalom ili njegovim adjuvantom koji će doći u Zadar, ali uvek kao anglofil. Zato u Dubrovniku treba svakako naći nekog inteligentnog čovjeka, instruktirati ga kako treba raditi i treba da zna talijanski, o tome se žurno pobrinite. Ja sa tim čovjekom moram isto biti povezan, razume se posredstvom P. K.» (Pokrajinski komitet — primj. autora.)

Možda će netko danas reći kako je bilo nepošteno obmanjivati talijanskog oficira i ostavljati ga u uvjerenju da radi za Engleze. Ali, poštenje i obavještajna služba počesto nisu išli, niti idu, ruku pod ruku! To je vjekovna istina.

Napokon, posljednja rečenica upravo citiranog pasusa nedvosmisleno govori da je obavještajnom službom u Dalmaciji rukovodio P. K., tj. Pokrajinski komitet KPH.

Sljedeći tekst tog izvještaja većim dijelom govori upravo o organizacionim pitanjima:

»6) Sa odlaskom profesora ostao sam ja i 'Ciko' sam jeli da tako ostane?

7) Rukovodioc intelektualaca bio je profesor sad nema koga, zato mislim da bi trebalo primiti u partiju Zunka on radi vrlo aktivno u toj grupi već dugo vremena i trebalo bi ga već jednom primiti u partiju, javi mi što pre, — jer trebam rukovodioca. (...)

Pozdrav Duško

II. P. S. Javi 'Ciku' da sazna kakav je čovjek E. F. radio kod Gece Kona u Beogradu kao novinar sad je u Splitu, trebaju mi podatci o tom čovjeku, zatim neka ispita tko je i što radi Dr Z. on je ovde u Splitu, kod njega zalazi često marsallo karabini-
era Ernest Ravot, to mi isto treba žurno znati, ali oprezno o ovom posljednjem.«²

Tko je bio profesor, tko Ciko, tko Zunko, tko E. F., tko Dr Z.? Sigurno možemo odgovoriti samo na jedno od ovih pitanja: E. F. je bio Eli Finci, još prije rata poznati novinar i pozorišni kritičar.

Međutim, zabunu unose podaci koje daje Drago Gizdić, u knjizi *Dalmacija 1942*, uz datum »petak, 16. oktobra«:

^ »Eli Finci kao predratni član KP morao je ljeti 1941. pobjeći iz Sarajeva u Split. U Splitu je radio

po zadacima Agitpropa. Predavao je na sastancima partijskih organizacija i po odluci Partije održavao vezu s Jevđevićem. U proljeće 1942. Finci je uhapšen, pa nakon puštanja iz zatvora u junu iste godine odlazi u partizane. Potom na Dinari i u Livnu radi u Agitpropu PK.³⁰

Pitanje je kako to da rukovodilac Splitskoga obavještajnog centra nije znao tko je Eli Finci kojega je Pokrajinski komitet još u jesen 1941. zadužio da održava vezu s jednim od četničkih perjanica u Dalmaciji, Dobrosavom Jevđevićem, poznanikom, vjerovatno, još iz Beograda. A ta je veza svakako imala i svoju obavještajnu komponentu. Međutim, u uslovima stroge ilegale kada svatko zna samo ono što mora znati, i to je bilo moguće.

»Izvještaj br. 3«, prvi koji nosi potpis Kačić, svojim sadržajem najpribližnije upućuje na vrijeme kada je pisan. Njegova prva rečenica glasi:

»1) Čuo sam da se u bolnici nalazi Borić, ako je to istina *treba odmah poduzeti mjere za njegovo oslobođenje.*«³¹

Borić je bio nadimak Ivana Lučića Lavčevića, člana PK KPH za Dalmaciju. On je od 1928. do 1935. boravio u SSSR-u na školovanju, a zatim se vratio u Split. Borić i Maljčik su se dobro poznavali, najvjerovatnije još iz SSSR-a, a zatim su potkraj 1940. držali predavanja na istim partijskim kursevima u Splitu.³²

Već potkraj aprila 1941, odmah nakon okupacije, pri PK KPH za Dalmaciju formirana je Vojna komisija sa I. Lučićem Lavčevićem na čelu, i tada je za rad po njezinoj liniji za sektor Solin, Trogir i Kaštel određen Drago Gizdić.³³

Dana 23. juna 1941. počeo je izlaziti najprije svakodnevno, a zatim svaki drugi dan list »Naš izvještaj«, o čijoj prvoj Redakciji Drago Gizdić kaže:

»Redakciju 'Našeg izvještaja' sačinjavali su drugovi:

Ivo Lučić-Lavčević, Leo Geršković-Marin, Ante Marasović-Mirko i Zlata Šegvić. A. Marasović dolazi u Split iz Sarajeva u maju 1941. g.«³⁴

U svom prvom izvještaju upućenom nakon dolaska u Split, 22. oktobra 1941, CK-u KPH Rade Končar Brko napisao je, kao što smo već vidjeli, da je PK, osim ostaloga, odredio jednog druga »koji će biti odgovoran za službu izvještavanja.«³⁵ Taj je drug, prema nekim izvorima bio Ivan Lučić Lavčević. A upravo je on, pod pseudonimom Borić, tačno mjesec dana kasnije, 22. novem-

bra 1941, dostavio CK-u KPH izvještaj o hapšenju Rade Končara Brke!³⁶

A onda je 9. februara 1942. u 15,10 sati prefekt Splita Zerbino uputio »guverneru Dalmacije* u Zadar depešu:

»Predmet: Hapšenje navodnog Lučića Iva.

Br. 01030. — Noću 7/8. ovog mjeseca, agenti mjesne Kvesture, nastavljajući poznatu djelatnost koja je u toku, iznenadili su u kući Bošnjaka Mirka Jakova nepoznatog navodnog Lučića Nikole i Poliko Vinke Ivu, rođenog 23. 12. 1905. godine u Starome Gradu, i kod njega našli osobnu kartu na ime Bojanića pok. Ivana Petra.

Skočivši kroz prozor stana, imenovani je nastojao izbjeći hapšenje od strane agenata koji su, da bi ga u tome spriječili, ispalili dva metka iz pištolja — bez posljedica.

Agenti su Lučića uhvatili i smjestili u mjesni zatvor.

Istraga se nastavlja.³⁷

Prema tome, Drago Gizdić griješi u datumu kada u svojoj već spomenutoj knjizi *Dalmacija 1942* pod »Subota, 7 februara« piše:

»Prošle noći oko tri sata upali su karabinjeri u stan druga Jakova Bošnjaka u Klarinoj ul. br. 16 u Splitu. Kod Bošnjaka su se nalazili na spavanju drugovi Ivo Lučić-Lavčević-Borić i Ante Jurjević-Baja te su obojica pali u ruke neprijatelja.«³⁶

Uz taj tekst D. Gizdić je dao napomenu:

»Karabinjeri su došli hapsiti J. Bošnjaka zato, što ga je pod batinama pokazao Jozo Dumanić. Dumanić je zapravo pokazao bunker, jer ga je sam radio. Tražeći jednog, našli su trojicu, Karabinjeri toga časa nisu znali, koga su uhapsili.«³⁹

Sredinom maja 1942, nakon neuspjelih pokušaja spasavanja R. Končara i Lučića Lavčevića, više od 70 uhapšenih aktivista NOR-a, zajedno s njima dvojicom, prebačeno je iz Splita u Šibenik na suđenje.

Nekoliko dana kasnije, »21/5/42 14,50 h«, guverner Dalmacije Bastianni uputio je u Rim »za Ducea« (Duče) šifrirani brzojav:

»Za Ducea

Obavještavam vas Duce da su poznati procesi nad splitskim teroristima, započeti jučer ujutru, završeni jutros u 6,30 s ukupno 28 osuda na smrt od kojih će 26 biti izvršene cirrTprode 24 sata, poslije čega presuda stupa na snagu, a 2 su ukinute u vezi kojih se uzdržavam da referiram.

Devetorica okrivljenih je razriješeno, a ostali su osuđeni na različite kazne zatvora.

Do sada nikakva reakcija komunista.

(...)

Bastianni.«*0

Među 28 osuđenih na smrt nalazio se i Rade Končar. Njih 26 strijeljano je 22. maja, a za ostalu dvojicu u popisu Uprave Istražnog zatvora Šibenik piše:

»27. Ugrin Andrija (Toma)... osuđen na smrt vješanjem, prevezen u Split u istražni zatvor.

28. Krstulović Ante (Ivan) ... osuđen na smrt vješanjem, a nalazi se u istražnom zatvoru u Šibeniku.«*1

Redakcija druge knjige *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941—1945.* stavila je uz ime Andrije Ugrina napomenu:

»Nije strijeljan jer je lažno optuživao i prokazivao svoje drugove.«*2

Na kazne zatvora, prema zvaničnom popisu Uprave Istražnog zatvora u Šibeniku, osuđena su i »odvedena u tamnicu Kopar« osobe od broja 29 do broja 53, dok je:

»54. Župa Desanka . . . . . osuđena na zatvor i odvedena u splitski zatvor.«*3

U vezi s Najevim Ivanom Redakcija je dopisala napomenu:

»Blaže kažnjen jer je kao i Ugrin svjedočio protiv svojih drugova.«**

Istovremeno, za Župa Desanku Redakcija je napisala: »Špijun i provokator«, a zatim i to da je »osuđena na zatvor i odvedena u splitski istražni zatvor gdje je i dalje korištena kao špijun.«*5

Partizanska kontraobavještajna služba nije zapazila špijunsku aktivnost D. Župe. To se vidi iz depeše koju je kvestor Splita Scaminaci (Skaminači) 20. maja 1942. uputio »Guverneratu Dalmacije Glavnoj upravi policije«, u kojoj se o njoj, pored ostaloga, kaže da je »stara 18 godina, domaćica, nastanjena u Splitu« i da ju je 26. oktobra 1941. uhapsilo Političko odjeljenje splitske kvesture. Zatim slijedi tekst:

»Ona je dala važne detaljne podatke koji su omogućili veoma obiman i koristan razvoj vođenja istrage na području komunizma. Naročito je kroz uzastopne povjerljive i spontane izjave Desanke Župa već uspjelo da se postepeno identifikira na stotine imena komunista, od kojih se nekoliko već nalazi u zatvoru, a većim dijelom treba narednih dana uhapsiti.

U toku vođenja istrage protiv komunista koji-

ma se sada sudi, našlo se i ime Desanke Župe, zbog čega je ona morala biti optužena.

S obzirom da je riječ o osobi koja se može još iskoristiti za ciljeve policije, moli se Vaša ekselencija da se ovo, uz rezervu, saopći Specijalnom sudu u cilju ublažavanje kazne a da se kasnije, po mogućnosti, pomiluje.«⁴⁸

A što se dogodilo s Jakovom Bošnjakom, Antom Jurjevićem Bajom i Ivanom Lučićem Lavčevićem, koji su uhapšeni zajedno s njom? J. Bošnjak je u Šibeniku osuđen na kaznu zatvora i odveden u tamnicu Kopar, a I. L. Lavčević i A. Jurjević, sa još osam optuženih, »oslobođeni (su) zbog nedostatka dokaza i odvedeni u Split na raspolaganje Javnoj sigurnosti«, kako stoji u već citiranom popisu Uprave Istražnog zatvora u Šibeniku.

Zašto?

Na to pitanje Drago Gizdić odgovara:

»Drugovi Ivo Lučić-Lavčević i Ante Jurjević nisu tada osuđeni i strijeljani u Šibeniku zato, što je uspjelo pomoću nekog jugonacionalista s Hvara, kojemu je opet išao na ruku neki fašist u Zadru, uništiti njihove spise. Tako, kad su oni došli pred sud, njihovih spisa nije bilo, pa su ih ponovo s još devetoricom vratili u Split.«⁴⁷

Ante Jurjević Baja uspio je poslije nekoliko mjeseci da pobjegne iz zatvora, a Ivan Lučić Lavčević, iako je bilo učinjeno sve da bude zamijenjen za jednoga zarobljenog talijanskog oficira, ličnog Musolinijeva prijatelja, ostao je kod Talijana. Saznavši koga ima, splitska policija nije htjela da ga razmijeni, premda je iz Rima stigla saglasnost za to, već ga je podvrgla strahovitome mučenju ne bi li od njega dobila neke podatke. Međutim, Ivan Lučić Lavčević ostao je nijem pred svojim mučiteljima. U strahu da bi ga pod pritiskom vojnih vlasti ipak morali zamijeniti za zarobljene talijanske oficire, fašistički su ga policajci 23. decembra u šest sati uveče, izmrcvarenoga, izveli iz bolnice i ubili u bašči tvrdeći da su to učinili u trenutku kada je pokušao da pobjegne.⁴⁸ Tog je dana Ivan Lučić Lavčević upravo napunio 47. godinu?

~~Jos~z& vrijeme rata, 15. decembra 1944. godine, Ivan Lučić Lavčević proglašen je, narodnim herojem. Međutim, "OTTjegövöraktivnosti i smrti u našoj historiografiji vlada prava zbrka.

U petoj knjizi edicije *Dokumenti centralnih organa...* nalazimo, naprimjer, izvještaj Vlade (Vladimira Popovića), delegata CK KPJ u Hrvatskoj, poslan 5. maja 1942. Centralnom komitetu KPJ, u kome stoji:

»U Splitu nedavno bila provala. Pohapšeno je oko 80 partijaca i simpatizera, a nedavno je uhapšen i drug (Ivan) Lavčević-(Lučić)... Lavčević se prema pričanju druga dobro drži. PK je njegovim padom mnogo izgubio.«"

Uz taj tekst Redakcija daje podatke:

»Ivan Lavčević-Lučić je kao član Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju dao veliki doprinos u pripremama i dizanju ustanka 1941. godine u splitskom kraju. Usled stalnih potera okupatora i njegovih saradnika, često je menjao stanove, a naročito posle hapšenja u Splitu Rade Končara. U noći između 6. i 7. novembra 1942. godine fašisti su upali u njegov ilegalni stan, ali je Lavčević uspeo da pobjegne. Međutim, naleteo je na italijansku stražu koja ga je, posle dužeg svirepog mučenja, ubila 23. decembra 1942. godine.«⁵⁰

U stvari, Vladimir Popović nije bio u pravu kada je 5. maja 1942. pisao da je »nedavno (je) uhapšen i drug Lavčević« jer se to dogodilo *puna tri mjeseca prije toga, u noći između 7. i 8. februara*. A Redakcija edicije *Dokumenti centralnih organa...* umjesto da ispravi taj propust, koji je nesumnjivo bio uslovljen sporim vezama između PK-a za Dalmaciju i operativnog rukovodstva CK KPH, pomakla je datum njegova hapšenja u novembar iste godine i dala objašnjenje prema kojemu je Ivana Lavčevića Lučića »posle dužeg svirepog mučenja« ubila »italijanska straža« na koju je naletio(!?).

No, vratimo se »Izvještaju br. 3«.

U vezi sa »sekretarom jed(inice — partijske) na željeznici«, koji je pod pritiskom najbližih članova porodice potpisao akt »da se neće politikom zanimati«, Kačić izvještava da ga je »odmah od rada u jed(inici) suspendovao«, i dodaje:

»Sad čekam vašu odluku i to što pre, imamo u subotu re-ski (rejonski — primj. autora)... odmah javi šta ću s njim...«⁵¹

A u »Izvještaju br. 12« »Kačić« moli da ga se »privremeno... oslobodi dužnosti rejonskog sekretara«.

Znači, napomena Redakcije treće knjige zbornika dokumenata »*Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941—1945.* uz rečenicu iz pisma PK KPH za Dalmaciju od 19. avgusta 1942. godine »Ako se vratio drug Kačić...« i uz ono da se taj nadimak »*Vjerojatno odnosi na Rudolfa Primorca*« otpada. Naime, Rudolf Primorac za vrijeme boravka u Splitu nije mogao biti partijski funkcioner jer nije bio ni član Partije.⁵² U Vojnoj enciklopediji stoji da je učesnik NOP-a od 1941, a član KPJ od ok-

tobra 1943. godine.⁵³ Uostalom, kada je on napustio Split i izašao na oslobođeni teritorij, »Štab IV operativne zone« dostavio je »Glavnom štabu Hrvatske« 5. avgusta 1942. dopis u kojemu su se našle i ove rečenice:

»8. U štab ove zone stigao je major bivše jugoslavenske vojske Primorac, dobar borac i rodoljub. Kako nam je za vrijeme svoga boravka u Splitu služio kao obavještajac, to nam je po dolasku u ovaj Štab dao neke informacije u pogledu četnika i samog Birčanina.«⁵⁴

I sama Redakcija druge knjige iste edicije, donoseći obavještajni izvještaj od 15. februara 1942, upućen »Žanu« i potpisan sa Karlo, daje objašnjenja da se nadimak Žan »vjerojatno (se) odnosi na Ivana Amulića, organizacionog sekretara Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju«, a nadimak Karlo vjerojatno na Rudolfa Primorca,⁵⁵ dokazujući to upravo citiranim pasusom iz pisma Štaba IV operativne zone od 5. avgusta 1942. godine!⁵⁶

A kada već govorimo o Rudolfu Primorcu, istaknutom splitskom partizanskom obavještajcuX poslije rata, genefaT-puRoVmku JNA, treba ponoviti riječi Drage Gizdića:

»R. Primorac jedini je od bivših oficira iz Vojnog komiteta u Splitu radio za NOP od prvog dana formiranja toga komiteta (avgusta prošle godine), dok su ostali (Povasović i Kuraica) pod uticajem četnika Birčanina i za njega rade.

Rudi Primorac jedan je od rijetkih jugoslavenskih oficira, koji je u danima napada na Jugoslaviju — aprila prošle godine — bio voljan i spreman da se bori protiv okupatorske vojske. On je u svojstvu komandanta bataljona sa svojom jedinicom 10. aprila prošle godine vodio borbu protiv ustaša na terenu Čapljine, a zatim je otjerao ustaše iz Mostara. On se bori i poslije sramotne kapitulacije. Po izlasku Iz talijanskog zarobljeništva Primorac je došao u Split i tu se povezao s NOP-om. R. Primorac sa ženom nije prije otišao u partizane. kako mu je bilazelja. zašto je bio potreban u Splitu, s obzirom na ugled, koji je uživao među bivšim oficirima, i s obzirom na političko raspoloženje među njima.«⁵⁷

Vojni komitet koji spominje Drago Gizdić osnovali su u Splitu ubrzo poslije okupacije oficiri bivše jugoslavenske vojske, koji su na ovaj ili onaj način uspjeli da izbjegnu zarobljavanje.

U »Izvještaju br. 3« šefa Splitskoga obavještajnog

centra Kačića, pisanom potkraj februara ili početkom marta 1942. godine, nalazimo i tekst koji ilustruje čime se sve morao baviti i tko je sve još u to vrijeme smatran nedostojnim da učestvuje u NOP-u. Uostalom, evo tog pasusa koji dovoljno govori sam za sebe u kojemu nije potreban komentar:

»2) Šaljem Ti ovu izjavu Papića čin(ovnika) na Hip(otekarnoj) B(anci) ti ćeš za njega znati, ja sam s njim pred 4—5 mj(eseci) razgovarao po naređenju P(okrajinskog) K(omiteta) t.j. Borića, jer je on tražio da želi raditi, ali sam istovremeno saznao da se on izjasnio kao Krležijanac, ja sam s njim se sastao i ispitao ga i savjetovao ga da pročita i izuči Književne Sveske da bi vidio i upoznao se sa stavom partije po pitanju Krleže, a posle nek se izjasni. On mi je tada još kazao da je izmenio svoje gledište u odnosu Krleže, ali ja sam mu ipak kazao da to nije dosta, nego neka izuči i napiše izjavu. Sad mi on šalje ovu izjavu, a ja ju šaljem Tebi, a Vi donesite odluku. On veli da bi išao i u partizane.

Ja neznam kako je stvar s tim čovjekom, ti ćeš bolje znati, pa mi javi.«⁵⁸

Augustin Papić je još kao učenik Trgovačke akademije u Banjaluci pripadao naprednome omladinskom pokretu, a pošto je i pismenom izjavom potvrdio »da je izmenio svoje gledište u odnosu na Krležu«, kasnije se našao i među svojim drugovima u partizanskim redovima. Iz rata je izišao živ i postao jedan od istaknutih jugoslavenskih finansijskih stručnjaka.

U »Izveštaju br. 4«, također potpisanim sa »Duško«, dominantno mjesto zauzimaju podaci o dolasku »đeneralštabnog kapetana Rapoteca«, podmornicom iz Kaira u Split, o čemu smo opširnije pisali u poglavlju »Misije britanske Uprave za specijalne operacije (SOE)«. Slijede zatim, pored ostaloga, još tri veoma zanimljive informacije:

»6) Naš čovjek koji radi kod Jugosl(avena) ima priliku da otputuje u Kairo i to kao kurir da tamo radi — javite mi što Vi mislite da uredim sa njim i da ga pošaljem u Kairo? *Odmah mi to javite.*«⁵⁹

Ta je informacija potekla iz izvještaja Karla (Rudija Primorca) dostavljenog 20. februara 1942. godine Žanu, a glasila je:

»3) Kurir — aktivista sklonio je Rapoteca da ga povede u Kairo. Veli da je to najlakša stvar. Znači

da moj plan o uvlačenju našeg agenta u emigrantske krugove u Kairu ima mogućnosti, jedino još ostaje otvoreno pitanje pristanka partije i veze Kairo-Split. O tome ćemo usmeno raspraviti, *ali po mogućnosti što prije*. (Istaknuto u originalu).

Kurir — aktivista dobio je pohvalu od Rapoteca da je stvar sa Korčulom izvršio kako treba. Da zna kako cijela stvar teče ugrizao bi se za usnu.⁶⁰

Nije nam poznato je li kombinacija s »kurirom-aktivistom« realizovana.

Ostale dvije informacije u »Izveštaju br. 4« glasile su ovako:

»9) Talijani imaju namjeru da u proljeće likvidiraju s partizanima u Dalm(aciji) i Bosni u tome cilju se spremaju upotrebiti najdrastičnije mjere, u tom broju i otrovne plinove, hemički odjeli za upotrebu otrovnih plinova dolaze na proljeće u Dubrovniku.

Toliko na znanje i za poduzimanje potrebnih mjera. Po Splitu izgleda ima gasmaska, treba odmah sakupiti i poslati u gore.«

»13.) Na Klisu se nalazi jedan konfident, znak prepoznavanja je: velika brazgotina na licu.«⁶¹
I, napokon, jedna Duškova molba:

»Nadi te mi stan ali neki dobar buržujski — to traži karakter mog rada, ovako mi onemogućava razvijati obaveštajni rad. Mene traži milicija po slici — to je malo gore.«⁶²

Koliko god to izgledalo nevjerovatno, *Talijani su u toku drugoga svjetskog rata upotrijebiti bojni otrov samo u Dalmaciji, a partizanska je obavještajna služba uočila njihove pripreme da to učine.*

U »Izveštaju br. 14«, vjerovatno pisanom u maju 1942, Kacić javlja:

»6) U Splitu su stigli i dalje prosljedili neke talijanske kemičke jedinice i bacači plamena, koji su određeni za borbu protiv partizana.«⁶¹

A u »Izveštaju od 30. VI. 1942« Splitskoga obavještajnog centra nalazimo i rečenicu:

»Jedan tal(ijanski) oficir je izjavio da su njegove kolege mišljenja da se mora upotrebiti plinove protiv partizana.«⁶¹

O istom pitanju govori se i u »Izveštaju od 2. IX 1942. g.«, odnosno u dijelu tog izvještaja s naslovom »III Vijesti iz fašističkih krugova«:

»5. Mallardo je u Rimu predlagao da se upot-

rebi plin protiv partizana. Predlog nije primljen po njegovim vlastitim riječima.«⁵

Ko je bio Mallardo, nismo mogli da utvrdimo.

A onda načelnik štaba Više komande oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija«, tj. 2. armije, 21. septembra 1942. u 20 sati dostavlja generalu Mariju Roatti (Roata) zabilješku:

»Pukovnik Simeoni — Kemijska direkcija — od strane generala Ziglia (Dzilja) — referira da je 18. kemijska četa, prema višem naređenju, upotrijeblila prije 4—5 dana 250 kg iperita za kontaminiranje veoma neprohodne zone (Mosora?) blizu Splita, 18. četa je potčinjena 18. armijskom korpusu.«⁶

Nastala je uzbuna. Svjestan kakve bi dalekosežne posljedice za Italiju mogla imati upotreba bojnog otrova, komandant Više komande oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija«, zloglasni i nemilosrdni general Mario Roatta, šifriranom depešom smjesta naređuje:

»Komandantu 18. armijskog korpusa

Br. 18880. Javljeno je da je prije četiri-pet dana Kemijska četa toga korpusa kontaminirala iperitom zonu u blizini Splita. Teško mogu da povjerujem da se to desilo. U svakom slučaju ostaje kako slijedi. Prvo: da se izvrši dekontaminacija zone. Drugo: izvjestiti me zašto i po čijem naređenju je upotrijebljena pomenuta četa. Treće: upotrijebi iperita i dekontaminiranju dati karakter obučavanja. Očekujem hitno obavještenje u vezi toga.«⁷

Komandant 18. armijskog korpusa general Umberto Sfigo pokušava da se opravda dva dana kasnije, 22. septembra, i šifrovanom depešom odgovara Roatti da je bojni otrov iperit bačen u nekoliko špilja koje služe kao uobičajeno sklonište partizana »u cilju vježbi« i da je dekontaminacija u toku.

A najkraća definicija iperita glasi:

»Najizrazitiji predstavnik dugotrajnih bojnih otrova i plikavaca... vrlo postojan na zemljištu. Izaziva jake ozlede i plikove po koži, a para ozleđuje oči i organe za disanje...«^e

Plikavac su prvi put upotrijebili Nijemci u prvome svjetskom ratu, u borbi za belgijski grad Ypres (Ipr) u zapadnoj Flandriji (flamanski: Iper) i po tom je gradu taj bojni otrov i dobio ime.

Nizom međunarodnih konvencija zabranjena je upotreba bojnih otrova u ratu. S tim u vezi u prvom izdanju naše Vojne enciklopedije pod odrednicom »Bojni otrovi«, nalazimo zapisano:

»Sem pojedinih međusobnih optužbi, nema

dokumentovanih podataka, da su B(ojni otrovi) primenjeni u II S(vjetskom) r(atu), verovatno zbog toga što su obe zaraćene strane od njih zazirale. Upotrebili su ih svega jednom Nemci 1942. na Kerču; ali su prestali kada su Saveznici zapretili da će odgovoriti istom merom.⁹⁸

Pod istom odrednicom u drugom izdanju naše Vojne enciklopedije nalazimo malo drukčiji tekst:

»U drugom S(vetskom) R(atu) B(ojne otrove) su upotrebili jedino Nemci, i to svega jednom, 1942. na Kerču, jer su saveznici zapretili da će odgovoriti istom merom.«⁷⁰

Poluostrvo, grad i luka Kerč nalaze se na Krimu, na jugu SSSR-a. Sudeći po toku borbi, Nijemci su na tom pravcu upotrijebili bojne otrove ili početkom januara, ili sredinom maja 1942.

U najmanju ruku začuđuje činjenica da podatak o upotrebi bojnog otrova od strane Talijana u okolini Splita (na Mosoru?), gdje je u septembru 1942. imala svoje baze Mosorska partizanska četa, koja je uskoro prerasla u bataljon, naša Vojna enciklopedija — pa ni ostale edicije — nije uopšte registrovala! A već smo rekli: bio je to jedini slučaj te vrste koji su u drugome svjetskom ratu poduzeli *Talijani!*

No, kad već govorimo o upotrebi bojnih otrova u drugome svjetskom ratu, moramo registrovati slučaj koji se zbilo na jugoslavenskom ratištu potkraj 1942. Tada, poslije napada 1. slavonske brigade i oslobođenja Orahovice (20. decembar 1942) Ivan Krajačić Stevo dostavio je iz Zagreba, vjerovatno preko Moskve, Vrhovnom štabu NOV i POJ u Ostrožac kod Bihaća ovakvu depešu:

»Prošle nedjelje njemačka vojska je upotrebila otrovne gasove u borbi protiv partizana u Orahovici. Mi smo pretrpjeli značajne gubitke

Stevo

Tempo stigao u Zemun

Stevo⁷¹

Ta je depeša stigla u Vrhovni štab 16. januara 1943. Najozbiljnije shvativši dobijene podatke, Tito je već sutradan, 17. januara, javio Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske:

»Kao što je poznato tome štabu, neprijatelj je početkom ovog mjeseca upotrijebio bojne otrove u borbi protiv naših jedinica kod Orahovice u Slavoniji.³⁹⁷ Tom prilikom mi smo imali osjetne žrtve.

Vjerovatno je da će neprijatelj i u budućim okršajima s nama primjenjivati bojne otrove.³⁹⁸

U cilju odbrane i zaštite naših jedinica od ponovne upotrebe bojnih otrova od strane naših neprijatelja,

Propisujem

'Uput za zaštitu od bojnih otrova', koji se dostavlja u prilogu.³⁹⁹

Ovaj uput trebate dobro proučiti, razraditi i umnožiti u vašim jedinicama, tako da ga ima bar svaka četa odnosno baterija.

U duhu ovoga uputa preduzeti odmah izvođenije nastave i obuke kod svih starješina i boraca vaših jedinica.

Ovaj uput je dokumenat trajne vrijednosti i povjerljive prirode, te ne smije pasti neprijatelju u

Uz taj tekst date su, kao što se vidi, tri napomene od kojih su prve dvije važne za temu o kojoj je riječ:

»"Obavještenje o upotrebi bojnih otrova protiv jedinica NOV i POJ kod sela Orahovice, u Slavoniji, dobio je Vrhovni štab 14. januara 1943. iz Zagreba. Provjeravajući ovaj podatak kroz arhivske dokumente, priređivač nije mogao ustanoviti sa sigurnošću da li je neprijatelj stvarno upotrebio tada bojne otrove protiv jedinica NOV i POJ. Obavještenje o njihovoj upotrebi nije poticalo od operativnih jedinica, pa su svi izgledi da je neprijatelj upotrebio neka specijalna artiljerijska zrna, ali ne i otrovna.

³⁹⁸Tito ima u vidu letak koji je januara 1943. izdao poglavnik Nezavisne Države Hrvatske Pavelić u kojem se pozivalo na opštu borbu protiv partizana i prijetilo da će u borbi protiv jedinica NOV biti upotrebljena 'sva moguća sredstva koja poznaje ratna tehnika'.⁷³

Međutim, *na istoj stranici*, u napomeni br. 401, uz Titovu depešu Moskvi, o kojoj ćemo tek pisati, nalazimo doslovan tekst:

»Podatak o upotrebi bojnih otrova kod Orahovice nije bio tačan.«⁷⁴

!?!

Dobivši od Ivana Krajačića Steve već citiranu depešu koju je prosljedila Titu, Moskva je sigurno tražila potvrdu navoda o upotrebi otrovnih gasova. Na taj upit Tito je 19. januara odgovorio:

»Potvrđuje se činjenica da su Nijemci u Slavoniji kod Orahovice upotrijebili otrovne gasove protiv naših jedinica. To za nas predstavlja veliku

opasnost, jer nemamo sredstava za borbu protiv toga.

Molimo vladu Sovjetskog Saveza, Engleske i Amerike da nam na bilo koji način pomognu i da opomenu Nijemce na posljedice, ističući da je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije saveznica tih država. Molim da nam hitno javite vaše mišljenje.

(19. januar 1943, Ostrožac)

U ime Vrhovnog štaba NOV I POJ Tito.⁷⁵

Redakcija trinaestog toma Titovih *Sabranih djela* dala je tu depešu u »Prilozima« umjesto u redovnom tekstu i iz nje izostavila dvaput potcrtanu riječ »Hitno!«, a početak: »Potvrđuje se činjenica...« prevela sa »Potvrđujemo podatak...«

Zašto je tako postupila?

Mislimo da je uz tu depešu trebalo istaći da je Tito — bez obzira na to što su podaci koji su mu dostavljeni bili pogrešni, pokušao da iskoristi datu situaciju za afirmaciju NOV I POJ kao ravnopravne zaračene strane. Bio je to dalekovidan potez državnika.

Ponovo je riječ 6 citiranom Kačićevu »izvještaju br. 5«, u kojemu se govori o prebacivanju narednika Stjepana Šinka i radio telegrafista Stanislava Rapoteca sa Mljeta na Korčulu, a zatim slijedi podatak:

»5). U Splitu je osnovana grupa oficira na čelu sa Birčaninom, uži odbor te grupe sastao se je pred par dana i sastavio rezoluciju četničkim vođama u okolici Knina. Taj odbor sačinjava Birčanin kapetan, Božović i još neki kapetan 'naš' jedan čovjek. U toj rezoluciji oni izjavljuju da bi se odmah njihovi oficiri pridružili četničkim odredima, ali samo pod uvjetom bezuslovne saradnje sa partizanima i zajedničke borbe jednih i drugih protiv svih okupatora. Ovaj naš čovjek možda će postati ađutant glavnog komandanta u Kninu i on veli da će uvlačiti naše ljude, za svaki slučaj pripremite dva sposobna čovjeka da ih uguramo, ako uspije ono što ja mislim a o čemu ću vam docnije javiti.

Dalje veli da Birčanin kaže da u odredima četnika oko Knina ima do 20.000 ljudi u što sumnjam.

Javite mi mogli i trebam li razgovarati sa Birčaninom, razume se bez ikakvih obećanja — odmah mi javite.⁷¹

Kakav je bio odgovor PK, nismo mogli da utvrdimo, ali, sudeći po razvoju događaja, bio je negativan.

Kao što smo već rekli, Izvještaji br. 6 i 7 nedostaju, a Izvještaj br. 8, kao i svi ostali koji slijede, nose potpis Kačić. Taj izvještaj uglavnom govori o S. Rapotecu, ali sadrži i ovaj podatak:

»6). Neka žena koja radi u oficirskoj menzi veli, kako oficiri znaju da se u Splitu nalaze neki ranjeni partizani i da će oni pregledati kuće da ih pronađu. Vodite o tome računa — dobro bi bilo da ih se premesti ili otpravi negdje.«⁷⁷

Izvještaj br. 9 i 10 uglavnom se odnose na aktivnost četnika u Splitu, Kninu i okolini. U onome koji nosi br. 10. u tački 4. stoji:

»4). Iz Splita je poslan u Ljubljanu u nekom naročitom poslu narednik Janez Kržišnik, ovaj isti Kržišnik vrbuje oficire za četnike i veli da je on od tuda došao dobivši dopust i da Mihajlović Draža ima 7 pukova redovite vojske, odevena u vojnoj Jugosl. odjeći. Izgleda da laže, jer u stvari četnici su međusobno nepovezani, a čak i neki zavađeni.«⁷⁸

Nije se radilo o Janezu nego o Alojzu Kržišniku, koji je poslije kapitulacije Italije, koristeći se svojim vezama sa četnicima, pod pseudonimom Kreuzer (Krajcer), radio za splitski centar njemačke vojnoobavještajne službe (Meldekopf) ne samo u Splitu, već i na terenu Sinja, Kaštela i Omiša.

»Izvještaj br. 11« počinje riječima:

»Šaljem ti prevod mjesečnog raporta od političkog fašista Ruzziera (Rudziera).

I. Mjesečni raport od 15. II do 14. III 42. XX.«⁷⁹

Posljednja oznaka XX (rimski dvadeset) označavala je dvadesetu godinu »fašističke ere« i stavljana je na sve zvanične dokumente iz 1942. godine jer su fašisti došli na vlast dvadeset godina prije (1922).

Očigledno je Splitski obavještajni centar u kancelariji organizaciji fašističke stranke za splitsku provinciju imao svog saradnika. Izvještaji dobijeni iz te kancelarije omogućavali su uvid u ocjenu političkog stanja u provinciji, u rezultate djelovanja antiokupatorskih snaga i si.

Interesantna je i tačka II tog izvještaja, koja sama za sebe dovoljno govori:

»II. Jedan istaknuti fašista funkcioner koji je povezan sa jednom 'našom' curom priča: 'kako oni imaju namjeru, da ovih dana okupiraju Bosnu. To rade sklapajući sa nekim Srbima paktove u kojima obećavaju Srbima, da će istrijebiti Muslimane. Tako ćemo mi očistiti od partizana Bosnu,

a Bugari Srbiju, da bi očistili i osigurali sebi zalede kad bude napadnuta Turska.«⁸⁰

No bile su to ipak samo pretpostavke jednoga talijanskog oficira.

Nesumnjivo na osnovi prisluškivanja pomoću aparature ugrađene u podrumu talijanske prefektуре u Splitu, u tom su se izvještaju našli i reci:

»V. Danas u ponedjeljak stiže incognito s jednim 'Motoscafo' (motorni čamac — primj. autora) Bastianini u 5 sati popodne priređuje kod sebe Zerbino svečanu čajanku, na kojoj će prisustvovati 50 uzvanika.«⁸¹

Na kraju tog izvještaja K(ačić) je napisao:

»P. S. Moram s Tobom razgovarati javi mi gde i kada i u koji sat što pre.«

Budući da je Ivan Lučić Lavčević Borić bio već odavno (7/8. februara) uhapšen, pitanje je kome je »Kačić« preko kurira dostavljao svoje izvještaje. Bio je to, sigurno, isti onaj član Pokrajinskog komiteta kojega moli za razgovor. Moguće je reći samo toliko.

Posljednji sačuvani Kačićev »Izvještaj br. 15« u cjelini se odnosio na stanje u četničkim redovima i sadržavao je podatke koji su bili potpuno tačni. Posebno su interesantna prva dva njegova pasusa:

»Rad 'nacionalnih' vođa je poprmio čisto vojni karakter. Birčanin je dobio od Draže Mihajlovića naimenovanje za vrhovnog komandanta na području Dalmacije, Hercegovine i Like, te je u vezi s time, formirao i svoj štab.

On će sa izvesnim brojem oficira krenuti na područje Četničko-Dinarske Divizije, gdje namjerava otpočeti prvi vojno operativni rad, koji će svi oficiri i ljudi otići s njim, ne zna se još sviju, ali ovi sigurno je već poznato: „«⁸²

Sudeći po svemu, ubrzo nakon odašiljanja tog izvještaja Kačić je napustio Split.

Koliko je Splitski obavještajni centar uspijevaio da prati i kretanje pojedinaca, govore podaci nađeni u većem broju izvještaja. Ovi koje nalazimo u »Izvještaju br. 12« nisu nikakva iznimka, već ilustruju svakodnevna zbivanja:

»1.) U vezi sa onim ranijim opisom kretanja Krstulovića sa Ljotičevcima sada Te mogu izvestiti da je bio u Zagrebu ovih dana i odmah poslije dva dana nego je stigao otišao je u Omiš. U Omišu je bio u audijenciju kod Luetića zajedno sa ustaš-

kim oficijom Rogličem. Poslije dolaska iz Omiša bio je na šetnji sa Paškom Kaliternom i jednim nastavnikom zove se Boris, a bio je član H. S. S. i pripadao je desnici u H. S. S. Ovaj isti Boris često se vida u razgovoru i šetnji sa Ivanom Dulićem.⁸³

Luetić (Ante) bio je veliki župan Velike župe Cetina, sa sjedištem u Omišu, Krstulović (Vojko) i Paško Kaliterna desno orijentisani HSS-ovci, pristalice saradnje s ustašama...

Iz tog se izvještaja indirektno vidi da je Kačić zaista Dalibor Jakaša jer on piše:

»Doznao sam još iz jednog izvora da me je onaj gad izdao Kvesturi i ne samo to da je kazao moje ime i prezime kao i funkciju nego i gde sam bio 11 godina i sad su agenti u potragu za mnom. Radi svega ovoga mislim da bi bilo potrebno pa makar i privremeno *da me se oslobodi dužnost rejonskogs-tara* (istakli autori) i kretanje po ulicama svesti privremeno na minimum, inače ću teško izbjeći da ne budem uhapšen, tim više što je Kvestura u posjedu moje fotografije, još kada sam legitimaciju pravio.«⁸⁴

O kojem je gadu — nesumnjivo bivšemu članu Partije — riječ, nismo mogli utvrditi, ali je poznato da je Dalibor Jakaša između dva rata više godina proveo u SSSR-u.

Nakon odlaska Dalibora Jakaše Maljčika dužnost šefa Splitskoga obavještajnog centra, po navodima Drage Gizdića, preuzeo je Mirko Srdelić. Sudeći po nekima od dvadesetak sačuvanih obavještajnih izvještaja tog centra iz druge polovine 1942. godine — svi su bez oznake adresata — on se potpisivao sa »M« ili sa Marko, ali u tom se periodu u Splitu pojavljuje niz novih partizanskih obavještajaca s raznoraznim pseudonimima koje nije bilo moguće dešifrovati. No, ponovo pođimo redom, od izvještaja do izvještaja; ovog puta posao će nam olakšati činjenica da svi oni nose datume kada su pisani.

Prvi od njih nosi datum 2. juna 1942, ali nema nikakva potpisa. Pod tačkom 1. nalazi se tekst u kojemu izvještač Grof dopunjuje svoje prethodne izvještaje o odlasku jugoslavenskih oficira iz Splita u četničke štabove »Knin, Bos. Grahovo, Drvar« te daje njihova imena i prezimena. Pod tačkom 2, između ostaloga, predlaže »da će on otići ako treba lično« u četnički štab Paje Popovića. »U slučaju da bude rešeno da on ode«, stoji da-

lje u izvještaju, Grof zahtijeva »da ga Partija prebaci« zato što nema mogućnosti, kao dotad, da to sam učini jer mu »četnički krugovi iz Splita« više ne vjeruju.

O Paji Popoviću ćemo kasnije više reći.

Sudeći po tome i po tekstu o pogibiji majora Boška Todorovića, koji slijedi, Grof je bio bivši jugoslavenski oficir.

U »Izvještaju od 6. VI. 1942«, pod tačkom »A. Četnički sektor«, stoji:

»1.) 2.VI. Otišao je iz Splita za Knin i stigao u štab Dujića, Ilija Birčanin. Oputovao je u pratnji 2 Tal(ijanska) oficira talijanskim automobilom. Cilj njegovog odlaska: formalno preuzimanje komande nad četničkim odredima Like, Dalmacije, Hercegovine i Zapadne Bosne. Njegov štab će se do 'očišćenja' planine Dinare od partizana nalaziti u selu Strmici 20 km- daleko od Knina, na putu za Bos. Grahovo. U tom selu treba ovih dana da se izvrši zakletva svih četničkih boraca i voda na vjernost Petru i Draži Mihajloviću.«⁸⁵

To je ~odlomak iz izvještaja Grofa. Nakon toga slijede izvještaji »B. Kretanje parobroda«, s potpisom »Izvještaj ljudi sa obale«, i, napokon »C. Fašistički sektor«, u kojemu Simpatizerka javlja o zbivanjima u »tvornici za konzerviranje ribe na Visu«, o posjeti nekih fašističkih funkcionera »otprilike prije mjesec dana« Kninu, Livnu i Drvaru te njihovu zaključku:

«... o krasnim mogućnostima iskorišćavanja prirodnih bogatstava Hrvatskog Splitskog zaleđa koje sada leži potpuno neiskorišćeno.«⁸⁶

Na tom je izvještaju potpis »M«.

»Izvještaj od 30. VI 1942« (bez potpisa) počinje pasusom:

»1. Četnički sektor

1. Jevđević je ponovo u Splitu. U subotu je bila konferencija kod Birčanina kojoj je i on prisustvovao. U ponedjeljak je ponovo išao kod njega. Ostaje u Splitu nekoliko dana, pošto mu dolazi ženska

U poglavlju »Kretanje brodova i pošiljaka« dan je detaljan pregled, čini se, svih brodova koji su uplovili u splitsku luku u periodu od prethodnog izvještaja, uz detaljne podatke o tovarima koje su prevozili, a zatim u poglavlju »Razno« piše:

»1. 'Jack' javlja: Marinko Ivačić (priložena slika) pojavio se u Trogiru 28/6 na segetskom groblju preko nekog poznatog Segećanina. Poručio da mu dodu brat i otac. Kad su ovi došli došao je s njima u Fašio i denuncirao sve drugove koji su bi-

li sa njim, a koji su nenaoružani čekali na određenom mjestu odakle su trebali kretati u partizane. Taj Ivačić koji je navodno partizan Prve Primoštenske čete, odveo je fašiste na to mjesto gdje su poubijali oko 14, ranili 13, a oko 15 zarobili.«⁸⁸

Tko je bio Jack, ne znamo, a o čemu se radilo, govori izvještaj koji je prefekt Splita Zerbino 1. jula 1942. dostavio 'Guvernatoratu Dalmacije i na znanje Ministarstvu unutrašnjih poslova«:

»Br. 010944/Jav.sig. — Na dan 28. ovog mjeseca, oko 18.45 sati, Kr. karabinjeri, zajedno s crno-košuljašima bataljona skvadrista 'Toscana' i pripadnicima financijske straže, sukobili su se na području Trogira s partizanskim jedinicama.

U borbi je ubijeno 14 partizana, 3 je ranjeno i 14 zarobljeno. Zaplijenjeno je: jedna puška 'Mauzer', jedan pištolj, stotinjak metaka, nekoliko kaci-ga, bajoneta, razna oprema, životne namirnice i pet pila, očigledno namijenjenih za prepilavanje telefonskih stupova.

Na našoj strani nije bilo gubitaka.«⁸⁹

U mnogim talijanskim dokumentima nailazimo na podatke koji direktno ili indirektno govore o djelovanju njihovih agenata među ilegalcima NOP-a na neoslobođenom teritoriju i u gradovima, kao i u partizanskim jedinicama. Na primjer, Komanda karabinjera Dalmacije 12. januara 1942. javlja Guvernatoratu Dalmacije i OVO:

»Situacija na području Kistanja kao i namjere ustanika bile su, na temelju podataka primljenih od doušnika, već poznate ovoj komandi...«⁹⁰

Komanda trupa Zadra 25. jula 1942. javlja komandi XVIII armijskog korpusa:

»Zanemarujući izvjesne nepogodnosti uslijed činjenice da se često moraju koristiti obavještajci skromnih intelektualnih mogućnosti, nesposobnih da izvoje stvarno od prividnog, korisno od nekorisnog, sklonih da prikupljaju i razglase nedovoljno provjerene podatke. Obavještajna aktivnost u cjelini dala je do sada dobre rezultate.

Akcija jedinica je skoro uvijek ovisila od podataka koji su ranije prikupljeni, i oni su više puta bili od velike koristi za ciljeve dotične akcije.«⁹¹

Komanda XVIII armijskog korpusa 9. avgusta 1942. izvještava Višu komandu oružanih snaga »Slovenija-Dalmacija« (2. armija):

»Iz neprovjerenih ali pouzdanih izvora se saznaje da se jedna partizanska jedinica jačine 450

ljudi nalazi u rejonu Uništa...

Pouzdana dostavljač izvještava da je u rejonu Uilica (SR-EH) koncentrirano 1000—1500 partizana sa zadatkom da iz Stžišta (TI-DV) istjeraju četnike i našu posadu, zatim presjeku komunikaciju između Knina i Bos. Grahova, i da tako izoliraju ovo središte, kako bi ga se moglo napasti s više strana.«⁹²

Ista komanda 15. septembra 1942. obavještava spomenutu Višu komandu:

»2. — Obavještajci su javili, da ima nekoliko dana kako su 62 partizana naoružana puškama, bombama i s 3 mitraljeza, došavši iz Kolarne (PI-CM), prošli kroz zonu Dazline i pošto su prenoćili na brežuljku kod Gradina (PI-CO), uputili su se ka Vodice (PN-CK).«⁹³

I dalje:

»Ta aktivnost se može dovesti u vezu s onim što obavještajci javljaju u povodu jednog skorog napada, čiji je glavni cilj Bos. Grahovo, a sporedni Zrmanja-Otrič.«⁹⁴

Ista komanda ponovo izvještava 22. oktobra 1942. Višu komandu:

»Pouzdana izvor javlja, da bi trebalo da je u sprovođenju jedna vrsta mobilizacije partizanskih snaga. Zone regrutacije su uglavnom otoci koji se nalaze prema Pirovcu (ON-CO) i sav obal-ski pojas između Vranskog jezera (NH-OI-CU/CS) i rijeke Krke južno od Skradina (QO-CO). Činjenice se potvrđuju i bjegstvom mnogobrojnih mladića.

Isti izvor javlja „«⁹⁵

Itd. itd.

I u slučaju o kojemu je pisao partizanski obavještajac u »Izvještaju od 30. XI 1942* i koji je prefekt Splita Zerbino opisao u svom izvještaju od 1. jula očigledno se radilo o talijanskom agentu Marinu (ne Marinku) Ivačiću zvanom Cankin, ubačenom u partizanske redove. To potvrđuje komanda Kaštelanskoga partizanskog voda »Bepo« (Babin Josip) u izvještaju upućenom 5. jula 1942. komandantu Četvrte operativne zone:

»Kad pred večer dobivam pismo od druga Dušana da ne šaljem ljude daje u Kambelovcu blokada, neka ih uputim u donji odred gdje im ne prijete nikakva opasnost, a istu večer su naše straže primjetile oko osam i pol sati tri kamiona fašista koji su se uputili kroz donje kaštelansko polje put našega logora. I tako dok su se drugovi misleć

sklonili na sigurno mjesto, vratio se *ne dezertar nego špijun Cankin* koji je otkrio sve logore od Rogoznice do Solina. Tako da su dva druga ubijena a 3 ranjena od novih uhvaćena za koje vas je sigurno trogirski organizacija već izvijestila. *Taj isti špijun* je otkrio i dao uapsiti sila drugova po okolnim mjestima, tako da vlada strah i pred našim špijunima čak i kod nas u Kaštelima jer kaže narod ali se ne može naći i kod vas špijun pa nas očitovat koji dajemo za narodnu pomoć. Neznam kakva je to partijska organizacija u Trogiru daje taj špijun otkrio sve one koji (su) u mjesnim organizacijama za narodnu pomoć i slično pa čak i doktora iz Trogira.«⁹⁶ (Sve istakli autori.)

Bio je to porazan slučaj uspješne aktivnosti talijanskog agenta kojega partizanska kontraobavještajna služba nije uspjela da uoči.

»Izvještaj od 3.7.1942«, potpisan sa Marko, sadrži manje važne podatke, koje s »fašističkog sektora« dostavljaju obavještajni saradnici Gorka i Dijana, a Grof i Petar javljaju novosti sa »četničkog sektora«. Tu je, na primjer, podatak:

»3. Ovih dana je boravio u Zadru Duićev adutant potporučnik Veljko Ilić. Bio je primljen kod guvernera, a cilj posjete je bila nabavka oružja.«⁹⁷

Međutim, veoma je značajno da se u tom izvještaju prvi put pojavljuje podatak o tome da je partizanska obavještajna služba uspjela da uspostavi kontrolu nad splitskom poštom. Taj podatak, dat pod tačkom »Razno«, dovoljno govori sam za sebe. Iz njega proizlazi da Gorka prilaže denuncijaciju zaustavljenu na pošti!

U nepotpisanom »Izvještaju od 11. VII. 1942« nalazimo i ove podatke:

»a) Prije nekoliko dana boravio je u Splitu *Povović* i održao nekoliko konferencija sa *Birčaninom* i Komp.

b) Jedina od glavnih agenata talijanske obavještajne službe u *Kninu* je *nekakva Zadović* kako izvještava 'L 21'.«⁹⁸

A zatim, pod »Razno«, slijedi:

»b) Dostavljam vam dvije denuncijacije, zadržane na pošti.«⁹⁹

I u nizu idućih izvještaja »M«-a nailazimo na podatke o sve većem broju »denuncijacija zaustavljenih na pošti«. U jednome (od 13. avgusta 1942.) čak doslovno piše:

»Šaljem u prilogu 16 (šesnaest) denuncijacija zadržanih na pošti.M.«¹⁰⁰

Ipak nam se čini, iako ne znamo konačan rezultat, da je jedan od najznačajnijih pothvata partizanskog obavještajca koji je zadržavao pisma s denuncijacijama, upućena talijanskoj policiji, bio onaj koji »M« spominje u izvještaju od 23. jula 1942:

»Kao drugi prilog dostavljam dvije denuncijacije zadržane na pošti. Denuncijacija od dr. Ivaniševića mogla bi biti interesantna utoliko što bi trebalo provjeriti toga doktora, pa (ga) eventualno poslati gore.«¹⁰¹

»Poslati gore« značilo je nesumnjivo, poslati u planine, tj. u partizane.

U izvještajima »M«-a, slatim svakih desetak dana osim dotadašnjih pojavljivali su se i novi saradnici s pseudonimima: Petar, Saša, Oficir, Gorka, Aca, Jack, Bepo itd. Oni su dostavljali obavještenja iz raznih izvora i relativno različitog značaja.

Uglavnom treba istaći da u izvještajima o prometu brodova kroz splitsku luku nalazimo npr. i ovakav podatak:

»25. VII. M.J. 'Fidex' krenuo sa 10.000.- kg. dinamita za Omiš (tehnička direkcija) Dinamit će biti pohranjen u magazinu Sekcije povrh Omiša.*¹⁰²
U izvještaju od 27. jula(?) 1942. godine stoji:

»1. 'Grof obavještava: otpočeo je odlazak biv. jug. oficira u četničko talijanski štab Kninskog regiona. (...)

2. U zgradi preko puta Galerije slika stanuje Birčanin. U petak ga je dva puta posjetio Jevdević. Budući da je odbio da se prijavi pazikući, to izgleda želi da mu stan bude nepoznat ...*¹⁰³

U prvi mah sitni detalji, ali detalji koji dopunjuju mozaik ukupnih zbivanja dajući mu cjelovitu sliku.

U »Izvještaju od 2. IX. 1942« Splitskoga obavještajnog centra — očigledno s priličnim zakašnjenjem — našli su se i ovi podaci:

»1. Šaljem 2 letka četnička koja je poslao jedan biv. jug. oficir sada u četničko-tal(ijanskom) štabu. U pismu koje piše objašnjava svome prijatelju kako je Paja ubijen od svojih ljudi 'koji su sa njim hieb jeli' i da je Tripalo bio poslat Paji s tim da ga

'špijunira', a da je sad isti operativni oficir part. odreda. To pismo ukoliko ima važnosti mogu poslati...

Kao prilog šaljem fotografiju izdajnika Paje Popovića koja je poslata u spomenutom pismu.¹⁰⁴
O čemu se zapravo radilo?

Prateći aktivnost pročetničkih elemenata u Splitu, Splitski je obavještajni centar od prvih dana ustanka pratio i djelovanje i razvoj četništva na prostoru tromeđe Bosanska krajina — Lika — Dalmacija, pa i na Kosovu polju, gdje je u selu Biskupiji djelovao štab četničkog odreda, kasnije puka, pod komandom mještanina Paje Popovića. Čini nam se da je njegovu najbolju karakteristiku dala Redakcija druge knjige *Zbornika dokumenta Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941 — 1945. napisavši:*

»Voda četnika koji je svestrano surađivao s talijanskim okupatorom u borbi protiv NOP. U tom cilju pokušao je da ponekad stupi, preko kakve sitnije usluge ili obećanja, u kontakt s partizanima, pa bi to koristio za nove izdaje.«¹⁰⁵

Istovremeno je Paja Popović, kao sin istaknutog borca protiv Austrougarske Monarhije Onisima Popovića, strijeljanog 1914. u Sinju, bio najveći suparnik drugome četničkom lideru na sektoru Knina — popu odnosno raspogu Momčilu Dujicu. Zato je Pajina pogibija za njega značila veliko olakšanje, ali to mu nije smetalo da je iskoristi u propagandnoj borbi protiv partizana.

Historičar Dušan Plenča ovako je opisao akciju protiv četnika Paje Popovića, koja je, očigledno, s obavještajne strane bila odlično pripremljena:

»Odmah po formiranju (18. 6. 1942.) 1. dalmatinski udarni bataljon odbio je zadatak da izvrši napad na četnike Paje Popovića u s. Biskupija. U tom selu postojala je partijska ćelija — sekretar Mijo Bukorović. Zajedno s njim izrađen je plan razoružanja četnika i štaba Paje Popovića koga je trebalo pridobiti na saradnju sa partizanima.

Sekretar četničkog štaba, kao i Mijo Bukorović, po zadatku partije radili su među četnicima Paje Popovića. M. Bukorović je čak postao vodnik (razvodnik) njegove tjelesne straže. U noći napada 18/19 juna u određeno vrijeme simpatizeri NOP-a 1 članovi Partije preuzeli su stražarska mjesta. U 21 sat Udarni bataljon je opkolio s. Biskupiju i bez teškoća, pored stražara, ušao u selo... Paja Popović je poginuo prilikom pokušaja bjekstva, a ovom akcijom njegovi četnici su razbijeni. Već 19. 6. do-

brovoljno je stupilo u partizane oko 120 boraca s. Biskupije i s. Orlića.«¹⁰⁸

Prema dokumentu koji je objavio Štab 4. operativne zone, likvidacija Paje Popovića izgledala je malo drukčije:

»Dne 19. juna ove godine Prvi dalmatinski udarni bataljon dobio je zadatak da dovede u Štab Paju Popovića, komandanta nekakvog četničkog puka da bi ga saslušali povodom njegovih javnih izjava, da želi suradnju s partizanima, a s druge strane povodom sigurnih dokaza, koje je ovaj Štab posjedovao, da on surađuje s Talijanima.

Tom prilikom, kada je njegova soba bila puna naših komandira i boraca, na poziv da pođe s njima, Paja Popović je zgrabio puškomitraljez, koji mu je bio pri ruci. Zbog toga je na mjestu ubijen.

U štabu puka i njegovoj okolini našli su se slijedeći: 1. Aleksandar Jović, komandant bataljona Pajina 'puka'; 2. Bogdan Ljaković, komandant Pajina 'puka'; 3. Branko Berić, sudski pripravnik; 4. Ante Monti, posjednik; 5. Petar Bjegović, trgovac; Nenad Sinobad, profesor; 8. Davor Tripalo, đak.

Oni su skupa s arhivom dovedeni u ovaj Štab. Pregledavajući arhiv našli su se zanimljivi dokumenti, koji su pokazani gore spomenutima.

Na temelju toga materijala oni su se našli ponukani da dadu slijedeću

Javnu izjavu

Iz svih dokumenata dobili smo čvrsto i nepo-
bitno uvjerenje:

1. da je Paja Popović, t.zv. 'komandant četničkog puka', najobičniji talijanski agent;

2. da je imao stalne i bliske veze sa svim talijanskim funkcionarima, a naročito s talijanskim obavještajnim oficirom Lučićem;

3. da je s ovim posljednjim održavao stalne veze i višemjesečno dopisivanje, gdje mu se Lučić zahvaljuje za obavještenja i usluge, iz kojih se vidi, da su oni 'rješavali' veliki broj zajedničkih poslova;

4. da je od talijanskih vlasti dobivao novčane i materijalne nagrade;

5. da su se Talijani redovito brinuli za jedinstvo svih četničkih voda na bosansko-ličko-dalmatinskoj Tromeđi, a naročito Paje Popovića, Momčila Đujića i Brane Bogunovića, i uzimali

učešće u njihovim zajedničkim savjetovanjima

..V⁰⁷

Među onima koji su poslije pogibije Paje Popovića i razbijanja njegova »četničkog puka« prišli partizanima našao se i njegov brat Dušan, koji je do kraja rata učestvovao u NOB-u obavljajući odgovorne funkcije.¹⁰⁸

Na kraju opširnoga obavještajnog izvještaja od 7. oktobra 1942, potpisanoga sa »M«, prvi put nalazimo napomenu: »Da je prepis veran originalu, tvrdi Načelnik štaba: Terzić.«¹⁰⁹ Bila je to potvrda da su izvještaji Splitskoga obavještajnog centra stizali do štaba Četvrte operativne zone NOV i PO Hrvatske, čiji je načelnik tada bio Velimir Terzić, i da su otuda prosljeđivani dalje...

Reorganizacija, zapravo prijelaz na jednoobraznu organizaciju partizanske obavještajne službe i u vojnim jedinicama i na terenu, provedena potkraj 1942. godine na osnovi posebnoga Titova uputstva, zahvatila je, logično, i Splitski obavještajni centar, što je samo pospješilo njegov rad, kao i rad partizanskih obavještajaca u Dalmaciji uopće.

SARAJEVSKI VOJNO-OBAVJEŠTAJNI KOMITET

i Pokrajinski i Mjesni komitet organizuju obavještajnu službu — profesor Galeb »stupa na dužnost« — saradnici u policiji, Glavnoj pošti, Direkciji željeznica... — šta se dogodilo potkraj januara 1942 — komitet je ipak, formiran — izdaja kurira Kigija — aprilska provala i pad Vojno-obavještajnog komiteta — kratkotrajna renesansa — Tito: »prekinite sve veze sa Sarajevom.«

Sarajevo, grad na obalama Miljacke, između Ozrena i Trebevića, imao je 1941. godine oko 80 000 stanovnika.¹ Nakon okupacije i stvaranja tzv. Nezavisne Države Hrvatske, tu su se osim Štaba 738. puka njemačke 718. pješadijske divizije s jednim bataljonom i jednim artiljerijskim divizionom,² njemačke feldkomandanture s pratećim jedinicama, ispostava Abwehra, Tajne vojne policije i Glavnog ureda bezbjednosti Reicha, smjestili i viši štabovi novoformiranih domobranskih i ustaških jedinica i policijskih službi s potčinjenim jedinicama i organima. Grad je postao i sjedište Velike župe Vrh-Bosne...

Tih prvih dana stvaranja i organizovanja nove države u Sarajevu se nalazilo oko 280 članova Komunističke partije Jugoslavije i oko 500 članova SKOJ-a. Osim mjesnih komiteta Partije i SKOJ-a tu su bila i sjedišta Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu s njegovim organima (Vojnim komitetom, Vojnim obavještajnim komitetom, Partijskom tehnikom i Finom partijskom tehnikom) i Pokrajinskog komiteta SKOJ-a.³

S legitimacijom učitelja, Muslimana, pobjeglog iz Prijepolja, početkom jula 1941. godine -iz Beograda je u Sarajevo stigao delegat CK KPJ Svetozar Vukmanović Tempo i Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu prenio odluku Politbiroa CK KPJ o oružanoj borbi donijetu 4. jula." Na tom sastanku nije razgovarano o stvaranju posebnog tijela koje će se baviti obavještajnim radom već su postojeće veze te vrste s domobranskim oficirima u sarajevskom i okolnim garnizonima te u sarajevskoj policiji uglavnom ostale u rukama onih članova Pokrajinskog komiteta koji su ih i do tada održavali: Avde Hume, Uglješe Danilovića i Boriše Kovačevića.

I sarajevski Mjesni komitet KPJ se od prvih dana ustanka aktivno bavio pitanjima obavještajne službe. Le-pa Perović, koja je iz Beograda došla u Sarajevo i preuzela dužnost sekretara Mjesnog komiteta KPJ, napisala je:

»Naš MK radio je poslije okupacije aktivno na svim sektorima. (...)

Bila je, međutim, jedna bitna promjena — uveden je vojni sektor u partijski rad, a njegov zadatak je bio pripremanje oružane borbe ... i veze sa ljudima iz novih kvislinških vojnih formacija itd.«⁵

Olga Marasović, koja je od početka ustanka bila »na specijalnim zadacima i pojedinačnoj ličnoj vezi«,⁶ a zatim, od polovine oktobra 1941. godine,⁷ nakon odlaska Esada Čengića, nasljednika Lepe Perović, sa dužnosti sekretara Mjesnog komiteta u partizane, i sama sekretar tog komiteta,⁸ napisala je:

»Na redovnim sastancima Mjesnog komiteta i partijskih organizacija, pod tačkom dnevnog reda — politička situacija u gradu, iznosili su se podaci do kojih su drugovi raznim vezama dolazili, a odnosili su se na namjere i akcije policije i oružanih formacija okupatora. To je, takode, bio put kojim se dolazilo do dragocjenih podataka. Lične veze i poznanstva simpatizera i pripadnika pokreta sa ljudima koji su radili u policiji i drugim ustaškim nadleštstvima, bili su dosta sigurni izvori najraznovrsnijih informacija, koje su uvijek bile dobrodošle. Tako su u početku spontano, a kasnije i planski, na interesantnim punktovima stvarani začeci obavještajne službe NOP-a.«⁹

Međutim, ustanak koji se razbuktavao širom Bosne i Hercegovine zahtijevao je zaista odlučnije mjere i organizovaniji pristup problemu obavještajne službe. O tome je Avdo Humo napisao ove retke:

»Mi smo odmah poslije kapitulacije stare Jugoslavije radili na tome. Imali smo neke oficire u domobranstvu, a među njima je bio i izvjestan broj mobilisanih rezervnih oficira sa kojima smo održavali vezu. Sa nekima je vezu održavao Svetozar Vukmanović dok je bio sam u Sarajevu, takode i Uglješa Danilović, a poslije je predao Boriši Kovačeviću. Međutim, to nije bila sasvim organizovana veza. Zbog toga se postavilo pitanje stvaranja organizacije koja bi imala redovne veze i kontakte sa oficirima. U prvom redu trebalo je pribavljati informacije o pripremama i kretanju

domobranske i ustaške vojske, kao i saznati njihove namjere.«¹⁰

U, vjerovatno, prvom izvještaju poslanom Titu iz Sarajeva u Beograd, bez oznake datuma, Svetozar Vukmanović Tempo napisao je i ove riječi:

»4. Drug po specijalnoj liniji vrlo je malo uradio i žali se s pravom na part(ijsku) org(anizaciju) da mu nije pružila dovoljno pomoći. Samo i do njega samoga je velika krivica.«

Samo toliko. O kakvoj je »specijalnoj liniji« riječ, da li je to bio rad za sovjetsku obavještajnu službu ili nešto drugo i ko je za to bio zadužen — nismo mogli utvrditi.

Organizovanim obavještajnim radom s oficirima i podoficirima sarajevskog domobranskog garnizona među prvima je bio zadužen član KPJ, profesor matematike i fizike na Trgovačkoj akademiji, Branko Galeb. U opširnom pismu Esadu Čengiću, pisanom 1969. godine — dvije godine prije smrti — Galeb je napisao i ovo:

»Zadaci za koje sam bio zaduživan u toku 1941. i 1942. godine u Sarajevu bili su vojne prirode: radilo se o prikupljanju materijala i podataka potrebnih za oružani narodni ustanak.

Za ovo mi se, prvo, obratio Uglješa Danilović koji je — kako sam kasnije saznao — po zadatku Partije, izgleda sredinom 1941. godine, bio stupio u vezu s nekim višim oficirima hrvatske domobranske vojske koji su bili pouzdani i od kojih se moglo očekivati da se dobiju izvjesni potrebni vojni podaci ili druga pomoć. (...)

S pukovnikom Sulejmanom Filipovićem imao je neki kontakt — ako se ne varam — drug Uglješa Danilović, a s potpukovnikom Kazimirom Poje bio je povezan Jovo Stojanović. — Pomenuto je da treba stupiti u vezu s artiljerijskim podoficirom Faleskinijem (čini mi se da mu je bilo ime Branko), kao i nastaviti vezu s nekim mladim avijatičkim oficirima iz Rajlovca, s kojima je već bio povezan drug Branko Španac. To su bili poručnici: Mustafa (»Mićo«) Radaslić, Enver Rezaković i još dvojica, čijih se imena sad ne sjećam. — Kako je izgledalo da iz razloga konspiracije ne bi trebalo ići s ovom akcijom odviše u širinu, zaključeno je da, za prvo vrijeme, ja preuzmem vezu s Faleskinijem, kao i s oficirima iz Rajlovca, a da onda poslije stupim i u vezu s K. Pojem i eventualno S. Filipovićem. Čim prikupim neke korisne podatke,

treba da ih dostavljam na određeno mjesto: trebalo ih je donositi (to je dogovoreno kasnije — čini mi se) u stan ing. Veljka Vukovića, koji je bio u prizemlju jedne zgrade blizu Tvrtkove ulice. U istoj zgradi je u mansardnom stanu stanovao drug Avdo Humo s drugaricom Olgom, i sa njima sam se povremeno viđao.

Dva-tri put sam imao s drugom Avdom sastanke koji su se odnosili na rad s avijatičarskim oficirima iz Rajlovca. Jednom smo, u vezi s tim, održali i zajednički sastanak — na kome je bio i drug Tempo — u stanu Envera Rezakovića u Hajduk-Veljkovoj ulici.¹²

Pukovnik Sulejman Filipović, aktivni oficir bivše jugoslavenske vojske, bio je u to vrijeme komandant 7. domobranske pješačke pukovnije sa štabom u Sarajevu,¹³ a potpukovnik Kazimir Poje radio je u intendanturi 3. domobranskog zbora i imao uvid u brojno stanje, raspored i pokrete domobranskih jedinica na cijelom teritoriju Trećeg zbora.¹⁴

Pravo prezime Branka Španca, člana KPJ i dobrovoljca španske republikanske armije, bilo je Spasić, a sa Galebom je od vazduhoplovnih oficira u Rajlovcu osim Envera Rezakovića i Mustafe Radaslića direktno saradivao i Vlado Janković i natporučnici iz protivzračne artiljerije Branko Vegar i Dragutin Sopčić.¹⁵

Inž. Veljko Vuković, u čiji je stan inž. Galeb donosio prikupljene obavještajne podatke, bio je predratni član KPJ.

Obavještajne veze u domobranstvu tzv. NDH nisu bile jedine kojima je NOP u Sarajevu raspolagao.

»Imali smo veze i sa policijom« — zapisao je Avdo Humo. — »Iz policije smo dobijali i originalne propusnice. Naš najbolji saradnik bio je visoki funkcioner u policiji — pravnik Arif Balta (umro je poslije rata). Policija ga je kasnije otkrila i poslala u logor. U početku smo mu davali i nešto novaca, a kasnije je radio dobrovoljno.

Postojala je i veza sa policijskim stražarima koji su radili po zatvorima i čuvali zatvorenike. Od njih smo saznavali šta se dešava u zatvoru i kako se ko drži.«¹⁸

O Arifu Balti malo drukčije svjedoči Šemsudin Šemso Dizdar »Strateg«, mlađi brat Ahmeda Dizdara, vlasnika brijačnice zvane »Konzulat« na sarajevskoj Baščaršiji, koja je do sredine marta 1942. godine bila važan

punkt ilegalnih partijskih veza. On kaže da ga je u jesen 1941. godine Dane Olbina zadužio da među policijskim činovnicima koji dolaze u Ahmedovu brijačnicu pronade nekoga ko bi mogao da nabavlja propusnice i legitimacije za ilegalce NOP-a i dodaje:

»Ocijenili smo da bi bilo najbolje kada bi za ovaj posao mogli pridobiti Arifa Baltu. Bio je pravnik, Mostarac, koji se još prije rata zaposlio u Upravi sarajevske policije kao policijski pristav. Poslije stvaranja tzv. NDH, ustaške vlasti su ga postavile za zamjenika ravnatelja Sarajevske policije, a bio je odgovoran za kriminal i poslove na izdavanju legitimacija i propusnica. Još od zaposlenja u Sarajevu, Balta je često navraćao u »Konzulat«, pa smo se dobro upoznali, a sa Ahmedom se i sprijateljio. Odavao je utisak čovjeka koji je, osim vjerskog opredjeljenja, bio politički nezainteresovan, ali revnosan službenik. To, kao i činjenica da je opšta politička situacija, a posebno situacija na sovjetsko-njemačkom ratištu, bila u to vrijeme nepovoljna, onemogućila nam je da mu otvorenije pridemo sa zahtjevom za saradnju. Stoga smo, u početku, iskoristili njegovo prijateljstvo sa Ahmedom i tražili poneku legitimaciju ili propusnicu za naše prijatelje, poznanike, muhadžire i si. Kasnije smo se osmjelili i tražili ta dokumenta 'za neke naše prijatelje Srbe i Jevreje', i opet nam je nabavio. Zapazili smo da bi rado primio novac za usluge koje nam čini. Od Partije sam, preko Dane Olbine, dobio novac da mu uručim kao nagradu za učinjene usluge, uz obrazloženje da mu taj novac šalju naši prijatelji koji su dobili legitimacije ili propusnice. Usluge ove vrste, ali sve više za novac, učestale su i trajale sve do mog i Ahmedovog hapšenja polovinom marta 1942. godine. Na ovaj način smo dobili veliki broj legitimacija i propusnica. Baltu su, u jednoj kasnijoj provali u Sarajevu, otkrile ustaše i optužile za saradnju sa NOP-om, iako je on usluge činio, u početku, više iz prijateljstva i poznanstva sa Ahmedom i sa mnom, a kasnije više za novac. Osuđen je i odveden u koncentracioni logor, Jasenovac. Poslije rata držao se lojalno u odnosu na naš pokret.«¹⁷

A sam Dane Olbina, 1941 — 1942. član Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu, potvrđuje navode Šemsudina Dizdara i obrazlaže značaj »saradnje« s Baltom:

»Izrada legitimacija i propusnica za kurire i kadrove koji su putovali u unutrašnjost ili za par-

tijske kadrove koji su preko Sarajeva odlazili u druge krajeve zemlje, vršena je u tzv. Finoj tehnici Pokrajinskog komiteta, a bila je povjerena Josipu Sigmundu, tehničaru. Njega je držao na vezi Avdo Humo. Sigmund je to radio u garsonijeri, u Fra-Jukića ulici. Taj posao obavljao je veoma stručno, ali, ipak, mogla se uočiti razlika između pravih propusnica i legitimacija i onih koje je on izrađivao. Da nisu prave, moglo se lako utvrditi kontrolom djelovodnog protokola u policiji, jer je na izrađene propusnice i legitimacije proizvoljno stavljan datum i broj protokola. Stoga je trebalo pronaći način da se dobijaju originalne, bjanko propusnice i legitimacije sa danom izdavanja propisno zavedenim u policijski protokol. Nakon dužeg traganja uspjeli smo i to riješiti. Takve legitimacije i propusnice dobijali smo preko Šemse Dizdara, od zamjenika šefa sarajevske policije Arifa Balte. On je, inače, za novac sve prodavao, naročito propusnice. Pošto ga je policija kasnije otkrila, bio je odveden u koncentracioni logor. Tek poslije rata, Balta je saznao da je i nama prodavao legitimacije i propusnice.«¹⁸

»Imali smo veze i sa glavnom poštom u kojoj je radio dobar komunist, Krvavac« — kaže Avdo Humo. — »On je sa partijskom ćelijom vršio prislušnu službu i bio direktno vezan sa članom Gradskog komiteta Vladom Perićem. Njihova prisluškivanja su često bila vrlo dragocjena za nas. Prisluškivana je policija koja je vodila međusobne razgovore i razgovore sa raznim ustaškim institucijama. Tako smo dolazili do važnih informacija.«¹⁸

O jednom sarajevskom partizanskom obavještajnom punktu u svojim sjećanjima govori i Nikola Cvijetić, koji je došao na ilegalan rad u Sarajevo u ljeto 1941. i preko Avde Hume »Kulturnog« povezao se s članom Mjesnog komiteta Danom Olbinom. On kaže:

»Naš obavještajni punkt nalazio se u kafani Mate Franičevića. Kafana je bila na pogodnom mjestu u Kranjčevića ulici u neposrednoj blizini vojnog logora. U kafanu su dolazili njemački vojnici, ustaše, domobrani, policajci i radnici iz piro-tehnike i ciglana. Stalni gosti kafane su bili Ante Bobetić — ustaški povjerenik za špediciju i Joco Ivanović, građevinski preduzetnik. Ta dvojica su inače imali veliki utjecaj u gradu. U kafani, uz piće, svi su komentarisali mnoga pitanja i razne do-

gađaje. Mi smo te komentare i razgovore vješto koristili preko Mate i žene njegovog brata Anke, koja je stalno radila u kafani. Ona nas je upozoravala kojih se ljudi moramo čuvati i obavještavala kada vrše racije i blokade pojedinih ulica i kvartova.«²⁰

A ratni sekretar sarajevskog Mjesnog komiteta KPJ Olga Marasović napisala je poslije rata o obavještajnom radu nekih partijskih aktiva i, posebno, o Džemalu Džemi Krvavcu:

»Na određenim punktovima i u ustanovama gdje nije bilo partijske ćelije postojali su partijski aktivni, sastavljeni od članova Partije i bliskih simpatizera. Takvi aktivni su postojali u Željezničkoj direkciji, Pošti, Opštinskoj upravi, Elektrani i si. Njihovo djelovanje, osim opšteg političkopropagandnog rada i sakupljanja materijalne pomoći, bilo je usmjereno i na druge zadatke, vezane za rad tih ustanova. Tako je aktiv Pošte obavještavao Mjesni komitet o svim interesantnim depešama koje su stizale iz Zagreba i drugih gradova NDH. Džemo Krvavac je rukovodio partijskim aktivom u Pošti. Kako je Pošta radi održavanja telefonskih vodova, morala biti snabdjevena sekcijским kartama svog područja, Džemo je snabdijevao partizanske jedinice svim potrebnim sekcijским kartama. Preko aktiva Direkcije željeznica, dobivane su informacije o transportima neprijateljskih trupa, transportima uhapšenih za logore. Preko aktiva u Elektrani, mogle su se, u datom momentu i prema potrebi, ostaviti bez svjetla pojedine četvrti grada i si.«²¹

U pismu poslanom Titu deset dana nakon njegova povratka s Romanije u Sarajevo, 24. januara 1942. godine, Svetozar Vukmanović Tempo je napisao:

»U Zagrebu su opet neke provale. Pale su neke drugarice koje su držale vezu sa Sarajevom. Pala je i drugarica koja je bila ovdje kao kurir, pa kad je došla u Zagreb, uhvatili je na stanu kod drugarice koja je bila poslala — na zasjedi. Mi smo ovdje preduzeli sve mjere da se eventualno ta provala ne proširi i na nas.«²²

Međutim, preduzete mjere ipak nisu spriječile ono što se zbilo nekoliko dana kasnije a o čemu je Svetozar Vukmanović Tempo 2. februara iste godine pisao Titu:

»Druga stvar koja nas je strahovito pogodila jeste provala iz Zagreba. Tamo su pale drugarice koje su držale vezu sa Sarajevom (Vladova drugarica i još jedna). Neka od njih uveliko provaljuje. Provalila nam je dvije javke u Sarajevu (glavnu i rezervnu). Kako je Kulturni javke dao na onim stanovima koji su bili određeni za stanovanje drugova iz PK i koji su samo u tu svrhu bili namijenjeni, to smo sada ostali bez stanova. Za malo pa da nijesmo popadali. Kulturni. Zahvaljujući samo gluposti policlji smo uspjeli da izmaknemo. Iz Zagreba su nam javili da su pale te dvije drugarice i mi smo promijenili bili javke i evakuisali stanove. To je trajalo desetak dana, pa su nam iz Zagreba javili da se više ništa ne plašimo, da se drugarice dobro drže i da će nam uputiti kurira sa poštom za Vas kroz 2 dana. I zaista kroz dva dana dolazi jedan čovjek na staru glavnu javku, ali ga ovaj nije primio, pošto smo mu bili kazali da više niko neće dolaziti. Istoga dana poslije podne dolazi isti čovjek na rezervnu staru javku i ovaj ga primi. (Ovo je učinio protivno naređenju). Taj čovjek ~~X¹⁰ je bio agent~~ zatražio je da ga hitno povežu sa Kulturnim jer mu mora lično predati jedno pismo. I zakažu tačno vrijeme (kroz 20 min.) kada imaju da se nađu sa Kulturnim. Kad je javka to javila Kulturnom. Kulturni naredi da svi objegnu itakose syi spasu. Agenti su kasnije upali u stan i pravili zasjede, a i na drugi stan gdje sam ja stanovao. Uхватili su tako na stanu 2—3 druga a među njima, kako izgleda, i druga koji je držao vezu sa oficirima. Na taj način pogubili smo sve veze sa oficirima i tek ih uspostavljamo novo.«²³

Ko su bile »drugarice koje su držale vezu sa Sarajevom« i šta se, zapravo, dogodilo u Zagrebu i Sarajevu potkraj januara 1942. godine?

U Zagrebu su na kraju decembra 1942. godine uhapšeni Zlatajjević (»Vladova drugarica« tj. supruga Vladimira Popavića, delegata CK KPJ u Hrvatskoj) i Anka Ankica Sertić »Cincipinka«, član Mjesnog komiteta KPH u Zagrebu. Zlata Šegvić se na policiji dobro držala, ali je Cincipinka, koja je u Zagrebu radila u tehničkom aparatu CK KPH²⁴ zajedno s profesoricom Zlatom Šegvić, Hanom Pavelić i Milanom Hupertom, ubrzo nakon hapšenja »propjevala«, tj. sve priznala.

Vera Jurić, kurir Centralnog komiteta KPH, pribilježila je 19. decembra 1942. godine u svoj dnevnik da se

srela s Hupertom, a tri dana kasnije, 22. decembra, zapisala je:

»Danas mi nitko nije došao na vezu. Ni Cincipinke nema. U banku mi je došla Hana Pavelić. Uhapšeni su Hupert i Cincipinka i čini se da provaljuju. Treba biti oprezan...«²¹

A 28. decembra je zapisala:

»Danas sam došla na vezu Doktoru (Vlado Popović) biciklom. Zgodno je to kako s biciklom prolaziš lakše. Nekako te i ne primijete. Baš je vraški hladno. Doktor mi je kazao da Cincipinka i Hupert, navodno, 'pričaju'...«²²

Cincipinka — u čijem policijskom kartonu piše da je »uhićena 23. XII. 41.«(!) — ispričala je ustaškoj policiji sve što je znala, pa je, između ostaloga, odala i »dvije javke u Sarajevu« za koje je saznala dolazeći u Sarajevo kao kurir CK KP Hrvatske.²⁷ Prva i glavna javka bila je kolonijalna radnja Josipa Pajića »Maltara«, koja se nalazila u glavnoj ulici (danas Ulica maršala Tita), nedaleko od Alipašine džamije. Osim toga što je radnja služila kao javka, i njegov stan u ulici Kranjčevića, stepenište br. 4, bio je jedan od najsigurnijih stanova za sklanjanje ilegalaca. Kod njega se nakon bjekstva iz ustaškog zatvora skrivao Nisim Albahari, a tu su odsjeli i Ivo Lola Ribar, Edvard Kardelj i Ivan Maček kada su u januaru 1942. godine iz Vrhovnog štaba sa Romanije krenuli u Zagreb.

Druga, rezervna javka bio je stan inž. Veljka Vukovića na Marijin-dvoru, u Ulici Kralja Tvrtka 11c. Osim javki, Ankica Sertić Cincipinka je provalila i Olgu Marasović, s kojom se slučajno jednom prilikom sreća u Zagrebu, u stanu sestara Ljubice, Nevenke, Dragice i Katice Filipović, a inače su bile stare, predratne poznanice iz Bijeljine.²⁸

Ustaše su s policijskim organima i oružnicima blokirali Marijin-dvor. Međutim, neposredno ugroženi su se, zahvaljujući pravovremenom obavještenju CK KPH, navrijeme sklonili. Ostavši u prvi mah praznih ruku, policija je odlučila da kompromitovane adrese javki stalno kontroliše, sačeka dolazak inž. Veljka Vukovića i preko njega pokuša da dođe do »glavnog čovjeka Partije« u Sarajevu.²⁹

I Josip Pajić je obaviješten o provali: javljeno mu je da zatvori radnju i prijeđe u drugi stan, a potom, zajedno s Veljkom Vukovićem, krene u partizane.³⁰

Prema navodima Avde Hum ^Kulturnog, Veljko Vuković se u drugoj polovini januara nalazio na službenom putu, pa nije mogao biti upozoren da ne prima nikoga ko mu s ugovorenom lozinkom dođe kao kurir iz Zagreba.

Istog dana kada se inž. Vuković vratio u Sarajevo u njegov je stan, rano popodne došao nepoznati čovjek i s ispravnom mu se lozinkom predstavio kao zagrebački kurir. Tražio je da ga poveže s glavnim čovjekom Partije u Sarajevu kome treba da preda poštu i prenese usmene poruke. Inž. Vuković je pristao i dogovorio se s nepoznatim da malo kasnije ponovo dode k njemu u stan.

Kada je »zagrebački kurir« otišao »da donese poštu upućenu iz Zagreba«, ³¹ Vuković se popeo na četvrti sprat zgrade u kojoj je stanovao i u garsonijeri u kojoj je ilegalno živjela supruga Avde Hume, Olga, našao Avdu, kome je odmah bilo jasno da je »zagrebački kurir« zapravo agent ustaške policije... Obojica su odmah napustila kuću. Nekoliko dana kasnije inž. Vuković je otišao u partizane, gdje je preuzeo dužnost člana Okružnog komiteta Partije za teritorij partizanskog odreda »Zvijezda«. (Maja 1j)42. jgodine Veljka Vukovića su ubili četnici.)³²

Iste večeri kada su Avdo Humo i Veljko Vuković napustili kuću u kojoj su stanovali na vrata inž. Vukovića pozvonio je »drug koji je držao vezu sa oficirima«, profesor Branko Galeb...

Branko Galeb je bio teški plućni bolesnik, primao je obostrani pneumotoraks, ali je ipak, osim predavanja koja je kao profesor držao u Trgovačkoj akademiji, u popodnevnim časovima davao i instrukcije iz matematike kćerki dra Huga Gördesa (Gerdes), njemačkog generalnog konzula u Sarajevu, koji je — usput rečeno — još prije rata na području Bosne i Hercegovine obavještajno radio za Abver!³³

O svom dolasku u stan Veljka Vukovića Branko Galeb je napisao:

»Došao je kraj januara 1942. — Jedne večeri sam umoran odlazio sa instrukcije i uputio se prema Marijin-Dvoru da odnesem neke podatke (koji su bili šifrovani na ceduljici i nalazili se u mom novčaniku) u stan inženjera Veljka Vukovića. Već sam ranije nekoliko puta svraćao u ovaj stan, pa sam i sada mirno pozvonio, ne sluteći ništa zlo. Pao sam u klopku jer su u stanu već bili agenti us-

taške policije, dok se Veljko (kako sam kasnije saznao) na vrijeme bio sklonio (čini mi se, u jedan stan na Crnom Vrh). Uhapsili su me i odveli u jedan zatvor kod Vijećnice ('Hasan-Kula').« ³⁴

Ustaška policija nije mogla profesor Galebu da dokaže da je nekom ilegalnom komunističkom linijom povezan s Veljkom Vukovićem i on je desetak dana kasnije, na intervenciju njemačkog generalnog konzula Gerdesa, pušten iz zatvora.

Zahvaljujući pravovremenom obavještenju o zagrebačkoj provali što ga je Avdo Humo primio iz Zagreba, sarajevska je partijska organizacija slanjem na oslobođeni teritorij inž. Veljka Vukovića i Josipa Pajića, čije je adrese kao javke Cincipinka jedino znala, izbjegla teški udarac koji joj je pripremala i pokušala da nanese ustaška policija. A puštanjem iz zatvora profesora Branka Galeba policija je izgubila i posljednju mogućnost da iskoristi Cincipinkinu izdaju u borbi protiv sarajevske partijske organizacije.

0 zbivanjima u Sarajevu Svetozar Vukmanović Tempo je 12. februara 1942. godine ponovo izvijestio Tita:

»Situacija ovdje, poslije svih onih hapšenja, progona i provala, znatno se poboljšala. Iz ove hajke izašli smo relativno dosta dobro, kako smo mogli proći da je policija imala malo više iskustva. Sve je to naravno bilo moguće usljed organizacione zbrke u pogledu održavanja veza koja je postojala ovdje u Sarajevu. Javke za Zagreb su davane na stanove za stanovanje, tu (je) upletena i vojna linija (drug koji je održavao vezu sa vojskom pao je na stanu koji je služio kao javka za Zagreb a gdje je stanovao i Kulturni i pari. org. itd.) Pa ipak, zahvaljujući nespretnosti policije, nismo imali težih gubitaka, upravo policija je ostala uglavnom praznih šaka. Naravno da smo sada odmah preduzeli mjere da se sve te tehničke veze odvoje od part(ijske) org(anizacije), vojne linije i dr. i da se učvrste.«³⁵

1 dalje, o naporima da se obavještajni rad uprkos svemu obnovi i organizaciono učvrsti:

»Uveo sam sada još jednog druga u taj rad i sada mislim da čitav taj rad postavim na čvršću organizacionu osnovu i tako u kratko vrijeme osposobim to rukovodstvo za samostalan rad.

Podaci koje sam prikupio od njih dosada ne-

maju neke naročite važnosti. (...) Ja sam ti pisao u prošlom pismu da bi trebalo da izađem iz Sarajeva i u tvom pismu vidim da se ne slažete za sada. Ja svakako ne bih izašao dok ne uredim tu vojnu liniju i kanale, te prema tome situacija mi je nalagala da ostanem još u Sarajevu.«³⁶

Dva dana kasnije, 14. februara, Svetozar Vukmanović Tempo ponovo piše Titu i između ostaloga kaže:

»... sada ja i Kulturni idemo na teren Istočne Bosne. Samo ćemo ostali ovdje još 3—4 dana dok konačno ne učvrstim i vojno rukovodstvo, o čemu sam ti javio u prošlom pismu. Kao što sam ti javio u prošlom pismu, ovdje je reakcija malo popustila. Zahvaljujući vašim akcijama gore, i oficiri su se malo po malo opet počeli ohrabrivati. Obadva pukovnika obećali su da se sastanu sa mnom i da drže stalan kontakt sa nama. Postavio sam u zadatak da prodremo u te njihove krugove, jer svaki od njih ima po nekoliko oficira uz sebe. Sa njima sam se trebao sastati u toku jučerašnjeg dana, ali zbog izvjesnih tehničkih razloga odložismo za sutra. Za ova 3—4 dana svršiću sa njima i postaviti malo solidnije vojničko rukovodstvo, pa ću otići na teren.«³⁷

»Obadva pukovnika« o kojima Tempo piše bili su Sulejman Filipović i Kazimir Poje. A kako je tekao proces učvršćivanja »vojneUmje i kanala«, proces iz kojega je proizišao konačno formacijski uobličen sarajevski Vojno-obavještajni komitet, objasnio je njegov sekretar Branko Galeb u već citiranom pismu iz 1969. godine:

»Nakon desetak-petnaest dana apstinencije u obavljanju mojih obavještajnih zadataka poslije hapšenja i zatvora iz kojeg sam se nekako izvukao, zatekao sam jednoga dana, kada sam se vratio kući (mislim da je to bilo u drugoj polovini februara 1942.), drugove Tempa i Avdu Huma koji su me čekali radi daljih dogovora. Nakon kraćeg razgovora o svemu što mi se desilo, drug Tempo je izložio stav da veze na vojnoj liniji sa domobranskim oficirima koje smo dotada imali, treba još pojačati i da radi toga meni treba za pomoć dodati još dva druga kako sve te veze ne bih sam održavao. Za to su bili određeni inženjer Julije Stipetić i sudija Ismet Milavić.— Nakon ovoga načelnog dogovora, održan je (mislim, krajem februara) sastanak u stanu ing. Deska Bukvića u Hajduk-Veljkovoj ulici na kome je, osim drugova Tempa, Avde i mene, bio i ing. Stipetić, koga sam

tada upoznao. Dogovoreno je da Stipetić preuzme od mene veze s oficirima iz protuavionske jedinice (sa dočasnikom Faleskinijem, nadporučnikom Sopčićem i nadporučnikom Vegarom), Milavić sa višim oficirima Suljom Filipovićem i Kazimirom Poje, dok bih ja zadržao vezu sa oficirima iz Rajlovca i imao bih zadatak da kao sekretar ove grupe skupljam sve podatke i dalje ih dostavljam (preko drugarice Olge Marasović) za Vrhovni štab.«³⁸

O članovima sarajevskog Vojno-obavještajnog komiteta: profesoru Branku Galebu, sudiji Okružnog suda Ismetu Milaviću i direktoru sarajevske plinare inž. Juliju Stipetiću Avdo Humo je napisao da su bili »nepoznati policiji kao komunisti, a pored toga imali su smisla za taj posao. Radili su ga svesrdno i sa punom ozbiljnošću, ulivajući autoritet i domobranskim oficirima.«³⁹

Dvadesetog februara 1942. Tempo je, neposredno prije odlaska na oslobođeni teritorij u selo Srednje, gdje se nalazilo sjedište Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Glavnog štaba NOV i DV za BiH, poslao Titu u Foču svoj posljednji izvještaj iz Sarajeva. Obavijestivši Tita, pored ostaloga, i o tome da su neki njemački oficiri, koji su »popravljali... zube kod jednog našeg simpatizera«, zatražili »da im kako bilo svrši posao« jer »odmah moraju da putuju za Beograd«, Tempo piše:

»Po vojnoj liniji rad ne ide onako kako je izgledalo da će ići. Obadva pukovnika odbila su da se sastanu sa mnom. Prvo su kazali ovim drugovima koje sam poslao do njih da hoće da se sastanu i odredili dane kada treba da se sastanemo. Ali prvi se pokolebao i poslao dan prije do tog našeg druga poruku da neće da se sastane sa mnom. Ovaj drug je odmah otišao do njega da vidi šta je sa tim. On mu je odgovorio da on hoće prvo da sazna ko sam ja i da se lično uvjeri da sam pošten čovjek. Kada ga je ovaj upitao kako on to misli da se lično uvjeri, on mu je odgovorio da hoće lično da ga poznaje. U istom smislu bilo je i sa drugim pukovnikom, samo što me je više zavlacio odgađajući sastanke da bi mi na kraju isto odgovorio. Stvar sa mladim oficirima već je bolja. Samo i oni se još uvijek plaše povezivanja sa drugim oficirima koji su njihovi školski drugovi. Međutim ima u oficirskom koru puno oficira koji su neprijateljski raspoređeni prema ustašama i jug(oslavenski) ori-

jentisani a koji su prilično povezani baš za ova dva pukovnika. Zato smo ovdje formirali rukovodstvo za rad među oficirima i podoficirima, u koje su ušla tri druga koji su poznati u čaršiji i koji će zadovoljiti sve zahtjeve tih oficira. Njima je stavljeno u dužnost da se čvrsto povežu i to lično sa svim tim oficirima, da organizuju dobro obavještajnu službu, da dobiju što više municije i oružja od njih i da na svaki način organizuju preko oficira i rez(ervnih) oficira na terenu prelazak na stranu partizana. Sekretar vojnog rukovodstva izvještavaće vas direktno i redovno. Njegovo partijsko ime je Omer. Osim toga stavljeno je u zadatak i čitavoj part(ijskoj) org(anizaciji) povezivanje sa oficirima preko svojih ličnih veza i dobavljanje municije.«⁴⁰

»Partijsko ime Omer« imao je Branko Galeb. O mjerama prije polaska iz Sarajeva na oslobođeni teritorij Avdo Humo je poslije rata napisao:

»Kurirske stanove i veze sa ostalim gradovima u BiH, kao i sa Zagrebom, predali smo Olgi Marasović, sekretaru Gradskog komiteta, a veze i kanale sa okolnim partizanskim odredima Dani Olbini, članu Gradskog komiteta. Vojno-obavještajni centar smo povezali preko profesora Galeba direktno sa dvojicom kurira Glavnog štaba, i Pokrajinskog komiteta: Mustafaom Dovadžijom i Avdom Hodžićem, koji su stalno komunicirali sa Sarajevom. U slučaju hitnosti i izuzetne važnosti, jedan od dvojice kurira predavao bi informaciju Olgi Marasović ukoliko Galeb ne bi bio u Sarajevu. Ovo dvoje članova Gradskog komiteta kojima smo predali sve veze namjeravali smo da zamijenimo sa dvojicom drugova koje bismo poslali iz partizana, s tim da Olga Marasović ostane i dalje u Sarajevu kao sekretar Gradskog komiteta.«⁴¹

Dvadeset dana nakon odlaska Svetozara Vukmanovića Tempa i Avde Hume na oslobođeni teritorij dogodilo se ono što je Olga Marasović u pismu Centralnom komitetu KPJ i Vrhovnom štabu u Foči opisala riječima:

»Kurir Kigi, napravio je strašnu izdaju. Premda smo vas u dva pisma opomenuli na njegove negativne karakteristike, poslali vam drugog druga da ga koristite za te poslove, Kigi je i dalje bio kurir i nosio svu poštu. Pošta koju ste poslali po njemu nalazi se kompletna u policiji zajedno sa nekom privatnom poštom. Izdajnika vode po

ulicama i hapse sve ljude koje je on poznao, a znao ih je mnogo.«"

Navode Olge Marasović potvrdio je i Svetozar Vukmanović Tempo u pismu koje je 2. aprila 1942. godine poslao Vrhovnom štabu:

»Iz Sarajeva izašao je drug Perić, sekretar rukovodstva, i saopštio mi je da kurir koji je pao nije bio uopšte određen za tu dužnost. Štaviše, rukovodstvo je dva puta pisalo vama da se taj kurir uopšte ne upotrebljava. Ja se sjećam da, kad smo određivali kurire, prilikom reorganizacije koju sam izvršio, (da) se nije uopšte uzimao u obzir taj kurir, jer su svi kazali da je nepovjerljiv i nepouzdan... Po izvještajima koje je drug Perić donio, svi se drugovi dobro drže i M.O. se sređuje.«"

»Perić* kojega Tempo spominje jest Vladimir Perić Valter, Ro~Jije tada bicTclarfsarajevskog Mjesnog komiteta KPJ, a M.O. je kratica za Mjesnu organizaciju. Podatak da se »drugovi dobro drže« i da se »M.O... sređuje«, nažalost, nije bio tačan.

Padom kurira Kigija u ustaške ruke počela je velika policijska provala u redove sarajevske partijske organizacije. Pohapšeno je mnogo komunista, članova Partije i SKOJ-a i još više građana, pristaša NOP-a, koji su na razne načine sudjelovali u njegovu ilegalnom radu.

A kako je sve počelo?

Kurir Vrhovnoga štaba i CK KPJ Arsenije Jovanović Kigi uhapšen je 12. marta 1942. godine oko osam sati uveče." Došavši iz oslobođene Foče u Sarajevo, umjesto da odmah odnese poštu u stan Tempove supruge Olge Nakić_Male^_on je pošao svojoj kući u ulici Bistrik medresa broj 11. Na putu ga je presrela patrola, jer je počeo policijski sat, i uhapsila. Isto veče, u toku prvih saslušanja, Kigi je ispričao sve što je znao i pristao je na saradnju s ustaškom policijom. No, svojom izdajom nije otkupio glavu: kasnije su ga odvezli u logor, najprije u Njemačku, a zatim u Norvešku.

Sutradan ujutro, 17. marta, ustaški su agenti krenuli s Kigijem po čaršiji da obidu mjesta gdje su se ilegalci sastajali, predavali ili primali razne poruke, materijal i si. Najprije su navratili u »Ambasadu« — kafanu porodice Grebo, i Kigi je od Azre, koja je vodila kafanu, zatražio da ga hitno poveže »sa Vladimirom Perićem Valterom ili nekim drugim«. Azra mu je rekla da sačeka i otrčala do »Konzulata« — brijacke radnje Ahmeda Dizdara, gdje je zatekla Džemala Džemu Muminagića, člana Mjesnog komiteta, i rekla mu da Kigi traži vezu." Muminagić je odbio taj kontakt i napustio »Konzulat« u

koji su ubrzo upali policijski agenti. I Muminagić i Azra uspjeli su da pobjegnu. Ustaše su uhapsile braću Ahmeda i Šemsu Dizdara i kalfu Ismeta Handžića..." Pošto je oko Kigija brzo uočen veći broj policijskih agenata, njegova je izdaja bila svakom jasna i policijska akcija nije postigla željeni i očekivani efekat. Muminagić se brzo našao s ostalim članovima Mjesnog komiteta, koji su već bili saznali za Kigijevu izdaju.

Kigijevom provalom uhapšeno je 13. i 14. marta oko pedesetak Sarajlija, među kojima i jedanaest članova Partije i SKOJ-a. Unatoč tolikom broju uhapšenih, zahvaljujući brzom reagovanju i preduzetim mjerama, te dobrom držanju uhapšene Olge Nakić i člana Mjesnog komiteta Adila Grebe, provala je zaustavljena" i Olga Marasović je 27. marta 1942. godine mogla da javi Titu:

»Izdajnika još vodaju po gradu ali do sada nije uspio doći do novih žrtava. Preduzeli smo sve mjere da nam ljudi ne padaju. Naši drugovi u zatvoru drže se odlično. To se naročito odnosi na jednog druga iz MK i drugaricu koja je držala kurire (riječ je o Adilu Grebi i Olgi Nakić — primj. autora)... Organizacija je u toku sređivanja i nadamo se, ukoliko ne bude nekih nepredviđenih događaja, da ćemo stvari potpuno kontrolisati...«⁵⁰

Prilike su, ipak, za desetak dana izmakle kontroli jer je došlo do neočekivanih i »nepredviđenih događaja«: do nove, još teže izdaje nego što je bila Kigijeva!

Riječ je o Savi Bogdanoviću. O njemu je Džemal Muminagić, poslije rata napisao i sljedeće retke:

»Prvog aprila 1942. godine uhapšen je u svom stanu Savo Bogdanović, radnik — bravar u Sarajevskom vodovodu, član Mjesnog komiteta KP i rukovodilac Mjesnog odbora Narodne pomoći, glavni vinovnik ove — jedne od najvećih provala i izdaja u partijskoj organizaciji Sarajeva u toku rata. U septembru 1941. godine je kandidovan, a nakon dvadesetak dana i primljen u Partiju. Petog decembra 1941, na sastanku MK KP, saopšteno mu je da je član tog najvišeg partijskog tijela u gradu. Tu mu je povjereno i rukovođenje Narodnom pomoći.«⁵¹

Premda je znao da ga Kigi poznaje, Savo se nije pridržavao direktive "Komiteta da se povuče u ilegalnost. Naprotiv, on je došao u svoj stan u kojemu je 1. aprila 1942. godine i pao u ruke ustaške policije. Za razliku od

većine aktivista i simpatizera NOP-a pohapšenih zbog Kigijeve izdaje, Bogdanović se veoma brzo pokolebao i pristao na saradnju s policijom. Njegova je izdaja bila još teža nego Kigijeva: u toku aprila pohapšeno je i kasnije otpremljeno u logore oko tri stotine Sarajlija i Sarajki. Između ostalih, u ruke ustaške policije pala je 16. aprila, u trenutku kada se spremala da izađe na oslobođeni teritorij, i Oiga Marasović.⁵² Njeno hapšenje imalo je pogubne posljedice za sarajevski Vojno-obavještajni komitet.

Zašto?

To objašnjava sekretar komiteta Branko Galeb:

»U međuvremenu je došao zahtjev od Vrhovnog štaba (prenijela mi je drugarica Olga Marasović) da im se dostavi izvještaj o stanju naših veza s domobranskim oficirima. Napisao sam taj izvještaj, izloživši sažeto, ali potpuno stanje i karakter svih naših veza koje smo tada održavali nastojeći ujedno da pojedina imena po mogućnosti šifrujem. U tome sam mogao samo djelomično uspjeti jer za ovo nismo imali detaljniji dogovor, a stvar je bila hitna. — Izvještaj, koji sam naslovio na druga Tempa, predao sam drugarici Olgi Marasović u jednom stanu u Dobrovoljačkoj ulici (ili možda u Skenderiji?) iz koga se ona spremala da zajedno s Vukicom Princip izađe na oslobođenu teritoriju i ponese sa sobom veći svežanj pošte, a s tim i ovaj izvještaj.

U to vrijeme (prva polovina aprila 1942.) bio je već uhapšen naš saradnik Julije Stipetić. Stipetić je ranije bio zadužen za skupljanje Narodne pomoći, a njega je, kao i veći broj drugih, u vezi s tim odao — čini mi se — Savo Bogdanović koji je, u ovo vrijeme, bio u zatvoru. Stipetić nije davao na saslušanju nikakva iskaza o našem radu sve dok ga nisu o tome počeli ispitivati. A povod za to dobili su u mom izvještaju koji su našli u svežnju pošte koja je zaplijenjena kod drugarice Olge Marasović i Vukice Princip prilikom pokušaja njihovog bijega. U tom izvještaju je bio i prilog: čitav spisak odziva i lozinki za cijeli mjesec april za sve straže na prilazima Sarajeva. (Ove je podatke Stipetić bio dobio od nadporučnika Sopčića.) Ubrzo, pošto je ovaj izvještaj zaplijenjen, ispitali su Julija Stipetića, od koga su saznali dovoljno podataka tako da smo brzo bili u zatvoru i ja i Ismet Milavić, a i pojedini domobranski oficiri redom. Lična stradanja i fizičke muke na saslušanjima, koje je

kod ovoga čovjek morao podnijeti, nisu ustašama osjetno pomogle. Svi, koji smo bili zatvoreni prilikom ovih hapšenja, uskoro smo bili upućeni (mislim da je to bilo 8. V. 1942.) u logor Jasenovac.«⁵³

Šef sarajevske Djelatne komande (EK) Policije bezbjednosti i službe bezbjednosti (Sipo i SD) SS-majordr Alfred Heinrich (Hajnrih) obavijestio je 17. aprila o hapšenju Olge Marasović⁵⁴ svoga šefa SS-potpukovnika dr Emanuela Schäfera (Šefer), zapovjednika Djelatne grupe Sipo i SD u Beogradu, dostavljajući kopiju akta i novoimenovanom policijskom atašeu u Poslanstvu Trećeg Beicha u Zagrebu SS-majoru Hansu Helmu. Iako taj izvještaj nije sačuvan, iz novog izvještaja što ga je SS-major dr Heinrich 18. aprila dostavio na iste adrese vidi se da je uz njega bio priložen prijepis pisma koje je potpisao Omer i da je Omer ustvari »profesor Galeb iz Sarajeva«, koji je već uhapšen. Heinrich zatim dodaje da je Galeb vlastoručno pisao to pismo i adresirao ga na »Tempa«, Crnogorca, zamjenika poznatog, Tita«, nadajući da je »Pero« koji se u pismu spominje »neki inženjer iz Sarajeva«, da je i on uhapšen i da je priznao, te da »sekretarica organizacije, Olga Marasović, kod koje je pismo nađeno, već dva dana simulira umobolnicu«.

»Profesor Galeb« — javljao je Heinrich — »priznaje da je glavni u organizaciji. On je također imenovao vojničke (hrvatske) veze koje se u pismu više puta spominju. On tereti i vojničko rukovodstvo u Zagrebu. Hrvatska policijska direkcija već je preduzela korake za dalju istragu i danas se očekuje da iz Zagreba avionom stigne čovjek opunomoćen za istragu.«⁵⁴

Dr Heinrich istovremeno obavještava svog pretpostavljenog, SS-potpukovnika Schäfera, da će »i sam pristupiti odgovarajućim dogovorima i saslušavanju, i da će stalno biti o svemu obavještavan«, završavajući svoj izvještaj riječima:

»Profesor Galeb je, uostalom, dugogodišnji kućni učitelj kod njemačkog konzula dra Gördesa, i prije dva mjeseca, kada je već bio uhapšen, bio je pušten na slobodu na osnovu konzulove intervencije.«⁵⁵

Tako je aprila 1942. godine razbijen Vojno-obavještajni komitet Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Branko Galeb i Ismet Milavić prebačeni su poslije kraćeg vremena iz logora Jasenovac u gestapovski logor na Sajmištu, odakle je Galeb odveden u zatvor Gestapa u Beograd, a Milavić u jedan od logora u Norveškoj, gdje je ubijen ili je umro. Galeb je počet-

kom avgusta 1942. godine pušten iz zatvora i kraj rata je dočekao u Beogradu. Inž. Julije Stipetić, je vjerovatno, završio život u nekom logoru u Njemačkoj, ali nedostaju pojedinosti o njegovoj smrti.

On je saslušan, i za vrijeme boravka u Njemačkoj, naročito o svom radu za AM-aparat.^{5e}

Prema sačuvanim dokumentima Ustaške nadzorne službe (UNS), zahvaljujući Kigijevoj i Bogdanovićevoj izdaji, ustaška je policija pohapsila oko tri stotine članova Partije, skojevaca i drugih aktivista i pristaša NOP-a. Bile su provaljene javke u Banjaluci, Mostaru, Tuzli i Zagrebu i prekinute sve veze s partijskim organizacijama u tim gradovima, kao i veze Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, Glavnog štaba NOPO BiH, Vrhovnog štaba i CK KPJ. Sarajevska partijska i skojevska organizacija ostale su bez svojih mjesnih komiteta i bez Odbora Narodne pomoći; a PK KPJ za BiH bez svog Vojno-obavještajnog komiteta: članovi tih organa bili su pohapšeni ili su, da bi izbjegli hapšenje, napustili Sarajevo i prebacili se na oslobođeni teritorij. Tako je ilegalni narodnooslobodilački pokret Sarajeva kraće vrijeme ostao ijez- -svojih rukovodstava!

Sredinom jula 1942, na oslobođeni teritorij istočne Bosne, u selo Šehoviće, gdje se nalazilo sjedište Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH i Glavni štab NOV i DVJ za BiH, došao je Muhamed Sadiković Škrab, sekretar tuzlanskog Mjesnog komiteta, i saopštio da je u Tuzlu stigao kurir iz Sarajeva s porukom da tuzlanska partijska organizacija pošalje od pet do sedam delegata na pokrajinsko partijsko savjetovanje koje će se održati u Sarajevu za dvadesetak dana. Svi su bili zaprepašćeni. Niko u Pokrajinskom komitetu nije imao pojma o takvom savjetovanju!

Bilo je odmah jasno da je to obavještajna igra ustaške policije da se mora hitno intervenisati. Na sjednici Pokrajinskog komiteta odlučeno je, pored ostaloga, da u Sarajevo, s nekoliko partijskih aktivista, ponovo ode Avdo Humo, utvrdi o čemu je riječ, poduzme odgovarajuće mjere i oživi partijski i obavještajni rad u gradu, koji je od aprilske provale bio potpuno zamro. Zadatak te grupe bio je utoliko teži što Pokrajinski komitet od aprila nije imao vezu s gradom; to su mu onemogućavali četnički pučevi do kojih je došlo u partizanskim odredima oko Sarajeva. Neprekidni pokreti i borbe.

S Humom su iz Šehovića potkraj jula, u Sarajevo krenuli Zaga Blažić, Remzija Omanović, Šahin Šahin-

pašić i Mladen Knežević Traktor. U blizini Prače podijelili su se u dvije grupe...

Stigavši u Sarajevo vozom preko Prače, obučen u podromanijskog seljaka — Muslimana i u pratnji Zage Blažić, Avdo Humo se uputio u stan profesora Branka Galeba! Samo je površno znao za veliku aprilsku provalu i nije mu bilo poznato je li u toku nje uhapšen i Galeb. Ako se to i dogodilo, vjerovao je, od tada je prošlo suviše vremena da bi njegov stan još uvijek bio pod policijskom paskom. Bližila se noć i »policijski čas«, pa nije ni imao velik izbor.

U stanu Galebovih Humo je našao Brankove roditelje koji su ga srdačno primili.

Uporedo s obnovom Mjesnog komiteta KPJ tekao je i rad na oživljavanju obavještajne službe NOP-a. O tome Avdo Humo piše:

»Preko Mustafe Avdića, koji je bio rezervni domobranski poručnik, sada sam pokušavao da uspostavim veze sa domobranskom vojskom. Za rad u vojsci bila su određena još dvojica drugova. Drugi čovjek koga sam uveo u obavještajni punkt bio je Agan Bostandžić, a treći, kome sam ranije rekao da će raditi na tom sektoru, bio je Ibro Kapetanović. Tako sam ponovo formirao grupu koja će raditi s vojskom. Formalno ih nisam sastavio kao grupu, nego sam sa svakim od njih držao pojedinačno vezu. Smatrao sam da nije potrebno formirati Vojno-obavještajni komitet dok se ne razgrana rad.

Ova grupa je postepeno počela stupati u vezu sa vojskom, i to najprije preko aerodroma Rajlovac. Ostala su dva oficira letaća koji nisu bili provaljeni u aprilu. Zatim smo stupili u vezu sa još nekim oficirima, i to najprije sa onima koje je znao Avdić, a poslije preko njih sa onima koji su na određen način radili za nas ranije, ali su se pasivizirali zato što je veza bila prekinuta.

Ja sam se sastao sa pukovnikom Sulejmanom Filipovićem, koji je bio izišao iz zatvora. Neko je u aprilskoj provali spomenuo njegovo ime, navodno da je partizanima davao informacije obavještajne prirode, pa su ga ustaše uhapsile." Mnoge intervencije kod vrhova ustaške države izvukle su ga iz zatvora. Osjetio sam da u tom trenutku nije bio spreman da se za bilo koga veže, ali je dao neka imena na koja možemo računati. Prihvatio je da se nalazi sa mnom.«⁵"

Istovremeno se i novoformirani Mjesni komitet (Džemal Bijedić, Adem Buć, Mladen Knežević, Reuf Gološević) aktivirao na obavještajnom planu. Jedan od njegovih članova Mladen Knežević kaže:

»Svi članovi komiteta bili su zaduženi da na neki način uspostave neku vezu u policiji, obavještajnim centrima neprijatelja, neprijateljskoj vojsci i raznim ustanovama, radi upoznavanja sa akcijama i namjerama neprijatelja.(...)

Posebno smo raspravljali o situaciji u neprijateljskoj vojsci, te o načinu političkog rada među njima, kako bi se pridobili vojnici za aktivan rad za NOP, te da bi prikupljali obavještenja o vojnim operacijama koje su planirali njihovi štabovi, oružje, municiju, odjeću, pribavljali propusnice, objave za putovanja i dostavljali podatke o lokaciji vojnih jedinica i slično. U to vrijeme smo imali vezu sa nekim oficirima u domobranstvu.

Raspravljali smo o namjerama policije i obavještajne službe, te smo nastojali da ili ubacimo naše drugove u te službe ili da neke od pripadnika te službe pridobijemo da rade za nas. U većini slučajeva vezivali smo te ljude idejno za NOP, a ne na materijalnoj osnovi. Partijske i skojevske organizacije su se osvrtnale na rad neprijatelja i nastojale saznati za njegove lamjere, pa o svemu su obavještavale Mjesni komitet.«⁵⁹

Početkom oktobra 1942. godine u Sarajevo je, na putu za Vrhovni štab, s Majevice svratio Svetozar Vukmanović Tempo.

»Zadivio ga je sistem veza i obavještajnih informacija« — piše Avdo Humo. — »Parcijalna obavještenja koja sam slao Pokrajinskom komitetu nisu davala sliku kakvu je sada zatekao. Rekao sam mu da mi je Vrhovni štab tražio dva puta izvještaj o njihovim borbama na Majevidici i vojno-političkoj situaciji u tom kraju istočne Bosne. Ja sam od Pokrajinskog komiteta tražio izvještaj i nisam ga dobio.

— Ali sam ga ipak poslao. A evo kako: prikupio sam materijal od domobranskih oficira naših simpatizera, koji pripadaju našem obavještajnom centru, dobio sam iz Tuzle pismo o situaciji na terenu i čitao novine u kojima je pisalo o borbama na tom terenu. Iz svega toga mogao sam izvući određene analize i zaključke i poslati ih Vrhovnom štabu.

— Sada ću ga ja detaljno obavijestiti — odgovorio je Tempo na to.⁶⁰

Ti navodi Avde Hume pokazuju da je partizanska obavještajna služba znala da koristi i klasične metode rada koje su, napokon, od pojave štampe bile i ostale na snazi: da se, prateći pisanje neprijateljskih novina, dođe do korisnih informacija.

Međutim, policija je budno pratila obnovu rada Partije preko svog agenta u njenim redovima: bila je to Nada Vranković, studentica medicine, sekretar partijske organizacije na području Kovačići—Marijin-dvor i član Mjesnog odbora žena antifašistkinja! Ona je bila veoma agilna i preduzetna, tako da je trebalo da postane i član Mjesnog komiteta Partije. Srećom, slučajno se saznalo da je viđena s funkcionerom ustaške policije, rukovodiocem UNS-a, Slavkom Štimcem. Mjesni komitet je odmah preduzeo mjere da ustanovi je li Nada Vranković bila uhapšena u aprilskoj provali. Utvrdilo se da jest i da je bila brzo puštena na slobodu. Uz saglasnost "Avde Hume, koji se kao član Pokrajinskog komiteta od kraja jula stalno nalazio u Sarajevu, kretao se gradom u uniformi domobranskog satnika, član Mjesnog komiteta Ādern Buć pozvao je Nadu na sastanak i saopštio joj da Partija zna da je ona pod batinama pristala da radi za policiju, ali da će joj oprostiti izdaju i prebaciti je u partizane ukoliko pomogne u likvidaciji Slavka Štimca ili njegovu odvođenju na oslobođeni teritorij. Priznavši da je postala policijski agent, pa čak i Štimčeva ljubavnica, da je imala zadatak da se uvuče u Mjesni komitet pa, ako bude moguće, i u neki viši partijski forum, ona je pristala. Međutim, dani su prolazili i postajalo je sve očiglednije da Nada izbjegava da ispunji svoje obećanje. Mjesni komitet je tada formirao svoj sud koji ju je osudio na smrt.⁶¹ Nakon toga Adem Buć je zakazao Nadi novi sastanak. Otišli su razgovarajući i šetajući uz Koševsku ulicu do ispod bolnice. Pratili su ih Edo Ambrozić, kurir Pokrajinskog komiteta, u uniformi njemačkog vojnika, i jedan skojevac u civilu. Decembarska je noć već bila pala, a bolnička je ulica bila prazna. Edo je prišao Buću i Nadi i od njih zatražio im legitimacije. Dok je Nada pružala svoju, on je izvadio pištolj i jednini je metkom ubio. Buć i on odnijeli su leš na obližnje groblje, a Buć je zatim otišao na već zakazani sastanak partijske ćelije čiji je sekretar bila Nada. Nosio je sa sobom novac i propusnice pomoću kojih su svi oni s kojima je ona sarađivala rano ujutro napustili

Sarajevo. Idućeg je dana po gradu dijeljen letak Mjesnog komiteta KPJ o izvršenju smrtne kazne nad izdajnicom Nadom Vranković.

Noću između 11. i 12. decembra u ruke ustaške policije pao je član novog Mjesnog komiteta Reuf Gološević, a zatim, desetak dana kasnije, i Adem Buć. Podvrgnut strašnom mučenju, Gološević je govorio o mnogo čemu što je znao, a Buć je izvršio samoubistvo skočivši kroz prozor dok su ga vodili na saslušanje. To se dogodilo nekoliko dana poslije likvidacije Nade Vranković čija smrt kao da je bila signal za novu seriju hapšenja koja su uslijedila. O atmosferi koja je zavládala u gradu na Miljacki talijanski generalni konzul Alberto Rossi (Rosi) javio je depešom svom ministarstvu spoljnjih poslova 5. decembra 1942. godine i ovo:

»... No, gospodarenje nad živcima nije pokazano odmah poslije kad je za osvetu nad ubojstvom jedne žene, obavještajke ustaškog redarstva, redarstvo smatralo svojom dužnošću upotriebiti mjere velikog stila koje toliko uznemiruju ovo stanovništvo i povećavaju njegovu odvratnost prema režimu. Zaista fe uhićeno ũ noći preko 300 muškaraca i žena, osumnjićenih da su sudjelovali kod ubojstva ove žene.«⁶²

U situaciji koja je nastala decembarskom provalom i nakon nje nije moglo biti ni govora o značajnijoj aktivnosti sarajevskih komunista i drugih pripadnika NOP-a ni na političko-propagandnom ni na obavještajnom planu. Čak je i Tito lično smatrao potrebnim da 17. januara 1943. godine iz Ostrošca kod Bihaća pismeno upozori Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu: »Prekinite sve veze sa Sarajevom dok Vam se drug Kulturni ne javi.«⁶³

Renesansa, u punom smislu riječi, sarajevskog Vojno-obavještajnog komiteta započela je tek u septembru 1943. godine, kada je na njegovo čelo, u novim uslovima, došao "Vladimir Terić Välter\ kojijs_pQstao legendarni partizanski obavještajac.

POGOVOR AUTORA

Uglavnom o onome što nije i o tome zašto nije rečeno na stranicama prethodnih triju knjiga i još ponečemu što nije na odmet da bude spomenuto kada je riječ o uslovima u kojima je nastajala i u prvom periodu (1941—1942) djelovala partizanska obavještajna služba kao i o uslovima u kojima smo o tome pisali

Tek u toku rada na temi »Partizanska obavještajna služba 1941 — 1942« postali smo svjesni da ne možemo doći do svih dokumenata, bez obzira na njihovu provenijenciju, pa ni do mnogih sjećanja — svjedočenja koja u cjelini ili parcijalno govore o toj temi. Razlog je jednostavan: naši arhivski fondovi koji se odnose na ratni period još uvijek nisu sređeni, a rasuti su »diljem« Jugoslavije. Isto smo tako tek u toku rada postali svjesni i činjenice da nailazimo na podatke koji bacaju novo svjetlo na poneko svjedočenje (sjećanje) koje smo, postupajući — ne baš dosljedno — po principu »Testis unus, testis nullus« (Svjedok jedan kao nijedan), ili zbog nekog drugog razloga već bili odbacili. Konkretni primjer će to, vjerovatno, najbolje objasniti.

U Zborniku dokumenata *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941—1945* naišli smo na izvod iz glasila Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju »Naš izvještaj« od 9. avgusta 1941. godine.

»...U jednom selu kod Sinja župnik je njuškao i ispitivao odakle seljacima vijesti, ali svi su šutjeli kao ribe. Međutim, na umoru je bila jedna djevojka. Ogavnom inkvizitoru sinula je lukava ideja. Otišavši do bolesnice da je ispovijedi, rekao je: 'Draga čerko, ne smiješ stupiti pred lice onoga, koga ja ovdje zastupam, s nijednim grijehom ni tajnom. Kaži dijete od koga vi u selu primate vijesti?' Pošto se jedna djevojka ustručavala, on upotrebi svoje zadnje oružje: 'Ne odrešujem te i muke paklene te čekaju.' Prestrašena djevojka je ipak na koncu priznala da im vijesti saopštava učitelj, koga ustaše uhapsiše i sprovedoše u Sinj. Seljaci su ogorčeni i uvjeravaju da župnik neće imati više nikada prilike da ih 'odrešuje'.«¹

Znajući što u rimokatoličkoj crkvi znači »tajna svete ispovijedi«, nismo povjerovali u mogućnost da jedan župnik, ma koliko bio indoktriniran mržnjom protiv NOP-a, može počinuti »svetogrđe« kakvo je opisano i zato smo podatak o takvom njegovu postupku izbacili iz arsenala metoda rada neprijateljskih obavještajnih službi. Međutim, prevarili smo se! U »Drvarskom dnevniku« našeg poznatog pisca Ervina Šinka, koji se, bježeći pred ustaškim terorom, u ljeto 1941. sklonio u jednu talijansku bolnicu u Šibeniku, namijenjenu uglavnom zarobljenim, bolesnim oficirima i vojnicima kraljevske jugoslavenske vojske, naišli smo i na ovaj tekst:

»... Jedan od značajnijih članova našeg društva, jedini osim mene koji nije bio zarobljenik, koji je zaista bio slobodan i veseo čovjek, jeste Don Žarko, bolnički sveštenik...

Don Žarko je voleo svakome da pomogne... Inače osim veselih znao je i drugačije priče.

Jednom je ispričao sledeće: 'U nekom selu blizu Splita pronašli su komunističke letke, a juče su uhvatili čoveka koji ih je delio. Uhvatili su ga zbog toga, što je tamošnji župnik rekao jednoj teško bolesnoj devojci da je neće razrešiti grehova ako ne prizna ko je delio letke po selu. Devojka je progovorila, a župnik je otišao pravo na policiju.«²

Bez obzira na različit opis i različitu lokaciju događaja (»kod Sinja« odnosno »kod Splita«), Šinkovo nas je svjedočenje uvjerilo da se partizanska kontraobavještajna služba ipak i s perfidnom metodom opisanom u dva citirana, različita izvora.

Čitalac će i sam primijetiti da u knjigama o partizanskoj obavještajnoj službi 1941 — 1942. godine nedostaju neki aspekti njene djelatnosti, kao i neki aspekti neprijateljskog djelovanja protiv kojih se ona morala boriti.

Ponajprije riječ je o začaranom krugu obavještajna služba — propaganda — obavještajna služba. Pisac predgovora za knjigu Kurta Riessa (Ris) *Totalna špijunaža* D. Zaslavski pripisao je šefu propagande nacističke Njemačke Josephu Göbbelsu tvrdnju da je »nemoguće odrediti gdje završava propaganda i gdje počinje špijunaža«³ i, bar s obzirom na njenu suštinu, bio je u pravu. Slična je situacija i s temama o ulozi, značaju i organizaciji veza u partizanskoj obavještajnoj službi, o šiframa kojima se ona služila, o veoma osjetljivom problemu korišćenja zarobljenika kao izvora obavještenja, o dezinformacijama neprijatelja proturanjem lažnih vijesti, o neprijateljskim saznanjima i ocjenama rada par-

tizanske obavještajne službe itd. Svakako ćemo u knjigama koje će obuhvatiti period 1943—1945. neka od tih pitanja obraditi u njihovu totalitetu (1941 — 1945) jer se upravo u tom periodu ona i pojavljuju u obliku i omjeru koji to zahtijeva,

Zašto smo knjizi dali podnaslov *Šta se stvarno događalo?* Svjesni smo da zvuči pretenciozno, ali nismo mogli da pronađemo drugi i kraći način kojim bismo se ogradili od izmišljotina, olako donesenih ocjena događaja i ljudi te pogrešnih i brzopletih zaključaka na koje se, po nekom nepisanom pravilu, nailazi — ne samo u nas — upravo u napisima o obavještajnoj službi.

Napomenuli smo već u predgovoru da smo sve citate iz dokumenata, poglavito izvještaje pojedinaca, štabova i ustanova, kao i one iz svjedočenja (sjećanja), donosili doslovno, sa svim greškama koliko one rogovatno zvučale i ma koliko ponekad otežavale shvatanje sadržaja. Sada na kraju moramo istaknuti da smo to činili zato što takva autentičnost dokumenata i sjećanja sama za sebe mnogo govori, kako o osobi koja ih je pisala, tako i o uslovima i vremenu u kojima su nastali. Međutim, počesto nismo ni raspolagali originalima ili fotokopijama dokumenata, već smo se morali služiti tuđim prijevodima ili interpretacijama — na što smo redovno upozoravali u napomenama — pa prema tome nikako ne isključujemo mogućnost da i među tim »našim« citatima ima netačnosti.

Što se tiče pojedinaca koji su, prema dokumentima i sjećanjima kojima smo raspolagali, zasluživali da budu posebno istaknuti kao partizanski obavještajci pritom, najvjerovatnije, nismo do kraja bili ni pravedni ni dosljedni. Spomenućemo slučaj Ferdinanda Andreace, zubotehničara iz Mladenovca, zvanog Italijan, što je zapravo i bio. Poznati beogradski novinar — publicist Mihailo Marić, opisujući njegov obavještajni rad za partizane, kao njegov najveći podvig opisuje kako je on, »dobro se sećam« — kaže Andreaca — *7. avgusta 1941. »posle večere«* za vrijeme kartanja s orskomandantom kapetanom Riterom saznao da će »Kosmaj (će) biti u klopci, opkoljen sa svih strana«. *Sutradan ujutro, 8. avgusta*, F. Andreaca je preko Milene Borić, seljanke iz obližnjeg sela Male Vrbice, koja mu je »svako drugo jutro donosila sveža jaja, mleko, sir i druge namirnice« i služila kao kurir, obavijestio komandanta Kosmajskog partizanskog odreda Milutina Todorovića što Nijemci spremaju.

»Kosmajski odred ... nije brojao tada više od sedamdeset boraca« kaže M. Marić, i dodaje: »...

štab Kosmajskog odreda preduzeo je mere, pa se sutradan u obruču nemačkih snaga našla samo jedna četa, mladenovačka, sa svojih 27 boraca. Toj četi nije bilo moguće javiti da se i ona povuče, jer je bila razbijena po petorkama, a samo dan ranije upućena na teren.«⁴

Tri godine prije toga, 1973, Sreten Žujović, koji je 1941. bio komandant Glavnog štaba NOP-odreda Srbije, u razgovoru s Mihailom Marićem rekao je: »Bio sam upoznat s tim da imamo obaveštajca kod Nemaca u Mladeriovcu.«⁵

Tragali smo dalje po dokumentima i sjećanjima — svjedočenjima ljudi sa sektora Kosmaja — i našli smo ih poprilično — ali, nažalost, nigdje nismo naišli ni na ime Ferdinanda Andreace ni na nadimak Italijan. Međutim, utvrdili smo da su *blokada i pročešljavanje Kosmaja započeli 8. a ne 9. avgusta!* Isto tako, iz niza izvora proizlazi da se Kosmajsko-posavski NOP-odred nikada nije ni nalazio na Kosmaju u punom sastavu.

U našoj *Vojnoj enciklopediji* pod odrednicom »Kosmajsko-posavski NOP odred« stoji zapisano:

»Noću 7/8 avgusta (1941) jače nemačke snage opkolile su Kosmaj sa svih strana i u toku 8—9. avgusta u streljačkom stroju prokrstarile planinom. Na Kosmaju se tada nalazila samo Mladenovačka četa sa još nekoliko boraca iz drugih četa — ukupno 27 partizana. U neravnoj borbi protiv Nemaca poginulo je 13 boraca, a 14 se uspelo probiti iz obruča. Među izginulima nalazio se i član GŠ NOPO Srbije Branko Krsmanović.«⁶

U *Hronologiji* pod datumom »8. avgust 1941.« čitamo:

»Na pl(anini) Kosmaju jače nemačke snage uništile jednu desetinu Kosmajskog NOP odreda. Među poginulim bio je i član GŠ NOP odreda Srbije Branko Krsmanović, narodni heroj.«⁷

A u prvoj knjizi *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije* piše:

»... oko 1.500 nemačkih vojnika preduzelo je 8. avgusta koncentričan napad na Kosmaj, predpostavljajući da se na njemu nalaze glavne snage odreda: međutim, tamo je bilo samo 14 partizana i oni su, u borbi sa mnogo nadmoćnijim neprijateljem svi izginuli.«⁸

U situaciji u kojoj smo se našli nismo imali drugog izlaza nego da pretpostavku o presudnoj ulozi obavještenja Ferdinanda Andreace u spasavanju glavnine Kosmajskog NOP-odreda lžnjemačke blokade — odba-

cimo. To, međutim, nikako ne znači da on nije i obavještajno radio za NOP i učinio mu velike usluge u nekim drugim slučajevima.

No, kad smo već kod pogibije Branka Krsmanovića, moramo spomenuti da Moma Marković, tadašnji instruktor PK KPJ za Srbiju, u svojoj knjizi *Rat i revolucija u Srbiji (Sećanja 1941—1945)*, u jednoj napomeni kaže da je on »poginuo u borbi s četnicima avgusta 1914«. Oznaka godine je očigledna štamparska greška, ali podatak da je *Branko Krsmanović poginuo u borbi s četnicima* potpuno je netačan jer nikakve kvislinške jedinice, pa ni četnici Koste Pećanca ili Draže Mihailovića, nisu uopće učestvovali u blokadi Kosmaja! To se, uostalom, vidi i iz svih ostalih citiranih izvora.

Nešto slično kao s F. Andreacom dogodilo nam se i s Predragom Udickim Denebom. Uz Titovu depešu Moskvi od 13. septembra 1941, u kojoj se, između ostalog, doslovno citira izvještaj dra Haralda Turnera, Redakcija *Dokumenata centralnih organa...* stavila je napomenu:

»Politbiro CKKPJ i PKKPJ za Srbiju dolazili su, preko novinara Predraga Udickog, do nekih izvještaja koje su Nijemci iz Beograda slali za Berlin. Udicki je radio u njemačkoj telegrafskoj agenciji (DNB) u Beogradu i bio ilegalno povezan s KPJ. Štab njemačkog komandanta Srbije se, ponekad, koristio teleprinterom te agencije za slanje nešifrovanih izvještaja u Berlin. P. Udicki je uspijevao da dođe do kopija nekih izvještaja i da ih dostavi partijskom rukovodstvu Srbije. *Vjerovatno je* (istakli autori) tim putem do Tita došao i Turnerov izvještaj čiji dio Tito citira u ovoj depeši Kominter-ni.«⁹

Premda nas je ono »vjerovatno« u toj napomeni malo pokolebalo, ipak smo nastavili traganje za podacima o eventualnom obavještajnom radu P. Udickog.

U dnevniku Vladimira Dedijera našli smo podatak:

»Sreda, 11. juni (1941)

...U poverljivim biltenima koje mi predaje drug Udicki,²⁴ mnogo se govori o napadu Nemačke na SSSR.«

U objašnjenju br. 24 Vladimir Dedijer je napisao i ovo:

»Predrag Udicki radio je poverljivi nemački bilten u agenciji DNB u Beogradu. Ranije je bio zaposlen u agenciji Avala'. On je svakog dana donosio poverljivi bilten DNB koji je rađen u svega sedam primeraka.«¹⁰

Pošto je saznao da će biti uhapšen, V. Dedijer je napustio svoj stan i ilegalno boravio kod rodbine. S tim u vezi on pod datumom »Četvrtak, 26. juni (1941)« zapisuje i OVO:

»U krevetu, u jastučnici, nalazio se jedan poverljivi nemački bilten. *Olga je primila taj materijal u sredu od Udickog s tim da mi danas preda, ali je zaboravila da to ranije sakrije*, pa ga je prilikom pretresa gurnula u jastuk. Gestapovci su preturali po jastuku, ali hartiju nisu primetili.«
(Istakli autori.)

To bi, uglavnom, bilo sve što je upućivalo na izvještaj obavještajni rad Predraga Udickog. Međutim, i to je stajalo na labavim nogama. Prije svega, teško je prihvatiti podatak da se u »povjerljivim biltenima« jedne novinske agencije — a DNB je upravo bila to i ništa više — pa makar oni bili rađeni »u svega sedam primjeraka«, nalaze poverljivi podaci, naročito oni koji su se odnosili na »napad Njemačke na SSSR«! Bila je to, na primjer, tajna za koju je Adolf Hitler naredio da može biti saopćenajjegovom najbližem saradniku Benitu Mussoliniju tek u zoru 22. juna 1941. kada su njemačke trupe već bile prešle sovjetsku granicu. Uostalom, upravo se o'tome opširnije govori u trećoj knjizi ove edicije, u poglavlju *Zagrebačke isprepletene obavještajno-diverzantske mreže*.

Naša *Vojna enciklopedija* ni u prvom ni u drugom izdanju nema odrednicu »Udicki Predrag«. U dokumentaciji Radib-Beograda našli smo sljedeće podatke:

»*Udicki* Predrag Deneba (— Darosava, Šumadija, 1943), novinar. Član KPJ od 1941. god(ine). Do okupacije radio u agenciji Avala a potom u nem(ačkoj) telegraf(skoj) agenciji DNB na poverljivom biltenu i informacije slao PK KPJ za Srbiju. Od marta 1943. u Kosmajskom NOPO. U s. Darosavi, u sedištu tehnike OK KPJ za Kragujevac, da ne bi pao živ u ruke neprijatelja), 25. sept(embra) (1943) izvršio samoubistvo.«¹²

Dakle, ni u tom tekstu ne nalazimo ništa novo o obavještajnom radu Predraga Udickog. Podaci su tačni, umro je smrću heroja izvršivši samoubistvo da ne bi živ pao u ruke *četnika*, ali ne u sjedištu tehnike Okružnog komiteta KPJ za Kragujevac, već u jednoj zemunici u selu Darosavi kod Arandelovca, koje danas nosi naziv Partizani. Tehnika o kojoj je riječ nalazila se u kući školskog poslužitelja Mihaila Staničića i neprijatelj je nikad nije pronašao.¹³

Kada je riječ o ženama partizanskim obavještajci-

ma, izdvojili smo ih nekoliko, ne po značaju njihova doprinosa NOP-u na tom polju, već jednostavno zato što smo u njihovu radu našli više podataka. A tih divnih žena — bez obzira na godine — bilo je širom zemlje sigurno stotine, samo što da učinimo npr. s podatkom koji nalazimo u spomenutoj knjizi Mome Markovića. Pišući o situaciji u srezu Petrovac (na Mlavi) potkraj 1941, on kaže:

»Pamtim porodicu Stevanović, domaćicu Staniju i njenog muža Jovu iz zaseoka Krška reka, selo Melnica, kod kojih smo bili smešteni. U vreme krvavih četničkih odmazdi nad svima koji su na bilo koji način pomagali partizanima, ovi divni ljudi pokazali su veliku hrabrost i poverenje u naš pokret. *Bili smo zadivljeni načinom na koji je Stanija Stevanović, nepismena seljanka, prikupljala obaveštenja o neprijatelju i prenosila ih nama...*“⁴
(Istakli autori).

Sigurno bi se neusporedivo više moglo i trebalo reći o ženi Staniji, ali to je prelazilo naše mogućnosti... Isto se dogodilo i u mnoštvu drugih slučajeva.

Pisali smo i o obavještajnom radu nekoliko vojnih komiteta koji su djelovali u neprijateljskim garnizonima 1941 — 1942. godine. Nismo ih, jasno, mogli sve obuhvatiti, premda smo saznali i sakupili neke podatke o njima (Slavonska Požega, Osijek, Prijedor itd.). Razlog zbog kojeg im nismo posvetili posebna poglavlja u jednoj od triju knjiga koje obuhvataju taj period također je vrlo jednostavan: istraživanja koja je još trebalo preduzeti da bi se koliko-toliko zaokružila slika o njihovu radu prelazila su naše mogućnosti. No, nadamo se da ćemo, opisujući obavještajnu pozadinu partizanskih pothvata ili širih vojnih operacija koje će se u sljedećim godinama odigravati oko tih gradova imati priliku da se u kraćem pogledu unazad osvrnemo i na njihov doprinos NOP-u u cjelini.

Koliko je pažnje bilo potrebno da bi se izbjegle zamke olakih i brzopletih zaključaka redakcija nekih naših edicija, pokazuje slučaj pisma koje je sredinom, zapravo 17. novembra, Edvard Kardelj iz još uvijek slobodnog Užica, u ime CK KPJ, poslao je Glavnom štabu NOP-odreda Slovenije. U tom pismu nalazi se pasus:

»...Šaljite dopise i članke za 'Borbu'. Pošaljite nam detaljne vesti o palim borcima. Dostavljajte nam takođe i eventualne političke vesti koje ćete u Ljubljani primati od Italijana,⁵ naročito o odnosima Italijana i Nemaca u vezi s jako rasprostra-

njenim vestima o mogućnosti jednog separatnog mira između Italije i Engleske itd.»¹⁵

Uz taj pasus Redakcija prve knjige šestog toma *Zbornika* stavila je napomenu:

»Obaveštajna služba OF imala je informatore u talijanskim krugovima i uspešno je prikupljala podatke za OF i Glavni štab.«¹⁶ (Istakli autori.)

U redakcijskom naslovu tog dokumenta stoji da je riječ o pismu Edvarda Kardelja »od početka decembra 1941«, što njegov tekst — ne samo dio koji smo upravo citirali, nego i ostali dijelovi — veoma jednostavno pobija. Naime, poslije povlačenja Vrhovnog štaba iz Užica 29. 11. 1941. »Borba« je prestala izlaziti (idući broj izišao je tek u oktobru 1942. u selu Drinićima u Bosanskoj krajini), pa nije bilo razloga da Kardelj, kao njen glavni urednik, »početkom decembra« iste godine od CK KP Slovenije traži »dopise i članke za 'Borbu'«... Međutim, to nije ono najbitnije: nas je ponajprije interesovalo je li zaista »obaveštajna služba OF imala (je) informatore u talijanskim krugovima«? Odgovor na to pitanje našli smo u pismu — očigledno odgovoru na citirano Kardeljevo pismo — koje je Tone Tomšič, organizacioni sekretar CK KP Slovenije, 5. decembra 1941. godine poslao iz Ljubljane Centralnom komitetu KPJ. Taj je odgovor, na našu veliku žalost, bio jasan i nedvosmislen:

»O Nemcima nemamo nikakvih obaveštenja.

O Talijanima još manje»³⁹⁰»¹⁷

Pa otkud onda Redakciji *Zbornika* podatak koji je dala u svojoj napomeni br. 5?

Redakcija drugog toma edicije *Dokumenti centralnih organa...* objavljenog 1985. godine iz zaista neshvatljivih razloga, u pogledu datuma Kardeljeva pisma (poruke), čini istu grešku kao i Redakcija prve knjige šestog toma *Zbornika*. U napomeni br. 390 ona kaže:

»Poslednje dve rečenice odnose se na poruku Edvarda Kardelja, koju je dao u pismu Glavnom štabu Slovenije početkom decembra 1941. godine tražeći da se iz Slovenije šalju političke vesti koje bi OF morala dobiti od Italijana u Ljubljani, posebno o odnosima između Italijana i Nemaca u vezi s proširenim glasinama o mogućnosti separatnog mira između Italije i Engleske.« (Istakli autori.)¹⁸

Čudno je da obrađivač tog dokumenta nije uočio da Tone Tomšič nije mogao 5. decembra iz Ljubljane odgovoriti Edvardu Kardelju koji se nalazio negdje u Srbiji, odnosno u Sandžaku, na njegovu poruku iz pisma pisanog »početkom decembra 1941«, kao ni to da se u pismu

T. Tomšiča o kome je riječ nalazi i rečenica: »Primili smo vaše pismo (od 17. novembra)«!¹⁹

Zbog niza izvještaja što ih je E. Kardelj od sredine januara 1942, nakon odlaska iz istočne Bosne u Zagreb, slao Titu, a koji su sadržavali obavještajne podatke, morali smo da pratimo njegovo dalje kretanje.

U prvoj knjizi *ORNJ* naišli smo na podatak da je Edvard Kardelj, član Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba došao »u Ljubljani januara 1942. godine". U *Hronologiji* stoji da su 3. marta 1942... »Edvard Kardelj i Ivo Lola Ribar uputili iz Zagreba pismo Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju«, i, napokon, u našoj *VE*, u odrednici »Kardelj Edvard (Krištof, Bevc)« da on iz Zagreba »u martu odlazi u Ljubljani«.²⁰

Na slične »teškoće« nailazili smo i pri praćenju kretanja nekih drugih visokih rukovodilaca NOP-a, pa i pri utvrđivanju vremena Kardeljeva odlaska iz Ljubljane na oslobođeni teritorij. No, o tome smo, čini nam se, već dovoljno govorili.

U predgovoru svojoj knjizi *Obavještajna služba u NOR 1941—1945* Milovan Dželebdžić piše:

»Obavještajna služba u NOR-u sve vreme je bila jedinstvena organizacija kojom je neposredno rukovodio Vrhovni štab odnosno Povereništvo za narodnu odbranu NKOJ-a s maršalom Josipom Brozom na čelu.«²¹

Zaista lijepo rečeno, šteta što tako nije i bilo.

O prvim koracima prema stvaranju jedinstvene ili, bolje rečeno, jednoobrazne partizanske obavještajne službe govorilo se na savjetovanju u Stolicama (26. septembra 1941) i o tome smo pisali u poglavlju prve knjige *Naredbe i uputstva*. Iduće savjetovanje, na kome je, prema našim ocjenama, moralo biti riječi o tom istom problemu, održano je u Ivančićima (Romanija) 7. i 8. januara 1942. Bilo je to, zapravo »savjetovanje CKKPJ i PKKPJ za Bosnu i Hercegovinu«, odnosno, »dvodnevno pokrajinsko savjetovanje KPJ za Bosnu i Hercegovinu, kome su prisustvovali sekretar KPJ Josip Broz Tito i nekoliko članova CK KPJ«.²² O tom savjetovanju pisali smo u već spomenutom poglavlju prve knjige. Međutim, ono što nas je u toku daljih traganja za podacima o razvoju partizanske obavještajne službe iznenadilo bila je činjenica da se ni u prvom ni u drugom izdanju *VE*, ni u *Pregledu istorije Saveza komunista Jugoslavije*, ni u najnovijoj *Povijesti SKJ" savjetovanje u Ivančićima uopće ne spominje!*

Zašto?

Da li je zaboravljena nepobitna istina: da bismo

shvatili sadašnjost, moramo objektivno sagledati prošlost!?

Tek u idućoj, četvrtoj knjizi *POS 1943—1945*« govorit ćemo o neprijateljskim pripremama za veliku četvrtu ofanzivu, odnosno o saznanjima partizanske obavještajne službe za te pripreme. Podaci o toj ofanzivi počeli su, istina, da pristižu u partizanske štabove još u toku novembra i decembra 1942, ali smo smatrali da obavještajni aspekt priprema i toka te ofanzive, koja je počela 20. januara 1943, moramo posmatrati u *čjelini* i zato o njemu u prve tri knjige uopće nismo govorili.

U toku rada na knjigama koje su sad pred čitaocima izbila je afera oko bivšeg generalnog sekretara OUN Kurta Waldheima (Valdhajma) zbog ratnih zločina počinjenih dok se kao poručnik nacističkog Wehrmachta nalazio na teritoriju Jugoslavije, učestvujući, između ostalog, i u ofanzivi na Kozaru (10. juna-kraj jula 1942). Na njegovo ime nismo naišli — uostalom nismo posebno ni tragali za ratnim zločincima — ni kao pripadnika odjeljenja Ic (obavještajne službe), ni kao pripadnika odjeljenja Ib (intendanture) Grupe »Zapadna Bosna«, koja je izvodila tu ofanzivu. Međutim, zapazili smo nešto drugo na što moramo upozoriti.

O čemu je riječ?

O sudbini civilnog stanovništva Kozare i Potkozarja u *ORNJ* smo našli zapisano:

»... neprijatelj je popalio nekoliko desetina sela 1 pohvatao oko 50.000 stanovnika, većinom žene, decu i starce. Od njih je jedan deo na zverski način pobijen, a ostatak oteran u zloglasni ustaški logor u Jasenovcu, iz koga se skoro niko nije vratio.«²³

U prvom izdanju naše *VE* pod odrednicom »Kozarska ofanziva« stoji zapisano:

»Neprijatelj je pohvatao narod u zbegovima, pa je oko 60.000 ljudi, žena i dece oterano u koncentracione logore ili na prisilni rad u Nemačku odakle se mnogi nisu vratili.«²⁴

Drugo je izdanje naše *VE* u tekstu o sudbini civilnog stanovništva Kozare mnogo preciznije:

»Neprijatelj je pohvatao narod u zbegovima i pobio pri tome veći broj ljudi, žena i dece. Prema podacima odgovarajućih službi NDH 68 600 ljudi, žena i dece prikupljeno je u sabirnim logorima. U njima je izvršena podela u tri osnovne grupe: za koncentracione logore *Jasenovac*, *Stara Gradiška* i one u *Nemačkoj* i *Norveškoj* — izrazitije eksponirane pripadnike NOP; za *prisilan rad* u *Nemač-*

koj, uglavnom, ostali radno sposobni muškarci i za raseljavanje — ostali, najveći deo stanovništva.«²⁵

Međutim, tragajući za materijalima za temu »Začarani krug: obavještajna služba — propaganda — obavještajna služba«, koja će, kako smo već rekli, biti obrađena za cijeli period rata u jednoj od idućih knjiga, naišli smo na podatke koji zbog nama neshvatljivih razloga nisu unijeti ni u jedno od citiranih ključnih djela naše historiografije. Naprimjer:

U izvještaju političkog komesara »Štaba III operativne zone u vojnoj i političkoj situaciji u Slavoniji od 12. avgusta do 1. septembra« čitamo:

»Na zborovima, mitinzima, suzbijale su se izvjesne kapitulantske tendencije, koje su se tu i tamo pojavljivale u narodu, a koje su djelomično donosili pojedinci između ono mnogo bosanaca koji su preseljeni u naša sela pretežno iz Kozare i okolice. Mora se naglasiti da među tim bosancima ima i mnogo pozitivnog elementa.«²⁶

Uz taj pasus Redakcija edicije *Grada za historiju NOP u Slavoniji* dala je napomenu:

»Poslije ofanzive na Kozaru u junu 1942. neprijatelj je preselio mnogo naroda s tog teritorija na područje Slavonije, Moslavine i Bilogore. Time je htio stvoriti utisak da su partizanske snage na Kozari uništene, kako bi unio demoralizaciju među narod i partizane Slavonije i Moslavine.«²⁷

U izvještaju »Štaba III operativne zone NOPO Hrvatske Glavnom štabu od 23. septembra 1942. godine« piše:

»Poslije mitinga su partizani pjevali pjesme, a narodu su djelili stvari iz jedne državne trgovine, što je narod također sa oduševljenjem pozdravio. Bilo je prisutno mnogo bosanskog naroda dotjeranog sa Kozare. Žene s Kozare koje žive u jako teškim prilikama stalno traže da budu primljene u partizane. Nekoliko ih je primljeno u odred.«²⁸

U naredbi »Štaba III operativne zone NOPO Hrvatske štabu III odreda od 3. oktobra 1942. godine«:

»Ovih dana je ubačeno na naše područje nekoliko hiljada bosanskih žena i djece sa područja Kozare. Sa njima je neprijatelj mislio da zaplaši narod i nas, ali se je u tome ljuto prevario. Borbu produžavamo još jače i oštrije do konačne pobjede.«²⁹

Sigurno nije posrijedi manifestacija nekog ustaškog humanizma prema srpskom življu Kozare, već ti zločinci u datom vremenu iz tehničkih i drugih razloga jed-

nostavno nisu mogli da izvrše njihovo totalno fizičko istrebljenje. Potvrdu o tome, i još ponečemu, nalazimo u pismu koje je ministar vanjskih poslova Mladen Lorković baš u to vrijeme uputio jednom diplomatskom predstavniku tzv. NDH:

»Kao naš poslanik u inozemstvu Vi trebate biti informirani o planovima naše politike, koju naša vlada sprovodi. Stoga vam kažem ovo: hrvatska država ne može postojati ako u njoj živi 1,800.000 Srba i ako mi za leđima imademo snažnu srpsku državu, koja bi uvijek zasizala u naša područja i predstavljala vječnu opasnost za nas. Oba ta pitanja bilo bi nemoguće riješiti u normalna vremena u kojima bi se moralo postupati zakonito i voditi računa o građanskim obzirima. Stoga je sreća za nas što je do uspostave NDH došlo u ovakovim vremenima, jer samo sada možemo riješiti taj problem.- mi stoga nastojimo da nestane Srba iz naših zemalja i u tom pravcu je već mnogo učinjeno. Evo ja sam se ovih dana vratio s područja Kozare; šezdeset kilometara dugo i gotovo isto toliko široko područje, koje je bilo nastanjeno isključivo Srbima, danas je prazno zgarište... A sad prelazimo na Grmeč i tamo će u tom građanskom ratu biti riješeno najbolnije pitanje, a hrvatske zemlje očišćene. No mi mislimo i na pitanje srpske države preko Drine. Ni ta ne može ostati. I stoga sam ja još prošle godine stupio u službene pregovore s predstavnicima Reicha kod kojih sam naišao na puno razumijevanje pa je odlučeno da će nakon pobjede Srbi biti iseljeni u Sibiriju...«³⁰

A o Kurtu Valdhajmu, čije učešće u ofanzivi na Kozaru u svojstvu intendantskog (lb) oficira grupe »Zapadna Bosna« uopće nije sporno, zaista je, u datim uslovima, opisanim u citiranim partizanskim izvještajima, bilo bezumno izmišljati dokumente kao što je onaj koji je podmetnut zapadnonjemačkom nedjeljniku »Špigel« (Špigl), a koji mu imputira saučesništvo u određivanju sudbine oko 4000 kozarskih »zarobljenika«.

Na kraju, ali to ne znači i na posljednjem mjestu, moramo da izrazimo zahvalnost i priznanje Srđanu Odiću i Darji Vuković na zalaganju i upornosti koje su pokazali pomažući nam u pronalaženju, izdvajanju i sređivanju podataka o temama obuhvaćenim ovim knjigama. Upravo se u njihovu radu pokazalo koliko je osnovana postavka, naročito u obavještajnoj službi, da ponekad na prvi pogled malen, beznačajan podatak

može da osvjetli pozornicu zbivanja koja je do tada de facto bila u tami.

Odnos recenzenti — autori ponekad je manje, a ponekad više napregnut. Mi smo imali sreću da naidemo na dva ne samo vrsna stručnjaka, već i čovjeka puna razumijevanja za teškoće na koje smo nailazili. Profesor dr Vladimir Milanović nije veliki poznavalac problema obavještajne službe, ali kao sociolog — osjetili smo to kroz njegovu recenziju — ima profinjen osjećaj da uoči i locira širu ulogu i značaj zbivanja iz tog doma na u ratnim, a vjerovatno i u mirnodopskim uslovima. Uz to, pukovnik JNA Vojislav Nikolić ne samo da se u toku rata »na licu mjesta« susretao s problematikom što je obrađuju knjige koje je recenzirao, nego se poslije rata, kao pomoćnik glavnog urednika *Vojne enciklopedije, za historiju*, i sam bavio historijom NOR-a, što mu je olakšavalo zadatak da nas upozori na izvjesne nedostatke koji su se mogli ispraviti. Njima dvojici dugujemo veliku zahvalnost, premda smo se ponekad u mišljenjima i stavovima razilazili. No tragali smo i nalazili rješenja.

Kad autori osim vlastitog predgovora pišu i pogovor svojoj knjizi, onda je to neka vrsta posmrtnog slova još nerođenom djetetu. Jer, to će dijete početi da živi tek onda kad dospije u ruke čitalaca koji će imati volje i strpljenja da se s njim pozabave. Pri tome će oni morati da budu i veoma strpljivi. Jer, kao što smo u predgovoru rekli, ovo nije povijest naše partizanske obavještajne službe nego/zbirkar ponekad možda i ne najsretnije izabраниh dokumenata i svjedočenja, uz komentare kojima smo pokušali objasniti njen značaj, mjesto i ulogu u epopeji naroda jugoslavenskih prostora, obuhvaćenoj kriticom NOB, koja će zauvijek ostati dio njihova postojanja. A zaključke, zapravo sinteze — u bilo kom smislu — izbjegavah smo, istina ponekad bezuspješno, i ostavljali čitaocima da na prethodnim stranicama, možda, pronađu dovoljno elemenata za to.

IZVORI I LITERATURA

Obavještajna saradnja s Moskvom

¹Vladimir Dedijer, *Novi prilozi*, 1/621

²Rober Gilen, *Obaveštajci koji su spasli Moskvu*, Beograd, 1984, str. 193.

³Leopold Trepper, *Velika igra*, Zagreb, 1976, 1/121

⁴Sandor Rado, *Dora javlja...*, str. 124

⁵Gojko Berić, »*Svjedočenja*«, Oslobođenje od 19. 12. 1984.

"Isto

⁷DCO 1/115

⁸DCO 1/138

⁹DCO 1/155

¹⁰DCO 1/320

"Dr Ivan Očak-Jovo Popović, *Končar sekretar Partije*, Zagreb, 1976, str. 503

¹²Tito, *SD* 4/326

¹³Tito, *SD* 4/345, 349

"Tito, *SD* 5/267

¹⁵Dedijer, *Novi prilozi* 1/551

"Start, br. 262 od 7. 2. 1979.

¹⁷S. Koslav, *Tragom nasilnika*, Beograd, 1954, str. 237

"*KTB OKW* 11/1208

"Trepper Leopold, n. dj. 1/150

²⁰Trepper 1/151

²¹William L. Shirer, *Aufstieg und Fall des Dritten Reichs*, S.

768

²²Isto, 768.

"Kazivanje Satvi Lutvi Tozana Slavku Komarici u Zürichu 1947. godine

"Odnosi se na Satvi Lutvi Tozana

"Winston Churchill, *Drugi svjetski rat*, Beograd, 3/332.

"Isto 334-335

"Shirer, str. 769

"Trepper 1/151

²⁸G. K. Žukov, *Uspomene i razmišljanja*, Beograd, 1969, str.

³⁰Isto str. 272

"Isto str. 276
³²Isto
³³Isto
"Isto, str. 277
³⁵Isto, str. 268
³Trepper, 1/152
³⁷Inž. Pavao Koporčić, *Radio sam za Partiju, Zbornik sjećanja—Zagreb 1941—1945* (u daljem tekstu: *Zagreb*), 2/174
"Josip Broz Tito, *Tako smo se organizovali i borili do pobjede, Ratna sjećanja, Veze u NOB-u 1941—1945*, Beograd, 1981, str. 11—12 (u daljem tekstu: *VUN*)
³⁹*Četrdeset godina, Zbornik sjećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta*, Beograd, 1961, V/6 (u daljem tekstu: *Četrdeset godina*)
"Tito, *SD* 7/41
⁴¹*DCO* 1/18-27 i napomena broj 16 na str. 435
⁴²V. Dedijer, *Novi Prilozi* 1/273
"KTB OKW 11/1213
⁴⁴KTB OKW 11/183
"KTB OKW 11/398
"Slavko Odić, *Okupacija Bosne u aprilskom ratu 1941. godine, Srednja Bosna u NOB* 1/175
⁴⁷V. Dedijer, *Novi prilozi* 2/283; *DCO* 1/117
"Vjekoslav Cencić, *Enigma Kopinić*, 1/139-140
⁴⁹*DCO* 1/117
⁵⁰Vojna enciklopedija 9/388 d
⁵¹"Tito, *SD* 6/209
⁵²V. Dedijer, *Prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* 2/45
⁵³Isto
⁵⁴Tito, *SD* 7/49; *DCO* 1/67
"Tito, *SD* 7/212
⁵⁸*DCO* 1/67, 446
"Tito, *SD* 7/93
⁵⁸Tito, *SD* 7/228
⁵⁹*DCO* 1/476
⁶⁰*DCO* 3/151-152
"Zbornik II/2-209
⁶²Tito, *SD* 9/20; *DCO* 3/360
⁶³Tito, *SD* 9/42; *DCO* 3/409
⁶⁴*DCO* 3/252/253
⁶⁵Zbornik IV/3/210
"DCO 3/327-328
⁶⁷Tito, *SD* 9/240
"DCO 3/488
⁶⁹Tito, *SD* 9/42
⁷⁰Arhiv CK SKJ, fond CK KPJ 1942/133
⁷¹*DCO* 4/225
⁷²*DCO* 4/468
"Start br. 262 od 7. februara 1979.
⁷⁴*DCO* 4/314
"Isto
⁷⁸*DCO* 4/322
⁷⁷Tito, *SD* 10/89

"Tito, SD 10/186
"Tito, SD 10/278
"DCO 5/282
"Tito, SD 10/190
"Tito, SD 10/280
"Tito, SD 11/121
"Tito, SD 11/286
"Tito, SD 11/194
"Tito, SD 11/210
"Arhiv CK SKJ, 15570; CK KPJ-Kominternu 1942/164
"Tito, SD 11/181
"Tito, SD 11/211
"DOS 2/118, 119
"Tito, SD 11/152
"Arhiv CK SKJ, CK KPJ - KI 194 (15712)
"Tito, SD 12/60
"Tito, SD 12/284
"•DOS 2/56
"DOS 2/158
⁹⁷DOS 2/186-187
"Tito, SD 12/109
"Tito, SD 12/135-136
"Tito, SD 12/141
"Tito, SD 12/158
"Tito, SD 12/293
"°W,4WT-315, Roll 1553, F 226-228
"NAW T-315, Roll 2154, F 56-515
"MAMWT-501, Roll 248, F 001185
"Tito, SD 12/168
"Tito, SD 13/77
"Tito, SD 13/279
"Tito, SD 13/280
DCO 1/419-420
"DCO 1/499
"2Tito, SD 7/116
"Tito, SD 7/131
"Tito, SD 7/241
"DCO 2/24
"Drugi sujetski rat, izdanje VII, Beograd, 1961, 2/239
1,7Tajna prepiska Churchill-Staljin 1941—1945, Zagreb, 1965,
str. 30
"Zbornik II/2/113-114; DCO 2/238
"DCO 3/57
¹²⁰DCO 3/166-167
¹²¹DCO 3/228; Tito, SD 8/140
"Tito, SD 8/258
¹²³Zbornik II/2/276
"Zbornik V/3/123
"Tito, SD 9/26
"Tito, SD 9/235
¹²⁷DCO 3/441
"DCO 4/78
"DCO 4/126

- "Zbornik II/3/181
¹³¹DCO 4/239
¹³²Arhiv CK SKJ, fond CK KPJ 1942/96
¹³³Zbornik IV/4/254
 "Tito, SD 10/186
³⁸Isto
 "CK SKJ Arhiv br. 1526
¹³⁷V. Cenčić, n. dj. 1/159, 160
 "V. Cenčić, n. dj. 1/161
 "Bosiljčić Slobodan, *Timočka krajina*, str. 53
 "V. Dedijer, *Prilozi 2/45*
 "Milomir Marić, *Deca komunizma*, Beograd, 1987, str. 81
 "DCO 1/235
 "Tito, SD 7/269
 "Tito, SD 7/270-271
 "DCO 1/474
 "NIN, 5. maja 1985; iz bilješke povodom izlaska iz štampe kratke biografije Mustafe Golubića napisane i objavljene u privatnom izdanju Borivoja Neškovića
⁷NIN, 26. 5. 1985 — *Novo o Mustafi Golubiću*
 "Borba od 12. 6. 1976.
 "Oslobođenje, Sarajevo, 18. 6. 1976.
 "Oslobođenje, 5. 7. 1976.
 "Politika, 10. 7. 1976.
 "Oslobođenje, 9. 7. 1976.
 "Borba, 26. 10. 1976.
 "V. Dedijer, *Novi prilozi 2/716*
 "V. Dedijer, *Novi prilozi*, fotografija između 2/944 i 2/945
 "V. Dedijer, *Novi prilozi*, 2/733, 734
 "Okrugli sto borbe, Julija Vrčinac, *Najblaže rečeno: zlo-upotreba*, str. 12, 13, 14.
 "DCO 1/212-213
 "Milomir Marić, n. dj. str. 82
 "Isto, str. 82
 "NIN, 5. 5. 1985.
 "NIN, 26. 5. 1985.
 "NIN, 15. 9. 1985.
 "NIN, 8. 9. 1985.
¹⁵⁵NIN, 15. 9. 1985.
 "NIN, 15. 9. 1985; Oslobođenje, 21. 12. 1984.
 "NIN, 15. 9. 1985.
 "NIN, 5. 5. 1985.
 "NIN, 6. 10. 1985.
⁷⁰Isto
¹⁷M. Marić, *Deca komunizma*, str. 67
⁷²Isto, str. 78
¹⁷³DCO 2/235
⁴Milomir Marić, n. dj. str. 86, 87
 "Isto, str. 84, 85
 "Isto, str. 85
 "Isto, str. 85, 86
 "Isto str. 95
 "DCO 1/334, 335
 "Arhiv CK SKJ, Zbirka Hrvatska, II/6; DCO 1/379, 381, 382
 "Milomir Marić, n. dj. str. 86
¹⁸²Arhiv SSUP
 "DCO 1/198
 "DCO 1/198
 "V. Dedijer, *Novi prilozi 1/289*
 "Vasko Ivanović, *Ilegalni kurir CK KPJ Kristina Dorđević*, VUN 2/224
 "Isto
 "Isto, str. 218
 "Dr Blagoje A. Nešković, *Španija sa trideset godina udaljenosti*, »Španija 1936—1939Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu, Beograd, 1971, V/19
 "Tito, SD 7/132
 "DCO 1/325
 "Tito, SD 7/132
 "Šandor Rado, n. dj. str. 110
 "Aleksandar Foote, prevod, str. 42
^{1,5}DCO 1/324
 "Isto
 "Večernje novosti, 16. 7. 1988.
 "Arhiv CK SKJ, fond CK KPJ 1941/89
 "DCO 1/325
²⁰⁰DCO 2/28
²⁰¹DCO 2/233-234
²⁰²Isto
²⁰³Arhiv CK SKJ, MG 2957
²⁰¹Darko Stuparić, *Revolucionari i bez funkcija*, Zagreb, 1975, str. 159
 "Branka Savić, *Rad šifranata u Vrhovnom štabu*, VUN, 1/333, 334
²⁰⁸Eftim Ristovski, *Sedek Kostovski radio telegrafista Vrhovnog štaba*, VUN 2/196
²Vidi napomenu broj 203, str. 335
²⁰⁸Ratko Sibinac, *Po cenu života*, VUN 1/277, 278
 "Branka Savić, n. čl. 1/335
 "Isto, 1/337
 "Isto, 1/338
²¹²Branka Savić, *Rad šifranata u Vrhovnom štabu — uspostavljanje veze sa Kominternom i naše prve šifre*, VUN 2/246
³Tito, SD 9/31
²Miloje Tomić, *Iz slavnih dana 1941*, VUN 1/281
 "Eftim Ristovski, n. čl. 2/199
 "Milomir Marić, n. dj.
 "Arhiv CK SKJ, MG (Brašičev materijal)
 "DCO 3/426
 "DCO 3/489
 "Arhiv CK SKJ, KPJ-KI 1942-191: stara oznaka 15712
 "Arhiv CK SKJ 15732
²²²Vojna enciklopedija, drugo izdanje, 5/208
²²³NOBUD 3/62
²DOS 2/73
 "Tito, SD 6/213

²²⁸AVII, Ča 1/1-40-53, 275; Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, str. 268
²²⁷Politika ekspres, 13. januara 1972, str. 15
²²⁸J. Marjanović, *Draža između...*, str. 71 i 344
²²⁹V. Dedijer, *Novi prilozi* 1/33
²³⁰Isto
²³¹Sveto Kovačević, *Povezivanje s Fjodorom Mahinom*, VUN 2
²³²Tito, SD 10/204
²³³Tito, SD 10/285, 286
²⁴Branka Savić, n. čl. VUN 2/255
²³⁵Atilio Duplančić, *Radiotelegrafista Vrhovnog štaba i 3. korpusa*, VUN 2/235
²³⁸Hronologija, str. 351

Misije britanske Uprave za specijalne operacije (SOE)

'F.V.D. Dikin, *Bojovna planina*, Beograd, 1973, str. 153
Tsto, str. 156.
³Veljko P. Dragičević, *Kako sam došao u partizane, Ratna sećanja, Veze u NOB-u 1941—1945*, Beograd, 1981, 2/193—194.
'Isto, str. 194.
⁸Dikin, n. dj. str. 161—162.
"Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb—Beograd, 1979, str. 102—103. (u daljem tekstu: *DM-između...*)
⁷V. Dragičević, n. čl. str. 194.
"Branka Savić, *Rad šifranata u Vrhovnom štabu, Veze u NOB-u*, 1/340-341.
"J. Marjanović, n. dj. str. 224.
"Drago Gizdić, *Dalmacija 1942*, Zagreb, 1959, str. 63—64.
"Vidi napomenu broj 9
¹²J. Marjanović, n. dj. str. 82.
¹³Jovan Đonović, *Veze s Dražom Mihailovićem sa srednjeg i bliskog istoka i severne Afrike*, Glasnik Srpskog istorisko-kulturnog društva »Njegoš« u Americi, sveska prva — juli 1958, str. 43.
"Slavko Odić-Slavko Komarica, *Noć i magla*, Zagreb, 1977, 2/251.
"Elisabeth Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb, 1978, str. 157.
"D. Gizdić, n. dj. str. 63.
"Filmski arhiv Vojnoistorijskog instituta — CKH-2/589.
"Isto, CKH-2/588-589.
"Isto, CKH-2/590-591.
²¹Isto, CKH-2/592-593.
²¹Isto, CKH-2/594-596.
²²Isto, CKH-2/601-603.
²³Isto, CKH-2/604.
²⁴D. Gizdić, n. dj. str. 63—64.
"Josip Broz Tito, *Sabrana djela* (u daljem tekstu: Tito SD), knjiga 9, str. 84

²"Dokumenti centralnih organa... (u daljem tekstu: DCO), knjiga 4, str. 127-128.
²⁷DCO 4/146.
"Zbornik V/5/181.
²J. Marjanović, n. dj. str. 225.
³⁸S. Odić — S. Komarica, n. dj. str. 251.
³Isto, str. 251-252.
³²Tito, SD 9/43.
³³Tito, SD 9/45.
"Tito, SD 9/44.
³⁵Tito, SD 9/241.
"Tito, SD 9/80.
³⁷Tito, SD 9/84.
"DCO 4/51-52.
³Tito, SD 9/104-105.
"DCO 4/104 — 105.
"DCO 4/116—117.
"Tito, SD 9/126.
"Tito, SD 9/131.
"Tito, SD 9/321.
"Mišo Leković, »Činjenice o misiji majora Terensa Atertona«, feljton, nast. 3, Politika od 23. maja 1986.
"Tito, SD 9/207—208.
"Tito, SD 9/287.
"Tito, SD 9/287.
"J. Marjanović, n. dj. str. 266.
"Tito, SD 9/184.
"Tito, SD 9/201.
"Luka Božović, *Foča u prvoj polovini 1942, 41—42 USU, 10/509, 510*
"Tito, SD 9/219.
⁵⁴DCO 4/441.
"Isto.
"Tito, SD 10/42.
⁵⁷DCO 4/449.
"Vidi napomenu broj 52.
"Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, Beograd, 1970, I) 141.
"Isto, str. 125.
"DCO 4/489.
²J. Marjanović, n. dj. str. 226.
"Isto, str. 227.
"Dikin, n. dj. str. 89.
"Isto, str. 89—90.
"Isto, str. 205.
"Isto, str. 205.
"J. Marjanović, n. dj. str. 227.
"Tito, SD 10/64.
⁷DCO 5/38.
"DCO 5/388—389.
⁷²DCO 5/397, 398.
⁷³DCO 5/589.
"Dikin, str. 205—206.
⁷⁵Isto, str. 206.

"Isto.
"Isto.
"Isto, str. 207.
"Tito, SD 14/39.

Razmjene — mač sa dvije oštrice

- ¹Vojna enciklopedija, drugo izdanje, Beograd, 1974, tom 8, str. 40.
- ²Basil Davidson, »S. O. E. između četnika i partizana« str. 78 — 80;
Bianca Ceva, *5 anni di storia italiana 1940—1945*, Milano, 1964, p. 161.
- ³Ljubo Boban, *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941—1943*, Zagreb, 1985, str. 281.
- ⁴Bogdan Krizman, *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941 — 1943*, str. 166.
- ⁵Isto, str. 206.
- ⁶Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, Beograd, 1956, 1/72, 88, 129.
- ⁷Čačanski kraj u NOB, Istorijski arhiv Čačak, Čačak, 1968, str. 65.
- ⁸Hronologija, str. 88.
- ⁹Istorijsko odjeljenje CK SK BiH, broj dok. 191, reg. br. spiska 73.
- ¹⁰Mladen Colić, *Takozvana NDH*, Beograd, 1973, str. 372.
- ¹¹Đoko Jovanić, *Ratna sjećanja*, Beograd, 1988, str. 111.
- ¹²Isto.
- ¹³Ervin Šinko, *Drvarski dnevnik*, Beograd, 1987, str. 227.
- ¹⁴Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941—1945, *Zbornik dokumenata*, (u daljem tekstu: NOBUD), 1/86.
- ¹⁵Hronologija, str. 90.
- ¹⁶Kika Damjanović-Marković, *Ja i moji ratni drugovi*, Beograd, 1978, 1/91.
- ¹⁷Todor Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred*, Sarajevo, 1950, str. 61—62.
- ¹⁸Isto.
- ¹⁹Isto, str. 62.
- ²⁰Isto, str. 338.
- ²¹Grga Milašinčić, *Jurišna desetina odreda -Debela Kosa*, 41—42 USU, 9/381-382;
Ignjatije Perić, *Razvoj i akcije partizanskog odreda »Debela Kosa*, UNJ1941, Beograd, 1963, 11/356.
- ²²Grga Milašinčić, n. čl. str. 382.
- ²³Isto.
- ²⁴Borbe u Srbiji 1941. godine, Beograd, 1949, str. 118—9.
- ²⁵Zbornik 1/1/129-130.
- ²⁶Moma Marković, *Rat i revolucija (Sećanja 1941 — 1945)*, Beograd, 1987, Str. 48.
- ²⁷Svetislav Savković, *Borbe Topličkog partizanskog odreda protiv četnika Koste Pećanca 1941. godine*, UNJ 1941, V/282;

Stojan Nikolić, *Leskovački okrug 1941. godine, UNJ 1941*, III/701.

"Zbornik, III/1/72.

"Vukota Radović, *Prva razmjena zarobljenika u Crnoj Gori, 41—42 USU*, 4/29—38;

Durica Labović-Milan Basta, *Partizani za pregovaračkim stolom 1941—1945*, Zagreb, 1986, str. 14—16.

³⁰Rajko Gligorević, *Prva partizanska razmjena zarobljenika*, Narodna armija, 4. april 1957, str. 6.

"Vujadin Blečić, *Oko Leskovca 1941. godine, UNJ 1941*, V-/821.

"Đ. Labović — M. Basta, n. dj. str. 20.

"Dr Ivan Očak — Jovo Popović, *Končar sekretar Partije*, Zagreb, 1976, str. 509—510.

"NOBUD, 1/316.

³⁵Zbornik, V/2/162.

"Zbornik V/2/251; Slavonija 1/420-421.

"Milan Bekić, Ivo Butković, Slavko Goldstein, *Okrug Karlovac 1941*, Zagreb, 1965, str. 274—275.

"Isto.

"Zbornik, V/3/85.

"Milan Majstorović — Mićo Medić, *Doljani u narodnom ustanku, UNJ 1941*, V/460-461.

"Kascheova depeša Nr 133, upućena Ribbentropu 30. 3. 1943, D — 589-009.

"Arhiv SSUP.

"Zbornik, IV/2/208, 211.

"Zbornik, IV/3/23.

"Stevo Kovačević, *Borbe hercegovačkih i crnogorskih partizana na sektoru Trebinje—Bileća januara 1942. godine, 41—42 USU*, 25/174; vidi i članak istog autora **Borbe na sektoru Dubrovnik—Trebinje—Bileće i Hercegovine u NOB** 3/741-742.

"Vojvo Erceg-Lazo Galija, *Istakli smo crvenu zastavu, Hercegovina u NOB* (u daljem tekstu: *HUNOB*), 4/176.

"Skendervakufska konferencija '42, Banjaluka, 1982, str. 48.

"DCO 4/52.

"Hronologija, str. 172.

"E>. Labović-M. Basta, n. dj. str. 23—26.

"Zbornik, V/3/220, 222.

"Isto

³³NOBUD 2/41.

"Dr. I. Očak — J. Popović, n. dj. str. 531.

³⁵Zbornik VI/2/56.

"Simo Lončar, *Događaji u glamočkom kraju početkom 1942. godine, 41—42 USU*, 16/164-165.

"S. Ogrizović, *Razmena zarobljenika* (prema sećanju majora Jovana Kokotovića), »Crvena zvezda« broj 297 od 1. januara 1958, str. 4.

⁵⁸Koča Popović, *Beleške uz ratovanje*, Beograd, 1988, str. 31.

"Ismet Dilberović, *Četnička izdaja u selu Bijeloj, HUNOB* 4/440.

- "Simo Radić, *Neprijatelj o porazu na Badrljačama*, HUNOB 4/140-146.
- "Simo Radić, *Ljubinje između dva ratna juna*, HUNOB 3/717-718. Petar Milidragović, *Nepredviđeni okršaj, 41-42 USU*, 16/411-412.
- "Todor Vujasinović, n. dj. str. 337—338.
- "Isto, str. 340, 341.
- "Isto, str. 339.
- "DCO 4/433.
- "Ranko Mitić, *Neka sjećanja s Banije, Prva godina...*, Zbornik 3, Karlovac, 1971, str. 583.
- "NOBUD 2/172-174.
- "Dušan Plenča, *Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941—1942*, Beograd, 1960, str. 223.
- "Nikola Rubčić, *Zapisi i sjećanja, Prva godina...*, Zbornik 3, str. 736—737.
- "David Mandić, *U itaijanskom logoru — Knin, Bosansko Grahovo u NOR-u*, Bosansko Grahovo, 1971, str. 339.
- "Niko Durić, *Razmjena zarobljenika*,, Bosansko Grahovo u NOR-u, str. 366-367. " "
- "Arhiv Vojnoistorijskog instituta JNA, Arhiv NOR-a, k. 1494, reg. br. 4-1/3.
- "AVII, k. 1494, reg. br. 4-3/3, 4-4/3, 4-5/3.
- "AVII, k. 1494, reg. br. 4-2/3.
- "Drago Gizdić, *»Dalmacija 1942«*, str. 664.
- "Isto.
- "Zbornik IV/8/111.
- 7"Zbornik IV/8/111.
- "Slavonija, III/342, 343.
- "Zvonko Ivanković-Vonta, *Hebrang*, Zagreb, 1988, str. 110.
- "Arhiv SSUP-a.
- "Slavko Odić, *Neostvoreni planovi*, Zagreb, 1961, faksimil između 80. i 81. stranice.
- "Arhiv SSUP-a.
- "Isto.
- "Zvonko Ivanković-Vonta, n. dj. str. 145.
- "Isto, str. 109.
- "Ignjatije Perić, *Prva razmena ratnih zarobljenika na Kordunu, 41-42 USU*, 23/290-297. ———
- "Isto, Str. 294—295.
- "Hronologija, str. 371; D Labović — M. Basta, n. dj. str. 125.
- "Mile Davidović, *Napad 2. bataljona 6. krajiške udarne brigade na Suhaču i Veljkića brdo, Podgrmeč u NOB*, Beograd, 1972, 2/555-556.
- "Zbornik IV/8/98.
- *2Đ. Labović-M. Basta, n. dj. str. 125—126.
- "VII, Arhiv NDH, k. 75, br. reg. 12/10-1.
- "VII, Arhiv NOR-a, k. 406, br. reg. 5/1-11.
- "VII, Arhiv NDH, k. 62, br. reg. 2/4.
- "VII, Arhiv NDH, k. 62, br. reg. 3/4.
- "Isto.
- "Đ. Labović-M. Basta, n. dj. str. 127.
- "VII, Arhiv, fond NDH, k. 151a, br. reg. 46/14-1.

- ⁰⁰VII, Arhiv, fond NDH, k. 151 a, br. reg. 46/14-2.
- ⁰¹VII, Arhiv, fond NDH, k. 151a, br. reg. 46/14-1.
- ¹⁰²Zbornik IV/9/68.
- ⁰³Paško Romac, *U ustaničkoj Bosni*, Sarajevo, 1963, str. 200—210.
- ⁰⁴Slavko Odić, *Neostvoreni planovi*, Zagreb, 1961, str. 29—31.
- ⁰⁵Start, br. 262 od 7. 2. 1979.
- ⁰⁶Arhiv Vojnoistorijskog instituta (u daljem tekstu: AVII), fond NDH, k. 190, reg. br. 2/1-2.
- ⁰⁷Koča Popović, *Beleške uz ratovanje*, Beograd, 1988, str. 57.
- Slavko Odić je u knjizi »Neostvoreni planovi« kao datum Ottovog odlaska, rekonstrukcijom njegovog puta do dolaska u Zagreb (13. avgusta), na osnovi njegovog kazivanja, pogrešno naveo 11. avgusta kao datum njegovog polaska iz Livna (str. 35).
- ¹⁰⁸AVII, fond NDH, k. 190, reg. br. 2/1-2.
- ⁰⁹S. Odić, n. dj. str. 34—35.
- ¹¹AVII, k. 190, reg. br. 2/1-1.
- ¹²AVII, k. 114, br. reg. 1/9a-1.
- ²AVII, k. 106, br. reg. 35/2-1.
- ³AVII, k. 190, br. reg. 2/1-5; k. 106, br. reg. 36/2-1, 36/2-2.
- ¹³Deutsche Gesandtschaft Agram, FS Nr. 120 an Auswärtig Berlin von 14. 8. — 17,05 Uhr.
- ¹⁴WO Agram Gr. II Nr. 1348/42 g, 14. 8. 42.-20,30 Uhr.
- ¹⁵WO Agram Gr. II Nr. 1412/42 g, Funkspruch an Hauptmann Heyss, Mostar, 21. 8. 42.
- ¹⁶AVII, njemačka arhiva, mikroteka, London, rolna 19, str. H 310864-310871 (u daljem tekstu samo: *London*, oznaka rolne i stranice mikrofilma)
- ¹⁷Tito, SD 12/40
- ¹⁸Tito, SD 12/281
- ¹²⁰Rafaël Brčić-Mile Bogovac, *Livanjski kraj u revolucionarnom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi*, Livno, 1978, Str. 88, 159, 193, 240.
- ¹²¹S. Odić, n. dj. str. 69;
- FS OT Mostar, Hptm. Heyss an W. O. Agram, 17. 8. 42 — 21,00 Uhr.
- ¹²²Deutsche Gesandtschaft G-WR 3 B — 164/42, Zagreb, den 17. August 1942, Funkspruch für Hauptmann Heyss.
- ¹²³WO Agram, Gr II Nr. 1393/42 g, FS an Hptm Heyss, Mostar, 20. 8. 42. *London* 16/311 794; 16/311 791.
- ¹²⁴AVII, fond NDH, k. 190, reg. br. 5/1.
- ¹²⁵R. Brčić-M. Bogovac, n. dj. str. 229.
- ¹²⁶S. Odić, n. dj. str. 71; vidi i R. Brčić-M. Bogovac str. 389.
- ¹²⁷AVII, fond NDH, k. 191, br. reg. 53/8-1, 53/8-3.
- ¹²⁸Ustaška nadzorna služba — Zagreb, službena brzojavka Br. U. Z. 53994, Arhiv SSUP.
- ¹²⁹Vidi napomenu broj 116.
- ¹³⁰Vermerk, *Rücksprache mit Oberst von Funck — Livno*, Zagreb, dem 20. August 1942.
- ¹³¹AVII, *London* 19/311 340
- ¹³²AVII, *London*, 19/311-341

- "AVII, London, 19/310 870-871
- ¹³⁴AVII, London, 19/310 865
- "Vidi napomenu broj 132
- "Anđa Durišić, Ivula Lukić i Draga Lukić, *Posušje na ras-kršću*, HUNOB 3/674.
- "Marijan Stilinović, *Bune i otpori*, Zagreb, 1969, str. 218.
- "Isto, str. 217.
- "Milinko Okiljević, *Od Sutjeske do Kupresa s 1. bataljonom Hercegovačkog odreda jula i avgusta, 41-42 USU*, 21/210.
- "AVII, fond NDH, k. 65, br. reg. 19/31.
- ¹⁴¹Vidi napomenu broj 137, str. 221.
- "Isto, str. 218.
- "Isto, Str. 221—222.
- ^"AVII, fond NOR-a, k. br. reg.
- "Tito, SD12/90
- "Isto.
- ¹⁴⁷Tito, SD 12/116
- "The national archives of the United States, a microfilm publication, Washington, (u daljem tekstu: NAW), T-501, Roll 264, F 620-623.
- "AVII, fond NDH, k. 65, reg. br. 43/5-7
- ¹⁵⁰Arhiv SSUP, Saslušanje Hansa Otta, str. 108
- "NA WT-501, Roll 264, F 000 486
- "Zapisničko saslušanje Hansa Otta, Arhiv SSUP
- ¹⁵³Abt. Wi., Zagreb, den 27. August 1942, VERMERK für Polizeiattache
- ¹⁵⁴R. Brčić-M. Bogovac, n. dj. str. 193.
- "Mile Milatović, *Slučaj Andrije Hebranga*, Beograd, 1952, str. 26.
- "Zvonko Ivanković-Vonta, *Hebrang*, Zagreb, 1988, str. 100—102.
- "AVII, London 19/310 856-860
- "Vidi napomenu broj 152.
- "Emma Szedressy, *Jablanica, 10. IX 1942*, Bericht über 28-täglich Partisanen Paradies
- "Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, Rijeka—Zagreb, 1981 2/841
- "Izveštaj dr Heinricha od 10. 9. 42. Nr. 436/42
- "Vidi napomenu broj 160
- "Vidi napomenu broj 159
- "Vladimir Velebit, *Razmjena zarobljenika kod Posušja*, HUNOB 1/375-376
- "AVII, fond NDH, k. 191, reg. br. 53/8-2
- "AVII, fond NDH, k. 215, br. reg. 11/1-7.
- Zarobljenici iz Livna bili su Jozo Kolumbus, trgovac, Stipe Džal, općinski blagajnik, Luka Slipčević, trgovac, Tade Kaić, hotelijer, Ivo Čevra, gostioničar, Milka Jurkić, domaćica, Dolić Mijo, obrtnik, Martin Rimac, težak (zemljoradnik) i Jureta Mate, težak; iz Glamoča: Stipo Jakumetović, trgovac, Hamid Radašlić, poreski izvršilac, Jusuf Zlatarović, težak i Ibrahim Duganhodžić, lugar.
- "Ivica Kranželić, *Novi Mjesni komitet SKOJ-a, Zbornik sjećanja — Zagreb 1941—1945*, Zagreb, 1984, 3/252.

- "Tito, SD 12/33-35
- ""Tito, SD 12/280
- ¹⁷R. Brčić-M. Bogovac, n. dj. str. 236, 240
- "Mladen Iveković, n. dj. str. 122—123.
- ¹⁷²Z. Ivanković-Vonta, n. dj. str. 75
- "Tito, SD 12/35
- "NA WT-501, Roll 265, F 974-975
- "SA&WT-501, R 265, F 1032-1035
- "Der Deutsche Wehrwirtschaftoffizier Agram, 20. August 1942, FM 270 II 1397/42 g, Militärische Lage westl. v. Mostar, an Der Deutsche General in Agram.
- "Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, Einsatzkommando Sarajevo, Nr. 476/42, Sarajevo, den 10. 9. 1942, Partisanen im Räume Prozor-Glamoč-Ključ, Anbau, Organisation, Bewaffnung und Stärke
- ¹⁷⁸BdS und des SD, EK Sarajevo, den 10. 9. 1942, Ueberfall der Partisanen auf Livno
- ""Vojna enciklopedija (u daljem tekstu: VE), drugo izdanje, 7/26
- ""Isto
- "Ibro Čilić, *Razvoj radničkog pokreta i KPJ prije rata i u toku NOB 1941. u Jabianici, 41-42 USU, 1/452.*
- ²Vidi napomenu broj 159
- ~~ "*Stephan Sonns, Jabianica, 11. IX1942, Anhang zum Bericht Emma Szedressy über ein 28-tägliches Partisanenparadies*
- ""Austausch von Deutschen aus der Gefangenheit bei den Partisanen, Sarajevo, 15. IX. 1942, EK Sarajevo
- ""Vidi napomenu broj 159
- ""Vidi napomenu broj 183
- ⁷Vidi napomenu broj 184
- ""Emma Szedressy, *Jabianica, 12. IX. 1942, Eindrücke von Partisanentun*
- ""Aufzeichnung, Zagreb, den 12. September 1942., Kreiner
- ""Vidi napomenu broj 184
- "Tito, SD 12/115-116
- ²Milovan Đokanović, *Prvi put u Jajcu, Druga proleterska, VIZ, Beograd, 1965, 11/71*
- ""AVII, *London, H 311 693*
- ""*Slavonija 11/423-424*
- ⁵AW, fond NOR-a, k. 103 A, br. reg. 6—4, 5, 6, 7, 8, 9/11
- "Mladen Colić, *Takozvana NDH 1941, Beograd, 1973, str. 53*
- ""Vidi napomenu broj 195
- "Isto
- ""AW, fond NOR-a, k. 103 A, br. reg. 6-1, 2,3/11
- ²⁰⁰Isto
- ²⁰¹Isto
- ²⁰²Isto
- ²⁰³*Slavonija 111/8490*
- ²⁰Z. Ivanković-Vonta, n. dj. 98
- ²⁰Vidi napomenu broj 203
- ²⁰S. Odić, n. dj. faksimil između 264 i 265. stranice.
- ²⁰⁷*Slavonija 111/8490*

- ""VE, drugo izdanje, 2/289
2⁰"Vidi napomenu broj 207
2,⁰*Slavonija*, 11/415, 417
2,¹*Slavonija* III/140, 142
2,¹²*Slavonija* 11/423-424
2,³Mile Milatović, *Slučaj Andrije Hebranga*, Beograd, 1952, str. 210.
2,²SSUP Arhiv
2,⁸*Slavonija* 111/84-90
2¹M. Milatović, n. dj. str. 211
2¹⁷AIHRP NG k. 310/13;
Z. Ivanković-Vonta, n. dj. str. 99
2,⁸Isto
2¹⁹Milenko Doder, *Kopinič bez enigme*, Zagreb, 1986, str. 140
2²⁰*Slavonija* III/6, 7, 8
2²Arhiv SSUP
2²²Mladen Iveković, *Nepokorena zemlja*, Zagreb, 1945, str. 21, 22
2²³M. Milatović, n. dj. str. 216 (faksimil)
2²SSUP Arhiv
2²⁵Pavle Gregorić, *Sjeverozapadna Hrvatska 1942*, str. 200—201.
2^{2e}Isto, str. 251
2²⁷Duga, intervju od 13. 11. 1972, str. 71
2²⁸Antun Biber, *Partijska organizacija IV rajona, Zbornik sjećanja — Zagreb 1941—1945*. (u daljem tekstu: *Zagreb*), 1/137.
2²⁹*Zbornik*, IX/2/172
2⁵⁰*Slavonija*, 1/44
2¹Isto
2³²M. Iveković, n. dj. str. 23-25
2³³*Slavonija*, 111/85-90
2³Vidi napomenu 231, str. 122—123
2³⁵*Zagreb*, 1/46; 2/214, 314
2³⁸Dr Pavle Gregorić, *Sjeveroistočna Hrvatska 1942*, str. 199—200.
2³⁷*Zagreb*, 4/362; P. Gregorić, n. dj. str. 231.
2³⁸AVII, fond NDH, k. 204, br. reg. 34/5; Zvonko Ivanković-Vonta, *Hebrang*, str. 122 (faksimil)
2³⁹Vidi napomenu broj 232
2⁴⁰AVII, fond NOR-a, k. 103 A, br. reg. 6-4/11; 6-3/11: *Zbornik V/8/74-75*
2,¹Isto.
a,²Mile Milatović, *Slučaj Andrije Hebranga*, str. 227, napomena 1.
2,³*Zagreb*, 1/133
2⁴*Zagreb*, 2/365
2,⁵*Zagreb*, 1/367
2,⁶Tito, *SD* 12/34
2¹Duga, str. 71
2,⁸P. Gregorić, *NOB u SZH*, str. 249.
2,⁸AVII, NOR, k. 701, f. 5, reg. br. 8—1
2,⁹AVII, k. 190, br. reg. 2/1-5
2⁵⁰*Hronologija*, str. 338

- ²⁵NAW, T-314, Roll 2271, F 001450-001460
"Tsto
²⁵³*Hronologija*, str. 453
""AVII, k. 3A, br. reg. 16, f.3: Zbornik II/6 dok. br. 75
²⁵⁵Mehmedalija Bojić, Selim Karović, Mišo Leković, Arsen Soldo, »Partizanske staze — Titov ratni put 141—1945, Sarajevo, 1980, str. 129, 139.
²⁵⁸Tito, SD 12/257
²⁵⁷Tito, SD 12/299
²⁵⁸AVII, NOR, k. 701, f.3, br. reg. 9/1
²⁵⁹Arhiv VII, mikrofilm London 20, snimak 311 691-692 (u daljem tekstu; *London* 20/311 691-692)
²⁸⁰*London*, 20/311693
²⁸¹*London*, 20/311680
²⁸²*London*, 20/311681
²⁸³*London*, 20/311693
²⁸¹*London*, 20/311683
²⁸⁵*London*, 20/311687
²⁸⁸Slavko Odić, *Neostvoreni planovi*, Zagreb, 1961, str. 100
²⁸⁷*London*, 20/311688
²"*London*, 20/311689
²⁸⁹Vidi napomenu broj 258
²⁷⁰*London*, 19/310853, 310855
²⁷¹Pribilješka o kazivanju Vande Novosel-Baće, 18. novembra 1988. godine.
²⁷²*London*, 19/310853
²⁷³*London*, 19/310851, 310852
""Izvještaj dr Heinricha Zapovjedniku policije bezbjednosti i službe bezbjednosti SS-pukovniku dr Schäfern od 24. 11. 1942, Arhiv SSUP.
""*London*, 20/311675, 311676
²⁷⁸*London*, 20/311675-678
²⁷⁷*London*, 20/311673
²⁷⁸*London*, 20/311674
²⁷⁹*London*, 20/311661
²⁸⁰Isto
²⁸¹*London*, 20/311665
²⁸²*London*, 20/311666
²⁸³*London*, 20/311662
²⁸"Isto
²⁸⁵Isto
²⁸⁸*London*, 20/311667-668
²"*London*, 20/311668
²⁸⁸*London*, 20/311668-670
²⁸⁹*London*, 20/311663
²⁹⁰*London*, 20/311663-664
²⁹¹*London*, 20/311659
²⁹²AVII, fond NDH, k. 65, br. reg. 52/6-2
^{2,3}AVII, fond NDH, k. 65, br. reg. 52/6-3
²"*London*, 20/311 693
²⁹⁵AVII, fond NDH, k. 62, br. reg. 1/4-2.
²⁹⁸Isto.
²⁹⁷Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD,

Aussendienststelle Sarajevo, 654/42, Sarajevo, d. 23. 11. 1942, Verhandlung mit Aufständischen-Titogruppe — wegen Austausch von Gefangenen (u daljem tekstu: Heinrich 654/42)

²⁸⁸Isto.

²⁸⁹TitO, SD 12/226.

³⁰⁰M. Milatović, n.dj. str. 204.

³⁰¹Vidi napomenu broj 295.

³⁰²Heinrich 654/42

³⁰³Mišo Leković, *Martovski pregovori 1943*, Beograd, 1985, str. 70.

³⁰⁴M. Leković, n. dj. str. 48.

³⁰⁵Jozo _____ u *drugom svjetskom ratu 1941—1945*, Zagreb^ 1979, str. 221.

³⁰⁶M. Leković, n. dj. str. 7.

³⁰⁷Izveštaj dr Heinricha pod brojem 655/42 imao je slijedeće zaglavlje:

»Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, Aussendienststelle Sarajevo, 655/43, 23. 11. 1942., Aufständischen-Gruppe unter Tito:

Izveštaj broj 658/42 od 24. 11. 42, imao je isto zaglavlje ali s predmetnom natuknicom »Austauschverhandlungen mit der Titogruppe. Sva tri se ova dokumenta nalaze u Arhivu SSUP.

³⁰⁸Slavko Odić, *Neostvoreni planovi*, str. 81.

³⁰⁹Isto, str. 82.

³¹⁰AVII, fond NDH, k. 62, br. reg. 1/4-1.

³¹¹AVII, fond NDH, k. 62, br. reg. 5/4.

³¹²London, 20/311 657 — 311 658.

Zagrebačke isprepletene obavještajno-diverzantske mreže

Prema popisu od 1931. Zagreb je imao 185.581 stanovnika. Redakcija »Naše domovine, Zagreb, 1943, piše: sada više od 300.000. Navedena brojka izračunata uz procjenu priraštaja od 2%.

Željko Krušelj, *Kopiničeva upotreba Tita*, »Danas« broj 316, 8. marta 1988, strana 22: »... Zagreb dočeka rat kao grad od 260.000 stanovnika...«

²Ivan Jelić, *Tragedija u Kerestincu*, Zagreb, 1986, str. 16

³DCO 1/289

⁴I. Jelić, n. dj. str. 50

⁵Sime Balen, *Vojni komitet MK*, Zagreb, 1/288-229.

⁶Ante Milković, *Oružane akcije zagrebačkih diverzanata*, Zagreb 2/8.

⁷Ivan Božičević, *Djelovanje Partije u Zagrebu 1941*, Zagreb 1/94

⁸Stjepan Švec, Stanko Sok, Mijo Požun, Viktor Volčanšek, Franjo Briški, Josip Ribić, Ivan Petermanec, Bohinec, Karla Korošec, Katica Požun, »Djelatnost čelije na zapadnom kolodvoru«, Zagreb 2/151.

⁹SZH 11/178

¹⁰Ivan Denac, *Udarina grupa s Trešnjevke*, Zagreb 2/62

"SZH 11/294-295
"SZH 11/396
¹³SZH 11/398
"SZH 11/448
¹⁵Iz pisma Bogdana Crnobrnje Paji Gregoriću od 16. decembra 1976. Pismo autor ustupio na korištenje.
"Blaž Mesarić, *Akcija II Rajonskog komiteta*, Zagreb 1/125
"Dr Ivan Očak, *Moj rad u željezničkoj radionici*, Zagreb, 2/160.
"Dr inž. Boris Prikrič, *Inženjerska obavještajna grupa na željeznici*, Zagreb 3/167-168.
Tng Petar Šegović, *Nalozi za službena putovanja ilegalaca*, Zagreb 3/184-185
"Lutvo Ahmetović, »Zagreb 1942.«, Zagreb 3/15
²¹Isto, Zagreb 3/16
²²SZH 11/318
"Stanko Opačić Čanica, *Neki neosvijetljeni događaji iz NOB-a na Kordunu*, *Druga godina NOR-a...*, str. 301-302, knjiga 2
"Isto, str. 302
"Lutvo Ahmetović, n.čl. Zagreb, 3/15
"Stanko Opačić Čanica, n. čl. 2/303
²⁷L. Ahmetović, n. čl., Zagreb 3/16
²⁸Dr Adela Bohunicki, *Španska poznanstva u Pragu*, *Španija 1936—1939*, Beograd, 1971, 1/416 (u daljem tekstu: *Španija...*)
"Lazar Udovički, *U gerilskim jedinicama*, Španija 3/150
"Darko Stuparić, *Revolucionari i bez funkcija*. Rijeka, 1975, str. 255
"Hugh Thomas, *Španjolski građanski rat*, Rijeka, 1980, 2/26
³²D. Stuparić, n. dj. str. 257
"Gojko Nikoliš, *Memoari, Korijen, stablo, pavetina*, drugo izdanje, Liber, Zagreb 1981, str. 247.
"Tito, SD 4/4
"Svetislav Đorđević, *Tvrđava Koljur*, Španija 4/125
"Pavle Vukomanović Stipo, *U borbi za opstanak*, Španija 4/101
"Ivan Krajačić, *Osvrt na rukovođenje u internacionalnim brigadama u španjolskom građanskom ratu 1936—1939*, *Ratna sećanja, Veze u NOB-u 1941—1945*, Beograd, 1981, 1/155 (VUN 1/155)
"Tito, SD 4/240
"Tito, SD 4/360
"Narodni heroji Jugoslavije 1/510
"I. Krajačić, n. čl. VUN 1/155
"Vjesnik, intervju Darka Stuparića sa I. Krajačićem, *nastavak 2*, Zagreb, 7. 11. 1984.
"D. Stuparić, n. dj. str. 257
"Isto, str. 258
"Njemačka obavještajna služba, 11/671
"Ivan Krajačić Stevo, *Ilegalni rad u Zagrebu*, Zagreb 3/27
"Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht 1940-1941, Teilband I, (u daljem tekstu: KTB OKW I), str. 88E, 5, 43, 120, 205, 208, 209, 211, 226, 230, 231, 233

"KTB OKW I, str. 200, 260, 344, 353-357, 360, 364, 365
"Velimir Terzić, *Jugoslavija u aprilskom ratu 1941*, Titograd, 1963, str. 112
⁸⁰D. Stuparić, n. dj. str. 258—259
"Mladen Pavlović, *Diverzantska djelatnost na primorsko-goranskom području 1941, Historija radničkog pokreta, NO-R-a i socijalističke revolucije u Istri, Hrv. Primorju i Gorskom kotaru*, Rijeka 1979, 2/1979, str. 55-77
"Isto, str. 59
"Isto, str. 59
"Ljudevit Gerl, *Tri i po godine ilegalnog rada*, neobjavljen članak, pripremljen za ediciju Srednja Bosna u NOB.
"Vlado Lončarić, *Ponovo u Zagrebu*, Zagreb 3/51
"Tito, SD 7/212
"I. S. Krajačić, VUN 1/155
"Spasenija Cana Babović, članak objavljen u Godišnjaku muzeja grada Beograda, knjiga VIII, 1961, str. 37, 47, 48.
"Tito, SD 7/236, *Istorija Beograda*, Prosveta, Beograd 1974, 3/519
"Tito, SD 7/50
"Tito, SD 7/112-113
"DrStuparić, n. dj. 259
"Isto, str. 260
"I. Krajačić, *Ilegalni rad u Zagrebu*, Zagreb 3/29
"Tito, SD 5/272
"D. Stuparić, n. dj. 261
"I. Krajačić, n. čl. Zagreb 3/29
"Zbornik II/2/42, dok. 9, bilješka 3
"Tito, SD 4/329
"Tito, SD 4/370
"Tito, SD 5/272
"Branka Savić, *Rad šifranata u Vrhovnom štabu*, VUN I-322-333
"Tito, SD 5/319
"Mladen Pavlović, n. čl. str. 59
"Isto, str. 69
"Arhiv CK SKJ, fond CK KPJ-KI, br. 1942/234
"Šime Balen, *Vojni komitet MK*, Zagreb 1/230-231
"Neda Rukavina-Prohaska, *Moja kurirska djelatnost*, Zagreb 3/174-175
"Tito, SD 7/57
"Tito, SD 7/214
"Tito, SD 7/267
"Tito, SD 7/55
"DCO 1/82
"DCO 1/122
"DCO 1/125, 127
"DCO 1/132
"DCO 1/143
"DCO 1/147-151
"DCO 1/159
"DCO 1/202
"DCO 1/231

"DCO 1/262
 "DCO 1/139
 "DCO 1/155-156
 "DCO 1/162; SZH 1/138
 "DCO 1/167-168
 "DCO 1/69
 "SZH 1/175; DCO 1/202
 "SZH 1/174; Tito, SD 7/65; DCO 1/205
 .00SZH 1/178
 ""SZH 1/180; Tito, SD 7/80; DCO 1/240
 ""Tito, SD 7/112; DCO 1/294
 103SZH 1/276, 344
 ""DCO 1/198
 ""Isto
 ""Isto
 ""Tito, SD 7/79; DCO 1/238
 °DCO 2/30
 ""DCO 2/233
 ""DCO 2/234
 ""SZH 11/24; Zbornik II/2/213: DCO 3/153
 2Zbornik V/3/23
 3Zbornik V/3/27
 ""Intervju Steve Krajačića, »Vjesnik«, treći nastavak
 5Antun Šimunović, *U vezi s Glavnim štabom Hrvatske, Zagreb 3/215-223*
 •"SZH 11/100, DCO 4/15
 ""SZH 1/332—334
 8SZH 11/440: Milenko Doder, *Kopinič bez enigme*, Beograd, 1986, Str. 72-74
 ""SZH 11/84
 12"DCO 4/15
 121SZH 11/100—101; DCO 4/15
 ""Tito, SD 9/85; SZH 11/107; DCO 4/43-44
 123Tito, SD 9/93; DCO 4/69
 ""Ivan Krajačić, n. čl. Zagreb 3/29
 125DCO 3/378
 26SZH 11/77; DCO 3/381
 27SZH 11/100; DCO 4/14
 128Zbornik V/3/208—209; DCO 4/18
 ""Zbornik II/3/26; DCO 4/30—31
 13"DCO 4/56
 ""Zbornik II/3/181, DCO 4/146
 .32I. Krajačić, n. čl. Zagreb 3/29
 133I. Krajačić Stevo, intervju, »Vjesnik«, nastavak 2
 3.SZH 11/127; Zbornik II/3/167; DCO 4/131
 ""SZH 11/131; DCO 4/139
 ""SZH 11/313-314; DCO 5/102
 ""Arhiv CK SKJ, fond CK KPJ-Kominternu, 1942/234
 ""Tito, SD 9/85
 ""Slavko Odić, *Dosije bezimena*, Zagreb, 1961, str. 59
 ""Isto
 ""Isto, str. 60
 ""Isto

"Vidi napomenu broj 133
"DCO 5/102
¹⁵S. Odić, n. dj. str. 61
"S. Odić, *Neostvoreni planovi*, Zagreb, 1961, str. 264
"Arhiv CK SKJ, fond KPJ-KI, 1942/234
"I. Krajačić, n. čl. Zagreb 3/29
^{1,9}Zbornik II/3/57; Tito, *SD* 9/84
¹⁵⁰Zbornik II/3/161, *DCO* 4/126
"L. Ahmetović, n. čl. Zagreb 3/7
¹⁵²Zbornik V/4/127; *SZH* 11/233
"DCO 5/390—391
"DCO 5/495
¹⁵⁵SZH 11/514
"DCO 5/511
"DCO 5/454
¹⁵⁸Zbornik VI/3/295
"Zbornik DOS 11/118-119
"T. Krajačić, n. čl. Zagreb 3/33
"Tito, *SD* 12/254
"I. Krajačić, intervju, »Vjesnik«, treći nastavak

Obavještajna aktivnost Karlovačkog vojnog komiteta

"Vlado Novaković, *Razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u Karlovcu 1942. godine, Prva godina...*, Zbornik 3, str. 200
²Isto
³Isto, str. 200—201
"AVII, fond NDH, k. 172a, br. reg. 56/7-1
⁵ORNJ 1/289
"V. Dedijer, *Dnevnik*, Beograd, 1970, str. 344
"Zuhdija Zalić, *U oslobođenoj Kladuši*, 41—42 *USU*, 13/541
"Sjećanje Slavka Komarice, koji je pod pseudonimom Marko bio pomoćnik komandanta Kordunaškog područja Milana Košarića Čiče.
"Savo Bogdanović, *Obavještajna služba na Kordunu*, 41—42 *USU*, 22/531—532
"Isto, str. 532
"V. Novaković, n. čl. str. 204
²Isto
"Slavo Kovačić, *Neki vidovi djelovanja Mjesnog komiteta KPH Karlovac i vojnog komiteta u jedinicama karlovačkog garnizona 1942—1943, Druga godina...*, Zbornik 6, str. 25—26
"Isto, str. 21, 29, 32
"AVII, fond NOR-a, k. 1613, reg. br. 13/1-5
"Isto
"Isto
"Isto
"Isto
²⁰Isto
"DOS 2/177
"Proces protiv grupe domobranskih oficira, Arhiv IHRPH, fond NG, inv. br. 33603

- "V. Novaković, n. čl. str. 206
- "Slavo Kovačić, n. čl. 25, 26, 29, 31, 32, 34—37
- "V. Novaković, n. čl. str. 206
- "Slavo Kovačić, n. čl. str. 39
- "Sjećanje Slavka Komarice

Splitski obavještajni centar

- "Tito, SD, 11/210
- "Drago Gizdić, *Dalmacija 1941*, Zagreb, 1959, str. 337. (u daljem tekstu: D. Gizdić, *Dalmacija 1/337*)
- ³D. Gizdić, *Dalmacija 1/337*.
- ⁴Dr. Ivan Očak-Jovo Popović, *Končar Sekretar Partije*, Zagreb, 1976, str. 466 (u daljem tekstu: Očak-Popović, n. dj.)
- "D. Gizdić, *Dalmacija 2/752*
- "Očak-Popović, n. dj. str. 469.
- ⁷Očak-Popović, n. dj. str. 505.
- "Očak-Popović, n. dj. str. 505—506.
- "D. Gizdić, *Dalmacija 2/546*.
- "Zbornik dokumenata o obavještajnoj službi i službe bezbednosti u narodnooslobodilačkom ratu, Beograd, 1961, 1/76—77 (u daljem tekstu DOS...)
- "D. Gizdić, *Dalmacija 1/198*.
- ¹²*Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941—1945*, Zbornik dokumenata, knjiga 2, str. 573. (u daljem tekstu *NOBUDj*)
- "*NOBUD 2/575*.
- "*NOBUD 2/575*.
- "*NOBUD 2/576*.
- "Očak-Popović, n. dj. 506—508.
- ¹⁷*NOBUD 2/576*.
- "*NOBUD 2/576*.
- "Očak-Popović, n. dj. str. 512.
- ²⁰D. Gizdić, *Dalmacija 2/546*.
- ²¹D. Gizdić, *Dalmacija 2/547*.
- ²²D. Gizdić, *Dalmacija 2/547—548*.
- ²¹D. Gizdić, *Dalmacija 2/545, 546*.
- ²D. Gizdić, *Dalmacija 2/218*.
- ²⁵*NOBUD 2/637, 639*.
- "*NOBUD 2/740—741*.
- ²⁷*NOBUD 2/700*.
- "Filmski arhiv V. I. Inst. — CKH — 2/580—581.
- "Filmski arhiv V. I. Inst. - CKH - 2/582-583.
- ³⁰D. Gizdić, *Dalmacija 2/624*.
- ³Filmski arhiv V. I. Inst. - CKH — 2/584-585.
- ³²D. Gizdić, *Dalmacija 2/94*.
- ³³D. Gizdić, *Dalmacija 2/136*.
- ³⁴D. Gizdić, *Dalmacija 1/184*.
- ³⁵D. Gizdić, *Dalmacija 1/365*.
- ""Očak-Popović, n. dj. str. 466; D. Gizdić, *Dalmacija 1/365*,

"NOBUD, 2/530.
"D. Gizdić, *Dalmacija* 2/71—72.
"D. Gizdić, *Dalmacija* 2/71.
⁴⁰NOBUD 2/675, 676.
"NOBUD 2/692.
"NOBUD 2/692.
"NOBUD 2/693.
⁴⁴NOBUD 2/693.
⁴⁵NOBUD 2/693, 674.
⁴⁸NOBUD 2/674.
"NOBUD 2/250, 252.
"NOBUD 4/608.
"Dokumenti centralnih organa... (u daljem tekstu: DCO)
5/56, 57.
⁵⁰DCO 5/541.
"Filmski arhiv V. I. Inst. — CKH — 2/584—585.
⁵²NOBUD 3/138.
"Vojna enciklopedija, drugo izdanje, 7/321; prvo izdanje
7/448.
⁵⁴Zbornik, V/6/61.
⁵⁵NOBUD 2/68, 69.
"Zbornik, V/6/61.
"D. Gizdić, *Dalmacija* 2/387.
"Filmski arhiv V. I. Inst. - CKH — 2/584—585.
"Isto, 2/586, 589.
"NOBUD 2/79.
"Filmski arhiv CKH-2/586—589.
"Isto
"Isto, 2/604.
"DOS 2/56.
"DOS 2/158.
"NOBUD 3/549.
"NOBUD 3/550.
"Mala enciklopedija Prosvete, Beograd, 1978, 1/719—720.
"Vojna enciklopedija, prvo izdanje, 1/720.
⁷⁰Vojna enciklopedija 1/670.
"CK SKJ Arhiv, 16969
"Tito, SD/13/255.
"Tito, SD/13/310.
⁷⁴Isto.
"CK SKJ Arhiv 16981; CKKPJ - KI 1943/35.
"Filmski arhiv V. I. Inst. — CKH — 2/588—599.
"Isto, 2/590—591.
"Isto, 2/594—596.
"Isto, 2/597—598.
"Isto
"Isto
"Isto, 2/599—600.
"Isto.
"DOS 2/36.
"DOS 2/38.
"DOS 2/55.
"DOS 2/56.

- "NOBUD 2/780.
 "NOBUD 2/483.
 "NOBUD 2/835—836.
 "NOBUD 3/391.
⁹²NOBUD 3/530.
⁹³NOBUD 3/531.
⁹⁴NOBUD 4/438.
⁹⁵NOBUD 2/385.
⁹⁶DOS 2/57.
 "DOS 2/62.
 "DOS 2/62.
 "DOS 2/103.
 "DOS 2/72-73.
 "DOS 2/77.
⁹²DOS 2/76.
 "DOS 2/156, 158.
¹⁰⁴NOBUD 2/113.
 "Dušan Plenča, *Partizanski odredi naroda Dalmacije 1941—1942*, Beograd, 1960, str. 301—302.
 "D. Gizdić, *Dalmacija 2/329, 331, 332*.
¹⁰⁷D. Gizdić, *Dalmacija 2/334*.
 "DOS 2/198.

Sarajevski vojno-obavještajni komitet

- ¹Sarajevo u revoluciji, Sarajevo, 1979, (u daljem tekstu: SuR), knjiga 3, str. 18.
 "Mladen Colić, *Takozvana NDH*, Beograd, 1973, str. 133.
³SuR 2/66
⁴Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče*, Memoari, Beograd, 1971, knjiga 1, str. 24—25.
⁵Lepa Perović, *Od Beograda, preko Sarajeva, do Mostara, Ustanak naroda Jugoslavije 1941*. (u daljem tekstu: UNJ), VIZ, Beograd, 1964, knjiga peta, str. 107.
 "SuR 2/64
⁷SuR 2/727
¹SuR 2/478, 453, 727
 "Olga Marasović, *Narodnooslobodilački pokret u gradu u prvoj godini ustanka*, SuR 2/505.
¹⁰Avdo Humo, *Moja generacija*, Sarajevo, 1984, str. 631.
 "Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 1/278.
 "Branko Galeb, *Pismo Esadu Čengiću o radu na obavještajnoj službi*, SuR 2/667—668.
 "Mladen Colić, n. dj. str. 213.
 "Zvonko Grbac, *O vojnoobavještajnom radu za NOP u neprijateljskim vojnim i drugim institucijama*, SuR 4/341; Mladen Colić, n. dj. str. 213, 238.
 "Zvonko Grbac, n. čl. str. 341.
 "Avdo Humo, n. dj. str. 640.
 "Šemsudin Dizdar, »Konzulat« u Velikom Ćurčiluku, SuR 2/628—629.

"Dane Olbina, *Partijska tehnika Mjesnog komiteta*, SuR 2/699.

"Avdo Humo, n. dj. str. 640.

"Nikola Cvijetić, *Ilegalne veze u Sarajevu 1941—1942*, VUN 2/69

"Olga Marasović, n. čl. SuR 2/476.

²²Zbornik IV/3/87.

²³Zbornik IV/3/142—143.

"Lutvo Ahmetović, *Zagreb 1942, Zbornik sjećanja, Zagreb 1941—1945*, Zagreb, 1983. knjiga treća, str. 4—5.

"Vera Jurić, *U okupiranom Zagrebu 1941, Zagreb 1941—1945*, knjiga druga, str. 74.

"Isto.

"Ankica Sertić Cincipinka je poslije rata osuđena na smrt i strijeljana.

"Olga Marasović, n. čl. SuR 2/510.

"Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, 8/326; SuR knjige 2, 3 i 4.

"Avdo Humo, n. dj. str. 116.

"Isto.

³²Isto, str. 694.

"Nemačka obaveštajna služba, knjiga 1, SSUP.

"Branko Galeb, n. čl. SuR 2/669.

³⁵Zbornik IV/3/181.

"Zbornik IV/3/182, 183.

³⁷Zbornik IV/3/193.

"Branko Galeb, n. čl. SuR 2/670.

"Avdo Humo, n. dj. str. 672—673.

Zbornik IV/3/210—211.

"Avdo Humo, n. dj. str. 681—682.

"Olga Marasović, n. čl. SuR 2/512; Džemal Muminagić, *Na partijskom zadatku iz Sarajeva kod Vrhovnog komandanta*, SuR 2/611.

"Zbornik IV/4/127.

"Džemal Muminagić, *Hapšenja brojnih aktivista Partije i SKOJ-a u proljeće 1942. godine*, SuR 2/656—657.

"Zbornik IV/4/113.

"Tito, *SD* 9/268.

"Azra Grebo-Džubur, »Ambasada« u Čizmedžiluku, SuR 2/623.

"Šemsudin Dizdar, n. čl. SuR 2/623.

"Džemal Muminagić, n. čl. SuR 2/659.

"Isto.

⁵Isto, SuR 2/660.

"Olga Marasović, n. čl. SuR 2/514.

"Branko Galeb, n. čl. SuR 2/670—671.

"Olga Marasović je bila uhapšena 16. aprila 1942. godine

"Arhiv SSUP-a

"Radilo se o izvještaju Branka Galeba koji je Olga Marasović trebalo da odnese Vrhovnom štabu.

"Avdo Humo, n. dj. str. 774.

"Mladen Knežević, *Organizacija i rad obnovljenog mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu u ljeto 1942. godine*, SuR 3/418

"Avdo Humo, n. dj. str. 796.

"Akcija kidnapovanja i prebacivanja Slavka Štimca iz Sarajeva na oslobođenu teritoriju (u Jajce) biće uspješno izvedena nepunu godinu dana kasnije (Avdo Humo, n. dj. str. 765).

"Mehmed Džinić, *Velika hapšenja komunista i drugih pripadnika NOP-a od proljeća 1942. do ljeta 1943. godine*, SuR 3/554.

"Tito, SD/13/205.

Pogovor autora

NOBUD 1/53

²Ervin Šinko, *Drvarski dnevnik*, str. 196

¹Kurt Riess, *Totalna špijunaža*, 1948, str. 8

¹Duga, br. 52, 21. 2. 1976, str. 51

¹Večernje novosti od 6. 11. 1973, Mihailo Marić, *Obavještajni rat 1941 u Srbiji*, nastavak 5

¹Vojna enciklopedija, drugo izdanje, 4/641

⁷*Hronologija*, str. 86

"ORNJ 1/59

DCO 1/490—491

"V. Dedijer, *Dnevnik*, Beograd, 1970, 1/23

"Isto, str. 24

"Radio-Beograd, Dokumentacija

"Kazivanje Vladete Čirića, rođenog u Darosavi 1927, skojevac i partizan od 1943, Slavku Komarici u oktobru 1987.

"Moma Marković, *Rat i revolucija (sećanja 1941—1945)*, BIGZ, Beograd, 1987. str. 67

"*Zbornik*, VI/1/155

"Isto

"*DCO* 2/188

"*DCO* 2/470

"*DCO* 2/175

²⁰*Hronologija*, str. 223

"Milovan Dželebdžić, *Obaveštajna služba u NOR 1941—1945*, Beograd, 1987.

²²*Hronologija*, str. 191

"ORNJ 1/242

"Vojna enciklopedija, prvo izdanje, 4/795

"Vojna enciklopedija, drugo izdanje, /676

"*Slavonija* IH/9

²⁷Isto

²⁸*Slavonija* 111/77

²⁸*Slavonija* III/137

"Srednja Bosna u NOB, 1/269

POPIS IMENA*

Vbid - 1/133
Vbrämovic Josip Ludek — 1/230; 3/320
^bromeit Franz — 1/197
Vbvelj Viktor - 2/381
^ca - 3/395, 436
\\cev Vera — 1/90, 436
\\ćimović Milan — 1/31, 35, 36, 84, 85, 155, 270; 2/65, 226, 228, 270, 403, 409-411, 416, 452, 472
\\damik Augustin — 2/369, 372
\\dum Romeo - 3/272, 289, 290
\\džija Božidar — 2/320, 321; 3/336
\\frić Vjeko - 2/36-38, 493
Aga — v. Popović Pero
\\hmetašević Omer — 2/456, 457
Ahmetović Lutvo — 2/168, 501; 3/59, 315-317, 360, 499, 502, 506
Alaber Anton - 3/213, 216
Magić Abdulah — 2/55
Magić Adil - 2/430
Magić Safet - 2/54, 494; 3/227
Alamo - 3/8
Albahari Nisim - 2/65, 66, 103, 397, 495, 497, 512; 3/451
Aleksandar — v. Kopinić Josip
Aleksić Petar — 2/294, 304
Aleksić Svetko — 2/304
Aleksić Zdravko — 2/478
Alibabić Meša - 2/373, 374
Alibegović Muharem — 2/427, 428, 457
Alihodžić Asim — 2/450
Alija - 2/456
Alikalfit Fazlija - 3/218
Alikalpić Faslo — v. Alikalfić Fazlija
Aljoša — 1/388
Amadeo od Aoste — 3/140
Ambrosio Vittorio — 2/78, 153
Ambrozić Edo — 3/464
Amulić Ivan, Ivo — 1/77; 3/411, 422
Amzo — 1/387, 388
Anderssen dr — 3/203
Andreaca Ferdinando — 3/471 —473
Andreev (Andrejev) Boris — v. Maslarić Božidar
Andrejević Srba — 3/147
Andrić Dušan Solid — 2/477
Andrić Ivo — 3/140
Andrijić Branko — 3/217
Andelinović B. — 3/414
Andelinović Danko, Dane — 3/108, 112
Angelo — 2/431
Ankica — 2/458
Annacker — 2/458
Antić Vicko Pepe — 1/123; 2/32, 199, 201, 203, 204, 493, 503
Antonie dr Zdravko — 1/446; 2/267, 492, 507; 3/19, 90, 92
Antonie Zorka — 1/125
Antonini — 2/72
Antonov — v. Srebrenjak Ivan
Anzulović Jerko — 2/425, 460, 461
Apis — v. Dimitrijević Dragutin
Apold Lorenz — 2/162
Arafagić Mehmed — 2/281
Arandelinović — 3/114
Arandelović Dobrivoje — 1/147, 439; 2/78, 79, 495, 596
Arbutina Jovo — 1/93

* Popis imena izradio: ing. arh. Srdan Odić.

Brojke ispred kose crte označavaju redni broj knjige, a iza nje stranice.

- Arežina Boja — 2/394
 Arežina Dragica — 2/394
 Arežina Dušan Suco — 2/394
 Arežina Milka — 2/393, 394
 Arežina Stevo — 2/394
 Arežina Zora — 2/393
 Arnerić (Arneri) dr Jure — 3/108-110, 114
 Arsenić Cvetko — 3/163
 Arsenijević — 2/79
 Artuković Andrija — 2/105; 3/184, 185, 249
 Arvaj Lili - 3/253, 259
 Atherton Terence — 1/190; 3/106, 113, 114, 117-121, 123, 125-127, 129-135, 489
 Avdić Mustafa — 3/462
 Avšič Jakob Jaka, Branko Hrast - 2/28, 338, 339
 Azarić Mišo — 2/293
- Ba — v. Bakarić Vladimir
 Babič Branko Slovenac — 1/367; 2/165, 349, 501
 Babić Ćim - 2/144, 260, 262, 263
 Babić Asim — 2/262
 Babić Dragica — 2/441
 Babić Ljubo — 1/66, 67, 247; 2/82, 87, 353, 496
 Babić Milan — 2/144
 Babić R. - 3/228
 Babić ing Simo — 2/493
 Babin Josip Bepo — 3/434
 Babović Ibrahim — 1/205
 Babović Marika — 2/467
 Babović Spasenija Cana — 1/68, 219; 2/466-469, 472, 473, 516; 3/329, 500
 Babović Vladimir — 2/467
 Bačak Branko — 2/58
 Bačević Maksim — 2/288
 Bace Maks, Milić — 1/231, 233, 417
 Bader Paul - 1/223, 224; 2/135, 146, 147, 153, 156, 161-163, 169
 Bagner Božidar — 3/272
 Bahun Tomislav — 3/253, 259
 Baja — v. Bajalica Dimitrije — v. Jurjević Ante
 Bajalica Dimitrije Baja — 3/177
 Bajalica Mila — 2/400
 Bajčević Vladislav — 1/153
 Baješ — v. Kostić Velimir
 Bajić Slobodan Paja — 1/157, 162, 200
 Bajkanović Jovo — 3/165
- Bajlioni Gordana — 2/265
 Bajlioni Gradimir — 2/265
 Bajlioni Ljiljana — 2/265
 Bajlioni Mihailo-Mika — 2/265
 Bajlioni Radmila — 2/265, 266
 Bajović Vojin Vuk — 3/149
 Bajt Micika - 1/125
 Bak. — v. Bakarić Vladimir
 Bakarac Jovan — 3/172
 Bakarčić Eugen - 3/253, 257, 258, 267
 Bakarčić Katica — 3/267
 Bakarić Vladimir, Ba, Bak, Vlado Katić - 1/279, 289; 2/28, 313-315; 3/150, 214, 307, 339-341, 347, 361
 Baki Laslo - 1/44
 Bakić Danilo — 2/400
 Bakić Mitar - 1/181, 182, 209; 2/245; 3/103, 339, 340
 Bakota - 3/393
 Baković Jerko — 3/175
 Bakula — v. Slobodan Popović
 Bakula Šimenko — 3/193
 Balaban Mirko — 2/294
 Balen Šime - 3/309, 335-337, 498, 500
 Balić S. - 3/211
 Balon Franjo - 3/364, 376
 Balorda Janko - 2/396, 397
 Balorda Momir — 2/398
 Balorda Ranko — 2/398
 Balta Arif - 3/446-448
 Baltić Milutin - 2/10; 3/379
 Baltić Nikola - 2/10
 Baltić Stanka Živko - 2/10
 Baljski — v. Gerdijan Blagoje
 Bamjadžidos Stela Kisa — 2/115 (v. i Kopinić Stela)
 Ban Rudolf — 1/124
 Banjac Mile — 2/89, 90
 Banjac Velimir — 3/178
 Barany Bela — 2/34
 Barani (Baranu) Koloman — 1/105; 2/34
 Barić Jozo — 3/187, 188, 192
 Barišić - 3/112, 113
 Barjaktarević Salem — 2/281
 Barker Elizabeth — 2/217, 218, 504; 3/107, 488
 Barlović — 3/393
 Baron — v. Divić Stojan
 Bart Ella — 3/299
 Barteleo — 3/162, 163
 Bartolić — 3/336
 Bartulović Ante — 3/412
 Bartulović Niko — 3/108, 403, 404
 Baruh Bora — 1/265
 Baruh Rahela — 3/330
- Basić Nikola — 3/260
 Basta Milan — 2/493: 3/177, 178, 491, 492
 Bastajić Jandre — 1/57
 Bastajić Joco — 1/57
 Bastajić Pavle — 3/70
 Bastianini Giuseppe — 2/33; 3/418, 419, 430
 Bata — v. Uvalić Radivoje
 Batanović Milovan — 1/158
 Baučić Filip — 3/412
 Baudek Franc — 2/379
 Bäumer - 3/249, 250
 Bayer Otto - 3/237, 273, 275, 276
 Bazer — 2/399
 Bebler Aleš — 1/246; 2/7; 3/332
 Beck Heinrich — 2/31
 Beck Johan — 2/31
 Bečarević Boško — 2/467, 474, 480-482, 484, 486, 488
 Bedenko dr - 2/342, 343
 Begenušić Blažo — 2/286
 Begović Duro — 2/325
 Begović Hasan — 3/217
 Begović Joso — 3/239
 Behmen — 2/209
 Behmen Mujo — 2/280, 281
 Beissner Wilhelm — 3/71
 Bekić Milan — 2/56; 3/491
 Bela Josip — 2/328
 Belamarić Lukica Stevo 3/411
 Belan Cvetko - 2/349
 Beli — v. Žujović Sreten
 Belinić Marko — 3/317, 325, 377
 Belobrk Zora - 1/125
 Belošević Ljudevit — 3/174
 Benak Aleksandar - 3/173, 186, 253
 Benak dr Aleksandar — 2/30; 3/253, 267, 282-286, 288
 Bender Ostap — 2/350, 354
 Bendo — 1/145
 Berberot Taki — 1/130
 Berberović Esad — 2/373
 Bergant Vjekoslav — 3/313
 Beribak Ahmet Maček — 2/64
 Beribak Salko — 3/217
 Berić Branko — 3/438
 Berić Gojko — 3/483
 Berlinger Giulio — 3/169
 Bertolović Ivan — 3/246, 247
 Bešević Mile — 2/478
 Beširević Malić — 2/369, 372
 Bešlić Akif - 2/281
 Bevandić Stevo — 1/377
 Bevc — v. Kardelj Edvard
 Biber Antun Tehek — 1/55, 127, 433; 3/262, 496

Bibić Miro - 3/51
Bićanić Jela — 2/83
Biga Jovo - 2/295
Biga Stevo — 2/8
Bijedić Džemal — 3/463
Bijedić Šukrija — 1/96
Bijelac Mile — 2/97
Bijeli — v. Vukmirović Mičo
Bilan Stipe - 3/275, 279
Bilan Zvonko — 3/278—280,
282-287
Bili - 3/144
Bilić Mirko — 2/64
Bilić Pero - 2/64; 3/162
Biljanovski Angel — 1/129
Biljanovski Zlatko — 1/130, 438
Biljeg Ivan — 2/61
Biočić Frane, Franjo — 2/462;
3/375, 385, 386, 391-394,
396-398
Birčanin — v. Trifunović Ilija
Birk — v. Kardelj Edvard
Birkić Ivan — 3/349
Biuković Nikola — 2/60, 494
Bjažević Luka — 1/89, 90
Bjegović Petar — 3/438
Bjelac Nikola - 2/58, 327
Bjelajac Stanko Čane — 1/92,
93, 112, 298, 436, 437; 2/58,
494

Bjelina Nikola - 3/108
Bjuming — 3/235
Blagojević Jela Jelica — 3/128,
132
Blagojević Milan - 2/245, 251,
252
Blagojević Radovan — 3/128,
132
Blagojević Vlado - 3/127, 128,
132
Blasi Giuseppe — 3/145, 146
Blašković Slavko — 3/327
Blašković Vladimir — 2/435
Blažević Jakov — 1/65, 282;
2/321, 322, 356, 509; 3/161,
167
Blažević Jure — 3/167, 168
Blažić Zaga - 3/461, 462
Blečić Vujadin - 3/149, 491
Boban Ljubo - 2/512; 3/490
Bobetić Ante — 3/448
Bobi — v. Štetner
Bocak dr Jurica — 3/204,
216-218, 265
Bocevski Trajko Bote — 1/91
Bodlović Jozo — 3/172
Bogavac Dragoslav — 1/190
Bogdanov Cene — 1/122
Bogdanović Dara — 2/400

Bogdanović Gedeon Geco — 1/127; 3/268
 Bogdanović Savo — 1/37, 184, 370, 432; 2/57, 494; 3/388, 389, 458, 459, 461, 502
 Bogičević Mihailo — 1/265
 Bogojevski Nikola — 2/427, 438
 Bogovac Mile — 2/53, 54, 494; 3/190, 203, 215, 493-495
 Bogunović Brane — 3/438
 Bogunović Jola — 2/76
 Bogunović Katina — 2/76
 Bohinec — 3/498
 Böhme Franz — 2/111-114, 125, 128, 131, 133, 135, 250, 251, 265
 Bohunicki dr Adela — 3/317, 499
 Bojanić Duško — 2/297
 Bojanić Ivana Petar — 3/418
 Bojanić Nela — 2/456
 Bojanović Nikola — 2/64
 Bojić Mehmedalija Alija — 1/413, 434; 3/43, 497
 Bojić Milosav — 1/85, 87, 151, 158, 435, 439
 Bokan Branko — 1/435; 2/352, 511
 Boko Ivan — 3/411
 Bora — v. Marković Bora
 Boras Vinko — 2/55
 Borče — v. Naumovski Naum
 Borian Ana — 3/72
 Borić — v. Lavčević-Lucić Ivan
 Borić-Gavrilović Zaga — 1/147
 Borić Kasim — 3/190
 Borić Milena — 3/471
 Borić Petar — 2/287
 Boris — 3/431
 Borjan Bude — 1/312
 Borković dr Milan — 1/95, 165, 432, 436
 Boro — v. Jošt Boro
 Boro - 2/34
 Borovčanin Drago — 1/90, 436; 2/398, 399, 512
 Borovski ing — 3/233
 Bosanac (Branko?) — 1/339, 342
 Bosanac Krsto — 1/370
 Bosiljčić Slobodan — 1/27, 34, 431, 432, 436; 3/486
 Bosjerčić Svetozar — 3/174
 Bosnić Milan — 2/295, 296
 Bostandžić Agan — 3/462
 Bošković Dobrivoje — 2/467
 Bošnjak — v. Stambolić Petar
 Bošnjak Danilo — 1/253, 254, 444
 Bošnjak Mileta — 2/279
 Bošnjak Mirka Jakov — 3/418, 420
 Bote — v. Boceviski Trajko
 Bothmer, Carl von — 2/411
 Božanić Gojko — 3/411
 Božanić Vicko — 1/89
 Božičević Ivan — 1/55, 107-110, 433, 437; 3/310, 498
 Božić Ivan — 3/290
 Božić Miloš - 2/67, 121
 Božinovski Peco — 1/121-123, 437
 Božo - 2/36, 224
 Božović — 3/428
 Božović Dolores — 3/148
 Božović Luka — 1/191, 192, 440, 441; 3/126, 128, 489
 Božović dr Saša — 3/148
 Brado — v. Kranjčević Jakob
 Bradonja — v. Jovanović Radivoje
 Brajnik Edi Štefan — 2/380
 Brana Alojz — 2/515
 Brana Lidija — 2/454, 455, 460
 Brana Marija — 2/454
 Brana Mario — 2/454, 515
 Brana Mate — 2/454
 Brana Srećko — 2/425, 430, 447, 454-464; 3/329, 369, 374, 385, 386, 398
 Braniča — 2/462
 Branko B. — 1/163
 Branko Španac — v. Spasić Branko
 Branković Dragan — 1/377
 Branković Milan — 2/293, 432
 Braš. — v. Brašić Miloš
 Brašić Miloš, Braš, Miša, Džin - 1/104, 191; 3/72, 73, 75, 76, 78-81, 84, 88, 89, 346, 487
 Brčić Rafael - 2/53, 54, 494; 3/190, 203, 215, 493-495
 Bregar — v. Marinček Tone
 Brejc Tomo - 2/12, 492
 Brezović Nikola Prebeg — 1/119, 120; 2/90, 497
 Brico — 3/168
 Briški Franjo — 3/498
 Brkić Duško — 1/127, 227
 Brkić Esad — 2/73-75, 496
 Brkić Hasan — 2/283, 397
 Brkić Maksim — 1/85
 Brkić Nazif Zifo — 3/190
 Brkić Tripko — 3/156
 Brkić Zvonko — 2/203
 Brkljačić-Rubčić Kata — 3/167, 168
 Brkljačić Ruža — 3/167, 168
 Brko — v. Končar Rade — v. Krajačić Ivan

Brković Branko — 2/10, 491
 Brlečić Božana — 3/270
 Brnčić Josip Joža — 3/337
 Brnčić Nada — 3/214
 Brodar — 2/342, 343
 Broz Branko — 2/30
 Broz Josip Tito, Stari, Valter, Mekas Spiridon, Novak, Tomčić Tihomir, Brozović Ivan, T. T. - 1/7, 8, 11-14, 22, 23, 47, 52, 53, 59, 68-72, 99, 149, 169, 172, 172, 176, 187, 191, 196, 197, 204, 205, 208-210, 219, 223, 233, 239, 242, 248, 250, 251, 255, 257, 265, 267, 268, 273, 278, 282, 286-291, 293, 294, 296, 300, 303, 310, 311, 313, 314, 323, 353, 354, 357, 395, 404, 409, 411, 413, 417, 418, 421, 424, 426, 431, 434, 435, 440-451;
 2/5, 8, 9, 12, 15, 16, 20-22, 24, 29, 30, 43, 49, 52, 69, 105, 106, 109, 115-117, 119, 120, 122, 123, 125-128, 130-133, 135-139, 141-145, 147, 148, 152, 154-156, 159, 172-174, 181-184, 191, 197, 205, 207, 209, 210, 213, 224, 227-229, 232-236, 243-247, 249, 251, 253-258, 264, 268-272, 296, 310, 340, 374, 375, 382, 385, 389, 390, 425, 461, 464, 491-495, 498-506, 508, 509, 512, 514, 515;
 3/5, 7, 10-13, 18-45, 47-52, 54, 57-60, 62-65, 68, 72, 73, 75-79, 81, 82, 85, 86, 88-92, 94, 96, 99, 101, 103-105, 114, 115, 118-131, 133-135, 137, 149, 160, 165, 183, 184, 188, 193, 197-199, 201, 202, 207-209, 211, 212, 214-216, 218, 223, 224, 230, 234, 236, 252, 265, 270, 273, 274, 278, 280, 281, 290, 293, 299, 300, 309, 320-322, 330-334, 338, 339, 341, 343-346, 348, 350, 351, 353, 356-358, 360, 362-369, 372, 374, 378, 379, 395, 401, 403, 426-428, 439, 441, 445, 449, 453-455, 458, 460, 465, 473, 477, 483-489, 493-507
 Broz Mišo, Miško - 354, 374
 Broz Vlado — 2/30
 Brozović — 2/440, 441
 Brozović Ivan — v. Broz Josip Tito
 Brunović Milan — 1/98, 436, 437; 2/42, 493, 494
 Brzi — v. Gregorić Pavle
 Bruck Leo - 3/227, 231
 Buämer — v. Bäumer
 Buba — v. Jančić Ljubica
 Bubalo - 2/365
 Bubanić Stjepan — 3/212
 Buć Adem - 3/463-465
 Budisavljević Josip — 3/237, 242
 Budisavljević dr Srdan — 1/204: 3/323, 324, 266
 Budni - 2/415
 Budok - 3/335
 Bugarin — v. Mikulić Toma
 Bugarski Bata — 3/81
 Buha Mitar - 1/63, 434
 Buha Vasilije Jova, Mom — 2/408, 411, 413, 447, 486, 487
 Buić dr Mirko — 3/403, 404
 Bujić Ilija - 1/89
 Bujošević Dragan — 2/516
 Bukorović Mijo — 3/437
 Bukovac Mirko — 3/251, 260, 261, 265
 Bukvić ing Desimir Desko — 1/62-64; 3/454
 Bulatović Veselin — 2/26, 493
 Bulović Ana — 2/482
 Bulović Mirko Zet — 1/322
 Buluk V. - 1/303
 Buljan Franjo — 2/430, 431
 Bumbulović - 1/202, 203, 214, 441
 Bundalo Ljubo — 2/290
 Bundalo Veljko - 2/61
 Burdžović Rifat Trša — 3/272, 274-276
 Burić Blažo - 2/67, 495
 Burija Ivan — 3/213
 Bušatlija Mahmut Buš — 2/450
 Bušatlija Sabahudin Budo — 3/436, 441
 Butković Ivo — 2/56; 3/491
 Butorac Jozo — 3/97
 Butorac Vjekoslav Vjeko — 2/424
 Bužimkić Hašim — 2/170
 Bzik Mijo - 3/238
 Campbell, sir Ronald - 2/222; 3/140
 Cana — v. Babović Spasenija
 Canaris Wilhelm 1/26
 Cankar Ivan — 2/20
 Cankin — v. Ivačić Marin
 Capo — v. Janić Vlado

- Carić Mehmed — 2/210
 Casertano Raffael — 3/187
 Cavallero Ugo — 1/42
 Čekić Dobrivoje — 1/73
 Čekić Dragoslav — 1/219
 Cenčić Vjenceslav — 3/21—23,
 52, 53, 287, 334, 376, 484, 486
 Centar - 3/12, 21, 23, 76,
 79-81
 Centr. - 3/79
 Centrala — 3/76, 79
 Cerović Jovan — 2/69
 Cerovski Božo — 1/214
 Cesarec August — 3/323
 Cetušić Mileva Sojka — 1/145
 Ceva Bianca — 3/490
 Chapman Robert — 3/106
 Che Gevara Ernesto — 1/22,
 432
 Churchill Winston — 2/213,
 222, 254, 506; 3/5, 15, 16, 18,
 46, 101, 107, 483, 485
 Ciano Galleazzo — 2/107, 108,
 498
 Cicmil Obrad - 3/30
 Ciganče — v. Kundak Mita
 Cihovski — 3/357
 Cijan Vida — 2/424
 Cile Gerhard - 1/34
 Cilić August — 3/328, 361, 369,
 374, 377, 379
 Cilić Viktor - 3/377
 Cimiratić Sulejman — 2/433
 Cincipinka — v. Sertić Ankica
 Cividini — 3/254
 Colić Mladen — 2/497, 515;
 3/490, 495, 505
 Cota Zlatko — 3/411
 Cripps, ser Stafford — 3/15, 16
 Crljenica Duro — 2/327
 Crljenko — v. Skopljak Fehim
 Crni — v. Hodžić Mujo
 Crni — v. Minić Miloš
 Crni — v. Selman Jusuf
 Crni — v. Žujović Sreten
 Crnko Marica — 1/125
 Crnobrnja Bogdan Tolja —
 1/123; 2/199, 200, 202-204,
 503; 3/312, 499
 Crnobrnja Ljuban — 2/164, 501
 Crnogorac Stjepan — 3/181
 Crnjak Cvetko — 2/447, 464,
 484—486, 488
 Crnjak Jovo — 2/485
 Crnjak Stana — 2/485
 Crnjanski Pavle — 3/106
 Crnić Gvido Istranin — 2/369
 Cukavac — 2/219
 Cvenček Ivan — 3/374, 376
 Cvetko Večeslav Flores — 1/233
 Cvetković Dragiša — 3/16, 18,
 324, 325
 Cvetković Vita — 1/80, 81, 84,
 85, 146, 155, 435, 438, 444
 Cvetojević Milan Princ — 2/325,
 326
 Cvietić dr Stjepan — 3/385, 392,
 396
 Cvija Zvonimir — 2/36
 Cvijetić Nikola — 3/448, 506
 Cvijetić Stjepan - 2/462; 3/397
 Cvikeraš — v. Radulović (Radu-
 nović) Blažo
 Cvitanić Ante — 3/166
 Cvitaš Nikola - 3/212, 213, 216
 Cvitković Miljenko — 2/355
 Cvizek Franjo — 3/237, 242
 Čajavec Dragutin — 2/440
 Čajavec Rudi - 2/173, 174, 421,
 434-444, 524
 Čalić Dušan — 2/86, 496
 Calija Lazo - 2/508; 3/156, 491
 Čanak Jovan — 3/253, 258, 267
 Čapajev - 1/292; 3/318
 Čaušević Mujaga — 2/361—363
 Čavaljuga Milivoje — 1/253,
 444
 Čavić Marijan—Grga, Držić
 Zvonko - 3/150, 151
 Čavić Miloš - 2/325-327
 Čeak Katica - 1/125
 Čedo — v. Rakita Mile
 Čedo Makedonac — v. Kostov-
 ski Čedo
 Čefo Arif - 3/187, 192
 Čengić Esad - 3/444, 445, 505
 Čengić Franjo — 3/272
 Čengić Ibrahim Ibro — 1/193;
 2/398, 399; 3/148
 Čengić Sulejman-Suljbeg —
 1/104, 191
 Čenić Dušica — 1/114
 Četka, Četkar — v. Damjanović
 Žika
 Češnjak Antun — 3/261, 262,
 336
 Četoje — 1/111
 Čiber Mustafa — 3/227
 Čiča — v. Ilić Milan
 Čiča — v. Ilić Slobodan
 Čiča — v. Jović Desimir
 Čiča — v. Pijade Moša
 Čiča Romanijski — v. Vajner
 Slaviša
 Čiča — v. Vasić Dragiša
 Čičmić Alko — 3/187
 Čika Janko — v. Pijade Moša

Čiklovan Živa — 3/147
Ciko — 3/416
Ciko — v. Gregorić Pavle
Čilić Ibro - 3/225, 495
Čišić Husref — 3/97
Čizmek Duro - 2/198-200, 202
Čizmić Alija - 3/192, 203
Čizmić Bodir — 3/192
Čižinski Josip, Milan Gorkić — 3/357
Čižski Nada - 2/427, 428
Čoče — v. Vujović Ratko
Čolaković Rodoljub, Ročko, Gojko - 1/156, 257, 258, 439, 445; 2/105, 143-145, 263-267, 283, 500, 505, 507; 3/64, 490
Čolić Boško - 2/128
Čolić Ljuboje — 1/89
Čolović Dušan — 2/144
Čomić Alid — 1/254
Čompo — v. Jeričević Ivica
Čović Jovanka Žuta — 1/54, 433; 2/427, 428, 457, 459, 515
Cu De - 1/22
Čubelić - 3/393
Čubelj — v. Vukadin Stanko
Čubranović Milovan — 3/214
Čučković Božo — 2/495
Čudnovski Leonid — 1/27
Čurčijev - 1/315
Čuturilo Stevo - 1/318, 319, 321
Čvorak — v. Milutinović Ivan

Čamo Edhem - 2/279, 280
Čane — v. Bjelajac Stanko
Čanica v. Opačić Stanko
Čatipović Milivoje — 3/411
Čeća — v. Stefanović Svetislav
Čefo Arif — 3/191
Čefo Mehmed Čebo - 3/190
Čejvan - 2/460
Čemalović Enver 1/150, 431, 438, 439; 2/288
Čerimagić Alija — 2/286
Čerimić Munib — 2/425, 430, 434
Četić Risto — 2/53
Četković Jelena — 2/480
Četković Vlado — 1/74, 76, 286; 2/322
Čevra Ivo — 3/494
Čiber Mustafa — 2/64
Čičko — v. Pavlović Ratko
Čilić Suljo — 2/64
Čirić Vladeta — 3/507

Čirjaković Petar — 2/121
Copić Branko - 1/23; 2/5, 44, 353, 494
Copić Vladimir — 3/12
C ora — v. Marković Moma
C osović Božo Javorac, Javorski - 1/94; 2/116
Cuković - 2/267, 270
Čulibrk Dragan - 2/327

Dabić Radomir — 1/265
Dajić Mirjana — 2/470
Dakić Mile - 2/39, 493, 509
Dakić Nikica — 2/325
Dakić Spasoje — 3/131, 134
Dalmazzo Renzo — 3/414, 415
Damjanović Jela — 2/393
Damjanović-Marković Kika, Božidarka — 1/439; 2/495; 3/144, 490
Damjanović dr Pero — 3/321, 322, 331-333
Damjanović Stevo, kapetan Leko - 2/273-275
Damjanović Žika Četka, Četkar - 1/84, 85
Damljanović Pavle — 2/130
Damnjanović Borivoje Bora, Milisav - 2/406, 407, 412-415, 419, 420
Damnjanović Živka Mala — 1/147
Dangić Jezdimir — 2/137, 233, 260-265, 267, 270-272, 323; 3/164
Danilović Uglješa — 2/102, 156, 268, 269, 274, 497, 498, 501, 507; 3/443-445
Dankelmann Heinrich — 2/155, 156
Danon Oskar — 2/279, 280
Dapčević Peko Petar — 1/230, 297; 3/148, 320
Darja — v. Oman Sonja
Daskijević Pavao — 3/212, 213, 216
Dasović Kata — 3/266
Dasović Petar — 3/266
Dasović Stjepan Stipe — 3/214, 253, 257, 258, 263, 266, 270
Dašić Mila - 1/125
Davičo Haim — 2/477
Davičo Oskar — 1/8
David - 1/45
Davidović Duro — 2/59
Davidović Mile — 3/492
Davidović Živorad — 1/263
Davidson Basil — 3/139, 490

Deacon Richard — 1/9, 431
 Deakin F. W. D. — 3/102,
 129-131, 133, 134, 488, 489
 Deanović Dušan — v. Dejanović
 Dušan
 Debeli — v. Petrović (Žika) Ni-
 kola
 Dedić Ferid Feda — 2/373
 Dedić Fahret — 2/434
 Dedić Fikret - 2/434; 3/165
 Dedić Muhamed — 2/434
 Dedić Muharem — 2/432
 Dedić Omer — 1/133
 Dedijer dr Olga - 3/205, 206,
 211, 212, 216, 218, 474
 Dedijer Vladimir, Rangaper Bo-
 ra - 1/74, 104, 169, 191, 192,
 205, 209, 266, 435, 436,
 440-443; 2/119, 122, 124,
 126, 130, 137, 142, 256, 327,
 328, 493; 3/5, 20, 21, 23, 24,
 44, 54, 57-63, 94-96, 128,
 134, 207, 208, 211, 254, 280,
 367, 368, 387, 388, 473, 474,
 483, 484, 486-489, 494, 502,
 505, 507
 Dejanac Niko — 2/82, 83
 Dejanović Dušan — 3/253,
 257-259, 267
 Dejanović Bara — 3/267
 Dejanović Milić — 3/176
 Dejanović Rade — 3/267
 Dejović Aleksa — 1/219
 Delalić Sabit - 3/228
 Delić Ahmet - 2/361-363, 372
 Delić Batanović Ljubica —
 2/391, 399, 400, 513
 Delić Drina — 3/407
 Delić Ibukić Mujaga — 2/360
 Delić Ljuban - 2/8
 Delić Marija — 3/407
 Delić Mujo — 2/25, 492
 Delić Rasim — 2/361
 Delić Stevo — 2/8
 Delić Vuli - 3/401, 407, 411
 De Litala - 3/410
 Demirović Ismeta — 2/428, 429
 Demirović Salih - 2/427-429
 Demonja — 2/199
 Denac Ivan — 3/310, 311, 498
 Deneba — v. Udicki Predrag
 Denovski Dimko — 2/80
 Denovski Vera — 2/80
 Deretić Gojka Božo — 2/286
 Dermastija dr Marjan — 1/290;
 2/380
 Desnica dr Branko — 3/403, 404
 Despotović Mitar — 3/69
 Despotovski Blagoje Šovelj —
 1/91, 92, 123
 Desput Milan — 2/94, 95
 Devčić Ivan Pivac — 3/168
 Dević - 2/337
 Devošić Frane — 3/150
 Deyerler Adolf — 3/68
 Diebalo Drago — 3/385, 390,
 391, 394
 Dietz Franz — 1/182
 Dijana - 3/435
 Dikin — v. Deakin
 Diklić Vasilije - 2/242
 Diković Milomir — 1/265
 Dilberović Ismet — 3/161, 491
 Dilipetar Zdenka — 3/412
 Dimitrijević Dragutin Apis —
 3/55
 Dimitrijević Dušan Dule —
 2/217, 220
 Dimitrijević Herman Vera —
 3/88
 Dimitrijević Pero Vrndak —
 1/144
 Dimitrijević dr Sergije — 1/229,
 442
 Dimitrov Georgi — 3/20, 22, 93
 Dimov Cvetan — 1/123
 Dippold Benignus — 3/295
 Direktor - 3/5, 12, 14, 23, 24,
 35, 75, 76, 78, 80, 81, 88, 307,
 335, 342, 354-356, 358, 359,
 362, 364, 365, 367, 378, 379
 Direktor — v. Ribnikar Vladis-
 lav
 Ditges Benno Carl — 1/182
 Ditzce (Ditce) — 1/179,
 181-184, 188, 189
 Divić Stojan Baron — 1/370,
 393
 Dizdar Ahmet — 3/446, 447,
 457, 458
 Dizdar Šemsudin Šemso, Strateg
 — 3/446-448, 458, 505, 506
 Dizdar mr Zdravko — 2/511
 Dizdarević Midhat — 2/287
 Dizl - 1/80
 Dju-Karelo Duzepe — 1/121
 Dmitranić — 2/89
 Dobanović Mitar — v. Vidako-
 vić Matija
 Dobrosavljević Rade — 2/316
 Doder Dušan — 3/314
 Doder Milenko — 3/334, 496,
 501
 Dojčić — 2/34
 Doktor — v. Nešković Blagoje
 Doktor — v. Popović Vladimir
 Doktor — v. Srebrenjak Ivan
 Doles Franc — 1/167
 Dolgan Tine, Mazovec Jože —
 1/330

Dolić Mijo — 3/494
 Dolinčić Vjekoslav — 3/212, 213
 Domany Robert, Vlada Ivanić — 1/231; 2/318, 319, 321
 Domanji Rudolf — 3/260
 Domazet Milan — 3/163
 Domazetović Jovan — 2/67
 Dometrović — 3/358
 Dominik Franjo — 3/314
 Domjanić Drago — v. Steinberger Adolf
 Don Žarko — 3/470
 Dostičić Petar — 3/253, 259
 Dougan (Dolgan) Ervin Janez — 1/10, 431; 2/72
 Dovadžija Mustafa — 3/456
 Dozet Perica — 1/55, 56, 433; 3/379
 Dožić Lazar, Sotir Sotirović — 2/447, 480, 481, 489
 Draganić Slavko — 3/395
 Dragičević Stevo — 2/356
 Dragičević Veljko — 2/128, 129, 243; 3/85-87, 97, 102-105, 488
 Dragić Sirnica — 2/60
 Dragić Vlado - 2/280, 281
 Dragović Jovo — 2/87, 496
 Dragović Miloš — 3/149
 Drakulić Milan — 1/71, 72, 86, 435; 2/247, 506
 Drapšin Ilić Petar — 1/226, 371, 411, 414; 2/285; 3/155
 Drašković Živko — 3/412
 Draža — v. Mihailović Dragoljub
 Draženović Dragutin — 3/246, 247, 250, 251, 256
 Dražić Božo — 2/434, 440—444
 Dražić Pero — 2/58, 494
 Dreksler - 1/231
 Drenić Mileta — 2/322, 323
 Drenić Stevo — 2/323
 Drenović Uroš — 1/378; 2/296, 297; 3/276
 Drezga Branko — 2/58
 Drndić Ljubo — 2/75, 496
 Drobnić prof Anita — 3/376
 Drobnić Jože — 1/167
 Drong Jang — 2/61
 Dronja — v. Trifunović Miroslav
 Dropuljić Ćiril - 1/229, 442
 Druker Erih - 3/260
 Druzetti — 2/329
 Družica — v. Fijan Jakob
 Držić Zvonko — v. Marijan Čavić Grga
 Duće — v. Mussolini Benito
 Dudić Dragojlo — 1/87; 2/124, 227
 Dugandžija Stevo — 3/161
 Duganhodžić Ibrahim — 3/494
 Dujić — v. Đujić Momčilo
 Dujić Miloš - 2/307
 Dule — v. Matić Petar
 Dulić Ivan — 3/431
 Dumanić Jozo — 3/418
 Duplančić Atilio — 3/97, 488
 Dušan - 3/434
 Duško - 1/57, 58, 127
 Duško (Jakaša Dalibor?) — 3/108, 110, 114, 116, 413, 414-416, 423, 424
 Džadžinka — v. Golubić Mustafa
 Džal Stipe - 3/190, 494
 Džalto Luka - 2/53, 494
 Džalto Perica — 3/190
 Džalto Tomica — 3/190
 Dželebdžić Milovan — 1/7, 431, 432; 2/492; 3/477, 507
 Džin - 1/104, 191
 Džin — v. Brašić Miloš
 Džina — v. Gligorijević Jovan
 Džindo Ćamil — 1/132
 Džinić Mehmed — 3/507
 Džoro Momčilo — 2/478
 Džubo Ahmed 2/41, 207, 208, 210, 493, 503
 Džubo Mustafa Mujo — 2/41
 Đaković Dragan — 2/97, 98
 Đaković Đuro - 3/75, 338, 349
 Đaković Josip Joco — 3/349, 356
 Đaković Savka - 1/447; 2/492
 Đaković Stjepan Stipe, Stipe Đugi - 3/338, 343-345, 347, 348
 Đerić Luka — v. Golubić Mustafa
 Đerkić Muhamed — 2/287
 Đido — v. Đilas Milovan
 Đilas Milovan Veljko — 1/8, 14, 160, 164, 173, 175, 190, 206, 208, 209, 219, 297, 440, 441; 3/65, 103, 127, 193, 294
 Đilas Mitra - 1/219
 Dindo Ćamil - 2/281
 Dirlo Isak - 3/190
 Đojić Đordo - 2/272
 Đokanović Milovan — 3/236, 495
 Đokić — 2/400
 Đokić Vojislav — 2/69; 3/51

- Donlagić A. — 2/507
 Donović Jovan — 2/238—240;
 3/93, 107, 488
 Dorđević — v. Golubić Mustafa
 Dorđević Bosiljka Bosa —
 2/466, 467, 472, 473, 480, 482,
 483
 Dorđević dr Đurica — 3/74
 Dorđević Krista Kristina —
 3/73-75, 487
 Dorđević Pavle — 2/466, 483
 Dorđević-Prpina Nada — 1/147
 Dorđević Radovan — 1/86, 87
 Dorđević Svetislav — 1/230;
 3/320, 499
 Đujić Momčilo — 1/41; 2/395,
 396; 3/96, 114, 432, 435, 437,
 438
 Đukanović Pero — 2/260, 263,
 272
 Đukić Jovan — 1/82
 Đukić Slavko — 3/349, 356
 Đura — v. Strugar Đuro
 Đurašković Milutin — 2/66, 495
 Đurde - 1/219
 Đuričković Boško — 2/12, 492
 Đurić Dušan — 2/280
 Đurić Đuro — 1/198
 Đurić Ljubodrag — 1/219, 221,
 442
 Đurić Miloš — 2/171
 Đurić Niko - 2/70, 393-395,
 495; 3/169, 171, 492
 Đurić P. Ljubomir —
 2/324-327, 510
 Đurić Radoslav — 2/236, 242,
 257
 Đurić Žarko - 2/171
 Đurišić Anda — 3/192, 494
 Đurišić Pavle — 3/126
 Đuro — 1/94
 Đurović Milinko — 1/297
- Erceg Stevo - 2/325-327
 Erceg Vojo - 2/508; 3/156, 491
 Ercegovac Bogdan — 2/323
 Erdeljac Otmar — 3/390
 Erdelji Ivan - 3/305
 Ernst Petar — 2/31
 Essposito Giovanni — 2/32, 33;
 3/149
 Esteva Verde — v. Krajačić Ivan
 Evđević Aleksa — 3/163
 Ević Bosiljka Beba — v. Kraja-
 čić-Ević Beba
- Fabijan Franjo — 1/96
 Fabris Anto — 2/425, 455, 456,
 460, 515
 Fajfar Tone, Jernej Gašpar —
2/28
 Faleskini Branko — 3/445, 455
 Farkaš dr — 2/477
 Faty, Fati — v. Hebrang Andrija
 Fazlagić Safet — 2/398
 Fejić Salko - 3/227, 228
 Fejzić Safet Medo — 2/456
 Feiner Hans — 2/57
 Feiner Paul - 2/57
 Feiner Sep — 2/57
 Ferrari Giovanni — 3/408
 Fertig Hajnrih — 2/66
 Fićo — v. Kljajić Filip
 Fijan Jakob Družica — 1/370
 Fiket Katica - 1/125
 Filipović Dragica — 3/451
 Filipović Dušan — 2/485
 Filipović Katica — 3/451
 Filipović Ljubica — 3/451
 Filipović Mirko — 2/453
 Filipović Nevenka — 3/451
 Filipović Stjepan — 1/73
 Filipović Sulejman Suljo —
 3/445, 446, 454, 455, 462
 Finci Eli — 3/416, 417
- Ecker Julius v. Eker Julijus
 Ećedin - 2/458
 Ećim Marko — 3/286—289
 Edgar Andre — 1/443
 Eftim Miša — 1/130
 Efto — v. Ončevski Borko
 Egić Dušan — 2/165, 501
 Eker Julijus, 3/251, 260, 265
 Eles Stana — v. Crnjak Stana
 Elez Vaso Engels — 1/194
 Eliot Cavan - 3/106, 113
 Enco Parma — 3/166
 Engels — v. Elez Vaso
 Engels Fridrih — 1/207
 Erceg Jelica — 3/177-180
- Fischer-Wagner Marija — 3/240
 Fisher — v. Ribar Ivo Lola
 Fišer — v. Ribar Ivo Lola
 Fišer dr — 2/477
 Fliker Moric Mita — 3/148
 Flores — v. Većeslav Cvetko
 Foot Alexander - 3/14, 76, 487
 Forkapa Nikola — 2/290
 Forte Karlo, Selin Marko —
 1/433, 434, 438, 444, 451;
 2/491, 492, 512
 Fra-Jukić - 3/448
 Fraissman Zlatko — 3/238
 Franceschini Romolo — 3/408
 Francetić Jure — 3/390

Francetić Nikola — 3/253, 259
 Frangeš August Plavi — 3/356, 358
 Franičević Anka — 3/449
 Franičević Mate — 3/448, 449
 Franić Josip — 1/166, 167
 Franko Francisco — 1/67, 229; 3/317, 318
 Fresl Ivan - 3/259
 Frgec Ivan-Pilot — 1/106, 437
 Fric — v. Jankes Grga
 Friganović Frane — 3/411
 Frković Lulo — 2/66; 3/148
 Frleta Ivan — 2/462; 3/385, 386, 391, 392, 396—398
 Fuchs Wilhelm - 1/30, 31, 33; 2/472
 Führer — v. Hitler Adolf
 Fukarek Pavle — 2/103, 497
 Fulanović Miroslav — 3/189
 Funarić Stjepan — 3/260
 Funck, von — 3/195, 493
 Furlan Franc — 2/72
 Furman — v. Stranisavljević Dimitrije
 Furtula — v. Nikitović Milivoje

 Gabrielić Miloje — 3/253, 259
 Gačić Mihailo - 2/295
 Gačinović Vladimir — 3/55
 Gačeša Stevo — 3/388
 Gačeša Vasilj — 2/196; 3/166
 Gagić Safet - 3/192
 Gagić Spaho - 3/192
 Gajić Gojko — 2/293
 Gajić Savo — 2/323—327
 Galeb Branko Omer — 3/441, 445, 446, 452-456, 459, 460, 462, 505, 506
 Galeković Josip Stari — 1/107, 437
 Galić Ale - 1/64
 Galić Milojka - 2/393/
 Galić Muharem — 2/361—363
 Galić Vlado - 2/462; 3/367, 369, 371-373, 375, 393
 Galjer Nada — 1/119, 120
 Galjer Viljem — 1/120
 Gandini — 2/153
 Ganibegović Mustafa — 2/281
 Gardovski Branko — 2/287
 Garibović Kojo — 2/400
 Garsija — v. Majder Vladimir Kurt
 Gasparini dr — 3/204, 216
 Gašpar — v. Mrazović Karlo
 Gašper — v. Tomšić Tone
 Gatin - 3/372, 373
 Gavranefendić Ismet — 2/105
 Gavrić Milan — 1/201, 207, 441
 Gavrić Zora — 3/9
 Gebnić - 3/254
 Geist — v. Šnidaršić Ivan
 Gerdijan Blagoje Baljski — 1/322
 Gerl Ljudevit Lujo, Petrić — 2/454, 515; 3/52, 53, 327, 329, 364, 369, 374, 377, 500
 Gerovac Anka Ana — 3/253, 257, 258, 266, 267
 Gerovac Dušanka — 3/257
 Gerovac Mile — 3/267
 Geršković Leo Marin — 3/417
 Gilen Robert - 3/483
 Gizdić Drago — 3/107, 172, 405, 410, 411, 413, 416-418, 420, 422, 431, 488, 492, 503-505
 Glaise-Horstenau, Edmund von — 2/98, 162; 3/137, 138, 153, 186, 195, 198, 199, 201, 202, 219, 221, 242, 244, 245, 278, 279, 285, 288, 289, 294-297, 299, 301, 303, 305
 Glavinić — 3/111
 Gligorević Rajko — 3/491
 Gligorijević Ivan-Džina — 1/297, 447; 2/10, 491
 Glišić Mile — 1/264
 Glišić Venceslav — 1/177, 440; 2/466, 489
 Glogovac Novica — 2/287
 Glogovac yaso — 2/287
 Glogovac Žarko — 1/254
 Gnjatić Vasko — 1/150, 439
 Godec Antun — 2/463
 Godina Ante — 3/238
 Göbbels Josef - 3/370, 470
 Gördes Hugo — 3/278, 282, 290, 452, 453, 460
 Göring Herman — 2/244; 3/234
 Gojko — v. Čolaković Rodoljub
 Gojko — v. Jaković Gojko Svajcak
 Goldstein Slavko — 2/56; 3/491
 Golijat — 1/45
 Golikov F. I. — 3/14, 16, 17
 Gološević Reuf — 3/463, 465
 Golubić Mustafa, Mujka, Muja, Mujaga, Džadžinka, Ismet, Popović, Đorđević, Ivan Ivanović, Gojko Tomindžić, Nikola Nenadović, Luka Đerić, Luka Samardžić — 3/5, 9, 54, * 55-59, 63—70, 72, 486
 Golubović Jela — 1/114
 Golubović Milan — 1/84, 85
 Gonzi Viktor — 3/364
 Gorak Salih - 2/369

Gorički Miško — 1/236
 Gorka - 3/435, 436
 Gorkić Milan v. — Čižinski Jo-
 sip
 Gorunović Budimir Bude —
 3/58, 59, 62
 Gospodica Doktor — 2/391
 Gošnjak Ivan — 1/230—232,
 373, 443
 Gottlich Miroslav - 3/253, 259
 Grabar Josip — 2/51, 52
 Grabarić Ersnest — 3/349
 Grabovac Predrag — 3/411
 Gracijan Karmila — 1/125
 Grahovac Kerelj Đurda — 2/26,
 27
 Granić Fičo — 2/434
 Grbac Zvonko — 3/505
 Grbenić — 3/254
 Grbenić Ana — 3/267
 Grbenić Vilko - 3/267
 Grbenić Vinko — 3/258
 Grbenić Stjepan — 3/267
 Grbić Čedo — 2/86
 Grbinić - 3/254
 Grbnić (Grbenić) Vilko (Vinko)
 - 3/253
 Grazioli Emilio — 2/180, 342,
 343
 Grba - 2/315
 Grbec Ivica — 2/83
 Grbić Milenko — 2/488
 Grcić Smajo — 3/228
 Grča Andrej — 2/72
 Grčević Ivan - 3/398
 Grdenić — 3/254
 Grdiša Stjepan — 3/286, 287,
 289
 Grdić Radmilo — 3/403, 404
 Grebnić — 3/254
 Grebo Adil - 3/458
 Grebo-Džubur Azra — 3/457,
 458, 506
 Grebo Hama - 1/196; 2/284,
 285
 Gregorić Dragutin — 3/282, 284
 Gregorić Marina — 3/214, 312
 Gregorić dr Pavle Pajo, Brzi, Ci-
 ko - 1/98, 99, 225, 226, 436,
 438, 442, 447; 2/63, 204, 495,
 503; 3/259, 260, 262, 265, 266,
 270, 271, 312, 361, 496, 499
 Grgić Ernest — 1/231
 Grgić Ivan - 3/238, 239
 Grgić Spaho - 3/187
 Grgurić Olga - 2/238
 Grisogono Prvislav — 3/113,
 140.
 Grk Dušan — 3/97, 156, 194
 Grmuša — 2/336
 Grof - 3/431, 432, 435, 436
 Grom — v. Popara Uroš
 Grosman Rudolf — 1/34
 Grško - 1/292
 Grubač Dušan — 2/475
 Grubač Lazar - 2/286
 Grubač Novak — 2/286
 Grubač Novica — 2/286
 Grubić Stojan — 1/92, 93
 Grubor Pero - 2/320; 3/158,
 159, 262, 336, 338, 343, 344
 Grubiša Ivan — 1/322, 355
 Gruev Damjan — 1/121
 Grujica — v. Mihajlovski Kiril
 Grujičić - 2/451
 Grujić Danilo — 1/248
 Gržetić Joso — 1/358
 Gržina Matija — 1/231
 Gubec Matija - 2/20, 80, 81, 92,
 93, 107, 108
 Gundulić — 3/233
 Gunsberger dr — 2/477
 Gutić Blaž - 2/442
 Gutić Viktor - 2/434
 Gvariljo Vito — 1/41
 Hadelan Josip — 3/167, 168
 Hadžialić dr Salih - 3/292
 Hadžić Kasim — 1/61, 88, 434;
 3/156, 157
 Hadžić dr Milenko Jovo — 1/95
 Hadžihalilović Muhamed —
 2/433, 514
 Hadžipopovski Lazo — 1/315,
 448
 Hadžistević Vojin — 1/54, 433;
 2/513
 Hajdaragić Lutvo — 2/441
 Hajnačkei Laslo — 1/44
 Halalkić Suljo Suljica — 1/24,
 25
 Halapić Nurija — 3/190
 Halimić Dalko — 2/430, 431
 Hamdžić Ismet — 3/458
 Hamović Rade — 2/69; 3/131
 Hamš Anton — 3/245
 Hamur Asim — 2/207
 Hamur Hasan — 2/207
 Hamur Mujo — 2/207
 Handžić Ismet — 3/458
 Hari Mata — 3/68
 Harner — 3/280
 Has-Broz Herta, Marija Šarić —
 3/354
 Hebrang Andrija Faty, Fati —
 1/78, 225, 227, 274; 2/313;
 3/10, 11, 69, 137, 165, 182,
 204, 215-218, 251-253,

255-257, 259-264, 266, 267,
 270-272, 274, 287, 291, 293,
 294, 307, 309, 334, 341-343,
 350-357, 364, 366, 404, 405,
 492, 494, 496
 Hebrang Cecilija — 3/262
 Hećimović Zvonimir — 3/376
 Hefer Ida - 3/226
 Hegel Georg Vilhelm Fridrih —
 1/207
 Heiligstein Nada — 3/262
 Heinrich dr Alfred Kulich —
 1/182-184, 199, 200, 204,
 210, 220, 222; 2/30; 3/208,
 209, 222, 224-233, 282,
 290-293, 296, 299-303, 460,
 494, 497, 498
 Helfinger Johan — 3/142
 Helm Hans - 1/32, 33, 179, 182,
 184, 192, 197, 210-212, 222,
 441, 442; 2/30; 3/202, 203,
 205, 222, 231, 233, 241,
 278-282, 284, 285, 287-289,
 291, 460
 Herbst Fridrich - 3/137, 153,
 154
 Herbstsommer Ferdo — 1/58,
 96, 97
 Herceg Jelica — v. Erceg Jelica
 Hercegovac Adem — 1/274
 Herenčić Ivo — 3/238, 239
 Herman Günther — 3/153, 154
 Herzog Mila — 3/260
 Heyss Hans - 2/98; 3/187, 189,
 191, 192, 194-196, 210, 211,
 220, 221, 230-232, 282,
 290-299, 304, 493
 Hilda — v. Ranzinger Greta
 Himmler Heinrich — 1/33;
 3/300
 Hitler Adolf — 1/34, 45, 80, 201,
 251, 363, 2/10, 111, 123, 184,
 244, 261, 271, 343, 344, 374,
 418, 437, 472, 498; 3/13, 15,
 18, 20-22, 26, 27, 29, 45, 46,
 84, 93, 101, 122, 123, 199, 201,
 232, 235, 237, 279, 297, 309,
 324, 325, 374, 474
 Hodžić Alija — 2/282
 Hodžić Avdo — 3/456
 Hodžić Husein — 2/361, 372
 Hodžić Ibrahim — 3/190
 Hodžić Mujo Crni - 1/105, 133,
 134, 438
 Hoffman Kurt — 2/112, 113,
 115, 121, 125, 126, 128, 131,
 135, 146, 147,
 Hofman - 3/242
 Hofman N. — 3/237
 Hohbajer — 2/56
 Holšuk Fric — v. Holzschush
 Fritz
 Holzschuh Fritz — 3/237, 242,
 269
 Holjevac Većeslav Veco, F. Ko-
 vač - 1/416; 2/316
 Holjevac Štefa — 3/390
 Horvat — 1/34
 Horvat Josip — 3/376
 Horvat Joža — 1/59; 2/336,
 337; 3/175
 Horvat Marija — 1/124, 125
 Horvatić Franjo — 1/105, 106
 Horvatin Kamilo — 3/12
 Hot Hasan - 2/433
 Hrast Branko — v. Avšič Jakob
 Hribar - 2/342
 Hribar Andrej — v. Rus Jože
 Hrnčević Josip Stevo — 1/156,
 162, 315, 439
 Hrovat Anton Tone — 2/55
 Hrozniček Rudolf — 3/260
 Hršak Zvonko — 2/38
 Hudson Duane Tyrell, Bill, Mar-
 ko - 2/128, 213, 243-246,
 248, 250, 256; 3/85, 101-106,
 113, 118, 123, 125, 130, 131
 Hugh Thomas — 3/499
 Huli Cordell - 3/15
 Humo Avdo Kulturni — 1/62,
 64, 434; 2/100, 102, 104, 106,
 139, 141-143, 283, 497, 498,
 500, 508; 3/443, 444, 446, 448,
 450, 452-456, 461-465,
 505-507
 Humo Olga — 3/446, 452
 Hupert Milan - 3/175, 268, 354,
 450, 451
 Husenik Josip — 3/253, 259
 Huskić Muhamed Muharem —
 3/190
 Iber Antun — 1/433
 Ibrahimpašić Hasan Hasko —
 2/361
 Ibrahimpašić Ifet — 2/459
 Ignjatović — 2/246
 Ikonija — 2/67
 Ilić - 3/411
 Ilić — v. Drapšin Petar
 Ilić Bogoljub - 2/241
 Ilić Milan Čiča — 2/144
 Ilić Petar — v. Drapšin Petar
 Ilić Slobodan Čiča — 1/127,
 142, 143, 337, 420
 Ilić Veljko — 1/147; 3/435
 Ilić Vojo - 2/482
 Iljevski Cane — 1/90

Hlinčić Milovan — 2/235
 Imamović Fadil — 2/61
 Ingravale Beloti — 3/407
 Ingravale Jolanda — 3/407
 Isajov — 3/77
 Isijanov Zdravico — 1/44, 433
 Ismet — v. Golubić Mustafa
 Ivačić Marin Cankin —
 3/432-435
 Ivačić Marinko — v. Ivačić Ma-
 rin
 Ivančić Josip Vidak — 3/397
 Ivanić Vlado — v. Domany Ro-
 bert
 Ivaniš - 3/151
 Ivanišević — 2/461
 Ivanišević dr — 3/41, 436
 Ivanković Zvonko Vonta —
 3/204, 492, 494-496
 Ivanović Doko — 1/83, 435
 Ivanović Ivan — v. Golubić
 Mustafa
 Ivanović Joco — 3/448
 Ivanović Simo — 2/291
 Ivanović Vasko - 3/73, 74, 487
 Ivčević — 1/196
 Iveković Bogdan — 3/267
 Iveković dr Mladen — 1/161,
 439; 3/204, 216-218, 251,
 254, 256, 257, 259, 260,
 263—267, 270-274, 287, 293,
 495, 496
 Iveković Zdenka — 3/267
 Ivković Braco — 2/369, 372
 Ivković dr — 3/108, 109
 Ivković Mile - 1/155; 2/449,
 450, 453
 Jack - 3/432, 433, 436
 Jadrijević Mirko — 3/411, 412
 Jahić Fadil Španac — 1/230;
 2/272, 273, 275
 Jahić Hasan - 2/425
 Jakaša Dalibor Maljčik (Kačić ?,
 Duško?) — 3/404, 405,
 407—411, 413, 417, 431
 Jaković Gojko Švajcak — 2/37,
 38
 Jaković Milan — 2/38, 493
 Jakovlić Ivan — 3/376
 Jakovljević Dragosav Dragče —
 2/87, 88, 496
 Jakovljević Stevo — v. Šinko
 Stjepan
 Jakšić Ana — 1/125
 Jakšić Pavle - 2/117, 499
 Jakšić Rade - 2/267, 270-272
 Jakumetović Stipo — 3/494
 Jakupović Mevla — 2/274, 507
 Jamnik Bolje Josip — 2/72, 495
 Jančić Bogdan — 2/330
 Jančić Ljubica Buba — 3/174
 Jandrić Mile - 2/295, 508
 Janeković Dara — 3/318
 Janez — v. Dougan Ervin
 Janić Tihomir — 2/489
 Janić Vjekoslav Capo — 2/198
 Janić Vlado Capo, Stari —
 1/236; 3/241
 Janičijević — 1/86
 Jankes Grga Fric - 1/110, 127,
 169, 224-228, 232-235, 337,
 393, 394, 443; 2/32, 36; 3/237,
 245, 251, 252, 261, 262, 264,
 266, 270, 271, 311, 312, 328,
 361-363
 Janko — v. Pijade Moša
 Janko - 1/107-109
 Janković Janko — 2/52, 66, 447,
 464-468, 470-478, 480, 482,
 484, 488, 489
 Janković Dragan — 2/471
 Janković Ljubo — 1/273, 446
 Janković Marko — 2/480
 Janković Milan — 1/158; 2/38
 Janković Milan Bata — 1/263
 Janković Miodrag — 3/68
 Janković Slobodan — 1/264, 265
 Janković Stojanka — 2/471
 Janković Vlado — 3/446
 Jarac — v. Jovanović Dorde
 Jaramazović Lajčo — 3/78
 Jarec Stjepan - 3/258, 259, 267
 Jasinski Nikola — 3/238, 239
 Jasinsky — v. Jasinski Nikola
 Jašarević Mehmed — 2/369, 372
 Javor Stipe — 1/214
 Javorac, Javorski — v. Čosović
 Božo
 Javorski Božo — 3/105, 127
 Jazbec Mišo — 2/343, 444, 445
 Jazbinšek Viktor Rajner —
 1/230, 231
 Jazvo Marko — 3/190
 Jeftić Jovan — 1/76
 Jegor — v. Lastrić Zdravko
 Jelena — 2/420
 Jelaska Miloš — 3/413
 Jelić-Butić Fikreta — 2/316, 329,
 509, 510
 Jelić Dušaanka — 3/411
 Jelić Ivan.— 3/341, 498
 Jelić Slavko — 1/355; 3/411
 Jelovica Jakov — 1/124
 Jelović Petar — 2/54
 Jeremić Mičo — 1/79, 80, 144,
 159, 435, 438 439
 Jeričević Ivica Compo — 3/412
 Jerinić — 2/317
 Jerković Dušan — 2/125
 Jerković Nebojša — 2/453

Jernej Gašpar — v. Fajfar Tone
 Jesenak Pavle — 1/61, 89
 Jesenak Vlado — 1/61
 Jeszensky Narcis — 2/216
 Ješa - 1/164
 Ješić Milica — 2/79, 80
 Jevdević Dobrosav — 2/215;
 3/41, 414, 417, 432, 436
 Jeveričić Miloš — 1/264
 Jevtić Kamenko — 2/137
 Jilek Drago — 3/173, 174,
 282-286, 288
 Joco - 3/228
 Jokanović Mišo — 1/192
 Jokanović Pero — 3/145
 Joliot-Curie Frederik — 3/81
 Joliot-Curie Irena — 3/81
 Jordan — v. Kukoč Ivan
 Jorgo Anton — 3/183, 207, 220,
 221, 224, 230, 276, 280
 Josip — v. Lisjak Janko
 Josipović Simo — 2/281
 Jošilo Živko — 3/148
 Jošt Boro, Borislav, Borivoj, Bo-
 ris - 1/47, 97, 105-111
 Jošt-Pavić Marica — 1/111
 Jotanović Mika — 1/160, 439
 Jotić Kojo — 2/305
 Jova - 2/481
 Jova — v. Hadžić dr Milenko
 Jovandić — 3/169
 Jovanić Đoko — 2/351, 355,
 356, 511; 3/142, 490
 Jovanka — 2/67
 Jovanović — 1/80
 Jovanović — v. Pap Pavle
 Jovanović Aleksandar — 1/71
 Jovanović Aleksandar — 1/71
 Jovanović Arsenije, Aca, Mišo,
 Kigi - 1/193; 3/441,
 456-459, 461
 Jovanović Arso — 1/219, 354;
 2/138, 269; 3/103, 274
 Jovanović Blažo — 1/297; 3/148
 Jovanović Branko — 3/229
 Jovanović dr Dragan — 1/87
 Jovanović Dragi — 2/471, 477
 Jovanović Dragomir — 1/270
 Jovanović Dragutin — 2/247
 Jovanović Dušan Žuća — 2/484,
 485, 488
 Jovanović Dorde Doka, »Jarac«
 - 3/144
 Jovanović Josip — 2/279, 280
 Jovanović Milenko Popaja —
 1/263
 Jovanović Milivoje — 1/263
 Jovanović dr Miodrag — 2/66,
 227
 Jovanović Olga — 2/467
 Jovanović Radivoje Bradonja —
 1/71, 87,; 2/124, 125, 231,247,
 256
 Jovanović Radovan — 2/242
 Jovanović Slobodan —2/238,
 239, 265; 3/32, 116, 134
 Jovanović Žika — 2/408
 Jovanovski Metodije Pišman —
 1/90
 Jovičić Mile — 1/73
 Jović — v. Krstulović Vicko
 Jović Aleksandar — 3/438
 Jović Desimir Čiča —
 1/101-103, 152, 153, 436,
 439; 2/25, 492
 Jovo - 2/67
 Jozevšek — 2/325
 Joža — v. Visarionović Josif Sta-
 ljin
 Jože - 2/72
 Juganjac — 2/399
 Jugović Andrija — 3/172
 Jukić Draga — 3/192
 Jukić Ivula - 3/192
 Julije — v. Mosettig Julije
 Juranić Oskar — 1/230, 232
 Jurčević Jozo — 2/99
 Jureta Mate — 3/494
 Jurica — v. Ribar Jurica
 Jurić Nikica — 2/55
 Jurić Vera — 3/450, 506
 Jurinčić Nino — 2/300
 Jurinić Pavao — 3/386
 Jurišević Lenka — 3/275
 Jurjević Ante Baja — 3/418, 420
 Jurkić Milka — 3/494
 Kabanjero — v. Mirić Aca
 Kačarević Slavoljub — 2/516
 Kačavenda Desimir — 3/386
 Kačić — 1/58; 3/108, 110, 113,
 114, 116, 401, 413, 417, 421,
 423, 424, 428-431
 Kaća - 1/95
 Kadić — v. Kopinić Josip
 Kadrić Suljo - 1/90
 Kahn Fritz — 1/57, 58, 433
 Kaić Jakov - 3/184—186,
 191-194
 Kaić Tade - 3/494
 Kajin Adolfina - 3/253, 259
 Kajzenberg, von — 2/471
 Kalafatić Grga — 1/116
 Kalafatić Milan — 1/230
 Kalan Petar — v. Kidrič Boris
 Kalenić Ilija Licider — 1/439
 Kaliterna Paško — 3/431
 Kaiman — 1/105, 106; 2/36

Kaljanac Emin — 1/192
 Kaljanac Nusret Nino — 1/169,
 171, 177-198, 222-224, 441
 Kaljanac Zahida — 1/192
 Kaljević — 2/248
 Kamenica — 2/253
 Kameradin — 1/216
 Kante dr Vladimir Lia — 2/378
 Kapetan Leka — v. Damjanović
 Stevo
 Kapetanović Adem — 3/68
 Kapetanović ing Esad — 2/515
 Kapetanović Hajro — 1/365,
 449
 Kapetanović Hivzija — 1/196
 Kapetanović Ibro — 3/462
 Kapetanović Ismet
 2/278—280
 Kapičić Kemal — 1/254
 Kapor Čedo - 3/210
 Kapusta Marija — 1/145
 Karabajić Salvatore — 2/167
 Karabegović Mubera Berka —
 3/177-180
 Karabegović Osman — 1/317;
 2/288, 294, 357; 3/379
 Karadorde — 2/260
 Karadordević Aleksandar —
 2/217, 271; 3/238, 239
 Karadordević princ Pavle —
 3/325
 Karadordević Petar II — 1/104;
 2/240, 261; 3/101, 432
 Karamatijević Pivo — 1/265
 Kararić Rifat — 2/247
 Karaula — v. Miljanović Nikola
 Kardelj Edvard Bevc, Birk, Kriš-
 tof - 1/7, 8, 12, 23, 47, 72, 73,
 99, 149, 169, 173, 174, 176, 205,
 206, 219, 246; 2/7, 28, 29, 128,
 133, 136, 139, 141-143, 145,
 147, 153, 155, 156, 177,
 181-187, 191, 269, 338, 340,
 341, 343, 344, 375, 382,
 384-387, 389, 390; 3/27-30,
 38, 47, 50-52, 58, 86, 114, 119,
 348, 350-352, 357, 360, 363,
 451, 475-477
 Kardelj Pepca — 1/99, 100, 149;
 2/385, 386
 Karlić Ivan - 3/214
 Karlo - 3/422
 Karlović - 1/98
 Karović Selim — 1/434; 3/497
 Kasche Siegfried — 3/137, 153,
 154, 186-188, 191, 192, 195,
 199, 201, 205, 219, 242, 244,
 245, 278, 281, 282, 285, 288,
 293, 295, 297, 301-303, 374,
 491
 Katana Ferid — 2/425
 Katanić Žarko — 2/482
 Katić — v. Bakarić Vladimir
 Katić Milivoje — 1/67, 68, 72,
 434, 435
 Katić Miloje - 1/72
 Kazaz Muhamed Pisar — 2/28,
 292, 293, 432, 458
 Kazazović Čamil — 2/279—282,
 507
 Kaž(i)nić Džemil Džemir —
 3/272, 290
 Kecman Vlado — 2/40, 493
 Keitel Wilhelm - 1/34; 3/70,
 202
 Kemičar — v. Srebrenjak Ivan
 Kemičar-student — v. Simelić
 Branko
 Kelja — v. Mija
 Kendelj Stjepan Sedi — 1/110
 Kent — v. Sierra Vincent
 Kerelj—Grahovac Đurđa —
 2/26, 27
 Kerep Stjepan Stipo — 1/236
 Kerović Radivoje — 2/273, 274;
 3/164
 Keršovani Otokar — 1/205;
 3/336
 Kesar Savo — 2/497
 Keser Marko — 1/386
 Keserović Dragutin — 2/219
 Kesić Ljubica — 2/393
 Kesić Mira — 2/428
 Kevrešan Emil — 1/94, 436
 Kezan Tešo — 2/86
 Kfnoti - 3/173
 Kidrič Boris Peter, Petar Kalan
 — 1/23, 275; 2/16, 28, 379;
 3/69, 333
 Kidrič Zdenka Marija, Marijeta
 - 2/377, 379, 381, 382, 384,
 386, 387, 512
 Kieszel dr Georg — 2/228
 Kigi — v. Jovanović Arsenije
 Kikić Hasan Slobodan — 1/23,
 143; 2/27
 Killer — v. Mazalica Nikola
 Kiltz Josef - 3/227, 229
 Kinder Vinko — 1/96
 Kisa — v. Bamjadžidos Stela
 Kitić Jovo — 2/290
 Kladarin Đuro — 1/325, 373
 Klasser Konrad, Kurt Koppel —
 3/72
 Kleist, Ewald von - 3/20
 Kiemen Ivan — 1/214
 Kleut Perica - 3/161
 Klepac — 3/393
 Klinc Franciska Francika, Kli-
 mova — 3/332, 334, 350,

353-356, 358, 359, 365
 Kliska Duro Brdanin — 2/319, 321
 Klišanić Vjekoslav — 3/32, 184, 185
 Klobučar Zora — 1/125
 Kluz Franjo - 2/173, 439, 444
 Kljajić Filip Fičo - 1/85, 426; 2/137, 139, 143, 148, 154, 269, 468,
 Kljajić Radmilo — 2/477, 482, 515, 516
 Knebl Franjo — 2/325
 Knehe - 3/280, 281, 287
 Knez — 3/173
 Knez Arsen — 3/178
 Knežević Anda — 2/94, 95, 497
 Knežević Ivan — 3/374, 396, 398
 Knežević Mladen Traktor — 3/148, 462, 463, 506
 Knežević Rade Tihi — 1/322
 Knežević Radoje — 2/240
 Knežević Vladimir Voloda — 3/273-276
 Knežević Živan — 2/237
 Knika Josip — 3/395
 Kobac Dušan — 1/132
 Kocbek Edvard, Pavle Tratar — **2/28**
 Kocmur Alojz, Vojnović Košta — 1/169, 171, 183, 184, 198-200, 202-224, 442
 Kogard Rudolf - 2/250, 251
 Kohl Hans - 2/271; 3/164, 165
 Kohn Marko - 3/267
 Kohn Olga - 3/252, 255—257, 259, 260, 263, 266, 267
 Kojaković Baldo — 2/398
 Kojić Slavko — 2/265
 Kokanović Jovan — v. Krajačić Ivan
 Kokoruš Marko — 2/398
 Kokot Stjepan - 3/275, 278, 282-289, 291
 Kokotović Jovan — 3/161, 491
 Kolarević Drago — 2/369, 372
 Kolić dr Ivo — v. Kohl Hans
 Koluder Aziz — 2/73, 74; 3/227
 Kolumbus Jozo — 3/494
 Komadina Grgo — 2/64
 Komar Alojz — 3/266
 Komar Ivanka — 3/251, 253, 254, 257, 258, 260, 266
 Komar Maja - 3/263, 312
 Komar Marija — 3/266
 Komarčević — 2/233
 Komarica Slavko, Koslav — 1/16, 432, 433; 2/316, 493, 498, 499, 504, 509, 514, 516; 3/483, 488, 489, 502, 503, 507
 Končar Geco — 3/410
 Končar Latinka — 2/8
 Končar Rade Brko, Reić Ivan 1/47, 73, 76-78, 257, 274, 435; 2/9, 30, 136, 313; 3/5, 10-12, 23, 137, 149, 150, 159, 175, 262, 330, 332, 335, 336, 340, 341, 343-345, 357, 401, 404-410, 417-419, 421, 483, 491
 Končar Stanka — 3/410
 Kon Geca — 3/416
 König - 3/149
 Konopatzky — 2/162
 Konopek Franjo — 3/305
 Konspirator — v. Saili Dragutin
 Konta Vinko - 2/53, 494
 Kopilać - 1/75
 Kopinić Josip, Vazduh, Valdes, Marković, Aleksandar, Kadić, »No. 19«, Vokšin — 1/99; 2/115, 136; 3/10—13, 19, 21-26, 30, 35, 49, 51-54, 72, 73, 75, 77, 79, 80, 85, 86, 88, 93, 94, 287, 307, 320-322, 328, 330, 333, 334, 338, 341, 342, 345, 346, 348, 350, 351, 353-356, 358, 359, 363, 367, 370, 377-379, 385, 484, 496, 498, 501
 Kopinić Stela Roza — 3/13, 35, 36, 51, 72, 307, 363
 Koporić ing Pavao Pavle — 3/18, 23, 484
 Koppel Kurt — v. Klasser Konrad
 Korać Dušan - 1/57, 433; 2/97, 497
 Korać Veljko - 1/204, 441
 Kordić Zdenka - 1/198
 Koreja - 1/219
 Korla — v. Saili Dragutin
 Korošec Anton — 1/204
 Korošec Karei — 3/310
 Korošec Karla — 3/498
 Kos - 2/341
 Kos Drago — 2/34
 Kosančić — v. Pečarski Žika
 Kosanović Milan — 2/318
 Kosanović Sava — 2/215
 Koslav Slavko — v. Komarica Slavko
 Kosmajac Đorđe — 2/480
 Koso Šaćir - 2/399
 Kosorić Pero — 2/261
 Kostanjšek Vjekoslav — 2/369
 Kostelac Tomo — 1/96; 3/239
 Kostić Mića — 2/467
 Kostić Velimir Baješ — 1/95, 111, 436, 437; 2/78, 496

- Kostić Žika — 3/188
 Kostja — v. Mažar Drago
 Kostovski Sedak, Čedo Makedo-
 nac - 3/81, 82, 84, 85, 87,
 105, 487
 Košarić Milan Čiča — 3/502
 Košta Josip — 3/411
 Kotle Nikola - 1/74-76; 2/83,
 495, 496; 3/169
 Kovač F. — v. Holjevac Većes-
 lav
 Kovač Savo — 3/96
 Kovačević — 1/105
 Kovačević Borisa — 3/443, 444
 Kovačević Đoko — 3/75
 Kovačević G. Sveto — 3/155
 Kovačević Jozo — 1/236, 443
 Kovačević Ljubo — 3/97
 Kovačević Mil. — 2/452
 Kovačević Sava — 1/195;
 2/285; 3/155, 228
 Kovačević Stevo — 3/97, 491
 Kovačević Stjepan — 3/254
 Kovačević Sveto — 3/96, 488
 Kovačević Veljko — 1/286, 358;
 2/78
 Kovačević Vićentije — 1/265
 Kovačević Vlado — 2/485
 Kovačević Vojo — 3/270
 Kovačić Ivan Goran — 1/56,
 161
 Kovačić Olga - 3/212, 214, 216
 Kovačić Oskar Muha — 1/100
 Kovačić Slavko — 2/316, 462,
 509, 515
 Kovačić Slavo — 3/390, 391,
 397, 502, 503
 Kozomora — 2/359, 367
 Kraigher Dušan — 2/187
 Krajačić - 1/119, 120
 Krajačić-Ević Bosiljka, Beba —
 3/204, 212, 214, 216, 218
 Krajačić Ivan Stevo, Stevan,
 Brko, Esteva Verde, Stevo Ver-
 dić, Jovan Kokanović, Stevo
 Španac - 1/230; 2/454, 455,
 461, 462, 515; 3/52, 277, 307,
 311, 312, 317-324, 326-331,
 334, 335, 337, 348, 351-356,
 358-374, 376-379, 383, 385
 386, 393, 396, 426, 427,
 499-502
 Krajačić Josip Prika — 1/144;
 2/200, 201
 Krajačić Marijan — 3/251, 252,
 260, 265
 Krajcer — v. Klčtišnik Alojz
 Kralj Ćiril - 3/245
 Kranželić Ivica — 3/212, 213,
 216, 494
 Kranjc Katarina — 2/435, 514
 Kranjčević Jakob Brado — 2/38,
 493
 Kraš Josip Papa — 1/258, 265;
 3/336
 Kraus Karl - 2/229
 Krbenić Vinko — 3/258, 259
 Kreun — v. Penezić Slobodan
 Krdžalić Rifat — 2/360
 Kreačić Otmar — 1/231—233,
 443
 Kresco Vojo - 1/247
 Kreiner dr Erwin — 3/189,
 195-197, 205, 221, 233,
 278-280, 283, 285, 495
 Krek dr Miha - 2/182, 265, 388
 Kremić Vera — 2/467
 Kren — 3/375
 Kreso Remzija — 1/134
 Kreuzer — v. Kržišnik Alojz
 Krezo Ante - 3/184, 190
 Krezo Jufo Juko, Jure — 3/190
 Krezović Gojko — 1/297, 313
 Kriger Petar, »tajno vojno lice«
 — 2/297-299, 301—303
 Krištof — v. Kardelj Edvard
 Krivic Vladimir Matevž — 2/187
 Krivokapić Boro — 1/442
 Krivokapić Milov Boško —
 1/142
 Krizman Bogdan — 2/498, 504,
 507; 3/490
 Krizmanić Josip — 3/150, 151
 Križanec — 3/215
 Krka — v. Stanislavljević Dimit-
 rije
 Krkelješ Simo — 2/281
 Krkljuš Slavko - 1/231
 Krleža Miroslav — 3/423
 Krndelj Ivan — 2/51; 3/55
 Krnetić Milan — 2/96, 97
 Krtinja — v. Orešković Marko
 Krnjajić Braco — 2/325, 326
 Krnjajić Milan — 3/246
 Krogh, von — 2/131
 Kropar Jože — 3/376
 Kros Krume — 1/91, 123
 Krsmanović Branko — 2/468;
 3/472, 473
 Krstulović Ante (Ivan) — 3/419,
 430
 Krstulović Vicko Jović — 3/92,
 406
 Krstulović Vojko — 3/430, 431
 Krušelj Željko — 3/498
 Kruševac Čedomir — 3/58—63,
 66, 67
 Kršulj Ivica — 2/501
 Krunić Branko — 2/73, 495

Krvavac Džemal Džemo — 3/448, 449
 Krupa - 2/209
 Kržavac Sava - 1/226, 229; 3/261, 271, 366
 Kržišnik Alojz »Kreuzer« — 1/58; 3/429
 Kržišnik Janez — v. Kržišnik Alojz
 Kübler Ludwig — 2/146
 Kučan Viktor - 3/286, 287, 289
 Kujačić Branko - 2/270, 271
 Kukić Milorad - 2/31
 Kukoč Ivan Jordan — 1/419
 Kulenović Rifat - 2/434
 Kulenović Skender — 1/8, 23
 Kulich — v. Heinrich dr Alfred
 Kulhanek Pepi — 2/77
 Kulin ban — 2/301
 Kulturni — v. Humo Avdo
 Kundak Mita Ciganče — 1/95
 Kundrović Muhamed — 2/167
 Kunecki Ignac — 2/61
 Kunovčić Petar — 2/65
 Kuntze Walter — 1/34; 2/153
 Kuprešanin Janja — 3/167, 168
 Kurajica - 3/414, 422
 Kurt — v. Majder Vladimir
 Kurt Huso - 3/227
 Kurt Muhamed — 2/56
 Kurtović Adem — 2/90
 Kuschel - 2/30
 Kušec Kruno — 2/398
 Kušec Vera — 2/391, 396—399; 3/148
 Kušić Milinko — 1/219; 3/177
 Kušpilić Slavko — 3/411
 Kuzmić Juraj — 3/391, 398
 Kvarto — v. Martini Rigoletto
 Kvaternik Eugen Dido — 3/191, 196, 203, 238, 239, 241, 242, 247—249, 282, 285
 Kvaternik Ozren — 2/434, 435
 Kvaternik Slavko — 2/155; 156, 162; 3/186, 390, 395
 Kveder Dušan, Tomaž Poljanec - 1/60, 136, 231-233, 421, 422; 2/22; 3/255
 »L 21« - 3/435
 Labčević Stojan — 3/253, 259
 Labović Durica — 1/171, 222, 442; 2/493
 Laća Ivan — 3/411
 Ladarević Idriz — 2/425, 514
 Lagator Špiro — 2/145, 500
 Lakatoš Suzana — 1/150, 151
 Lakić Jovo — 2/280
 Lakišić Enver — 1/198
 Lalatović Mirko — 2/243; 3/85, 102-105, 123, 125
 Laličić Ljubo — 1/93
 Lalić Lazar — 2/118
 Lalić Mihailo - 2/260
 Lalović Raša — 2/478
 Lanski — v. Mitrović Ratko
 Lastrić Slavko - 2/430, 431
 Lastrić Zdravko Jegor — 2/28, 304
 Lastrić Žarko — 2/304, 442, 444, 508, 514
 Latas Branko - 2/318, 319, 321
 Latas Dane — 2/313
 Latifić Šefik - 3/187, 188, 192
 Lavagnolli Amadeo — 3/408, 409
 Lavčević-Lucić Ivan, Borić — 3/215, 218, 272, 289, 291, 401, 417, 418, 420, 421, 423, 430
 Laxa Vladimir - 2/153, 156
 Lazarević Dragica — 1/205
 Lazarević Luka — 3/144
 Lazarević Risto — 2/71, 495
 Lazić - 3/236, 356
 Lazić Boško — 3/236
 Lazić Branko — 3/236
 Lazić Dušan — 2/71, 495
 Lazić Laza — 1/263
 Leinschütz Franz — 3/273, 275-282, 292, 305
 Leja — v. Milosavljević Aleksandar
 Leka — Ranković Aleksandar
 Lekić Danilo - 1/230, 231, 233; 3/320
 Leković Mišo — 1/176, 434; 2/46, 48, 123, 138, 173, 174, 494, 507; 3/27, 29, 33-35, 39, 42, 48, 49, 76, 96, 124, 125, 188, 274, 295-299, 303, 379, 489, 497, 498
 Leković Vlastimir — 2/129, 499
 Leleković — 1/94
 Lenac Vladimir — 2/232, 234
 Lenardić Dušan — 1/61, 89
 Lenka - 2/287
 Lenka — v. Tomšič Vida
 Lenjin — 3/56
 Leonard dr Karlo — 3/304
 Leskošek Franc Luka, Strugar Peter - 1/330; 2/183, 389; 3/363
 Levi dr Moni — 1/66, 67, 74, 75, 434
 Levi Moric - 2/358, 359, 366, 511
 Levnaić Joco — 3/161

- Lia — v. Kante dr Vladimir
 Licider — v. Kalenić Ilija
 Ličina Anka — 3/174
 Ličina Milan - 1/76; 2/294, 295
 Lijan — 2/44
 Lilić Stevan — 3/60
 Lisak Erik - 3/238, 239
 Lisjak Janko Josip — 2/486
 List Wilhelm - 2/513; 3/24, 25
 Litalo, Giuseppe dr — 3/406, 410
 Livada Dane — 1/370
 Livada Dušan - 2/314, 318, 509
 Logaršček — 2/19
 Loger - 3/173
 Lohr Aleksander — 3/198, 199, 201
 Lončar Simo — 2/88, 496; 3/160, 491
 Lončar Vlado — v. Lončarić Vladimir Vlado
 Lončarić Katarina — 3/266
 Lončarić Nikola — 3/266
 Lončarić Vladimir, Vlado, Nos, - 1/107, 108, 110; 3/204, 214, 216, 218, 252-254, 257, 258, 260, 263, 266, 274, 328, 500
 Lonić Ešref — 2/361
 Lopaić Ivica — 2/90
 Lorković Mladen — 2/438; 3/480
 Lovrić — 3/166
 Lovrinčić Krunoslav — 3/304
 Lozenac Đuro — 1/86
 Lozo Pavao — 3/412
 Luburić Maks — 3/254
 Luburić Mirko — 3/249
 Lucich Guido Rochi — 2/312
 Lučić — 3/438
 Lučić Leo — 2/66
 Lučić Nikola — 3/418
 Ludek — v. Abramović Josip
 Lütters Rudolf — 1/223, 224; 3/305
 Luetić Ante — 3/430, 431
 Lujo — v. Gerl Ljudevit
 Luka — v. Leskošek Franc
 Lukač dr Dušan — 1/434; 2/163, 501, 514
 Luketić Pajo — 3/392
 Lukić Cvijan - 2/273, 275
 Lukić Draga — 3/494
 Lukić Ivula — 3/494
 Lukić Koja — 1/158
 Lukić Mihajlo - 3/184, 185
 Lukić Simo — 2/278
 Lune — v. Milovanović Miodrag
 Ljaković Bogdan — 3/438
 Ljotić Dimitrije — 1/34, 36, 270; 2/232
 Ljubetić Juraj — 3/257—259, 267
 Ljubibratić Jovo — 3/97
 Ljubičić - 1/219
 Ljubičić Nikola - 1/164, 219; 2/114, 498
 Ljubić Ivan - 3/253, 259
 Ljubinić Muhamed — 3/230
 Ljubinić Rabija — 3/230
 Ljubinović Dorde — 2/403, 412
 Ljubinović Zlata — 2/412
 Ljubišić — 3/388
 Ljubomir - 3/76, 77, 79
 Ljujić Vojo — 2/397
 M. — Srdelić Mirko
 Maček Ivan, Matija, Posavec Jernej — 1/154, 175, 200, 202, 207-209, 219, 330, 440, 441; 2/28, 139, 142, 143, 187, 188, 192, 502; 3/451
 Maček dr Vlatko - 2/218:3/16, 18, 27-29, 324
 Mačkov Mane - 1/91, 92, 123
 Mačković Ljubica — 2/430
 Mademoiselle Doktor — 1/340
 Madarić Vlado, Vladi — 1/105
 Mader Bistra — 3/405
 Magaš Antun — 3/390, 393
 Maglajlić Danica — 3/329
 Maglajlić Ekrem — 3/253, 254, 259, 263
 Maglajlić Šefket, Mirko Novaković — 1/365; 2/28, 373
 Mahin Fjodor - 3/5, 32, 39, 73, 89-97, 488
 Majder Vladimir Kurt, Garsija — 1/171, 225-232, 236, 337, 414, 415; 2/337; 3/240, 246, 269-271, 320
 Majetić Franjo — 2/397
 Majhenič Lojze — 1/88
 Majnarić Kata — 1/124
 Majski - 1/127
 Majstorović — 3/254
 Majstorović Milan — 3/152, 491
 Majzec Franjo — 2/34
 Makedonac Čedo — v. Kostovski
 Makić Stojan - 1/23; 2/353
 Maksim — 1/127
 Maksimović Živko — 1/159
 Mala — v. Damjanović Živka — Nakić Olga — Umičević Zaga
 Maleš Ilija — 3/177

Males Tomo — 2/53, 54
 Malešević Branko Šofer — 3/341
 Malešević Milan — 1/90
 Maletić Veljko — 3/260
 Mali Rudi — 2/282
 Malinska Veselinka — 1/68-72, 434
 Mallardo - 3/40, 424, 425
 Malnar Fanika — 1/124
 Malovac Ludmila — 3/72
 Malović Bećir — 2/64
 Malter Savo — 1/115
 Malter Šćepo — 1/115
 Maljčik — v. Jakaša Dalibor
 Mamula Bogdan — 2/331
 Mamula Jovo — 2/330
 Mamula Rade — 1/117
 Mamula Stevo — 2/331
 Mance Dragan 3/337
 Mandić — 2/366
 Mandić David — 3/168, 169, 171, 492
 Mandić fra Dominik — 2/388
 Mandić Ferdo — 3/212
 Mandić Radenko — 1/263, 264, 445; 2/242, 506
 Mani — v. Manuilski Dimitrije
 Manini Karlo — 2/73
 Manojlović Pajo — 1/151, 439
 Manola Ivan Srećko — 1/231-233, 280, 325; 2/316; 3/150, 151
 Manuilski Dimitrije Mani — 3/330
 Maraković Nina — 2/198, 202
 Maras Grgo — 3/411
 Marasović Ante Mirko — 3/404, 405, 411, 417
 Marasović Olga Okrugla — 2/102, 159, 167, 168, 497; 3/444, 449, 451, 455-460, 505, 506
 Marić Mihajlo — 2/513; 3/471, 472, 507
 Marić Mile — 2/70
 Marić Milomir — 1/439; 3/54, 67-71, 88, 486, 487
 Marić Miodrag — 1/154
 Marić Stana — 2/391, 393—396, 512
 Marija — v. Kidrič Zdenka
 Marijan Dušan Zuco — 2/86
 Marijeta — v. Kidrič Zdenka
 Marin Dragan — 2/497
 Marin Mlado - 2/368, 511
 Marinček Tone Bregar — 1/301
 Marinčić Mato — 2/463, 464
 Marinko Miha — 2/385, 386
 Marinković — 2/120
 Marinković Ivo Slavko — 1/356; 2/56, 174; 3/336, 362
 Marinković Nikola — 1/89
 Marinković Marinko — v. Trinki Albert
 Marinković M. Radovan — 1/436, 445; 2/117, 495, 498
 Marinković Radovan — 2/65
 Marinković Venijamin — 1/264; 2/121
 Marinović Jovan — 2/467
 Marjanovac Vita — 2/88
 Marjanović Bogosav — 1/435
 Marjanović dr Jovan — 1/432; 2/218, 220, 226, 474, 504-506; 3/99, 103, 115, 116, 129, 488, 489
 Marjanović Matija — 2/97
 Marjanović Mirko Puljko — 2/292, 508
 Marki Miha - 3/372, 374, 375
 Markić Andrija — 2/76
 Marko — v. Popovski Jelisije — v. Ranković Aleksandar — v. Srdelić Mirko — v. Vukmanović Svetozar
 Markotić Vinko — 2/436—441, 514
 Marković — v. Kopinič Josip
 Marković Boro — 1/73, 243; 2/125
 Marković Dragan — 1/226, 228; 3/261, 270
 Marković Draža — 3/144
 Marković Ivan Irac — 2/272-274
 Marković Mihajlo — 1/9, 431
 Marković Moma Ćora — 2/465-467, 473, 481, 515, 516; 3/146, 147, 473, 475, 490, 507
 Marković Nedeljko — 1/217, 221, 222
 Marković Nemanja — 2/465, 483
 Marković Ružica — 3/204, 216
 Marković dr Sima — 3/80
 Marković Stevan, Singer Stevo - 1/72, 87
 Marković Veljko Grga — 3/248
 Marković Vojislav — 1/86
 Marks Karl - 1/9, 207
 Marović — 3/111
 Mars — 3/89, 90, 92, 93, 97
 Marti Andre - 1/229
 Martin — 2/67
 Martinac Grgin Jozo — 3/412
 Martini Rigoleto Kvarto — 1/23
 Martinič Alojz - 2/71, 495
 Martinović - 2/98; 3/387-389

Martinović Darinka — 2/302, 303
 Martinović Mihajlo — 3/262
 Martinović-Pruner Dobrila — 2/302, 303, 508
 Martinović Ratko — 2/222, 223, 232, 234, 302, 303, 504, 505, 513
 Martinović Vasilije — 2/302, 303
 Marussi Vincenzo (Marušić Vico) - 2/312; 3/92, 169
 Marušić Ivana — 2/454
 Marušić Ivica Ratko — 2/95-97
 Marušić Jozo Pjesnik — 3/412
 Marušić Stipe — 3/42
 Marušić Vice — v. Marussi Vincenzo
 Masarini Lavoslav — 3/396-398
 Maslarić Božidar — 3/320, 322
 Masleša Veselin — 1/357, 449
 Maslić Omer — 2/281
 Maslo Idriz - 2/305
 Maslov — 3/80
 Mata Hari - 2/391
 Matak Manču — 1/130
 Matanović Vlado — 1/105
 Materić Ilija — 1/74, 435
 Mates Leo — 3/340
 Mates Vanda - 3/204, 215, 216
 Matevž — v. Krivic Vladimir
 Matić Boško - 1/171, 177, 184, 189, 265, 440, 445
 Matić Božidar — 3/175, 288
 Matić Ivaniča — 3/411
 Matić Petar Dule — 1/200, 441; 2/78, 496
 Matić Stojan — 2/350-354, 356
 Matijević — 3/254
 Matijević Miloš Mrša — 2/475, 480
 Matkar Mirko - 3/253, 259
 Matković — 3/254, 255
 Mati dr Josef - 2/213, 243, 245, 251, 267, 270-272; 3/165
 Mato — v. Vidaković Matija
 Mato — 1/127
 Matroz — v. Stepanović Milan
 Matšek — 2/91
 Mazalica Nikola Killer — 2/336; 3/268
 Mazovec Jože — v. Dolgan Tine
 Mazzolini Quinto — 1/42
 Mažar Drago Kostja — 1/321; 2/28, 300
 Mažar Josip Šoša — 1/164; 2/164; 3/177
 Mažić Stjepan - 3/258, 259, 267
 Mecger — 3/387
 Medarić Jure — 1/236
 Medić Mičo - 3/152, 491
 Medo — v. Fejzić Safet
 Medunić Aco — 2/273
 Mehić Alija - 2/434
 Mehmedović Ćazim — 1/152, 153, 439; 2/25, 492
 Mehmedović Milka — 1/152
 Mehr Theresa Reza — 3/273, 275, 305
 Mejač - 2/342
 Mekas Spiridon — v. Broz Josip Tito
 Menart Vinko — 2/301-303, 508
 Mendaš Leopold — 1/231
 Mesarić Blaž — 3/499
 Mesarić Ivan — 3/253, 258, 267, 312
 Mesarović Brana — 3/69
 Mešinović Huso — 2/430
 Mešinović Medo — 2/430
 Mešković Enver — 2/77
 Metiljević Avdo — 1/133
 Meyszner August — 1/33
 Micev (Micevski) Božin — 1/129,130
 Michelli Leonardo — 1/120
 Mićanović Slavko — 2/77, 273-275, 496, 507
 Mičić Borivoje — 2/120
 Mičić Milenko — 2/99
 Midžić Fahro — 2/360-363
 Midžić Izudin Izo — 2/360-363
 Miha Marinko Polde — 1/99, 100, 257
 Mihailović Cvetin — 3/60
 Mihailović Dragoljub Draža — 1/34-36, 87, 174, 318, 336; 2/113, 116, 128, 181, 182, 213, 215, 218-246, 248-258, 261-264, 266, 267, 290, 296, 309, 310, 323, 335, 338-341, 344, 345, 378, 383, 384, 450, 451, 453, 498, 504-506; 3/5, 25, 26, 32, 85, 90, 91, 93-96, 99, 101, 103-109, 111-113, 115-117, 121, 122, 124-127, 129-131, 133-136, 154, 165, 188, 201, 223, 234, 301, 303, 404, 412, 429, 430, 432, 473, 488
 Mihailović Mihailo — 2/218
 Mihailović Sergije — 2/263, 268
 Mihajlo — v. Nešković Blagoje
 Mihajlović Predrag — 3/283
 Mihajlović Živorad Šilja — 1/171, 177, 178, 181, 182, 198,

203, 211, 265, 440, 441, 445
 Mihajlovski Kiril Grujica — 1/22, 431; 2/84, 85, 496
 Mihaljvić Niko - 2/445; 3/55, 56, 187, 188, 192
 Mihec Antun — 3/385
 Mihić Gojko - 3/156
 Mihić Ljubica — 1/151
 Mija Kelja - 1/102
 Mijakovac Nikica — 2/87
 Mijatović Milorad — 2/373
 Mika — v. Mladenović Sreten
 Mikan Milan - 3/385
 Mikan Olga - 3/385
 Mikanović Hrastko — 1/82, 83
 Mikšić Franjo — 2/59
 Mikšić Janko — 2/59, 76
 Mikulčić Franjo - 1/96, 97
 Mikulić Franjo — 1/436
 Mikulić Toma Bugarin — 1/57
 Mikuljan - 2/359
 Milanović — 3/120
 Milanović Luka — 3/190
 Milanović dr Vladimir — 3/481
 Milašinčić Fanika — 3/336
 Milanšinčić Grga — 1/325; 3/145, 490
 Milat Niko — 3/412
 Milatović Mile - 3/204, 216, 270, 293, 494, 496, 498
 Milavić Ismet - 3/454, 455, 459, 460
 Milčić — 2/266
 Mile - 1/187
 Mile — v. Orešković Marko
 Mileta — 1/219
 Miletić Ivan — 3/267
 Miletić Jana — 3/267
 Miletić Stjepan — 3/258, 259, 267
 Miletić Vera Mira — 2/482-484, 487
 Milevski Dimče — 1/121-123, 437
 Miličević Risto — 3/97
 Milić — v. Bace Maks
 Milić Puniša — 2/67
 Milidragović Petar — 2/99, 497; 3/492
 Milinković Branko — 2/279
 Milivoj Marjan, Miško List — 1/105
 Milivojević Rade — 2/478
 Milivojević Radivoje — 2/219
 Milković Ante - 3/309, 336, 498
 Milobratović Joco — 2/58
 Milojević Miloje — 2/88
 Milosavljević Aleksandar Leja - 2/130, 499
 Milosavljević Dule — 1/264
 Milosavljević Ljubinka — 2/467
 Milosavljević Milorad — 1/257
 Milosavljević Milosav — 1/68, 434, 445
 Miloš - 2/67
 Miloš Ljubo — 3/254
 Milošević — 3/91
 Milošević Dragan — 2/318
 Milošević dr Slobodan — 2/173, 174; 3/35, 39, 42, 188, 215, 274, 379
 Milošević Srećko — 1/162
 Milošević Stojan — 1/119
 Milovanović Miodrag Lune — 1/219; 2/408
 Milovanović Nikola — 2/505
 Milovanović Rodoljub Šanga — 3/78
 Milutin — v. Milutinović Ivan
 Milutinović — 2/270
 Milutinović Dragoljub — 1/68-70
 Milutinović Ivan, Milutin, Čvorak - 1/68, 69, 270-272; 3/54, 119—121, 129, 157, 193, 363
 Milutinović dr Radomir Rade — 2/403, 406-408, 413, 417-420
 Miljanović Nikola Karaula — 2/332
 Miljković Huška — 2/55
 Miljković Petar — 3/106
 Mimica Blaženka — 3/404
 Mimica dr Toma — 3/112, 403, 403
 Minda — v. Rekota Dorde
 Minić Milka - 2/467
 Minić Miloš Crni — 1/72; 2/227, 234
 Mioč Bosiljko — 3/190
 Mioč Dane — 3/190
 Mioč Tone — 2/54
 Mioković — 1/127
 Mira — v. Miletić Vera
 Mirčetić Dragoljub — 2/18, 407, 408, 492, 513
 Mirić Aca Kabanjero — 1/230
 Mirko - 1/219
 Mirko — v. Zidanšek Miloš
 Mirković — 2/209
 Mirt Zvonko — 2/56
 Misirača Duško — 2/165
 Misita - 2/451, 452
 Misikin Vaso - 1/192, 193; 2/284; 3/194
 Miša - 3/82
 Mišić — 2/359
 Mišić Aleksandar Aca — 2/224-226, 235, 248, 249

Mišić Jovo — 2/292
 Mišić Lujza — 2/224
 Mišić Milena - 2/224, 226, 504
 Mišić Radovan — 2/224
 Mišić Vojislav — 2/213, 224, 247-249, 504
 Mižić Živojin — 2/213, 224, 225, 234, 247
 Miško List — v. Milivoj Marjan
 Mišković Gojko - 2/288
 Mišo — v. Jovanović Arsenije Kigi
 Mišović dr Dragiša — 2/116, 498, 506
 Mita — v. Fliker Moric
 Mitar - 1/190; 2/222, 223
 Mitić Dragan — 2/324, 327
 Mitić Milorad - 2/242, 250
 Mitić Ranko - 2/322-325, 327, 510; 3/166, 492
 Mitrinović Vlajko — 2/77
 Mitrofan - 2/452
 Mitrov Danko — 1/76, 230; 2/289, 291, 297, 307, 349-356
 Mitrov Vojin - 2/91, 92
 Mitrović - 2/233; 3/183
 Mitrović Dojčilo - 3/78, 81
 Mitrović Golub - 2/279-282
 Mitrović Mika — 1/84, 85
 Mitrović Milivoje — 2/253
 Mitrović Mitra — 2/44
 Mitrović Ratko Lanski — 1/263; 2/116, 118, 467, 468, 474, 475; 3/71, 81-85, 87
 Mitrović Stefan — 3/37
 Mitrović Vojislav — 1/87
 Mitrović Vukica — 2/475
 Mladen — v. Pijade Moša
 Mladenović Milena — 1/88
 Mladenović Sreten Mika — 2/407, 411; 3/66
 Mladenović Stanko — 2/466-469, 515
 Mladinić — 3/336
 Mladen Petra — 2/40, 62
 Mladen Stanica — 2/40, 62
 Mladenović Veljko — 2/299
 Mlakar Drago — 1/231
 Mlakar Ivan — 3/305
 Mlečnik Pepi — 2/71
 Mlinar Stane — v. Rozman Franc
 Mochi — v. Smokvić
 Modić Vasilije Vasko — 2/60, 61, 495
 Mogus — v. Mokus Franjo
 Moguš Franjo — v. Mokus Franjo
 Mohorovičić Milan — 1/124
 Mojsije — 1/19
 Mokus Stjepan — v. Mokus Franjo
 Mokus Duro — 3/267
 Mokus Franjo — 3/253, 254, 258, 259, 267
 Mokus Kata - 3/267
 Molek Franjo - 2/317, 461; 3/386.-389
 Molotov Vjačeslav — 3/10, 15, 16
 Moma — v. Buha Vasilije
 Momčilo - 1/127
 Momčilović Đorde — 1/377
 Momčilović Raja Marko — 1/91
 Momčinović Ela — 2/65, 66
 Momić Draginja — 2/393
 Momić Milan — 3/283
 Montani Vječeslav — 2/56
 Montesquie Charles — 3/7
 Monti Ante — 3/438
 Morača Milutin — 1/66, 74, 75, 434; 2/83, 496
 Morača Pero - 2/173, 174; 3/35, 39, 42, 188, 215, 274, 378
 Morović Šime Dragutin — 3/184, 185, 190
 Moša — v. Tomić Momir
 Moškov Anton — 3/238, 239, 316
 Mosettig Julije — 3/407
 Možek Anton — 2/379
 Mrak Antun - 3/317, 323
 Mrak Franjo — 3/166
 Mrazović Karlo, Gašpar, Ortega - 1/127, 225, 226, 337, 391; 2/32, 63, 333; 3/237, 245, 246, 248, 251, 269, 271, 312, 317, 352, 361, 362
 Mrdić Mitar - 2/286, 508
 Mrgud — v. Radonjić Duro
 Mrkajić Trifko — 2/55
 Mrkić Marko — 2/316; 3/388
 Mrkonjić Petar — 2/217
 Mrkšić Luka - 1/61, 62, 434; 2/478, 479, 516
 Mrkšić Stevan — 2/327
 Mrša — v. Matijević Miloš
 Mrvoš Rade — 2/81
 Mudronja Franjo — 2/462; 3/385, 391, 392, 396, 398
 Müller Heinrich - 1/30-32; 2/472; 3/204, 302
 Muha — v. Kovačić Oskar
 Mujbegović Mustafa — 2/56
 Mujezinović Hasan — 2/369, 372
 Mujezinović Raif — 2/76, 496
 Mujić dr Safet — 3/96
 Mujkić Asim — 2/57, 494
 Mulini — 3/93

Muminagić Džemal Džemo — 3/457, 458, 506
 Munitić Ivan — 3/327, 334, 335
 Munitić Ljubica — 3/335
 Munižaba Milan — 1/373
 Mussolini Benito Duce — 1/40, 363; 2/73, 179, 311, 498; 3/45, 156, 232, 418, 420, 474
 Mušović Fejzo — 1/254
 Mutak Vladimir - 3/313, 314
 Muzulo Dordi - 1/121, 122

Nad Košta, Španac, Nedić — 1/76, 231, 233, 317, 424, 443; 2/43-45, 47, 48, 207, 209, 288, 289, 291, 293, 294, 296, 298, 306, 347, 357, 358, 371, 373, 494, 508, 511; 3/179
 Nad Pavle — 2/434
 Nada G. - 1/120
 Najev Ivan — 3/419
 Nakić Olga Mala - 3/204, 216, 291, 457, 458
 Napijalo Mišan — 2/316
 Narandžić — 1/95
 Nassenstein Alfred — 2/266
 Nastasić Mita — 2/93
 Natlačen Marko - 2/182, 375, 378, 387, 388
 Naumovski Naum Borče — 1/130
 Naumov Stiv — 1/315
 Nazor Vladimir — 1/8, 56
 Nedeljković Dušan — 1/219
 Nedeljković Radisav — 2/117, 499
 Nedeljković Radoje — 3/106, 119-123, 127, 129, 131, 132, 134, 135
 Nedić Košta — v. Nad Košta
 Nedić Milan - 1/36, 94, 95, 173, 268-270, 318; 2/79, 116, 119, 155, 228, 230, 231, 249, 258, 261, 262, 267, 270, 333, 407, 409, 410; 3/26, 27, 29, 106, 121, 149, 201
 Nedić Nedo - 3/180
 Negovanović Milan — 1/202
 Nemeč Martin — 3/238
 Nemet Vladimir Braco — 2/456, 457
 Nenadić Aleksa — 2/393, 394, 512
 Nenadović — 2/464
 Nenadović Nikola — v. Golubić Mustafa
 Nešković Blagoje Doktor, Mi-hajlo, N. Španac - 1/68, 148, 230, 443; 2/227, 474, 481-484, 486-489; 3/10, 37, 47, 50, 54, 67, 75, 115, 338-340, 343, 351, 352, 378, 487
 Nešković Borivoje — 3/55, 63, 66, 69, 486
 Neubacher Hermann — 3/202
 Neuhausen Franz — 2/244; 3/53
 Nikčević — 3/144
 Nikić Augustin Gusti — 2/427, 514
 Nikitović Milivoje Furtula — 1/264
 Nikola - 3/76, 77
 Nikolić Ljubo - 1/265
 Nikolić Stojan — 3/491
 Nikolić Voja, Student — 2/227
 Nikolić Vojislav — 3/481
 Nikoliš dr Gojko — 3/197, 319, 320, 499
 Nikolov (Nikolovski) Pande — 1/129, 130
 Nikšić Janko — 2/494
 Nikšić Milenko — 2/242
 Nikšić Mirko — 2/321
 Nikšić Tomo — 1/447
 Nikšić Vladimir — 1/436, 445; 2/65, 117, 495, 498
 N N — v. Kopinič Josip
 Nišević Dmitar — 2/326, 327
 Nonnemacher — 3/283, 284
 Nora — v. Šegvić Zlata
 Nos — v. Lončarić Vladimir
 Novak — v. Broz Josip Tito
 Novak Đordo — 3/375
 Novak Franc — 2/284, 285; 3/162
 Novak Ivan — 3/398
 Novak Karei Karlo — 2/182, 338, 339, 379; 3/116
 Novak Vera — v. Pataki Marica
 Novaković — 2/408
 Novaković Grujo 2/399, 512
 Novaković Jakša — 3/133
 Novaković Ljubo — 1/190; 2/227; 3/126-129, 131-133, 135, 144
 Novaković Mirko — v. Maglajlić Šefket
 Novaković Nikica — 1/79, 435
 Novaković dr Niko Longo — 3/414
 Novaković Ostoja — 2/273
 Novaković Vlado — 2/317, 461, 509, 515; 3/385, 386, 396, 397, 502, 503
 Novosel—Brnčić Nada — 3/212, 214, 216

Novosel Marijana — 3/212, 214, 216
 Novosel Ozren — 3/212, 215, 217, 218, 272, 275, 278, 282-287, 289, 291
 Novosel Vanda (Mates, Bace) — 3/205, 210, 216—218, 276, 280, 281, 285, 287, 289, 340, 497

 Njegoš — 2/505
 Njegovan — 1/86

 Obradović Milan — 1/256; 2/511
 Obradović Milena — 3/275
 Obuljen Nikola - 3/375
 Očak dr Ivan Ico - 3/313-315, 405, 410, 483, 491, 499, 503
 Odić Slavko - 1/16, 432, 433; 2/299, 360, 458, 459, 493, 498, 499, 511, 514-516; 3/299, 484, 488, 489, 492, 493, 495, 497, 498, 501, 502
 Odić Srđan — 3/480
 Odić Tihomir — 2/431
 Odić Zvonko - 1/142, 438
 O'Donovan Patrick — 3/106, 119, 131-135

 Pacak Franjo — 3/186
 Padolo - 2/315
 Pagać Viktor — 3/397
 Paja — v. Bajić Slobodan
 Pajević Ljubivoje — 2/247, 506
 Pajić Josip Maltar — 3/451, 453
 Pajić Lujza — 2/139
 Pajović Ljubivoje — 2/116, 124, 498, 499; 3/82
 Palenta — v. Ugarković Stipo
 Palošević Miodrag — 2/223, 224
 Pandurović Mirko Laza — 2/66
 Panić Todor — 3/164
 Pantelić Milojica — 1/436, 445; 2/65, 117, 495, 498
 Pantelić Vojislav — 2/233, 236, 237, 505
 Pantić Branislav — 2/227
 Panzinger — 3/302
 Pap Pavle Šilja - 3/10, 18, 341
 Papa — v. Kraš Josip
 Papić Augustin — 3/423
 Papo Moriš — 2/57
 Paprić Dorde — 3/283

 Parezanović Miroslav — 2/481, 482, 487
 Parezanović Olivera — 2/481, 482, 487
 Parma Enzo — 3/166
 Parodi Eglío - 1/121
 Parović Blagoje — 3/55, 322
 Pašajlić Đoko — 2/26, 493
 Pašalić Viktor — 2/430
 Pataki Marica, Novak Vera — 3/150, 151
 Paternoster Mladen — 2/426
 Paternoster Neda — 2/426
 Paternoster Ratko — 2/421, 426—429
 Patrik — v. O'Donovan Patric
 Patrović Olga — 3/83
 Patrović Vujo — 3/83
 Pauković Marko — 3/260
 Paulus, Friedrich von — 3/371
 Paunović Davorjanka Zdenka — 1/68, 69, 173
 Paunović Stanko Veljko — 1/200, 315
 Pauš Vilko - 2/455
 Paut Mira - 3/213, 216
 Pavčić Slavko — 2/430
 Pavelić Ante - 1/194, 2/53, 55, 106, 107, 153, 155, 162, 216, 309, 314, 374, 438, 498, 504; 3/27, 29, 158, 159, 201, 235, 238, 247, 249, 261, 284, 288, 289, 293, 294, 316, 369, 375, 393, 410, 414
 Pavelić Hanna Ana — 3/174, 204, 215, 216, 218, 272, 289, 291, 304, 450, 451
 Paver Vjekoslav — 2/443; 3/189, 191, 284, 288
 Pavić Branko — 1/115
 Pavić Dobrosav — 1/263
 Pavić Marica — v. Jošt Pavić Marica
 Pavić Petar — 3/411
 Pavišić Mira — 1/125
 Pavković — 2/98
 Pavletić dr — 3/260
 Pavlić Nikica — 1/23
 Pavlin - 2/343
 Pavlov Dimitrij — 3/318
 Pavlović — 2/487
 Pavlović Aca — 1/209
 Pavlović Draganče — 2/144, 146
 Pavlović Dragoslav — 2/230, 237, 240
 Pavlović Dušanka — 3/257-259, 267
 Pavlović Ljuban — 1/386
 Pavlović Milica — 2/478

Pavlović Mladen — 3/326, 327, 500
 Pavlović Petra — 2/399
 Palović Rade Stric — 1/370
 Pavlović Ratko Čičko — 1/22; 2/85; 3/58, 61, 62
 Pavlović Tiosav — 2/79
 Pavlović Živojin — 1/190
 Pecotić Bartol — 3/391
 Pečarski Žika, Kosančić — 1/213
 Pečenica Rifat - 2/459, 515
 Pećanac Milovanović Košta — 1/35, 36, 68, 69, 270; 2/84, 85, 116, 155, 213, 217, 219, 222, 223, 227-229, 235, 264, 289, 290, 331, 405, 416; 3/126, 127, 144, 147, 151, 403, 473, 490
 Pejašinović Vlado — 3/395
 Pejčinović-Radman Ljubica — 2/428, 429, 514
 Pejić - 2/265
 Pej(i)nović Janko — 1/201, 202
 Pekiša Vuksan — 1/74
 Pelagić Vaso — 2/210, 295
 Peleš Momčilo - 1/39, 432
 Peligre Raffaello — 3/167
 Pelzl Elizabeta — 3/260
 Penezić Slobodan Krcun — 1/169, 171, 172, 180, 184, 186-191, 264, 265, 440, 445; 3/88, 128
 Penić Aleksa — 2/293, 459, 508, 515
 Pera — v. Posavski Pera
 Perajica — 3/215
 Perat Jure — 3/411
 Perica — v. Petar Kriger, »tajno vojno lice«
 Perić — 2/280
 Perić Ignjatije Gnjaco — 3/175, 176, 490, 492
 Perić Marko — 3/317
 Perić Slavko — v. Pipan Slavko
 Perić Vlado Valter — 2/279, 282; 3/117, 448, 457, 465
 Perinović Stevo — 2/70
 Perišić ing. Ivan — 3/330
 Perlić Pavao - 1/89, 99
 Perović Brana - 2/473, 474, 516
 Perović Lepa Seka — 1/45, 433; 2/289, 303, 304; 3/45, 378-380, 444, 505
 Perović Miloš — 1/111
 Perović Novica — 2/407, 408
 Perović Puniša — 1/366
 Peršić Petar — 2/209
 Peruničić Mile — 3/60, 61
 Pešić Milorad — 2/252, 253
 Pešić Vera — 3/68
 Pešut Pero — 2/66
 Petar - 3/435, 436
 Peter — v. Kidrič Boris
 Petermanec Ivan — 3/498
 Petković — 1/102, 196; 3/414
 Petković Stjepan — 2/34
 Petovar Rudi — 2/279, 280
 Petarč — v. Škerlavaj Milan
 Petričević Jozo — 3/369
 Petrić — v. Gerl Ljudevit
 Petrić Pile — 3/194
 Petrić Šime — 1/89, 436
 Petronijević F. Andra — 1/278
 Petrovečki Franjo — 1/96
 Petrović — 2/67, 68
 Petrović dr — 2/367
 Petrović dr — v. Velebit dr Vladimir
 Petrović ing Bartol — 3/336
 Petrović Boško — 2/129
 Petrović dr Gruja — 1/231
 Petrović Ljubo — 1/82, 83
 Petrović Mato Matija — 3/374, 376
 Petrović (Žika) Nikola, Debeli - 2/479
 Petrović Razumenka — 3/66
 Petrović Sergije — 3/412
 Petrović Vojislav — 2/475, 476, 489
 Petrović Zdenka — 3/336
 Petruhar Slavko — 3/178
 Petrušćak dr Zvonimir — 3/283, 284
 Pick Wilhelm - 3/319, 321
 Pijade Moša, Janko, čika-Janko, Šiki, Mladen - 1/14, 134, 323, 378, 412, 424; 2/16, 105, 145, 269; 3/30, 118-120, 126, 128, 129, 165, 252, 357
 Pilaure Zvonimir — 2/399
 Pilav Hasan — 1/134
 Piletić Velimir — 2/227
 Pilot — v. Frgec Ivan
 Pintar Miha — 1/231
 Pintar Zlatko — 2/462; 3/385, 390—392, 396-398
 Pintul Ahmet — 3/227
 Pipal Tomo — 3/144, 145, 244
 Pipal Zvonko - 3/144, 145, 244
 Pipan Slavko — 2/231, 280
 Piperski Božana — 1/222
 Pire Franjo — 3/374, 376
 Pisar — v. Kazaz Muhamed
 Pišman — v. Jovanovski Metodije
 Pitu Guli - 1/129, 130, 438
 Pivac — v. Devčić Ivan
 Pivašević Novak — 2/307
 Pivljanin Bajo — 1/93
 Playfair — 3/46

Plečević Čedomir — 3/186, 188, 203
 Pleho Jozo - 3/412
 Plenča Dušan — 3/437, 492, 505
 Pletelić Teufik - 3/177, 178, 180
 Plivelić Oskar — 1/34
 Počuča Mile - 2/356
 Podgornik Adolf - 2/430
 Podgornik Branko — 2/430
 Podgornik Dinko — 2/430, 431, 434, 514
 Podgornik Marijan — 2/430
 Podunavac Bogdanka Seka — 3/252, 257, 259, 260, 263, 266, 267
 Podunavac Danilo — 3/267
 Podunavac Milutin Mičo — 3/260
 Poje Kazimir — 3/445, 446, 454, 455
 Poje Rudi — 2/60
 Polde — v. Marinko Miha
 Policer Stjepan dr. — 3/260
 Poliko Vinka Iva - 3/418
 Politeo - 3/323
 Polovina Gojko — 1/65, 76, 434; 2/350-356, 381, 382, 510, 511
 Poljak Pavao - 3/253, 259
 Poljanac Branko, Stanko — 1/268, 314, 424, 445; 2/43, 246, 506
 Poljanac Tomaž — v. Kveder Dušan
 Popadić Branko — 2/286, 288, 508
 Popaja — v. Jovanović Milenko
 Popara Miro — 3/156
 Popara Uroš Grom — 3/243
 Popit Franc — 2/381
 Popivoda Krsto — 2/467
 Popović — 3/435
 Popović — v. Golubić Mustafa
 Popović Bogdan — 3/347, 348
 Popović Čedomir Čedo — 3/68, 69, 145, 164
 Popović Dana — 3/251, 260, 266
 Popović Dušan — 1/84, 85; 3/439
 Popović Jevrem — 1/219
 Popović Jovan — 1/219
 Popović Jovo — 3/405, 410, 483, 491, 503
 Popović Koča, Posavski Pera — 1/73, 243; 2/148, 154, 257, 318, 500; 3/161, 184, 185, 193, 201, 207, 234, 237, 274, 276, 280, 281, 294, 491, 493
 Popović Miloš Durin — 2/232, 282, 447, 449—451, 453, 454
 Popović Milovan — 2/67
 Popović Mirko Miro — 3/186-188, 192
 Popović R. Krsto — 2/67
 Popović Nebojša — 3/75
 Popović Onisim — 3/437
 Popović Pajo - 3/401, 431, 432, 436—439
 Popović Pero Aga — 3/334
 Popović Slobodan Bakula — 2/121
 Popović Stevo - 2/273, 507; 3/410
 Popović dr Svetislav — 3/205
 Popović Uglješa — 1/432
 Popović Vaso — 2/304
 Popović Vlada — 2/408
 Popović Vladimir Vlado, Španac, Doktor — 1/73, 74, 76, 230, 233, 235, 257, 274; 2/9, 106, 108, 135, 136, 186, 313, 356; 3/10, 34, 46, 79, 309-311, 320, 330, 332, 338-340, 343-346, 351-353, 357, 361, 420, 421, 450, 451
 Popović Vladislav — 3/66
 Popović Žarko — 2/226
 Popovski Jelisije Marko — 1/22
 Popovski Tošo — 2/472, 473, 486, 516
 Popržen Lucija — 2/208
 Posavec Jernej — v. Maček Ivan Matija
 Posavski Pera — v. Popović Koča
 Poslek Antun — 3/267
 Poslek Vera — 3/267
 Poslek Viktor - 3/253, 257, 258, 267
 Pošinger — 1/173
 Poštić Radisav Radiša — 3/81
 Potkonjak Aleksandar Braco — 2/427
 Potočnik Fr. Duplji — 2/343
 Pott, Eugen von — 3/195, 196, 278, 279
 Poturica — 1/117
 Povasović — 3/422
 Pozderac Hakija — 2/373
 Požun Katica — 3/498
 Praportnik Alojz — 2/375
 Pravdin - 3/89-91, 93, 94
 Pravica Dragica — 3/186, 188, 203
 Pravica Rade — 3/97, 186, 188, 203
 Pravoslavac — v. Šinko Stjepan Prebeg — v. Brezović Nikola
 Preda Savo - 1/104, 437; 2/103, 105, 497, 498

Premrov Janez — 1/141
 Prentović Niko — 1/93
 Preradović Živojin Živo — 2/305
 Presi Ivan - 3/253
 Preverek Rudi — 1/151
 Pribanić Ivan — 3/266
 Pribanić Manda — 3/266
 Pribanić Martin — 3/213, 253, 257, 258, 266
 Priča Dane — 2/321
 Priča Ognjen - 1/100; 2/435; 3/336
 Priča Srđan — 2/435
 Prika — v. Krajačić Josip
 Prikril ing Boris — 3/314, 315, 499
 Primorac Rudolf Rudi — 3/401, 411, 421-423
 Princ — v. Cvetojević Milan
 Princip Gavrilo - 1/192; 2/70, 393
 Princip Slobodan Seljo — 1/258; 2/261, 263
 Princip Vukica — 3/459
 Prodanović Bora — 2/486, 3/97
 Prodanović Dane — 2/309
 Prodanović Milica — 2/486
 Prodanović Mirko Sever — 1/81, 435
 Prodanović Pero - 3/251, 260, 265, 266
 Prohaska - 3/175, 176
 Prokić Dragomir Lola — 1/84, 85
 Prokić dr Lazar — 1/84
 Propadalo (Propalo) Ljuba, Ljubica - 3/190
 Prosen Milan — 3/140
 Prošić — 2/171
 Protić ing Mirko — 2/79
 Pstročki ing. Dorde — 2/437—439, 441, 442, 514
 Pucar Duro Stari — 1/67, 146, 365; 2/27, 293, 371, 393, 433, 456, 457; 3/379
 Puči, kapetan — 3/143
 Puđa Dušan Savo — 2/80, 408
 Pušić - 3/387-389
 Pušić Stjepan — 3/239
 Pužić Stevan - 2/78

 Račić S. Dragoslav — 2/233, 270, 451-454; 3/161
 Radaković Jovo — 1/373
 Radaković Mičo — 1/74
 Radaković Mirko — 1/114, 437
 Radaslić Mustafa Mičo — 3/445, 446
 Radašlić Hamid — 3/494
 Rade Španac — 3/162
 Radenković Mile — 2/79, 80
 Radetić Luka — 2/305
 Radić Milorad Braco — 2/298, 303
 Radić Luka - 3/179
 Radić Rade - 2/294—299, 303-305, 335
 Radić Simo - 2/497; 3/163, 492
 Radić Stjepan — 1/213
 Radivoje — 2/67
 Radivojević Dragoljub — 2/478
 Radlović - 2/171
 Radman Milan — 2/428
 Radman Svjetlana — 2/428
 Rado Alexander Šandor — 3/9, 14, 76, 483, 487
 Radoičić Timotije — 3/83, 84
 Radonjić Đuro Mrgud — 1/81
 Radosavljević Dobrivoje — 1/367; 2/20
 Radosavljević Momčilo — 2/118
 Radoš — 3/108
 Radošević Vladimir Vlado — 3/212, 213, 216
 Radovanović — 3/75
 Radovanović Jovan — 2/67
 Radovanović Milan — 1/253
 Radovanović Milivoje — 2/120
 Radovanović R. Jovan Jovo — 1/94, 264, 436, 445; 2/116, 117, 120, 121, 495, 498, 506
 Radovanović Stanko Udarnik — 1/342, 343
 Radović Mile - 3/127, 128, 131
 Radović Vukota — 1/83, 435; 3/491
 Radulović Blažo Cvikeraš — 2/447, 478-480
 Radulović Ilija — 2/41, 494
 Radunović Blažo — v. Radulović Blažo
 Rađenović Stevan Stevo — 1/41, 74; 2/482
 Ra-ec — v. Rapotec Stanislav
 Rafajlović Voja - 2/234, 235
 Rafaneli Ivan — 3/412
 Rahelić Slavko - 2/81, 82
 Rainer dr Friedrich — 2/155, 342, 343
Raja — v. Momčilović Marko
 Rajić Franjo - 2/210
 Rajner — v. Jazbinšek Viktor
 Rajnić Dragan Rajpreht — 1/59, 433
 Rajnman — 3/148
 Rajnpreht — v. Rajnić Dragan

Rajter Jaša - 1/68, 69
 Rajter Milada - 1/70
 Rakić Dragomir — 2/239
 Rakić Mirko — 3/147
 Rakinić Milić - 2/315-317;
 3/387—389
 Rakita Mile Čedo — 2/208
 Raković Moša — 2/478
 Ralić Đuro — 2/318
 Raner Nada — 2/75
 Rangaper Bora — v. Dedijer
 Vladimir
 Ranko Ante — 2/463
 Ranković Aleksandar Marko,
 Leka - 1/14, 67-69, 77, 162,
 175, 176, 190, 219, 278, 279,
 306, 307, 312, 313, 323, 324,
 365, 366; 2/16, 105, 128, 139,
 145, 227, 228, 269, 284, 285,
 464, 469; 3/47, 54, 58-62, 65,
 68, 69, 73,81,84, 184, 193,211,
 273, 274, 277, 330, 363
 Ranzinger Greta Hilda 1/99
 Rapotec Stanislav Stanko —
 3/99, 106-118, 125, 134, 423,
 424, 428, 429
 Rašeta Boško — 1/41, 74
 Rašić Josip Visoki — 1/123, 124
 Rauš Stevo — 2/368, 511
 Raušević Marija — 3/317, 323
 Ravlić Pejo — 2/221
 Ravot Ernest — 3/416
 Reberscheg Arrigo — 3/412
 Reberscheg-Calle Amilia —
 3/412
 Rebić Raco — 2/108
 Rebić Mirko - 1/236
 Reichentaler — 2/112
 Reić Ivan — v. Končar Rade
 Rekota Đorđe Minda — 1/121
 Reljić - 2/236
 Rendel - 3/116
 Repak Salko - 2/36, 37
 Repić Ivan — 2/73—75
 Resanović Ljuban — 1/92, 93
 Rešak Janez — 2/379
 Rexeisen Hans — 1/34
 Rezaković Enver — 3/445, 446
 Ribar dr Ivan - 1/56; 3/277,
 331, 358, 364, 368, 371, 373,
 376
 Ribar Ivo Lola, Fischer, Fišer —
 1/12, 68, 69, 99, 209, 219, 235;
 2/29, 116, 128, 136, 139, 145,
 147, 153-155, 184, 186, 187,
 192, 256, 344; 3/27-29, 31,
 35, 37, 38, 50, 51, 74, 86, 99,
 114, 115, 119, 128, 207, 277,
 280, 307, 331, 346, 348,
 350-354, 357, 538, 360,
 362-364, 367, 368, 371, 373,
 375, 376, 378, 451, 477
 Ribar Jurica - 1/209, 219;
 3/128
 Ribar Veljko - 1/443
 Ribbentrop Joachim von —
 3/153, 154, 297, 301, 325, 326,
 491
 Ribić Josip — 3/498
 Ribnikar Jara — 1/72, 435
 Ribnikar Vladislav, Direktor —
 1/68, 69, 72
 Richter - 3/325
 Riess Kurt - 1/44, 433; 3/470,
 507
 Riger Peter — v. Kriger Petar
 Rihtner Anton — 3/213
 Rimac Martin — 3/494
 Rimac Stanislav Stanko — 2/459
 Rintelen, Enno von — 2/153
 Ristanović Tomo — 1/85
 Ristić Marko — 2/317
 Ristovski Eftim - 3/87, 487
 Riter — 3/471
 Ritz Ludwig — 3/242
 Roatta Mario — 2/153, 156;
 3/186, 188, 191, 192, 425
 Rob Antun — 3/340
 Robotti Mario — 2/155, 156
 Rodić Slavko — 2/43
 Rodić Srdan — 1/75
 Rodić Stevo — 1/74
 Roglić - 3/431
 Rogulja - 3/289, 290
 Roje Karlo - 2/289, 303, 426
 Rokonjić — 3/292
 Rolinger Braco — 2/77
 Rolović Niko - 1/93
 Romac Paško - 1/148, 163, 200,
 207, 441; 2/104, 145, 500;
 3/183, 493
 Roman — v. Vidaković Matija
 Rončević Petar — 3/411
 Rösener Erwin — 2/343
 Rosić Bogdan — 1/86, 87
 Rossi Alberto — 3/465
 Roš Dorde — 2/229
 Rotbart Vladimir — 1/44, 433
 Rovat — 3/409
 Roza — v. Kopinič Stela
 Rozman Franc, Mlinar Stane —
 3/225
 Rožman dr Gregorij — 2/182,
 398
 Rožman Stanko — 3/391, 398
 Rubčić-Brkljačić Kata - 3/167
 Rubčić Nikola - 3/168, 492
 Rudi Mali — v. Mali Rudi
 Rudić Milena - 3/275
 Rudolf Ivan - 1/168

Rukavina Ivan Ivo, Vladić — 84-87, 97, 105, 331, 333, 487, 488, 500
 1/279; 2/28, 313-315; 3/75, 150, 309
 Rukavina Josip Joso — 3/349, 350
 Rukavina Juce — 2/46
 Rukavina-Prohaska Neda — 3/337, 500
 Rukavina Stevo — 1/236
 Rundštet - 3/235
 Rus Jože, Andrej Hribar — 2/28
 Ruso Beno - 1/121-123, 437
 Rutić Ivka — 2/36
 Rutić Joža — 2/36, 37
 Rutić Stjepan — 3/376
 Ruzziero — 3/429
 Ružić Milena — 3/406
 Ružić Mira — 3/13
 Ružić Zdenko — 2/439, 441, 514

 Sabljak Petar - 3/181
 Sadiković Ajša Iška — 2/361, 369, 371, 372
 Sadiković Muhamed Škrab — 3/461
 Sali Dragutin, Konspirator, Korla — 1/226; 3/259, 260, 311, 361, 362, 375, 378
 Sale - 3/150
 Salihodžić Fehim — 3/267
 Salihodžić Hamifa — 3/267
 Salihodžić ing. Junuz, »Srp 2« - 2/347, 361-364, 369-372, 511
 Salihodžić Nijaz, »Srp 1« — 2/360, 361, 372
 Salihodžić Safet - 3/258, 259, 267
 Salihodžić Zlata - 2/372
 Samardžić Luka — v. Golubić Mustafa
 Samardžić Petar — 1/63
 Samardžija Stevo — 1/159, 439; 2/509
 Samohin — 3/80, 81
 Saraga Sima — 1/263
 Sarajčić prof. Ivo — 3/252, 260, 266
 Sarajlić Abdulah - 2/56, 494
 Sarić — 2/67
 Sarić Ethem — 1/254
 Saša - 3/436
 Sattler Bruno — 1/34
 Savanović Petar — 2/293
 Savičević Svetozar — 2/464
 Savić Ana — 3/82
 Savić Branka — 3/81, 82,

84-87, 97, 105, 331, 333, 487, 488, 500
 Savić dr Pavle Paja — 3/29, 30, 49, 81-87, 105, 126, 127, 333
 Savić Sreta — 2/492
 Savković Svetislav — 3/490
 Sažunić Milivoje — 3/246, 247
 Scaminaci — 3/410, 419
 Schäfer dr Emanuel — 1/33, 210; 2/229, 484; 3/222, 231, 233, 291, 301, 302, 460
 Schäffer Erich - 3/195-198
 Schardt Josef — 3/187, 191, 192, 195, 196, 206, 220, 221, 295, 305
 Schesto Aleksandar — v. Šesto Aleksandar
 Schmidt - 3/141
 Schneider — 2/30
 Schrempf Franjo — 3/257-260, 267
 Schrempf Magda — 3/267
 Schrempf Puba — 3/263
 Schulze-Boysen Harro — 3/14
 Sedi — v. Kendelj Stjepan
 Seferćehajić Ibrahim Ibrica — 3/190
 Seka — v. Podunavac Bogdanka
 Seka — v. Perović Lepa
 Sekulić Ilija - 2/55
 Sekulić Janko — 3/144
 Selihar Venčeslav - 1/231
 Selim - 2/427
 Selin Marko — v. Forte Karlo
 Selman Jusuf Crni — 2/424
 Seljo — v. Princip Slobodan
 Semelić Branko — 3/337, 347
 Semencata Jozef — 2/73—75
 Senka Nikola - 2/61
 Serafim Franjo — 1/230
 Serdanović Nikola — v. Sredanović D Mitar
 Sertić Anka Ankica, Cincipinka - 3/213, 214, 268, 450, 451, 453, 506
 Setin Flavio — 3/166
 Sever — v. Prodanović Mirko
 Severović Ivan - 3/177, 178, 180
 Sfigo Umberto - 3/425
 Shea, sir John - 2/218
 Shirer R. William — 3/483
 Siegelhuber Georg — 3/275
 Siegelhuber Othmar — 3/273, 275, 305
 Sierra Vincent Kent — 3/8
 Sigmund Josip — 2/142; 3/448
 Sikimić Mirko — 3/163
 Sikošek Anton — 2/79
 Simeoni — 3/425

Simenić (Suknaić) Jelka — 3/262
 Simenić Marko - 3/309
 Simić Dane — 2/61
 Simić ing. Lazar — 3/330
 Simić Slobodan — 2/79, 80
 Simović Dušan — 1/203, 204; 2/241, 265; 3/107
 Simović Nikola — 3/253, 267
 Singer — v. Marković Stevan
 Singer M. - 3/366
 Singer Vladimir Vlado — 3/239
 Sinobad Nenad — 3/438
 Sirovatka Vlado — 3/359
 Sivac Derviš - 2/456, 515
 Skala H. - 3/278
 Skalar Ivan — v. Skante Petar
 Skante Petar, Ivan Skalar — 3/225
 Skopljak Fehim Crljenko — 2/369^ 370
 Skrigin Zorž — 2/36
 Slatinac Nikodin — 2/61
 Slarić Josip - 3/253, 258
 Slipčević Luka — 3/494
 Slobodan — v. Kikić Hasan
 Slobodan — v. Žilnik Konrad
 Slokovč Angelina Anđelina — 2/75
 Slovenac — v. Babić Branko
 Smilkovski Aleksandar Žuhraj - 1/91, 92
 Smiljanić Dmitar — 2/293
 Smiljanić Marija — 3/174
 Smoković Mochi — 2/93, 94
 Solarić Branko — 1/71, 72, 86
 Solarić Josip — 3/267
 Solarić Marija — 3/267
 Solarić Mija - 3/267
 Soldo Arsen — 1/434; 3/497
 Solid — v. Andrić Dušan
 Sonns Stephan — 3/228, 229, 231, 495
 Sopčić Dragutin — 3/446, 455, 459
 Sorge Richard — 3/7, 14, 16
 Sotirović Dragan — 3/95
 Sotirović Ratko — 3/94, 95
 Sotirović Sotir — v. Dožić Lazar
 Span — 3/108
 Spasić Branko Španac — 3/445, 446
 Spasovski Aleksandar — 1/91, 436
 Spee, von — 2/156
 Spoja Ivan — 1/116
 Spužević dr — 3/228
 Srba - 1/73
 Srdelić Mirko Marko — 3/411, 431, 432, 435, 436, 439
 Srdić Marko - 1/75
 Srdenović — 2/336
 Srebrenjak Ivan Antonov, Ivančić, Kemičar, Doktor, Stefanović - 3/10, 11, 30, 39, 79, 307, 323, 327, 329, 331-338, . . . 341-347, 349-360, 364-366
 Srećković Mirko — 2/504
 Sredanović Dmitar — 2/323-326
 Srp — v. Salihodžić Junus, Nijaz
 Stahl Fritz - 2/159, 161—163, 169, 171, 443, 444; 3/38
 Staljin — v. Visarinović Josip
 Stambolić Petar Pero, Bošnjak — 1/163; 2/466, 467, 470, 481; 3/74, 75, 146
 Stamenković Dragi — 2/407, 410-412, 513
 Stamenković Jelena Leposava, Lepa, Lenka - 2/406, 407, 413
 Stamenković Trajko — 1/200
 Stanarević Teodor — 1/89
 Stane Mlinar — v. Rozman Franc
 Staničić Mihajlo — 3/474
 Stanić Ivica — 2/430
 Stanić Luka — 2/120
 Stanić Ljubo — 2/120
 Stanić Milan — 3/335
 Stanisavljević Dimitrije, Furman, Krka - 1/205, 206, 213, 230, 442; 3/67
 Stanisavljević Piljo — 3/260
 Stanišić — 3/141
 Stanišić Bajo — 2/259; 3/125, 133
 Stanišić Milija — 3/96
 Stanko — v. Paunović Veljko
 Stanko — v. Poljanac Branko
 Stanković Đorđe Jole — 2/78, 79, 496
 Stanković Milivoje — 1/220, 442
 Starac Vujadin — 1/82
 Stari — v. Broz Josip Tito
 Stari — v. Galeković Josip
 Stari — v. Janić Vlado
 Stari — v. Pucar Đuro
 Stariha Janez — 2/417, 418
 Starina Novak — 1/82
 Stefanović — 2/415
 Stefanović — v. Srebrenjak Ivan
 Stefanović-Karadžić Vuk — 2/401
 Stefanović dr Somborac — 2/228
 Stefanović Milun - 2/477, 488
 Stefanović Mladen — 3/133
 Stefanović Nenad - 3/375, 390

Stefanović Stefan — 2/121
 Stefanović Stojanka — v. Janković Stojanka
 Stefanović Svetislav Čeća — 2/119
 Steinberger Adolf, Domjanić Drago — 2/318, 319, 321
 Steiner Joso Josip — 2/330; 3/326, 327
 Steinhardt — 3/15
 Stela — v. Kopinić Roza
 Stepanović Milan Matroz — 2/478, 479
 Stepanović Obrad — 2/234
 Stepanović Petar — 3/163
 Stepinac Alojzije — 3/116, 117
 Steva Španac — v. Krajačić Ivan Stevo
 Stevan — v. Krajačić Ivan Stevo
 Stevanović — 3/475
 Stevanović Jovo — 3/475
 Stevanović dr Miladin — 1/161, 437, 439, 444
 Stevanović Stanija — 3/475
 Stevanović Stevan, Zoran — 2/414-420, 513
 Stevo — v. Hrnčević Josip
 Stevo — v. Krajačić Ivan
 Stilinović Marijan — 1/135, 200, 209, 219, 226, 411, 441; 2/335; 3/137, 174, 193-197, 199-202, 204, 206, 217, 234, 237, 265, 293, 295, 303, 494
 Stilinović Tomislav — 3/175, 288
 Stipe Dugi — v. Đaković Stipe
 Stipčević Vjekoslav — 3/391, 398
 Stipetić ing Julije — 1/183, 184; 3/454, 455, 459, 461
 Stišović Obren Obrad — 2/68, 94, 164, 168, 169, 495, 497, 501
 Stjepanović Mile — 2/331
 Stoilović Zaga — 2/467
 Stojadinović Dragiša — 1/84
 Stojadinović Milan — 1/35; 2/217, 485, 504; 3/107, 140
 Stojanović Jovo — 3/445
 Stojanović Ljubomir — 1/85
 Stojanović dr Mladen — 1/367; 2/291, 292, 294, 295, 297, 299, 457
 Stojanović Ruža — 1/85
 Stojkov Trajko — 1/91, 436
 Stojković Slavko — 2/512
 Stojnić Petar — 2/295
 Stojanović Veljo Velimir — 1/143; 2/27, 305, 353
 Stokić Petar - 1/230
 Strasser-Hebrang Cecilija — 3/262
 Stric — v. Pavlović Rade
 Stričević Jovo — 3/213
 Strizić Tomo — 2/75
 Strugar Đuro — 1/92; 2/227 468-470
 Strugar Peter — v. Leskošek Franc
 Stuart - 3/129
 Stupar Vojo - 2/220-222, 297, 307, 504, 508
 Stuparić Darko — 3/81, 318, 319, 323, 326, 358, 364, 366, 487, 499, 500
 Stüwe Heinz — 1/210-212; 3/205, 206, 241, 242, 281-283, 285-288
 Sučić Drago Darko — 3/190
 Sukić Mirko — 3/260
 Sukulov Viktor — 3/8
 Sulzberger C. L. - 3/134, 135
 Suljović Zahida — 1/192
 Sušnik - 1/88
 Sute Alojz — 2/381
 Sute Juriš — 2/381
 Sveta - 3/79
 Szdressy — 3/230
 Szdressy Emma — 3/207, 209, 211, 225, 226, 229-234, 241, 494, 495
 Szdressy Fritz — 3/225, 226, 228-231
 Šaban Ivan — 3/253
 Šabić Stevo — 3/252, 260, 266
 Šahinpašić Šahin — 3/461, 462
 Šakić Marko — 3/184-186, 189, 199, 201
 Šakota Slobodan — 1/445
 Šanga — v. Milovanović Rodoljub
 Šantić - 3/41
 Šantić Elizabeta — 3/390
 Šantić Mato — 1/166, 167
 Šaponjić Miodrag — 1/94
 Šarac Marko — 1/118
 Šarić Marija — v. Has-Broz Hereta
 Šašek Marijan — 3/397
 Šator Ibro - 1/431
 Šćekić Vlado - 1/161
 Šeatović Mara — 3/174
 Šegrt Vlado - 3/155, 194
 Šegrt Krsto - 3/182
 Šegović ing Petar — 3/314, 499
 Šegvić Zlata Nora — 3/174, 204,

- 215-218, 265, 272, 289, 291, 417, 450
- Šehić Bećo — 2/349
- Šehić Nusret — 2/216, 504
- Šehl Franjo — 2/66
- Šejatović Joco — 3/252
- Senk Oskar - 2/434
- Šentjerc Lidija — 2/512
- Šepak Josip — 1/109, 110
- Šercer Ljubo — 1/167
- Šeremet Ante — 2/372
- Šeremet Muhamed, Mehmed, Meho - 3/190
- Šesto Aleksandar — 2/162
- Šibinac Mijalko — 3/83
- Šibinac Ratko — 3/83, 487
- Šibi Ivan - 1/58, 100, 433, 436
- Šiki — v. Pijade Moša
- Šilja — v. Mihailović Živorad
- Šilja — v. Pap Pavle
- Šiljegović Boško — 1/105; 2/164; 167, 169, 174, 175
- Šimac Franjo — 2/76
- Šimac Marko — 3/337
- Šimić Neda — 2/287
- Šimić Rudolf Rudi — 3/258, 259, 266, 267
- Šimoković — 3/293
- Šimović Nikola — 3/258
- Šimun Stipe — 1/112
- Šimunović Anton — 3/501
- Šinko Ervin - 2/311, 509; • 3/143, 470, 490, 507
- Šinko Ljudevit — 3/369, 374, 376
- Šinko Stjepan, Pravoslavac, Jakovljević Stevo — 3/106-108, 110, 114-116, 428
- Šinkovac — 1/102
- Šipka - 1/75
- Širbegović Ćemal — 2/64
- Širinić Veljko — 1/322
- Šišmanović Stanko — 3/70
- Škarica Nebodar — 3/305
- Škarić Anica — 1/143
- Škerlavaj Milan Petrač — 2/187, 379, 511
- Škondrić Ljuban — 1/365
- Škopac - 3/173, 174
- Škorpik Josip — 1/417
- Škorpik Velimir — 1/418, 419
- Škrab — v. Sadiković Muhamed
- Škrba Todor - 3/156
- Škrbić Jovica — 2/302, 303, 508
- Škrivanić Bruno — 3/305
- Škuletić Milomir — 2/121
- Šlander Mica - 1/99, 100
- Šlander Slavko — 1/100
- Šnerberger Mato — 3/336
- Šnidaršić Ivan Ivica, Geist — 3/328, 369, 374, 376-379
- Šofer — v. Malešević Branko
- Šojka — v. Cetušić Mileva
- Šok Stanko — 3/498
- Šolaja Simo Simela — 3/157
- Šolc Josip Puba — 2/423, 424, 513
- Šolić Stjepan — 3/253, 259
- Šorić Ante Golub — 3/411
- Šorn Gusti — 2/60
- Šostark — 2/323
- Šoša — v. Mažar Josip
- Šoša — v. Tucović Dušan
- Šoštarić Vilma — 3/253, 257, 258, 267
- Šotra Branko — 3/162, 163
- Šotra Mile — 3/68
- Šovelj — v. Despotovski Blagoje
- Španac — v. Nad Košta
- Španac Branko — v. Spasić Branko
- Španac N. — v. Nešković Blagoje
- Španac Rade — 3/162
- Špancev — 2/271
- Špiler dr Juraj — 1/95
- Špiljak Mika — 1/236, 443
- Špoljarić Josip — 3/253, 258, 259, 267
- Špoljarić Ivan - 3/158, 259
- Šrempf Franjo — 3/260
- Štaka Danilo - 1/198, 441
- Štambuk Zdenko — 3/262
- Štefan — v. Brajnik Edo
- Štemberger Joža — 2/430
- Štetner Bobi — 2/268
- Štimac Marko — 3/337
- Štimac Slavko — 3/464, 507
- Štrukelj Tomo — 1/386
- Šturlan Franjo — 1/106, 107, 437
- Šuk Franjo — 3/167, 168
- Šumadiski Dejan Major — 2/126
- Šumak Franjo — 2/168
- Šumanović — 3/74
- Šumenković Ilija — 3/140
- Šumonja Miloš — 1/354, 386
- Šunjevarević — v. Stilinović Marijan
- Šunjevarić — v. Stilinović Marijan
- Šurić - 3/411
- Šušnjar Đuro — 1/96
- Šušnjar Janko — 3/166
- Šušnjarević Srećko — v. Stilino-
vić Marjan
- Šušterčić Ivan — 2/379
- Šutić Ante - 1/355

Šutić Jelka — 3/275, 277
 282-284, 287
 Šutić Stjepan Pipo — 2/369, 372
 Švabić Mihajlo — 2/467
 Švagelj Emanuel — 2/72
 Švajcak — v. Jaković Gojko
 Švarc Ivica — 3/348
 Švec Stjepan — 3/498
 Švob Vinko - 1/103, 436

Tabaković Risto — 1/253
 Tadić — 1/86, 87
 Tadić Miloš — 2/65
 Tahirović Muho — 3/226, 231
 Tankosić Milan — 1/247
 Tanović Petko — 1/265
 Tanjga Brane — 2/395
 Tartaglia Mihovil Mišo — 1/58;
 3/291
 Tasić Dragutin — 2/476
 Tasić Milivoje — 2/476, 516
 Tasić Savka — 2/476
 Tavčar Silva — 2/61
 Tehek — v. Biber Anton
 Teichmann Ludwig — 1/169,
 210
 Temenugo Mito — 1/43, 433
 Tempo — v. Vukmanović Svetozar
 Tepavac Nevenka — 3/377
 Terzić Muharem — 2/170
 Terzić Redžo — 2/294, 295, 349,
 350, 510
 Terzić Velimir — 1/413; 2/22,
 504; 3/439, 500
 Tešanović Lazar — 2/290—292,
 296, 297, 304
 Tešić Ljubomir — 2/513
 Tihi — v. Knežević Rade
 Tijan Rocić Ivan — 2/81, 82
 Tiler Hans - 1/34
 Tiljak Ljudevit - 3/307, 312,
 313
 Timošenko Konstantinovič Sejmón — 1/149
 Tišma Vojislav Vojo — 1/54
 Tito — v. Broz Josip
 T. Kan. - 1/125
 Toccafodi — 2/72, 73
 Todić Cvijetin — 2/278
 Todorović — 2/451, 452
 Todorović Boško — 2/136, 262,
 264-266; 3/94, 432
 Todorović Darinka — 2/65
 Todorović Milutin — 3/471
 Todorović Simo — 1/373; 2/328
 Todorović Vojo — 2/305

Todorović Žarko — 2/266'
 3/116, 117
 Todt Fritz — 3/143
 Tokovac Dragojla — 2/121
 Tokovac Velimir — 2/121
 Tolja — v. Crnobrnja Bogdan
 Toma Stjepan — 3/304
 Tomasević Jozo — 2/245, 246,
 249, 253, 262, 276, 504, 506,
 507; 3/296-299, 303, 498
 Tomašević Ivan — 3/392—394
 Tomašević Jovan — 3/117
 Tomaž Posavec — v. Kveder Dušan

Tomčić Tihomir — v. Broz Josip
 Tito
 Tomičić Dinko — 3/335
 Tomičić Stjepan — 2/45, 46
 Tomičić Viktor — 3/335
 Tomić Alija — 1/134
 Tomić Lazar — 1/378
 Tomić Mijo — 2/282
 Tomić Miloje — 3/87, 487
 Tomić Mirko — 1/152, 153
 Tomić Momir — 3/275, 280
 Tomić Moša Momir — 3/274
 Tomić Stevo Ura - 3/385, 386,
 396, 397
 Tomić Veljko — 1/94
 Tomićević — 2/272
 Tomindžić Gojko — v. Golubić
 Mustafa
 Tomislav II — v. vojvoda od
 Spoleta
 Tomljenović — 3/278
 Tomljenović Milan — 1/96
 Tomšić Tone Gašper, Gašpar
 — 1/23, 99, 100, 127; 2/20,
 180, 383, 385, 386; 3/476, 477
 Tomšić Vida Lenka — 1/100;
 2/385, 386
 Tonković Mate — 2/75
 Torbica Milan - 3/252, 260, 266
 Tošić Jovan - 2/403, 406-413,
 417-420
 Tošić Radojko — 2/68
 Tošić Savo — 3/51
 Tošić Zagorka Gorče — 2/411,
 413, 419, 420
 Tot Dragutin — 1/214
 Tournoux Raymond — 2/249
 Tozan Satvi Lutvi - 3/15, 483
 Trajković Jovan — 1/200
 Traktor — v. Knežević Mladen
 Tratar Pavle — v. Kocbek Edvard
 Travorić Stevo — 2/60, 494
 Trbić Dušan - 2/279
 Trbić Vasilije - 3/107
 Trbović Marko — 1/275

Trebinjac — 3/357
 Tresiglavci — 1/100
 Trenk Slavko - 2/430
 Trepper Leopold Otto — 3/8,
 14, 16-18, 483, 484
 Trhulj Sead — 3/64—66
 Trifunović Ilija Birčanin —
 2/217, 220; 3/41, 90-94,
 96-98, 107, 108, 114-116,
 403, 404, 411, 412, 422, 428,
 430, 432, 435, 436
 Trifunović Miroslav Dronja —
 3/95
 Trikić Vaso — 1/66
 Trinki Albert, Marinko Marinko-
 vić - 2/28
 Tripalo Davor — 3/436, 438
 Trklja Đoko - 2/286
 Troll-Obergfell, Heribert von —
 3/288, 289
 Tronije Georg — 1/34
 Trša — v. Burdžović Rifat
 T. T. — v. Broz Josip Tito
 Tucaković Stanko — 3/253, 259
 Tucović Dušan Šoša — 1/163,
 164
 Tufegdžić Voja — 2/451
 Tuhtan Aleksandar — 3/253,
 257, 258, 266
 Tuhtan Josip — 3/266
 Tuhtan Marija — 3/266
 Tuk Duro — 1/96
 Turel Štefan — 2/71, 72
 Turić Mirko — 2/55
 Turina Oskar — 2/443
 Turner Harald — 1/223, 224;
 3/473
 Tus Andrija - 2/75, 81, 92, 496,
 497
 Tusić Pavle — 2/59
 Tustović Stipe — 3/190
 Tuštić Zorka — 3/275
 Tvrtković Remzija — 2/280

 Udarnik — v. Radovanović
 Stanko
 Udicki Predrag Deneba —
 3/473, 474
 Udovički Lazar - 3/318, 499
 Ugarković Stipe Palenta — 2/8;
 3/175, 338
 Ugrin Andrija (Toma) — 3/419
 Ukmar Stane — 2/379
 Umanski Konstantin — 3/15
 Umičević Zaga Mala — 2/427,
 428, 437, 439, 514; 3/178-180
 Umnik - 2/342, 343
 Ura — v. Tomić Stevo

 Uradin Matija - 1/230; 3/320
 Urban Stjepan — 2/39, 40
 Uroić Stjepan — 1/118
 Urošević Ljubiša I 417
 Urukalo Sergije - 3/403, 404
 Uvalić dr Radivoje Bata —
 3/58-63, 66, 67
 Uzelac Gojko - 2/282
 Uzelac Milan - 3/57
 Uzunčević — 2/396

 Vacca (Vaka) — 3/409
 Vadlj Franjo - 3/167, 168
 Vagner Ana — v. Wagner Ana
 Vajner Slaviša, Čiča Romanijski
 - 1/54; 2/28, 103-105, 136,
 137, 139, 143—147, 261, 276,
 277; 3/148
 Vaks Paula - 3/253, 254, 259
 Valdes — v. Kopinić Josip
 Valdhajm Kurt — v. Waldheim
 Kurt
 Valter — v. Broz Josip Tito
 Valter — v. Perić Vlado
 Varda Demetar — 3/375
 Varičak Milan — 2/326
 Vasić Dragiša Čiča, Draža br. 2
 - 2/235; 3/94, 95
 Vasić Mirko - 2/61
 Vasić Nenad — 1/151;
 2/286, 287
 Vasić Perica — 2/70
 Vasilčić Milomir Ivo — 1/263
 Vasiljević Milorad Rale — 2/120
 Vaško Tibor - 3/287, 349, 355,
 357-359
 Vavra Franjo — 1/143
 Vazduh — v. Kopinić Josip
 Važnij - 3/12, 76, 77
 Veg Sandor — 1/165, 248, 439,
 444
 Vegar Branko — 3/446, 455
 Vejvoda Ivo, Vuletić Mijo —
 2/78; 3/9, 65
 Velčić, Đuro dr — 3/311, 312
 Velebit Vladimir, dr Petrović —
 3/5, 13, 31, 32, 34, 183, 187,
 207, 210, 234, 277, 280,
 291-302, 494
 Velimirović Pero — 2/80
 Veljčić — v. Velčić Đuro
 Veljko — v. Đilas Milovan
 Veljko — v. Paunović Stanko
 Veljković Vladimir - 1/370
 Vensan Andre — 1/34
 Verde Esteva — v. Krajačić Ivan
 Verdić Stevo — v. Krajačić Ivan
 Veselić Beba - 2/278

Veselić Soka — 2/278
 Veselinov Jovan Žarko — 1/200, 202, 214, 441
 Vežić Martin — 3/412
 Vičan Ivan — 3/398
 Vidačak Miloš - 2/279
 Vidačak Todor - 2/281
 Vidačić — v. Vidaković Matija
 Vidaković Duro - 2/318, 319
 Vidaković Matija Mato, Vidačić, Mitar Dobanović, Zančkovski, Roman - 1/204, 205; 3/72, 73, 317, 326, 329-331, 345, 346, 366
 Vidali Danko - 3/203-206
 Vidović Ante — 3/190
 Vidović Bogdan - 1/82, 83, 435
 Vidović Branko — 2/87
 Vidović Franjo — 1/111
 Vidović Lazo — 2/305
 Vilani Nino — 2/73
 Vilimanović Momčilo — 2/65
 Vilko - 3/254
 Viljem car — 3/55
 Vinek Vladimir — 2/424, 434, 435, 440-442
 Vinko - 3/254
 Vinovac Mitlo — 1/113
 Vinovrški Dragutin — 3/253, 259
 Vinterhalter Vilko — 2/235, 505
 Vipotnik Janez — 2/379, 380, 511
 Visarionović Josif Staljin — 1/8, 196; 2/123, 213, 253, 254, 506; 3/5, 9, 15-19, 21, 22, 46, 64, 65, 68, 88, 96, 370, 485
 Visarionović Alilujeva — 3/64
 Visoki — v. Rašić Josip
 Vist - 2/56
 Višinski - 3/16
 Višnjevac — 3/69
 Višnjevac Smilja — 3/68, 69
 Višnjevac Tihomir — 3/66, 68, 69
 Vitale - 3/385
 Vitaljić Tonči - 1/89
 Vitković Ivica — 2/430
 Vivoda Ladislav — 2/92, 93
 Vlada Španac — v. Popović Vladimir
 Vladi — v. Madarić Vlado
 Vladić — v. Rukavina Ivan
 Vlado - 2/67
 Vlatković Nemanja — 3/157
 Vočkić Joco — 2/57, 494
 Vodopija — 3/215
 Vojnić Žunac — 2/308, 309
 Vojnović Košta — v. Kocmur Alojz
 Vojnović Petar — 1/76; 2/353
 Vojnović Simo — 1/90
 Vojvoda od Spoleta — 2/107
 Vojvoda Mitar - 2/222, 223
 Vokšin — v. Kopinić Josip
 Volčanšek Viktor — 3/498
 Voloda — v. Vladimir Knežević
 Volosjuk - 3/17
 Volski Marija - 2/294, 508
 Vonta — v. Ivanković Zvonko
 Vrabac Edo - 3/377
 Vrančić dr Vjekoslav — 3/233
 Vranić Dragan — 3/83
 Vranić Krešo— 1/104; 2/329
 Vranić Petar — 1/254
 Vranješević Zdravko — 1/265
 Vranjić (Vranić) Josip — 3/391, 398
 Vranković Nada — 3/464, 465
 Vršina Julijana - 3/59, 62, 321, 322, 332, 486
 Vrhovac Milan - 2/165, 456, 457, 501
 Vrnđak — v. Dimitrijević Pero
 Vučemilo Zlata - 3/411
 Vučetić Ana, Anka, Anča — 3/212, 214, 216
 Vučilovski Zoran — 3/337
 Vučković Božo — 2/73
 Vučković Marko — 1/93, 436
 Vučković Zvonimir — 2/237, 239, 505
 Vučurović Blagoje — 2/288
 Vujadinović Stevo — 1/193
 Vujanović Ivica — 3/187, 192
 Vujanović Ljubica — 2/394
 Vujanović Milan — 2/36
 Vujasinović Todor — 2/266, 267, 278, 447, 453, 507, 515; 3/144, 145, 163-165, 490, 492
 Vujatović Mara — 2/393
 Vujičić Žika - 1/263
 Vujić Đuro — 2/76
 Vujković Svetozar — 1/206; 2/488
 Vujnović Savo — 2/280
 Vujošević Dubravka — 1/434
 Vujošević Radomir — 3/24, 25, 44, 45, 54, 76, 339
 Vujović Gojko — 1/263
 Vujović Ratko Čoče — 1/367, 374
 Vukadin Stanko Čubelj - 2/208
 Vukašinović Milka - 2/373, 374
 Vukčević Radomir — 2/516
 Vukelić Branko — 3/7, 8, 14, 80
 Vukić Drago - 3/388, 389
 Vukmanović Svetozar Tempo — 1/13, 14, 146, 239, 240, 254, 255, 257, 258, 447; 2/103, 139,

141, 144, 154, 155, 263, 269,
 277-279; 3/26, 27, 45, 86,
 291, 292, 443—446, 449,
 453-457, 459, 460, 463, 464,
 505
 Vukmirović Mićo Bijeli — 2/8
 Vukmir Rajko — 2/96
 Vukojević Stevo — 1/76
 Vukomanović Pavle Stipe —
 1/443; 3/320, 499
 Vukonić Veljko - 2/81
 Vukosav — 3/239
 Vukosavljević Mladen — 2/61,
 509
 Vukota — 2/221
 Vukotić D. Jovan — 1/256, 444
 Vuković Darja — 3/480
 Vuković Dragoljub - 2/79, 80
 Vuković ing Veljko — 3/446,
 451-453
 Vuletić Mijo — 1/303
 Vuletić Mijo — v. Vejvoda Ivo
 Vuletić »Šepo« — 2/424
 Vulin Nikola - 1/247, 444
 Vulović Vitomir — 3/85
 Vušović Ivan — 2/40
 Vutuc Anica — 3/240
 Vutuc Đuro — 3/239
 Vutuc Jagoda — 3/248
 Vutuc Marija — 3/239, 240
 Vutuc Mirko - 3/137, 217,
 237-243, 245-251, 253, 256,
 258, 260-270, 287, 288

 Wagner Alojzije — 3/267
 Wagner Ana — 3/257-259, 267
 Wagner Franjo — 3/240
 Wagner Karlo — 3/137, 173,
 217, 237, 238, 240-243,
 245-251, 253, 256, 258,
 260-270, 287
 Waks Paula — v. Weis Paulina
 Waldheim Kurt — 2/162; 3/478,
 480
 Walter — v. Broz Josip Tito
 Weber dr — v. Zitzelsberger An-
 dreas
 Weichs, Maximillian von —
 2/223
 Weigard - 2/458
 Weis Paula Paulina — 3/253,
 259
 Weiss - 1/211
 Weiss Većeslav — 1/168
 Welles Sumner — 3/15
 Wertheim dr Pavao — 3/262
 Wisshaupt Ernst — 1/432;
 2/500, 512, 513
 Woods E. Sam - 3/15

 Zadović - 3/435
 Zagorac Slavko — 1/192
 Zalar Franc — 1/167
 Zamula - 2/171
 Zanjčkovski — v. Vidaković Ma-
 fija
 Zaslavski D. — 3/470
 Zastavniković Krunka — 3/212,
 214, 216, 270
 Zastavniković Marica — 3/212,
 213, 216, 218
 Zdenka — v. Paunović Davor-
 janka
 Zderić Mihajlo - 3/253, 259
 Zdravko - 1/278
 Zeba Salko — 3/227
 Zebić Salko - 2/64, 495
 Zec Branko — 1/119
 Zec Luka — 1/81
 Zec Milan - 2/55, 315
 Zec Nedo - 2/167
 Zečević Vlado - 1/219; 2/116,
 232, 233, 513
 Zečo Asim — 3/228
 Ženik Petar — 3/233
 Zerbino - 3/411, 415, 418, 430,
 433, 434
 Zet — V. Bulović Mirko
 Zickwolff Friedrich - 2/122
 Zidanšek Miloš — 1/140, 141,
 143, 300; 2/14, 19
 Zigli - 3/425
 Zihlerl Boris - 2/379
 Zimpermann dr — 3/284, 285
 Zirko Isak — v. Đirlo Isak
 Zitzelsberger Andreas, dr Weber
 - 3/236, 237
 Zlatar - 3/246, 247
 Zlatar Petar Pero — 3/186, 189
 Zlatarović Jusuf — 3/494
 Zlatic Lida — 3/260
 Zlatic Miša — 3/84
 Zmajić Josip — 3/268
 Znidaršić Riko — 3/261
 Zons Stefan — v. Sonns Stephan
 Zorabdić M. — 3/55
 Zoran — v. Stevanović Stevan
 Zoran — v. Damjanović Bora
 Zorić Josip — 2/434
 Zorić Milan - 2/89, 90, 496
 Zorkić Sretenije — 2/13, 492
 Zorko — 1/117
 Zuco — v. Marijan Dušan
 Zukić Zuko — 2/5, 44, 45
 Zulić Ibrahim - 2/369, 370
 Zulić Juso - 2/210

Zunko — 3/416
 Župan Vitomil — 1/154
 Zuzorić Cvijeta — 3/74

Žaja Jure - 1/113
 Žakula Neda - 1/65, 434; 2/8, 491
 Žalić Zuhdija - 3/388, 502
 Žan - 3/422, 423
 Žarko — v. Veselinov Žarko
 Žarković dr Grujica — 3/268
 Žarković Durdije — 1/92, 93
 Žarković dr Stefi — 1/128
 Žerajić Bogdan — 3/55
 Žerjavova — 2/381
 Žeželić Emilio — 3/376
 Žeželić Ljudevit — 3/376
 Žigić Rade - 1/74, 76, 335; 2/8, 356

Žilnik Konrad Slobodan
 3/66, 67
 Živanović Mirko — 1/102; 2/408, 413
 Živičnjak Stipica — 1/64, 434
 Živko — 2/204
 Živković Bosa — 2/83
 Živković Mirko — 1/231

Živković dr Ljubomir — 3/69
 Živković Novak — 1/264
 Životić — 1/219
 Žižić Tomaš — 3/273—276
 Žnanić Marijo — 1/89
 Žnidaršić Henrik Heinrich — 3/204, 216, 251, 260
 Žole Đuro — 2/70
 Žuča — v. Jovanović Dušan
 Žuhina Klavdija — 3/21
 Žuhraj — v. Smilkovski Aleksandar
 Žujović Sreten Crni, Beli — 1/192, 196, 215, 219, 257, 323; 2/16, 245, 269, 329, 468; 3/193, 363, 472
 Žujović Zoran — 1/196, 219
 Žukov G. K. — 3/16, 17, 483
 Žunac — 2/308, 309
 Žunarević — v. Stilinović Marjan
 Žunčić Josip — 1/116
 Žunković Orest — 1/355
 Župa Desanka — 3/419, 420
 Župan Pavle Paja — 1/103-105; 2/329
 Županski Vaso — 1/165
 Žuta — v. Čović Jovanka

SADRŽAJ

Obavještajna saradnja s Moskvom	5
Misije britanske Uprave za specijalne operacije (SOE)	99
Razmjene — mač sa dvije oštrice.	137 ←
Zagrebačke isprepletene obavještajno-diverzantske mreže	307
Obavještajna aktivnost Karlovačkog vojnog komiteta	383
Splitski obavještajni centar.	401
Sarajevski vojno-obavještajni komitet	441
Pogovor autora	467
Izvori i literatura	483
Popis imena	509

Izdavač
CENTAR ZA INFORMACIJE I PUBLICITET
Zagreb

Za izdavača
Direktor i glavni urednik
Bruno Amerl

Odgovorni urednik
Jagoda Zelić-Rukavina

Biblioteka »TAJNE SILE«

PARTIZANSKA OBAVJEŠTAJNA SLUŽBA
1941-1942.
Šta se stvarno događalo

knjiga treća

Lektori
Zlata Babić
Zvonimir Diklić

Tehnički urednik
Hinko Bohr

Korektor
Hedviga Krvavica

Naklada: 7.000 primjeraka

Tisak: NIŠPRO »VJESNIK«, OOUR TM - Zagreb, 1988.